

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

КРИМ
ВІД АНТИЧНОСТІ
ДО СЬОГОДЕННЯ

Історичні студії

Київ – 2014

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 4 від 29 квітня 2014 р.)*

Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 708 с.

На сторінках збірника з сучасних методологічних позицій представлено ретроспективу історії Криму від найдавніших часів до сьогодення. Особливу увагу приділено еллінській присутності у Північному Причорномор'ї; взаємовідносинам населення та державних утворень на території Кримського півострова з оточуючими країнами, насамперед Україною, в добу середньовіччя – нового часу; питанням військової, дипломатичної, господарської історії; статусу Криму в імперських та радянських політико-адміністративних структурах та у складі Української держави, а також проблемам охорони пам'яток історії та культури на півострові.

Збірник розрахований на фаховий загал та широке коло читачів.

Редакційна колегія:

Смолій В. – академік НАНУ (відповідальний редактор), *Бачинська О.* – докт. іст. наук, *Боряк Г.* – член-кореспондент НАНУ, *Верменич Я.* – докт. іст. наук, *Гуржій О.* – докт. іст. наук, *Даниленко В.* – член-кореспондент НАНУ (заступник відповідального редактора), *Крупина В.* – канд. іст. наук, *Кульчицький С.* – докт. іст. наук, *Лисенко О.* – докт. іст. наук, *Литвин В.* – академік НАНУ, *Матях В.* – канд. іст. наук (відповідальний секретар), *Ресніт О.* – член-кореспондент НАНУ, *Рубльов О.* – докт. іст. наук, *Чухліб Т.* – докт. іст. наук (заступник відповідального редактора), *Швидкий В.* – канд. іст. наук (відповідальний секретар), *Якубова Л.* – докт. іст. наук.

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)
978-966-02-7435-8

© Інститут історії України
НАН України, 2014
© Автори, 2014

ЗМІСТ

Кримський півострів в історичній ретроспективі (замість передмови)	8
---	---

Частина перша

АНТИЧНІСТЬ – СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ – НОВИЙ ЧАС

Скржинская М.

Исторические новеллы в сочинениях херсонесских и боспорских писателей	12
--	----

Котляр М.

Тмуторокань (Русь і Крим у ранньому середньовіччі)	28
--	----

Пилипчук Я.

Крим у політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.)	40
--	----

Сабитов Ж.

К вопросу о генеалогии золотоордынского хана Бек-Суфи	63
---	----

Хромов К.

Монетна справа в Кримському улусі (перше десятиліття XV ст.)	75
--	----

Бартош І.

Участь Кримського ханства в антигеллонській коаліції на теренах Східної Європи (кінець XV – початок XVI ст.)	94
---	----

Безпалько В.

Кримсько-литовські посольські документи (1506–1507 рр.)	109
---	-----

Ващук Д.

Епістолярна спадщина царя казанського Сафи-Гірея: листи до польського короля і великого князя литовського Сигізмунда I Старого	120
--	-----

Вирський Д.

«Розгром татар і турків ...» (Париж, 1590): анонімна «міжнародна» реляція про татарський набіг 1589 р.	128
--	-----

Брехуненко В.

Стереотипи взаємсприйняття татар і українських козаків
у першій половині XVII ст. 147

Гініч В.

Образ кримських татар у міщанській літературі України XVI–XVII ст. 157

Чухліб Т.

«... Татар немає чого боятися, бо татари нам не вороги»:
особливості політичних відносин Українського гетьманату
з Кримським ханством 165

Федорук Я.

Посольства Кримського хана Мегмед-Гірея IV
до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. 224

Горобець В.

Союз гетьмана Ю. Хмельницького з Кримом початку 1660-х років:
чому не реалізувався зовнішньополітичний проект? 242

Кононенко В.

«Договори та постанови» 1710 р. і «відновлення давнього
з панством Кримським братерства, союзу військового і підтвердження
вічної приязні» 261

Бачинська О., Серeda О.

Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи
(кінець XVII–XVIII ст.) 274

Грибовський В.

Запорожці і російське завоювання Криму в 1771–1774 рр. 292

Krokosz P.

„Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku”. Imperialna polityka Rosji
wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w. 302

Галенко О.

Історична пам'ять про південь України турецько-татарської доби
у світлі османських джерел 323

Гончарук Т.

Спроби впровадження порто-франко на Кримському півострові
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в контексті боротьби
за «вільну торгівлю» міст Південної України 334

Молчанов В.

Кримська війна 1853–1856 рр.: український рахунок 347

Новікова Л.

Історія держави чи історія народу: до питання щодо концепцій історії Криму
в працях дослідників XIX ст. 366

Частина друга
НОВІТНЯ ДОБА

Харук А.

Авіаційна промисловість Криму: перше десятиліття існування 376

Пиріг Р.

Німецькі детермінанти кримської політики
гетьмана Павла Скоропадського (травень–грудень 1918 р.) 385

Скальський В.

Керченська фортеця у 1918 р. 396

Савченко В.

Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) 400

Єфіменко Г.

Входження Криму до складу радянської України в 1920 р.:
нереалізований проект 410

Бикова Т.

Кампанія «татаризації» в Криму (1921–1928 рр.) 421

Непомнящий А.

Малоизвестные страницы довоенного крымоведения:
украинское общество изучения Крыма и Кавказа 432

Лисенко О.

Крим у період Другої світової війни: регіональний вимір 442

Антонюк Я.

Тризуб і Тамга: взаємини підпілля ОУН(б) і кримських татар 458

Поляков В.

К вопросу о партизанском движении в Крыму
в годы Второй мировой войны 466

Соколюк С.

Дії підводних човнів Чорноморського флоту на комунікаціях противника
у ході Кримської наступальної операції (8 квітня – 12 травня 1944 р.) 478

Головченко В.

Депортація народів Криму в контексті національної політики сталінізму 492

Кульчицький С.

Входження Криму до складу України: політичний аспект 499

Сергійчук В.

Економічна складова передачі Криму до УРСР у 1954 р. 513

Бажан О.

Крим у складі УРСР: економічні та культурні аспекти 527

Денисова Т.

Український Чорноморський флот у виданнях підпільної пошти України
середина ХХ ст. 539

Чернухін Є.

Історична пам'ять греків Криму та Надазов'я:
за невиданими працями кінця 1950-х – початку 1960-х рр. 553

Якубова Л.

Етнічний вектор у кримській геополітичній системі координат 576

Катаргіна Т.

Ставлення до культурної спадщини етнічних груп Криму
в незалежній Україні 588

Копиленко О.

Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти 598

Верменич Я.

Статус Автономної Республіки Крим у складі України: переваги і вади..... 613

Любовець О.

Українсько-російські суперечості щодо визначення статусу Криму
та м. Севастополь (1990-ті роки) 624

Шульга Т.

Гуманітарна політика у поліетнічному регіоні: Крим 2000-х років..... 633

Короленко Б.

Імперський/неоімперський дискурс Криму:
історія та пам’ять у контексті глобальних викликів 644

Звіряка А.

Державна політика України в сфері охорони культурної спадщини
в АР Крим 657

Денисенко Г., Денисенко О.

Культурна спадщина Криму в контексті підготовки
«Зводу пам’яток історії та культури України» 668

Сердюк О., Тимошенко М.

«Музей ”Судацька фортеця”» у складі Національного заповідника
«Софія Київська»..... 680

Кот С.

Крим: статус окупованої території та захист культурних цінностей 690

КРИМСЬКИЙ ПІВОСТРІВ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (замість передмови)

Крим в історії України... Крим в історії Євразії... Крим в історії світу... Відомими подіями березня 2014 р. ці питання зі сфери академічного дискурсу виявилися перенесеними в царину гострих дипломатичних дебатів, політичних демаршів, військового протистояння, незгасаючої суспільної уваги. Причому, відповіді на свої очікування суспільство намагається віднайти не лише в реаліях сьогодення, а й у віддалених десятиліттями, століттями, тисячоліттями величних, драматичних, а подеколи й трагічних історичних явищах та подіях, які час від часу сколихували життя Кримського півострова та його мешканців.

Історія Криму, як і будь-якого територіально-цивілізаційного анклаву, складна і неповторна. Перебуваючи на перехресті міграційних потоків, наділений надзвичайними природними ресурсами та благодатним кліматом, Кримський півострів у різні історичні епохи був осадником представників багатьох етносів, збагатив людську цивілізацію унікальними формами державності та особливої суспільної організації, в якій традиційний уклад автохтонного населення своєрідно поєднався із специфікою кочової та еллінської культур, ціннісними імперативами численних іудейських громад.

У пізніші часи Крим постійно опинявся на перетині політичних та економічних інтересів провідних європейських та азійських цивілізаційних центрів, лідерами серед яких почергово ставали Римська, Візантійська, Османська та Російська імперії.

За етнічно-національним складом у всі часи населення півострова відзначалося надзвичайною строкатістю. В числі інших народів, свій особний

слід в історію півострова, починаючи від доби середньовіччя, вписав і татарський етнос. Як відомо, татари з'явилися на його території після перемоги над військами руських князів на р. Калка, підпорядкувавши степову зону Ординському царству. Після розпаду Золотої Орди в степовому Криму вони створили власну державу (1441), яка невдовзі потрапила під протекторат Оттоманської Порти, а у 1783 р., внаслідок ослаблення Османської династії та низки дипломатичних заходів та воєн другої половини XVIII ст., була анексована Росією. Володарювання російських імператорів у Криму тривало до 1917 р., суттєво скорегувавши на користь росіян демографічну структуру мешканців півострова.

Включений у статус автономної республіки до складу Російської Федерації, Крим вступив у нову стадію свого розвитку, на якій кримсько-татарському народові довелося пережити як певний злет власних самостійницьких ідей, так і спільні для всіх народів СРСР перипетії існування в умовах радянського тоталітаризму. Безпощадним репресивним маховиком кримські татари знищувалися фізично й інтелектуально, а 18 травня 1944 р. розпочалася їх масова депортація з півострова. За трагічним збігом обставин 70-ті роковини цієї страшної події їх сьогоднішні нащадки змушені відзначати в умовах анексії півострова Російською Федерацією та нової хвилі переслідувань.

В історії України Крим часто виступав своєрідним соціальним та культурним подразником, у взаємодії з яким формувалися фундаментальні особливості української цивілізаційної та культурної аури. У цьому контексті достатньо лише згадати вплив на українців високої освіченості та ремісничої майстерності стародавніх греків, що опанували у давнину кримське узбережжя; виклики візантійської християнської вченості; визрівання самобутнього українського козацтва у протистоянні зі Степом, врешті – соціально-економічний виклик освоєння нових земель після включення території півострова до складу імперії Романових.

Зв'язки історії Криму з історією України стають ще очевиднішими за новітньої доби. До речі, політичний акт від 19 лютого 1954 р. лише логічно узаконив на той час вже сформовану спільність економіки, а також об'єктивно існуючу територіальну близькість між ними. Приєднання Криму до УРСР перегорнуло нову сторінку в історії півострова. Економічний потенціал Кримської області після передачі її до складу УРСР суттєво зріс, зокрема, збільшилися суми капіталовкладень, зміцнилися транспортні комунікації, зріс видобуток корисних покладів та виробництво електроенергії, для безперебійного постачання Криму питною водою був втілений у життя епохальний проект спрямування дніпровської води в посушливий кримський степ, а на зміцнення іміджу Криму як всесоюдної здравниці, без перебільшення, працювали не лише всі місцеві мешканці, а й значна частина потенціалу материкової України. Водночас приєднання Криму до УРСР

започаткувало новий етап етнонаціональної історії півострова. Широкомасштабна переселенська програма, інфраструктурна розбудова, що її супроводжувала, стали підосною його стрімкого відродження й розвитку. Вже у складі незалежної України Крим здобув право суб'єктності у політичному житті та широку автономію.

Незважаючи на такий тісний історичний взаємозв'язок Криму з Україною, спільні сторінки їх минулого продовжують приховувати багато таємниць для істориків або ж не до кінця розв'язаних наукових проблем. Спробою заповнити існуючі лакуни, здолати окремі стереотипи щодо ролі в цивілізаційному поступі кримського фактору і позначений пропонований увазі читацького загалу збірник наукових праць, зі сторінок якого історія Кримського півострова постає в своїй багатогранності та ретроспективній тяглості.

*Академік НАН України
Валерій Смолій*

Частина перша

**АНТИЧНІСТЬ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
НОВИЙ ЧАС**

Скрябинская Марина (г. Киев)

Доктор исторических наук,

старший научный сотрудник

Института истории Украины НАН Украины

УДК 93/94: 82-32

ИСТОРИЧЕСКИЕ НОВЕЛЛЫ В СОЧИНЕНИЯХ ХЕРСОНЕССКИХ И БОСПОРСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

В статье показано, как историки, жившие в Херсонесе и на Боспоре, использовали устные новеллы в качестве источника знаний о прошлом своей родины. В их текстах сохранились нигде более не зафиксированные черты ежедневной жизни херсонеситов Крыма: особенности устройства крупного домовладения, примыкавшего к оборонительной стене, характеристика богатств состоятельного гражданина, обычай ежегодно устраивать поминальные пиры в течение нескольких лет после смерти ближайших родственников.

Ключевые слова: Херсонес, Боспор, Крым, ежедневная жизнь, херсонеситы.

В VIII–VII вв. до н. э. в Ионии появился новый жанр фольклора, называемый теперь новеллой. Позднее она стала излюбленной формой устного творчества во всей Элладе и ее колониях¹. Действие новелл происходило в обстановке повседневной жизни без вмешательства сверхъестественных сил, но при этом допускалось наличие знамений, оборотней, привидений и т. п. Устные рассказы о современных событиях рождались постоянно и все время обновлялись. Большинство их быстро забывалось, не получая какой-либо законченной формы. Если же устный рассказ об исторических событиях не умирал вместе с поколением его создателей, он превращался в историческую новеллу с закрепленным сюжетом. Так в течение долгого времени сохранялась в народе память о выдающихся реальных личностях и событиях. Правда, в новеллах художественный вымысел мог преобладать над историческими фактами. Ведь построение новеллы по законам фольклора допускало определенный отход от реалий повседневной жизни. Поэтому имеющиеся, с точки зрения нашей логики, ошибки не стоит считать привнесенными писателями, записавшими предание.

Древнейшие сведения о местном греческом фольклоре в античных государствах Северного Причерноморья сохранились в «Истории» Геродота. В его очерк о Скифии включены две ольвийские исторические новеллы (IV, 76, 78, 79). Героем одной был скиф Анахарсис, исполнявший в Гилее

недалеко от Ольвии праздничный обряд в честь греческой богини Кибелы. Его убил царь Савлий за измену отеческим богам. Геродот кратко передал лишь сюжет этого фольклорного рассказа, возникшего в Ольвии несколькими десятилетиями ранее посещения историком Нижнего Побужья в середине V в. до н. э. Другая новелла о скифском царе Скиле, имевшем дом в Ольвии и ставшем поклонником Диониса, записана историком подробно, с сохранением особенностей устного повествования².

То немногое, что сейчас известно о боспорских и херсонесских историках, позволяет заключить, что исторические новеллы служили им одним из источников знаний о прошлом и поэтому занимали заметное место в некоторых их сочинениях.

Новелла о Тиргатао, включенная в «Стратегемы» Полиена (VIII, 55), первоначально составляла часть произведения боспорского историка, писавшего о царствовании Сатира I. Тиргатао, меотянка из царского рода, стала женой синдского царя Гекатея, чьи земли граничили с азиатской частью Боспора. Когда Гекатей лишился престола, Сатир помог ему вернуть власть и взамен потребовал жениться на его дочери, а Тиргатао умертвить. Гекатей не решился убить жену, но заточил ее в крепость. Тиргатао удалось бежать и добраться на родину. Там она вышла замуж за царя иксоматов и склонила к войне местные племена, которые под ее руководством стали опустошать владения Гекатея и Сатира. Они оба были вынуждены просить мира, а Сатиру пришлось дать в заложники своего сына. Коварный боспорский царь подослал убийц к Тиргатао, но покушение не удалось. Тогда царица умертвила заложника и возобновила войну, «подвергая страну всем ужасам грабежа и резни». Сатир умер от отчаяния, а его наследнику удалось заключить мир, принеся Тиргатао богатейшие дары.

Новелла сложилась в кругах боспорян, осуждавших неудачные политические и военные действия Сатира. Его вмешательство в борьбу за власть в Синдике, поддержка местного царя Гекатея привели к войнам Боспора с местными племенами и к тяжелым поражениям боспорян, сопровождавшимся разорением их земли и необходимостью выплачивать дань в виде богатых даров. Имена героев новеллы, названия местных племен и реальные географические ориентиры явно указывают на хорошее знание рассказчиком пограничных с Боспором областей. Новелла сложилась, конечно, на Боспоре, так как этот жанр фольклора возникает только у народов с сформировавшимся государственным строем, которого еще не было у соседей эллинов античных государств Северного Причерноморья. Поэтому, как писал Геродот, скифы ничего не помнили о жизни Анахарсиса, члена местного царского рода, а ольвийские греки, создавшие государство в Нижнем Побужье, рассказали историку новеллу о смерти скифа, случившейся почти на столетие ранее поездки Геродота в Ольвию.

Упоминание о конце царствования Сатира позволяет датировать возникновение новеллы о Тиргатао первой четвертью IV в. до н. э. Современные

ученые используют ряд фактов из этой новеллы для реконструкции истории Боспора на рубеже V–IV вв. до н. э.³

Содержание новеллы изложено у Полиена достаточно подробно. Бросается в глаза характерное для фольклора контрастное противопоставление действий отважной героини и ее коварного противника, по заслугам получившего страшное наказание разорением его царства и умершего от отчаяния. В новелле есть подробности, которые грек мог подметить во время боевых действий. Тиргатао названа в начале рассказа меотянкой, так греки называли племена, жившие в окрестностях Меотиды (совр. Азовское море). Точнее национальная принадлежность царицы обозначена позже, когда сказано, что она бежала на родину и там стала женой местного царя иксаматов. Это сарматское племя упоминается близ Синдики уже на рубеже VI–V вв. до н. э. у Гекатея Милетского (фр. 216), а позже у других авторов (Ps. Scymn. 878; Mela, I, 114; Steph. Byz s. v.; Valer. Flacc. Argon VI, 146) около устья Дона и на восточном берегу Меотиды.

Следует согласиться с М.И. Ростовцевым⁴, что рассказ стилистически обработан автором эллинистического времени, для которого царица Тиргатао ассоциировалась с отважными амазонками, по преданию, обитавшими в степях Северного Причерноморья. Полиен, конечно, не читал записи боспорских историков, он заимствовал новеллу у автора эллинистического времени, который составил сборник рассказов о мужественных женщинах, противостоящих мужчинам. К его творчеству при передаче новеллы следует отнести упоминание о том, что Тиргатао «часто писала письма» Сатиру, спрашивая о боспорянах, просивших ее защиты. В реальности она вряд ли знала греческий язык, а тем более могла на нем писать; ведь в те времена даже большинство гречанок были неграмотными, а на родном языке Тиргатао не существовало письменности. Переговоры с варварами обычно велись устно через послов и переводчиков. Однако, в представлении человека, не знавшего подробностей быта степных народов, царица, подобно женщинам из состоятельных греческих семей эллинистического времени, должна быть грамотной.

Новелла о Тиргатао оказалась единственным сохранившимся образцом подобного жанра фольклора на Боспоре. Сообщения Полиена о хитроумных поступках царей Левкона и Перисада не несут никаких признаков устного рассказа. Эти сведения восходят к хвалебным сочинениям о царях и принадлежат их современникам, писавшим по собственным впечатлениям. Поэтому не правы исследователи, называющие новеллами все рассказы Полиена о Боспоре⁵.

О существовании исторических новелл в Херсонесе известно сейчас из трудов Полиена и Константина Багрянородного. Старшая из них сложилась на рубеже III–II вв. до н. э., когда Херсонес имел союзнические отношения с сарматскими племенами⁶. Рассказ заимствован Полиеном из того же источника, что новелла о Тиргатао⁷. В нем также героиней является сарматская

царица. Доблесть Амаги противопоставлена пьянству и любви к наслаждениям ее мужа. Царице приходилось заниматься судебной и военной деятельностью, поэтому херсонеситы именно к ней обратились с просьбой помочь отразить нападения скифов. Сарматская царица с отрядом всего в 120 человек необычайно быстро с помощью подменных лошадей преодолела за одни сутки 1200 стадиев и совершенно внезапно появилась у ворот дворца скифского царя. Так как там не ожидали никакой опасности, сарматы смогли уничтожить стражу, самого царя и его окружение, а скифы поверили, что с Амагой пришло большое войско. Поэтому царица легко добилась возвращения херсонеситам отвоеванной у них части территории, а также вручила власть сыну убитого царя, который пообещал не нападать на соседних эллинов и варваров.

В «Истории» Геродота (IV, 116) и в трактате «О воздухе, водах и местностях» (гл. 24), вошедшем в свод трудов врача Гиппократ, говорится, что сарматские женщины прекрасно ездили на лошадях, стреляли из лука, метали копьа и участвовали в сражениях с врагами. Это подтверждается находками стрел и копий во многих женских сарматских погребениях⁸. Представление о важной роли женщин в сарматском обществе отразилось в том, что греки называли сарматов гинекократуменами, то есть управляемыми женщинами (Ps. Scymn. 874; Mela I, 116; Plin. NH. VI, 19). На фоне этих сообщений вполне возможно признать, что в ряде случаев сарматка могла возглавить военный отряд, а имена Тиргатао и Амага относятся к реально существовавшим воинственным сарматским царицам.

Следующая известная нам херсонесская историческая новелла появилась в третьей четверти I в. до н. э. Время ее действия определяется присутствием в рассказе сына боспорского царя Асандра, правившего с 47 по 17 г. до н. э. Согласно последним исследованиям ученых, события новеллы датируются 27–25 гг. до н. э.⁹ Новелла включена в сочинение Константина Багрянородного «Об управлении империей», его последняя глава состоит из выписок из какого-то сочинения по истории Херсонеса.

Любознательный херсонесит заинтересовался историей женской статуи, уже давно стоявшей в городе. Он вытер от пыли пьедестал и прочел, за что граждане поставили памятник своей соотечественнице Гикий. Затем он решил узнать о ней более подробно и сумел найти людей, помнивших передававшийся из уст в уста рассказ о подвиге Гикий. Эту историческую новеллу он старательно записал, сохранив особенности устного повествования, и, незначительно ее литературно обработав, включил в свое сочинение о Херсонесе. В трактате Константина Багрянородного текст херсонесита с небольшими правками сохранился в первоизданном виде, поэтому новеллу стоит привести полностью в переводе Г.Г. Литаврина¹⁰. Курсивом мы выделили *praesens historicum* (употребление настоящего времени в рассказе о прошлом, характерное для многих жанров фольклора), которым рассказчик постоянно оживлял свое повествование.

«Когда венценомцем и протевонем страны херсонеситов был Ламах, а над боспорианами царствовал Асандр, боспориане, исполненные великой злобы против херсонитов и совершенно неспособные унять коварные помыслы, постоянно стремились как-нибудь отомстить херсонитам за пленения. Итак, узнав, что Ламах имеет единственную дочь Гикийю, а у Асандра есть сыновья, они хлопотали о заключении брака, чтобы благодаря этому, нанося удар с безопасностью для себя, отомстить стране херсонитов. Итак, они *отправляют* послов в страну херсонитов с увещаниями: “Поскольку мы знаем, что истинная любовь имеется между нами и мы бесхитростно относимся друг к другу, давайте породнимся меж собой, дайте нам в невестки дочь Ламаха, прота вашего, за сына Асандра, нашего господина, или возьмите его к себе в зятя, и мы будем знать, что верны друг другу, поскольку сын царя находится с вами”. Херсониты *ответствуют* им так: “Мы не согласны отдать вам нашу дочь, если же вы хотите дать нам в зятя одного из сыновей Асандра, вашего царя, мы это принимаем, впрочем, так, чтобы сын Асандра, прибывший к нам для того, чтобы стать зятем, никогда не имел возможности вернуться в страну боспориан ради свидания либо беседы со своим отцом. Если же он даже помыслит об этом, сразу, в тот же час сам умрет”. Когда послы были отпущены, достигли страны боспориан и сообщили об этом, Асандр вновь отправил послов, говоря херсонеситам: “Если вы говорите правду и заверяете меня в том, что Ламах согласен сочетать свою дочь с моим старшим сыном, то я пошлю его вам, чтобы он стал зятем”. Ламах же в те времена, как известно, славился большим богатством в злате и серебре, рабами и рабынями, разным скотом и многочисленными владениями. Дом же его на четыре квартала простирался в ширину и длину вплоть до нижних частей (города), называемых Сосы, где он имел собственные ворота в стене и четыре большие калитки для входа и выхода вместе с другими особыми воротцами, так чтобы из входивших в город его животных каждое стадо – коров, коней и кобыл, быков и телок, овец и ослов – входило через свои воротца и шло в свое стойло. Итак, херсониты упростили Ламаха, чтобы он взял в зятя сына Асандра. Когда Ламах согласился на их просьбу, прибыл в Херсон сын Асандра и женился на Гикийи. Когда миновал небольшой срок в два года, Ламах умер, а мать Гикийи умерла еще раньше. Поэтому Гикийя по прошествии года после погребения отца, когда приближалась годовщина, желая устроить праздник в память своего отца (венценомцем и протевонем Херсона тогда был Зиф, сын Зифона), попросила знатнейших людей города, чтобы они без гордости вместе со всем народом согласились принять от нее вино, хлеб, оливковое масло, мясо, птиц, рыбу и прочее, потребное для празднества, дабы в память Ламаха все горожане с женами и детьми и со всеми семьями радовались и веселились, водили хороводы каждый в своем районе и на площади и не брались вообще за какое-либо дело, заверив клятвенно горожан, что в течение всего времени своей жизни она каждый год в день памяти Ламаха будет давать им

подобным образом все для праздника. Когда все было устроено и подтверждено ею клятвенно, ее муж, сын Асандра, питающий втайне коварство и ищущий случая для предательства, узнав обо всем сказанном Гикией и утвержденном клятвой, удивился и похвалил Гикию за клятвенную заповедь и за должное отношение к родителям, согласясь и сам, как говорят, веселиться и совершать возлияния ради такого договора. Затем, когда прошел день памяти и праздник, он известил жителей Боспора через своего раба, сообщив им: “Я нашел способ, благодаря которому мы можем без труда овладеть Херсоном. Итак, вы с перерывами будете посылать мне по десять или двенадцать добрых парней, помимо гребцов на судне, как будто бы посылаете мне дары. Когда же ваши суда, прибыв, причалят в Символе и будут там стоять, я пошлю и доставлю на конях в город приехавших парней и посланное вами”. Таким образом, в течение двух лет из прибывавших время от времени с дарами боспорян сын Асандра, чтобы не была ведома городу хитрость, переводил этих людей пешком из Символа, а через несколько дней, вечером, при всех, отпускал их наружу, как можно более в поздний час. Отойдя от места на три мили, когда спускался глубокий мрак, они возвращались и приходили к так называемому Лимону, а оттуда на корабле он доставлял их в Сосы, а через воротца, которые он имел в стене, вводил их в свой дом так, что никто не знал об этом, кроме трех его рабов боспорян, единственно верных ему людей, одного – уходящего в Символ и извещающего, что суда ушли, другого – возвращающего боспорян и ведущего в Лимон, третьего – доставляющего их из Лимона в Сосы и возвращающего их в дом Ламаха. С их помощью он кормил их в кладовых дома, при том, что Гикия не ведала об этом коварстве, ожидая, как сказано, ежегодного дня памяти Ламаха, праздника всего города и отхода ко сну, чтобы восстать самому ночью и с боспорянами, и со своими рабами сжечь город и перебить всех. Когда по истечении двух лет в доме Гикии собралось до двухсот боспорян и день памяти Ламаха был уже близок, случилось, что рабыня Гикии, горничная, бывшая у нее большой любимицей, была из-за провинности изгнана с глаз ее и заперта. В нижней части помещения, в котором рабыня была заперта, содержались боспоряне. Когда рабыня сидела и прядла лен, вышло так, что катушка ее веретена свалилась и, покачившись, упала в глубокую дыру у стены. Встав, чтобы поднять ее, она увидела ее лежащей в глубокой дыре и, не будучи в состоянии вытащить ее из-за глубины, она была вынуждена оторвать от пола у стены одну плитку, чтобы достать катушку, и увидела через отверстие внизу, в нижнем помещении, толпу находившихся там мужей. Увидя, она ловко положила на место плитку, чтобы не было заметно людям внизу, и, тайно послав одну из рабынь, позвала госпожу свою, дабы она пришла к ней, так как она должна услышать и увидеть нечто важное. Гикия, смягченная Богом, пришла к рабыне, и когда она вошла в помещение и закрыла дверь, пав к ее ногам, рабыня сказала: “Госпожа, ты имеешь власть над негодной твоей рабой. Но я

хочу показать моей госпоже нечто странное и неожиданное”. Гикия сказала ей: “Говори, без страха и покажи, что это такое”. Рабыня, подведя ее к стене и ловко подняв плитку, *говорит* ей: “Ты видишь через отверстие, госпожа, спрятавшуюся толпу боспорян?”. Гикия, увидев и поразившись этим делом, сказала; “Не праздное это наблюдение”. И *заявляет* рабыне: “Как ты расцениваешь это дело?”. Рабыня же *отвечает*: “Воистину, по воле Божией, госпожа, упала катушка с моего веретена и, покотившись, свалилась в эту дыру, а я, будучи не в состоянии ее достать, была вынуждена оторвать плитку и тогда увидела их”. Та же повелела рабыне аккуратно положить плитку на ее место и, привлекая ее и обняв, поцеловала ее от души и сказала ей: “Ничего не бойся, дитяtko: да простится тебе проступок, ибо Бог захотел, чтобы ты прегрешила, дабы коварство открылось нам. Смотри поэтому, изо всех сил сохраняй тайну и не осмеливайся никому на свете доверить ее”. Впрочем, она держала ее постоянно при себе, больше, чем ранее, как свою доверенную. Позвав двух из своих родственников, бывших особо верными ей, Гикия *говорит* им наедине: “Отправься, соберите к себе тайно протевонов и благородных людей города, и пусть они изберут трех верных мужей, способных хранить тайну и делать дело и пусть обяжут их всех клятвенно, чтобы они пообещали мне (совершить) все, что я пожелаю просить их. Пусть они будут тайно присланы ко мне, и я имею нечто настоятельное и полезное городу доверить им. Только поскорее делайте то, что я говорю вам”. Когда ее родственники ушли и втайне рассказали об этом протевонам, тотчас те избрали трех мужей, которых знали как верных людей и, связав их всех клятвой, что если они согласятся что-нибудь либо делать для Гикии, либо давать, то не откажутся от своих слов, но до конца исполнят обещанное ими. Когда они тайно ушли к Гикии, она приняла их и *говорит* им: “Можете ли вы заверить меня клятвой, что сделаете то, о чем я захочу попросить вас?”. Они же ответили ей: “Воистину, госпожа, мы готовы, о чем бы ты ни попросила нас, заверить тебя, что до конца исполним твой приказ”». Тогда Гикия *говорит* им: “Поклянись мне, что если я умру, похороните меня посреди города, и я скажу вам мою тайну. Видите, тяжкого чего-либо я не требую от вас”. Мужья, выслушав это, со всею готовностью заверили ее клятвенно, говоря: “Если ты умрешь, то мы похороним тебя посреди города и не вынесем тебя за стены”. Гикия, убежденная их клятвами, *говорит* им: “В ответ на вашу клятву, открываю вам мою тайну. Так вот. Я желаю, чтобы вы знали, что мой муж, питающий природную злобу своего города, коварство и зависть против нас, вводя втайне по частям толпу боспорян в мой дом, кормит до двухсот вооруженных людей без моего о том ведома. Но Бог ныне по случаю открыл мне это. Итак, он, как кажется, имеет такую цель, когда я дам праздник городу в память моего отца и вы, отвеселившись, уснете, он ночью с имеющимися у него боспорянами и своими рабами, подожжет ваши дома и перебьет вас всех. Так вот – подходит день памяти моего отца, и должно в соответствии с моей клятвой дать

вам по обычаю все для праздника, и у меня имеется все наготове. Извольте поэтому все прийти в веселии, попросить и получить все с готовностью, чтобы он еще не помыслил, что мы знаем о деле и чтобы внезапно не началась гражданская война. Извольте поэтому всенародно по обычаю веселиться, но умеренно, и водить хороводы на площадях, но заготовьте каждый в ваших домах дерево, вязанки и плотные факелы, так что когда надоедят вам ликования и танцы, вы прикинетесь, что уходите на отдых, и я тоже поскорее устану и повелю запретить все калитки, и вы точас в полном спокойствии с вашими рабами и рабынями, принеся всем домом дерево, вязанки и факелы, положите их к моим калиткам и воротцам и вокруг всего дома, вылив масло на дерево, чтобы скорее загорелось, и, когда я захочу и прикажу вам, тотчас бросьте огонь, а сами с оружием встаньте вокруг дома, чтобы где бы вы ни увидели выскакивающих из дома через двери, убивали их. Итак, уйдя, расскажите об этой тайне и подготовьте все, что я вам велела”. Горожане, услышав об этом от трех мужей, все быстро сделали согласно словам Гикии. Когда настал день поминовения, как будто веселясь, Гикия послала за мужами города, приглашая их брать все для праздника. Помогал и ее муж при этом и просил, чтобы им было дано побольше вина для веселья. Горожане, охотно получая все, радовались, как было им велено, и водили весь день хороводы. Когда же наступил вечер, горожане стали уставать и уходить в свои дома для отдыха, ибо пировали они всем домом. Гикия, приглашая всех своих людей в своем доме пить без оглядки, чтобы они поскорее опьянев, ложились спать, только горничным своим повелела оставаться трезвыми и себя саму оградила от вина. Ибо найдя порфирный кубок, она дала его своей горничной, знавшей о деле, и велела ей разводить вино водой. А муж, видя порфирный кубок, не догадался, что она пьет вино, разведенное водой. Когда же наступил вечер и горожане, как уже было сказано, устали, Гикия *говорит* своему мужу: “Так как мы повеселились, пойдем отдыхать и мы”. Муж ее, услышав, еще больше обрадовался и поспешил улечься, ибо не мог он сам сказать так же, чтобы не вызвать подозрения у жены о той хитрости, которую замыслил. Итак, Гикия *повелевает* запретить воротца и все калитки и принести ей ключи, как обычно. Когда это было сделано, она тайно *говорит* своей доверенной горничной, знавшей о заговоре: “Изволь с прочими горничными ловко забрать все мои украшения и золото и все нужное, что можете упрятать за пазухой, и приготовьтесь, чтобы, когда я скажу вам, вы последовали за мною”. Они же, сделав все это по ее приказу, были наготове. Когда же ее муж будто бы лег, чтобы поскорее уснуть, а на деле чтобы поскорее встать для заговора против города, Гикия избегала ложиться, пока не заснут все ее домочадцы. Муж ее заснул от большого возлияния. Гикия, видя его спящим, ловко замкнула на ключ спальню и, заперев мужа, спустившись из дома со своими горничными, выйдя спокойно через калитки и закрыв их, побудила горожан поскорее разжечь огонь вокруг дома. Когда огонь был зажжен и дом загорелся, если

кто-нибудь из находившихся внутри оказывался в состоянии выпрыгнуть или вырваться, его убивали горожане. Так как весь дом вместе с людьми в нем сгорел до основания, Бог спас херсонитов от козней боспорян. А Гикия, когда горожане хотели разрыть ее сгоревший дом и очистить место для строительства, не позволила этого, а, напротив, побудила весь город, каждого из горожан, носить и насыпать здесь всякие отбросы, чтобы весь дом ее был засыпан как служивший делу заговора против города. Поэтому до наших дней это место называется Сторожевая башня Ламаха.

Когда это так кончилось, херсонеситы, понимая, сколь неизмеримо благодеяние, совершенное с помощью Божией для них Гикией, и что она ничего решительно не пощадила из своего имущества, а важнее всего считала спасение города, воздвигли в награду за такое ее деяние две медные статуи, изображающие ее в юном возрасте, в каком она тогда находилась, и передающие своим видом величие ее благодеяния и любовь к горожанам, поскольку, будучи в юном возрасте, она оказалась столь разумной, что спасла с помощью Бога свое отечество. Тогда как на одной стеле они поместили ее скромно наряженной и открывающей горожанам все, связанное с заговором ее собственного мужа, не другой они представили ее действующей и ведущей борьбу с затеявшими заговор против города. На пьедестале статуи они написали все совершенные ею с помощью Божией благодеяния для горожан. Если находится любитель прекрасного, он регулярно время от времени обтирает пьедестал статуи, чтобы можно было прочесть на нем о событиях и вспомнить о совершенном ею подвиге и о провале козней боспорян.

Через некоторое время, когда венценосцем и протевомом страны херсонитов был Стратофил, сын Филомуса, Гикия, будучи весьма умна и желая испытать херсонитов и узнать, действительно ли они намерены исполнить клятвенное обещание и похоронить ее посреди города, сговорившись со своими рабынями, прикинулась сначала потерявшей ко всему интерес, а затем и умершей. Рабыни, обрядив ее, сообщили горожанам в таких словах: «Умерла госпожа наша, и в каком месте должно ее похоронить, укажите нам». Херсониты, услышав, что умерла Гикия, и, поразмыслив, отнюдь не стремились соблюсти существо клятвы, а именно – похоронить ее посреди города, но, подняв ее, вынесли для похорон за пределы города. Но когда ложе было опущено около могилы, Гикия, сев и оглядев всех горожан, сказала: «Таково-то ваше клятвенное обещание? Так-то вы все соблюдаете? Горе, однако, поверившему в верность херсонита!» А херсониты, видя исполненный над ними розыгрыш, крайне пристыженные совершенным предательством, всячески умоляли ее успокоиться, простить им грех и не стыдить их более. Впрочем, они заверили ее повторной клятвой, что они похоронят ее не вне, а внутри стен города, что, конечно, потом и исполнили. Ибо когда она была еще жива, в месте, которое ей понравилось, они поставили ее гробницу, воздвигли еще одну медную статую и, позолотив, водрузили ее у ее могилы в качестве дополнительного заверения».

Итак, мы имеем запись одного из подробных вариантов исторической новеллы, которая существовала в устной передаче херсонеситов несколько десятилетий. Для современного исследователя упомянутый текст может служить уникальным источником об истории, фольклоре и быте Херсонеса в I в. до н. э. Однако до сих пор внимание исследователей сосредотачивалось в основном на выделении исторических фактов, в первую очередь на свидетельстве о попытке Боспора вернуть свое политическое и экономическое влияние в Херсонесе, который до 46 г. до н. э. входил в состав Боспорского царства и платил ему дань¹¹. С этой целью был заключен брак сына царя Асандра с дочерью одного из самых влиятельных херсонеситов, а позднее составлен заговор для захвата власти в городе. Большая научная литература об этих исторических событиях собрана в комментарии Л.И. Грацианской¹²; с обновленным вариантом этого издания, находящемся в печати, нам любезно разрешили познакомиться. Там также нет речи о стилистическом разборе текста и о реалиях быта города, которые мы постараемся рассмотреть в новелле.

Историческим новеллам, как и другим прозаическим жанрам фольклора, были свойственны определенные стилистические особенности¹³. Отметим важные для нашего исследования черты. В отличие от авторов литературных произведений, рассказчик никогда не выступал на первый план повествования, он контрастно противопоставлял положительные и отрицательные качества действующих лиц, характеризовал героев описанием их действий. Собственные имена в повествовательном фольклоре имелись лишь у немногих главных героев, остальные действующие лица назывались по их отношению к героям: друзьями, родственниками, врагами, послами и т. д. В новелле не указывались определенные временные даты, употреблялись излюбленные фольклорные числа три, семь, десять, а крупные числа всегда округлялись. Повествование нередко оживлялось монологами и диалогами героев. В драматических местах, где рассказчик чувствовал себя как бы свидетелем происходящих событий, он переходил от прошедшего времени, в котором велось все повествование, к настоящему (*praesens historicum*). Одним из важных приемов рассказа была ретардация, то есть замедление повествования, а также указание определенных топографических пунктов, что придавало рассказу особую достоверность. Надо помнить, что устный рассказ не имел закрепленного текста, его детали изменялись при переходе от одного рассказчика к другому; зачастую, но далеко не всегда, это было связано с определенными социальными и политическими взглядами исполнителя. Все эти черты можно увидеть в новелле о Гикийи.

Текст полон диалогов героев, записанных в прямой речи. Зная сюжет новеллы, каждый рассказчик по своему усмотрению составлял эти диалоги, и у хорошего рассказчика они становились наполненными эмоциями. В новелле много действующих лиц, но собственные имена имеют лишь героиня и ее отец. Имена прочих персонажей первоначально были у всех на слуху, но с

течением времени они переставали быть известными всем жителям города людьми, поэтому, когда оформилась новелла, достаточно было говорить о слугах, родственниках, видных гражданах и заговорщиках. Даже имя мужа Гикии забылось, о котором помнили лишь, что он был сыном царя Асандра.

Действие новеллы концентрируется вокруг главной героини. Ей принадлежит весь замысел раскрытия заговора и уничтожения заговорщиков, хотя вряд ли приглашенные ею на помощь граждане были слепыми исполнителями ее воли и не участвовали в составлении плана расправы с боспорянами. Однако в фольклорном рассказе обычно проявляется стремление к выпрямлению и упрощению сюжета.

Довольно неправдоподобным выглядит сообщение о том, что большое количество заговорщиков собиралось в подвале дома Гикии в течение двух лет, и они силой собирались установить свою власть в городе. Ведь от долгого сидения в небольшом помещении человек быстро теряет хорошую физическую форму и вряд ли способен к активной борьбе. Но для устного рассказа такие соображения не имеют значения, зато позволяют очень эффективно показать, как одним махом херсонеситы расправились с большим отрядом боспорян и перехитрили тех, кто долго готовился навязать им свое господство. Вообще в греческом фольклоре особо ценилась смекалка героев, с помощью которой они побеждали противника. Достаточно напомнить Одиссея с его постоянным эпитетом хитроумный; он был героем множества мифов троянского цикла и побеждал, как правило, именно благодаря своим хитро придуманным планам. В новелле с большим одобрением рассказано о двух подобных замыслах Гикии: она придумала, как усыпить внимание заговорщиков, благодаря чему херсонеситы быстро с ними расправились, а также сумела проверить, исполнят ли граждане ее желание о погребении в черте города.

В общественном сознании херсонеситов издавна существовало убеждение, что покровительницей их города является Артемида в ипостаси Партенос (Дева), которая неоднократно приходила на помощь в критические моменты истории города. Ее чудесные явления в первой половине III в. до н. э. описал в своем труде местный историк Сириск (IOSPE I*. № 344). В надписи III в. до н. э. (IOSPE I. № 343) сказано, что народ воздает Деве «должную благодарность за полученное от нее спасение», когда варвары напали на участников праздника Диониса, проходившего вне стен города. Выражая свою признательность богине, херсонеситы заверяли ее, что помнят, как она и раньше спасала Херсонес от величайших опасностей. Во время войн Херсонеса со скифами во II в. до н. э. жители города наблюдали знамения в храме богини и были уверены в ее содействии полководцу

* IOSPE I. – *Latyshev B.* Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916.

Диофанту и его воинам, победившим врага (IOSPE I. № 352). Помощь Девы в раскрытии заговора боспорян несколько раз упоминалась в новелле о Гикий. Однако переписчик текста, живший через несколько столетий, когда христианство стало единственной религией в Херсонесе, заменил упоминание богини понятным ему Богом, не задумываясь о том, что во времена действия новеллы христианства еще вообще не существовало. Поэтому получилось, что Бог, а не языческая богиня, помог Гикий обратиться к просьбе зайти к провинившейся служанке: ведь хозяйка скорее всего не стала бы навещать разгневанную ее рабыню. Служанка сочла, что по божьей воле упало пряслице с ее веретена, и благодаря его поискам она обнаружила заговорщиков. В конце новеллы трижды сказано, что Гикий спасла отечество с божьей помощью, а один раз прямо сказано: «Бог спас город херсонитов от козней боспорян».

Еще одно исправление переписчика новеллы коснулось названия города и его граждан. Как свидетельствуют надписи, до заката античности город назывался Херсонесом, а его жители херсонеситами, наименования Херсон и херсониты появляется в V–VI вв. н. э.

Херсонесский историк, прочитав надпись на пьедестале статуи Гикий, ввел отсюда в новеллу некоторые сведения. При имени гражданки в официальных документах греки всегда называли имя отца или мужа женщины. В надписи Гикий явно именовалась дочерью уважаемого херсонесита Ламаха, а не женой коварного боспорянина. В надписи также упоминался царь Асандр, при котором боспоряне составили заговор для покушения на независимость Херсонеса, и это произошло, когда стефанофором и протевонном был Зет, сын Зета (в переводе Г.Г. Литаврина часто встречающееся в надписях Херсонеса римского времени имя Ζήθος передано как Зиф, что соответствует произношению византийцев). Писатель вставил эти слова из надписи как вводное примечание в текст новеллы. Также из официального документа автор заимствовал дату мнимой смерти Гикий при стефанофоре и протевоне Стратофиле, сыне Филомуса.

Новелла о Гикий представляет уникальный источник о ежедневной жизни Херсонеса на рубеже I в. до н. э. – I в. н. э. Мы узнаем, что в Херсонесе имелись районы с разными названиями; один из них, примыкавший к стене в припортовой части города, назывался Сосы. На городском участке богатого человека находилось несколько строений и среди них загон для скота, который мог укрыться за городскими стенами в случае нападения неприятеля. Постройки на участке, примыкавшем к оборонительным сооружениям, могли иметь собственную калитку в стене, чтобы выводить скот на пастбище.

По надписям известно, что в эллинистический и римский периоды город украшали бронзовые и мраморные статуи мужчин, граждан и иностранцев, оказавших услуги Херсонесу. Из рассматриваемого нами текста становится известно, что наградить статуей за заслуги могли женщину уже в I в. до н. э.

В новелле говорится о трех статуях Гикий, но, возможно, та, на которой не было надписи, изображала не эту героиню. О том, что в Херсонесе имелись скульптурные изображения соотечественниц, оказавших услугу государству, известно по надписи II в. н. э.; она уцелела на постаменте статуи Лаодики. Ее отец Зет, так же, как отец Гикий Ламах, занимал высшие должности в государстве, а муж Тит Флавий Партенокл имел не только местное, но и римское гражданство (IOSPE I. 431)¹⁴. К сожалению, в сохранившейся части надписи нет сведений о заслугах Лаодики.

Характеристика богатств Ламаха дает представление о том, чем владели богатые херсонеситы. Это большой дом в городе, золото и серебро, которые, вероятно, находились не только в монетах, но из этих металлов изготовлялись и сосуды, и украшения. Кроме того, богач был крупным землевладельцем и имел большие стада домашних животных: коней, коров, овец и ослов; для каждого вида животных существовали отдельные стойла. Для ведения хозяйства в распоряжении состоятельного гражданина было много рабов и рабынь. Мы узнаём также, что состоятельные херсонеситы приглашали на угощение горожан в годовщину смерти своих родителей.

В новелле отражены еще некоторые другие подробности быта. В богатой семье у мужчин и женщин имелись слуги для личных надобностей. Помогая во всем хозяевам, они становились их доверенными особами, на которых можно было положиться в разных затруднительных случаях. Так, муж Гикий поручал своим трем верным рабам тайно проводить в дом заговорщиков, а личная служанка Гикий была ее любимицей; она названа заимствованным из латыни словом *κουβικουλάρια* (*cubicularius* – слуга спальник). Это слово указывает на знание латинского языка автором, записавшим новеллу. За провинность хозяйка посадила служанку в отдельную комнату и дала задание прясть лен. Таково было наказание, так как это не входило в обязанности девушки, ведь этим занимались рабыни рангом ниже; но, как всякую женщину в античности, ее с детства учили прясть и ткать. В переводе сказано, что служанка уронила катушку, которая закатилась в глубокую дыру в полу, в которой она увидела боспорян. Однако на веретене не было катушек. На его нижнюю часть насаживали различные пряслица; они играли роль маховика, обеспечивая непрерывное вращение веретена, а в зависимости от их количества и веса получалась нить разной толщины. Именно о пряслице (*σφόνδυλος*) шла речь в новелле. Деревянные и костяные веретена и пряслица неоднократно находили при раскопках античного Херсонеса¹⁵.

Обратим внимание еще на одну неточность перевода, имеющую значение для понимания смысла описываемого эпизода. Речь идет о «порфирном кубке», из которого, чтобы не опьянеть, Гикий пила воду вместо вина. Трудно представить сосуд, сделанный из камня порфира. Речь идет о цвете кубка, скорее всего о краснолаковой чаше. Ведь прилагательное *πορφύρεος* означает темнокрасный. В красном сосуде трудно заметить цвет жидкости и отличить вино от воды. Не случайно сказано, что Гикий отыскала такой

кубок, ведь краснолаковую посуду, в частности чаши, украшенные растительным или геометрическим орнаментом, стали ввозить в Северное Причерноморье только в I в. до н. э.¹⁶, так что во времена Гикии такой кубок был редкостью.

Херсонесский историк записал подробный вариант новеллы о Гикии и дополнил ее своими наблюдениями. Он вставил описание памятников херсонесской героини. Это о себе он написал, что любитель прекрасного регулярно обтирает пьедестал статуи, чтобы можно было прочесть историю о подвиге Гикии и о провале козней боспорян. Видимо, в надписи указывалось, при каких высших магистратах происходили события в жизни Гикии, и оттуда историк заимствовал их имена. Представляется мало вероятным мнение А.Ю. Виноградова, что эти имена автор для придания сочинению большей достоверности произвольно взял из документов II в. н. э., так как в известных сейчас надписях подобные имена встречаются обычно в названном веке¹⁷.

Историческая новелла о боспорском заговоре и подвиге Гикии продолжительное время существовала в фольклоре херсонеситов. Писатель, включивший это предание в свой труд, жил не позднее I–II в. н. э. Он, вероятно, сам будучи талантливым рассказчиком, детально воспроизвел народное предание с его характерными особенностями устного повествования. Долгому сохранению новеллы в памяти херсонеситов способствовали стоявшие в городе памятники Гикии с надписями о ее деяниях, а также топоним Λαμάχου σκολή, который, как нам кажется, надо перевести не как Ламахова башня¹⁸, а как возвышение на месте сгоревшего дома Ламаха. Ведь Гикия просила горожан засыпать пожарище (так появилось возвышение) и оставить на память это место незастроенным; оно оставалось таковым и во время херсонесского историка (σήμερον), называясь возвышением Ламаха. Из рассмотренного текста мы узнаем многие, больше нигде не зафиксированные, исторические факты и подробности быта херсонеситов, а также получаем образец использования местным историком устной новеллы в качестве источника о прошлом города. Писатель дополнил новеллу сведениями из надписей на памятниках Гикии, а тот, кто делал выписки для Константина Багрянородного, внес незначительные правки в названия Херсонеса и его граждан и в упоминания богини Партенос, заменив ее христианским Богом.

В декрете в честь Сириска с краткой характеристикой его сочинения о Херсонесе сохранилось единственное свидетельство, дающее представление о тех, кто писал исторические труды в античных государствах Северного Причерноморья. По-видимому, они принадлежали к состоятельным семьям, имевшим возможность предоставить сыновьям хорошее гуманитарное образование; оно, в частности, давало навыки сочинения прозаических произведений и прививало привычку посвящать свой досуг интеллектуальным занятиям. Примером такого человека может служить боспорянин Сопейд, учившийся в Афинах в знаменитой риторской школе Исократы (Dion. Hal. De

Isocr. 18). Его отец, приближенный царя Сатира, имел средства для требуемой Исократом высокой платы за обучение. Среди выпускников школы прославленного оратора были широко известные историки Андриотий, Эфор и Феопомп. Поэтому теоретически Сопейд, современник Сатира I и Левкона I, мог написать сочинение об истории своего государства и по традиции, идущей от Геродота, воспользоваться историческими новеллами, как источником для своего труда.

Авторами исторических произведений могли быть также секретари Народного собрания и Совета в Херсонесе и секретари боспорской царской канцелярии. С этой должности начинали многие граждане, желавшие сделать карьеру в органах власти. Судя по сохранившимся надписям с пространными текстами почетных декретов и официальных писем, которые они составляли, большинство секретарей имели хорошее образование; по роду занятий им приходилось участвовать в политической деятельности государства и постоянно обращаться к архивам. Это могло склонять к размышлению о судьбах родины и к написанию исторических произведений, которые включали наряду с письменными источниками устные рассказы о прошлом.

¹ *Доватур А.И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. – Л., 1957. – С. 66; *Trenkner S.* The Greek Novella in Classical Period. – Cambridge, 1958.

² *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. – СПб., 1998. – С. 102–110.

³ *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI–IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1985. – С. 129–130.

⁴ *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. – Л., 1925. – С. 131.

⁵ *Шелов-Коведяев Ф.* История Боспора. – С. 121; *Русяева А.С., Супруненко А.Б.* Исторические личности эллино-скифской эпохи. – К., 2003. – С. 74–76.

⁶ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2004. – С. 236.

⁷ *Ростовцев М.И.* Амага и Тиргатао // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. 32. – Одесса, 1915. – С. 58–63.

⁸ *Бунятян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии. – К., 1985. – С. 70.

⁹ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. ... – С. 39–41.

¹⁰ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарии. – М., 1989. – С. 259–273.

¹¹ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. ... – С. 40.

¹² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей... – С. 454–457.

¹³ *Доватур А.И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. – С. 65; *Aly W.* *Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen.* – Göttingen, 1921. – S. 240.

¹⁴ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. ... – С. 445.

¹⁵ *Сокольский Н.И.* Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1971. – С. 219; *Петерс Б.Г.* Косторезное дело в

античних державах Северного Причорномор'я. – М., 1986. – С. 57–59. – Табл. 11, № 24, 25.

¹⁶ Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 231.

¹⁷ *Виноградов А.Ю.* Херсонес – Херсон: две истории одного города // Вестник древней истории. – 2013. – № 1. – С. 52.

¹⁸ *Сапрыкин С.Ю.* Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикийи) // Советская археология. – 1987. – № 1. – С. 50.

Скржинська Марина (м. Київ)

Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Історичні новели у творах херсонеських і боспорських письменників

У статті розглянуто, як історики, що жили в Херсонесі і на Боспорі, використовували усні новели у якості джерела знань про минуле своєї батьківщини. У їхніх текстах збереглися не зафіксовані в інших джерелах риси щоденного життя херсонеситів Криму: особливості великого домогосподарства, яке розміщувалося поблизу оборонного муру, характеристика багатств заможного громадянина, звичай щорічних поминальних бенкетів протягом кількох років після смерті найближчих родичів.

Ключові слова: Херсонес, Боспор, Крим, щоденне життя, херсонесити.

Marina Skrzhinskaya (Kyiv)

Doctor of historical sciences,
senior fellow at the Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

Historical novels in the works of writers of the Bosphorus and Chersonese

It is shown how historians, who lived in the Chersonesus and the Bosphorus, used the oral novels as a source of knowledge about the past of their country. The author of the article notes that in their texts nowhere else documented features of daily life of population of Chersonesus preserved. Among them are the device features of large household, the characteristic of the wealth of prosperous citizen, the custom to arrange every year the funeral feasts for a few years after the death of close relatives.

Keywords: Chersonesus, Bosphorus, Crimea, of daily life, of Chersonesus preserved.

Котляр Микола (м. Київ)

Член-кореспондент НАН України,
головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 93/94 (282.247.34) «9/10»

ТМУТОРОКАНЬ (РУСЬ І КРИМ У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ)

Тмуторокань не була князівством, як про це зазвичай пишуть історики. Це був анклав Русі в іноетнічному та іномовному середовищі. Спочатку там посадив Мстислав Володимирович (з 988 р.), потім, після 1054 р., Тмуторокань захопили Святослав Ольгович і його сини. З 70-х років XI ст. там переховувалися князі-вигнанці, які протистояли Всеволоду Ярославичу і Володимирі Мономаху. З кінця XI ст. Тмуторокань переходить під владу Візантії і на завжди зникає зі сторінок літописів.

Ключові слова: Тмуторокань, анклав Русі, Мстислав Володимирович, Візантія.

Тмутороканське князівство належить до числа головних загадок української історії Х–XI ст. Висловлювались різні думки щодо обставин, причин і самого часу його виникнення: в роки князювань Ігоря, Святослава чи Володимира. Нарешті, зовсім туманним уявляється його місце в суспільно-політичній і державній структурі Русі.

В історіографії здавна утвердилась думка, за якою Тмуторокань начебто належала до числа руських князівств Х–XI ст. Навіть О. Гадло, якому належить одна з найбільш фундованих і оригінальних праць про Тмуторокань, назвав її князівством, щоправда, з суттєвими застереженнями¹. Втім, не всі історики вважали Тмуторокань князівством – досить пригадати відомі статті А. Насонова і Г. Літавіна, в заголовках і тексті яких йдеться просто про Тмуторокань².

До написання цих рядків нас спонукало одне місце з Києво-Печерського патерика, на яке свого часу звернув увагу О. Гадло: «Великий же Никонъ отъиде в островъ Тмутороканьскый и ту обрѣте мѣсто чисто близь града, вседѣ на немъ»³. Згідно Патерика, Никон порушив волю київського князя Ізяслава Ярославича і постриг у ченці двох київських вельмож, за що його вигнали з Києва. Це сталося в 1061 р.

Чому ж складач Патерика скористався поняттям «острів» стосовно місцевості, яка островом не була?⁴ Можна припустити, що книжник мав на увазі або частину Руської землі, або іншу (не руську) землю, належну руським князям, але відділену від Руської землі половецьким «морем»: адже в

60-х роках XI ст. у степах Північного Причорномор'я панували половецькі хани. Можливо, тому Тмуторокань не названа в Патерику землею або волостю. «Повість временних літ» та інші літописи також не іменують Тмуторокань землею чи волостю, згадуючи лише про град. Та й чи була вона волостю (князівством) – однією з тих, що утворювали державну територію Київської Русі?

Давньоруське суспільство довго, пристрасно і постійно цікавилось Тмутороканню, навіть тоді, коли вона вже давно зникла з політичної карти Русі. Досить пригадати згадки про неї в «Слові о полку Ігоревім», написаному, мабуть, у кінці 80-х років XII ст.⁵ Уяву сучасників «Слова» продовжували хвилювати драматичні події в Тмуторокані і навколо неї в середині 60-х – на початку 90-х років XI ст. У ті роки Тмуторокань була головним і, напевне, єдиним реальним центром спротиву князів-ізгоїв централізаторським зусиллям київських госуларів. Та після того вона якось раптово і назавжди зникає зі сторінок давньоруських літописів.

Отже, щодо часу і суспільно-політичних обставин виникнення Тмутороканського князівства в науковій літературі існують різні думки. Не знаходять підтвердження ні в руських, ні в іноземних джерелах припущення про його фундацію Ігорем або Святославом⁶. Тмуторокань уперше з'являється на сторінках «Повісті временних літ» під вельми умовним 988 р., у розповіді про адміністративну реформу Володимира Святославича. Після смерті старшого сина Вишеслава князь перемістив синів з одних столів на інші: «Посадиша Ярослава Новѣгородѣ, ... Мстислава Тмуторокани»⁷. Варто нагадати читачеві, що Володимир садовив синів у різних містах Русі не як повновладних князів, а лише як своїх посадників (намісників).

Адміністративну реформу Володимира не слід розуміти так, ніби країна була розділена на 12 чи навіть більше удільних князівств, про що неодноразово писали історики минулого. Насправді державна єдність Русі завдяки реформі зміцнилась. Бо сини Володимира були не князями в тих містах (і належних до них землях), а тільки його намісниками. Літописець зауважує, що князь міг за власною волею переводити їх з одного міста до іншого. Сини були повністю під владою Володимира.

Тому з жодним із синів Володимира Святославича, названих в літописі, не можна пов'язувати виникнення Тмутороканського князівства. Природно думати також, що така масштабна реформа могла затягтися на багато років. Висловлювалось припущення, побудоване на південноруському житті Володимира, що до Мстислава в Тмуторокані посадничав його брат Святослав, переведений 1018 р. до Древлянської землі⁸.

Отже, і Мстислав і, можливо, Святослав перебували в Тмуторокані як посадники свого батька, київського князя. З літопису відомо, що в кінці життя Володимира його пасерб Святополк і син Ярослав спробували вийти з-під залежності від батька. Напевне, врахувавши історичний досвід, Ярослав у роки свого єдиновладного князювання в Києві (1036–1054) тримав синів

при собі, лише на короткий час посилаючи їх своїми посадниками в різні міста Русі. Щоправда, його син Володимир роками сидів у Новгороді Великому, ймовірно, враховуючи віддаленість міста від Києва і загальновідомий сепаратизм тамтешньої знаті. Князями сини Ярослава робляться лише по смерті батька. Та чи стала князівством Тмутороканська волость по смерті Ярослава?

Про Тмутороканське намісництво і його намісників аж до 60-х років XI ст. відомо небагато. «Повість временних літ» не знає, хто сидів у Тмуторокані після Мстислава, що подався на Наддніпрянщину в 1023 р.⁹ Згідно припущення В.М. Татищева, там пізніше правив і помер 1033 р. син Мстислава Євстафій¹⁰. «Повість» сповістила про його кончину під тим роком, не назвавши міста, де це сталося¹¹. Однак не варто особливо довіряти Татищеву, як це часто трапляється в останній час. Його джерела в цьому, як і в багатьох інших випадках, неясні і сумнівні. Хоча Мстислав Володимирович і залишив Тмуторокань, він не втратив інтересу до неї, вважаючи її, певно, своїм володінням.

Тмуторокань знову з'являється на сторінках «Повісті» та Новгородського першого літопису молодшого ізводу лише під 1064 р.: тоді її захопив онук Ярослава Ростислав Володимирович, вигнавши Гліба Святославича¹². Можна погодитися з гіпотезою О.В. Гадло, що Тмуторокань відійшла до Святослава за «рядом» Ярослава 1054 р.¹³ Не менш правдоподібною уявляється й можливість того, що Святослав заволодів Тмутороканню, домовившись із братами-тріумвірами про розподіл сфер влади і впливу в державі після укладення з ними «ряду» 1054 р.

Археологічні дослідження свідчать про відсутність слов'янських старожитностей IX – більшої частини X ст. у Тмуторокані, пошлемось на авторитетні праці І.О. Репнікова й М.І. Артамонова¹⁴. Тоді місто перебувало під владою Хозарського каганату. Під час походу Русі до Закавказзя між 909 і 914 рр. (датування А.П. Новосельцева¹⁵) в гирлі Керченської затоки, згідно свідчення ал-Масуді, стояла хозарська сторожа. На думку знавця історії цього регіону А.П. Новосельцева, аж до середини X ст. не можна припускати залежність Тмуторокані від Русі. Вона могла бути в залежності від Візантії чи Хозарії¹⁶.

Спираючись на свідчення Константина Багрянородного та інших джерел, Гадло припускає, що Тмутотрокань була автономним утворенням, в якому спільно правили князь і старійшини: «По суті, то була автарктична територіальна (міська) община-держава», і далі: «Після смерті Ростислава [1066 р.] питання заміщення княжого столу вирішують самі тмутороканці»¹⁷. Та чи можна вважати таке суспільно-політичне утворення князівством? Гадаємо, що ні.

Як відомо, руським князівствам X – більшої частини XI ст. притаманна не обмежена вічем чи іншими виборними органами княжа влада – обмеження прийдуть в часи удільної роздробленості. Це станеться близько сере-

дини XII ст. Князь був також верховним власником (володільцем) землі. Тмуторокань не могла бути руським князівством насамперед тому, що територія, яка тяжіла до неї, не була в достатній мірі «окняженою», тобто на її досить умовну землю не могли достатньою мірою поширюватись системи збирання данини, суду й управління (адміністрації).

Міфічна, на наш погляд, Тмутороканська «волость» знаходилась поза основною територією Давньоруської держави, яка перебувала в процесі формування, дуже далеко від її рубежів, вона була відрізана від Русі безмежним степом, в якому панували половецькі хани. В цих умовах основним джерелом існування київського намісника і його дружини були, можна думати, мита, що збирались як в самій Тмуторокані, так і в іншому важливому граді намісництва Корчеві. Головне ж, руські намісники панували в середовищі, що було переважно іноетнічним та іномовним. Адже населення самої Тмуторокані й околиць місць складала хозари й касоги (адиги)¹⁸. Тому термін «князівство» щодо цієї області уявляється вельми умовним. Гадаємо, що Тмуторокань не була князівством, а лише руським центром влади в іноплеменному середовищі, намісник якої зустрічався з постійним збройним опором місцевих жителів і правив суто насильницькими методами

Про характер влади і спосіб правління тмутороканського руського «князя» містом і його округою красномовно оповідає «Повість временних літ» під 1022 р. Дослідники літописання відносять цю оповідь до запозичених у Никона відомостей, які він набув в часи перебування в Тмуторокані: «Мстиславу сущю Тмуторокани поиде на касогы. Слышав же се князь касожьскый Редедя изиде противу тому». Коли війська зійшлись, Редедя запропонував Мстиславу вирішити справу поединком між ними. Мстислав переміг Редедю і «шедъ в землю его, взя все имѣнье его, и жену его, и дѣти его, и дань възложи на касогы»¹⁹.

Це місце літопису звичайно тлумачать (див., напр. «Тмутороканські етюди» О.В. Гадло) як опис війни руського князя з політичним об'єднанням адигів, що привела до встановлення його данницької залежності від Мстислава. Думаю, однак, що Мстислав просто придушив (напевне, в черговий раз) спротив підвладного йому й непокірного одного з союзів адигських племен і відновив на якийсь час свою владу і можливість збирати данину на його території. Адже адиги-касоги були корінним населенням Тмутороканської області, і свідчення «Повісті временних літ» відбиває, ймовірно, повсякденну практику стосунків між руським намісником і місцевими племінними вождями, котрі обтяжувались його владою и чекали лише зручного випадку, щоб позбавитись від неї.

Близько 1023 р. Мстислав назавжди залишив Тмуторокань і подався на Наддніпрянщину, де сів у Чернігові. Але не полишав напризволяще Тмуторокань. Він був у добрих стосунках з братом Ярославом, що посів 1019 р. київський стіл. Брати спільно діяли на Русі та за її межами. Про це, зокрема, свідчить повідомлення Никонівського літопису під 1029 р., що довгий час

залишалося загадковим: «Ярославъ ходи на ясы, и взять ихъ»²⁰. Найбільш вірогідним видається припущення, що Ярослав Володимирович пішов із дружиною на осетинів Північного Кавказу, аби посприяти братові Мстиславу утримувати землю під своєю владою. Не виключено, що брати ходили до Передкавказзя удвох.

Відбитий у джерелах характер і методи панування руських князів Рюриковичів у Тмуторокані не відповідає мальованій рядом істориків ідилічній картині їх доброї згоди з місцевою громадою і навіть виборами нею цих князів. Адже Олег Святославич, повернувшись з візантійського полону в 1083 р., нещадно «исъче хозары», що були причетні до вбивства його брата і полонення його самого²¹. Тим часом то були хозари, які склали тмутороканську «громаду». Так само його дядько Мстислав на півстоліття раніше придушує силою зброї спротив іншої частини населення Тмуторокані, адигів.

Принагідно відзначимо, що в літописах чи інших джерелах не існує реальних доказів існування «Тмутороканської Русі», про яку так полюбляли писати історики минулих років²². Так само немає підстав припускати давнє укорінення східних слов'ян в районі Тмуторокані внаслідок хвилі сіверянської колонізації, що її досі не можуть конкретно прослідкувати археологи.

Разом із тим, руські князі з самого початку існування державно-політичного об'єднання навколо Києва мали сильний і постійний інтерес до Тмуторокані і всього цього азовсько-чорноморського регіону. Досить пригадати походи Олега й Ігоря до Закавказзя, під час яких вони проходили Приазов'ям, а також війну Святослава проти Хозарського каганату, коли він вдерся на цю територію²³. Основною причиною того інтересу до часу залишалась суто економічна. Становище змінилось у другій половині XI ст. Щоб спробувати правдоподібно пояснити спалах активності Рюриковичів щодо Тмуторокані, починаючи з того часу, слід, здається, кинути погляд на характер давньоруської державності по смерті Ярослава Володимировича Мудрого.

Згідно заповіту («ряду») Ярослава, київський стіл дістався його старшому синові Ізяславу. Однак правова нечіткість цього акту (принаймні, у тому вигляді, в якому він дійшов до нас), а також відсутність в Ізяслава якостей, необхідних для глави держави, призвели, можна думати, до того, що Київська Русь перестала бути централізованою державою, а до влади прийшов тріумвірат трьох старших синів Ярослава: Ізяслава, Святослава і Всеволода.

«Повість временних літ» дає підстави думати, що Ярослав благословив порядок успадкування престолів на Русі за принципом родового старшинства: від старшого брата до наступного за віком²⁴. Крім того, в «ряді» 1054 р. обумовлювались права лише синів Ярослава, про онуків, тим паче правнуків не було й мови. До того ж тріумвіри відсторонили від влади двох своїх молодших братів Ігоря і В'ячеслава, котрі невдовзі по тому померли:

перший в 1060, другий 1057 р.²⁵ Як стає відомо з подальших оповідей джерел, після їх кончини Ізяслав з братами просто розділили між собою їхні землі, Смоленську і Волинську, не дивлячись на те, що в обох молодших братів залишились сини²⁶. Їм тріумвіри не дали нічого з батьківських статків, перетворивши таким чином небожів на князів-ізгоїв. Це посіяло ядучі зерна великих усобиць на Русі, що проросли багатьма роками пізніше.

Під 1064 р. «Повість временних літ» умістила загадкове повідомлення, про сенс якого досі сперечаються історики: «Бѣжа Ростиславъ Тмутороканю, сынъ Володимеръ, внукъ Ярославль, и с нимъ бѣжа Порѣй и Вышата, сынъ Остромиръ, воеводы Новгородского. И пришедь выгна Глѣба²⁷ из Тмуторокана, а самъ сяде въ него мѣсто»²⁸. Батько Ростислава Володимир помер 1052 р, за два роки до кончини свого батька, і мабуть, Ярослав тримав онука при собі. Після смерті Ярослава Ростислав також перетворився на ізгоя і першим серед ізгоїв почав боротися за одержання батьківської спадщини.

До слова «бѣжа» Никонівський, Тверський і деякі інші ізводи додають: «изъ Новагорода»²⁹. Слідом за Татищевим С.М. Соловйов вважав, що Ростислав тікав до Тмуторокані з Волині³⁰, але важко припустити, що тріумвіри могли віддати йому вкрай важливу в плані згуртування держави Волинь, випустивши тим самим її з рук. Напевне, правий був М.С. Грушевський, котрий висловив здогад, що уточнення «изъ Новагорода» з'явилося в пізніших ізводах лише тому, що разом із Ростиславом до Тмуторокані подався й Вишата, син новгородського посадника Остромира; Вишата міг бути боярином Володимира і поза Новгородом³¹. Можна додати до цього, що Порей був київським воєводою, а Вишата ще 1043 р. ходив з Володимиром Ярославичем, батьком Ростислава, на греків. Все це не може бути доказом думки про втечу Ростислава до Тмуторокані з Києва.

Напроти, виглядає ймовірним припущення, згідно якого Ростислав був вигнаний дядьками з «Червенських градів» (його автор мав на увазі Перемишльську, Теревовльську і Звенигородську волості). Адже цей старший онук Ярослава у часи останньої хвороби діда був уже дорослим, і той міг дати йому якусь волость між 1052 і 1054 рр. Згідно постанови Любецького з'їзду князів 1097 р., Перемишль і Теревовль були закріплені відповідно за Володарем і Васильком Ростиславичами, можливо, як колишнє пожалування Ярослава Володимировича їхньому батькові. Адже на тому з'їзді був визнаний «отчинний» порядок володіння землями, тому логічно буде припустити, що Ростиславичі в Любечі отримали свою отчину³².

Мабуть, зовсім не випадково Ростислав подався до Тмуторокані, що перебувала поза кордонами державної території Київської Русі, і в якій влада київського князя була слабкою, а часами просто формальною. Виглядає симптоматичною й та обставина, що Ростислав Володимирович кинувся завойовувати Тмуторокань якраз у середині 60-х років XI ст. Десятьма роками раніше в причорноморських і приазовських степах з'явилися половці, що були набагато численнішими і сильнішими від своїх попередників печенігів.

Половецькі хани, поряд з іншим, загрожували існуванню надзвичайно важливого для Русі в цілому і Тмуторокані зокрема Волго-Донського шляху й перерізали зв'язки цієї області з Києвом і Давньоруською державою. В нових умовах князь-ізгой, якому б пощастило сісти намісником в Тмуторокані, міг почуватися у відносній безпеці і певній незалежності від київського центру влади. Але йому б довелося постійно оборонятися і від вождів місцевих племен, і від кочовиків причорноморських і приазовських степів, що загрожували Криму й Тамані, або вступати з ними в союзницькі відносини. Недарма другому синові Святослава Ярославича Олегу «Гориславичу», котрий багато років провів у Тмуторокані, належить гіркий пріоритет наведення половців на рідну землю в суперництві з своїми братами в перших. Та повернемося до Ростислава Володимировича і Тмуторокані.

У 1065 р. Святослав Ярославич відвоював Тмуторокань у Ростислава і повернув сина Гліба до міста. Та як тільки військо Святослава повернулось до Чернігова, Ростислав знову вибив Гліба з Тмуторокані й на короткий час утвердився в місті. Його недовге намісництво в Тмуторокані ознаменувалось політичною активністю на Північному Кавказі («емлющю дань у касогъ и у инъхъ странъ»)³³. Ймовірніше від усього, в зв'язку з цим візантійський уряд вирішив позбавитись від діяльного князя, що загрожував його інтересам у регіоні, і послав до нього «котопана» (відповідального чиновника), котрий, не зумівши досягти угоди з Ростиславом, отруїв його, про що коротко сповіщає «Повість временних літ»³⁴. Але швидкоплинного перебування цього онука Ярослава в Тмуторокані виявилось, здається, достатнім для того, щоб його сини почали вважати місто своєю «отчиною».

Наступні десять років історії Тмуторокані не відбилися в давньоруських джерелах. Адже вона була поза рубежами Руської землі, відомості з неї і про неї приходили туди не часто і спорадично. Протягом цього часу Святослав устиг побувати київським князем, вигнавши на початку 1073 р. старшого брата Ізяслава. Але після його кончини в кінці 1076 р. його сини також перетворилися на безправних ізгоїв, даремно вимолюючи, а далі й вимагаючи у київських государів свою чернігівську «отчину». Коли Тмуторокань знову з'являється під 1077 р. на сторінках літописів, там продовжують княжити Святославичі, однак їхній статус щодо великокняжого столу виглядає неясним.

З самого початку появи на історичній сцені князі-ізгої починають відстоювати «отчинний» порядок успадкування княжих столів, мабуть, тому, що вони не бачили близьких перспектив одержати володіння згідно традиційного родового принципу. Адже при родовому порядку («лествичном восхождении») небогам доводилось би чекати, поки не перемере старше покоління, їхні дядьки. Відрізана від Києва величезним простором степів, в якому хазяйнували половецькі хани, Тмуторокань стала форпостом спротиву ізгоїв центральній державній владі, спочатку тріумвірам, а далі київському государеві Всеволоду Ярославичу, котрий посів головний руський стіл в

жовтні 1078 р. В Тмуторокані ізгої почувались у безпеці, там вони накопичували сили для прийдешньої боротьби за отчини, звідтіля укладали союзи з половецькими ханами для суперництва за отчини і княжий статус.

Виступ старшого серед ізгоїв Ростислава Володимировича в середині 60-х років XI ст. стояв осібно. Інші почали змагання з дядьками з весни 1077 р., коли в Києві першого разу вокняжився Всеволод Ярославич. Скориставшись з того, що він рушив на Волинь назустріч братові Ізяславу, котрий повертався з Польщі, Борис В'ячеславич раптом захопив Чернігів та втриматися в місті зміг лише вісім днів і «бѣжа Тмутороканю къ Романови»³⁵. Як відомо з літопису, Гліб Святославич якийсь час «держал» Тмуторокань, куди повернувся після загибелі Ростислава Володимировича 1066 р. Однак у кінці 1068 або на початку 1069 р. батько Святослав посадив його в Новгороді Великому³⁶, а Тмутороканське посадництво, ймовірно, тоді ж дісталось його братові Роману³⁷. При дворі Романа по смерті Святослава Ярославича знайшли прихисток його брати Олег, Давид і Ярослав, а також деякі інші ізгої. Як виявилось, то був лише початок збройної боротьби ізгоїв проти Ізяслава і Всеволода Ярославичів, що розгорнулась наступного 1078 р.

Навесні того року до Всеволода Ярославича в Чернігів завітав Олег Святославич. Напевне, він настирливо вимагав у дядька волості для себе, Чернігова або принаймні якихось городів у Чернігівському князівстві, де ще недавно панував його батько. Як розповідає «Повість временних літ», замість задоволення його вимог Всеволод із сином Володимиром (Мономахом)... пригостили його обідом! Ображений, «бѣжа Олегъ, сын Святославль, Тмуторокани отъ Всеволода, мѣсяца априля 10»³⁸. В Тмуторокані Олег об'єднався з іншим ізгоєм, що жадав батьківських земель, Борисом В'ячеславичем.

Спільники намагались повернути собі «отчини»: Олег – Чернігів, Борис – Смоленськ. У нестримному прагненні добути волості вони не зупинились перед аморальним, безбожним і небувалим раніше на Русі вчинком: втягли у внутрішньополітичну боротьбу в країні її смертельних ворогів, половецьких ханів. Немає сумнівів у тому, що скоєне Олегом і його спільником Борисом справило важкий, приголомшливий вплив на давньоруське суспільство, кинуло його в жах. Спливе більше ста років, і безіменний співець «Слова о полку Ігореве» засудить Олега, нагородивши його влучним і виразним прізвиськом: «Гориславич»:

«Тѣй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
и стрѣлы по земли сѣяше...
Тогда, при Олзѣ Гориславличи,
Сѣяшеться и растяшеть усобицами,
погибашеть жизнь Дажьбожа внука³⁹;
въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ скратишась.
Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,
Нѣ часто врани граяхуть,

трупиа себѣ деляче,
а галици свою рѣчь говоряхуть,
хотять полетѣти на уедие»⁴⁰.

Олег з Борисом й половецькою ордою розбили військо Всеволода і захопили було Чернігів, «земле Руськей много зла створше, проливше кровь хрестьянську». Після цього Всеволод попросив допомоги у старшого брата, київського князя Ізяслава. 3 жовтня 1078 р. брати спільними зусиллями розгромили Олега і Бориса в битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова. У бою загинули Ізяслав і Борис. Олег з купкою дружинників знову побіг до Тмуторокані, а Всеволод єдиновладно вокняжився в Києві⁴¹.

Та ізгої Святославичі не змирилися із цим. Наступного року вони знову рушили на Київ: «Приде Романъ с половци къ Воину. Всеволодъ же ста у Переяславля, и створи миръ с половци» – напевне, київський государ перекупив ханів, тому що половці на шляху додому убили свого союзника: «И възвратися Романъ с половци, възпятъ, и убиша и половци»⁴². Вони кинули тіло руського князя в степу. Як виходить із статті «Повісті временних літ» 1083 р., «хозары, иже бѣша свѣтници на убьенье брата его» (Олега Святославича) – як бачимо, стосунки руського князя з хозарською общиною Тмуторокані були не такими вже ідилічними, як це здавалось деяким історикам.

Грушевський побачив у продовженні цієї літописної статті відгомін якоїсь древньої пісні: «И суть кости его [Романа] и досѣле тамо лежаче, сына Святослава и внука Ярославля». Історик не без подиву зауважив, що Роман чомусь оспіваний у «Слові о полку Ігоревім»⁴³. Дійсно, в зачині героїчної пісні Боян «пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редю предъ пълкы касожьскыми, красному Романови Святъславличю»⁴⁴.

І дійсно, важко не подивуватися тому, що поруч із Ярославом Володимировичем, усіма на Русі визнаним «дедом» князів того часу, співець «Слова» назвав не лише хороброго Мстислава, а й Романа Святославича, про якого ми тільки й знаємо з літопису, що він княжив у Новгороді й Тмуторокані, й що його підступно убили і кинули його тіло в степу спільники-половці. Висловимо припущення, що Романа з Мстиславом об'єднало в уяві співця їхнє князювання в Тмуторокані. Як уже згадувалось, руських людей продовжували хвилювати події в далекій і таємничій Тмуторокані через сто з лишнім років після того, як ті події сталися.

Наставала остання дія драматичної вистави стосунків поміж Києвом і Тмутороканню. Якщо виходити з послідовності літописної розповіді, то відразу ж по вбивстві Романа половцями його брата «Олега емше козаре, поточиша и за море Цесарюграду. Всеволодъ же посади посадника Ратибора Тмуторокани»⁴⁵. Висловлювалось чимало припущень щодо причин ув'язнення Олега Святославича у Візантії. Найбільш імовірною уявляється думка, що воно стало одвітною акцією київського князя на походи Олега Святославича на Чернігів і його брата Романа на Київ. Разом із тим, відновлення

київського посадництва в Тмуторокані могло бути одним з першочергових завдань нового київського князя і його співправителя і сина Володимира Мономаха.

Однак спротив ізгоїв Києву тоді ще не був придушений. У 1081 р. Давид Ігорович (син волинського, а далі смоленського князя Ігоря Ярославича, котрий помер 1060 р.) і син Ростислава Володимировича Володар прийшли в Тмуторокань, скинули і «яста Ратибора, и сѣдоста Тмуторокани»⁴⁶. Виходячи з свідчень літопису, Всеволод із Мономахом ніяк не реагували на свавілля ізгоїв. Можливо, віддалена від Києва і відрізана половецьким полем Тмуторокань тоді вже не була варта того, щоб посилати туди київське військо?!

А 1083 р. Олег Святославич несподівано повернувся з грецького заслання, вигнав Давида з Володарем і знову сів у Тмуторокані. Там він смирно досидів до самої кончини Всеволода і вокняження в Києві Святополка Ізяславича навесні 1093 р. Але вже в наступному році Олег з половецькою ордою назавжди залишив Тмуторокань, щоб забрати у Володимира Мономаха отчий Чернігів. На тому він не заспокоїться і після бурхливих перипетій (війн з Святополком, і з Мономахом, і з сином Мономаха Мстиславом) за рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р. буде позбавлений Чернігова і мирно згасне удільним князем десь у Чернігівській землі, швидше за все в Курську⁴⁷.

Після відходу Олега з Тмуторокані в 1094 р. місто і його округа назавжди зникають із сторінок руських літописів. Висловлювалась думка, ніби після кончини Олега (в 1115 р.), якого визнавали у Візантії суверенним князем Тмуторокані, її, як виморочну волость, привласнив сюзерен Олега імператор Олексій Комнін⁴⁸. Однак жодних свідоцтв, навіть посередніх, на користь цього припущення не існує. Думаємо, що Тмуторокань, яка втратила руського князя-посадника і залишалась відрізаною половцями від Руської землі, з тієї пори могла перейти під владу місцевої общини, яка складалась в основному з касогів і хозар. І ця община не могла не залежати від половецьких ханів. «Тмутороканський острів» був назавжди затоплений кочівницьким морем.

¹ *Гадло А.В.* Тмутороканские этюды I–V // Вестник Ленинградского государственного университета. – Серия 2. – 1989–1991.

² *Насонов А.Н.* Тмуторокань в истории Восточной Европы X в. // Исторические записки. – 1940. – № 6; *Litavrin G.G.* A propos de Tmutorokan // Byzantion. – Т. 25. – Bruxelles, 1965.

³ *Абрамович Д.И.* Киево-Печерський патерик. Вступ, текст, примітки. – К., 1931. – С. 36.

⁴ Словники давньоруської мови знають слово «остров» лише в трьох значеннях: власне острів, печера і скеля (*Срезневский И.И.* Материалы для словаря древне-русского языка. – Т. 2. – СПб., 1895. – Стб. 743–744; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). –

Т. VI. – М., 2000. – С. 189–200). Поза сумнівом, у Патерику це слово використано в його головному значенні: частина суходолу, оточена морем.

⁵ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950.

⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества X–X вв. – М., 1982. – С. 376; Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000. – С. 270.

⁷ Повесть временных лет (далі – ПВЛ) / Подг. текста, перевод, статьи и коммент. Д.С. Лихачева. – С. 54.

⁸ Гадло А.В. Тмутороканские этюды. VI // Вестник ЛГУ. – Сер. 2. – Вып. 2. – 1990. – С. 21.

⁹ ПВЛ. – С. 64.

¹⁰ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 2. – М., 1963. – С. 77.

¹¹ ПВЛ. – С. 66.

¹² Там же. – С. 71.

¹³ Гадло А.В. Тмутороканские этюды. IV // Вестник ЛГУ. – Сер. 2. – Вып. 4. – 1990. – С. 4–5.

¹⁴ Репников И.О. О древностях Тмуторокани // Труды Секции археологии научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. IV. – 1928; Артамонов М.И. Средневековые поселения на Нижнем Дону. – М., 1935. – С. 88.

¹⁵ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 213.

¹⁶ Там же. – С. 132.

¹⁷ Гадло А.В. Тмутороканские этюды. III. – С. 22–27; Его же. Тмутороканские этюды. IV. – С. 4.

¹⁸ Див. працю О.В. Гадло, а також: Новосельцев А.В. Хазарское государство... – С. 132–133 та ін.

¹⁹ ПВЛ. – С. 64.

²⁰ ПСРЛ. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1862. – С. 79.

²¹ ПВЛ. – С. 87.

²² Критику цих поглядів див. у кн.: Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 6, 62, 78 та ін.

²³ ПВЛ. – С. 31.

²⁴ В.Й. Ключевський звернув увагу на свідчення «Повісті» про останні місяці життя Ярослава Володимировича. Літописець розповідає, як перед смертю Ярослав звелів покликати до себе улюбленого сина Всеволода і сказав йому: «Аще ти подасть Бог прияти власть стола моего, по братьи своей, с правдою, а не с насильемъ, то егда Богъ отведеть тя от житья сего, да ляжешь, идеже азъ лягу, у гроба моего» (ПВЛ. – С. 91). Наведені слова джерела логічніше від усього розуміти так, що Ярослав установив порядок передання влади від старшого брата до наступного за віком, тобто, старшому в роді.

²⁵ ПВЛ. – С. 71.

²⁶ Див., напр.: ПСРЛ. – Т. 15: Тверская летопись. – СПб., 1863. – Стб. 152.

²⁷ Сина Святослава Ярославича.

²⁸ ПВЛ. – С. 71.

²⁹ ПСРЛ. – Т. 9. – С. 92; Т. 15. – Стб. 154.

³⁰ Див. розгляд цих думок у кн.: Повесть временных лет. – С. 492–493, коментар Д.С. Лихачова.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – Львів, 1905. – С. 53.

³² Там само. – С. 46, 52, 363.

³³ ПВЛ. – С. 72.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же. – С. 85.

³⁶ Там же. – С. 78.

³⁷ Вперше «Повість» засвідчує посадництво Романа в Тмуторокані під 1077 р. (С. 85).

³⁸ ПВЛ. – С. 78.

³⁹ Руські люди вважали себе дітьми і онуками язичницького божества Сонця – Даждьбога.

⁴⁰ Слово о полку Игореве. – С. 15–16.

⁴¹ ПВЛ. – С. 85–86.

⁴² Там же. – С. 87.

⁴³ Грушевський М. Назв. праця. – С. 72.

⁴⁴ Слово о полку Игореве. – С. 9.

⁴⁵ ПВЛ. – С. 87.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 246–250.

⁴⁸ Litavrin G.G. A propos de Tmutorokan // Byzantion. – Т. 25. – Bruxelles, 1965. – P. 226.

Котляр Николай (г. Киев)

Член-корреспондент НАН Украины,
главный научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Тмуторокань (Русь и Крым в раннем средневековье)

Тмуторокань не была княжеством, как обычно пишут историки. Это был анклав Руси в иноэтнической и иноязычной среде. Вначале там сидел Мстислав Владимирович (с 988 г.), затем, после 1054 г., его захватили Святослав Ольгович и его сыновья. С 70-х лет XI в. там скрывались князья-изгои, противостоявшие Всеволоду Ярославичу и Владимиру Мономаху. С конца XI в. Тмуторокань переходит под власть Византии и навсегда исчезает со страниц летописей.

Ключевые слова: Тмуторокань, анклав Руси, Мстислав Владимирович, Византия.

Mykola Kotlyar (Kyiv)

Corresponding member of National Academy of Science of Ukraine,
chief researcher at the Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

Tmutarakan (Russia and Crimea in the Early Middle Ages)

Tmutarakan was not a principality as historians usual write. It was a Rus enclav in another ethnic and lingual environment. Initially, there Mstyslav Volodymyrovych sat (from 988), but, after 1054 he was captured by Sviatoslav Olgovych and his sons. In conclusion the author writes that since the end of the eleventh century Tmutarakan was under the authority of the Byzantine Empire and forever disappeared from the chronicles.

Keywords: Tmutarakan, a Rus enclav, Mstyslav Volodymyrovych, Byzantine Empire.

Пилипчук Ярослав (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України

УДК 93/94 + 930.1(282.247.34) «13/15»

КРИМ У ПОЛІТИЦІ ДЖУЧИДІВ (КІНЕЦЬ XIII – ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ XV ст.)

Дана студія присвячена історії взаємовідносин Золотої Орди з державними утвореннями на території Криму. Протягом майже століття Гірський Крим, південне узбережжя Криму та Судак вважались кондомінатом Трапезундської імперії та Золотої Орди. Генуезька експансія 40–70-х років XIV ст. призвела до конфліктів з Золотою Ордою. Татарсько-генуезька конфронтація продовжувалась у 80-х роках XIV ст. та 30–40-х роках XV ст. Напади татар у 90-х роках XIV – на початку XV ст. призвели до консолідації общин Готії та до утворення князівства Феодоро. Правителі Кримського улусу та хан Кримського ханства Хаджі-Гірей підтримували Феодоро проти генуезців.

Ключові слова: *Крим, Золота Орда, політика Джучидів, Феодоро.*

Важливим аспектом історії Надчорномор'я були відносини Золотої Орди з мешканцями Криму. У данній статті ми розглянемо відносини Джучидів з князівством Феодоро та Каффою. При висвітленні цієї проблеми неможливо обійти питання відносин татар з Трапезундською та Візантійською імперіями, а також з Генуєю та Венецією. Відносини Каффи з Золотою Ордою досліджені у працях Л. Коллі, Д. Селівестрова, О. Мавріної, А. Григорьєва, В. Григорьєва¹. Питання відносин Феодоро з татарами досліджують В. Миц, А. Герцен та Х.Ф. Байер². Завданням даної студії є визначення ролі татарського фактора у політиці республік Генуя та Венеція, а також князівства Феодоро.

Початок історії генуезців у Каффі оповитий мороком. Італійці відносили перші звістки про Каффу до 60-х роках XIII ст. Зрозуміло, що приблизно десь у той час генуезці заснували це місто. Необхідно зауважити, що від самого початку Каффа була непідконтрольною Золотій Орді. Громада міста провадила політику, відмінну від тої, що здійснювали інші італійські колонії, котрі знаходились у містах, залежних від Золотої Орди. Можливо, територія міста була викуплена генуезцями у Джучидів. На думку О. Мавріної, генуезці поселились у Каффі вже у 70-х роках XIII ст. Р. Груссе висловив припущення, що генуезці з 1266 р. мали консульство та торгову факторію у Каффі. М. Сафаргалієв вважав, що з 1289 р. у Каффі знаходився генуезький

консул. І дійсно, тільки з 1289 р. у джерелах починають фіксуватися консули Каффи. А. та В. Григорьєви датували появу генуезців у Каффі 1266–1270 рр., а у 1274 р. вони з'явилися у Судаці. Х.-Ф. Байєр вважає, що Каффа була заснована генуезцями³.

З 1292 р. у володіннях Ногая знаходився консул Венеції, яка конкурувала з Генуєю⁴. У 1291-1292 рр. Токта віддав Ногаю улус Крим. До складу улуса, крім степових теренів входили Готія та Херсон, завойовані Менгу-Тимуром у 1278 р. Внаслідок цього походу зазнали руйнувань Судак, Херсон, Алустон, Горзувіта, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Сюйрень, Бакли, Мангуп. Втім, позиції Ногая у цьому регіоні не були міцними⁵. За свідченнями Рукн ад-Діна Бейбарса ал-Мисрі, під час одного з візитів у Каффу був вбитий онук Ногая Актаджи (Кара-Кибяк). Він збирав данину з приморських міст. Ногай помстився за онука. Рукн ад-Дін Бейбарс ал-Мисрі повідомляв, що Ногай спрямував до Криму велике військо. Воно пограбувало та спалило Каффу. У полон потрапило багато купців мусульманських, аланських та європейських (франкських у джерелі). Крім Каффи, були спустошені Сарукерман (Херсон), Кирк-Йєрі (Чуфут-Кале), Карш (Керч) та інші. Очевидно, Ногаю Рукн ад-Дін приписав руйнування, які були здійснені до цього. Х.-Ф. Байєр датував вторгнення до Криму 1298 роком, оскільки цей рік як дата подій був вказаний у судацькому синаксарі⁶.

Ібн Халдун повідомляв, що онук Ногая Караджін був відправлений у Крим, щоб захопити прибуток від цієї провінції. Ногай віддав місто Ескі-Кирим (Солхат) йому в улус, але місцеві вбили Караджіна. Помстившись, Ногай спустошив місто. В. Миц відзначає, що Ногай не руйнував Каффу, оскільки сприяв генуезцям. Ймовірно, не зазнали спустошення й інші міста. Місцем вбивства онука Ногая, на думку В. Мица, був Солхат, і руйнувань зазнало тільки це місто⁷. За правління у Золотій Орді хана Токти татари напали на Каффу, згадавши її мешканцям союз з Ногаєм. Рукн ад-Дін Бейбарс ал-Мисрі та ан-Нувайрі повідомляли, що у 707 р. х. (3 липня 1307 – 20 червня 1308 р.) Токта помстився генуезьким франкам (генуезцям). За італійськими даними, гарнізон Каффи у 600 чоловік спалив місто і врятувався втечею на судах. Токта ж арештував генуезців в усій Золотій Орді і заарештував їх власність⁸. Тільки смерть Токти та прихід до влади Узбек-хана дозволили генуезцям нормалізувати відносини з татарами. У 1312–1313 рр. до Узбека прибуло генуезьке посольство Антоніо Грілло та Ніколо ді Пагана. У 1318 р. Каффа вже була цілком відбудована⁹.

У 1313–1314 рр. була заснована Оффіція Газарії, а у березні 1316 р. затверджений статут Каффи, а також план відновлення міста¹⁰. Відомо, що Каффу періодично атакували татари. У 40-х роках XIV ст. хан Джанібек здійснив дві невдалі спроби здобути місто. До середини XIV ст. генуезці спорудили такі фортифікації, оволодіти якими було складно для будь-якого війська. Під час першої облоги Каффи татари втратили 15 тис. воїнів та багато машин для облоги. Під час другої облоги Каффи у війську Джанібєка

почалась чума. Гарбіеле де Мусі у своїй хроніці відзначив, що Джанібек наказав закидувати Каффу трупами померлих від чуми. Але навіть такі заходи не дали результату. Під час облоги Каффи папа римський з Авінйону Климент VI закликав генуезців усіляко допомагати мешканцям Каффи. Після того, як каффинці змусили татар відступити, голова католицької церкви уславив мужність захисників міста¹¹.

Ібн Баттута називав Узбека грозою румійців, тобто ромеїв, або православних. У 1322 р. у Болгарії змінилась династія. Замість Тетеровичів Болгарією стали правити Шишмановичі¹². Болгарський цар став союзником татар, які у 20-х роках XIV ст. спустошували візантійську Фракію¹³. Перше вторгнення військ Узбека у Фракію, на думку І. Вашарі, відбулось у 1321 р.¹⁴ У 1323 р. у Фракію вдерлось татарське військо під командуванням Тайтака і Тоглу-Тархана. Іоанн Кантакузин переміг татар у Промосулу та Черномена. Попри свідчення Іоанна Кантакузина, військо названих полководців навряд чи було чимось більшим за розвідувальні загопи¹⁵. У 1331 р. татари знову з'явилися у Фракії, і на цей раз вже ромеї втікали від татар до Росокастропа¹⁶. Візантійська імперія сплачувала данину Золотій Орді. Коли ромеї припинили платити данину, татари у 1337 р. спустошили Фракію до самого Геллеспонта. Протягом 50 днів татари спустошували візантійські землі. У 1341 р. Узбек готувався до нового вторгнення у Візантію, і лише посольство Дмитрія Кідоніса відвернуло цю загрозу¹⁷.

За часів правління в Золотій Орді хана Узбека татари під командуванням намісника Солхата Тюлек-Тимура тричі (1322, 1323, 1328 рр.) спустошували Судак (Сугдею). Х.-Ф. Байер датує ці походи по-іншому – 1317, 1322, 1327 рр. Перша війна мешканців Судака з підданими Улуса Джучи взагалі відбулась у 1249 р., коли населення міста повстало проти збирачів данини. У відповідь на це війська Бату здійснили набіг і знову підкорили Судак своїй владі. У тому ж році відбувався перепис монголами населення у всьому Криму. Вільгельм Рубрук інформував Людовіка X Святого, що місто Судак залежить від Бату та Сартака¹⁸. У зв'язку з політикою Узбек-хана необхідно розглядати походи Тюлек-Тимура на Судак. Здійснювати свої набіги Тюлек-Тимур з клану кият міг тільки зі згоди Узбека та його санкції. Судак був володінням іншої держави ромеїв – Трапезундської імперії, проте для татар це не було важливим, оскільки для них на першому місці була здобич від походів на слабких православних сусідів.

З агресивною політикою по відношенню до православних в Узбека контрастувала політика сприяння представникам італійських міст-держав. Генуезці дістали змогу торгувати у Кілії та Лікостомо. У цих містах знаходились генуезькі факторії, а самі міста залишались у складі Золотої Орди. Аналогічно було і у місті Азак (Азов). У місті знаходилось європейське поселення – Тана, сам Азак залишався під владою татар. Приклад Каффи, як керованої італійцями колонії, є виключенням з правил. Це пояснюється достатньо легко, оскільки всі інші поселення існували і до італійців. Каффу ж

заснували італійці, й, ймовірно, від самого свого заснування вона мала особливий статус. У 1332 р. був підписаний договір Венеції з Узбекиком. Хан видав спеціальний ярлик, який дозволяв венеційцям торгувати у володіннях хана. Це стало можливим завдяки місії А. Дзено та Н. Джустиніано, котра прибула до татар за два місяці до публікації ярлика. Азак, у якому була заснована венеційська факторія, залишався золотоординським містом, а його правителем був Мухаммед-ходжа ал-Хорезмі. Поряд з татарами та венеційцями у Азаці були присутні й генуезці. Здавалось би, що зв'язує Азак з Кримом? Однак зв'язок таки є, оскільки від монетного двору Крим (Солхат) залежав грошовий обіг у Азаці до першої чверті XIV ст., проте навіть після появи у Азаці власного чекану регіон Азаку був міцно пов'язаний з Кримом. До округи Крим у географічному трактаті Шіхаб ад-Діна Абу-л-Аббса Ахмеда Алі ал-Калкашанді відносився навіть Укек на Волзі. Крим політично та економічно був пов'язаний з Поволжям та Надазов'ям¹⁹.

У 1342 р. наступила криза у відносинах між венеційцями та генуезцями. Проте це деякий час не впливало на відносини з Золотою Ордою. Джанібек 30 вересня 1342 р. був лояльним до венеційців. За них клопотали еміри Нангудай, Алі, Могулбуга, Ахмат, Беклемиш, Куртка-бахші, Кутлуг-Тимур, Ай-Тимур²⁰. До конфлікту Золотої Орди з Венецією спричинили деякі зухвалі дії венеційців. У 1343 р. відбулось загострення відносин. У серпні чи вересні сталася суперечка між Андреоло Чіврано та Ходжою Омером, у результаті чого татарин загинув. Багато генуезців, венеційців, флорентійців та інших європейців було вбито та пограбовано татарами. Венеційці у листопаді 1343 р. надіслали слідчу комісію у Тану-Азак і заарештували Чіврано. Андреа Дандоло надіслав у Азак місію Ніколетто Райнеріо та Дзанаккі Барбафела. Після перебування у Азаці вони попрямували у ставку Джанібєка. 28 квітня 1344 р. дож отримав інформацію від послів про перемовини. Татари очікували великого венеційського посольства. У червні 1344 р. Марко Лоредан та Коррадо Цигала вели перемовини про відшкодування збитків. Венеційці домовились з генуезцями про спільне посольство, проте генуезці не дотримали своєї обіцянки і вели сепаратні перемовини. Генуезці вже у 1344 р. торгували з татарами. Венеційці протестували, і генуезький дож був вимушений їх запевняти у тому, що порушники будуть покарані. Венеційці ж налагодили контакти з Азаком-Таною і відновили венеційське поселення у місті. Тим часом генуезці почали провадити політику, яку ніяк не назвеш мирною торгівлею. У 1344–1345 рр. генуезці здобули Чембало. М. Броневський вказує, що місто було відібране від гордих та незгодних між собою грецьких князів. Ситуація 40-х років XIV ст. характеризувалась конфліктом з Джанібєком. Правителі общин Готії знаходились під владою Золотої Орди, як і Судак. Ці землі також сплачували данину та підкорювались Трапезундській імперії. Просування генуезців на ці території було рівноцінно проголошенню війни. Татари відповіли на це походом. У 1345 р. військо Могулбуги взяло у облогу Каффу. Венеційці Азака та генуезці Каффи у тому

році сплатили контрибуцію татарам. У 1346–1347 рр. генуезці та венеційці не залишали спроб домовитись з Джанібекком про відшкодування збитків, завданих у 1343 р. У грудні 1347 р. венеційцям вдалося добитися від татар відновлення факторії у Азаці та дозволу розмістити свої представництва у інших містах, зокрема, у Керчі-Воспоро. За венеційців клопотали еміри Могулбуга, Ягалтай та Кутлугбуга. У 1348 р. у Тану був призначений консул Філіппо Міксьель. Події навколо Азака та Каффи отримали широкий розголос. Про них розповідав Іоанн Кантакузин. Він повідомляв про зіткнення в Азаці, і що кілька років іноземцям було неможливо плавати по Дону, і що венеційці прагнули відновити торгівлю. Було також вказано, що татари протягом двох років воювали з мешканцями Каффи, але не змогли досягти успіху²¹.

У 1355 р. венеційці та генуезці відправили посольства до Золотої Орди. Венеційське посольство, котре очолював Андре Венеріо, прибуло восени 1355 р. Татари грали на протиріччях між італійськими республіками. Переговори велись через намісника Кримського улуса Зайн ад-Дина Рамадана (Рамазана). Цей емір надіслав послання венеційському дожу Джованні Граденіго, де вказував на надання нових торгових можливостей. Лист був написаний 4 березня 1356 р. у Гюлістані. Лист намісника Криму був складений у ставці хана, з дозволу Джанібєка. Тим самим числом було датоване повідомлення Зайн ад-Дина Рамадана венеційським купцям, що вони повинні сплачувати податок у 3%, а також і інші податки. Проте планувалось і послабити фіскальний тиск. У 1356 р. татари дозволили венеційцям влаштувати порт у бухті Провато²².

Смерть хана Джанібєка внесла свої корективи у політику італійців. Їм знову було подібно надсилати послів, щоб домовлятися на цей раз вже з Бердібекком. Послами були Джованні Квіріні та Франческо Бон. Вони отримали від дожа наказ досягнути відновлення венеційського кварталу в Азаці та колишніх гарантій для купців. Наприкінці травня 1358 р. посольство було вже в Азаці, а 20 липня венеційський сенат наказав направити в Азак консула Пьєтро Каравелло. У 1358 р. намісник Солхата Кутлуг-Тимур дозволив їм, окрім Провато, використовувати ще гавані Калієри та Судака для заснування торгових факторій. Венеційцям наказували суворо дотримуватись закону і сплачувати податки. Бердібек застеріг венеційців від негідних вчинків, щоб інцидент 1343 р. ніколи не повторився. Ярлик був виданий венеційцям у Сараї 13 вересня 1358 р. За венеційців клопотали Хусейн-Суфі, Могулбуга, Сарай-Тимур, Ягалтай, Кутлугбуга²³.

В той самий день було написано повідомлення Бердібека Кутлуг-Тимуру. У ярлиці Бердібека та повідомленні Кутлуг-Тимуру венеційці отримували кілька пільг на торгівлю у Судаці, Янгішехрі та Калієрі. 20 вересня 1358 р. було складено повідомлення венеційцям від Кутлуг-Тимура. З 24 по 26 вересня усі три документи в оригіналах були вручені венеційським послам Джованні Квіріні та Франческо Бону. В повідомленні Бердібека

Кутлуг-Тимуру вказувалось, що між татарськими та венеційськими купцями відбувся інцидент у Константинополі. Двох татар було вбито, а двох інших два роки тримали у в'язниці. Венеційці пограбували татар на суму в 2330 сомів сріблом. Зайн ад-Дін Рамадан отримав наказ домогтися від венеційців відшкодування збитків. Намісник Криму відправив посла до венеційців, але тому не було нічого відшкодовано. Також повідомлялось, що ще у одному випадку галей венеційців напали на купця Бачмана і пограбували його товари на суму в 500 сомів. Кутлуг-Тимуру та Черкес-беку наказувалось звернутися до венеційського консула, щоб відшкодувати збитки. Цей документ підписали Могулбуга, Кутлуг-Тимур, Тимур, Кораган, Черкес-ходжа. Бердібек вимагав повернути позивачам до 300 тис. дирхемів, чи бл. 50 тис. динарів. Бачману вимагали відшкодувати збитки на сумму у 10 263 динара, чи 60 тис. дирхемів. Вимагала відшкодування збитків і Тайдула-хатун. У її листі генуезцям, яке датоване 4 березня 1359 р., згадані ті самі випадки, що й у листі Бердібека Кутлуг-Тимуру. Тайдула-хатун бажала пом'якшити фіскальний тиск для венеційців Азака і обмежила сумму позова 550 сомами (102,96 кг срібла). Джованні Квіріні та Франческо Бон виступили проти таких дій Тайдули. Але хатун проігнорувала відмову послів, і відшкодування збитків татарським купцям відбулось 4 березня 1359 р. у Гюлістанському палаці. Того ж дня Тайдула-хатун надіслала платіжну відомість венеційському дожу з перерахуванням осіб, котрим потрібно було відшкодувати збитки. У цей перелік потрапили і татарські еміри, які клопотали у цій справі і представляли інтереси купців. Таким чином, венеційці повинні були сплатити і за послуги посередників при оформленні документів²⁴. Однак свої коректури внесла Велика Замятня у Золотій Орді.

Зупинимося на цікавому аспекті з утворення князівства Феодоро. Теодоро Спандуджіно описував конфлікт Андроніка Палеолога з князем Готії. Х.-Ф. Байер вважає, що королем Готії був насправді князь Молдавії, а В. Миц вважає, що проти ромеїв воював Добруджанський деспотат. Багато вчених у XVIII–XIX ст. (І. Тунманн, П. Кеппен, А. Шльоцер) асоціювали Дмитра-солтана з білорусько-литовських хронік правителем Феодоро (Готії). Н. Маліцький, А. Васільєв, В. Залеська вбачали Дмитра у тумархі Хутайні одної з мангупських написів. Ф. Брун вважає Дмитра правителем Феодоро, мотивуючи це тим, що тільки у правителів Феодоро могло бути таке ім'я. О. Герцен та М. Крамаровський бачать у Дмитрі правителя міста Мангуп. О. Айбабін вважає, що мангупський князь залежав від татар під час битви на Синіх Водах. В. Миц вважає, що Дмитро-солтан – це татарський емір Темір (Темірез), котрий воював з литовцями у 1374 р. В особах Хутайні та Чичикії часто вбачали перших правителів Феодоро, проте такі здогади безпідставні. Хутайні відбудовував Мангуп і Пойку. Вищезгадані сотники були найманцями з кавказців лазів. Стосовно 60–70-х років XIV ст. ще не можна твердити про оформлення князівства Феодоро. Існували общини у Готії зі своєю аристократією у вигляді сотників²⁵.

Коли у Золотій Орді почалась династична криза, італійці вже не вважали себе чимось зобов'язаними татарам. Генуезці повели наступ на татарські зони впливу. Захищатись довелось навіть татарам. Навколо міста Солхат у 1362–1365 рр. були споруджені земляні вали. Кримським Улусом у 1362–1365 рр. правив Кутлуг-Буга. У 1361–1362 рр. почалось відбудування мурів Мангупа. М. Крамаровський вважав, що спорудження валів у 1363 р. було пов'язане з литовською загрозою. За свідченнями вірменського збірника, котрий у 1363 р. підготував Степанос, син Натера у Солхаті, правитель міста наказав викопати ров навколо Мангула й багато будинків зруйнував. У 1364 р. за невідомих обставин загинули мешканці с. Лакі – Чупан та Олексій. У 1365 р. між Кутлуг-Бугою та Мамаєм назрів конфлікт. Мамай був киятом та родичем Тюлек-Тимура та Алі-бея, а Кутлугбуга був найманом. У вірменському рукописі вказано, що у Солхаті зібрались втікачі з усього Криму від Кеча (Керчі) до Сарукермана (Херсонеса). За свідченнями джерела, Мамай знаходився у дні шляху від Солхата у Карасу (Карасубазарі). За свідченнями вірменського літописця Аветіса, 23 серпня 1365 р. Кутлуг-Буга втік з Солхату. У 1368 р. у Солхаті від голоду загинуло багато міщан. Стан Кримського улусу був важким, і Мамай переформатував місцеву еліту та провів чистки серед аристократії. Мамай повинний був реагувати на експансіонізм генуезців і у 1375 р. приступив до спорудження мурів із каменю. Їх будівництво продовжувалось до 1380 р.²⁶

Користуючись анархією у Золотій Орді, генуезці захопили ряд татарських володінь. У 1365 р. генуезці зайняли 18 поселень від Qosio до Osdafum (Qosio (с. Сонячна Долина Кози), Sancti Joannis (Сонячногірське, Куру-Узень), Tarataxii (долина Ай-Ван), de lo Sille (Громівка, Шелен), Vorin (Ворон), Osdafum (урочище Сотера поблизу Алушти), de la Canechna (курорт Луч), de Carpati (Зеленогір'я, Арпат), de lo Scuto (Привітне, Ускут), de Bazalega (Малоріченське, Кучук-Узень), de Buzult (Рибаче, Туак), de Cara ihoclas (Веселе, Кутлак), de lo Diauolo (Копсель), de lo Carlo (Морське, Капсхор), Sancti Egnii (Генеральське, Улу Узень), Saragaihi (урочище Карагач), Paradixii (Богатівка, Токлук), с. Межиріччя, de lo Cheder (Ай-Серес)) та місто Судак. Ці землі увійшли у Солдайське консульство. Поселення Орталан, Сартан и Отайя залишились у складі Золотої Орди²⁷. Території навколо Каффи належали Каффинській кампанії. Наявність генуезьких консулів у Алушті, Партеніті, Гурзуфі, Ялті у 1374 р. засвідчено книгою массаріїв Каффи. У Готію прибула місія Антоніо де Акурсу та Джованні де Бургаро. Завоювання цих територій генуезцями можна датувати 60–70-и роками XIV ст., тобто часом Великої Замятні²⁸.

Влітку 1365 р. Мамай блокував Каффу з суходолу. У відповідь 19 липня генуезці здобули Судак. Про ці події повідомляв Карапет з Каффи у пам'ятному записі від 15 серпня 1365 р. Він констатував, що прийшли складні часи, і що Нер (він же Чаліпег) ісмаїльтянин (мусульманин) вбив багатьох християн. Нарсес же вбив багатьох мусульман та іудеїв у Судакі.

Під контроль генуезців потрапив не тільки Судак, але й його сільська округа. Отузька долина, котра раніше належала татарам, також стала генуезькою. Отузи увійшли у 1366 р. у церковний округ Каффи, котрий підпорядковувався Костянтинополю. Важливо відзначити, що грецькі поселення краю у 1204–1364 рр. знаходились під протекторатом Трапезундської імперії. Ще у 1364 р. Замор'є (Ператеа) згадувалось у титулі імператора Олексія III. У написі в церкві Св. Троїці в с. Лакі згадано про Чупана, сина Янакі, та сина Чупана Олексія, котрі жили у часи Теміра (Кутлуг-Тимура). Відповідно до генуезького завоювання регіони Криму виявилися колонізованими елінізованим населенням, котре перебувало під владою Трапезундської імперії та Золотої Орди. Генуезьке завоювання позначило кінець епохи кондоміната. У 1375 р. Мамаю вдалося повернути татарам контроль над Готією та сільською округою (18 поселень) Судака. Проте генуезці зберегли контроль над Судаком. Генуезці багато разів надсилали посольство до Мамаю, бажаючи врегулювати відносини з татарами. Консул Джуліано де Кастро споряджував посольства до Мамаю, Аги-Мухаммеда, неназваного імператора татар (так зазвичай називали правителя Солхату) та до Акбуги. Мамай та Ага-Мухаммед вимагали повернення під контроль татар сіл між Каффою й Судаком. Вимоги татар були задоволені і управління над селами передано наміснику Солхата. У російських літописах вказано, що після поразки у Куликовській битві Мамай втік до генуезців у Каффу, де його й вбили. Проте у тюркських джерелах згадано про загибель Мамаю від рук прибічника Токтамиша. За гіпотезою Р. Почекаєва, Мамай дійсно міг втекти до Криму та шукати допомоги у генуезців, але не був вбитий ними.

Адміністрація Токтамиша у Криму проводила відмінну від Мамаю політику. Метою татар було оживити торгівлю з італійцями. У 1380 р. намісник Солхата Яркас (Черкес), представник Конак-бега, підписав з генуезцями новий договір, за яким повертались завоювання 1365 р. В угоді від 23 лютого 1381 р. Джанноне де Боско та Ільяс, син Кутлубуги, підтверджував контроль Генуї над Готією та Судаком. Генуезцям повертались землі приморської частини Готії та поселення Солдайського консульства. Консульства Гурзуфа, Ялти, Партеніту та Алушти спочатку були зорганізовані у вікаріат Готії. У 1387 р. він був реорганізований у капітанство Готії, яке простягалось від Алушти до Чембало. На думку А. Берт'є-Делагарда, кордони генуезької Готії простягались від Туака до Фороса. Воюючи з генуезцями, феодоритський князь Олексій у 1423 та 1433 рр. двічі захоплював Чембало, але був двічі вибитий звідти генуезцями. У Каффі був затверджений новий митник та чиновник для контролю над місцевими татарами. У 1382–1383 рр. між татарами та генуезцями були підписані додаткові угоди. У Каффі з'явився татарський тудун (намісник), котрий контролював татарське населення міста. Проте навіть ці кроки не призвели до примирення між татарами та генуезцями. У 1383–1385 рр. генуезці побудували другу лінію фортифікацій Каффи. У 1385–1386 рр. між татарами та генуезцями спалахнув конфлікт,

відомий під назвою «Солхатська війна». Генуезці цілеспрямовано займали південне узбережжя Криму. У 1358 р. вони не допустили закріплення у гавані Калієри венеціанців. У 1365 р. вони зайняли територію навколо гавані, а в останній чверті XIV ст. спорудили там фортецю²⁹.

За даними генуезьких документів, у 1380–1381 рр. общини Готії були передані Ільясом, сином Кутлуг-Буги, з володінь імперії татар (Золотої Орди) під протекторат генуезців. Населення Готії брало участь у «Солхатській війні» на боці татар, і генуезцям навіть довелося направити галеру з метрополії, щоб придушити повстання. Початок будівельної діяльності в Мангупі під проводом Чичикія варто датувати 1386–1387 рр., оскільки у тексті є вказівка, що ці події відбувались за правління Токтамиша³⁰. У іншому мангупському написі згаданий тумарх (сотник) Хутайні. Напис датований 1361–1362 рр. У написі також згадана місцевість Пойка. В. Миц вважає, що Пойка – це духовний та культурний центр Феодоро.

На думку С. Бочарова, Провато у 1382 р. контролювалося татарами, оскільки венеційцям була дозволена зупинка у цій гавані. Дослідник вважає, що регіон між Каффою та Судаком у 1382–1386 рр. знову контролювався татарами. «Солхатську війну» з генуезцями почав Тука-Тимурид Бек-Булат. Він вимагав від генуезців визнати його як імператора татар (законного представника Токтамиша у Солхаті). Генуезці відмовились, і в червні 1386 р. почалась війна. Військами татар командував намісник Солхата Кутлуг-Буга. У травні 1387 р. гарнізон Каффи відбив напад татар. Флот генуезців блокував Керченську протоку й шляхи в Азак-Тану. 17 червня 1387 р. генуезці Каффи влаштували фейерверк на честь перемоги у Солхатській війні. Регіон від Каффи до Судака знову став генуезьким володінням. Про Солхатську війну повідомлялось і у написі на вірменському Євангелії. Автор напису Саргіс повідомляв, що коли Полат-хан воював з Каффою, при відступі татар це Євангеліє було захоплене генуезцями. Татари були змушені підписати мирний договір з генуезцями³¹.

Війни Токтамиша з Тамерланом не мали безпосереднього впливу на Крим. Еміри Тимура спустошили татарські улуси на Дніпровському Лівобережжі, але тимуридські хроніки на фарсі нічого не повідомляли про перебування Тамерлана або його полководців у Криму. Війська Тамерлана дійшли тільки до річки Узі (Дніпро). Арабські хроністи ж повідомляли про спустошення Криму і сприяли появі такого історичного фантома, як похід Тамерлана на півострів. Ібн Дукмак повідомляв, що Тимур оволодів Кримом, 18 днів тримав у облозі Каффу та здобув її. Практично ті самі свідчення зустрічаються у Ібн ал-Фората. Ал-Макрізі просто повідомляв, що Тимур зайняв Крим і здобув Каффу. Ібн Шохба Ал-Асаді повідомляв, що Тимур зайняв Крим. Ібн Хаджар ал-Аскалані писав, що у 1394–1395 рр. Тимур 18 днів тримав у облозі Каффу, здобув та спустошив її. Через два роки після описування подій повідомлялось, що Токтамиш воював проти генуезьких франків. Тимуридський хроніст Муїнн ад-Дин Натанзі лише вказував, що

володіння Токтамиша простягались до Каффи. Османський історик XVII ст. Ібрахім Печеві був переконаний, що Тимур два чи три рази особисто вторгався у Крим. Але свідчення османської хроніки не знаходять підтвердження навіть у арабських хроніках, не кажучи вже про тимуридські. Тимуридські хроністи Нізам ад-Дін Шамі та Шараф ад-Дін Йазді повідомляли про просування військ Тамерлана до Азака та Узі, а не Криму³².

Однак вплив свідчень арабських хронік позначився на історіографії. Припущення про вторгнення Тамерлана у Крим першими висловили В. Смірнов, Ф. Брун та Н. Маліцький. Слідуючи за цією історичною традицією, А. Якобсон, О. Герцен та М. Крамаровський також не сумнівалися у тому, що Тамерлан здобув Каффу і спустошив Крим. Археологічні дослідження не підтверджують гіпотези вчених. Ні генуезькі, ні вірменські джерела, що походили з Криму, не зафіксували перебування ворога біля своїх мурів. Єдиною зачіпкою, здавалося, могли б стати свідчення ієромонаха Матфея про спустошення міста Феодоро, проте ворогами ним названі «агаряни», а взагалі ними міг виявитися будь-хто з татар. Оскільки феодорити дружили з татарами Токтамиша, то їх ворогами могли бути лише татари Койричака, Тимур-Кутлуга, Ідегея та інших супротивників Токтамиша³³.

Окремо варто звернути увагу на уявний похід Вітовта у Крим. Тривалий час вчені вірили свідченням Яна Длугоша про похід Вітовта на Нижній Дон. Цьому вірили М. Грушевський та Ф. Шабульдо. Свідчення писемних джерел критично проаналізував Я. Дашкевич. За свідченнями Йохана Посільге, тевтонці та литовці перебували у пониззі Дніпра. Продовжувач Дітмара Любекського у хроніці міста Любека вказував, що литовці під Каффою перемогли татар і підкорили їх собі. У іншій хроніці В Любека, котру написав Руфус, повідомлялось, що Вітовт, допомагаючи Мосатану, зібрав велике військо з ливів, русинів та вірних царю татар і увірвався в край у напрямі до Каффи, спустошив і підкорив його собі. Проте про литовців мовчать вірменські, генуезькі та татарські документи. Каффа у німецьких хроніках була позначенням Криму. Я. Дашкевич припустив, що литовці зі своїми союзниками воювали у напрямі до Криму на території Пониззя Дніпра. У зібранні листів Вітовта сам литовський князь жодного разу не згадував про похід у Крим. Литовці ніколи не воювали у Криму³⁴.

А. Якобсон вважав, що у Крим вдерлись війська Ідегея. Думки про кримський похід Тамерлана притримувались М. Сафаргалієв, А. Романчук та О. Герцен. В. Миц вважає, що археологічний матеріал, зібраний А. Романчук та О. Герценом, не підтверджує гіпотез про спустошення Херсона та Мангупа. Вторгнення військ Тамерлана у Крим В. Миц кваліфікує історіографічним міфом. У поемі ієромонаха Матфея повідомляється про дев'ять років ворожнечі мешканців міста Феодоро з агарянами (мусульманами). Оскільки край входив у склад володінь Золотої Орди, то власне похід 1394–1395 рр. Тимура проти золотоординців призвів до відособлення князівства Феодоро; общини Готії раніше були лояльні до хана Токтамиша. Звичайно,

що татари не подарували цього місцевому еллінізованому населенню і зруйнували місто Мангуп-Феодоро. Місцевому населенню довелося заново відбудувувати його³⁵.

«Агаряни» у Матфея – це татари. Н. Маліцький вважав їх воїнами Ідегея. За даними одного з написів, татари здійснили набіг і захопили дві підводи. Коли феодорити почули про це, то відразу спрямували кінноту на переслідування татар. Вони нищили їх аж до поселення Зазале. Феодоритські вершники, очолені утаємниченою людиною з Пойки, переслідували татар до річки Бельбек. Ці події передували зруйнуванню міста Мангу-Феодоро. Зрозуміло, що феодорити могли завдати татарам лише локальних поразок під час невеликих набігів; коли ж татари збирали потужне військо, то феодорити були безсилі проти них³⁶.

Дії феодоритів проти агарян були пов'язані з внутрішнім протистоянням Ідегея та Токтамиша. У травні 1396 р. Токтамиш повернувся з Литви до Криму і проголосив себе ханом цієї території. Восени 1396 р. чи взимку 1396–1397 рр. Тимур-Кутлуг та Ідегей об'єднали свої сили проти Токтамиша. Вже навесні 1397 р. Тимур-Кутлуг вигнав Токтамиша з Криму і надав тарханний ярлик Мухаммеду (сину Хаджі Байрама)³⁷. Але Токтамиш повернувся в Крим, а могутній клан Ширинів визнав його легітимним правителем Золотої Орди³⁸.

Поразка Токтамиша та Вітовта у битві на Ворсклі повинна була сприяти відновленню у Криму влади Ідегея. Приймаючи до уваги свідчення ієромонаха Матфея, можна стверджувати, що феодорити повернулися під владу Ідегея тільки у 1404 р., коли Матфеєм було написано поему. Займатися одними тільки феодоритами Ідегею заважала активність Токтамиша у різних улусах Золотої Орди, крім того, наприкінці свого життя Токтамиш досягнув порозуміння з Тамерланом, і очікувався їх спільний виступ проти Ідегея. Проте цьому завадили майже одночасні смерті Токтамиша та Тамерлана. У наступні роки литовський князь Вітовт, користуючись військами Токтамишевичів, турбував прикордоння Золотої Орди. Різні оглани здійснювали походи на територію, підконтрольну Ідегею. У 1407–1419 рр. Ідегей боровся за владу з Токтамишевичами, а також з Тимур-ханом. У Кримському улусі калейдоскопічно змінювались правителі. У 1419–1422 рр. на золотоординських монетах чеканились імена Бек-Суфі, Дервіша та Девлет-Бірди. Девлет-Бірди правив Кримом у 1422–1424 та 1426–1428 рр. У 1427 р. контакти з Вітовтом налагодили беї з роду Ширинів. Представники цього роду не втрачали нагоди «потурбувати» Каффу. У 1424 р. намісник Солхата Тегене з роду Ширинів отримав дарунок для Улуг-Мухаммеда у кілька сот аспрів. Перший свій лист османському султану Улуг-Мухаммед надіслав з берегів Дніпра у 1428 р. У 1428–1432 рр. Кримом правив Улуг-Мухаммед, котрий був союзником Вітовта³⁹.

У географічному трактаті ал-Калкашанді майбутня Феодоро була позначена, як «країна асів (аланів)». Інші ж території Криму належали округу

Крим (степовий Крим та Солхат) та округу Азак (котрий, крім власне земель поблизу Азову, включав кримське місто ал-Карш, тобто Керч). Основним населенням Феодоро були готи та алани. У XIV–XV ст. у регіоні були також присутні лази та черкеси. Населення регіону було вже у значній мірі еллінізоване, і тому сторонні спостерігачі іноді називали місцевих жителів греками. Проте добре знайомі з ними візантійці та італійці засвідчували наявність у Феодоро усіх згаданих етнічних груп⁴⁰.

Поразки від Тамерлана, а також внутрішні усобиці відволікли увагу татар від Криму і зробили можливим виокремлення Феодоро зі складу Золотої Орди. Першим відомим і достовірно встановленим правителем Феодоро був Олексій I. Початок його правління відноситься до липня 1411 р., коли генуезькі документи вперше зафіксували його ім'я. Першу згадку про Олексія (Кіріалесі, Алесі) зафіксував генуезький нотарій Джованні Лабаїно, котрий перебував при консулі і вів перемовини з правителями грецьких держав. У травні 1411 р. магістрат Каффи надіслав до татар дипломатичну місію Джорджо Торселло. Невідомо, до кого і з якою метою було надіслано посольство. Оскільки Феодоро залишилось незалежним, то, швидше за все, мова йшла про торгові справи генуезців. Необхідно зазначити, що хан Пулад у 1410 р. спустошив поселення в Азаці – Тану. До хана Тимура посольство було спрямоване, вірогідно, для того, щоб домогтись відшкодування збитків і обговорити умови торгівлі, які з часів хана Токтамиша не змінювались. Після візиту до татар Джорджо Торселло знаходився з дипломатичною місією в Готії (тобто Феодоро). 24 жовтня 1411 р. в Каффу прибув Кеасій з Феодоро. Можливо, таким чином Феодоро та Генуя встановили дипломатичні відносини. У 1420 р. в Каффу знову прибув посол феодоритів. Каффинці домовились з ним про постачання продовольства⁴¹.

Після «Солхатської війни» традиційна напруженість у відносинах татар з італійцями вже майже не відчувалась. Проте новий спалах ворожнечі спричинила підтримка татарами Феодоро. Приводом для суперечок стали приморська частина Готії та порт Чембало. Вихід до моря був життєво важливим для феодоритів. У 1422 р. феодорити спорудили фортифікації Фуни. Князь Олексій також наказав спорудити фортеці в Дегерменкой, Гелінкая та Учансу-Ісар. Вони знаходились вище у горах, над генуезькими володіннями – Партенітом, Гурзуфом та Ялтою. У 1422–1423 рр. феодоритський князь Олексій за допомоги солхатського намісника (можливо, Тегіне-бія) воював проти генуезців. Каффа намагалась нейтралізувати татарський фактор. Для того, щоб улестити татар, 26–27 березня 1423 р. сарацину (мусульманину) Бексаде, який перебував у місті, було подаровано дарунок на суму в 100 аспрів. Схожий дарунок був зроблений і у 1457 р. Карахібе, котрий представляв інтереси Хаджі-Гірея. 28 березня 1423 р. Бексада прибув до феодоритів. Намісник Солхата досягнув миру між генуезцями та феодоритами. Однак каффинці і не думали припиняти війну. Вони витратили значні кошти на військо.

Переговори з татарами їм були потрібні тільки для того, щоб ті не могли надати допомогу феодоритам. У жовтні війна продовжувалась. Генуезці повернули під свій контроль Чембало. Феодорити ж заснували фортецю та порт Каламіта. Татарам за допомогою Феодоро було зручно тиснути на Каффу. З боку Генуї у 1424 р. магістрату Каффи наказувалось будь-якими засобами утримуватись від конфлікту з татарським імператором (правителем Кримського улусу). Також влада Генуї рекомендувала підписати мирний договір з Олексієм. Спроба ж генуезців встановити прямі контакти з великим князем литовським Вітовтом закінчилась невдачею. Посол з Каффи Даріо Грілло у 1430 р. був пограбований невідомим імператором татар. Можливо, контакту генуезців з Литвою завадив Улуг-Мухаммед. Зять Улуг-Мухаммеда Айдер у 1431 р. пограбував прикордоння Великого князівства Литовського. Період 20–30-х років XV ст. позначився посиленням напруженості на кордонах. У 1420 р. татари напали на прикордоння Великого князівства Литовського, у 1422 р. постраждало прикордоння Польщі. За припущенням В. Гулевича, ці напади здійснили воїни Девлет-бірди. У 1424 р. брат Улуг-Мухаммеда Худайдат напав на прикордоння литовців у Одоївському князівстві⁴².

Вимушений мир у Криму пояснювався тим, що союзники феодоритів татари були зайняті внутрішніми проблемами. У Криму утвердився Девлет-Бірди, що зафіксовано італійськими та арабськими джерелами. Ал-Айні повідомляв, що той почав правити у 1427 р. У листі францисканця з монастиря Oupassi великому князю литовському від 2 травня 1426 р. вказано, що Девлет-Бірди вже утвердився як хан. У листі були переказані слова самого Девлет-Бірди, що він ніколи не ворогував з Вітовтом та бажає встановити з ним дипломатичні відносини. Цими словами татарський ватажок намагався відхреститися від нападів татар з степів пониззя Дніпра на Велике князівство Литовське та Королівство Польське. Мацей Стрийковський та укладач «Похвали Вітовту» повідомляли, що Девлет-Бірди утвердився як клієнт Вітовта. Проте це не підтверджено жодним нелитовським джерелом, як, утім, і твердження Свидригайла у листі великому магістру Тевтонського Ордену, що він звів на ординський престол Саїд-Ахмеда. Доля Кримського улусу залежала швидше від волі біїв та окремих сильних Джучидів. Добрі відносини з Великим князівством Литовським були оцінені ним як васалітет. Община Каффи заплатила значну суму, щоб Девлет-Бірди не заважав постачанню продовольства у місто.

Його супротивник Улуг-Мухаммед у 1427–1428 рр. знаходився у степах Дашт-і-Кипчак, звідки написав листа османському султану. До кінця 1428 – на початку 1429 р. Улуг-Мухаммед підкорив землі між Дніпром та Волгою. У листі від 9 вересня 1429 р. до князя Вітовта він писав, що володарює над царством та ордою. Він пропонував литовцям новий союз. Улуг-Мухаммед був союзником Вітовта з 1424 р., коли у листі великому магістру великий князь литовський писав про нього, як про царя тих татар, які перебували при ньому у Литві. Доки у Девлет-Бірди знаходився під боком Улуг-Мухаммед,

він не міг думати про якусь загрозу Каффі. Тим часом, у 1425–1427 рр. князь Феодоро Олексій та митрополит Готії Даміан вжили заходів для того, щоб зміцнити фортифікації Фуни та Каламіти. Також були посилені фортифікації міста Феодоро та активно розбудовувались цивільні споруди. Каффа почала чеканити власну монету. Двомовний номінал чеканився у її передмісті Шор-Базарі. Там були відчеканені монети Бек-Суфі та Девлет-Бірди. Монетний двір мав офіційну назву Каффа ал-Джадід. На генуезько-татарських монетах зображені татарська тамга та Святий Георгій. З 1453 р. почав функціонувати монетний двір генуезької Каффи, а місто перебувало під контролем Банку Святого Георгія⁴³.

У 1432 р. Олексій встановив контакт з венеційцями і задумував здобути Чембало. Це був чудовий замок з фортифікаціями, які збудували ще під час «Солхатської війни». Протириччя, що існували між татарами та генуезцями, стали помітнішими, коли у 1433–1434 рр. Олексій скористався війною між Генуєю та Венецією. У 1433 р. князь Феодоро уклав союз з татарами. Зусиллями Олексія у Чембало було інспіровано повстання місцевого еллінізованого населення. У березні 1434 р. з Пери на Босфорі генуезцями була відправлена ескадра Бартоломео де Леванто. Після того, як феодорити змогли відбити напад і утримати Чембало, з самої Генуї було надіслано ескадру з 20 суден під командуванням Карло Ломелліно. На початку червня він здобув перемогу. У листі адмірала Карла з Каффи своєму племіннику Матео Ломелліно у Геную у переліку перемог згадувались Чембало, Каламіта, Брононі та вся Готія.

Проте 22 червня 1434 р. у селища Карагоз (Кастадзон) військо Карло Ломелліно було атаковане на марші татарами. За свідченнями документа Гатарі, військо генуезців нараховувало до 8 тис. осіб. Ніколо де Порта ж повідомляв про чисельність у 10 тис. В авангарді було 300 вершників. Основу війська склали 1200–1300 арбалетчиків. За оцінками Д. Селівестрова, Карло Ломелліно командував 5,5 тис. воїнів. Це військо рухалось у напрямі до Солхату. Після перемоги над феодоритами генуезці вважали себе достатньо сильними, щоб протистояти татарам. Супротивниками Карла Ломелліно у документі Гатарі названо 5 тис. татар. Д. Селівестров вважає, що усього було 4 тис. татар та 1 тис. феодоритів. Поблизу Карагоза, за даними Ніколи дела Порта, татарський караул почав обстріл супротивника, що викликало паніку серед генуезців. Карло Ломелліно відзначав ганебну втечу війська з поля битви. За свідченнями документа Гатарі, татарам вдалося деморалізувати генуезців. Згідно з цим документом та свідченнями Ніколо дела Порта, відступ поступово перетворився на панічну втечу. Татари ж, витративши стріли, кинулися переслідувати ворога, знищуючи шаблями. Як зазначає Ніколо дела Порта, втрати генуезців сягали 2 тис. воїнів. Карло Ломелліно був готовий продовжувати війну, але інші командувачі виступили проти цього. Як свідчить з документа Гатарі, коли 200 татар підійшли до Чембало, почались перемовини. Місто Чембало залишилось під владою

Каффи та Генуї, але генуезькі колонії були вимушені сплачувати данину татарам. Лаонік Халкондіол повідомляв, що скіфи (татари) підкорили своїй владі і примусили сплачувати данину готів та каффинців. Генуезці викупували 25 людей з татарського полону за величезну суму в 50 тис. аспрів. Війна між Феодоро та Каффою тривала ще сім років, але мляво. Жодних помітних успіхів без татар феодорити не здобули і за мирною угодою 1441 р. вони зберегли за собою Каламіту на узбережжі Чорного моря, тобто володіння, яке мали до конфлікту⁴⁴.

Окремим є питання про те, хто керував татарами у цій битві. Ще В. Смірнов висловив припущення, що військами командував Хаджі-Гірей. Раніше М. Мурзакевич припустив, що на чолі татар перебував Хаджі-Гірей, але він ототожнював останнього ще й з Девлет-Бірди, хоча для цього немає жодних підстав. Версію В. Смірнова підхопили Л. Коллі та М. Сафаргалієв. На даний момент цю точку зору підтримують Д. Селівестров та В. Миц. Проте, як відзначає А. Якушечкін, свідчень джерел для цього немає жодних. Єдиний документ, що проливає світло стосовно цього питання, це лист Ніколо дела Порта. За його даними, Крим управлявся колективним органом, який, швидше за все, був радою карачі-біїв. Кримський дослідник припустив, що формально Кримом правив Улуг-Мухаммед, хоча фактично керували бії. Перо Тафур відмічав фактичну незалежність Кримського улусу від інших татар у 30-х роках XV ст. Формально Тегене з Ширинів, Айдер з Кунгратів та інші бії у 1433–1441 рр. визнавали владу Саїд-Ахмеда. За припущенням ж О. Гайворонського, у Криму степами у той час мав правити Саїд-Ахмед. Це ж впливає з інформації листа Свидригайла великому магістрові Тевтонського Ордену. Великий литовський князь спирався на бія кунгратів Айдера, який при Улуг-Мухаммеді перебував у опалі. Тегене з Ширинів був відсторонений від управління державою, і цей клан повернувся до влади з новим ханом – Хаджі-Гіреєм. Це зробив карачі-бей Мамак. Мамак був ханським намісником у Каффі і титулувався генуезцями титаном, тобто тудуном. Бій продовжував займати цю посаду і при Нур-Девлеті з Менглі-Гіреєм – до самої своєї смерті у 1473 р.⁴⁵

Після битви під Кастадзоном татари протягом кількох десятиліть підтримували мир з Каффою. У 1442 р. Кримом став правити Хаджі-Гірей. Саме до нього (у документі він названий як імператор татар) з даниною від польського короля прибув подільський намісник Теодор Бучацький. У 1445 р. останній сплачував упоминки (тиш) з Поділля цьому ж правителю. Саме Хаджі-Гірей був першим правителем незалежного Кримського ханату. Він змагався за владу з Саїд-Ахмедом і остаточно переміг його у 1452 р. Крім того, здобути цю перемогу йому допомогли Олельковичі, здійснивши несподіваний напад на військо Саїд-Ахмеда. Хаджі-Гірей уклав союз із ВКЛ та Польщею. Генуезці ж називали Хаджі-Гірея *тімог*, тобто страхітливий. Хан користався з цієї репутації, і під час візитів у Каффу його родичів щедро обдаровували.

Під час демонстрації військової спроможності флота османів капудан Дамір-Кая у 1454 р. двічі зустрівся з турецьким адміралом. Перший раз він це зробив, коли турки перебували поблизу генуезької колонії Воспоро (Керч), а вдруге, коли ті були поблизу Каффи. У Каффі відбулись зіткнення між каффинцями та турками, які поводили себе відверто провокативно. Щоб врегулювати конфлікт, Хаджі-Гірей підійшов з 6-тисячним військом. Після перемовин між ханом та капуданом османи відступили. М. Грушевський вважав, що татарин та осман не домовились, однак сам факт перемовин налякав Каффу. На думку М. Сафаргалієва, хан визнав залежність від османського султана. І. Зайцев стверджував, що турки не мали на меті здобути Каффу, а намагалися виключити кримського хана з можливої антиосманської коаліції. Папа римський через свого посла Людвіга Болонського, король Польщі та великий князь литовський Казимир IV пропонували Хаджі-Гірею долучитися до антирутецької ліги. Від участі у ній хан ухилився. Костянтин з Островиці в «Нотатках Яничара» зафіксував, що кримському хану не подобалось сусідство османів і він разом з правителем Ак-Коюнлу віддавав перевагу сусідству з трапезундським імператором. У цьому уривку, очевидно, знайшов відбиток той факт, що до 1365 р. землі Гірського Криму формально залежали від Трапезундської імперії, а правителя Феодоро серб не знав. Ян Длугош перебільшує ступінь лояльності Хаджі-Гірея до Казимира IV, вказуючи, що якби король наказав здійснити хрестовий похід проти турків, то той би його підтримав.

При цьому Хаджі-Гірей мав вагомий привід для того, щоб відмовитись від такого кроку. На сході була Велика Орда (Тахт Елі), хан якої Махмуд у 1465 р. здійснив похід проти кримців. До того Махмуд листувався з турецьким султаном і бажав укласти з ним договір проти Хаджі-Гірея, але підтримки від Османів так і не дочекався. У 1466 р. османи не споряджували флот і військо проти кримських татар. Очевидно, перед тим між ханом та султаном було досягнуто домовленості про те, що вони не будуть підтримувати ворогів один одного. Місія венеційця Джана Батіста де ла Вольпе у Крим для створення антитурецької ліги провалилася, і він був вимушений шукати щастя вже серед росіян. У 1469 р. хан Менглі-Гірей пішов на зближення з Османами, надіславши султану листа, а у 1470 р. війська кримських татар атакували ворога султана – молдавського князя. Того ж року військо кримського калги-султана (спадкоємця престоло, сина Менглі-Гірея) було переможене молдаванами у битві під Ліпніком. А у 1475 р. кримський хан визнав себе вассалом Османської імперії⁴⁶.

Кримський хан виступав у якості покровителя Феодоро, а як портову гавань для ханства використовував Каламіту. Користаючись з проблем генуезців, до останньої чверті XV ст. феодорити поширили свою владу на Алушту та Партеніт. Торгівля через Каламіту та торгові контакти феодоритів із Молдавією через Аккерман та Каламіту завдавали великих збитків Каффі, й генуезці вели торгівлю війну проти Феодоро. Вона не переросла у військове

зіткнення тільки завдяки тому, що Хаджі-Гірей підтримував феодоритів. У 1446 р. поблизу володінь генуезців у Криму з'явилась флотилія Трапезундської імперії. Великих комнінів у цьому конфлікті підтримали мешканці Синопу та Кастамону, а також феодоритський князь Олубей та кримський хан Хаджі-Гірей. У гавані Каламіти стояв трапезундський флот. Від торгівлі через Каламіту збагачувались і кримські татари. Від цього порту страждала тільки торгівельна монополія Каффи. Та й османські турки склали конкуренцію генуезцям. Успіх феодоритів та їхніх союзників у 1446 р. виявився тимчасовим, напад турків у 1447 р. на узбережжя Готії та Трапезундської імперії позбавив їх можливості ще сильніше тиснути на Каффу⁴⁷.

За даними листа А. Вінья, у 1456 р. син Хаджі-Гірея здійснив державний переворот у Кримському ханстві. Проте він зміг протриматись при владі лише кілька місяців. Переворот взагалі став можливим тільки завдяки тому, що Хаджі-Гірей здійснив похід на якихось валахів. Необхідно звернути увагу, що у документі Штефана чел Маре львівським купцям від 3 липня 1460 р. вказано на татарську данину, встановлену у Мокастро (Четатя-Албе, Аккермані). Аккерман був татарсько-молдавським кондомінатом. Генуезці ж називали Хаджі-Гірея проклятим татарським імператором. На думку Х. Іналджика, переворот Айдера був інспірований генуезцями та здійснений їх агентурою у Кримському ханстві. Генуезці були вкрай незадоволені тим, що у ярликах Хаджі-Гірей згадував Каффу як частину своїх володінь. За посередництва князя Олубея з Феодоро вони тільки налагодили зв'язки з ним у 1455 р. У відносинах татар з генуезцями також відігравали роль співправителі Олубея Карахібе та Біксі. Користуючись підтримкою татар, у 1458 р. вони почали займати території капітанства Готія. Протягом усього свого правління Хаджі-Гірей чинив тиск на генуезців⁴⁸.

Слід зауважити, що Молдавія мала певний вплив на Феодоро. За допомоги молдаван був позбавлений престолу князь Ісаак, прихильний до турків. Його місце зайняв союзник молдавського господаря Штефана III чел Маре – князь Олександр. Феодоро переорієнтувалось з Кримського ханства на князівство Молдавія. Молдавський господар запропонував створити антиосманську лігу з Молдавією, Феодоро та Генуї, проте генуезці відмовились підтримати його, і єдиним реальним союзником феодоритів виявилися тільки молдавани. У 1454 р. вони відбили спробу капудана Демір-Кая заволодіти Четатя-Альбе (Аккерманом). У князівстві Феодоро у 70-х роках XV ст. з'явився воєвода Влад, який, очевидно, і привів до влади Олександра. Кримські татари притримувалися нейтралітету під час піврічної облоги османськими турками міста Мангуп-Феодоро у 1475 р.⁴⁹

Правителі Золотої Орди у другій половині XIII – першій половині XIV ст. здійснювали грабіжницькі набіги на християнських сусідів у регіоні Надчорномор'я. Тільки планомірне зміцнення фортифікацій Каффи дозволило цьому місту витримати дві облоги військами хана Джанібєка у 40-х роках XIV ст. Формальною причиною першого великого конфлікту

стала агресія генуезців на землі общин Готії. Генуезька експансія у Надчорномор'я може датуватись 60–70-и роками XIV ст., коли генуезці зайняли поселення південного берега Криму, який до того знаходився у залежності від Золотої Орди та Трапезундської імперії. Мамай на деякий час у 70-х роках зміг відвоювати захоплені генуезцями землі (крім Судака та Чембало), проте у 80-х роках XIV ст. беї Кримського улусу, з санкції на те хана Токтамиша, практично легітимізували завоювання генуезців. Відособлення володарів Мангупа-Феодоро зі складу Золотої Орди можна датувати 90-и роками XIV ст. Тамерлан не спустошував Каффу, а в Криму проти феодоритів воювали намісники Ідегея. Оформлення Феодоро як самостійного князівства можна датувати початком XV ст. У битві при Кастадзоні татар, швидше за все, очолював бій ширинів Тегене. Хан Хаджі-Гірей намагався не кофліктувати з османами, був прихильний до феодоритів і чинив тиск на генуезців Каффи.

¹ *Колли Л.П.* Хаджи-Герай хан и его отношения (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке // Известия Таврической Ученно-Архивной Комиссии. – Вып. 50. – Симферополь, 1913. – С. 99–139; *Селивестров Д.А.* Сражение при Солхате (Кастадзоне) 22 июня 1434 года // Военное дело Золотой Орды. – Казань, 2011. – С. 183–198; *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование – СПб., 2002.; *Маверина О.С.* Виникнення Кримського ханства в контексті політичної ситуації у Східній Європі кінця XIV – початку XV ст. // Сходознавство – № 25–26 – К., 2004 – С. 57–77; *Её же.* Некоторые аспекты генуезско–татарских отношения в XIV веке // Сходознавство. – № 29–30. – К., 2005. – С. 89–99; *Її ж.* Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості політичної еволюції // Сходознавство. – № 33–34. – К., 2006 – С. 108–119; *Її ж.* Протистояння Тимура і Тохтамиша та зміна політичної ситуації на півдні Східної Європи наприкінці XIV ст. // Сходознавство. – № 35–36. – К., 2006 – С. 66–76; *Її ж.* Кримське ханство як спадкоємець Золотої Орди // Україна–Монголія: 800 років у контексті історії. – К., 2008 – С. 27–34; *Її ж.* Ширини у ранній історії Кримського ханату // Сходознавство. – № 47. – К., 2009. – С. 53–65.

² *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – Симферополь, 2009. – 528 с.; *Герцен А.Г.* Описание Мангупа-Феодоро в поэме Иеромонаха Матфея // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь, 2003. – С. 562–589; *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург, 2001. – XX, 477 с.

³ *Маверина О.С.* Некоторые аспекты генуезско–татарских отношения в XIV веке – С. 89–90; *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование – С. 9; *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 171; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 63; *Груссе Р.* Империя Степей. Атила, Чингисхан, Тамерлан // История Казахстана в западных источниках. – Т. II. – Алматы, 2005. – С. 152; *Мурзакевич Н.* История генуезских колоний в Крыму. – Одесса, 1837. – С. 8–9, 14; *Иналджик Х.* Крым под властью Османов и спор о

заклученні соглашення: по материалам новых документов // Золотоордынское обозрение. – № 1. – Казань, 2013. – С. 154.

⁴ Руссев Н. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum Plus. – СПб.; Кишинев, 1999. – № 5. – С. 379–407.

⁵ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 29.

⁶ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С. 111–112; Золотая Орда в источниках. – Т. 1: Арабские и персидские сочинения. Составление, вводная статья и комментарии Р.П. Храпачевского. – М., 2003. – С. 61, 80; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 172.

⁷ Золотая Орда в источниках. – Т. 1. – С. 172; Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 58.

⁸ Золотая Орда в источниках. – Т. 1. – С. 66, 80; Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. – СПб., 2010 – С. 86; Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. – С. 24.

⁹ Груссе Р. Империя Степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан – С. 152; Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. – С. 24.

¹⁰ Груссе Р. Империя Степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан – С. 153; Bratianu G.I. Recherches sur le comerce genois dans la mer noire au XIIIe siecle. – Paris, 1929. – P. 220.

¹¹ Wheelis M. Biological warfare at the 1346 Siege of Caffa // Режим доступу: http://wwwnc.cdc.gov/eid/article/8/9/01-0536_article.htm; Маврина О. К вопросу о генуэско-татарских отношениях конца XIV века – С. 238–240; Груссе Р. Империя Степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан – С. 154; Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. – С. 27–29.

¹² Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – Cambridge, 2005 – P. 122–123.

¹³ Ibid. – P. 123.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – P. 126–128; Павлов П., Владимиров Г. Златната Орда и българите. – София, 2009. – С. 118.

¹⁶ Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – P. 128–130; Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. – С. 98; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 174.

¹⁷ Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – P. 131–133; Гюзелев В. Очерци върху историята на българския североизток и черноморието (край на XII – началото на XV век). – София, 1995. – С. 32–33.

¹⁸ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 36; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 174; Узелац А. Крым, Латинская Империя и Улус Джучи (Золотая Орда) в середине XIII века // V науковій читаня пам'яті У. Боданінського / Тези доповідей та повідомлень наукової конференції (Бахчисарай, 23–27 жовтня 2013 р.). – Сімферополь, 2013. – С. 70–71; Джиованни де Плано Карпини. История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч. Н.П. Шастиной. – М., 1957. – С. 88–89.

¹⁹ Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование – С. 10–11, 14, 26, 43–44, 74; Груссе Р. Империя Степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан – С. 153; Руссев Н. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов – С. 379–407; Крамаровский М.Г. Джучиды и Крым: XIII–XIV вв. // Материалы археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Вып. X. – С. 525; Григорьев А.П., Фролова О.Б.

Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Тюркологический сборник – 2001: Золотая Орда и ее наследие. – М., 2002. – С. 286–287.

²⁰ Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование. – С. 10–11, 14, 26, 43–44, 74.

²¹ Тупаков В.А. Общины Готии и Капитанство Готии в уставе 1449 г. // Культура народов Причерноморья. – № 6. – Симферополь, 1999. – С. 218–224; Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование – С. 79–86, 118–121; Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 6; Кантакузин Иоанн. Истории. Электронная версия. Перевод Хвальков Е.В. 2011. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Kantakuzin/text2.phtml?id=9675>; Груссе Р. Империя Степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан – С. 154; Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. – С. 27–29.

²² Бочаров С.Г. Отуз и Калиера // Золотоордынское наследие / Материалы второй Межд. науч. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Вып. 2. – Казань, 2011. – С. 255; Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование. – С. 122, 169, 171–172, 178–179.

²³ Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование. – С. 123, 130, 148, 157–159, 163–164, 166.

²⁴ Там же. – С. 185, 187–189, 192–194.

²⁵ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 14–15, 18–19, 23, 30–34, 54–55; Мыц В.Л. Битва на Синей Воде 1363 г. Тумарх Хутайни мангупской надписи 1361/1362 г. или мнимый князь Феодоро Дмитрий // Античная древность и средние века. – Вып. 32. – Екатеринбург, 2001. – С. 245–256; Bratianu G.I. «Demetrius, princeps tartarorum» // Revue de Études roumaines. – IX–X. – Paris, 1965. – P. 39–46.

²⁶ Крамаровский М.Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия. – СПб., 2012. – С. 220–227; Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 41–42.

²⁷ Бочаров С.Г. Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV–XV веков. Консульство Солдайское // Античная древность и Средние века. – Вып. 36. – Екатеринбург, 2005. – С. 282–285, 289–292.

²⁸ Тупаков В.А. Общины Готии и Капитанство Готии в уставе 1449 г. – С. 218–224.

²⁹ Маврина О.С. Некоторые аспекты генуэзско–татарских отношения в XIV веке – С. 94–96; Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 39; Пономарев А.Л. «Солхатская война» и «император» Бек Булат // Золотоордынское наследие. – С. 18–21; Бочаров С.Г. Отуз и Калиера. – С. 254–255, 260–261; Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. – С. 232–233; Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. – С. 45, 52–56; Тупаков В.А. Общины Готии и Капитанство Готии в уставе 1449 г. – С. 218–224.

³⁰ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 28–30; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 184–191.

³¹ Маврина О.С. Некоторые аспекты генуэзско–татарских отношений в XIV веке. – С. 96; Пономарев А.Л. «Солхатская война» и «император» Бек Булат. – С. 18–21; Бочаров С.Г. Отуз и Калиера. – С. 254–255; Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 7, 33; Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. – С. 55.

³² Золотая Орда в источниках. – Т. 1. – С. 154, 168, 197, 201, 204, 315; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 45–47, 57–63; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – С. 168.

³³ *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 45–63.

³⁴ *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 16–18; *Дашкевич Я.Р.* Литовські походи на золотоординський Крим в кінці XIV ст.: між історією та фікцією // VIII сходознавчі читання А. Кримського. / Тези міжн. наук. конф., м. Київ, 2–3 червня. – К., 2004. – С. 133–135.

³⁵ *Мавріна О.С.* Протистояння Тимура і Тохтамиша та зміна політичної ситуації на півдні Східної Європи наприкінці XIV ст. // Сходознавство. – № 35–36. – К., 2006 – С. 72–73; *Герцен А.Г.* Описание Мангупа-Феодоро в поэме Иеромонаха Матфея // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь, 2003. – С. 580–587; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 46–55, 57–61; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – С. 168.

³⁶ *Герцен А.Г.* Описание Мангупа-Феодоро в поэме Иеромонаха Матфея – С. 577; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 31.

³⁷ *Мавріна О.С.* Кримське ханство як спадкоємець Золотої Орди // Україна–Монголія: 800 років у контексті історії. – К., 2008 – С. 30; *Мавріна О.С.* Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства... – С. 112–113; *Заплотинський Г.* Емір Едігей: основні віхи державницької політики // Український історичний збірник. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 40.

³⁸ *Шабульдо Ф.М.* Витовт и Тимур: противники или стратегические партнеры // Lietuva ir jos kaimynai. Nuo pomapu iki Napoleono. – Вильнюс, 2001. – С. 95–106.

³⁹ *Черкас Б.* Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). – К., 2011. – С. 50; *Валиди Тоган Заки.* Восточно-европейская политика Тимура // Золотоординская цивилизация. – Вып. 3. – Казань, 2010. – С. 214; *Ždan M.* Stosunki litewskotatarskie za czasow Witolda, w. Ks. Litwy // Ateneum Wilenskie. Czasopismo naukowe poswiecone badaniom przeszlosci ziem Wielkiego X. Litewskiego. – Rocznik VII. – Zeszyt 3–4. – Wilno, 1930. – S. 564–569; *Герцен А.Г.* Рассказ о городе Феодоро. Топографические и археологические реалии в поэме иеромонаха Матфея // Античная древность и Средние века. – Вып. 32. – Екатеринбург, 2001. – С. 257–282; *Его же.* Описание Мангупа-Феодоро в поэме Иеромонаха Матфея – С. 576–578; *Гулевич В.П.* Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоординское обозрение. – № 1. – Казань, 2013. – С. 111–112, 114–115, 118–121; *Пономарев А.Л.* Первые ханы Крыма: хронология смуты 1420-х годов в сечтах генуэзского казначейства Каффы // Золотоординское обозрение. – Вып. 2. – Казань, 2013. – С. 158–190; *Жаксылык С.* Золотоординский клан Бек-Суфи: история и вопросы генеалогии // Золотоординское наследие. – Вып. 1. – Казань, 2009. – С. 180–183.

⁴⁰ *Герцен А.Г.* Молдавия и княжество Феодоро // Античная древность и Средние века. – Вып. 35. – Екатеринбург, 2004. – С. 227–228; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 34; *Григорьев А.П., Фролова О.Б.* Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди. – С. 286–288, 290–291.

⁴¹ *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 69–71; *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 206.

⁴² *Селивестров Д.А.* Сражение при Солхате (Кастадзоне) 22 июня 1434 года // Военное дело Золотой Орды. – Казань, 2011. – С. 185; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 72–79, 86–87; *Гулевич В.П.* Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства. – С. 111–113, 115.

⁴³ *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 110–147, 151–152; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – С. 232–233; *Крамаровский М.Г.* Джучиды и Крым: XIII–XIV вв. – С. 525; *Беспалов Р.* Битва коалиции феодалов Верхнего Поочья с ханом Куйдадатом в 1424 г. // Верхнее Подонье: Археология. История. – Вып. 4. – Тула, 2009. – С. 205–210; *Гулевич В.П.* Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства. – С. 113.

⁴⁴ *Крамаровский М.Г.* Джучиды и Крым: XIII–XIV вв. – С. 523; *Селивестров Д.А.* Сражение при Солхате (Кастадзоне) 22 июня 1434 года. – С. 188–192, 194–198; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в... – С. 107, 156–178; *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – С. 211–213, 215; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – С. 239–240; *Колли Л.П.* Хаджи-Герай хан и его отношения (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке // Известия Таврической Учено-Архивной Комиссии. – Вып. 50. – Симферополь, 1913. – С. 111–113; *Мурзакевич Н.* История генуэзских колоний в Крыму. – С. 60–62; *Маврина О.С.* Виникнення Кримського ханства в контексті політичної ситуації у Східній Європі кінця XIV – початку XV ст. – С. 67–68; *Мыц В.Л.* Война 1433–1441 гг. между Кафзой и Феодоро // Античная древность и средние века. – Вып. 31. – Екатеринбург, 2000. – С. 337–351.

⁴⁵ *Якушечкин А.В.* К вопросу о возможности участия Хаджи Гирая в событиях, произошедших в Крыму в 1433–1433 // V наукові читання пам'яті У. Боданінського... – С. 78; *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Т. 1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследие Великой Орды. – К.; Бахчисарай, 2010. – С. 23–28; *Маврина О.С.* Ширіни у ранній історії Кримського ханату. – С. 53–56; *Колли Л.П.* Хаджи-Герай хан и его отношения (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. – С. 116–120; *Мурзакевич Н.* История генуэзских колоний в Крыму. – С. 72–74; *Маврина О.С.* Виникнення Кримського ханства в контексті політичної ситуації у Східній Європі кінця XIV – початку XV ст. – С. 66–68; *Мыц В.Л.* Война 1433–1441 гг. между Кафзой и Феодоро. – С. 349–350; *Гулевич В.П.* Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства. – С. 123–125.

⁴⁶ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Т. 1. – С. 28–36; *Колли Л.П.* Хаджи-Герай хан и его отношения (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. – С. 121–132; *Зайцев И.Л.* Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.). – М., 2004. – С. 82–89; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 236–240, 405; *Маврина О.С.* Виникнення Кримського ханства в контексті політичної ситуації у Східній Європі кінця XIV – початку XV ст. – С. 69–73; *Гулевич В.П.* Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства. – С. 128–129; *Иналджик Х.* Крым под властью Османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов. – С. 157.

⁴⁷ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Т. 1. – С. 28–36; *Тупаков В.А.* Общины Готии и Капитанство Готии в уставе 1449 г. – С. 218–224; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в... – С. 356–358; *Мыц В.Л.* Война 1433–1441 гг. между Кафзой и Феодоро // Античная древность и средние века. – Вып. 31. – Екатеринбург, 2000 – С. 358–359.

⁴⁸ *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 353–356; *Иналджик Х.* Крым под властью Османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов. – С. 157.

⁴⁹ *Герцен А.Г.* Молдавия и княжество Феодоро. – С. 228–238; *Мыц В.Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – С. 238, 403–404.

Пилипчук Ярослав (г. Киев)

Кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник

Института востоковедения им. А. Крымского НАН Украины

Крым в политике Джучидов (конец XIII в. – третья четверть XV в.)

Данное исследование посвящено истории взаимоотношений Золотой Орды с государственными образованиями на территории Крыма. На протяжении почти века Горный Крым, южное побережье Крыма и Судак считались кондоминатом Трапезундской империи и Золотой Орды. Генуэзская экспансия 40–70-х гг. XIV в. привела к конфликтам с Золотой Ордой. Татарско-генуэзская конфронтация продолжалась в 80-х гг. XIV в. и 30–40-х гг. XV в. Нападения татар в 90-х гг. XIV в. и в начале XV в. привели к консолидации общин Готии и образованию княжества Феодоро. Правители Крымского улуса и хан Крымского ханства Хаджи-Гирей поддерживали Феодоро против генуэзцев.

Ключевые слова: Крым, Золотая Орда, политика Джучидов, Феодоро.

Yaroslav Pylypchuk (Kyiv)

Candidate of historical sciences,

senior Researcher, Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Crimea in politics Juchids (end of XIII century – Third quarter of XV)

This study is devoted to the history of relations of Golden Horde with the state formations on the territory of Crimea. Territory of Crimean Mountains, Southern coast of Crimea and Sudak were kondominatof Trebizond Empire and the Golden Horde nearly a century. Genoese expansion of 40–70s years of XIV century led to conflicts with the Golden Horde. Tatar-Genoese confrontation lasted in 80-s years of XIV centurie and 30–40-s. years of XV century. Tatar attack in the 90-s years XIV century and early XV century led to the consolidation of communities of Gothia and birth Principality of Theodoro. The rulers of the Crimean Khan ulus and the Crimean Khan Haji Giray Theodoro supported against the Genoese.

Keywords: the Crimea, the Golden Horde, politics Juchids, the Theodoro.

Сабитов Жаксылык (г. Астана, Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

Евразийского национального университета

УДК 929.53 Бек-Суфи

К ВОПРОСУ О ГЕНЕАЛОГИИ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ХАНА БЕК-СУФИ

История золотоордынского клана Бек-Суфи не являлась объектом пристального изучения: в основном в исторической науке дискутировалась генеалогия самого Бек-Суфи. На основании новых источников автор статьи исследует жизнедеятельность представителей этого золотоордынского клана.

Ключевые слова: *Бек-Суфи, золотоордынский клан, генеалогия.*

История золотоордынского клана Бек-суфи не являлась объектом пристального изучения: в основном дискутировалась генеалогия самого Бек-Суфи. Первые статьи о нем появились в связи с обнаружением монет с его именем, отчеканенных в Крыму в 822, 823, 824 и 825 гг. хиджры. М.Б. Северова в своей статье «Об имени золотоордынского хана на монетах Крыма 822 и 823 гг. хиджры (1419, 1420 гг. н. э.)» впервые отождествила монетного Бек-Суфи с Бек-суфи, сыном Бектута из Тука-Тимуридов. Исследовательница подсчитала, что если исходить из того, что Бек-Суфи – сын Бектута, сына Данишменда, сына Баяна, сына Тука-Тимура, сына Джучи, сына Чингисхана, дожил до 823 года, то одно поколение в этом клане должно равняться 35 годам¹. Это предположение Северовой вызвало здоровую критику исследователей, которая все-таки не воплотилась в формат статьи. А.Г. Гаев не поддержал эту версию². В 2009 г. мы поддержали версию М.Б. Северовой, приведя ряд своих аргументов³. В 2010 г. В.В. Тrepавлов затронул тему идентификации Бетсабула (Бек-Суфи), повторив выводы А.Г. Гаева о невозможности идентификации данного Бек-Суфи⁴. В 2013 г. А.Г. Пономарев рассмотрел тему царствования Бек-Суфи, к сожалению, не учтя работу В.В. Тrepавлова. Он выдвинул ряд контраргументов в пользу происхождения Бек-Суфи из другой ветви Тука-Тимуридов, а именно из потомков Таш-Тимур-хана⁵. Рассмотрению различных точек зрения на вопрос происхождения Бек-Суфи-хана посвящена данная статья.

Критика М.Б. Северовой в основном сводилась к двум пунктам:

1. Возражение методологического характера: 35 лет на поколение – это натяжка. Нужно использовать бритву Оккама и считать не с самого начала, а с последнего известного места, которое наиболее близко к концу генеалогической цепочки. Надо считать не с Чингиз-хана, а с Тука-Тимура, сына

Джучи. Если считать что Джучи умер в начале 1227 года, то Тука-Тимур родился до его смерти или в течение 1227 года. Таким образом, если принять за дату рождения 1227 год, то на 5 поколений придется около 195 лет или 39 лет на поколение. Если же предположить, что Тука-Тимур родился раньше, что вполне вероятно, то количество лет на поколение только увеличится.

2. Возражение генеалогического характера: 35 лет на поколение означает, что Бек Суфи и все его предки были младшими, причём, очень поздними детьми. Это довольно маловероятно, если учесть, что, согласно Рашид ад-Дину, Баян был вторым сыном Тука-Тимура. Бек-Суфи в Муиззе и Нусрат-наме был потомком Джучи в пятом колене, хотя нумизматический Бек-Суфи правил в 1419–1422 годах. Если сравнить с другими джучидами, то:

Бердибек, потомок Джучи в седьмом колене;

Кара-Ногай и Хызыр, потомки Джучи в пятом колене, правили в начале 1360-х гг.;

Каганбек и Арабшах, потомки Джучи в шестом колене, правили в 1370-х гг.;

Урус и Тохтамыш, потомки Джучи в седьмом колене, правили в 1369–1377 и в 1379–1405 гг. соответственно.

Правление Бек-Суфи, сына Бектута, очень сильно выбивается из этой линии, так как все его генеалогические сверстники погибли уже в 1360-х годах, в то время как нумизматический Бек-Суфи правил в 1419–1422 годах. Также А.Г. Гаев отождествлял хана смутного времени Орда-Мелика и Орда-Мелика, племянника Бектута (кузен Бек-Суфи), ориентируясь на время жизни генеалогических современников⁶.

Перечислив минусы и плюсы позиции Северовой, мы хотели бы развить ее мысль и доказать тождество Бек-Суфи из источников и нумизматического Бек-Суфи. Сами мы придерживаемся версии Северовой. Для начала мы хотели бы отметить, что 40 лет на поколение хоть и является экзотикой для западно мыслящего человека, но в восточной практике очень часто мы можем встретить исключения: Например: казахский хан Шигай родился около 1501 года, умер в 1582 году. У него был сын Ишим-хан (Есим-хан), который правил в 1598–1628 годах (умер где-то семидесятилетним). Он был младшим сыном, у Ишима был сын Джангир-хан, который правил в 1630–1653 годах, позже сын Джангира Тауке-хан вступил на трон около 1680 года и правил до 1715 года. Таким образом, можно подсчитать, что на эти 4 поколения приходится 215 лет, т. е. по 53 года на поколение. Конечно, нужно учесть, что Тауке-хан был глубоким стариком, когда умирал, но и Бек-Суфи мог быть таким же стариком в 1419–1422 годах. Также несоответствие времени жизни генеалогическим сверстникам можно отнести на счет полигамии. Нередко разница между детьми одного отца в полигамных семьях достигала 40–50 лет. А при нескольких поколениях перекося в возрасте мог увеличиться, запутывая исследователей генеалогии.

Генеалогія клана Бек-Суфи описана в трьох джерелах: Рашид ад-Дин, Муизз ал Ансаб і Нусрат-наме. Причому, в двох останніх генеалогії клана ідентичні. Генеалогія клана із Рашид ад-Дина свідчить на користь отождествлення двох Бек-Суфи:

Рашид ад-Дин в своєму творі вказує тільки 2 синів Баяна: Казан і Данишменд, і далі написано: у них немає дітей, що може означати, що на початку XIV в. не було ні Алгуя (брата Данишменда, третього сина Баяна), ні 4-х дітей у Данишменда, ні дітей Казана. Це є косвенним свідченням того, що Данишменд і Казан в початку XIV в. були дітьми.

Згідно з нашою точкою зору, клан Бек-Суфи почав підніматися до вершин влади при хані Тохтамыші. Відомо, що тестем Тохтамыша був Хаджибек. Його дочка Тагай-біке, вийшовши заміж за Тохтамыша, стала матір'ю шестерох дітей: три дочки (Малика, Джаника, Саїд-біка) і три сина. Ми отождествляємо Хаджибека, тестя Тохтамыша, і Хаджибека, кузена Бек-Суфи (його генеалогія: син Іпака, син Дашменда, син Баяна, син Тука-Тимура). Саме цей шлюб дозволив родичам Хаджибека стати близькими Тохтамыша:

1. Бектут, батько Бек-Суфи і дядько Хаджибека, був одним із полководців Тохтамыша⁷. В 1391 році Вятка випробувала нашість татар під командуванням золото-ордынського царевича Бектута. Ми отождествляємо його з батьком Бек-Суфи.

2. Бек Ярлык, син Бураджара, сина Алгуя, сина Баяна, сина Тука-Тимура, був троюрідним братом Бек-Суфи і Хаджибека, також він був одним із полководців Тохтамыша в час війн з Тимуром⁸.

Дослідники А.Г. Герцен і Ю.М. Могаричев передположили, що цей Хаджибек був тим Бек-хаджи, власником Кыркера і головою племені Суткуль⁹, якому Тохтамыш видав тарханську грамоту, і який брав участь в битві при Синих Водах¹⁰. Як доказування приводиться той факт, що Джаника саме в улусі дядька по материнській лінії дожила свої дні і була похована.

Отождествлення Орда-Мелика, сина Эль-Тутара (кузен Бек-Суфи), з одноіменним ханом сумного часу, скоріше всього, крім однакових імен не має більше ніяких аргументів. Ми вважаємо, що клан Бек-Суфи не мав ресурсів для боротьби за владу в час сумного часу, також вряд чи Орда-Мелик, син Эль-Тутара міг стати ханом в обхід старшого дядька Бектута і старших кузенів Хаджибека і Бек-Суфи. Скоріше всього, в період суми цей Орда-Мелик або був дитиною, або підлітком. Як відомо, ханом Бек-Суфи став в 1419 році після смерті Дервиш-хана в Криму.

Існують близько 200 монет з іменем хана Бек-Суфи, отчеканених на монетному дворі Криму в 822, 823, 824 і 825 роках хіджри і без вказання дати. Частина монет 822 і 823 років хіджри також мають ім'я Едигея на зворотній стороні монет; а також близько 20 монет з іменем хана Бек-Суфи, отчеканених на монетному дворі Каффи з латинської легендою (перші

двухъязычные татаро-генуэзские монеты)¹¹. А.Г. Пономарев обоснованно критикует выводы К.К. Хромова в отдельной статье¹².

Поскольку в статье А.Г. Пономарева есть единственная альтернативная версия, говорящая об ином происхождении Бек-Суфи, остановимся на ней поподробнее.

А.Г. Пономарев пишет:

1. Согласно Яну Длугошу, в хронике под годом 1418 написано: Бексуфи был провозглашен императором с помощью Витовта и был побежден Керимберды, сыном Тохтамыша. Керимберды позже был убит Джаббарберды¹³. А.Г. Пономарев считает, что Бек-Суфи стал ханом при поддержке Литвы в 1419 году в Крыму (822 г.х.)¹⁴. По нашему мнению, Бек-Суфи был провозглашен ханом раньше, но проиграв борьбу Керимберды, бежал; в 1419 году он прибыл в Крым, где вновь стал ханом.

2. Далее А.Г. Пономарев считает, что против Бек-Суфи выступил хан Улуг-Мухаммед, выдавший в апреле 1420 года ярлык в Крыму¹⁵. По нашему мнению, этим ханом не был Улуг-Мухаммед. Им был Хаджи-Мухаммед, которого провозгласили ханом сразу после смерти Едиге. И ярлык, выданный в апреле 1420 года в Крыму, также относится к ярлыкам, выданным Хаджи-Мухаммедом. Сливать разных ханов, имевших имя Мухаммед, в одного хана Улуг-Мухаммеда¹⁶ – не более чем историографическая традиция, заложенная М.Г. Сафаргалиевым и не подкрепленная первоисточниками. В первоисточниках в это время фиксируется либо Хаджи-Мухаммед-хан, либо просто Мухаммед-хан, которого не стоит отождествлять с Улуг-Мухаммедом. Даже в ярлыке 1420 года присутствует лишь одно имя Мухаммед, без эпитета Улуг¹⁷. Таким образом, по нашему мнению, ханом-соперником Бек-Суфи был Хаджи-Мухаммед, поддерживаемый Мансуром, сыном Едиге.

3. А.Г. Пономарев считает, что версия отождествления двух Бек-Суфи «кроме одинаковых имен не имеет больше никаких аргументов»¹⁸. Далее он справедливо критикует нашу версию о том, что Барат-Суфи был изгнан из Крыма Даулет-берды и стал источником информации для составителей Таварихи Гузидайи Нусрат-наме и Муизз ал Ансаб, и о том, что Бек-Суфи погиб в борьбе с Даулет-берды¹⁹. Но при этом А.Г. Пономарев домысливает, утверждая, что мы считаем, что орда Едиге бежала не только от Даулет-берды, но и от Улуг-Мухаммеда²⁰. При этом А.Г. Пономарев никак не критикует нашу версию об отождествлении Барат-Суфи, сына Бек-Суфи, и Мурут-Суфи из куйуна Беккут, служившего Абулхаир-хану в 1430-е годы²¹. А между тем, на сегодняшний момент нам кажется, что прочтение В.П. Юдина, которого мы придерживались, «Мурут-Суфи из куйуна Беккут»²² ошибочно и на самом деле правильное прочтение И.А. Мустакимова «Мерет-суфи (Мурат-суфи) из куйуна Тангут»²³. Таким образом, этот Мурат-Суфи был потомком Тангута, сына Джучи²⁴. То есть, отождествление Барат-Суфи, сына Бек-Суфи, и Мурат-Суфи из куйуна Тангут (а не Беккут, как

прочитал В.П. Юдин) неправильно. Тогда встает вопрос, кто же был источником информации для составителей Муизз ал Ансаб и Таварихи Гузидайи Нусрат-наме. На него мы ответим ниже, когда будем разбирать версии генеалогии Бек-суфи.

4. Далее А.Г. Пономарев критикует нумизматические реконструкции К.К. Хромова и Е.Ю. Гончарова о совместном правлении Бек-Суфи и Едиге²⁵. Судя по всему, в этом плане он не далек от истины, утверждая о неправильной реконструкции.

5. А.Г. Пономарев пишет: *«связь Едиге и Бек-Суфи, необходимая ему (Ж.М. Сабитову) для того, чтобы превратить первого крымского хана, султана и сына султана, в потомка Данишменда – всего лишь полководца Тохтамышя, возникла из эпиграфических трактовок, прижившихся в начале XX века»*²⁶. Здесь стоит отметить, что:

5.1. Не приведено никаких аргументов, чтобы считать Бек-Суфи первым крымским ханом. На данное место («первого крымского хана») можно выдвинуть с десяток потенциальных кандидатур, также без аргументации, как и Бек-Суфи.

5.2. Нами никогда не выдвигалась точка зрения, согласно которой Данишменд был полководцем Тохтамышя. Мы утверждали, что Бектут, сын Данишменда, был полководцем Тохтамышя²⁷. Видимо, эта ошибка А.Г. Пономарева проистекает из поверхностного прочтения нашей статьи.

5.3. Не понятно, как неправильная нумизматическая реконструкция противоречит генеалогической реконструкции на основе восточных летописей по генеалогиям Джучидов (Муизз ал Ансаб, Таварихи Гузидайи Нусрат-наме). Эти вещи (нумизматический материал и первоисточники) не связаны друг с другом напрямую и не опровергают друг друга.

6. Далее А.Г. Пономарев, развивая свой тезис о «литературно-историческом характере» сообщений о генеалогиях Джучидов, утверждает, что *«Бек-Суфи и его сын (Сеид-Ахмед Бексубович, правивший с 1430-х годов. – Ж.С.) оказываются в разных чужих ветвях генеалогического древа (по подобным представлениям Сеид-Ахмед, сын Керимберды, внук Тохтамышя), это означает, что их родословие выстроено по незнанию ошибочно, не важно кем – нынешними историками, или средневековыми, либо, что реальные властители к означенным персонажам хроник никакого отношения не имеют вовсе»*²⁸. Здесь стоит объяснить такое противоречие. В.В. Трепавлов приводит несколько версий о происхождении данного Сеид-Ахмеда. Одни историки его называют сыном Тохтамышя, другие – сыном Керимберды, третьи – сыном Джалал ад-Дина²⁹. В.В. Трепавлов ссылается на Муизз ал Ансаб (перевод 2006 года Ш. Вохидова), указывая, что Сеид Ахмед – сын Тохтамышя. Кроме того, в этом же переводе присутствует еще один Сеид-Ахмед, сын Тулек-Тимура³⁰. Стоит отметить, что перевод Муизз ал Ансаб 2006 года уже критиковался А.П. Григорьевым³¹ и нами³². В нашей рецензии мы допустили ошибку (повторили ошибку Ш. Вохидова³³), отнеся Сеид-

Ахмеда к сыновьям Тохтамышша³⁴. Здесь правы были составители СМИЗО³⁵ и А.П. Григорьев³⁶, относившие Сеид-Ахмеда к внукам Тохтамышша (сын Керимберды), что видно как из таблицы Муизз ал Ансаб³⁷, так и из данных Таварихи Гузидайи Нусрат-наме³⁸. Далее В.В. Трепавлов приводит версию Б.Н. Флори о том, что Бетсуб – сын Тохтамышша³⁹. Далее В.В. Трепавлов на основе исследования Р.Ю. Рева и Н.М. Шарафеева⁴⁰ пишет о том, что было два Сеид-Ахмеда: первый чеканил монеты в 1416–1417 годах в Хаджи-Тархане и Орда-Муаззаме и второй Сеид-Ахмед Бексубович, начавший править в 1430-х годах⁴¹. Р.Ю. Рева и Н.М. Шарафеев отождествляют первого Сеид-Ахмеда с Сеид-Ахмедом, сыном Мамки, сына Менгасира, сына Абая, сына Уз-Тимура, сына Тука-Тимура, сына Джучи⁴² из Таварихи Гузидайи Нусрат-наме⁴³. Таким образом, при данном варианте генеалогий этот Сеид-Ахмед был кузеном Чекре и дядей Дервиш-хана. Косвенно позиция Р.Ю. Рева и Н.М. Шарафеева подтверждается Иосафатом Барбаро, писавшем о хане с таким именем при Едиге. С учетом того, что Чекре и Дервиш (двоюродный дядя и племянник) были марионеточными ханами у Едиге, вариант того, что еще один их родственник Сеид-Ахмед (кузен Чекре и родной дядя Дервиша) был ханом между их правлениями (правления Чекре и Дервиша), не исключается. Также В.В. Трепавлов пишет, что данный Сеид-Ахмед и Сеид-Ахмед Бексубович – разные люди. При этом он косвенно поддерживает данные Муизз ал Ансаба в переводе Ш. Вохидова, называя данного Сеид-Ахмеда сыном Тохтамышша⁴⁴. В.П. Гулевич в принципе согласился с тем, что Сеид-Ахмед, правивший с 1430-х годов в Западном Дешти-Кипчаке, был сыном Бексуфи, но при этом он оставил возможность и другой генеалогии, сославшись на неправильный перевод Ш. Вохидова, который называл второго Сеид-Ахмеда сыном Тохтамышша⁴⁵. Переходя к вопросу о Бексубе, В.В. Трепавлов пишет: *«Кто такой Бексуб пока ничего определенного сказать нельзя. По М. Стрыйковскому царевич Бетсбул был возведен на ханство Витовтом в 1412 или 1413 году. Близкое по звучанию к Бетсуб-Бексуб имя эмитента Бек-Суфи предположительно читается на крымских монетах 1419–1421 годов. В известных нам генеалогиях зафиксирован лишь Бек-Суфи, который доводился праправнуком Тука-Тимуру и, скорее всего, жил задолго до рассматриваемой эпохи»*⁴⁶.

6. А.Г. Пономарев также приводит свою версию генеалогии Бек-Суфи. На основе бухгалтерской книги генуэзцев, где сказано, что Даулет-берды – «брат императора», А.Г. Пономарев делает выводы, что Даулет-берды был братом покойного или бывшего императора, то есть, Бек-Суфи⁴⁷. Таким образом, он называет Бек-Суфи сыном Таш-Тимур-хана⁴⁸. Вероятность того, что под этим императором скрывалась фигура Улуг Мухаммеда, А.Г. Пономаревым отмечается на основе того, что Даулет-берды не был родным братом Улуг Мухаммеду, он был его кузеном (двоюродным братом)⁴⁹. Здесь стоит отметить, что зачастую даже двоюродных братьев в тюркских народах называли братьями в разных источниках. Никакого термина для обозначения

двоюродных братьев (кузенов) у тюркских народов нет, помимо боле (була) для кузенов, чьи матери – родные сестры. Поэтому зачастую слово «брат» могло означать и кузена. К примеру, в Умдат ат-таварих Абдал Гаффара Кырыми (перевод Т.И. Султанова) Булад (Булек-Булад) (отец Керея, одного из основателей Казахского ханства) – двоюродный брат Барак-хана (отец Джанибека, другого основателя Казахского ханства), назван как брат, точнее, «младший брат»⁵⁰, хотя мы знаем, что они были кузенами: Барак, сын Куйурчака, сына Урус-хана, и Булад, сын Тохтакии, сына Урус-хана⁵¹. Таким образом, под этим императором мог скрываться один из кузенов Даулет-берды (сын Таш-Тимур-хана, сына Джине): либо Улуг Мухаммед-хан, сын Хасана, сына Джине, либо Худайдат-хан, сын Али, сына Джине⁵². По нашему мнению, этим императором был Худайдат, правивший примерно до 1424 года. Вполне возможно, Даулет-берды был наместником Худайдата. Улуг Мухаммед, по нашему мнению, вышел на политическую арену уже после смерти Худайдата.

Стоит отметить, что А.Г. Пономарев настолько доверяет своему пониманию сообщения («Даулет-берды брат Бек-суфи», хотя в первоисточнике написано, «Даулет-берды брат императора»), что заключает: *«отдать предпочтение позднейшим восточным пересказам перед синхронными сведениями из государственного делопроизводства будет источниковедческим бесстыдством»*⁵³. По нашему мнению, источниковедческим бесстыдством будет полное доверие своей личной трактовке сообщения, при полном игнорировании других первоисточников, без их критического анализа. На анализе происхождения Бек-Суфи остановимся чуть ниже.

Далее А.Г. Пономарев приводит «нумизматический» аргумент. На монетах Бек-Суфи написано «Султан, сын султана Бек-Суфи». А.Г. Пономарев пишет: *«Даже если настаивать на том, что в 1419 году уже произошла девальвация титула «султан» (источники середины 15 века, именуют подобным образом ханских сыновей), выдать Бек-Суфи за потомка Данишменда не удастся, поскольку тот не был ханом и, соответственно, его сын Бектут не был султаном. В действительности же первый хан Крыма Бек-Суфи, как и Даулет-берды, был сыном настоящего султана, сыном Таш-Тимура»*⁵⁴. Здесь нужно отметить, что титул «султан» был синонимом титула «оглан» и означал любого Чингизида, а не ханского сына (ссылка на свой тезис о том, что султан – это обязательно сын хана, А.Г. Пономарев не привел). В Тимуридских сочинениях (Йазди, Шами) Таш-Тимур назван огланом⁵⁵. И даже после своего правления Таш-Тимур, проживая вместе с Чекре при дворе Тамерлана, назван огланом⁵⁶.

Также генеалогическим построениям А.Г. Пономарева противоречит татарское предание, приводимое В.Д. Смирновым: *«Сеид-Ахмед умертвил дядиных с отцовской стороны сыновей: Гияс ад-дина и Алибея и хотел извести также и Хаджи-Гирея с племянником Джанай-огланом, Хаджи-Гирей успел бежать. Сеид-Ахмед выслал за ним погоню. Хаджи-гирей ушел в*

Астрахань, где пробыл 6 лет до вторичного возвращения в Крым»⁵⁷. Видимо, с ним бежал и Султан-Баязид (кузен Хайдж-Гирея), позже оказавшийся в восточном Дешти-Кипчаке. Как мы знаем, Гияс ад-Дин и Али-бек были родными братьями Даулет-берды и сыновьями Таш-Тимур-хана⁵⁸, то есть, они не могли быть «дядины сыновья», так как, по мнению А.Г. Пономарева, они должны были быть дядями Сеид-Ахмеду Бексубовичу, но никак не «дядиными сыновьями».

Отвечая на вопрос, кто же был источником сведений по генеалогии Бек-Суфи, мы можем предположить, что им мог быть тот же Чингизид, что был источником информации по генеалогии потомков Таш-Тимур-хана в Муизз ал Ансаб, а именно Султан-Баязид, сын Джамал ад-Дина и внук Таш-Тимур-хана (соответственно племянник Даулет-берды и кузен Хаджи Гирея)⁵⁹, служивший тимуридам Абу бекру и Хусейну Байкаре⁶⁰, пришедший в Среднюю Азию вместе с племенем Аргын в начале 1450-х годов⁶¹.

То есть, Муизз ал Ансаб, а точнее, его Парижская копия была пополнена данными Султан-Баязида⁶². Если бы Бек-Суфи действительно был сыном Таш-Тимура, то Султан-Баязид должен был его отметить, как близкого родственника (родной дядя, по версии А.Г. Пономарева), чего мы не видим в Муизз ал Ансаб. Наоборот – Султан-Баязид отобразил генеалогию Бек-Суфи, но как представителя другой ветви Тука-Тимуридов, и его генеалогия представлена в Парижской копии Муизз ал Ансаб (в другой копии Муизз ал Ансаб (Ог. 467) генеалогии джучидов заканчивается на потомках Тохтамышша).

Также стоит отметить, что если у нашей версии есть несколько аргументов, а не только простое совпадение имен, то у версии А.Г. Пономарева нет прямых доказательств выдвинутой гипотезы. Более того, известные первоисточники по генеалогии джучидов XV века, которые А.Г. Пономарев огульно называет «позднейшими восточными пересказами»⁶³, противоречат версии, утверждая, что у Таш-Тимура не было сына по имени Бек-Суфи, а было всего 4 сына: Даулет-берды, Джамал ад-Дин, Гияс ад-Дин, Алибек⁶⁴.

Рассмотрев аргументы А.Г. Пономарева, стоит остановиться на свидетельствах литовских источников о том, что Бетсабул был сыном Тохтамышша. Об этом пишут как Я. Длугош, так и М. Стрыйковский. Причем, отмечается, что Бетсабул выступил против Керимберды с поддержкой Витовта, так как Керимберды изменил свою внешнеполитическую ориентацию с пролитовской на промосковскую. После нескольких стычек Бетсабул был убит, а его брат Еримберды (Джаббарберды?) ушел в Литву к Витовту. М.Г. Сафаргалиев предложил отождествить Бетсабула и Бахтибека, сына Тохтамышша⁶⁵. Но, как выяснилось позже, Бахтибек не подходит на эту роль, так как является дочерью, а не сыном Тохтамышша. По нашему мнению, первым Бетсабулом, выступившим против Керимберды и погибшим в войнах с ним, был Кебек, сын Тохтамышша. Кебек-огул в искаженном написании (при потере первого слога) мог быть записанным как Бетс(Бек)-абул(огул). При этом мы считаем, что в стане его сторонников был и Бек-Суфи, как бывший сто-

ронник Джалал ад-Дина и его возможный наместник в Крыму в 1411 году. В этом случае все противоречия снимаются, и в истории был Кепек-огул, записанный в летописях как Бетсабул, который действительно был сыном Тохтамышша и погиб в войнах с Керимберды. Также был Бек-Суфи, служивший сыновьям Тохтамышша и около 1419 года ставший ханом в Крыму. Именно его сыном был Сеид-Ахмед II (Сеид-Ахмед Бексубович), правивший, начиная с 1430-х годов, в Западном Дешти-Кипчаке. А Сеид-Ахмед I был сыном Керимберды и правил около 1416-1417 годов, чеканя монету в Хаджи-Тархане и Орда-Муаззаме. Возможно, он вслед за отцом имел антилитовскую ориентацию (в отличие от других детей Тохтамышша и Бек-Суфи) и на этом фоне смог договориться о союзе с Едиге против других Тохтамышевичей. А если учесть тот факт, что Джаника, жена Едиге, была его родной теткой, такой вид союза мог иметь место.

Рассмотрев все нюансы вопросов правления Бек-Суфи, стоит подвести итоги статьи.

Прежде всего хотелось бы дать краткое резюме о жизнедеятельности представителей золотоордынского клана Бек-Суфи: Баян был вторым сыном Тука-Тимура, тринадцатого сына Джучи. Видимо, он очень поздно завел детей, ведь в начале XIII века известны только два сына из трех. В эпоху смутного времени Хаджи-бек, сын Ипака, сына Данишменда, сына Баяна, владел Кыркером и участвовал в битве с литовцами при Синих Водах в 1363 году. Скорее всего, в середине 1370-х годов, еще до бегства Тохтамышша от Урус-хана, Хаджи-бек выдал свою дочь Тагай-бике за Тохтамышша. После прихода к власти Тохтамышша клан Бек-Суфи вошел в политическую элиту Золотой Орды. Отец Бек-Суфи Бектут стал полководцем Тохтамышша. Хаджи-бек сохранил свой улус, а Бек-Ярык, троюродный брат Бек-Суфи, получил свой улус на Дону. В войне против Тимура Бек-Ярык воевал за Тохтамышша. Бектут, скорее всего, умер вскоре после своего набега на Вятку в 1391 году, так как больше он не известен по письменным источникам. Во времена борьбы за власть в Золотой Орде клан Бек-Суфи поддерживал своих родственников – детей Тохтамышша. Бек-Суфи начинал свою политическую карьеру, как наместник Джалал ад-Дина в Крыму с 1411 года⁶⁶. Но позже Бек-Суфи ушел в тень. Бек-Суфи не стоит напрямую отождествлять с Бетсабулом. Тот Бетсабул, погибший в войне с Керимберды, отождествляется нами с Кебек-огулом, сыном Тохтамышша. Около 1419 года Бек-Суфи стал ханом в Крыму при поддержке Витовта. В апреле 1420 года в Крым вторгся Хаджи-Мухаммед, которого поддерживал Мансур, сын Едиге. Но позже Бек-Суфи смог вернуть себе власть над Крымом. Вскоре Бек-Суфи умер, и его сын Сеид-Ахмед II (Бексубович) стал ханом уже спустя некоторое время, в начале 1430-х годов. Источником информации о генеалогии Бек-Суфи в Парижской копии Муизз ал Ансаб был Султан-Баязид, племянник Даулетберды, а не Барат-Суфи, сын Бек-Суфи, как мы полагали ранее.

¹ Северова М.Б. Об имени золотоордынского хана на монетах Крыма 822 и 823 гг. хиджры (1419, 1420 гг. н. э.) // 2-я Всероссийская нумизматическая конференция / Тезисы докладов. – СПб., 1994. – С. 99.

² Гаев А.Г. Генеалогия и Хронология Джучидов // Древности Поволжья и других регионов. – Вып. 4. – Т. 3. – Нижний Новгород, 2002. – С. 53.

³ Сабитов Ж.М. Золотоордынский клан Бек-Суфи: история и вопросы генеалогии // Золотоордынское наследие (Материалы Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (13–15 вв.)». Казань. 17 марта. 2009 года). – Казань, 2009. – С. 180–182.

⁴ Трепавлов В.В. Большая Орда – Тахт эли: Очерк истории. – Тула, 2010. – С. 45–47.

⁵ Пономарев А.Л. Первые ханы Крыма: хронология смуты 1420-х годов в счетах генуэзского казначейства Кафы // Золотоордынское обозрение. – № 2. – Казань, 2013. – С. 174–175.

⁶ Гаев А.Г. Генеалогия и Хронология Джучидов // Древности Поволжья и других регионов. – Вып. 4. – Т. 3. – С. 22–24.

⁷ Гулевич В.П. Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоордынское обозрение. – № 1. – Казань, 2013. – С. 122.

⁸ История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – Алматы, 2006. – С. 234–237, 300.

⁹ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты: В 2-х т. – М., 2005. – Т. 1. – С. 138–152.

¹⁰ Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор, Чуфут-кале. – Симферополь, 1993. – С. 65.

¹¹ Хромов К.К. О правлении ханов в Крыму в 1419–1422 годах по нумизматическим данным. Доклад на X Всероссийской нумизматической конференции в Пскове в апреле 2002 года // http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_Xconf.htm

¹² Пономарев А.Л. Первые ханы Крыма... – С. 158–190.

¹³ Там же. – С. 162.

¹⁴ Там же. – С. 162–163.

¹⁵ Там же. – С. 163.

¹⁶ Сабитов Ж.М. Тарихи Абулхаир-хани как источник по истории ханства Абулхаир-хана // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2009. – № 2. – С. 168.

¹⁷ Григорьев А.П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация // Тюркологический сборник 2005: Тюркские народы России и Великой степи. – М., 2006. – С. 138.

¹⁸ Пономарев А.Л. Первые ханы Крыма... – С. 164.

¹⁹ Там же. – С. 164–165.

²⁰ Там же. – С. 164.

²¹ Сабитов Ж.М. Золотоордынский клан Бек-Суфи... – С. 182.

²² Сабитов Ж.М. Таварихи Гузидаи Нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 2. – Казань, 2009. – С. 115.

²³ Мустакимов И.А. Сведения Таварихи Гузидаи Нусрат-наме о владениях некоторых джучидов // Тюркологический сборник. 2009–2010. – М., 2011. – С. 234.

²⁴ Там же. – С. 245.

²⁵ Пономарев А.Л. Первые ханы Крыма... – С. 165–169.

²⁶ Там же. – С. 169.

²⁷ Сабитов Ж.М. Золотоордынский клан Бек-Суфи... – С. 181.

²⁸ Пономарев А.Л. Первые ханы Крыма... – С. 170.

²⁹ Трепавлов В.В. Большая Орда – Тахт эли... – С. 45.

³⁰ *Муизз ал Ансаб*. История Казахстана в персидских источниках. – Т. 3. – Алматы, 2006. – С. 46.

³¹ *Григорьев А.П.* Летописные лицевые своды в средневековых государственных образованиях России и Ирана: чингисидские родословия на персидском и чагатайском языках // Тюркологический сборник 2007–2008. – М., 2009. – С. 98–123.

³² *Сабитов Ж.М.* Рецензия на новый перевод Муизз ал Ансаб // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 3. – Казань, 2010. – С. 236–244.

³³ *Муизз ал Ансаб*. История Казахстана в персидских источниках. – Т. 3. – С. 45.

³⁴ *Сабитов Ж.М.* Рецензия на новый перевод Муизз ал Ансаб. – С. 243.

³⁵ История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 113.

³⁶ *Григорьев А.П.* «Муизз ал-ансаб» о потомках Токтамыша // Востоковедение: Филологические исследования. Межвузовский сборник. – Вып. 25. – СПб., 2004. – С. 100–123.

³⁷ *Муизз ал Ансаб*. История Казахстана в персидских источниках. – Т. 3. – Лист 27 б, 29 а.

³⁸ История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 435.

³⁹ *Трепавлов В.В.* Большая Орда – Тахт эли... – С. 45; *Флоря Б.Н.* Орда и государства Восточной Европы в середине XV века (1430–1460) // Славяне и их соседи. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – М., 2001. – С. 183.

⁴⁰ *Рева Р.Ю., Шарафеев Н.М.* Неизвестный Сайид-Ахмад // Тезисы XIII Всероссийской нумизматической конференции. – М., 2005. – С. 57–58.

⁴¹ *Трепавлов В.В.* Большая Орда – Тахт эли... – С. 46.

⁴² *Трепавлов В.В.* Большая Орда – Тахт эли... – С. 46; *Рева Р.Ю., Шарафеев Н.М.* Неизвестный Сайид-Ахмад. – С. 57–58.

⁴³ История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 437.

⁴⁴ *Трепавлов В.В.* Большая Орда – Тахт эли... – С. 46.

⁴⁵ *Гулевич В.П.* Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства. – С. 123.

⁴⁶ *Трепавлов В.В.* Большая Орда – Тахт эли... – С. 46–47.

⁴⁷ *Пономарев А.Л.* Первые ханы Крыма... – С. 174.

⁴⁸ Там же. – С. 175.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992. – С. 210.

⁵¹ История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 438–439.

⁵² Там же. – С. 435.

⁵³ *Пономарев А.Л.* Первые ханы Крыма... – С. 174–175.

⁵⁴ Там же. – С. 176

⁵⁵ История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 237, 336.

⁵⁶ Там же. – С. 350.

⁵⁷ *Гаев А.Г.* Генеалогия и Хронология Джучидов // Древности Поволжья и других регионов. – Вып. 4. – Т. 3. – Нижний Новгород, 2002. – С. 37–38.

⁵⁸ *Муизз ал Ансаб*. История Казахстана в персидских источниках. – Т. 3. – С. 45; История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 435.

⁵⁹ *Сабитов Ж.М.* Рецензия на новый перевод Муизз ал Ансаб. – С. 239; *Его же.* Источники появления генеалогий джучидов в Муизз ал Ансаб // Вестник Евразийского Национального Университета. – № 5 (84). – 2011. – С. 102.

⁶⁰ *Сабитов Ж.М.* Муизз ал Ансаб: восстановительная критика // Средневековые тюрко-татарские государства. – Вып. 5. – Казань, 2013. – С. 66.

⁶¹ *Сабитов Ж.М.* Аргуны во владениях Тимуридов в 1450–1550-е гг. // Средневековые тюрко-татарские государства. – Вып. 3. – Казань, 2011. – С. 131–132.

⁶² *Сабитов Ж.М.* Муизз ал Ансаб: восстановительная критика. – С. 66.

⁶³ *Пономарев А.Л.* Первые ханы Крыма... – С. 174–175.

⁶⁴ *Муизз ал Ансаб.* История Казахстана в персидских источниках. – Т. 3. – С. 45; История Казахстана в персидских источниках. – Т. 4. – С. 435.

⁶⁵ *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 189.

⁶⁶ *Пономарев А.Л.* Первые ханы Крыма... – С. 165–166.

Сабитов Жаксілік (м. Астана, Казахстан)

Кандидат історичних наук,

доцент Євразійського національного університету

До питання про генеалогію золотоординського хана Бек-Суфі

Історія золотоординського клану Бек-Суфі не була об'єктом помітної уваги: головним чином в історичній науці дискутувалася генеалогія самого Бек-Суфі. На основі нових джерел автор статті вивчає життєдіяльність цього золотоординського клану.

Ключові слова: Бек-Суфі, золотоординський клан, генеалогія.

Jas Sabitov (Astana, Kazakhstan)

PnD,

Associate Professor of Eurasian National University

To the question of the genealogy of Bek-Sufi - the Khan of the Golden Horde

History of the Golden clan Beck-Sufi was not a subject of intense study: mainly, in the historical science the genealogy of the Beck-Sufi was debated. On the basis of new sources the author of the article explores the vital functions of the representatives of this clan of the Golden Horde.

Keywords: Bek-Sufi, clan of the Golden Horde, the genealogy.

Хромов Костянтин (м. Переяслав-Хмельницький)
Викладач Переяслав-Хмельницького
педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

УДК 671.41 (282.247.34) «15»

МОНЕТНА СПРАВА В КРИМСЬКОМУ УЛУСІ (ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ XV СТ.)

У статті систематизуються дані про усі відомі випуски монет у Кримському улусі першого десятиліття XV ст. Наведено уточнення визначення монет, що стосується до прочитання монетного двора і датування емісії. Також вивчаються метрологічні дані. Наведені діаграми вагових значень. У процесі виміру і опрацювання даних зроблені висновки про невідповідність вагових норм чеканки з тими, що подаються в інших дослідженнях.

Ключові слова: *Кримський улус, монетна справа, метрологічні дані*

Сучасні наукові дослідження з історії грошового обігу на українських теренах доби середньовіччя часто обходять стороною вивчення розвитку монетної справи західної частини Улусу Джучі. Незважаючи на те, що панування степової держави Джучидів на територіях, що нині входять до складу України, продовжувалось понад 100 років, тема власного карбування в цій частині Улусу Джучи не набула розвитку у працях вітчизняних та іноземних дослідників. У більш-менш вигідному становищі опинився Крим. Різноманітні археологічні дослідження цієї території спонукали вивчати грошовий обіг різних часів незалежно від політичних уподобань офіційної історичної науки в останні тридцять-сорок років.

Джучидські монети, карбовані в центральних та східних частинах Улусу, стали масово відомі дослідникам з початку XIX ст., але західноджучидські монети, незважаючи на розвиток місцевих археологічних розвідок з кінця XVIII ст., залишалися суцільним «terra incognita». Вчені-нумізмати Російської імперії чомусь обійшли пласт джучидської нумізматики Криму стороною, віддавши перевагу вивченню двомовних монет Кафи та монет династії кримських Гіреїв. А у радянський період вивчення історії джучидського Криму загалом та його монетної справи зокрема взагалі не віталось. До того ж, в історіографії імперського та радянського періодів довгий час переважало негативне ставлення до всього, що було пов'язане з так званим монголо-татарським ігом. Можливо, тому дана тема до початку 80-х років XX ст. лише побіжно згадувалася в рамках дослідження нумізматики всього Улусу Джучі.

Насиченість кримської землі частими випадковими знахідками монет на території сучасних міст та сіл півострова дала міцний поштовх для розвитку народного краєзнавства та колекціонування. Свідчення про перші приватні колекції кримських монет джучидського часу зустрічаються приблизно з 70-х років XX ст. З середини 80-х років поміж кримських колекціонерів почали масово поширюватись рукописні та примітивно роздруковані каталоги з протирками та реконструкціями великої кількості монет джучидської доби. Проте подальше опрацювання нумізматичних пам'яток було загальмоване внаслідок відсутності повноцінного дослідження та наукової обробки наявної джерельної бази. Існуючі студії лише побічно торкалися проблеми вивчення монетної справи Кримського улусу у складі Улусу Джучи.

В українській історичній науці досі залишається дискусійним, а часто агресивно неприйнятним, питання про об'єктивність, повноцінність та взагалі про саму можливість використання в якості джерела матеріалу, походження якого пов'язане з приватними знахідками та колекціями. Їх навряд чи можна використовувати для прискіпливого дослідження грошового обігу на обмежених територіальних просторах, бо ніколи дослідник не буде мати сто відсоткового підтвердження щодо конкретного місця знахідки. Проте й таку джерельну базу можливо використовувати у дослідженнях, адже, згідно до Закону «Про музеї та музейну справу», Музейний фонд України – це сукупність окремих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, які постійно зберігаються на території України, незалежно від їх походження та форм власності¹.

На сьогодні роль приватних нумізматичних колекцій у вивченні монетної справи позитивно змінюється в уявленні сучасних дослідників. За словом О. Огуя, «за своїм характером кращі серійні колекції це – систематизовані зібрання монетного матеріалу за відповідними ознаками... який обмежується певним територіальним ареалом їх придбання»².

З огляду на майже повну зневагу офіційною наукою певних пластів нашої історії, саме завдяки приватним знахідкам та колекціям протягом багатьох років сформований великий масив джерел, дослідження якого претендує на внесення значних коректив у існуючі наукові відомості щодо монетної справи у Західній частині Улусу Джучи.

На жаль, також виявилось, що у доступних для огляду музейних збірках та наукових виданнях практично немає монет зазначеного часу та місця карбування. Тому ми, зважаючи на вищенаведені причини та враховуючи деякі вади джерел такого походження, вирішили дозволити собі їх використання виключно у рамках теми даного дослідження – виявлення нових типів, правильну атрибуцію вже відомих та дослідження метрологічних характеристик.

З усього географічного простору Західної частини Улусу Джучи Кримський улус займає найважливіше місце. Хронологічно монетна справа Улусу охоплює усі чотири етапи джучидського карбування³. Нами для дослідження та систематизації була обрана перша половина IV періоду.

Інтерес до такої хронологічної вибірки викликаний насамперед тим, що в останні десятиліття існування влади Улусу Джучі на території Криму тут відбувалися найцікавіші події. Вони пов'язані як з політичним процесом того часу, так і з взаємовпливом найближчих сусідів та політико-економічних партнерів джучидського Криму. Це позначилось як на типологічному, так і на метрологічному рівні. Початок IV періоду дослідники відносять до грошової реформи хана Шадібєка, яку він провів у 802 р. х.⁴ Як зазначає Г. Федоров-Давидов, реформа Шадібєка була невдалою, уніфікації монетної справи та вагових норм монет у різних регіонах держави не відбулося. Досліджуючи матеріали скарбів, вчений доводить, що й після реформи відбувалося подальше дроблення та уособлення монетної справи та грошового обігу в окремих регіонах. Саме таким регіоном й виступає Кримський улус⁵. Останній, IV період хронологічно можна розділити на дві частини. Перша частина, яку ми будемо розглядати, відноситься до карбування срібних монет з ім'ям Шадібєка, Пулада та Тімура на монетних дворах Кримського улусу та охоплює період с 1400 по 1410 рр. (802–812 рр. х.). Мідні монети, карбовані на території Кримського улусу в цей час, нам наразі невідомо.

Монетна справа кримських монетних дворів означеного часу вивчена дуже своєрідно. Відомості щодо монет Шадібєка та Пулада, карбованих у Кафі та Криму, надає А. Марков⁶. Однак протягом більш ніж 100 років ніхто так і не спромігся зробити каталог цих монет з більш-менш якісними фотографіями та реконструкцією типів. Більш того, сучасні дослідники чомусь допустилися прикрої помилки в атрибуції монет Шадібєка та Пулада, карбованих на монетних дворах у Криму, об'єднавши всі ці емісії під назвою тільки одного монетного двору «Кафа ал-Джедід». Наразі каталог А. Маркова забутий, а дослідники різної кваліфікації кілька останніх років дебатують на сторінках спеціалізованих ресурсів Інтернету, намагаючись вичитати на монетах назву «Кафа ал-Джедід» там, де її немає і не може бути⁷.

Тож основною метою нашої розвідки є намагання звести усі відомості про джучидське карбування цього часу та простору до одного знаменника, максимально розкривши маловідомі теми та узагальнивши попередні напрацювання. Зважаючи на сучасний науковий стан розробки теми, нами обрано наступні пріоритети у емпіричних методах дослідження: систематизація та розкриття типології монет, карбованих у Кримському улусі в окреслений хронологічний період; метрологічне дослідження, яке ми навмисно звужуємо до максимально можливої фіксації вагових норм та порівняння здобутків з результатами теоретичних досліджень попередників.

Історіографія досліджуваної нами теми представлена досить невеликою кількістю праць російських та українських дослідників. Переважна більшість їх відносяться до середини XX – початку XXI ст. Спеціального комплексного дослідження монетної справи Криму загалом або ж окремих її аспектів на сьогодні не існує.

Вперше монета з ім'ям Шадібєка, карбована на монетному дворі «Кафа ал-Джедід», стає відомою у 1826 р. завдяки публікації в роботі видатного російського орієнталіста Х. Френа⁸. Прочитавши на аверсі монети ім'я хана Шадібєка, дослідник не ризикнув дати остаточне прочитання монетного двору та дати. Судячи з наведених у тексті варіантів, читання двору власне як «Кафа» взагалі не розглядалось. Прорисовка монети з'явилася у наступній роботі Х. Френа у 1832 р.⁹ Він правильно прочитав на реверсі дату 807 р. х., та виокремив тризубу тамгу, що також була розміщена в центрі зворотної сторони. Місце карбування ним визначене не було. Жодних метрологічних характеристик монети у роботі наведено не було також.

Вперше читання монетного двору для цього типу монет запропонував В. Тізенгаузен¹⁰. Він подав переклад легенди на реверсі, як «Кафа ал-Джедід», висунувши версію, що прикметник «новий» слід вживати з назвою міста у якості синоніму «оновлений». Пов'язане це, на думку дослідника, було з відбудовою міста після погрому, що вчинив Едігей у 799 р. х.

Відомий російський нумізмат-орієнталіст П. Савельєв у 1858 р. в розділі «Неопубліковані джучидські монети»¹¹ під № 556 видає монету з ім'ям Тимура, карбовану у Криму 809 р. х., роблячи з цієї дати висновок, що Тимур, який правив Улусом Джучи в 811–813 рр. х., до того часу вже мав ханський титул та правив Кримом з 809 р. х. На жаль, публікація монети виконана без будь-якого малюнка.

У 1896 р. виходить другий том інвентарного каталогу мусульманських монет імператорського Ермітажу¹². Його укладач А. Марков залишає нам детальний перелік монет з окресленої теми, що зберігалися на той момент у колекції Ермітажу. Незважаючи на недоліки каталогу – насамперед відсутність будь-яких зображень монет, їх метрологічних характеристик та даних про місце знахідки, А. Марковим був наведений перелік майже всіх відомих до сьогодні срібних емісій монетних дворів Криму часів правління ханів Шадібєка та Пулада. Були вказані такі емісії:

Шадібєк: «Кафа ал-Джедід»: 802 р. х. (1 екз. інв. № 1282)¹³; 806 р. х. (4 екз. інв. №№ 1305–1308)¹⁴; 807 р. х. (4 екз. інв. №№ 1320–1323)¹⁵; «Крим», 809 р. х. (3 екз. інв. № 1337–1339)¹⁶; «Крим ал-Джедід», н/д (2 екз. різних типів, інв. № 1352–1353)¹⁷.

Пулад: «Кафа», 811 р. х. (1 екз. інв. № 1385)¹⁸; 81* р. х. (1 екз. інв. № 1409)¹⁹.

Цей перелік і сьогодні залишається найбільш повним та коректним.

М. Лихачов у 1930 р. пише роботу, в якій намагається прояснити питання походження джучидських тамг²⁰. У тексті для нас є цікавими деякі уточнення. Зокрема, автор зазначає, що монети Шадібєка, карбовані у Кафі у 802 р. х., не мають зображення тамги²¹. Тамга з'являється лише з карбування, датованого 806 р. х.

У 1960 та 1963 рр. у I та IV томах «Нумізматики і Епіграфіки» друкується дослідження Г. Федорова-Давидова²². Загалом дослідником наво-

дяться дані про 339 дирхемів означеного періоду, виявлених у 17 скарбах, та місця їх карбування. Він відносить їх усі до карбування «Кафи ал-Джедід» з ім'ям Шадібєка з датами від 805 до 809 рр. х.²³ Таким чином, до нашого переліку років карбування на монетному дворі «Кафа ал-Джедід» додаються 805 р. х. (1 екз.)²⁴ та 808 р. х. (1 екз.)²⁵.

Дивним є віднесення дослідником монети Шадібєка з датою 809 р. х. до карбування «Кафи ал-Джедід»²⁶, а в іншому випадку монети Шадібєка з датою 807 та 809 рр. х. віднесено до карбування міста Крим²⁷.

Також в переліку є монета з ім'ям Тимура, ймовірно, карбована в Криму зі знаком питання щодо центру карбування²⁸.

Внаслідок неспівпадіння з монетними дворами та датами, що допускає дослідник, з цього часу в роботах інших нумізматів настає плутанина. Зникають згадки про карбування Шадібєком срібних монет з позначенням монетного двору, як «Крим ал-Джедід». В хронології карбування з'являється дата 805 р. х., хоча досі жодної фотографії монети цього року карбування опубліковано не було. Емісії Шадібєка в Криму з датою 809 р. х. при подальших атрибуціях чомусь стають емісіями монетного двору «Кафа ал-Джедід», у списках надійно посідають місце монети Тимура з місцем карбування «Крим» з невизначеною датою. Монети з характерною тамгою, що з'явилась за часів Шадібєка на монетах Кримського улусу, автоматично «читають», як карбування «Кафи ал-Джедід», з неможливістю іноді уточнити дату карбування. Велика кількість дослідників і колекціонерів вже декілька років намагаються колективно знайти той напис «Кафа ал-Джедід» на монетах²⁹, з зазначенням насправді місця карбування як «Крим», «Крим ал-Джедід» та просто «ал-Джедід».

У 1981 р. Г. Федоров-Давидов у своїй монографії «Монети Московської Русі»³⁰ в аналізі монет Саранського скарбу нарешті подає малюнки деяких монет Шадібєка, з датами 807 та 809 рр. х. (9 та 4 екз.). Для багатьох монет дата не може бути визначена точно у зв'язку з їх станом (19 екз.), в описі скарбу всі монети віднесено до продукції монетного двору «Кафа ал-Джедід»³¹. На щастя, сьогодні з'явилась можливість по прорисовках виправити помилки. На малюнках трьох реверсів, об'єднаних під № 36, поряд з датою 809 р. х. чітко читається назва монетного двору «Крим». Ще для однієї монети вдається реконструювати назву монетного двору, як «Крим ал-Джедід»³². Великим здобутком даної монографії є те, що разом з малюнками та фотографіями монет були подані й найважливіші метрологічні характеристики – вагові дані на всі монети скарбу. Аналізуючи вагові характеристики, автор доходить висновку, що для більшості джучидських монет вони лежать у межах 1,11–1,15 г, що відповідає ваговій нормі карбування джучидських монет у південних містах в 1,12 г³³ за часів Шадібєка та Пулада³⁴.

У 1983 р. виходить монографія А. Мухамадієва «Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв.»³⁵. Хоча назва книги була дещо тендиційною та

спрямованою у руслі тогочасних політичних вподобань та табу на кримську тему, висновки, зроблені у роботі щодо монетної системи Криму у XV ст., є для нас дуже важливими.

По-перше, була виділена грошова реформа Шадібєка, проведена у 802 р. х. (1400 р.)³⁶. На думку автора, вона мала політичний характер і передбачала виведення з грошового обігу монети Токтамиша, якого Шадібєк мав за суперника. Також за мету реформи ставилася уніфікація грошової системи для усіх регіонів держави. Ця частина реформи, на думку автора, виконана не була, тому кожний регіон і надалі мав свої відмінності у грошово-ваговій системі. Вагова норма для монет Нижнього Поволжя розраховується у межах 1,17 г (монета складалася з 6 кіратів срібла вагою 0,195 г)³⁷.

Взагалі цю роботу слід вважати введенням у метрологію монетної справи Улусу Джучи. Хоча Криму там не надано жодної уваги, в цілому читач мав нагоду досконально познайомитися з самим предметом дослідження та зробити певні висновки.

1990 роком датована перша спроба випуску каталогу монет Кримського улусу³⁸. Хоча автор каталогу В. Лебедев намагався розкрити трохи іншу тему, якісно зроблені реконструкції більшості відомих на той час срібних та мідних монет Кримського улусу стали у нагоді для багатьох дослідників. Цей каталог протягом наступного десятиліття витримав кілька перевидань. Ми ж трохи згодом зупинимось на огляді його варіанту 1999 р.

У 1996 р. публікуються тези доповіді А. Єманова³⁹. Дослідник вдається до короткого огляду проблеми початку карбування двомовних монет на монетному дворі Кафи, та, критикуючи погляди на цю дату інших дослідників, закликає взяти до уваги карбування у Кафі суто джучидських монет, посилаючись на відому за описами монету Кафи 802 р. з ім'ям Шадібєка. На сьогодні така дата спростована знахідками срібних монет вагою в половину денга, що стали відомі в останні роки в приватних колекціях, хоча наукового опису цих монет поки що не зроблено.

Наступна розвідка датована 1997 р. У публікації В. Лебедева та О. Тростянського надано якісний малюнок та опис монети Шадібєка з позначенням монетного двору Кафа ал-Джедід та датою 808 р. х.⁴⁰ Публікація розвіяла можливі сумніви щодо існування карбування у цьому році у Кафі⁴¹, а ретельно дібраний екскурс до історії вивчення монет Кафи першого десятиліття XV ст. лише доповнив приємне враження від цієї роботи⁴².

У 1999 р. у другому номері Вісника Одеського музею нумізматики виходить «Каталог монет Криму у складі Золотої Орди» В. Лебедева⁴³. Зібрана в ньому інформація дає нам наступну хронологію випуску монет у Кримському улусі у першому десятиріччі XV ст.⁴⁴:

Шадібєк: «*Кафа ал-Джедід*»: 802 р. х. (№ С52, малюнок не наведено); 805 р. х. (№ С53, малюнок не наведено); 806 р. х. (№ С54); 807 р. х. (№№ С55а, С55б); 808 р. х. (№ С56); 809 р. х. (№ С57, наведено малюнок з зазначенням у легенді місця карбування, як «Крим»); «*Крим*»: 809 р. х.

(№ С58, малюнок не наведено); н/д (№ С59, малюнок не наведено); «Крим ал-Джедід», н/д (№ С60, малюнок не наведено).

Пулад: «Кафа»: 811 р. х. (№ С61, малюнок не наведено); н/д (№ С62, малюнок не наведено).

Тимур: «Крим», н/д (№ С63, малюнок не наведено).

Як бачимо, усі емісії, прорисовки яких не були надані автором Каталогу, відомі йому лише з праць попередників, що вище вже висвітлені в нашому дослідженні. Включення до каталогу емісії Шадібєка у 809 р. х. з позначенням монетного двору, як «Кафа ал-Джедід», є наслідком помилки, перенесеної з праць Г. Федорова-Давидова.

У 2003 р. виходить остання книга Г. Федорова-Давидова⁴⁵. Для нашої теми цікавою є перша її частина, де автор дає характеристику грошової справи Улусу Джучи, розділивши її на чотири періоди. Останній, IV період він характеризує подальшим уособленням місцевих монетних систем у регіонах. Розглядаючи, після реформи Шадібєка у 802 р. х., окремі провінції з притаманними лише їм особливостями монетної справи та грошового обігу, автор розподіляє вагові норми для карбування срібних монет таким чином:

Казань. На початку періоду вага болгарських срібних монет давала ваговий максимум 0,75–0,80 г. Припущено, що ваговою нормою був данік в 0,78 г⁴⁶.

Південні міста Улусу Джучи. Випуск срібних монет проводиться з ваговою нормою у 1,1–1,15 г, що відповідає ваговій нормі, прийнятій в Криму ще за часів Токтамиша⁴⁷.

Крим. Зазначивши той факт, що в Криму продовжувався випуск джучидської монети, та розповівши про початок карбування джучидських (з 802 р. х.) монет у Кафі, дослідник, на жаль, не приводить жодних даних про вагові норми цього регіону⁴⁸.

У 2007 р. виходить публікація В. Майко, присвячена Кирк-Йєрському скарбу⁴⁹. Скарб містив у тому числі монети, що відносяться до карбування у Кримському улусі на протязі усього IV періоду: денги Шадібєка, карбування «Кафа ал-Джедід», 807 р. х. (№№ 4220–4222) та Пулада, карбування «ал-Джедід», н/д (№ 4240). На жаль, подавши опис та атрибуцію монет скарбу, автор публікації не навів жодних метрологічних даних.

«Еволюція грошових систем Причорномор'я і Балкан у XIII–XV ст.» – саме таку назву має монографія А. Пономарьова, що побачила світ у 2011 р.⁵⁰ Ми обмежимося лише висновками автора щодо вагових норм карбування та проби срібних джучидських монет в кримському регіоні на монетних дворах Джучидів у першому десятиріччі XV ст.

Автор вважає, що ще у 812 р. х. (1409 р.) грошова система Криму базувалася на денгу вагою в 6 кіратів (1,17 г) та 719 проби, установленною ще Токтамишем у 796 р. х.⁵¹ Дослідник доводить, що в Криму грошова реформа після останньої реформи Токтамиша у 796 р. х. була проведена лише Дервішем приблизно у 817 р. х.⁵²

З огляду на стан наукового опрацювання теми, можна зробити такі висновки. Наявні в науковій літературі дані про карбування джучидських монет у Кримському улусі в першому десятилітті XV ст. належним чином не впорядковані. Існують відомості про типи монет, яких ніхто досі ніколи не бачив. Деякі типи монет невірно атрибутовані, деякі взагалі не опубліковані. Щодо метрологічних даних про монети, то якщо такі дані є взагалі, то вони уривчасті та розпорошені по наукових працях. Сучасне визначення ваги базується насамперед на зважуванні їх на електронних вагах, що майже завжди мають дуже низькі метрологічні характеристики, тому вагові показники, без спеціального відбору ваг та калібрування гирьками високого класу точності, не можуть враховуватись в вимірах, точніших ніж 0,1 г. Жодного результату пробірного аналізу складу монетного металу ніким з дослідників не проведено, усі дані взяті з письмових джерел, що можуть мати певну упередженість до справжнього стану речей.

Ще однією особливістю джерельної бази даного дослідження є нерівномірність репрезентації типів монет. Деякі типи досі є унікальними або відомими у кількості 1–5 екз., що ускладнює чи взагалі унеможлиблює сучасну обробку наявної метрологічної інформації. Також мала чисельність відомих екземплярів та недбале карбування у більшості випадків не дає можливості повноцінної реконструкції усіх легенд, оформлення, датування тощо.

Нумізматичні джерела нашої праці представлені монетами, карбованими на двох монетних дворах, розташованих в кримських містах: Крим (Солхат) та Кафа. У деяких випадках назва місця карбування супроводжується епітетом «ал-Джедід» або позначена просто, як «карбування ал-Джедід».

У розміщеному нижче описі монет наведено усі типи, що були відомі за публікаціями, та нові типи, що стали відомі завдяки дослідженню джерел з приватних колекцій та Інтернет-ресурсів. Якщо якийсь тип монети був опублікований без малюнку або фотографії і досі лишається невідомим дослідникам, цей тип буде описано, але надалі його слід перевести в розряд ймовірно неіснуючого.

1. Монети з ім'ям Шадібєка

1.1. Кафа ал-Джедід, 802 р. х. За інформацією Н. Лихачова, на цьому типі монет немає зображення тамги⁵³. На сьогодні жодного малюнку чи зображення монети такого типу нам невідомо.

1.2. Кафа ал-Джедід, 802 р. х. В приватній колекції зберігається монета з зображенням тамги та датою 802 р. х. (фото 1, вага 1,12 г).

1.3. Кафа ал-Джедід, 805 р. х. Про існування цього року карбування відомо від Г. Федорова-Давидова⁵⁴, проте досі невідомо жодного малюнку або фото монети такого типу.

1.4. Кафа ал-Джедід, 806 р. х. (фото 2). зважено 10 екз., модальна вага 1,1 г (діаграма 4).

1.5. Кафа ал-Джедід, 807 р. х. (фото 3) Деякі дослідники приводять в якості різновиду спотворене написання літери року, що може читатися як

707⁵⁵. проте жодної фотографії такого різновиду нам невідомо. Зважено 45 екз., модальна вага 1,06 з наявністю дуже великого масиву монет з правої сторони від моду з піковими значеннями у 1,08 та 1,1 г (діаграма 5).

1.6. Кафа ал-Джедід, 808 р. х. (фото 4, вага 1, 10 г) зважено 2 екз., вага: 1,03, 1,1 г.

1.7. Кафа ал-Джедід, 809 р. х. Про існування цього року карбування відомо від Г. Федорова-Давидова⁵⁶, проте досі невідомо жодного малюнку або фото монети такого типу.

1.8. Крим ал-Джедід, н/д. (фото 5). Зважено 3 екз., вага: 1,01, 1,03, 1,12 г;

1.9. Крим, 809 р. х. (фото 6) та різновид з диферентом «коло» (фото 11). На всіх монетах цього типу рік переданий,ю як 709. Зважено 15 екз., модальна вага 1,06 та 1,08 г (діаграма 6), існує проблема визначення модальної ваги внаслідок малої кількості значень.

2. Монети з ім'ям Пулада

2.1. Кафа, 810 р. х. (фото 7). Тип з тамгою в центрі реверсу монети.

2.2 Кафа, 810 р. х. (фото 8). Тип з маленькою тамгою на реверсі монети зліва над словом Кафа.

2.3. Кафа, 810–811 р. х. Існує декілька монет, карбованих різними штемпелями з двома сторонами реверсів монет Кафи 810 та 811 р. х. (фото 9). На зображенні кожної сторони над словом «Кафа» з лівої частини – маленька тамга.

2.4. Кафа, 811 р. х. (фото 10). Існує багато штемпельних різновидів цього типу.

Зважено 18 екз., модальна вага 1,06 (діаграма 7), у діаграмі додано вагові дані для всіх типів монет, карбованих у Кафі у 810 р. х., монет, карбованих обома оборотними штемпелями з 810 та 811 рр. х., та монет з датою 811 р. х.

2.5. Крим, 809 р. х. (фото 11). Зважено 3 екз., вага: 1,03, 1,06, 1,08 г.

2.6. Крим, 811 р. х. (фото 12).

2.7. Крим ал-Джедід, н/д (фото 13). Зважено 2 екз., вага: 1,07, 1,09 г.

2.8. «ал-Джедід», н/д (фото 14, вага 1,1 г). Зважено 8 екз., вага 1,03, 1,06, 3 – 0,8, 2 – 1,1 г.

3. Монети з ім'ям Тимура

3.1. Крим, 809? р. х. (фото 15, вага 0,95 г). На фото, що доступне для вивчення, видно лише залишки легенди, схожої на цифру 9, але остаточно визначитись можна буде лише по наступним знахідкам монет цього типу. Нагадаємо, що вперше монету, карбовану в Криму у 809 р. х. з іменем Тимура, видав у 1858 р. П. Савельєв⁵⁷.

У нашій роботі ми обмежилися лише наведенням вагових характеристик для тих монет, які були або доступні нам для вивчення, або вагові дані яких опубліковані в суто наукових дослідженнях⁵⁸. Ці умови вважаємо особливо важливими, адже ми не маємо права використовувати дані, отримані з невідомого джерела, не маючи жодної уяви про можливу в такому випадку похибку вимірювання⁵⁹.

Наразі маємо чотири дослідження, що наводять наступні показники вагових норм у карбуванні монет, що нас цікавлять.

Мухамадієв пише про проведення у 802 р. х. грошової реформи Шадібека⁶⁰. Вагова норма для монет Нижнього Поволжя складається у межах 1,17 г⁶¹.

Федоров-Давидов повідомляє, що на початку XV ст. у південних містах Улусу Джучи випуск срібних монет проводиться з ваговою нормою у 1,1–1,15 г, що відповідає ваговій нормі, прийнятій в Криму ще за часів Токтамиша⁶².

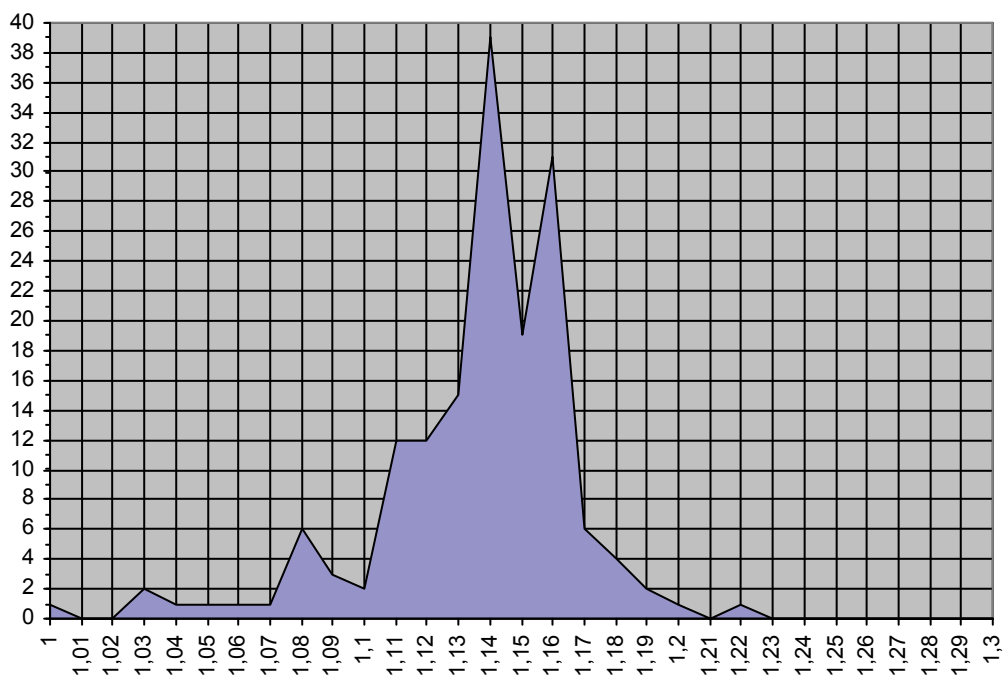
Ці дослідження обходять стороною вагові норми карбування монет у Криму. Згідно з монографією А. Пономарьова 2007 р., у Криму грошова система спочатку базувалась на денгу, вагою 1,17 г та 719 проби, що відповідало ваговим нормам, затвердженим Токтамишем у 796 р. х.⁶³ Ця норма, на думку автора, існувала ще у 812 р. х.

Зважаючи на те, що попередніми дослідниками приймається теза, що у перше десятиріччя XV ст. карбування монет у Криму відбувається по ваговим нормам, прийнятим ще Токтамишем у 796 р. х., ми з певною обережністю вирішили порівняти отримані нами емпіричним шляхом вагові характеристики кримських монет з даними про вагову норму для монет та її зміни протягом кінця XIV – першої половини XV ст., наведеними у попередніх дослідженнях. Також нами були залучені вагові дані монет, карбованих у Кримському улусі, починаючи з 796 р. х.: Токтамиша, Таш-Тимура та Тимур Кутлуга (діаграми 1–3). Отримані нами вагові дані для цього карбування повністю співпадають з даними, що наведено у дослідженні М. Іванова⁶⁴. На жаль, на сьогодні не маємо жодного результату пробірування монет, що нас цікавлять, тому перевірити тезу А. Пономарьова про те, що нормою для кримських монет кінця XIV – першої половини XV ст. є проба 719, наразі неможливо.

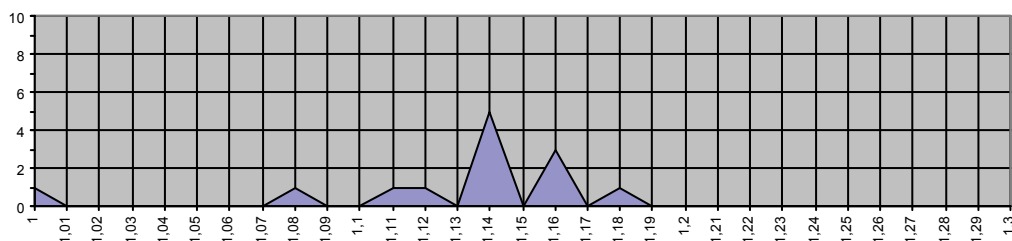
Проте вже у 806 р. х. карбування монет Шадібека у Кафі відбувається по іншій ваговій нормі (діаграма 4). На жаль, кількість доступних вагових даних не дозволяє уточнити справжню модальну вагу випусків монет у першому десятиріччі XV ст. Наявні дані вказують, що найбільш вірогідним можна вважати вагу у межах 1,06–1,1 г, що поступово понижується від значення 1,1 у 802–808 рр. х. до значення 1,06 у 809–811 рр. х.

Підсумовуючи наші дослідження, приходимо до висновків, що вагові норми карбування джучидських монет у Кримському улусі на початку XV ст. не відповідали ваговій нормі кримських монет Токтамиша емісії 796 р. х. та ваговим нормам південних міст Улусу Джучи, визначеним для цього часу у 1,17 г, та не містять в собі цілого числа кіратів

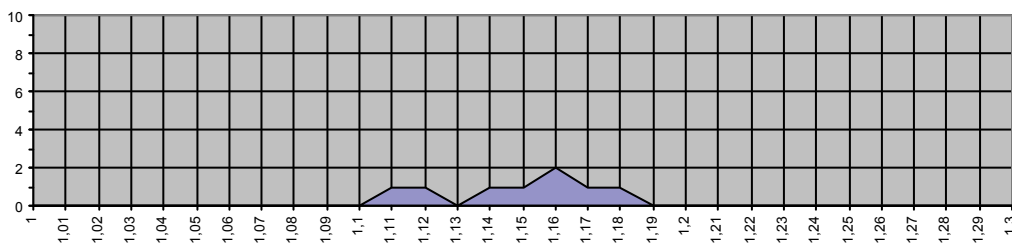
Вважаємо, що вагові норми монетного карбування у Кримському улусі першого десятиліття XV ст. мають інше походження, ніж у Булгарі та південних містах Улусу Джучи. Перспективним вважаємо пошук відповідності ваговим нормам, прийнятим на території Великого князівства Литовського, Московії та, можливо, Новгородської республіки.

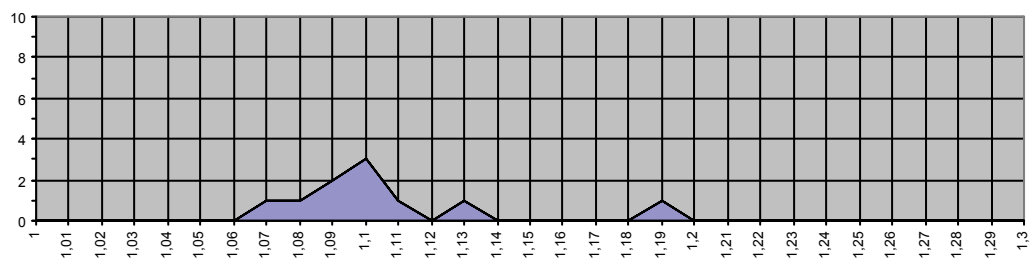
Діаграма 1. Денгі з ім'ям Токтамиша, «белед Крим», 796 р. х. (160 екз.)

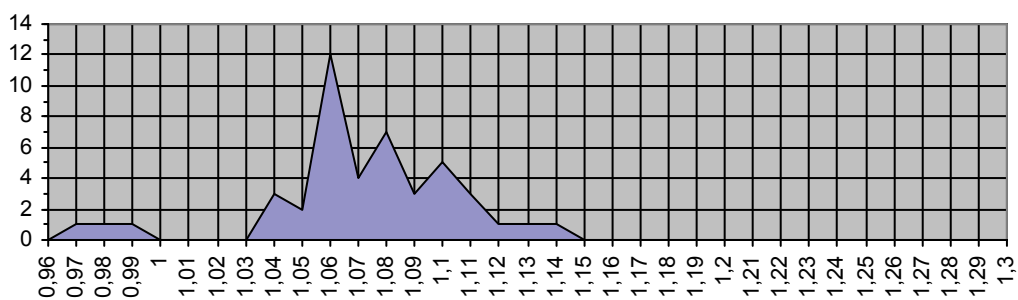
Діаграма 2. Денгі з ім'ям Таш-Тімура, «белед Крим», 796 р. х. (13 екз.)

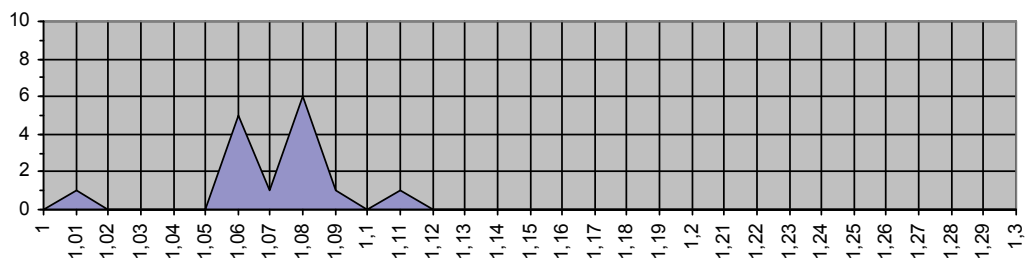
Діаграма 3. Денгі з ім'ям Тімур Кутлуга, «белед Крим», 797 р. х. (8 екз.)

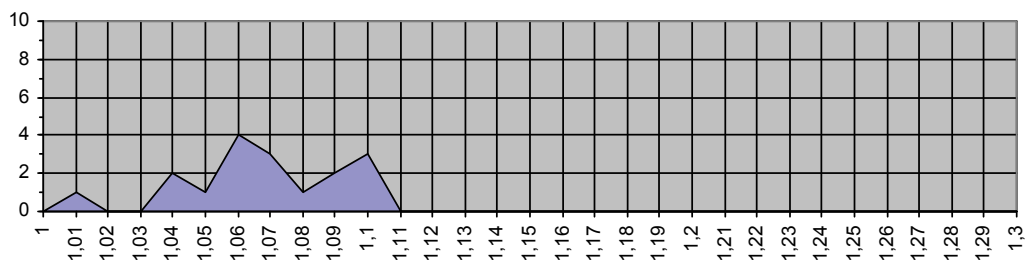
Діаграма 4. Денгі з ім'ям Шадібек. «Кафа ал-Джедід», 806 р. х. (10 екз.)

Діаграма 5. Денгі з імям Шадібек, «Кафа ал-Джедід», 807 р. х. (45 екз.).
1 екз. – 0,78 г.; 1 екз. – 0,84 г.

Діаграма 6. Денгі з ім'ям Шадібек, «Крим», 809 р. х. (15 екз.)

Діаграма 7. Денгі з ім'ям Пулада, «Кафа», 810–811 рр. х. (18 екз.), 1 екз. – 0,98 г.

Фото 1. Шадібек, Кафа ал-Джедід, денг 802 р. х. (приватна колекція).

Фото 2. Шадібек, Кафа ал-Джедід, денг 806 р. х. (приватна колекція).

Фото 3. Шадібек, Кафа ал-Джедід, денг 807 р. х.
На аверсі диферент «коло з крапкою» (№ 12)⁶⁵.

Фото 4. Шадібек, Кафа ал-Джедід, денг 808 р. х. (приватна колекція).

Фото 5. Шадібек, Крим ал-Джедід, не датований (приватна колекція).

Фото 6. Шадібек, Крим, 809 р. х. (приватна колекція).

Фото 7. Пулад, Кафа, 810 р. х. (приватна колекція).

Фото 8. Пулад, Кафа, 810 р. х. (приватна колекція).

Фото 9. Пулад Кафа, 810–811 рр. х.
(<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=69096>).

Фото 10. Пулад, Кафа, 811 р. х.
(<http://rasmircoins.ucoz.ru/forum/18-1907-7> (№ 138)).

Фото 11. Пулад. Крим, 809 р. х. На аверсі диферент «коло»
(<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=94659>).

Фото 12. Пулад, Крим, 811 р. х. (приватна колекція).

Фото 13. Пулад, Крим ал-Джедід, н/д (приватна колекція).

Фото 14. Пулад, ал-Джедід, н/д
(<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=79454>).

Фото 15. Тимур, Крим, 809? р. х.
(<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=62182>)

¹ Верховна Рада України: Закон від 29.06.1995 № 249/95-ВР «Про музеї та музейну справу» – Розділ 1. – Стаття 1. – [Електронний ресурс] – точка доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-bp>

² *Огуй О.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774–1918/21). – Чернівці, 2005 – С. 70.

³ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. – М., 2003 – С. 45–70.

⁴ Там же. – С. 54.

⁵ Там же. – С. 58.

⁶ *Марков А.* Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. – Ч. II. – СПб., 1896. – С. 493, 494, 497, 498.

⁷ AR монеты с именем Шадибека 807 г. х. (Каффа ал-Джедид) / Шадибек / Монеты Золотой Орды / Форум нумизматики Крыма // Портал Нумизматики и Истории Крыма. – [Электронный ресурс]. – Точка доступа: <http://coins.ucoz.ru/forum/61-226-1>.

⁸ *Fraehnii Ch.M.* Recensio numorum muhammedanorum Academiae imp. scient. inter prima Academiae imp. saecularia edita. – Petrupoli, 1826 – P. 367, № 28.

⁹ *Френ Х.М.* Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухамеданских династий в прибавлении. – СПб., 1832. – С. 32. – № 291. – Табл. VIII. – № CCXLVII.

¹⁰ *Тизенгаузен В.Г.* Нумизматические заметки // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Новая серия. – СПб., 1889. – Т. III. – С. 371–376.

¹¹ *Савельев П.С.* Монеты джучидские, джагатайские, джелаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша // Записки русского Археологического общества. – СПб., 1865. – Т. XII. – С. 315.

¹² *Марков А.* Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. – Ч. II. – СПб., 1896. – 872 с.

¹³ Там же. – С. 493.

¹⁴ Там же. – С. 494.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С. 495–496.

¹⁸ Там же. – С. 497.

¹⁹ Там же. – С. 498.

²⁰ *Лихачев Н.П.* Печати с изображением тамги или родового знака // Материалы для русской и византийской сфрагистики. Труды музея палеографии. – Вып. II: [Отдельный оттиск]. – Л., 1930. – С. 90–169.

²¹ Там же. – С. 133.

²² *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. – 1960. – Т. I. – С. 96–181; *Его же.* Находки джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. – 1963. – Т. IV. – С. 215–218.

²³ *Лебедев В.П., Тростянский О.В.* Небольшой клад джучидских монет XIV–XV веков из-под Саратова. – Нижний Новгород, 1997. – С. 81–82.

²⁴ *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет ... – С. 176, кл. 229.

²⁵ Там же. – С. 169, кл. 201.

²⁶ Там же. – С. 172–173, кл. 215.

²⁷ *Федоров-Давыдов Г.А.* Находки джучидских монет ... – С. 217, кл. 188а.

²⁸ *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет ... – С. 170, кл. 203.

²⁹ AR монеты с именем Шадибека 807 г. х. (Каффа ал-Джедид) / Шадибек / Монеты Золотой Орды / Форум нумизматики Крыма // Портал Нумизматики и Истории Крыма. – [Электронный ресурс]. – Точка доступа: <http://coins.ucoz.ru/forum/61-226-1>; 1. AR монеты с именем Шадибека 809 г. х. (Каффа ал-Джедид) / Шадибек / Монеты Золотой Орды / Форум нумизматики Крыма // Портал Нумизматики и Истории Крыма. – [Электронный ресурс]. – Точка доступа: <http://coins.ucoz.ru/forum/61-342-1>; 72. Форум по исламской нумизматике >> восточные монеты: обсуждение, помощь в определении >> Монеты Золотой Орды >> Шадибек и Пулад, чекан Кафы (вопросы датировки) [электронный ресурс]. – точка доступа <http://rasmircoins.ucoz.ru/forum/18-8004-1>

³⁰ *Федоров-Давыдов Г.А.* Монеты Московской Руси. – М., 1981. – 224 с.

³¹ Там же. – С. 13, 17–18; №№ 32–39, 45.

³² Там же. – С. 181, № 45.

³³ Там же. – С. 20.

³⁴ Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946–1952 гг. // МИА. – 1954 г. – № 42. – С. 453.

³⁵ Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – М., 1983. – 141 с.

³⁶ Там же. – С. 119, 141.

³⁷ Мухамадиев А.Г. Указ. соч. – С. 141.

³⁸ Лебедев В.П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинёв, 1990. – С. 139–155.

³⁹ Еманов А.Г. Начало работы монетного двора в Кафе // Материалы Четвертой ВНК. – М., 1996. – С. 45–46.

⁴⁰ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Указ. соч. – С. 78–86.

⁴¹ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Указ. соч. – С. 80, рис. 1.3.

⁴² Там же. – С. 81–82.

⁴³ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды // Вестник Одесского музея нумизматики. – Вып. 2. – 1999. – 48 с.

⁴⁴ Там же. – С. 23–24.

⁴⁵ Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. – М., 2003 – 352 с.

⁴⁶ Там же. – С. 17.

⁴⁷ Там же. – С. 18.

⁴⁸ Там же. – С. 19.

⁴⁹ Майко В.В. Кырк-Ерский клад городища Чуфут-Кале в юго-западном Крыму. – К., 2007. – 190 с.

⁵⁰ Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. – М., 2011. – 672 с.

⁵¹ Там же. – С. 321.

⁵² Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем... – С. 319.

⁵³ Лихачев Н.П. Указ. соч. – С. 133.

⁵⁴ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет... – С. 176, кл. 229.

⁵⁵ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Указ. соч. – С. 81–82.

⁵⁶ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет... – С. 170, кл. 202б.

⁵⁷ Савельев П.С. Указ. соч. – С. 315, № 556.

⁵⁸ Вагові значення монет у кількості від 10 екз. подано у вигляді діаграм. Зазначимо, що для повноцінного аналізу вагових характеристик потрібні дані щонайменше 30–40 екз., тож до визначеної модальної ваги меншої кількості монет потрібно підходити з певною обережністю.

⁵⁹ Ми користувалися електронними вагами фірми Digital Scale Mode #DW1 0 – 50 г, d = 0,01 г. Ваги були вибрані по стабільності отримання результату зважування одного й того ж предмету та відкалібровані важками високого класу точності. Це дало можливість домогтися похибки вимірювання менше 0,01 г у діапазоні вимірювання 0,5–1 г.

⁶⁰ Мухамадиев А. Г. Указ. соч. – С. 119, 141.

⁶¹ Там же. – С. 141.

⁶² Там же. – С. 18.

⁶³ Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем... – С. 321.

⁶⁴ Иванов Н.Н. Клад джучидских монет, найденный в Крыму в 1964 году. – М., 1996. – Табл. 7.

⁶⁵ Хромов К.К., Хромова И.К. О некоторых знаках на джучидских монетах // ГИМ. Нумизматические чтения 2013 года: Сборник докладов и сообщений. – М., 2013. – С. 59.

Хромов Константин (г. Переяслав-Хмельницький)

Преподаватель Переяслав-Хмельницкого педагогического университета им. Григория Сковороды

Монетное дело в Крымском улусе (первое десятилетие XV в.)

В статье систематизируются данные обо всех известных выпусках монет в Крымском улусе первого десятилетия XV в. Приведено уточнение определения монет. Это уточнение относится к чтению монетного двора и датирования эмиссии. Уделено внимание метрологическим данным. Приведены диаграммы весовых значений. В процессе измерения и обработки данных сделаны выводы о несоответствии весовых норм чеканки с теми, что приведены в других исследованиях.

Ключевые слова: Крымский улус, монетное дело, метрологические данные.

Kostyantyn Hromov (Pereyaslav-Khmelnytsky)

Bachelor of Pereyaslav-Khmelnytsky
Pedagogical University

Coinage in the Crimean ulus (the last decade XV century)

This work summarizes data of all-known issues of coinage in Crimean Ulus in first decade of XV century. The clarification of coins definition is stated. This clarification is related to reading of mint and emission dating. The attention is given to metrological data. The diagrams of weights are stated. The conclusions in the process of measuring and processing data are made about discrepancy of coinage weight norms with norms that are stated in other researches.

Keywords: the Crimean Ulus, monetary system, metrological data.

Бартош Іван (м. Ніжин)

Аспірант кафедри історії України

Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

УДК 94(477) «15/16»

УЧАСТЬ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В АНТИЯГЕЛЛОНСЬКІЙ КОАЛІЦІЇ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ XV – ПОЧАТОК XVI ст.)

У статті досліджується проблема формування та діяльності коаліції східноєвропейських державних утворень проти Великого князівства Литовського наприкінці XV – початку XVI ст. На основі посольських документів розкриваються плани Московського князівства, Кримського ханства, Молдавського князівства, Османської імперії та Священної Римської імперії відносно послаблення династії Ягеллонів. Визначається роль українських земель Литви у геополітичній ситуації східноєвропейського регіону.

Ключові слова: *антиягеллонська коаліція, Велике князівство Литовське, геополітична ситуація.*

На початку 70-х років XV ст. династія Ягеллонів об'єктивно була найбільш потужною на теренах Центральної та Східної Європи. Зовнішньополітичний курс, що його проводив Казимир IV, був спрямований передусім на посилення династичного впливу у західному напрямі, закинувши справи на східних рубежах та всередині Великого князівства Литовського. 1471 р. старший син Казимира Ягеллончика, Владислав, отримав чеський трон, після чого значні зусилля було прикладено до опанування короною св. Вацлава. Внаслідок цього у 1490 р. Владислав зайняв ще і угорський трон. Потому влада Казимира IV та його синів поширилась практично на всю Центральну та більшу частину Східної Європи. Водночас це був не лише показник їх сили, але і виклик для сусідніх держав, які претендували на частину територій ВКЛ, Польщі, Чехії або ж Угорщини. Така велика перешкода для розвитку держав центрального та східноєвропейського регіонів, як династія Ягеллонів, стала основною причиною формування Антиягеллонської коаліції¹.

Про існування на теренах Центрально-Східної Європи певного антиягеллонського союзу, хоч конкретно і не визначеного, згадував ще М. Грушевський, коли, аналізуючи політику Івана III, вказував, що московський князь «*плів сітку на Литву, з усіх боків напускаючи своїх союзників – окрім Менглі-герая ще Стефана молдавського й Матвія Корвина короля угорсь-*

кого»². Сучасний білоруський дослідник О. Дзярновіч рушійною силою коаліції назвав імперію Габсбургів та Московське князівство, аналізуючи, однак, геополітичну ситуацію на початку XVI ст.³, а Б. Черкас у контексті утвердження на чолі Кримського ханства Мухамед-Гірея у 1415 р. вказував на виникнення політичної осі Стамбул (Ахмат-Гірей і незадоволена новим ханом кримська знать) – Москва, яка була спрямована як проти ВКЛ і Польщі, так і проти Мухамед-Гірея⁴. Водночас у останній чверті XV ст. епіцентром антиягеллонського (спочатку антилитовського) руху слід вважати Московське князівство та погодитись із твердженням Ф. Шабульда, що у міру посилення Московського великого князівства і загострення його суперництва з ВКЛ програма об'єднання усіх «Руських земель» під егідою московського князя знаходила все більше прихильників на підконтрольних литовськими феодалами землях Південно-Західної Русі⁵. Щоправда, після укладення «Вічного миру» 1449 р. Казимир IV міг вважати справу з Московським князівством вирішеною, адже не вбачав у Василі II небезпечного супротивника, але з приходом енергійного Івана III зовнішня політика Москви зазнала революційних змін. Патримоніальна концепція територіальних претензій Москви, яка до цього служила інструментом вирішення внутрішньополітичних територіальних питань між окремими гілками роду Рюриковичів⁶, перетворилася на дієвий інструмент зовнішньополітичного тиску на ВКЛ⁷. За її допомогою проводилася дипломатична діяльність одразу по декількох напрямках з метою створення антилитовського союзу.

Першим до альянсу приєдналося Кримське ханство, щоправда, відбулося це після довготривалих «умовлянь». Проби діалогу Москви та Криму відбулися 1462 р. між Василем II та мурзою Емінеком, тобто ще за правління Хаджі-Гірея. Однак зносини особисто з кримським ханом у російських джерелах зафіксовані 1473 р.⁸ Літописець повідомляє, що відносини між Кіркором та Москвою ініціював Іван III через посла Азібабу. Метою цього посольства, згідно літопису, було повідомити Менглі-Гірея про бажання «брататися», тобто вважатися рівними за статусом, і звільнення Московського князівства від виплати данини, але позитивної відповіді з Кіркору Іван III тоді не отримав⁹. На думку О. Русиної, причиною цього стало небажання правителя Криму порушувати умови ярлика, наданого Казимиру Ягеллончику 1472 р.¹⁰, водночас можна припустити, що хан не бачив перспектив «брататися» із данником золотоординського хана, яким був Іван III на 1473 р.

Запасним варіантом закріпитися у Криму для Івана III була династична політика. Зважаючи на достатньо високий статус Мангупського князя Ісаака, московський князь через посла, впливового боярина Олексія Івановича Старкова, відправленого у березні 1475 р. з Москви до Криму, запропонував видати дочку Ісаака за свого сина¹¹. Імовірно, що відповідь на пропозицію боярина так і не було отримано, адже влітку Мангуп було взято турецькими військами.

Слід зазначити, що зовнішньополітичний курс Менглі-Гірея збігся в часі з його остаточним утвердженням на чолі Кримського ханства наприкінці 1478 р. під протекцією Османської імперії. Важко визначити ступінь залежності Менглі-Гірея від Мухаммеда II, проте аналіз зовнішньої політики Кримського ханства переконливо свідчить про узгодження її з Портою. Як стверджує В. Панащенко, Криму відводилося першорядне значення серед інших васальних володінь Османської імперії, а напад на нього розцінювався султаном як замах на його власні інтереси¹². Після побудови кримськими татарами (не без матеріальної допомоги Московського князівства) у нижній течії Дніпра укріплених фортець Тягині, Очакова та Іслам-Кермена та встановлення контролю над Таванською переправою ВКЛ втратило суттєву статтю поповнення державної скарбниці та один з важелів впливу на сусідні країни¹³. Майже не викликає сумнівів, що саме Османська імперія ініціювала «згоду» Менглі-Гірея, нащадка роду Чингізидів і претендента на титул хана Золотої Орди, визнавати *«великого князя братомъ и другомъ собь»*¹⁴. Інакше як можна пояснити, що хан *«вольный цар»*, міг запропонувати «братство» нижчому за статусом, фактично *«холопу»*, та ще й формально залежному від хана Заволзької Орди, Ахмата, Івану III¹⁵. Це поставило великого князя московського та великого князя литовського на один рівень у відносинах з Кримом, чого так довго прагнув Іван III і чого, без сумнівів, бажала Порто, з метою посилити агресію Московського князівства на територію Ягеллонів. Цей же формальний нюанс теоретично мав би спричинити литовсько-кримський конфлікт, але пасивність Казимира на кримському напрямі м'яко нівелювала такі «дрібниці». Зрештою, визнання Менглі-Гіреєм Івана III як *«рівного рівному»* дозволила останньому перейти у власній титулатурі на якісно новий рівень *«государя»*, а точніше *«государя и великого князя всея Руси»*.

Остаточо якщо не антиягеллонська, то антилитовська коаліція сформувалася 16 квітня 1480 р., коли до Криму прибуло посольство боярина Звенца з метою укладення союзу проти Казимира та Ахмата¹⁶. Б. Черкас зауважив, що укладенню союзу сприяло не лише зближення на антимосковській основі ВКЛ і Великої Орди, але і низка економічних та політичних чинників, ключовим з яких, на наш погляд, було прагнення Менглі-Гірея забезпечити відносну безпеку з боку ВКЛ¹⁷. Судячи з напряму татарських походів та будівництва фортець, хан планував реалізувати свої наміри шляхом взяття під контроль територій Дикого Поля та знелюднення земель південної Київщини, Брацлавщини та Поділля.

Невдовзі до коаліції приєднується Молдавія. Причин до цього було декілька. Найперше слід зазначити, що Молдавське князівство грало значну роль у політиці боротьби за Дунайський басейн. Контроль над дунайськими торговельними шляхами і виходом до Чорного моря був головним стимулом у прагненні Казимира IV поширити на ці території владу династії Ягеллонів. У цьому ж слід шукати і витoki суперництва Польщі та Угорщини за сюзеренітет над Молдавією¹⁸.

Геополітичне становище Молдавського князівства було особливим, воно знаходилося на стику територій потужних у військовому, політичному і економічному сенсі держав, що претендували на ключову роль у міжнародних відносинах Східної Європи та Північного Причорномор'я¹⁹. Для самої Молдавії питання вибору союзників стало життєво необхідним у 1473–1474 рр., коли вона стала на шлях конфронтації з Туреччиною, адже з 1473 р. Стефан III відмовився від виплати данини турецькому султану, що призвело до відкритого воєнного конфлікту між Османською імперією та князівством, який закінчився вторгненням 100-тисячної турецької армії вглиб Молдавії і розгромом турків об'єднаним молдавсько-угорсько-польським військом 10 січня 1485 р. біля міста Васлуй²⁰. І хоча перемога справила величезне враження на країни Західної Європи (вони отримали значну частину захоплених турецьких знамен), ніякої допомоги по зміцненню власних позицій Стефан III не отримав. Становище Молдавії ускладнилось, коли влітку 1475 р. турки захопили генуезьську Кафу, а потім і князівство Мангуп – стратегічного союзника Молдавії²¹. Крім того, перехід раніше незалежного Кримського ханства під контроль (хоч і формальний) Османської імперії ще більше ускладнив зовнішньополітичну ситуацію, адже експедиції турецьких військ після 1475 р. супроводжувалися синхронними набігами кримських татар Менглі-Гірея, якого султан хоч і не змушував, але «заохочував» до походів на Молдавію. Ясна річ, невелике за розмірами і слабке в економічному відношенні князівство було лише «воротами» в Європу для турків. У випадку поразки першими, хто б відчув агресію Османської імперії, стали б якраз Ягеллони. Однак Казимир, маючи домовленості із султаном про нейтралітет, відмовив у допомозі, чим і нажив собі ворога в особі Стефана III. Що ж стосується останнього, то після величезних руйнувань, спричинених турецьким вторгненням 1476 р., молдавський господар мав лише одного потенційного союзника, знову ж таки, не проти Османської імперії, а проти Казимира IV. Таким союзником мало стати Московське князівство. Обмін посольствами між двома державами відбувся протягом 1479–1480 рр. Причому, імовірно, для отримання певних гарантій зі сторони Молдавії, Іван III знову взявся за династичну політику, ще у 1480 р. перепровадивши в обхід ВКЛ та Польщі, через територію Кримського ханства, послів із пропозицією укладення шлюбу між своїм сином та дочкою Стефана III²². В результаті у 1483 р. було укладено династичний шлюб між сином і співправителем Івана III Іваном Івановичем та дочкою Стефана III Оленою. Фактично це означало створення союзу Московського та Молдавського князівств проти Ягеллонів. Зроблено це було якраз вчасно, адже султан Баязид II розумів стратегічне значення молдавських фортець Кілії та Білгороду. Першу він називав «ключем до Молдавії», а другу «запорокую перемоги над поляками, чехами, угорцями та центром торгівлі із сусідніми країнами»²³.

Таким чином, ставши заручником європейської агресії турецького султана, Стефан III змушений був будь-що втягнути у антиосманське проти-

стояння своїх потенційних ворогів – Ягеллонів. У 1484 р. молдавський воєвода прийняв васалітет Польщі, а московський князь одразу ж почав намовляти Казимира IV до активних дій проти турків, відправивши 1485 р. до Кракова свого посла Михайла Кутузова²⁴. У 1485 р., завдяки допомозі 3000 польського війська під керівництвом Яна Карнковського, Стефан III розбив турецькі війська біля озера Катлабуги²⁵. У той же час Кілія та Білгород залишалися під контролем турків. Даючи відповідь на посольство свого московського «колеги» у 1486 р., Казимир Ягеллончик зазначав, що *«царь турецкий наступает на землю Стефана воєводи волоского, и городы ему поималъ»*²⁶.

На щастя для ВКЛ, у 80-х роках горизонти московської дипломатії не досягли Османської імперії, закінчуючись у Криму. Політика Московського князівства цього періоду була цілковито спрямована на поглиблення ворожнечі між Кримським ханством та Заволжською ордою і послаблення ВКЛ, до Стамбулу ж доходили хіба окремі купці²⁷. Реально ж про те, що Іван III *«хочет с турским (султаном. – І.Б.) дружбы»*, стали говорити у 1486 р. Планувалося, що відносини мали бути налагоджені за допомогою кримських послів, але далі планів справа не пішла.

Московське князівство у геополітичній ситуації, що склалася на 1487 р., мало достатньо вагомій підстави для того, щоб змінити сюзерена із Заволжської Орди на Кримське ханство. Перш за все тому, що Крим був значно далі і не мав спільного з північно-східними землями Русі кордону, а також через те, що кримський хан сам був в тій чи іншій мірі (принаймні, формально) залежним від турецького султана і навіть через десятиліття на чолі Криму не надто впевнено почував себе на ханському столі. Ще одним стимулом більш тісної взаємодії з Кримом було бажання Івана III встановити дипломатичні відносини із Стамбулом, а оскільки Менглі-Гірей був у пошані при дворі султана Баязида, то мав більш ніж вагомий статус для московської політики.

Спільна політика ВКЛ та Польщі своїм наслідком мала створення політичного блоку, але вже не антилитовського, а антиягеллонського, який до того ж значно перевищував попередній за географічними межами. Про це свідчить прохання Івана III до Менглі-Гірея через посла Дмитра Шеїна, відправленого з Москви 23 жовтня 1487 р. Московський князь писав: *«Маттіашъ, король угорській, съ нами въ дружбъ и въ братствъ, а на короля Казимира, на нашого недруга, съ нами один человекъ, и люди межи насъ ходять по нашей дружбъ и по братству»*²⁸. Перелік територій, які Іван III вважав безпечними для проходу послів: землі Кримського ханства, Молдавії а також *«земли турского»* (тобто турецького султана)²⁹, дає змогу окреслити імовірне коло учасників антиягеллонської коаліції.

Залучення до антиягеллонського союзу Священної Римської імперії стало продовженням геополітичних процесів у Центральній та Східній Європі. Перші контакти між Габсбургами та Московським князівством відбулися у 80-х роках за ініціативи імператора. Щоправда, серед істориків до

цього часу немає одностайної думки, чи мав візит М. Поппеля до Москви у 1486 р. якісь дипломатичні підстави, і чи був мандрівний сілезький лицар агентом імператора³⁰. Відомо лише, що після його доповіді на рейхстазі у Нюрнбергі, присвяченій Московському князівству та московсько-литовським відносинам, 1488 р. він був направлений до Москви як офіційний посол Фрідріха III, прибувши до місця призначення у лютому 1489 р. На думку А. Хорошкевич, метою візиту Поппеля було підпорядкування Московського князівства імператору, який запропонував Івану III королівський титул. Проте останнім пропозицію було рішуче відкинуто, посилаючись на божественне походження влади московського князя³¹. Тому вже у березні 1489 р. Поппель відправився назад. Відмовившись прийняти підданство, московський князь тим не менше прагнув закріпити мирні відносини із імператором. З цією метою 22 березня 1489 р. було направлено Юрія Траханнота, Івана Халепу та Костю Аксеньтева до Фрідріха III. Їх прийняли на рейхстазі у Франкфурті 25 червня 1489 р., де вони запропонували укласти мирний договір між Московським князівством та Римською імперією³².

Але до того часу, поки угорський король Матвій Корвін займав антиягеллонську позицію, ані Іван III, ані Фрідріх III не потребували тісного, можливо, навіть династичного, союзу. До кінця 1490 р. головним завданням московської дипломатії було активізувати кримського хана на відкритий особистий виступ у похід проти ВКЛ. Одночасно у Польщі проходили приготування до нового балканського походу, король збирав війська, від початку 1487 р. було ухвалено значний податок на озброєння. Тоді ж султан Баязид II попередив Польщу татарським набігом, щоправда, не кримських, а заволжських татар. Військо Яна Ольбрахта 8 вересня 1487 р. під Копиштржином зупинило набіг, але майбутній похід знову було зірвано³³. Такий варіант розвитку подій міг повторитися і в наступних роках, оскільки не було жодних підстав для якихось кардинальних змін у геополітичній ситуації в регіоні. У 1489 р. Ян Ольбрахт мусив обороняти Польщу від заволжських татар у верхів'ях та середній течії річки Буг³⁴. Кілія та Білгород залишились під османським контролем султана, що заслонилося від Польщі та ВКЛ чередою татарських набігів, а поглиблювала проблему непостійність молдавського воєводи Стефана, який, використовуючи татарські набіги, і сам рушив на Покуття у 1489 р.

Бажаючи стабілізувати ситуацію на литовсько-кримському кордоні, щоб мати змогу втрутитися в боротьбу за чеський престол, Казимир у 1488–1499 рр. уклав мир з Османською імперією, визнаючи захоплення Кілії та Білгороду, чим порушив зобов'язання перед молдавським воєводою, і останній прийняв васалітет Угорщини. У результаті цього 1489 р. Молдавія знову повернулася до антиягеллонської коаліції, що було на користь всім, окрім самих Ягеллонів. Це яскраво проявилось під час боротьби за угорський престол. 6 квітня 1490 р. помер угорський король Матвій Корвін. В боротьбу за владу вступили його син, син габсбурзького імператора Фрідріха III –

Максиміліан та сини Казимира IV – чеський король Владислав II та Ян Ольбрахт. Користуючись тим, що великий князь литовський дозволив у 1488 р. вільний проїзд московських послів до молдавського воеводи, і нарешті вдалося діяти в обхід Кримського ханства, а разом з тим і Османської імперії, антиягеллонська коаліція на чолі з Іваном III та Стефаном II розпочала активну зовнішньополітичну діяльність³⁵. Координація московсько-молдавських відносин відбувалася за всіма правилами конспірації. Так, посол Івана III Михайло Зворика мав просити пропустити його до Молдавії, аргументуючи це тим, що *«прислал к намъ воевода волошкий, объявляя свою радость, что хочет своего сына Александра женити. И мы к нему на его радость послали съ поминки своего сына боярского Прокофья Зиновьева...»*³⁶.

Очевидно, отримавши конкретні інструкції з Москви, Стефан II приступив восени 1489 р. до бойових дій³⁷. У той час габсбурзько-московський союз лише набирив оберті. Імператор, зважаючи на виняткове значення Московського князівства у справі боротьби з Ягеллонами, перейшов до більш серйозних пропозицій, ніж домовленості про коронацію Івана III. Прийнявши 18 червня 1490 р. імператорського посла Георга фон Турна з пропозицією династичного союзу між сином імператора Максиміліаном I і донькою Івана III, у Москві було розроблено проект габсбурзько-московського союзу. 19 серпня 1490 р. Іван III направив до Максиміліана послів Яна Грека та Василя Кулешина, які мали з собою текст союзного договору. За його умовами, обидві сторони мали надавати одна одній допомогу по мірі можливостей. Москва зі свого боку обіцяла підтримати імператора у боротьбі за угорський трон, а Максиміліан зобов'язувався допомогти Івану III опанувати «великое княжество Киевское»³⁸. Аналізуючи умови угоди, О. Русина назвала дії Івана III «першим конкретним кроком Москви щодо “повернення” південноукраїнських земель»³⁹. Зважаючи на те, що Київ, який перебував у складі Литовської держави, російські книжники намагалися не ототожнювати з легітимним спадкоємцем «історичного» Києва⁴⁰, існує велика імовірність того, що у цих перемовинах Київська земля розглядалася не як одне із воеводств ВКЛ, а як образ долитовської Русі, коли, за висловом Івана Грозного, *«и Вилна была, и Подолская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву»*⁴¹.

Важливу роль у подальшій історії коаліції зіграв договір, укладений 7 листопада 1491 р. між Габсбургами та Ягеллонами, за яким в обмін на отримання корони Владислав мав одружитись на дружині покійного Матвія Корвіна, повернути Максиміліану австрійські землі та виплатити контрибуцію у 100 000 угорських гульденів. З одного боку, після його укладення позиції Ягеллонів у Центрально-Східній Європі посилились, з іншого, здавалося б міцний габсбурзько-московський союз виявився неефективним. Дізнавшись про домовленість Максиміліана із Владиславом, Іван III відмовив у наданні допомоги імператору проти Угорського королівства, яку

просив у великого князя 20 листопада 1491 р. Георг фон Турн. Утвердження на угорському троні Владислава на тривалий час, аж до 1512 р., позбавило Максиміліана зацікавленості у послугах Московського князівства⁴².

Неефективність московсько-габсбургської політики не покращила зовнішньополітичного становища ВКЛ. Після 1491 р., коли Іван III уклав союз із Священною римською імперією, Казимир IV у зовнішній політиці мусив рахуватися не лише з Московським князівством, але й з Габсбургами, з Молдавським князівством, Кримським ханством, а відповідно і Османською імперією⁴³. Результатом московсько-молдавської взаємодії було укладення молдавсько-кримського союзу, який позбавив Молдавію від загрози спустошливих татарських набігів. Проте коаліція ще не була настільки міцною, наскільки це уявляв собі Іван III. 15 січня 1493 р. Юрій Траханіот та Кляпик Єропкін прибули в Кольберг до Максиміліана. Нагадування російських послів про спільний виступ проти Казимировичів та збереження домовленостей із Московським князівством були уже неактуальні для імператора, зайнятого боротьбою з Францією⁴⁴.

1494 року відбулася зустріч Ягеллонів в Левочі, на неї прибули всі брати Ягеллони, крім Олександра⁴⁵. На засіданнях було прийнято рішення захопити Молдавське князівство і замінити Стефана III Сигізмундом Ягеллоном. У відповідь Стефан, повідомлений про плани Ягеллонів трансільванським воеводою Бартоломео Драгфі, активізував дипломатичну діяльність з метою запобігти задуманому⁴⁶. Особливо тісно дипломатична служба співпрацювала з Московським князівством, про що свідчить надзвичайно жвавий обмін посольствами у період 1492–1494 рр. Саме за посередництва Івана III було укладено молдавсько-кримський мирний договір у 1492 р.

Оскільки Владислав II як сюзерен Молдавського князівства відмовився від участі у поході, дипломатичний тиск було здійснено на Олександра Ягеллончика. Останній, зазнавши поразки від Івана III у війні 1492 р. і втративши Вязьму, змушений був піти на династичний союз, уклавши шлюб з дочкою московського князя Оленою. Зрештою, не маючи військових можливостей протистояти східному сусідові, великий князь литовський погодився на умови литовсько-московського миру 1494 р., який передбачав і укладення мирної угоди з Молдавією. Довгий час оформлення литовсько-молдавської угоди литовська сторона взагалі ігнорувала, не надсилаючи уповноважених послів (з поважних причин)⁴⁷. Навіть після династичного шлюбу Олександра з донькою Івана III литовський князь не наважувався на домовленості із Стефаном, посилаючись на неповний склад Панів-Ради⁴⁸. Імовірно, це суперечило ягеллонським рішенням у Левочі і могло спровокувати внутрішній конфлікт між Олександром та Яном Ольбрахтом, тим самим послабивши династичну коаліцію Ягеллонів, що відповідало інтересам як Молдавії, так і Московського князівства, проти якого Олександр вперто намагався залучити польського короля. Зрештою, після аудієнції молдавських послів у Івана III і, напевно, під політичним тиском останнього

литовсько-молдавська угода все ж була реалізована. За її умовами Олександр мав допомагати молдавському воєводі проти кожного, хто нападе на Молдавське князівство. Така політика Стефана III прискорила реалізацію походу Яна Ольбрахта. Він відбувся 1497 р. під приводом визволення Кілії та Білгороду від турків, проте невдовзі похід набув антимолдавського спрямування. Стефан III з власним 40-тисячним військом був готовий до боротьби, але звернувся за допомогою до Угорщини та Туреччини, а Івана III просив відволікти на себе литовську армію. Після важкої війни зі Швецією військова машина Московського князівства була не в змозі протистояти литовцям, тому невдовзі турецьким султаном до кампанії було залучено татар Менглі-Гірея, які активно діяли в міжріччі Пруту та Дністра. Це дало змогу об'єднаним молдавсько-угорським військам від оборони перейти в наступ і витіснити польську армію за межі Молдавії.

Історики оцінюють цей похід по-різному. У польській історіографії початку ХХ ст. є дві точки зору на характер польсько-молдавської війни 1497 р. Одні історики вважали, що похід Яна Ольбрахта не був пов'язаний із рішеннями, прийнятими у Левочі 1494 р., а планувався як антитурецька акція і перетворився у війну з Молдавією лише в силу ворожої позиції Стефана III після вступу польського війська на територію князівства⁴⁹. На думку інших істориків, зокрема, О. Горки, дії польських військ від самого початку мали антимолдавське спрямування⁵⁰. Так, тезу про антимолдавський характер походу Яна Ольбрахта у післявоєнний час підтримав та продовжив З. Спєральський⁵¹. Використовуючи турецькі джерела, російська дослідниця Л. Семенова реконструює хронологію подій походу і вказує, що офіційно король готувався відвоювати у турків Кілію та Білгород, які, безсумнівно, мали важливе економічне та військово-політичне значення, про що і повідомив Стефан III, на що останній висловив готовність допомогти Польщі військами, продовольством а також пропустити польську армію через територію князівства⁵².

26 червня 1497 р. Ян Ольбрахт спільно із братом Сигізмундом вирушив із військом у молдавському напрямі, повідомивши Стефана, що рухаються до Кілії та Білгороду з метою відвоювати їх у турків. Однак напрям руху польських військ не співпадав із деклараціями короля, тому Стефан III надіслав гінців повторно, щоб уточнити наміри Яна Ольбрахта, але послів було схоплено і відправлено до Львова⁵³. В умовах польської загрози важливу роль зіграли дипломатичні зв'язки Молдавського князівства. Крім згаданих уже молдавсько-кримського 1492 р. і молдавсько-литовського 1496 р. договорів, молдавський господар спробував також отримати підтримку султана. За одними даними, Стефан направив посла до сілістрійського паші з попередженням руху польської армії на Молдавію, а згідно інших, воєвода звертався безпосередньо до султана, який відрядив до Сучави 2000 війська. Крім цього, на прохання господаря прибуло 12-тисячне угорське військо, загін із 800 осіб від сілістрійського паші та підмога від

господаря Валахії Раду Великого. В умовах нестачі продовольства та тиску угорського короля Владислава, Ян Ольбрахт 18 жовтня погодився на перемир'я та зняв облогу Сучави за умови, що відступить по тій дорозі, якою і прийшло військо, однак, повертаючись, рушив іншою дорогою, до Чернівців через Козмінський ліс. Це дало підстави Стефану відновити військові дії і, наздогнавши польське військо біля Козмінського лісу, він фактично його розбив. Ян Ольбрахт із рештками армії дістався Чернівців, де молдавські війська нанесли йому вирішального удару. Король ледве врятувався і з невеликим загоном втік до Польщі⁵⁴.

Важливо відзначити, що, незважаючи на укладений із Стефаном 1496 р. союз, Олександр направив свої війська проти Молдавії, навіть запевняючи Івана III, що *«на Стефана воєводу не пошол»*⁵⁵. Насправді ж, як повідомляє Львівський літопис, *«князь великий Олександр сътвори лесть: сам возвратися, а князей руских с силою свою послал брату своему Ольбрахту на помощь»*⁵⁶. На що Олександр у посольстві, відправленому до Москви 20 липня 1498 р., скаржився на *«шкоды»*, яких завдали йому і Стефан, і Менглі-Гірей⁵⁷. У свою чергу Іван III звернувся до кримського володаря із проханням *«натиснути»* на великого князя литовського, результатом чого було посольство кримського хана до Олександра⁵⁸.

Про посилення внутрішньої взаємодії антиягеллонської коаліції свідчить молдавсько-російсько-кримська співпраця 1498 р. Дізнавшись, що Олександр все ж планує надати військову допомогу брату проти Молдавії, він наказує послам до ВКЛІ В. Ромодановському та В. Кулешину попередити великого князя литовського, що у випадку його виступу проти Стефана московський князь вважатиме московсько-литовський мир порушеним⁵⁹.

Значний інтерес представляє повідомлення анонімного турецького автора про прохання Стефана до султана наздогнати польського короля та атакувати його з тилу і, як наслідок цього прохання, проведення двох турецьких походів на Польщу у 1498 р.⁶⁰ На думку Л. Семенової, у наведеному вище твердженні слід вбачати значну долю імовірності. Згідно свідчень джерел, Стефан мав безпосередній зв'язок із Менглі-Гіреєм через своїх та московських послів, що проїжджали через Крим. Московському послу Федору Мансурову хан доручив передати Стефану, що направив за його проханням своїх людей до султана⁶¹. Таким чином, є підстави вважати, що турецька і татарська військові акції були підготовлені кримським ханом на прохання молдавського господаря. Імовірно, це було зроблено, щоб відстояти інтереси Молдавії, і про якесь виразне бажання Стефана III брати участь у антиягеллонській коаліції в останні роки XV ст. мова не йшла. Розуміючи небезпеку турецько-молдавського союзу, господар тим самим затягував перемовини, намагаючись досягти відмови Польщі від претензій на Молдавське князівство. Коли ж 12 липня 1498 р. Угорщина та Польща уклали між собою антитурецький союз, Стефан змінив тактику і попередив польського короля про напад турецьких військ, який мав відбутися восени

1498 р., а при поверненні турецьких військ з Польщі завдав їм нищівної поразки, тим самим демонструючи бажання участі у антитурецькій лізі. О. Балух, щоправда, пояснює такі дії молдавського воєводи тим, що впродовж кількох років поспіль османи здійснювали походи на Польщу через територію Молдавії, через що страждали її північні райони⁶². Після поразки на р. Прут султан Баязид II заборонив турецьким загонам здійснювати будь-які напади на Польщу через молдавську територію⁶³. Врегулювання польсько-молдавського конфлікту відбулося у квітні 1499 р. у Кракові на зустрічі посольств Польщі, Угорщини та Молдавії, за результатами якої остання виступила проти Оманської імперії, хоча і диктувала свої умови, посилаючись на те, що підкорення Молдавії Туреччиною буде мати катастрофічні наслідки як для Польщі, так і для Угорщини, тобто для Ягеллонів загалом⁶⁴.

Остаточне оформлення антиягеллонської коаліції із приставкою «широка» відбулося після повстання М. Глинського, яке мало потужний зовнішньополітичний резонанс. Власне, ще під час повстання, у 1508 р., окрім послів московського князя, Глинські прийняли посольства із Кримського ханства і Молдавського князівства. М. Шніп вважає, що М. Глинський прагнув використати суперечності між ВКЛ, ВКМ та Кримським ханством у своїх інтересах⁶⁵, тоді як на думку М. Крома, кримський хан сам планував залучити Глинських до себе на службу⁶⁶, пообіцявши *«посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля»*⁶⁷. Після поразки повстання і переходу на службу до Василя III бунтівний князь продовжив дипломатичну діяльність на користь останнього. У середині 1509 р. він надіслав посольство до датського короля з пропозицією долучитись до антиягеллонської коаліції. У 1510 р. Глинський з цією ж метою встановив контакт з великим магістром Тевтонського ордену Фредеріком та герцогом саксонським. Фактично М. Глинський став одним із творців цієї широкої антиягеллонської коаліції, до якої входили, крім імператора Священної Римської імперії і ВКМ, Тевтонський та Лівонський ордени, Данія, Саксонія та Бранденбург⁶⁸. Внутрішні проблеми ВКЛ підштовхнули Василя III до початку нової військової кампанії проти Литви 1507–1508 рр. У той же час поразка Глинського та його від'їзд до Москви ще більше загострили протистояння у регіоні. За його посередництва були встановлені зв'язки Москви з імператором Священної Римської імперії Максиміліаном I Габсбургом, Тевтонським орденом, Саксонією. Велике князівство Московське, як учасник антиягеллонської коаліції, у 1512 р. розпочало нову війну проти ВКЛ, у якій Глинському відводилася значна роль. М. Шніп стверджує, що саме завдяки зусиллям М. Глинського у 1514 р. під контроль ВКМ перейшов Смоленськ⁶⁹. У подальшому антиягеллонська коаліція лише продовжить свій розвиток, так, у 1515 р. антиягеллонський характер політики Османської імперії та Московського князівства виразно проявився у підтримці Василем III та Селімом I сина Менглі-Гірея Ахмата, який позиціонував себе як ворог Вільно і Кракова проти пролитовськи налаштованого Мухамед-Гірея I, який зайняв Крим після смерті батька⁷⁰.

Можна вважати, що антиягеллонська коаліція наприкінці XV – початку XVI ст. відбулася як історичне явище. Военні дії на території Молдавії, Польщі, ВКЛ та склад їх учасників з обох сторін переконують у тому, що наприкінці XV ст. найпотужніша королівська династія Європи зустрілася з коаліцією держав різного масштабу, представники яких жодного разу не збирались разом за стіл переговорів (якщо говорити сучасною термінологією). Це дає можливість стверджувати, що Центральна та Східна Європа мала більш високий рівень геополітичної взаємодії, ніж ми звикли про це говорити. Між діями кожної держави – учасника коаліції простежуються прямі причиново-наслідкові зв'язки, спрямовані на те, щоб якомога більше послабити династію Ягеллонів, загнати її в туже кільце оточення із Сходу, Півдня та Заходу. Зміст дипломатичного листування між Іваном III та правителями Кримського ханства, Османської імперії, Священної Римської імперії дає можливість стверджувати, що українські землі у складі ВКЛ стали розмінною монетою для укладення того чи іншого союзу, а Київ продовжував відігравати значну ідеологічну та стратегічну роль у політиці держав Центральної та Східної Європи.

¹ Дане поняття не слід розуміти у загальноприйнятому сенсі, як одномоментну угоду декількох держав. Це скоріше довготривале явище, яке виникло об'єктивно під впливом геополітичної ситуації, що склалася в останній чверті XV ст. у Центрально-Східній Європі, та стратегічних інтересів Московського та Молдавського князівств, Кримського ханства та Османської імперії.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 4. – 1995. – С. 56.

³ *Дзярнович О.* «Киевское наследие» в проектах антиягеллонских коалиций конца XV – начала XVI вв. // Український історичний збірник. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 45.

⁴ *Черкас Б.В.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006. – С. 92.

⁵ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 94.

⁶ Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб.; М.; Л., 1841–2008. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 688–689.

⁷ Наприклад, 23 лютого 1503 р. Іван III писав Менглі-Гірею з приводу територіальних претензій на «руські» землі ВКЛ: «...которые города съ Божьею волею, у Литовского князя есмя взяли, то наша отчина, тых ему не отъдадим. А которые города Русские наша жь отчина, еще за Литовским, Киевъ и Смоленск и иные города Русская земля, и мы ожь дасть Богъ хотимъ своей отчины всее доставати...» (Сборник Императорского Русского Исторического общества (далі – Сб. РИО): В 148 т. – СПб., 1866–1916. – Т. 41. – С. 457).

⁸ Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб.; М.; Л., 1841–2008. – Т. 26: Вологодско-Пермская летопись. – М., 2006. – С. 38.

⁹ Сб. РИО. – Т. 41. – 1884. – С. 1.

¹⁰ *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 142.

¹¹ Там само. – С. 12.

¹² Панащенко В.В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 56.

¹³ Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 31.

¹⁴ Там само. – С. 16.

¹⁵ Почкаев Р.Ю. Статус ханов Золотої Орди і їх преемників во взаимоотношеннях с государствами Европы (по официальным актам и свидетельствам современников) // Золотоордынская цивилизация: Сб. ст. / Гл. ред. И.М. Миргалеев. – Вып. 1. – Казань, 2008. – С. 30.

¹⁶ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 16.

¹⁷ Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 35.

¹⁸ Семенова Л.Е. Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 40.

¹⁹ Раишулев В.И. О возникновении русско-молдавского военно-политического союза в конце XV века // Военно-исторический журнал. – № 9. – 2006. – С. 28.

²⁰ Гонца Г.В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI вв. – Кишинев, 1984. – С. 105.

²¹ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII столетия. – СПб., 1887. – С. 275.

²² Сб. РИО. – Т. 41. – С. 23.

²³ Раишулев В.И. О возникновении русско-молдавского военно-политического союза в конце XV века. – С. 31.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Т. 1. – СПб., 1846. – С. 107.

²⁵ Дзира Я.І. Татарсько-турецькі напади на Україну 13–16 ст. за хроніками Бельського та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Т. 1. – С. 90.

²⁶ Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика. – Книга 4, (1479–1491) / parengė Lina Anužyte; Lietuvos istorijos institutas. – Vilnius, 2004. – S. 106.

²⁷ Koneczny F. Sprawy z Mengli Gijreem 1473–1504 // Ateneum Wilenskie, 1927. – S. 157.

²⁸ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 64.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI вв. – М., 1980. – С. 96.

³² Там же.

³³ Plewczyński M. Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. – Siedice, 2002. – S. 94.

³⁴ Papee F. Polska i Litwa na przelomie wiekow srednich. Ostatnie dwunastolecie rzadów Kazimierza Jagiellonczyka. – Kraków, 1904. – S. 223.

³⁵ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 18.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

³⁸ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1851. – Т. 1. – С. 37.

³⁹ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 75.

- ⁴⁰ Там само. – С. 5.
- ⁴¹ Сб. РИО. – Т. 71. – С. 172.
- ⁴² Там же. – С. 51.
- ⁴³ *Алексеев Ю.Г.* Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991. – С. 231.
- ⁴⁴ *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI вв. – С. 98.
- ⁴⁵ *Балух О.* Польсько-Молдавська війна 1497–1499 р. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. – 2008. – № 8. – С. 58.
- ⁴⁶ *Rapee F.* Jan Olbracht. – Kraków, 2006. – S. 66.
- ⁴⁷ Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика. – Книга 5 (1427–1506) / Parengė Egidijus Banionis. – Vilnius, 1995. – S. 116.
- ⁴⁸ Ibid. – S. 117.
- ⁴⁹ *Finkel L.* Zjazd Jagiellonow w Lewoczy r. 1494 // Kwartalnik historyczny. – 1914. – Т. 28. – S. 56.
- ⁵⁰ *Gorka O.* Nieznany żywot Bajezida II dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta // Kwartalnik historyczny. – 1938. – Т. 52. – Z. 3. – S. 376.
- ⁵¹ *Spierski Z.* Po klesce bukowinskiej 1497. Pierwsze najazd Turkow na Polske // Studia i materiały do historii Wojskowosci. – № IX/I. – Warszawa, 1963. – S. 98.
- ⁵² *Семенова Л.Е.* Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. – С. 42.
- ⁵³ Там же. – С. 43.
- ⁵⁴ Там же. – С. 44.
- ⁵⁵ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 242–243.
- ⁵⁶ Полное собрание русские летописей: В 43 т. – СПб.; М.; Л., 1841–2008. – Т. XX: Львовская летопись. – М., 2005. – С. 365.
- ⁵⁷ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 267.
- ⁵⁸ Там же. – Т. 41. – С. 243.
- ⁵⁹ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3-х томах. – М., 1965–1970. – Т. 1. – С. 78.
- ⁶⁰ *Семенова Л.Е.* Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. – С. 46.
- ⁶¹ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 256.
- ⁶² *Балух О.* Польсько-Молдавська війна 1497–1499 р. – С. 65.
- ⁶³ *Гонца Г.В.* Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI вв. – С. 48.
- ⁶⁴ *Гонца Г.В.* Изменения тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV – начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). – Кишинев, 1980. – С. 110.
- ⁶⁵ *Шніп М.А.* Унутрыпалітычны канфлікт 1508 года ў Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе: Аўтарэферат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук па спецыяльнасці 07. 00. 02 – айчынная гісторыя. – Мінск, 2009. – С. 14.
- ⁶⁶ *Кром М.* Меж Русью и Литвой: Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца 15 – первой половины 16 в. – М., 1995. – С. 127.
- ⁶⁷ Акты ЗР. – Т. 2: (1506–1544). – СПб., 1848. – С. 40.
- ⁶⁸ *Шніп М.А.* Унутрыпалітычны канфлікт 1508 года.... – С. 15.
- ⁶⁹ Там же. – С. 16.
- ⁷⁰ *Черкас Б.В.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – С. 92.

Бартош Іван (з. Нежин)

Аспирант кафедри історії України

Нежинського державного університету ім. Н. Гоголя

Участье Крымского ханства в антиягеллонской коалиции на землях Восточной Европы (конец XV – начало XVI вв.)

В статье рассматривается проблема формирования и деятельности коалиции восточноевропейских государственных образований против Великого княжества Литовского в конце XV – начале XVI вв. На основе посольских документов раскрываются планы Московского княжества, Крымского ханства, Молдавского княжества, Османской империи и Священной Римской империи относительно ослабления династии Ягеллонов. Определяется роль украинских земель ВКЛ в геополитической ситуации восточноевропейского региона.

Ключевые слова: антиягеллонская коалиция, Великое княжество Литовское, геополитическая ситуация.

Bartosh Ivan (Nizhyn)

Graduate student of the history of Ukraine

Nizhyn State University.

Participation of the Crimean Khanate in antiyagellonskoy coalition on the lands of Eastern Europe (late XV – beginning of XVI century)

The author examine the problem of coalition formation and Eastern European state formations against the Grand Duchy of Lithuania at the end of XV – beginning of XVI century. It is investigated plans of the Moscow Principality, the Crimean Khanate, the Moldavian principality, the Ottoman Empire and the Holy Roman Empire relatively for weakening Jagiellonian dynasty. The role of Ukrainian Lands in the geopolitical situation is presented.

Keywords: Anti-Jagiellonian Coalition, Grand Duchy of Lithuania, the geopolitical situation.

Безпалько Владислав (м. Київ)

Науковий співробітник Національного
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України

УДК (282.247.34) : (474.5) «1506/1507»

КРИМСЬКО-ЛИТОВСЬКІ ПОСОЛЬСЬКІ ДОКУМЕНТИ (1506–1507 рр.)

На підставі опрацювання матеріалів книги 7 Литовської метрики уточнено датування кримсько-литовських посольств 1506–1507 рр. Описано особливості обміну посольствами між Вільном та Бахчисараєм на базі листування посадовців та правителів держав.

Ключові слова: *Литовська метрика, посольські документи, Бахчисарай, Вільно.*

Литовська Метрика – великокнязівський та державний архів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) – важливий комплекс документальних джерел для історії країн Східної Європи XVI ст.¹ Книга записів 7 Литовської Метрики², яка збереглася до нашого часу у копії кінця XVI ст., складається з документів різного характеру – дипломатичного, економічного та ін.³ Зокрема, вона містить у собі значний масив посольських документів ВКЛ та інших держав. Ряд документів за 1506–1507 рр. недатований. У цій роботі ми спробували навести їх датування (точне або звужене до проміжку часу у кілька місяців чи тижнів). Увага приділяється кримсько-литовському посольському листуванню, а також іншим документам, у яких фігурують дипломатичні відносини між Кримським ханством і ВКЛ.

Документи кримсько-литовського листування 1506–1507 рр. книги записів № 7 частково представлені ще у двох книгах Литовської Метрики. Це книга посольських справ, опублікована М. Оболенським⁴, а також книга записів № 8⁵. Публікацію цікавих нам документів здійснив також К. Пуласький, використавши перекладену польською мовою копію книги Литовської Метрики⁶. При розгляданні окремих документів ми також даємо посилання на вказані видання – адже у них подається загальне чи неточне датування, або ж воно взагалі відсутнє.

Литовський дослідник Е. Баньоніс, залучаючи матеріали книги записів № 7 для складення списку посольств ВКЛ до Криму, ймовірно, користувався датуванням документів, здійсненим К. Пулаським⁷. Доказом цього є те, що датування посольств вчений проводив із зазначенням лише року, без уточнення числа й місяця. Особливе значення для датування вибраних нами

документів становить Скарбова книга видатків на татарські посольства, опублікована М. Довнар-Запольським⁸. Записи Скарбової книги містять важливі дані про час прийому та відправлення послів і гінців, їх імена.

В нагоді можуть стати відомі дані проміжку часу, за який гінці та послы долали відстань між Кіркорм та Вільно (або іншим містом, де перебував великий князь). Найшвидше посольський шлях мусили б долати гінці. Місія гінця має за мету якнайшвидше донесення інформації. Мінімальна кількість учасників у її складі забезпечувала максимальну мобільність. Перед відправленням посольства сторони зазвичай посилали гінця для попередження про його приїзд. Так, ханський гінець Батуш, посланий перед посольством Мамиш-влана, прибувши до Мінська 5 серпня 1507 р., привіз листи, датовані 3 липня 1507 р. (Кн. зап. № 7. – Л. 54–58; Użr. kn. № 8. – S. 72–74). Відповідно вживалися заходи щодо зустрічі та супроводу посольств через Дике Поле озброєним ескортом. Венеціанський посол Амброджо Контаріні, приєднавшись до литовського посольства, подолав відстань між Києвом та Кримом (це близько половини шляху Вільно–Кіркорм) за 15 днів⁹. При цьому він два дні очікував у Черкасах на загін татар для супроводу, чисельністю у двісті чоловік. Татарські посольства на кордонах литовських володінь зустрічав «пристав» – дворянин, який супроводжував місію вглиб держави.

Отже, бачимо, що гінець, враховуючи час на вимушені зупинки, міг долати посольський шлях між ВКЛ та Кримським ханством за 1–1,5 місяці.

Посольства зазвичай пересувалися повільніше. Кількість їх учасників разом із слугами складала десятки чоловік. До них також часто приєднувались купці, утворюючи таким чином караван для безпечного переходу зі своїми товарами через степ¹⁰. Литовські послы, які везли упоминки кримському хану, також формували досить велику валку з возів, навантажених коштовними тканинами, одягом та іншими речами¹¹. Такі коштовні речі доводилося перевозити з обережністю, щоби не зіпсувати¹². Також посольства робили часті зупинки у місцях отримання стацій.

Документи розглядаємо у порядку черговості розміщення їх у книзі. У розбитті записів на окремі документи ми керувалися виданням книги записів № 8 (Użr. kn. № 8). У таблиці подаємо наше датування документів у порівнянні з датуванням інших видань.

1. Ярлик кримського хана Менглі I Герая до в. кн. Олександра Ягелончика (Кн. зап. № 7. – Л. 9–12; Użr. kn. № 8. – S. 50–51; Оболенский – С. 20–24; Pułaski – S. 287–289). У документі згадується Петро Фурс (Фурсович), як такий, що вже прибув до Криму з ВКЛ. Відомо, що він був відправлений з Вільно 19 липня 1506 р. (Ск. кн. – С. 50). Наразі цю дату можна вважати найбільш ранньою межею написання документа. Крім іншого, мова йде про велике посольство від Менглі-Гірея, очолюване Тевекель-вланом (Тювикель, Тивикиль), князем Комратом¹³ і Чурум-Богатирем, яке споряджалося до Литви. У ярлику хан писав, що посилає гінця Томлака з

повідомленням про пересування посольства. Гінець був прийнятий у Вільно 2 листопада 1506 р. (Ск. кн. – С. 52). Цю дату можемо вважати найбільш пізньою межею написання документа. Враховуючи дані про тривалість пересування гінця з посольською кореспонденцією (1–1,5 місяці), час написання можна означити серпнем–вереснем 1506 р. Датування написання цього ярлика є визначальним для датування інших документів великого посольства Тевекель-влана.

2. **Лист Менглі – Гірея до Панів-Ради ВКЛ** (Кн. зап. № 7. – Л. 12–13; Użr. kn. № 8. – S. 51–52; Оболенский – С. 24–26). У документі згадується Кереча (Гереча), як посол від хана до Панів-Ради. У такій ролі знаходимо цю особу у складі великого посольства Тевекель-влана (Ск. кн. – С. 55). Датуємо, як документ № 1.

3. **Замітка про лист князя Довлетека до в. кн. Олександра Ягелончика, ідентичний з ярликом Менглі-Гірея** (Кн. зап. № 7. – Л. 13; Użr. kn. № 8. – S. 52; Оболенский – С. 26). У великому посольстві Довлетека представляв Айдар (Ск. кн. – С. 54). Датуємо як документ № 1.

4. **Лист Менглі-Гірея до в. кн. Олександра Ягелончика, з проханням пропустити через його володіння Августина, ханського слугу** (Кн. зап. № 7. – Л. 13–14; Użr. kn. № 8. – S. 52; Оболенский – С. 26–27; Pułaski – S. 289). Августин згадується у складі великого посольства Тевекель-влана (Ск. кн. – С. 55). Датуємо як документ № 1.

5. **Лист від Синана (Сичана), ханського підскарб'я, і від ханського писаря, до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 14; Użr. kn. № 8. – S. 52–53; Оболенский – С. 27; Pułaski – S. 289–290). Послом від цих ханських придворних виступає вище згаданий Августин (Ск. кн. – С. 55)¹⁴. Датуємо як документ № 1.

6. **Запис про промови кримських великих послів на прийомі у в. кн. Сигізмунда I Старого** (Кн. зап. № 7. – Л. 14–15; Użr. kn. № 8. – S. 53; Оболенский – С. 27–28; Pułaski – S. 290). Дата не вказана, проте записано, що прийом відбувся у середу по обіді. Відомо, що офіційний прийом великого посольства Тевекель-влана відбувся за тиждень перед святом Трьох Королів, тобто 30 грудня 1506 р. (Ск. кн. – С. 52). За допомогою «вічного» табеля-календаря для визначення дня тижня будь-якої дати¹⁵ встановлюємо, що ця подія припадає на середу. Такий само результат маємо згідно календаря, розробленого Н.Н. Туркестановим¹⁶. На нашу думку, є два можливих варіанти датування документа. Слова на його початку «А как опосле...», ймовірно, відносяться до офіційного прийому посольства Тевекель-влана. В той же день, у середу, кримські послі після званого обіду виголошували промови, про які записано у цьому документі. Іншим варіантом може бути середа 6 грудня 1507 р., коли перед своїм від'їздом з Мельника до Польщі литовський господар міг запросити послів на званий обід¹⁷.

7. **Поради від коронних Панів-Ради** (Кн. зап. № 7. – Л. 15; Użr. kn. № 8. – S. 53; Оболенский – С. 28–29; Pułaski – S. 290–291). Із документа

дізнаємося, що коронним радним панам уже відомо про кримське велике посольство та надані йому Менглі-Гіреєм повноваження для укладення союзу. Гінець Томлак, який привіз ярлик від хана про сподівання на укладення союзних відносин через посольство Тевекель-влана, прибув до Вільно 2 листопада 1506 р. (Ск. кн. – С. 52). Цю дату можемо вважати найбільш ранньою межею написання. З поради краківського єпископа розуміємо, що на час появи документа сторони ще не склали присяги: «...радил, иж бы их милость, вшедши с царем в мир, дело свое... доводил». Присягання обох сторін відбулося до 7 січня 1507 р. (див. документ № 8). Таку дату можемо прийняти за найбільш пізню межу написання.

8. Присяга великого посла Тевекель-влана (Кн. зап. № 7. – Л. 16; Użr. kn. № 8. – S. 53–54; Оболенский – С. 29–30; Pułaski – S. 295–296). Ця подія відбулася між прийомом кримського великого посольства на сеймі у Мельнику 30 грудня 1506 р. (Ск. кн. – С. 52–55) і від'їздом великого князя. Згідно ітинерарію великих князів литовських, монарх перебував у Мельнику включно по 7 січня 1507 р.¹⁸ Присяги кримської і литовської сторін відбувалися за особистої присутності великого князя. Про це дізнаємося із листа Сигізмунда I Старого до Менглі-Гірея: «Ино мы своею доброю волею перед тыми твоими послы ... сами своею персоною... присягу вчинили...» (Кн. зап. № 7. – Л. 19; Użr. kn. № 8. – S. 55).

9. Лист Сигізмунда I Старого до кримського хана Менглі-Гірея, відправлений з посольством, яке очолювали пани Юрій Зенов'євич та Якуб Івашенцович (Кн. зап. № 7. – Л. 17–20; Użr. kn. № 8. – S. 54–55; Оболенский – С. 30–35; Pułaski – S. 298–300). Згідно записів Скарбової книги це посольство було відправлене 22 лютого 1507 р. (Ск. кн. – С. 56). Варто зауважити, що за 1507 р. у даних Скарбової та Посольської книг розбіжність у датах відправлення посольств до Криму мінімальна і складає лише декілька днів. Так, за Скарбовою книгою посольство Яцька Ратомського було відправлене з Троків 8 жовтня 1507 р. (Ск. кн. – С. 64), за Посольською книгою 5 жовтня 1507 р. (Кн. зап. № 7. – Л. 81; Użr. kn. № 8. – S. 87). Маршалок і писар татарський Абрагим був відправлений з Городна відповідно 24 листопада 1507 р. (Ск. кн. – С. 72) і 26 листопада 1507 р. (Кн. зап. № 7. – Л. 95; Użr. kn. № 8. – S. 94). Отже, цей документ датуємо 22 лютого 1507 р.

10. Замітка «на пам'ять» Панам-Раді ВКЛ (Кн. зап. № 7. – Л. 20–21; Użr. kn. № 8. – S. 55; Оболенский – С. 35; Pułaski – S. 300). Датування документа визначаємо часовим проміжком між 7 січня 1507 р., коли Сигізмунд I Старий покинув сейм у Мельнику¹⁹, і названою у документі датою початку нового сейму на свято Громниці, тобто 2 лютого 1507 р.

11. Лист від Сигізмунда I Старого до кримського хана Менглі-Гірея (Кн. зап. № 7. – Л. 21–22; Użr. kn. № 8. – S. 56; Оболенский – С. 36–37; Pułaski – S. 296–297). Зазначено, що лист посланий Сорокою. Відомо, що Сорока був відправлений з Вільно за тиждень перед Громницями, тобто 26 січня 1507 р. (Ск. кн. – С. 56), з дипломатичною місією до Казані, з тим

щоб побувати у Криму. Час написання документа визначаємо датою відправлення посла (див. також пояснення до документа № 8).

12. **Лист від казанського хана Мухамед-Еміна до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 22–24; Użr. kn. № 8. – S. 56–57; Оболенский – С. 37–39; Pułaski – S. 294–295). Зі змісту документа дізнаємося, що він був написаний після перемоги казанських татар над московським військом. Розгром під Казанню відбувся 25 червня 1506 р.²⁰ Цю дату можна вважати найбільш ранньою межею написання документа. Посол казанського хана Аким-Бердей, який віз цього листа, прибув до ВКЛ разом з великим посольством Тевекель-влана (Ск. кн. – С. 55). Він же згадується у ярлику Менглі-Гірея як такий, що вже перебував при ханському дворі у Криму ще до відправлення посольства у ВКЛ (Кн. зап. № 7 – Л. 11; Użr. kn. № 8 – S. 51). Тому найбільш пізньою межею написання документа можна вважати вересень 1506 р., тобто пізню межу датування документів великого посольства Тевекель-влана (див. документ № 1).

13. **Лист від Хаджи-султана до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 24–25; Użr. kn. № 8. – S. 57; Оболенский – С. 39–40; Pułaski – S. 291). Зі змісту можна припустити, що він входить до пакета документів дипломатичної місії великого посольства Тевекель-влана. Посланець Хаджи-султана Сивиндюк (Сювюндюк), який був відправлений з цим листом, згадується у складі великого посольства (Ск. кн. – С. 53). У Скарбовій книзі брат Менглі-Гірея названий іменем Ямгурчей – ім'я Хаджи-султан він отримав після паломництва у Меку 1502 р.²¹ Датуємо як документ № 1.

14. **Лист від царевича Мухамед-Гірея до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 25; Użr. kn. № 8. – S. 58; Оболенский – С. 40–41; Pułaski – S. 291). Продовжує ряд документів великого посольства Тевекель-влана. Слуга Мухамед-Гірея Тевекель, за змістом листа, мав разом з іншими скласти присягу від імені царевича перед литовським господарем. Він був присутній у складі великого посольства під час прийому у Сигізмунда I Старого 30 грудня 1506 р. (Ск. кн. – С. 53). Датуємо як документ № 1.

15. **Запис про лист від царевича Ахмата до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 25; Użr. kn. № 8. – S. 58; Оболенский – С. 41; Pułaski – S. 292). Цей лист, згідно із записом, за змістом співпадає з листом Мухамед-Гірея. Зі Скарбової книги дізнаємося, що послом від Ахмата до Литви був Кулбердиш (Ск. кн. – С. 54). Датуємо як документ № 1.

16. **Лист від кримської цариці до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 25–26; Użr. kn. № 8. – S. 58; Оболенский – С. 42; Pułaski – S. 292). Він входить до групи документів великого посольства Тевекель-влана. Ахмет, посол від цариці, згадується під час прийому у Мельнику (Ск. кн. – С. 53). Датуємо як документ № 1.

17. **Лист від князя Тевекеля до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 26; Użr. kn. № 8. – S. 58; Оболенский – С. 42; Pułaski –

S. 292). Слуга Тевекеля Баранча-Богатир, згаданий у документі як посол князя, фігурує у записах про прийом посольства Тевекель-влана (Ск. кн. – С. 54). Датуємо як документ № 1.

18. **Лист від Ширин Акгиш-мурзи до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 26; Użr. kn. № 8. – S. 58; Оболенский – С. 42–43; Pułaski – S. 292). Своїм послом мурза вказує Чженая (Дчаний), який згадується у складі великого посольства 31 грудня 1506 р. (Ск. кн. – С. 54). Датуємо як документ № 1.

19. **Лист від ханського писаря Абрагима до в. кн. Олександра Ягелончика** (Кн. зап. № 7. – Л. 26; Użr. kn. № 8. – S. 58; Оболенский – С. 43; Pułaski – S. 292). Даний документ є окремим листом Абрагима до литовського монарха у корпусі документів великого посольства Тевекель-влана (Ск. кн. – С. 55). (У документі № 5 ханський писар фігурує без згадування імені). Датуємо як документ № 1.

20. **Промови посольства від Сигізмунда I Старого до казанського хана Мухамед-Еміна** (Кн. зап. № 7. – Л. 27; Użr. kn. № 8. – S. 58–59; Оболенский – С. 43–44; Pułaski – S. 297). Посольство очолював Сорока. Відомо, що ця дипломатична місія була відправлена з Вільна 26 січня 1507 р. (Ск. кн. – С. 56). Цю дату приймаємо і для визначення часу написання документа (див. також документ № 11).

21. **Лист від кримського хана Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ** (Кн. зап. № 7. – Л. 28–29; Użr. kn. № 8. – S. 59–60; Оболенский – С. 45²²; Pułaski – S. 292–293). У листі хан згадує про давню приязнь і бажання відновити дружні і союзні стосунки з Литвою. Відповідно, він написаний до двосторонньої присяги у Мельнику. Відносимо до документів великого посольства Тевекель-влана. Датуємо як документ № 1.

22. **Випис з промов посольства від Сигізмунда I Старого до магістра Лівонського ордену Вольтера фон Плетенберга** (Кн. зап. № 7. – Л. 29–31; Użr. kn. № 8. – S. 60–61). Документ містить інформацію, що дозволяє звузити межі його датування. Великий князь вказує, що татарське посольство, яке склало від імені Менглі-Гірея присягу у Мельнику, вже відправлене до Криму. Разом з ним послане і литовське велике посольство. Відомо, що Тевекель-влан у супроводі великих послів Юрія Зенов'євича та Якуба Івашенцовича виїхали з Вільна 22 лютого 1507 р. (Ск. кн. – С. 56–60). Цю дату можна вважати ранньою межею написання. Із документа також дізнаємось, що на момент його написання господар ще перебував у Польському королівстві: «И скоро в Коруне дела наши земские в концы положим, не мешкаючи будем в панстве нашем Великом Князстве...» (Кн. зап. № 7. – Л. 31; Użr. kn. № 8. – S. 61). Згідно ітинерарію, записи у Литовській Метриці від імені Сигізмунда I Старого на території ВКЛ вели з 31 травня 1507 р.²³ Великий князь писав магістру, що литовське військо для війни з Московською державою мало зібратися у визначеному місці на Великдень. У 1507 р. це християнське свято припало на 4 квітня²⁴. Відтак, цю дату можемо вважати найбільш пізньою межею написання документа.

23. **Ярлики від Менглі-Гірея до в. кн. Сигізмунда I Старого** (Кн. зап. № 7. – Л. 46–50; Użr. kn. № 8. – S. 68–70; Оболенский – С. 61–67; Pułaski – S. 303–305). Зі змісту документів дізнаємося, що вони відправлені з посольством Ебаги-влана (Чдабокгу) і Хаджи-Мендея, яке відбуло з Криму у супроводі Петра Фурса. Перед посольством був посланий гінець Тактар, який був прийнятий литовським монархом у Бересті (Ск. кн. – С. 61). Відомо, що Сигізмунд I Старий перебував у Бересті 31 травня – 7 червня 1507 р.²⁵, прямуючи з Кракова до Вільна. Таким чином, дату 7 червня 1507 р. можна вважати найбільш пізньою межею написання. Найбільш ранню межу написання визначаємо по тому, що посольство Юрія Зенов'євича та Якуба Івашенцовича ще не прибуло до ханської резиденції, хоча Менглі-Гірей і знав про його відправлення: «А такеж ты, брат наш, до нас послал великие послы и они к нам придуть...» (Кн. зап. № 7. – Л. 47; Użr. kn. № 8. – S. 69). Отже, умовно за ранню межу приймаємо час відправлення литовського посольства 22 лютого 1507 р. (Ск. кн. – С. 56). Беручи до уваги, що гінці долали відстань посольського шляху за 1–1,5 місяці, можемо звизити датування документа до квітня 1507 р.

24. **Лист від Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ** (Кн. зап. № 7. – Л. 50; Użr. kn. № 8. – S. 70–71; Оболенский – С. 67–68; Pułaski – S. 305–306). Документ був відправлений з посольством Ебаги-влана: «...з добрым даром нашим Ебакги-улана... и до вас, приятелей моих, тыми ж помынки свои послал». Датуємо як документ № 23.

25. **Лист від Менглі-Гірея до князя Михайла Глинського** (Кн. зап. № 7. – Л. 50; Użr. kn. № 8. – S. 71; Pułaski – S. 306). Відправлений з посольством Ебаги-влана. Датуємо як документ № 23.

26. **Лист від Менглі-Гірея до в. кн. Сигізмунда I Старого** (Кн. зап. № 7. – Л. 77–79²⁶; Użr. kn. № 8. – S. 85–86; Оболенский – С. 93–96; Pułaski – S. 317–318). У документі йде мова про «великий лист» на підтвердження володіння рядом міст, за зразком листа, наданого ще Казимиру Ягелончику, а також про присяжний лист. Підтвердження володіння Києвом, Луцьком та іншими містами і землями датоване 2 липня 1507 р. (Кн. зап. № 7. – Л. 72–75; Użr. kn. № 8. – S. 83–84). Присяжний лист Менглі-Гірея та кримської знаті датований 14 липня 1507 р. (Кн. зап. № 7. – Л. 75–77; Użr. kn. № 8. – S. 84–85). Ці документи були відправлені з Машиш-вланом (Мамуш), який у супроводі Юрія Зенов'євича посилався до Литви. Його посольство прибуло до литовського монарха до Троків (Ск. кн. – С. 66). У цьому місті великий князь перебував 4 вересня – 8 жовтня 1507 р.²⁷ Про те, що присяжного листа повіз саме Машиш-влан, дізнаємося з ярлика Менглі-Гірея, який був відправлений з гінцем Батушом: «... Мамуш-влана в головах и иных послов, до тебе с присяжным листом пошлю» (Кн. зап. № 7. – Л. 55; Użr. kn. № 8. – S. 73). Відповідно, враховуючи час на подолання посольського шляху, можемо датувати документ 14 липня – 8 серпня 1507 р.

27. **Лист від Менглі-Гірея до Панів-Ради ВКЛ** (Кн. зап. № 7. – Л. 79–81²⁸; Użr. kn. № 8. – S. 86–87; Оболенский – С. 96–98; Pułaski – S. 321–322). Відправлений з посольством Мамиш-влана. Датуємо як документ № 26.

28. **Лист Мухамед-Гірея до в. кн. Сигізмунда I Старого** (Кн. зап. № 7. – Л. 88–89; Użr. kn. № 8. – S. 91; Pułaski – S. 324). Посол від царевича Кудаш, який віз цього листа, входив до складу посольства Янчури (Ск. кн. – С. 71). Це посольство прибуло до Городна 17 листопада 1507 р. (Użr. kn. № 8. – S. 90). Враховуючи час на подолання посольського шляху, датуємо відправлені з ним документи жовтнем 1507 р.

29. **Лист від Менглі-Гірея до в. кн. московського Василя III** (Кн. зап. № 7. – Л. 89–91; Użr. kn. № 8. – S. 91–92; Pułaski – S. 325–326). У листі йдеться про ханського посла Екібаша, який разом з литовським посольством мав прямувати до Москви. Екібаш прибув до Литви з посольством Янчури (Ск. кн. – С. 71). Датуємо як документ № 28.

30. **Запис про лист від Менглі-Гірея, з проханням відпустити в Орду татарина Азбердея** (Кн. зап. № 7. – Л. 91; Użr. kn. № 8. – S. 92; Pułaski – S. 326). Датуємо як документ № 28.

31. **Посольські промови від Панів-Ради ВКЛ до коронних Панів-Ради** (Кн. зап. № 7. – Л. 106–108; Użr. kn. № 8. – S. 100–101). У документі йде мова про фінансову допомогу з польської сторони для утримання татарських послів і відправлення подарунків кримському хану, його родичам та наближеним. Зазначається, що посольство з «братією» хана ще перебуває у ВКЛ. Відомо, що братом Менглі-Гірей називав Мамиш-влана (Кн. зап. № 7. – Л. 76; Użr. kn. № 8. – S. 86). Посольство Мамиш-влана прибуло до Троків, де великий князь перебував 4 вересня – 9 жовтня 1507 р.²⁹; відправлене не раніше 24–26 листопада 1507 р. (Кн. зап. № 7. – Л. 95; Użr. kn. № 8. – S. 94; Ск. кн. – С. 66;72). Отже, документ можемо датувати 4 вересня – 26 листопада 1507 р.

Таким чином, проведене нами більш детальне датування документів книги записів № 7 Литовської Метрики дає можливість для уточнення та перегляду хронології дипломатичних відносин ВКЛ з Кримським ханатом початку XVI ст.

№	Знаходження документів у Кн. зап. № 7 (Л.)	Датування за Użr. kn. № 8	Датування за Pułaski	Наше датування
1	9–12	1506 р.	1506 р.	19.07.–02.11.1506 р. (08.–09.1506 р.)
2	12–13	– // –	–	– // –
3	13	– // –	–	– // –
4	13–14	– // –	– // –	– // –
5	14	– // –	– // –	– // –

№	Знаходження документів у Кн. зап. № 7 (Л.)	Датування за Użr. kn. № 8	Датування за Pułaski	Наше датування
6	14–15	–//–	–//–	30.12.1506 р. або 06.01.1507 р.
7	15	–//–	–//–	02.11.1506–07.01.1507 р.
8	16	–//–	–//–	30.12.1506–07.01.1507 р.
9	17–20	–//–	–//–	22.02.1507 р.
10	20–21	–//–	–//–	07.01.–02.02.1507 р.
11	21–22	–//–	–//–	26.01.1507 р.
12	22–24	–//–	–//–	25.06.–09.1506 р.
13	24–25	–//–	–//–	19.07.–02.11.1506 р. (08.–09.1506 р.)
14	25	–//–	–//–	–//–
15	25	–//–	–//–	–//–
16	25–26	–//–	–//–	–//–
17	26	–//–	–//–	–//–
18	26	–//–	–//–	–//–
19	26	–//–	–//–	–//–
20	27	–//–	–//–	26.01.1507 р.
21	28–29	–//–	–//–	19.07.–02.11.1506 р. (08.–09.1506 р.)
22	29–30	–//–	–	22.02.–04.04.1507 р.
23	46–50	1507 р.	1507 р.	22.02.–07.06.1507 р. (04.1507 р.)
24	50	–//–	–//–	–//–
25	50	–//–	–//–	–//–
26	77–79	–//–	–//–	04.09.–26.11.1507 р.
27	79–81	–//–	–//–	–//–
28	88–89	–//–	–//–	10.1507 р.
29	89–91	–//–	–//–	–//–
30	91	–//–	–//–	–//–
31	106–108	–//–	–	04.09.–26.11.1507 р.

¹ Блануца А.В., Ващук Д.П. Литовська Метрика // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009. – С. 178–185.

² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 7.

³ Детальніше про склад Книги записів 7 див.: *Бережков Н.Г.* Литовская Метрика как исторический источник. – Ч. I: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 г. – М.; Л., 1946. – С. 63, 101–102, 125–127, 148–149.

⁴ Сборник князя Оболенского. – № 1: Книга посольская Великого княжества Литовского. 1506. – М., 1838.

⁵ Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995.

⁶ *Pulaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515): akta i listy. – Warszawa, 1881.

⁷ *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais. – Vilnius, 1998. – S. 191–192.

⁸ Скарбовая книга 1502–1509 гг. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1898. – № 28. – С. 19–91.

⁹ Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XVI в. – Ленинград, 1971. – С. 211–213.

¹⁰ Русская историческая библиотека. – СПб., 1903. – Т. XX. – Стб. 1174–1175.

¹¹ Наприклад, Яцько Ратомський 1517 року привіз татарам 12 возів подарунків (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. – Т. II: 1508–1521 гг. // Сборник русского императорского исторического общества. – Т. 95. – СПб., 1895. – С. 176–177).

¹² Наприклад, восени 1542 року литовський посол не встигав у домовлений строк привезти сукно на упоминки через великі дощі і розлиття річок (Русская историческая библиотека. – Юрьев, 1914. – Т. XXX. – Стб. 88).

¹³ У деяких документах названий як «Япунчей князь», «Комрат, князь Гаидарова брата Япунчая».

¹⁴ У скарбовій книзі, окрім підскарб'я, згадується ім'я писаря Абрагима: «Августин Фряжин... от царева подскарбьего от Синапа принес коверец солгацкий, а от писара царева Абрагима принес збанок глиняный...».

¹⁵ *Селешников С.И.* История календаря и хронология. – М., 1972. – С. 199–201; *Климишин И.А.* Календарь и хронология. – М., 1981. – С. 176–177.

¹⁶ *Туркестанов Н.* Сокращенный календарь на тысячу лет (900–1900), составленный для проверки годов в летописи. – СПб., 1868. – С. 69. Відповідність дат з днями тижня у скарбовій книзі також узгоджується згадкою про понеділок 12 липня 1507 р. (Скарбовая книга 1502–1509 гг. – С. 61).

¹⁷ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князей Литовских по материалам Литовской Метрики (1481–1530 гг.) // Археографический ежегодник за 1961 год. – М., 1962. – С. 192.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Полное собрание русских летописей, изданное археографической комиссией. – Т. 4. – СПб., 1848. – С. 136; Т. 13. – М., 1965. – С. 3; Т. 28. – М.; Л., 1963. – С. 339.

²¹ *Сыроечковский В.Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки Московского Государственного университета им. М.В. Ломоносова. – М., 1940. – Вып. 61: Ист. – С. 64.

²² Зберігся тільки початок документа.

²³ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князей Литовских... – С. 192.

²⁴ *Туркестанов Н.* Сокращенный календарь на тысячу лет... – С. 69.

²⁵ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князей Литовских ... – С. 192.

²⁶ Заголовок документа «Поселство послано через пана Яцька Ратомьского до Менъдли Кгирея, цара перекопського», ймовірно, помилково скопійований з наступного документа. – Л. 81–83.

²⁷ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князей Литовских ... – С. 193.

²⁸ Заголовок документа «Лист от Менъдли Кгирея, цара перекопського, посланы с Трок слугами его Батушом а толмачом», ймовірно, помилково скопійований з наступного документа. – Л. 85–86. Батуш прибув до Мінська, а відправлений з Троків (РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 54; Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. – S. 72; Скарбовая книга 1502–1509 гг. – С. 65).

²⁹ *Бережков Н.Г.* Итинерарий великих князей Литовских ... – С. 193.

Безпалько Владислав (з. Киев)

Научный сотрудник Национального
научно-исследовательского института украиноведения
Министерства просвещения и науки Украины

Крымско-литовские посольские документы (1506–1507 гг.)

Историк уточнил датировку крымско-литовских посольств 1506–1507 гг., аргументируя собственные наблюдения материалами книги 7 Литовской метрики. Описаны особенности обмена посольствами между Вильно и Бахчисараем на базе переписки чиновников и правителей государств.

Ключевые слова: Литовская метрика, посольские документы, Бахчисарай, Вильно.

Vladyslav Bezpal'ko (Kyiv)

Researcher of the National
Research Institute of Ukrainian
Ministry of Education and Science of Ukraine

Crimean-Lithuanian ambassadorial documents (1506–1507)

Historian specifies dating of the Crimean-Lithuanian embassies in the 1506–1507, arguing his own observation by the 7th book of Lithuanian Metric. There are analyzed the features of the exchange of embassies between Vilno and Bakhchysaray according to the correspondence of officials and rulers.

Keywords: Lithuanian Metric, ambassadorial documents, Bakhchysaray, Vil'no.

Ващук Дмитро (м. Кам'янець-Подільський)

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

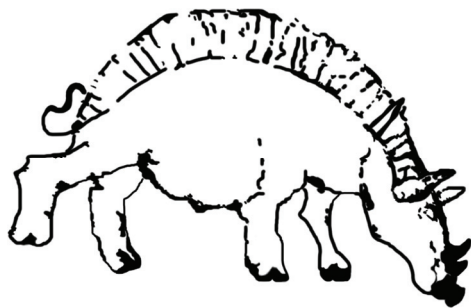
УДК (282.247.34):(474.5)«1538»

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЦАРЯ КАЗАНСЬКОГО САФИ-ГІРЕЯ: ЛИСТИ ДО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ І ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЛИТОВСЬКОГО СИГІЗМУНДА І СТАРОГО

У розвідці здійснено публікацію чотирьох листів царя казанського Сафи-Гірея, адресованих польському королю і великому князю литовському Сигізмунду I Старому. Запропоновано власне датування зазначених документів. Крім цього, надруковано прорисовку присутніх на папері водяних знаків.

Ключові слова: листи, Сафа Гірей, Сигізмунд I Старий, Варшава.

На тему взаємин Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) з Казанським ханством на сьогодні не існує серйозних монографічних досліджень¹. Однією із причин цього є недостатня кількість письмових джерел. У цій невеликій розвідці представлена публікація чотирьох листів казанського царя Сафи-Гірея польському королю і великому князю литовському Сигізмунду I Старому. Епістолярії на даний момент зберігаються в Архіві головному актів давніх (м. Варшава) під заголовком «Ярлык царя казанского». Вони написані староукраїнською мовою і є, по суті, перекладом з оригінальних листів. На папері відсутні які-небудь печатки (чи їх відбитки), а також імена писаря і перекладача.

Найбільш рання з відомих нам публікацій цих документів – «Послание царя казанского» у журналі «Эхо веков» (1997. – № 1/2)² – була зроблена Діною Мустафіною, яка датувала джерело періодом із квітня 1538 по серпень 1545 р. Враховуючи аргументацію дослідниці, а також ідентифікувавши філігрань «кабан» за альбомом Е. Лауцявічюса з

датою 1535 р.³, можемо запропонувати точніше датування: квітень–грудень 1538 р. Додатковим аргументом для запропонованої дати є помічений нами аналогічний водяний знак на документі із датуванням 7 листопада 1538 р.⁴ (Мал. 1).

Як випливає з тексту статті Д. Мустафіної, документ, а якщо бути точним, його «ксерокопія була подарована Генеральною дирекцією державних архівів Республіки Польща начальнику Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів Республіки Татарстан Д.Р. Шарафутдінову в період його перебування в Польщі». Вірогідно, електронний набір листів робився по цій ксерокопії, оскільки в тексті є значна кількість помилок. Можливо також, що це технічні помилки в інтернет-публікації, яку ми використовували для порівняння. Враховуючи ці факти і те, що під час нашої роботи у фондах АГАДу трапилася нагода використовувати оригінал, ми підготували ці листи до друку відповідно до розробок В. Німчука, а саме дипломатично-критичного методу публікації⁵. Повністю збережені древні букви кирилиці, які не використовуються в сучасному правописі: Ѣ, ѣ, ѧ, ѡ, ѣ, ѧ, ѡ. Кінець рядка позначається вертикальною рисою |, а кінець листа двома – ||. Позначення паєрика уніфіковане через літеру й.

У легенді подається інформація про оригінал і його попередні публікації. Крім цього, міститься короткий опис рукопису, де відзначаються основні критичні параметри: матеріал, з якого виготовлений документ; відомості про наявність водяних знаків, друку; розміри листів і кількість рядків в кожному; стан збереження; стиль листа; примітні риси писання і почерку писаря. Також подається промальовування водяного знаку «кабан», підготовлене кандидатом історичних наук, науковим співробітником Інституту історії України НАН України Іриною Хромовою.

Враховуючи досить великий і серйозний історичний коментар, зроблений Д. Мустафіною, ми вирішили представити тільки археографічну частину дослідження, а власне, історичну залишити безпосереднім дослідникам біографії Сафи-Гірея та історії Казанського ханства.

Публікація документів

№ 1

[04–12. 1538], Казань. – Лист царя казанського Сафи-Гірея польському королю і великому князю литовському Сигізмунду I Старому, у якому повідомлялось про взаємну приязнь, напади на міста Московського князівства, пропозицію московського царя припинити війну та встановити мир та наступну відмову казанського царя, а також Сафа-Гірей підтверджував про союз Ногайської та Астраханської Орд із Казанським ханством

[Л. 1] **БАрлык ц(а)рд казанского.** |

Сафа Кгирей ц(а)рь слово.

Божею м(и)л(о)стью королю полскому, великомѣ князю литовскому, рѣскому, прѣскому, жомоитскому, мазовецкому, иныхъ, ѡтцѣ моемѣ | великому королю Жикгименту.

Даю в(а)шой м(и)л(о)сти знати через сєс мой лист, што | [ваша] м(и)л(о)сть рачил наречи мене сыномъ. Еще кдым был ѓ в Орде Перекопской на | мѣсцы ѡтца своего ц(а)ревичом, в(а)ша м(и)л(о)сть прирекли мене за сына своѣго | мети, а я в(а)шу м(и)л(о)сть за ѡтца. А так же я, бѣдучи сын в(а)шой м(и)л(о)сти, водлуг | приречєния слова своего сполнамъ, естем приятелю в(а)шей м(и)л(о)сти при|ятелємъ, а неприятелю – неприателємъ в(а)шей м(и)л(о)сти и н(а)шоꝝ(о) мос|ковскоꝝ(о), землю Московскоꝝ(о) звоевал и спустошил самъ своею головою зо всим | своим войскомъ был и замки есми иншии побрал, а иншии попалил, и со в|симв войскомъ свои был есми за Окою рекою далеко в земли непри|ятельской.

А даю теж в(а)шой м(и)л(о)сти знати, ѡтцѣ своемѣ, великому королю, кдым | приехал на ц(а)рство Казимєрское и тогда ма вси мурзы, и вланы, и вса | рада тоє земли Казанской мене, сына в(а)шей м(и)л(о)сти, согбе вдачне г(о)с(по)д(а)ремъ | принали; и я теж, сын в(а)шой м(и)л(о)сти, зо всими кн(я)зьми, мурзы и вланы земли | Казанское в одно слово змовившиса и тоꝝ(о) есмо ц(а)рѣ, котороꝝ(о) московский | был прислал на ц(а)рство Казанское, згѣбили. Послов есми московских | казал поймати и до казни посажати, а инших велел есми потратит(ь) и зем|лю есми его взал. Которѣю землю его взал ѓ свою моу, и данми тепер | с тоє земли идет, котораа земля ест Накратская, с тоє земли предком | н(а)шим ц(а)рем казанскимъ дан хаживала. Ино, кды Казан(ь) была зашла за | московского, московский тую землю к собѣ был привлашил и дан, котораа | хаживала предкомъ н(а)шим, на себе брал. Ино и тепер до нас присылали стар|ший тоє земли Накратское, хотачи водле стародавного ѡбываа мнѣ | служити и дан давати тудю, которѣю давали предкомъ н(а)шим ц(а)рем казан|скимъ. А так я, сын в(а)ш(ей) м(и)л(ости), водлуг приречя слова своего хочу полнат: приятелю | в(а)ш(ей) м(и)л(ости) приятелємъ бити, а неприятелю в(а)ш(ей) м(и)л(ости) неприязною хочу саблею || [Л. 2] своею доводити.

А штомъ я* посылат до в(а)ш(ой) м(и)л(ости) первой сєꝝ(о) гонца своеꝝ(о) на й|ма Гамзѣ, ѡ здорови в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти, ѡтца своеꝝ(о), навежаючи, и ѡ том теж в(а)ш(ой) м(и)л(о)сти, | ѡтцѣ своему, поведаючи, штож отсел есми на томъ ц(а)рстве маєм на Казани | посылатом до земли неприятеля в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти московскоꝝ(о) воевати сорок ти|слч людей, а над тыми людми старшим был Козѣчак ѳлан. И ѡный Кузѣ|чак ѳлан был за Окою рекою со всими тыми людми и выжоꝝ мѣсто | и замок на йма Барсумѣ, и шкоды невымовне великии починили | в земли неприятеля в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти, и пришли вси в целости со всим пожитком | заса назад. И на потом я, сын в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти, хотачи лєшую и поволнейшую | послугѣ в(а)ш(ей) м(и)л(о)ст(и), ѡтцѣ своему, вчинити, послалом в землю неприятеля | в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти московскоꝝ(о) воевати Гамурч аталыка и

* В ркп написано двічі.

далом єму в моц сѣмде|сѣт тисѣч людѣй. И ѿн теж, вѣднѣвши в земли неприѣтелскую с тѣми | людми всими, воевал и пустошил, и был зо всими с тѣми людми | олиж за Кирманчником под Боркаѣчомъ, и выпуставши и выпаливши | землю неприѣтелскую, засѣ в целости пришли до нас, г(о)с(пода)ря своег(о). И на по|том, по их приходѣ, посылалом слуг своих десѣт тисѣч людѣй в землю непри|ѣтелскую. И ѿный слуги н(а)ши, вшедши в землю неприѣтелскую, | воевали и пустошили, и сожгли место на йма Балаханю и засѣ до | нас в целости пришли со всимъ своимъ пожиточнымъ. И теж в(а)ша м(и)л(о)ст, | ѿтец мой, рачил выро|зѣмѣти с того писаня листу моег(о), который до в(а)ш(ей) м(и)л(ости) | писал через служебника моег(о) Гамзѣ.

И прислали в(а)ша м(и)л(о)стѣ, ѿтец | мой, до мене, сына своег(о), слугу своег(о) толмача татарског(о) Афендеѣ | з листы своими, абых ѣа был приѣтелю в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти приѣтелем, | а неприѣтелѣ в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти московского бых землю пустошил. Кдыж ѿный | посланец в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти Афендеѣ толмач пришол з листы в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти, а теж выро|зѣмѣл з листов в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти ѿтца моег(о), послалом в землю неприѣтелѣ в(а)ш(ей) | м(и)л(о)ст(и) московског(о) воевати десѣт тисѣч людѣй. И оны люди н(а)ши, вшедши || [Л. 3] в землю неприѣтелскою, землю ег(о) пустошили и воевали и замок касымов|ског(о) ц(а)ревича сожгли на йма Намрлын, и засѣ в целости до нас пришли. Іа, сын | в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти будѣчи, хотачи лепшую послугу в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти, ѿтцѣ своему вчи|нити, и послалом в землю неприѣтелѣ в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти Ахмагтма ѣлана з сорок|ма тисѣчми людѣй. И ѿн вшол в землю московского и воевал и пусто|шил, и засѣ в целости до мене пришол.

А на потомъ ѣа, сын в(а)шой м(и)л(о)сти, | хотачи мети лепшую а вернейшую послугѣ в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти вчинити, хотачи еще | землю неприѣтелскую пустошити, и потагнуломъ самъ своею головою | со всимъ своимъ войскомъ в землю неприѣтелскую, и взаломъ зѣ собою вес|полок тог(о) посланца в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти толмача Афендеѣ, абы ѿн тую послугѣ | н(а)шу видеѣл и перед в(а)шой м(и)л(о)стѣю, ѿтцемъ моимъ, поведал. И ѣтагнувши в зем|лю неприѣтелскую с тѣми своими людми со всими, и землю есми ег(о) | пустошил и брал, и замок есми его спалил на йма Бором. И тоѣ войско | н(а)шо, которое ходило ѣ загон, дошло олиж под Володимѣр и выпустошивши | землю неприѣтелскую. И ѿная десѣт тисѣч людѣй были аж под Костро|мою и, пустошивши землю ег(о), засѣ пришли в целости до нас.

И которые кн(я)зи, | мурзы и вланы казанские ест под моею моцю, тѣи вси выдачи по мне же: | ѣа, сын в(а)ш(ой) м(и)л(ости) естемъ добрымъ приѣтелем в(а)ш(ей) м(и)л(ости). И ѿни теж мене, г(о)с(по)д(а)рю | своему, присагу на томъ вчинили, иж маюѣт приѣтелю в(а)ш(ей) м(и)л(ости) быти при|ѣтелми, а неприѣтелю – неприѣтелми. А который есми послуги в(а)шой | м(и)л(о)сти чинили в земли неприѣтелѣ в(а)ш(ей) м(и)л(ости) московског(о),

в(а)ш(а) м(и)л(ость) рачте | пытати ъ толмача своег(о) Афендея, тот тоє послуги н(а)шое сведом. |

А поведаю теж в(а)ш(ей) м(и)л(ости), ѿтцѣ своему, штож Мамай, мурзын сын, приехал до насъ | з десатми тислчми людей, хотачи мнѣ послугѣ вчинити напротивку не|приятеля в(а)ш(ей) м(и)л(ости) московског(о), и ѿчтарханский Абрагман ц(а)рь прислал | тислчу людей мнѣ на помоч; тыи теж и вси люди тепер при нас *ест*. А поведаю теж в(а)ш(ей) [милости], ѿтцѣ своему, штож кн(я)зь великий московский присылал до | нас || [Л. 4] послов и гонцов своих, прослчи иж даючи мене, абых з ним валки не мел и мир | бых з ним принал. И я тог(о) не хотел и мирѣ з ним не принал.

И тепер таа | земля так *ест* пуста, до которое земли люди есми свои сылал и теж самъ | своею головою был и ѿт Володимера до Борома и Натм, а Вахсѣ, Костроме, | Юнкчеюч Беле-хана до самог(о) Кирменчика и ѿттол заса до Студеног(о) моря Касым солтанов городок и иниии многии земли и города неприате|ля в(а)ш(ей) м(и)л(ости) московского пусты есми вчинил. А тому *ест* всему сведокъ – | толмач в(а)ш(ей) м(и)л(ости). Ино, хвала м(и)л(о)стивому Б(о)гу, тепер неприател в(а)шой м(и)л(о)сти | и наш теж московский ѿпад немалый принал ѿт нас. ъ панстве своем в(а)шей | м(и)л(о)сти панства ѿтца моег(о) и н(а)ши теж немало са повышили. А и те [ж] тепер рачи[л] в(а)ш(а) м(и)л(ость) так мыслити, яко бы добре было, а с пожи|точным в(а)ш(ей) м(и)л(ости), ѿтца моег(о), бо я тепер, сын в(а)ш(ей) м(и)л(ости), маю все войско нагай|ское и оштарфанское ъ своей моцы, в(а)ша м(и)л(ость) рачи ѿ том вѣдат. | И к тому теж н(а)ша ѿрда Казанская присагнула ми на том, иж мают | мнѣ верне а справедливе служити.

А послалом до в(а)ш(ей) м(и)л(ости) с тым моим листом | присажным подскарбего своег(о) Б(о)гуша. А што будет в(а)ш(ей) м(и)л(ости), ѿтцѣ моему, | ѿн мовити, в(а)ша м(и)л(о)сть рачием верити, бо то *ест* н(а)ша реч. И теж рачил бы | твоя м(и)л(о)сть до мене прислати посла своег(о), которог(о) доброг(о) ч(е)л(о)в(е)ка, | и неѿмешкиваючи, абы приател в(а)шой м(и)л(о)сти и наш, слышачи ме|жи нас таковую згодѣ, был тому велел, а неприателское | бы серцо ныло.

Лист писан ъ Казани.

Ѿт Сапкирея ц(а)р(я). |

№ 2

[04–12. 1538], Казань. – Лист царя казанського Сафи-Гірея польському королю і великому князю литовському Сигізмунду I Старому, у якому повідомлялось про военний похід проти Московського князівства за участі військ Ногайської та Астраханської орд та містилося прохання надіслати 1000 злотих через посла Богуша для здійснення оплати війнам

Ѿт Сапкирея ц(а)ра слово.

Божею м(и)л(о)стью королю полскому, великомѣ кн(я)зю | ли(то)вскому, рѣскому, прускомѣ и далей, ѿтцѣ моемѣ, великому королю | Жикгимонту.

Поведаю в(а)ш(ей) м(и)л(ости), *отцѣ* моему, штож есми для по|слуг || [Л. 5] и в(а)ш(ой) м(и)л(о)сти хотачи землю неприателна в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти московског(о) сказити, | поднал есми нагайского мурзы сына Мамай мурзина, але и мурзы, | с ним было людей десат тысячей. А к тому теж ц(а)рь арштафан|ский прислал был мнѣ тисачу людей, и теж тым своим кн(я)зем, | мурзамъ, вланомъ даваломъ имъ всем, хотачи послугѣ в(а)ш(ей) | м(и)л(о)сти вчинити. А за то в(а)шой м(и)л(о)сти, *отца* моег(о), покорне прошѣ, абы в(а)ш(а) | м(и)л(ость) рачил ласку свою вчинити, а мнѣ, сыну своему, прислати тисачу | золотых, чим бых мел тых кн(я)зей, мурзь, вланов *от* в(а)шей м(и)л(о)сти ѡб|делити, абы ѡни на потомъ теж были, к помузе в(а)ш(ой) м(и)л(о)сти | ѡхотней шли. А то бы в(а)ш(а) м(и)л(ость), *отец* мой, рачил для моег проз|бы, сына своег(о), вчинити. А естли бы была ласка в(а)ш(ей) м(и)л(ости) и в(а)ша | м(и)л(о)сть тую тисачу золотых мнѣ послати, в(а)ша бы м(и)л(о)сть рачили | их тому посланцѣ моему Богушѣ дати.

П(и)сан ѡ Казани. |

№ 3

[04–12. 1538], Казань. – Лист царя казанського Сафи-Гирея польському королю і великому князю литовському Сигізмунду I Старому з проханням відпустити двох його служебників Кугурчу та Хусейла

Сапкгирея ц(а)ра слово.

Божю м(и)л(о)стью королю полскому и далей, | *отцѣ* моему, великомѣ королю полскому Жикгимонту.

В(а)ш(а) м(и)л(ость) своег(о) | прошу. Што первей сего ѡ панстве в(а)ш(ей) м(и)л(ости) поймано было дву служеб|ников моих. Одному има Кугѣрча, то ест ѡ пана Юрия старосты | городенског(о), а дрѣгому има Хусил, то ест у в(а)ш(ей) м(и)л(ости), *отца* моег(о). | За то в(а)ш(ей) м(и)л(о)сти, *отца* моег(о), покорне прошу, абы в(а)ша м(и)л(о)сть рачил | та на мою прозбу вчинити и тых двух служебников моих до мене, сына | своег(о), прислати тым моим подскарбим Богушом, которог(о) мѣ послал до | в(а)ш(ой) м(и)л(о)сти. |

№ 4

[04–12. 1538], [Казань]. – Заголовки деяких листів, адресованих польському королю і великому князю литовському Сигізмунду I Старому

Сапкгирей ц(а)рь пише до короля его м(и)л(о)сти молодог(о) в тоєж слово. А гонцѣ || [Л. 6] има Исмаил.

Отталыка Сафакгирей ц(а)ревича *от* Гармурчи бий | пише до короля сего м(и)л(о)сти, поведаючи ѡ послугах своих, которые они | чинили в земли московског(о). А послу тому има Келдеяр. |

Ц(а)рица Сафакгирєєва пише^т до короля ез(о) м(и)л(о)сти о здорови наве|жаючи. А гон(цу) [имя] Чабак. |

Кавач мурза пише^т до короля ез(о) м(и)л(о)сти в тоєж слово. А гонцѣ | има Исхак. |

Кидакчи мурза пише^т до короля его м(и)л(о)сти в тоєж слово. А гонцѣ | има Кулуш. |

Намай ѓлан пише^т до короля ез(о) м(и)л(о)сти в т(о) еж слово. А гонцѣ | има не^т. |

Бѓлат бий пише^т до короля ез(о) м(и)л(о)сти в тоєж слово. А гонцѣ има Джан|амет. |

Кадьж бий пише^т до короля ез(о) м(и)л(о)сти. ||*

Оригинал:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Warszawskie Radyiwińów. – Dział II. – Sygn. 3294.

Папір. Водяний знак – «кабан» (на листах 1 і 5). Всього два аркуші. Перший аркуш окремих. Розміри: 22х32 см. Другий – складено пополам. Загальний розмір: 44х32 см. Розмір аркушів текстової частини: 22х32 см. Кількість стрічок: Арк. 1–28, Арк. 2–27, Арк. 3–27, Арк. 4–24, Арк. 5–23, Арк. 6–13. Стан збереження – добрий. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Без печаток.

Публікації:

Мустафина Д. Послание царя казанского // Эхо веков. – 1997. – № 1/2. Див.: Електронний ресурс: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1997_1_2/02/02_2/

¹ В Україні окремі аспекти відносин між ВКЛ та Кримським ханством у XVI ст. досліджував Б. Черкас (Див.: Черкас Б. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). – К., 2006).

* В кінці листа зроблено запис польською мовою, скоріш за все в XIX в.: «List cara kazanskiego do króla Zygmonta po którym przypominasce ze go krol synem swoim nominowal, racze w tenczas kiedy on przy Ordzie Perekopskiejey znajdował sie. Polecan przy tem dalszym względem krola Zygmonta z sweoi strony za[...]cza, ze wyszlane nieprzyznanoe tegoz krola będzie n[...] za nieprziznanoe własnych. do Manuskryptow» (Набір тексту здійснив кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України А. Блануца).

² Див.: Електронний ресурс: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1997_1_2/02/02_2/

³ *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas. – Vilnius, 1967. – P. 503. – № 3666.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Dz. X. – Sygn. 4787. – K. 1–2.

⁵ *Німчук В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською українською редакції. – К., 1995. – С. 15–18 (проект).

Ващук Дмитрий (г. Каменец-Подольский)

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Эпистолярное наследие царя казанского Сафы-Гирея: письма к польскому королю и великому князю литовскому Сигизмунду I Старому

В статье осуществлена публикация четырех писем царя казанского Сафы Гирея, адресованных польскому королю и великому князю литовскому Сигизмунду I Старому. Предложено собственное датирование указанных документов. Кроме этого, напечатано прорисовку присутствующих на бумаге водяных знаков.

Ключевые слова: *письма, Сафа Гирей, Сигизмунд I Старый, Варшава.*

Dmytro Vashchuk (Kam'ianets'-Podil's'kii)

Ph.D., Senior Researcher,
Institute of History of Ukraine

Epistolary heritage of Safa Giray, a Kazan Tsar: letters to Sigismund I the Old, a Polish King and Grand Duke of Lithuania

The article includes publishing of four letters of Safa Giray, a Kazan Tsar, addressed to Sigismund I the Old, a Polish King and Grand Duke of Lithuania. The author suggest own vision on the dating of these documents. In addition, the article includes sketches of available paper watermarks.

Keywords: *Safa Giray, a Kazan Tsar, Sigismund I the Old, Warszawa.*

Вирський Дмитро (м. Кременчуг)
Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 930(470.311)(093.3)

**«РОЗГРОМ ТАТАР І ТУРКІВ...» (ПАРИЖ, 1590):
АНОНІМНА «МІЖНАРОДНА» РЕЛЯЦІЯ
ПРО ТАТАРСЬКИЙ НАБІГ 1589 Р.**

Стаття присвячена анонімній французькій реляції з описом татарського набігу на Україну в 1589 р. Це найбільш повне джерело про подію, яке містить чимало деталей з історії кримських татар, українців і поляків. Подієву реконструкцію доповнено також і за рахунок інших нарративних джерел про набіг 1589 р.

Ключові слова: кримські татари, українське козацтво, набіг 1589 р.

Крим завжди давав численні приводи поговорити про Україну. І тут хотілося б згадати давню історію про татарський набіг 1589 р., який, зрештою, дав поштовх т. зв. «козацькій реформі» 1590–1591 рр. та конституванню явища реєстрового козацтва. Цікаво, що цій черговій «українній війні» пощастило з «західноєвропейською пресою», яка, наразі, стала чи не найбагатшим джерелом знань про подію.

Власне, зростання популярності реляційного жанру в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. сприяло більшій обізнаності з «українською» проблематикою на Заході християнської Європи. Писати про Україну стає якщо й не модно, то, принаймні, респектабельно. І тут особливо слід відзначити поширення перекладацької практики щодо творів річпосполитських авторів, а також спеціального творення текстів іншими мовами для потреб міжнародного піару. До праць такого роду належить і обійдений увагою вітчизняних історіографів анонімний опис антитатарської військової кампанії на Україні 1589 р.¹

Анонім

Описана тут подія мала значну європейську «пресу», вірогідно, у зв'язку із ім'ям Яна Замойського (1542–1605) – канцлера і великого гетьмана коронного, а також хвацького майстра міжнародного піару та шанувальника ще молодій тоді преси. Не виключене і його авторство або співавторство щодо цього тексту, адже відомо про гетьманське редагування текстів з

хронік Гейденштейна; у варшавському Архіві головному актів давніх, зокрема, зберігаються і латиномовні описи-реляції пера Я. Замойського з 1599 р. про виправу проти волоського воєводи Міхая (Михала) Витязя (1558–1601) та з 10 лютого 1600 р. про перемогу над цим самим воєводою². Отже, події 1589 р. на Україні висвітлили такі видання, як: «Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat / Нова газета. Правдивий опис того, що відбулося в Польщі, у Подільській землі 1589 р.» (Гданськ, 1589; Нюрнберг, 1589³); «Hrozné a žalostivé nowiny, kterak léta tohoto 1589 1 Srpna Turci a Tataři do Polska wpadli» (Прага, 1589) і нарешті «Vera relazione della rotta e strage fatta dei Tartari dai Polacchi / Правдива реляція про набіг та погром Татар Поляками» (Рим, 1590). Французький переклад останньої публікації друковано 1590 р. в Ліоні («Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancelier de Pologne») / «Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі»), а також того самого року у Парижі. Це останнє видання перевидав (Париж, 1859) польський патріот (родом з України) та співтворець Бібліотеки Польської в Парижі Кароль Сенкевич (1793–1860). До речі, видання здійснене на гроші російського мецената князя Августина Голіцина (1823–1875) в серії «Bibliothèque Russe» (у ній надруковано за період 1856–1863 рр. 10 (?) окремих книжок).

За цим виданням здійснено і наш український переклад та аналіз цілого твору⁴. З тексту опущені лише частини, що не стосуються подій 1589 р., а саме: «Avant-propos» (Передмова Кароля Сенкевича). – S. I–XVIII; «Notes» (Коментарі). – S. 21–29; «Discours de Jan Zamoiski» (Промова Яна Замойського від 21.III.1590). – S. 31–54; «Discours de Sigismond III» (відповідь короля Сигізмунда III від 2.IV.1590). – S.55–59; «Note sur les Russies» (Коментарі). – S. 61–73.

* * *

Цікавий анонімний твір має звичайну для свого часу «довгу» повну назву – *«Розгром Татар і Турків, здійснений паном Яном Замойським, канцлером та великим коронним гетьманом Польщі, із винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч людей, зібраних, аби пустошити Польське королівство, під проводом Беглербег-баші. Новина видана з примітками, до якої додано промову Яна Замойського, виголошену на Варшавському сеймі 1590 р., і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-французьки»*⁵. Те, що це твір реляційного жанру, прямо свідчить і сама підназва основного тексту видання 1590 р. – *«Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками»*.

Ті самі події досить докладно описані також у кількох хроніках – продовжувача Йоахима Бельського, Яна-Дімітра Соліковського та Р. Гейденштейна⁶. Посилання на ці фрагменти у коментарях до нашого тексту

робляться далі лише за згадкою автора. У сучасній вітчизняній історіографії цікаву спробу представити «кримський» погляд на події 1589 р. нещодавно зробив Олекса Гайворонський⁷.

Оповідь у «Розгромі» розпочинається зі згадки коронації нового польського короля Сигізмунда III Вази. Вона «відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св. Іоанна-Євангеліста [27 грудня], в костелі св. Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згуртованої шляхти».

Невдовзі по цьому відзначилося українське козацтво, котре анонімний автор характеризує таким чином: «...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Запорожці здійснили тоді кілька нападів на турецькі володіння. Зокрема, автор згадує про наскок на фортецю Очаків, «яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат». Потім козаки напали на замок Тягиня (Бендери) та спалили його «з усією землею Монастро» (Аккерман–Білгород–Дністровський), де «вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні». Зрештою, «незадовольнившись цим», запорожці-пірати на морі захопили корабель, «відповідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили, після того як, за свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту»⁸.

Взагалі, активізація українського козацтва, вірогідно, пов'язана із нереалізованим планом війни з Туреччиною, який в останні роки свого правління виношував польський король Стефан Баторій (1576–1586). Мав наміри воювати з Кримом і московський цар (у відповідь на малоуспішний татарський похід 1587 р. на володіння Москви).

Вірогідно, заохотити козаків до нападів могло і жевріння міжусобиці в Криму, де дуже залежному від турецької підтримки хану Іслам-Гірею II (1584–1588) грозила помста синів його попередника Мехмед-Гірея II (1577–1584). Та й часи міжкоролів'я та боротьби за престол Речі Посполитої різних кандидатів (1587–1588 рр.) сприяли безконтрольності щодо Запорожжя.

На жаль, досі неможливо точно датувати кожний із згаданих походів. Зокрема С. Соловйов (а за ним і Д. Яворницький) подає під 1588 р. спочатку взяття Очакова, а потім похід морем на Крим 1500 запорожців⁹. До речі, з тексту Соловйова не випливає, що Очаків взяли саме у 1588 р. Так що, напевно, йдеться про напад запорожців на це місто, звістка про який, за продовжувачем Й. Бельського, надійшла до польського уряду наприкінці липня 1587 р.¹⁰ Згадані ж 1,5 тисячі запорожців 1588 р. спустошили Туп-таракань, між Козловом-Євпаторією і Перекопом (взято 17 сіл).

Сучасний дослідник історії кримських ханів О. Гайворонський так виклав цю подію. Невдовзі після нового набігу кримців на московське прикордоння влітку 1588 р. хан Іслам-Гірей разом із молодшим братом Фетх-Гіреєм відвідав Гезлеві (Євпаторію), де турки, які припливли сюди з Ак-Кермана (Білгорода), жалілися йому, що шлях суходолом на Крим перекритий запорожцями. Останні якраз за кілька днів перед тим зруйнували і Очаків (Ак-Чакум). Тоді таки козаки атакували з моря і Крим. Їх початковою метою був саме Гезлеві-Козлов, але коли вони дізналися, що там перебуває хан, обмежилися спустошенням вищезгаданих 17 сіл поблизу Тарханкута.

З 1588 р. є ще згадки про досить значне татарське вторгнення на Поділля у березні – на початку квітня (листи від 20 березня і 7 квітня 1588 р. повідомляли, що до відсічі набігу озброювалася уся шляхта Русі, у похід навіть виступив великий коронний гетьман Я. Замойський; татари показали, що відступають, але вдарили з іншого боку, спустошили кілька сіл, з ними нібито було 2 тис. яничарів з артилерією, а у гетьмана Замойського не вистачало сил нав'язати їм битву¹¹). Отже, походи запорожців 1588 р. могли бути «відплатою» за цей набіг.

Згаданий запорозький напад на Козлов-Євпаторію образив не лише хана, але й турецького султана, який звелів Іслам-Гірею збирати татарське військо для відплатної акції. Наприкінці 1588 р. хан рушив у похід, але татари йшли за непопулярним ханом неохоче, а тепла зима затримала замерзання Дніпра та переправу на правий берег річки, де в Ак-Кермані на хана чекали турецькі підкріплення.

Іслам-Гірей таки дійшов до цього міста-замку, але турки тоді вже розійшлися, і треба було очікувати, коли вони знову зберуться. Тут хан помер, і його підданим стало не до походу, їх тепер турбувало питання спадкоємця престолу¹².

Про скарги султана польському королеві щодо козацьких нападів на Тягиню, Акерман та «Одю» (Очаків? Азов?) повідомляв німецький історик-османіст Гаммер, але Яворницький відніс ці акції до 1589 р.¹³ (вірогідно, тут також не обійшлося без Соловйова, який оповідав про напади на Білгород-Акерман, де козаки усі посади попалили, та Азов, як акції 1589 р.; як наслідок козацької активності – османський флот вдався до блокади гирла Дніпра, а кримцям султан велів іти в похід на польську Україну). Захоплення турецького корабля (під Козловим-Євпаторією) дослідник історії Запорожжя, знову за С. Соловйовим, також датує цим роком та ув'язує з цілим походом Кулаги на Козлов¹⁴ (хоча у Соловйова захоплення турецького корабля та напад Кулаги на Козлов – це два різних повідомлення з 1589 р.).

Утім, у аналізованій тут анонімній реляції про останню козацьку акцію оповідається окремо¹⁵. Вона датує напад на Козлов липнем 1589 р. Зауважимо, що продовжувач Й. Бельського оповідав, що вістки про напад запорожців на Козлов прийшли на сейм 25.III.1589 р. або невдовзі по тому, при цьому зазначено, що набіги на Тягиню, Очаків та Білгород були «перед

тим»¹⁶. Про те, що про турецькі погрози – помститися за всі чотири напади – говорили саме на цьому сеймі, пише й Р. Гейденштейн. Причому, останній звинувачує сейм за те, що він не виділив ніяких екстраординарних коштів на оборону України. Утім, можливо, хроністи таки помиляються (березень взагалі не є зручним для морської виправи), бо існує також лист Я. Замойського від 16.VII.1589 р. з повідомленням про цей напад¹⁷. Тоді напад можна датувати рубежем червня–липня.

Наша реляція додає про нього деякі цікаві подробиці, зокрема, про те, що похід приурочено до кінця великого ярмарку в місті, та що козаки захопили в його околицях три державних магазини-склади. Запорожці, «угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили (вірогідно, вивозити невільників на перевантажених козацьких чайках не було можливості. – Д.В.), і пішли звідти, придавши вогню вищезгадане місце». До речі, за повідомленням С. Соловйова, цей напад виглядав таким чином: 800 запорожців отамана Кулаги на «малих стругах» припливли під Козлов. Уночі вони захопили міський «посад». Новий хан Газі-Гірей зі своїм військом поспішив на допомогу місту, але козаків тут вже не застав. Швидшим був калга Фетх(Фет, Феті)-Гірей, який встиг заскочити запорожців. Він бився з ними у самому посаді, полонив зо тридцять козаків. У цьому бою загинув сам Кулага, інші запорожці змогли відступити.

Козацький напад на Козлов автор анонімної реляції вважає головним *casus belli*, приводом для війни з боку кримців. Як він пише: «Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками; на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками». До речі, інформацію про стимуляцію турками татарського походу наводив і С. Леп'явко¹⁸. Він згадує про прямий наказ хану про набіг від великого візира Синан-паши та про посилку 10 тис. червінців від султана на справу мобілізації для походу ногайських улусів. Навів історик і звістку про те, що й московський посол у Криму нібито дав хану 50 тисяч золотих, аби він йшов саме на землі Речі Посполитої, а потім цей дипломат-росіянин особисто супроводжував татар до Дніпра, щоб переконатися, що все йде як домовлено¹⁹.

На чолі походу став новий талановитий кримський хан Газі-Гірей II Бора²⁰. Татарська армія переправилася через Дніпро та вторгнулася на осілу Україну. Головний кіш татари заклали між Тернополем, Янушполем²¹ та Збаражем (у продовжувача Й. Бельського татарський кіш став під Тернополем, у нюрнберзькій реляції – 17 серпня кіш став між Збаражем і Тернополем)²². Зауважимо, що Газі-Гірей був одним із головних ватажків походу 1575 р., відтак план нової кампанії міг наслідувати той успішний татарський напад.

18 серпня татари «почали виходити з табору» (продовжувач Й. Бельського та Я.-Д. Соліковський датують початок вторгнення 18.VIII.1589 р., у

Р. Гейденштейна цього дня татари уже під Львовом, у нюрнберзькій реляції – 18-го також здійснюється рух на Львів), роблячи вилазки на Львів (за продовжувачем Й. Бельського та Я.-Д. Соліковським, татари не дійшли лише 4 милі, себто близько 30 км до Львова) та інші міста Руського воєводства. Як пише автор реляції, кримці мали армію, поділену «на дві частини», себто він має уявлення, що одні з нападників залишалися в коші, а другі – розорювали околицний край, «безжално руйнуючи і спустошуючи усі сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду».

Про дії оборонців України оповідач повідомляє таке. Ян Замоїський, великий гетьман коронний, на досить очікувані звістки про набіг «поспіхом та зі звичною обачністю» скликав якесь число людей, що в тих обставинах було непросто, та «немов на крилах» відправився до Львова. Зауважимо, що коронний гетьман тоді не міг розраховувати навіть на ціле кварцяне військо, частина з якого була зайнята конвоюванням за кордон невдалого претендента на польський трон – Максиміліана Габсбурга.

У Львові Замоїський оголосив надзвичайний стан і нашвидкуруч почав укріплювати місто. Останнє робилося у зв'язку із побоюваннями, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдавському кордоні. Гетьман також очікував, що згромадження сил під Львовом завадить татарам «наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству».

До першочергових кроків Замоїського належало і відправлення значного підрозділу до Кам'янця-Подільського – «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій». Вірогідно, він мав стримувати турків і перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на молдавський Хотин, як це трапилося 1575 р. До речі, за продовжувачем Й. Бельського, до Кам'янця поїхав Миколай Язловецький, староста снятинський. Я.-Д. Соліковський додав, що зроблено це, бо староста цього «місця», Миколай Бжеський (Brzeski), вже кілька років хворів.

Наступним кроком було, по мірі мобілізації шляхти та жовнірів, формування й розсилання мобільних загонів, які мали протидіяти невеликим татарським відділам («які, поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори»). Як повідомляє автор реляції, такі підрозділи «козаків» було спрямовано під Буськ (Buscho), Гологори (Goligir) та Галич.

До речі, за коментарем Сенкевича, «Buscho» – це Бучач, але, за таким правописом тут могло йтися і про сучасне село Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я. Замоїського (за природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем). Утім-таки, найвірогіднішою інтерпретацією тут є власне Буськ («Buszk» чи «Buszka» у Й. Бельського, «Buscum»-«Busk» у Соліковського), місто на прямому шляху з Тернополя до Львова. З «Goligir» Сенкевич також помиляється, але досить

«вдало» (уважав, що йдеться про сусідні з Гологороми Глиняни). Додамо, зрештою, що, за продовжувачем хроніки Й. Бельського, сутички з татарами мали місце біля Буська (Buszka), Дунаєва (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) та Галича²³.

Оповідач дуже високо оцінює ефективність розсилання «загончиків». Як він пише, вони винищили «незліченну кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та звільнили деяких бранців, які потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства». Цікаво, що нюрнберзька реляція знає прізвища двох ватажків-загончиків – Блеський (Ян Белзецький?) і Прусиновський (ротмістр Адам Прусиновський?). Вони рушили зі Львова на Липіц <Lypitz> (Верхня чи Нижня Липиці у Рогатинському р-ні?), але пан Рашко²⁴ покликав їх дати опір татарам, які пустошили околиці Галича. Тут також перебували роти Станіслава Влодка²⁵ та Танраковського (Андрія Тарановського²⁶?). До речі, Белзецький, Рашко, Тарановський – то все герої рогатинського опору під час набігу 1575 р. (уславлені «Історією жалісною...» Б. Папроцького), що зайвий раз свідчить на користь гіпотези про спробу татар реалізувати 1589 р. старий план 1575 р.

Однак знов повернемося до «Розгрому». Отже, там також відзначено, що власними силами боронилися і самі мешканці краю. Так, автор реляції згадує про значний бій з татарським загonom, «що з'єднав п'ятсот коней», при Куропатниках²⁷ (цей епізод присутній і в нюрнберзькій реляції). Татари заскочили тут, «під фортецею», велику кількість селян з возами. Їх вони було вже захопили, але у цей момент оборонці містечка вступили в бій, який тривав понад годину.

Розпочалася стрільба зі стін фортеці з гармат та іншої вогнепальної зброї. Влучним пострілом був убитий другий за значенням ватажок татарського загону – Аль-Фезо (Alphezo), «одягнутий у жовтий атлас». Цей останній, у той час як інші відступали з-під обстрілу, із групою найзавзятіших продовжив переслідування селян, які втікали до воріт замку. Після смерті його та «великої кількості інших» татари полишили Куропатники в спокої. Нюрнбернська реляція додає, що роти Влодка і Тарановського вирушили звідси до Глинян <Glinre>.

Описала реляція й бій під Збаражем. Тут «князь Збараський²⁸ із своїми людьми захищався хоробро від подібного [попередньому] загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж, і битва продовжувалась доти, аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця» (за нюрнберзькою реляцією татар вояки Збараського поклали понад сотню – отже, італо-французькій версії один «0» при цифрах можна сміливо прибирати?, а інші втекли до лісу під Збаражем <Zbonas>). Здається, успіх князя Януша Збараського перебільшували, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

Погромити ворога пощастило і теребовельському старості Якубу Претвичу²⁹ (сину славного у козацькій історії Бернарда Претвича) з «паном Волинським воєводою» (кн. Янушем Острозьким³⁰). Вони зустріли татар, «які паювали було [набуте] на шляху, безтурботно повертаючись до табору», і відбили у них усю здобич. Нюрнберзька реляція називає товаришем Претвича не волинського, а подільського воєводу (тоді це Ян Сененський, якщо ж йдеться про Східне Поділля – Брацлавське воєводство, то воєводою його був той самий кн. Януш Збараський).

Утім, найдраматичніший бій тієї кампанії трапився під Баворовим³¹. На звістку, що тут сховалася «пані Влодкова» – сестра самого великого коронного гетьмана (мова про Елжбету Замойську, сестру Я. Замойського та дружину Станіслава Влодка), татари 22 серпня перевели сюди кіш (утім, може бути, мається на увазі, що вони прийшли сюди великими силами), який отаборився «в льє» (4,44 км) від міста. Загарбники «дали знати обложеним, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси, не роблячи жодної шкоди». Оборонці відкинули цю пропозицію. Як пише автор реляції, «старші прийняли рішення – зносити все аж до смерті, а після взялися відчайдушно боронитись».

Татари оточили місто та пішли на стрімкий штурм. Утім, міщани та численні селяни, які сховалися тут, боронилися відчайдушно. Як пише автор реляції, останні з самим лише «селянським реманентом, як-то: мотиками, вилами, сокирами та косами – сміливо відбили [атаку] і твердо бились три-вالیї проміжок часу». Коли татарам удалося-таки зламати опір захисників міста, частина останніх відступила до замку, а інші втекли «до води, до якихось кількох болотистих місць».

Замковий гарнізон діяв рішуче, відстрілював ворога з гармат та іншої вогнепальної зброї. І натиск татар було відбито, причому, як пише автор реляції, тоді загинуло понад 2 тисячі штурмуючих.

Цей успіх оборонців затьмарила лише смерть у битві «мужнього та визначного» ротмістра Якуба Струся, старости хмельницького. Як пише автор реляції, цей вояк «як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце, та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого і доблесного ватажка» (зауважимо, що героїчний Якуб Струсь здобувся у сучасників на численних панегіристів³²). Цим тут і завершено оповідь про бій під Баворовим.

Зі змістовних доповнень про хід бою варто згадати «Пам'ятку Якубові Струсю, старості хмельницькому, не без жалю написану» (Краків, 1589) Йоахима Бельського. Там, зокрема, оповідається:

...gdy Pohańcy szli k zamku poteżne,

Strus ie bil mezne.

<...> Lecz na ostatku też legł między niemi/

Pierstami swemi.

<...> Rota też jego wszystka zemrzec woli/

A niżeli pic lzy wiecznie w niewoli.

Wzięt Podlodowski/ a lud iego snadnie

Na placu padnie.

Uszli Kozacy: zbito Charlinskiego:

Ranny Potocki/ pocztu nie zbyl swego.

(...коли поганці йшли до замку потужено, Струсь їх бив мужньо. / Але на останок теж ліг між ними, грудьми своїми. / Рота теж його уся померти волинь, чим пили сльози вічної неволі. / Взятий Подльодвський³³, і люд його легко на плацу впадає. / Пійшли козаки. Збито Харлінського³⁴. Поранений Потоцький³⁵ почту не позбувся свого³⁶).

Принагідно зауважимо, що й інші хроністи знають чимало оригінальних деталей цього зіткнення. Так, за продовжувачем Й.Бельського, татари, не рахуючись із втратами, захопили «пригородок» та саме «містечко» і вже штурмували замок, коли на допомогу обложеним прийшли підрозділи (роти) Якуба Струся, Потоцьких, Подльодовських та почти місцевих зем'ян-шляхтичів (загалом це мало бути бл. 500 вояків). Вони атакували татар і вже було тіснили їх, коли Я. Струсь, відрізаний від своїх, був убитий. Рота Струся була збита з позиції, дісталосся й іншим. У полон потрапили два Подльодовських, Варшавський (Варшевицький)³⁷, Корицінський³⁸ та інші шляхтичі. Усіх їх згодом довелося викупати за немалі кошти, лише Корицінського, за старою дружбою, відпустив Білецький (Ібрагим Білецький?), шляхтич-потурнак, з татарського табору. Попри те, що поле лишилося за татарами, вони, виснажені боєм, полишили штурм замку та відступили. Загиблих у бою значніших ватажків кримці поклали в кількох хатах, які спалили. Завадити невдачі коронних військ під Баворовим могли значні підрозділи кн. В.-К. Острозького (київського воєводи) та кн. Я. Збараського (брацлавського воєводи), але вони, через взаємну ворожнечу, не забажали з'єднувати сили.

За відомостями Я.-Д. Соліковського, Я. Струсь загинув, бо його кінь втратив керування і заніс вершника в гущу ворогів. За Соліковським, у цьому бою з татарського боку загинув брат кримського хана та ще деякі вожді-мурзи. Про «брата хана» він явно помиляється, жоден з рідних братів Газі-Гірея у цьому поході не загинув.

«Три дні по тому», отже 25 серпня, татари, за даними автора «Погрому», «прорвались під Оринін, розташований в чотирьох лігах [себто у 20–22 км] від Валахії». Тут їх атакував «князь Ружинський». У цьому бою, на думку автора реляції, полягло близько тисячі татар.

Цікава тут особа ватажка-переможця під Оринінім. Мова, напевно, про одного із синів князя Остафія Ружинського – Михайла († після 1592) або Кирика (Кирила, † 1599), чи, менш вірогідно, Миколу († 1592). Відомо, що Кирик і Михайло 1588 р. порядкували на Запорозжжі (а на їх сестрі був одружений герой згаданого взяття Козлова-Євпаторії 1589 р. – Кшиштоф

Косинський), отже, ймовірно, тут мова про найкраще описаний продовжувачем Й. Бельського (знаний і Я.-Д. Соліковському) бій запорожців з татарами, коли ті вже поверталися додому. За цими звітками, один з татарських «цариків», себто представників дому Гіреїв, розбив тоді свій стан трохи осторонь від загального війська. Козаки вночі напали на нього, вождя-царика вбили, його бранців звільнили. Тут надійшла допомога татарам, яка оточила запорожців. Але останні збудували собі шанці-табір з трупів ворога, возів, зв'язаних коней і почали відстрілюватись. Низовці відбили дві татарських атаки, після чого неприятель відступив. Татар тоді загалом загинуло «до кількох тисяч». Утім, вірогідно, бій під Ориніним та при Кам'янці – то два різних епізоди бойового зіткнення.

Тут варто згадати, що С. Леп'явко проаналізував нещодавно лист самих запорожців до Я. Замойського від 10 жовтня 1589 р., де йдеться про цю військову кампанію³⁹. За ним, на звістки, що татари перейшли Дніпро, козаки з місць своїх літніх промислів (Запорожжя?) вирушили до Дністра навздогін за нападниками. До їхнього війська тоді приєдналися й почти черкаського та переяславського підстарост (отже, люди князів Вишневецьких та Острозьких), брестського воєводи Горностая і ще кількох значних шляхтичів. Отже, запорожці перестріли татар недалеко Кам'янця-Подільського (раніше ми, за Леп'явком, локалізували бій на річці Кам'янці – невеличка ліва притока Дністра, за дві милі від молдавського міста Сороки, але наразі вважаємо таке далеке «відхилення» від Ориніна малоімовірним⁴⁰; інша справа – ближня околиця Кам'янця-Подільського, тут і старий маршрут набігу 1575 р. з відступом під Хотин).

Низовці раптово напали на один з кошів, де було 6 тисяч татар, знищили 2700 осіб, у т.ч. одного царевича і кількох представників татарської знаті. Хан Казі-Гірей, який стояв неподалік «за горою», поспішив на допомогу своїм і оточив козаків. Запорожці вміло відбивалися табором, але ворог не припиняв натиску. Тоді козаки пішли у відчайдушну контратаку. У бою загинуло кілька значних татарських мурз, під ханом було вбито коня. Втрати змусили татар відступити. Інші інформатори згодом дали полякам свідчення, що татари втратили 9 тис. осіб, хана було поранено в ногу, вбито («побито») його племінника («сестринець» Сафа-Гірей), ханського підскарбія, конюшого, кількох значних мурз і також відбито великий полон⁴¹. Як побачимо нижче, усі ці вістки дуже схожі із оповіддю про бій на переправі через Дністер. Отже, бій при Кам'янці – то справа не самих лише запорожців⁴². Але, вірогідно, з їх нічного нападу і почалася ціла битва.

Та повернемося до тексту реляції. Як звичайно, коронні війська спробували перехопити татар при переправі за Дністер. Сюди рушило з'єднання рот «ротмістрів вельми мужніх» – Влодка, Темрюка⁴³ та Потоцького, а з ними ще й «Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера» (вірогідно, вони могли розраховувати ще й на сили М. Язловецького, Кам'янець-Подільського гарнізону, а також запорожців (гетьмана Ружинського?)).

Нюрнберзька реляція згадує ще й відділ теребовельських козаків (800 вояків⁴⁴?) – отже, Якуб Претвич також, напевно, поспів на битву.

Оця українна армія (3–5 тис. вояків?) зустріла в одному переході від «Кам'яного Броду» (дністровського броду на Кам'янець-Подільський?) татарські підрозділи «Жасобініта, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля, з якими було шість тисяч коней». Коронні війська розділили свої сили на дві частини, оточили ворога і винищили його разом із ватажками. Як пише автор реляції, «в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців».

Почувши звістку про цю «пастку і розгром», «напіврозлучений» татарський хан із основними силами пробував прийти на допомогу своїм. Причому, він пішов на хитрість, «ніколи не практиковану Татарами»: наблизившись «до Каменя» (Кам'янця-Подільського?), залишив частину свого війська за якоюсь горою (аби не показувати реальну кількість своїх сил), а з другою «великим стрімким натиском та раптовістю» оточив коронне військо, яке якраз доловлювало татар, які розбіглися після попереднього погрому.

Як пише автор реляції, жовніри у складній ситуації повелися мужньо: коли «побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розподілити свої обов'язки під час битви з настільки значним невігідним становищем; нарешті, згадавши, що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісусове, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть [чеканням]; [вони вирішили,] що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі».

Коли кримський полководець рушив уперед своїх вояків, коронні роти пішли в контратаку. Причому, билися настільки потужно, що вбили коня під самим ханом, який також був поранений пострілом з аркебузи (автор реляції помилково гадає, що від цієї рани хан невдовзі помер). Серед татарських ватажків у цьому бою коронні вояки вбили, на думку оповідача:

*«Пана Баті-Гірея⁴⁵, сина Джасеневу, командира тисячі коней;
Пана Солтана, Сафі-Гірей⁴⁶ Хана, з яким, небагато днів перед тим,
Козаки мали бій на морі⁴⁷, командира одного великого ескадрону;
Пана Козю, також командира⁴⁸;
Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом⁴⁹;
Пана Алі-Плуріову⁵⁰, кузена великого Хана, з двома тисячами коней;
Пана Карайна, командира Татар Гааських⁵¹;
Пана Шири, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його
родом⁵²;
Панів Каромазаїмського, Алтачіна, Маємета, Келіувей».*

Маємо підозру, що первісно це був список наявних на полі бою татарських ватажків, яких автор реляції «вбив» уже потім, своїм власним пером.

Далі за текстом хід бою розвивався таким чином. Жовніри, окрилені першим успіхом, продовжують тиснути татар. Поранений хан, приховуючи

слабкість, аби його вояки «не помітили цього, і те не стало підставою для втечі», сам вирішує відступати. Жовніри женуть ворога, який у цьому відступі «втратив вбитими близько чотирьох тисяч».

Один великий татарський загін відступив до лісу. Їх «розладнані шикування» пробували атакувати наспілі жовніри, але татари укріпилися між дерев і добре боронилися. Бій тут тривав три дні, жовніри «билися з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак». Зрештою коронні вояки взяли приступом ліс та винищили обложених татар – «яких налічувалось дев'ять тисяч».

Далі звиязні війська Речі Посполитої відновили переслідування основних сил кримського хана до Дністра (в оригіналі реляції помилково – «Дніпра»). Татари, «аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод; більша частина їх потонула, і [лише] залишок переправився за річку, рушивши до турецького табору; і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців, між якими, кажуть, був знайдений один князь зі своєю дружиною; і, повернули втрачені залишки здобичі, розореній вищезгаданими Татарами Русі; і цим способом Поляки навчили Татар як-то приходити шкодити їх краям». До речі, про увесь цей погром татар біля Дністра не згадали ані продовжувач Й. Бельського, ані Я.-Д. Соліковський, ані Р. Гейденштейн. Здається, єдина глуха згадка про нього є у П. Пясецького – «все одне на річковій переправі відбили у татар здобич козаки»⁵³.

Про цікавого тут князя-бранця продовжувач Й. Бельського повідомляв, що під час цього татарського набігу у полон потрапив «князь Збараський з дружиною». Він помер у полоні, а жінку викупили. Найвірогідніше, йдеться про одного з князів Воронєцьких (молодшої гілки Збараських). З менш «підходящих» – кн. Костянтин Владиславович Збараський († після 1590), одружений із Барбарою Ходоровською. Можливо, також мова про представника іншої гілки цього князівського роду – Олександра Олександровича Порицького (про нього немає даних, пізніших за 1586 р.), одруженого на Анні Баворовській (у 1589 р. остання згадується як власниця володінь свого померлого (?) чоловіка). С. Леп'явко із посиланням на інше джерело⁵⁴ пише, що бранцем був «князь Заславський з дружиною»⁵⁵. Якщо це так, то це міг бути лише кн. Януш Янушевич Заславський (з 1591 р. підляський, а з 1604 р. – волинський воєвода) з дружиною кн. Олександрою Романівною Сангушківною († 1602), причому, оскільки є документи за підписом цього князя з липня та грудня 1589 р.¹, вірогідною стає версія реляції, що його таки відбили з полону на Дністрі.

Цікавий список полеглих і поранених польських офіцерів (під час всього татарського набігу) подала нюрнберзька реляція. У ньому – «пан Струсь [Якуб Струсь]», «старий пан Куропатва»⁵⁶ зі своєю жінкою», «ротмістр Под-

¹ Висловлюємо вдячність І. Тесленкові за консультацію у цьому питанні.

льовський [полонений Миколай Подльодовський]», «пан Падльоновський [другий полонений Подльодовський] із своєю жінкою і дітьми», «пан Стріца <Stritza> з обома Клатвічськими [Klettwitz у Бранденбурзі?] та обома Варшавськими братами були вивезені», «пан ротмістр Потоцький поколотий», «князь Ворловський <Worlowszky> [Воронецький?], який був захоплений і при втечі зламав шию», «пан староста снятинський [Миколай Язловецький], який зламав руку». Татари також спалили такі замки і оселі – Лосинів <Lossinaw> (з мурованим будинком?)⁵⁷, пана Влодка Чорний Острів <Tzernaw Ostrorogk> та інші замки та села.

Утім, повернемося до тексту «Розгрому». Його автор зауважує, що після відступу татар не забарилася й відплатна акція. Він пише: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе, сповна сквитавшись за образи; і переправились за річку Дністер <Тірас>, [де] знайшли велику кількість Татар, які прагнули [ім] завадити, але вони були всі вбиті; і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу, в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих; і при цьому нищили вони всі види худоби, що знаходились». Під згадкою тут шляху на Кафу-Феодосію, напевно, варто розуміти, що козаки обсіли шляхи вздовж Чорного моря, якими татари мали повертатись до Криму.

Зауважимо, що за часів звитяжного Стефана Баторія Річ Посполита вже трохи відвикла від турецько-татарських вторгнень і готова була відповідати силою на силу. Сам Я. Замойський був не проти продовжити курс попереднього короля на війну із Туреччиною.

Отже, загальний успіх татарського набігу 1589 р. був сумнівним. Відтак, запланована Османами друга, вже турецька, хвиля вторгнення до Речі Посполитої з молдовсько-румунського плацдарму захлинулася. А план був, за даними автора реляції, такий: силами беглербея Румелії Хедер-паші та «генерал-паші» турецької Угорщини виставити армію в 75 тисяч вояків (у вищезгаданому листі запорожців до Я. Замойського від 10 жовтня 1589 р. турецька армія нараховувала бл. 40 тис. вояків, у т.ч. кілька тисяч угорців, кілька тисяч молдаван та трохи татар; Хедер-паша сам зупинився в Яссах, виславши вгору Дністром лише окремі загони⁵⁸).

Турецька армія мала, під приводом зміни молдовського господаря, на яку не погоджувалась Корона Польська, та у помсту за напади українських козаків, об'єднатись із татарами, вдертися на Західну Україну та захопити Кам'янець-Подільський – «місце майже неприступне для облоги». У листі Хедер-паші до Я. Замойського від 10 вересня турки погоджувалися на мир лише в обмін на знищення та вигнання козацтва.

Замойський, як великий канцлер та великий гетьман коронний, повідомив короля Сигізмунда III про загрозу турецького вторгнення. Монарх тоді перебував у Вільно та їхав до естонського Таллінна, на зустріч із своїм батьком – королем Швеції.

Гетьман таки розпочав широку мобілізацію військових ресурсів країни. Пунктом зосередження коронного війська традиційно обрали Глиняни під Львовом. Як повідомляє автор реляції, «шляхта із завзяттям та неймовірною спритністю підготувала і привела до ладу добрих солдат, випробуваних та звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних та п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених та добірних (які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана, на війні Московській), такого гатунку, що найгірший з них гідний водити армію».

Коли армія зібралася, Я.Замойський повів її з Глинян в бік Молдови (нюрнберзька реляція датує виступ великого гетьмана коронного з головними силами – зі Львова чи вже з Глинян, неясно, – 24 серпня). Він став табором на кордоні, як пише автор «Розгрому», «у тридцяти льє [133,2 км] від турецької армії». Тут сторони розпочали переговори. Замойський не бажав розпочинати велику війну без резолюції короля та сенату, а турецький командувач не чувся на силі виступити проти готового до бою коронного війська. Відтак, сторони домовилися, що до султана буде спрямовано посольство від польського короля, після чого Хедер-паша відступив за Дунай до своєї резиденції у Силістрії та розпустив своє військо (лише летючі загони акинджи⁵⁹, як пише Я.-Д. Соліковський, під проводом акинджи-бея за наказом Хедер-паші спалили прикордонний Снятин).

Як додаток до своєї реляції анонімний автор подав наприкінці тексту копію листа турецького беглербека Хедер-паші до великого канцлера Я. Замойського від 27 жовтня 1589 р. Оригінал був писаний італійською мовою – офіційною мовою дипломатичного спілкування Туреччини із християнськими країнами Європи. Цікаво, що у турецького паші не знайшлося перекладача з латини, якою, напевно, писав до нього коронний канцлер. Хедер-паша просив останнього написати до нього «простою мовою» (польською? українською?), з якої може перекладати його секретар Мустафа.

У цьому листі також єдиною причиною війни названі українські козаки. Турок обіцяє, що, якщо їх буде усунуто, татари припинять свої напади на Україну. Турецький командувач погоджується відвести свої війська у відповідь на обіцянку, що до зими до султана буде направлено польське посольство, яке має залагодити усі міждержавні проблеми.

* * *

У підсумку зауважимо, що анонімна паризька реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є наразі найбільш цілісним і деталізованим оповіданням про цю подію. Цей твір яскраво ілюструє зростання потуги українського козацтва, ставить під сумнів традиційні оцінки дій великого гетьмана коронного Яна Замойського у кампанії 1589 р. як провальні чи бодай неефективні (за наративною традицією, що походить від критично налаштованого щодо особи канцлера Я.-Д. Соліковського).

Цікавим є те, що, попри явний провал прикордонної «оборони поточної» на Україні, татарам не вдалося вивести значної кількості бранців і здобичі, причому, великою мірою сталося це саме завдяки козаччині. «Засвітився» у подіях 1589 р. (штурм Козлова-Євпаторії) і новий перспективний вождь на Запорозжі – Кшиштоф Косинський. Недаремно козаччина наступного, 1590 р. звернула на себе пильну увагу уряду, який пробував реалізувати нову козацьку реформу з постійним реєстром козаків та новим осідком у Кременчуці над Дніпром.

Цікаво також, що ситуація на Україні наприкінці 1580-х років має явну подібність із передоднем 1648 р. – в обох випадках «відбій» у планах уряду Речі Посполитої щодо боротьби з Туреччиною закінчився врешті-решт «козацькою війною» (маємо на увазі виступи К. Косинського 1591 р. та Б. Хмельницького 1648 р.). Отже, можна казати про значний вплив 1589 р. на «політичний досвід» річпосполитської України, а відтак і важливість аналізованого тут тексту для вітчизняної історіографічної традиції.

Не можна не відзначити й зростання історіографічної вправності «піарників» Речі Посполитої. Реляція 1589 р. є завершеним «посланням» світу. Для переконливості вона використовує численні, вже цілком опрацьовані, риторичні штампи (про козаків, про стиль поведження християнських вояків і їх ворогів тощо) і навіть публікує «автентичні першоджерела» (лист Хедерпаші). Відтак, не можна легковажити роллю реляції 1589 р. для зацікавлення освіченої публіки Європи українською проблематикою в цілому.

¹ Зі спеціальної літератури щодо цього сюжету, поза добре знаними працями С. Леп'явка (Див.: *Леп'явка С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999), див. також: *Демин О.Б.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 130–133. Найцікавішим у цій статті є аналіз англійської дипломатичної переписки, яка, утім, оперувала украї загальними звістками.

² Див.: AGAD. – LL 27. – P. 193–195, 191–193.

³ Примірники нюрнберзького видання збереглися у Вроцлаві (Ossolineum) і Гданську (може, з останнього плинуть дані про окремих гданський друк?). Наразі легкодоступний у е-версії за адресою: <http://cbdu.id.uw.edu.pl/2230/> Оповідь тут коротша – з 17.VIII до 1.IX.1589 р. (зроблена на основі листа до Кракова від 7.IX.1589 р., вона завершується битвою з татарами на Дністрі і про подальшу конфронтацію із турками вже не пише) за італійський і французький варіанти та має фактографічні відмінності (отже, частково, джерела різні).

⁴ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 2 (Додатки). – С. 278–297.

⁵ *La Defaite //des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamoïsky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de*

pologne // sous la conduite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisly // tenu à La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Sigismund III // traduits pour la première fois en François. – Paris, MDCCCLIX [1859]. – S. 1–20.

⁶ Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – Warszawa, 1851. – S. 103–107; Jana Dymytra Solikowskiego arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu Lipcu, do r. 1590. – Petersburg; Mohylew, 1855. – S. 93–95; Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. II. – S. 284–287.

⁷ Гайворонский О. Повелители двух материков. – Т. I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев; Бахчисарай, 2007. Див.: Частина IX. «Гази II Герай» підрозділ «Схватка с казаками у Гёзлеве и ханская экспедиция на Украину» – С. 317–318.

⁸ Можливо, цими подіями нав'язана згадка про «суворих козаків», які «крізь море полів пролітають» («Per mare camporum volitans, durusque Kosakus»), у вірші подільського шляхтича Яреми Войновського (Див.: In discordiam et tumultus electionem Regiam subsequutos. Sylva Ieremiae Woinovii, eq. Podol. – Cracoviae, 1588). Козаки тут подані за взірць справжнього воїна на Поділлі – гідний приклад для лицарської молоді.

⁹ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. – Т. 7–8. – М., 1989. – С. 251.

¹⁰ Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S. 33.

¹¹ Listy Annibala z Kapui, arcy-biskupa neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce, o bezkrólewju po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III^{go}, do wyjścia arcy-księcia Махуміліана z niewoli / wydał A. Przezdziecki. – Warszawa, 1852. – S. 121–127.

¹² Гайворонский О. Повелители двух материков. – Т. I. – С. 303–306.

¹³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. II. – Львів, 1991. – С. 56.

¹⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – С.55; Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. IV. – Т. 7–8. – С. 253. Є ще королівська інструкція на сеймики від 23.XII.1589 р., яка згадує, що напад запорожців «на чайках» на турецькі кораблі, «які безпечно стояли біля берега» на Чорному морі (отже, це раптовий напад десь на рейді, а не двобій у відкритому морі), стався під час перебування у Константинополі польського посла Анджея Фредра, а на Козлов – вже коли цей посол їхав додому через Добруджу (Див.: Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 60). Щодо особи Кулаги, то, можливо, це Йосько Кулага з Могилева, або отаман (десятник) Захарка Кулага, або отаман (десятник) Олефір Кулага, або Васько Кулага – усі зі знаного реєстру 30.III.1581 р. запорожців Я. Оришовського.

¹⁵ Ймовірно, що це був той самий напад на Козлов, який уславив як козацького ватажка Кшиштофа Косинського (згадку про напад на Козлов під приводом Косинського містить запис «Про козаків» на мапі ВКЛ М. Радзивіла з 1613 р., яку Т. Маковський малював, вірогідно, 1596 р. – «...Kosinscio Kozlovum, Turcarum Imperatoris civitates, depraedati et depopulati sunt / Косинський Козлов, місто турецького султана, пограбував і спустошив»). Принаймні, саме після цього на сеймі 1590 р. Косинський отримав – за військові заслуги – знані земельні надання (пустині Рокитне і Ольшаниця).

¹⁶ Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S. 101.

¹⁷ Див.: Леп'якво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 167. Не можна виключати й те, що обидві звістки правдиві і йдеться про два різних

напади – близько початку березня (розвідувальний напад Кулаги?) та на рубежі червня–липня (великий похід Косинського?).

¹⁸ Там само. – С. 167–168.

¹⁹ Оригінали цих звісток див.: Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 62–63, 64–65.

²⁰ Кримський хан Газі-Гірей II (1588–1596, 1597–1607). Прізвисько Бора – буря, штормовий вітер на Чорному морі. Як правитель був популярний у власному народі і дозволяв собі вельми незалежний від турків курс.

²¹ Мова йде про сучасне містечко Ямпіль (давній Янушпіль) на Горині, нині Білогірського р-ну Хмельницької обл.

²² Тернопольські поля взагалі місце дуже затребуване для зосередження великих армій для походів на Волинь і Галичину. Згадаймо, що тут 1651 р. збирався під Берестечко і Б. Хмельницький.

²³ Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S. 104.

²⁴ Напевно, Рашко Прокіп герба Сас – писар галицький (1575–1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590–1597).

²⁵ Влодек Станіслав (✠ 1615) – ротмістр, воєвода белзький (з 1593), близький до Я. Замойського.

²⁶ Тарановський Анджей – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підчаший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С. Наливайка.

²⁷ Куропатники – нині село Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Менш вірогідно, що йдеться про Куропатники – село Бережанського р-ну Тернопільської обл.

²⁸ Мова йде про князя Збарзького Януша (перед 1553–1608) – брацлавського воєводи (з 1576).

²⁹ Претвич Якуб (1546–1613) – староста теребовлянський, впливовий між козаками.

³⁰ Князь Острозький Януш (бл.1554–1620) – воєвода волинський (з 1585 до 1593), син В.-К. Острозького.

³¹ Нині с. Баворів Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

³² Див.: *Koloszvári J.* Epicedium Jacobi Strussa a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. – Kraków, 1590; Marcjana Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI w., Historia o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu. – Warszawa, 1886.

³³ Подльодовський Миколай – ротмістр коронний.

³⁴ Харленські (Харлінські) – родина мазовецького походження, осіла також на Волині та Київщині (спадкоємці знаних Полозовичів). Тут, напевно, йдеться про ротмістра Шимона Харленського.

³⁵ Це хтось з братів Потоцьких: Ян (бл. 1552–1611), Анджей (бл.1553–1607) або Якуб (бл.1554–1613).

³⁶ *Bielski J.* Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. – Kraków, 1589. – S. 4–5.

³⁷ Варшевицький (Варшевський) Миколай – з роти самого Я. Струся, за заслуги у боротьбі із татарами 4.II.1592 р. отримав королівське надання (пожиттєве) на село Влохи (або Русохи, або Малинки) у старостві Хмельницькому. Знаний ще жовнір Якуб Варшевський, якому 10.I.1592 р. поступився своїми правами на село Хмелівку (Могильниця Хмелівка у Теребовльському повіті?) Костржейовський.

³⁸ Напевно, це родич Миколая Корицінського (1543–1615), королівського секретаря та жупника краківського – Якуб Корицінський. За свої бойові заслуги (участь у походах

Баторія на Московію та за бій при боці Я. Струся під Баворовим, де Я. Корицінський потрапив до полону) 18.IV.1590 р. отримав розширення на дружину надання на пожиттєве вйтівство в Коломії та м. Жукова і с. Жукочина плюс податкову пільгу.

³⁹ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 169–170 (оригінал листа у бібліотеці Варшавського університету, див.: Rps. BUW. – 46. – F. 22–22 v.).

⁴⁰ Є ще одне джерело – королівська інструкція на сеймики від 23.XII.1589 р. (див.: Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 61), де останній бій-погром татар локалізований «на Камієнсе rzese / на Кам'янці річці», але про Сороку нема мови. Отже, підозрюємо, що йшлося тут не про річку Кам'янку, а про наближений до Кам'янця брід через річку Дністер.

⁴¹ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 61.

⁴² Відомо, що за службу державі 1589 р. запорозькі козаки отримали 1590 р. платню – з розрахунку на 2000 піших (по 5 злотих) і 1000 кінних (по 12 злотих) (Див.: *Górski K.* *Historya piechoty polskiej.* – Kraków, 1893. – S. 243). Зрозуміло, що 3-тисячний запорозький корпус не міг протистояти цілому кримському війську.

⁴³ Темрюк Шимкевич – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда-Августа, а 1601 р. отримав польське шляхетство.

⁴⁴ Може, це загальна цифра для рот Темрюка, Влодка, Потоцького і теребовельських козаків Претвича.

⁴⁵ Напевно, йдеться про Бахт-Гірея, старшого сина Адил-Гірея. Останній був старшим братом тогочасного кримського хана Газі-Гірея II. Бахт-Гірей став при цьому хані нуреддином (третя за значенням особа у ханстві). Щодо його смерті, то достеменно відомо, що Бахт-Гірей загинув аж у 1597 р.

⁴⁶ Може, йдеться про Сафа-Гірея, 3-го сина кримського хана Мехмед-Гірея II (1577–1584), старшого з братів Газі-Гірея II. Діти Мехмед-Гірея були в опозиції до попередника Газі-Гірея II – Іслам-Гірея II, але новий хан примирився з ними, і Сафа-Гірей тоді якраз повернувся до Криму. Помер він у 1591 р. Утім, може, тут йдеться про Сефер-Гірея, 2-го сина самого Газі-Гірея II. Він реально загинув аж у 1608 р. Але згадка «вбитого» Сафа-Гірея як «сестринця», сина сестри, не виключено, свідчить про те, що йдеться про якогось ближче незнамого родича хана.

⁴⁷ Цікава деталь, утім, про яке саме зіткнення йдеться (де? коли?) – неясно.

⁴⁸ Може, йдеться про малих ногайців (татар «Казієва улуса», Малої ногайської орди з Північного Кавказу).

⁴⁹ Може, йдеться про ногайців впливового роду Мансур-Мангит (емігрантів з Великої Орди). Можливо, це Арсланай Дівеєв, вождь ногайців роду Мансур?

⁵⁰ Особа не ідентифікована.

⁵¹ Може, йдеться про караїмів (тоді татари гааські = татари хазарські від кримської Газарії/Хазарії?).

⁵² Може, йдеться про татар роду Ширін.

⁵³ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego.* – Kraków, 1870. – S. 93.

⁵⁴ Rps. BUW. – 46. – S. 21.

⁵⁵ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 168.

⁵⁶ Куропати, Куропатви герба Ястрембежець – давня шляхетська родина на Русі. Можливо, йдеться про Куропатву Миколая – войського галицького, згаданого у «Гербах» (1584) Б. Папроцького, як «мого віку чоловіка знаного».

⁵⁷ Топонім надто непевний для однозначної ідентифікації. Безіменний «мурований будинок» може бути і окремою позицією спаленого татарами.

⁵⁸ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 169.

⁵⁹ Акинджи (рейдери) – загоны легкої кінноти в турецькій армії. Спеціалізувалися на завданнях розвідки боєм та спустошення території ворога. Тут, напевно, були задіяні акинджи зі штабом у Силістрії, беї-керівники яких зазвичай походили з роду Мал-кочогуллар.

Вирский Дмитрий (г. Кременчуг)

Доктор исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

«Разгром татар и турков...» (Париж, 1590): анонимная «международная» реляция о татарском набеге в 1589 г.

Статья посвящена анонимной французской реляции с описанием татарского набега на Украину в 1589 г. Это наиболее полный источник об этом событии, который включает много аспектов из истории крымских татар, украинцев и поляков. Событийную реконструкцию дополнено также за счет других нарративных источников о набеге 1589 г.

Ключевые слова: крымские татары, украинское козачество, набег 1589 г.

Dmytro Vyrskyi (Kremenchug)

Doctor of historical sciences,
chief researcher at the Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

«The defeat of the Tatars and Turks...» (Paris, 1590): anonymous relation in French about invasion Crimean Tatars on the Ukraine in 1589

This article presents the anonymous relation in French which describes the invasion Crimean Tatars on the Ukraine in 1589. This is the most complete source of an event that contains a lot of details to the history of the Crimean Tatars, Ukrainian and Polish. Reconstruction of events is also supplemented by other sources of narrative about the raid 1589.

Keywords: Crimean Tatar, Ukrainian Cossacks, raided in 1589.

Брехуненко Віктор (м. Київ)

Доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник

Інституту української археографії та

джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

УДК 930(470.311)(093.3)

СТЕРЕОТИПИ ВЗАЄМОПРИЙНЯТТЯ ТАТАР І УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. *

На основі нових архівних документів і матеріалів про історію кримсько-запорозького союзу 1624–1629 рр. у статті висвітлюються неконфронтаційні контакти українських козаків з кримськими і ногайськими татарами. Розкриваються не тільки військово-політичні зв'язки України і Криму, але і взаємосприйняття татар і українців на побутовому рівні.

Ключові слова: кримські татари, 1624–1629, кримсько-запорозький союз.

Комплекс позаконфронтаційних стосунків українського козацтва з татарами до часів Богдана Хмельницького дедалі більше приковує увагу дослідників, що є відлунням зміни опції сприйняття східноєвропейської ділянки Великого Кордону Європи. На зміну концепції Великого Кордону як жорсткого конфронтаційного вододілу між європейським світом й Азією в різних уособленнях останньої утверджується погляд, що це була передусім зона активної цивілізаційної взаємодії¹. Відтак, поряд з гострою політичною, економічною, мілітарною конкуренцією та устійненням світоглядних бар'єрів і фобій між населенням, яке замешкувало по різні боки Кордону, відбувалися активні контакти по всій шкалі (від етнічних до політичних), провокуючи суттєві взаємовпливи між традиційними конкурентами на цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом.

На густо заштрихованій поверхні взаємодії українського світу з мусульманськими сусідами в добу пізнього середньовіччя та в ранньомодерні часи чи не найвипукліше виділяються позаконфронтаційні контакти між козаками й татарами (кримськими та ногайськими). Як дитя Великого Кордону, українське козацтво було просто таки приречене стати найактивнішим поглиначем тюркських впливів, транслятором їх в батьківський соціум та провідником зворотних цивілізаційних інтервенцій. На вершині піраміди

* Стаття написана в рамках гранту Gerda Henkel Stiftung.

розмаїтих проявів повсякденної різноступеневої взаємодії козаків з тюркськими сусідами перебували військово-політичні контакти. Перебіг цих контактів увінчував ціннісне сприйняття козаками й татарами одні одних, проливаючи світло на інтенсивність взаємодії в інших сферах. Особливо показовим у цьому сенсі був перший повномасштабний військово-політичний союз 1624–1629 рр., формалізований письмовим договором, укладеним у грудні 1624 р.

Про цей союз написано не так вже й мало². Проте до останнього часу за кадром залишалися самі переговори, які передували угоді. Також надзвичайно фрагментарно простежено повсякдення козацько-кримських контактів 1625–1629 рр., окрім суто військового боку справи. Однак саме згадані аспекти дають першорядну інформацію для суджень з приводу духу контактів козацького соціуму з мусульманськими сусідами, балансу наявних у свідомості обох суб'єктів ціннісних установок на конфронтацію та взаємодію.

У цьому сенсі важливими є нещодавно віднайдені документи: «Перестрога» польського посла в Криму Кшиштофа Крашевського, його ж «Новини з боку татар і козаків», лист калги Шагін-Гірея до козаків від 26 серпня 1626 р. й конфесата козака Олекси Гордієвича (червень 1626 р.). Усі чотири документи друкуються нижче. Вони суттєво розширюють уявлення про тогочасні стереотипи сприйняття козаками татар і навпаки.

Цінність «Перестроги» та «Новин» насамперед в тому, що вона відкриває завісу над «кухнею» підготовки договору козаків з Шагін-Гіреєм. К. Крашевський наводить перший варіант присяги Шагін-Гірея, далі подає козацькі зауваги до неї й коротку власну оцінку тих загроз для Корони, які породжує договір. «Новини з боку татар і козаків» доповнюють картину описом кількох суттєвих фрагментів переговорів.

Зіставивши «Пересторогу» зі змістом опублікованої М. Грушевським остаточної присяги Шагін-Гірея, не важко помітити, що остання увібрала в себе ті вимоги, які, згідно з повідомленням польського посла, козаки висунули перед калгою після того, як ознайомилися з його позицією. А це у свою чергу засвідчує засадничу достовірність інформації Крашевського. Принаймні, не викликають сумніву сам факт першого запрягання Шагін-Гірея, факт відсутності в присязі заявлених послом козацьких вимог та факт висунування козаками цих вимог. Питання виникають тільки щодо ступеня автентичності «пересторожної» присяги, а також з приводу того, чи насправді обмежувалися козацькі вимоги пунктами, занотованими послом.

Отже, за дуже правдоподібною версією Крашевського, вихідна позиція Шагін-Гірея полягала в тому, щоб обмежитися зобов'язанням: а) не здійснювати «жодних вторгень в державу найяснішого короля Жигмунта»; б) надавати Польщі на її заклик військову допомогу проти неприятелів; в) «сусідську приязнь», «мир, спокій, згоду» мати з Військом Запорозьким. Впадає в око, що калга, домовляючись з козаками, уводить в поле договору

третій суб'єкт – Варшаву і при цьому більшість зобов'язань бере якраз супроти неї, а не супроти козацтва. Така формула давала йому одразу дві вигоди: по-перше, зводила до мінімуму формалізацію перед козацтвом своїх союзницьких обов'язків при одночасному збереженні підстав вимагати в козаків збройної допомоги; по-друге, засвідчувала лояльність щодо Варшави (у тієї упродовж літа-осені 1624 р. Шагін-Гірей шукав політичної та військової підтримки – спілки проти Кантеміра й Туреччини, а також офіційного дозволу на використання її підданих – козаків)³. Калга добре розумів, що укладення ним договору без згоди короля могло якщо й не зруйнувати його польські плани, то погіршити стосунки з Варшавою. Наведені ж вище односторонні зобов'язання при мінімумі властиво «козацьких» статей суттєво пом'якшували б ситуацію.

Показово, однак, що козацька старшина виявила далекоглядність. За версією Краушевського, козацькі вимоги торкалися конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби «було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами прилеглими вам були приятелями приятелів наших постійно, статечно; при Війську Запорізькому стали, коли нам буде потреба». Крім того, запорожці ставили питання про негайну виплату їм тих упомінок, які Крим отримав від Польщі.

Очевидно, козаки виявили велику настирливість, якщо вдалося досягти бажаного. В остаточному присяжному листі подибуємо заяву Шагін-Гірея, що їм від усіх підлеглих Бахчисараю татар («від мене і від людей наших держави Кримської») не буде чинитися жодної кривди. У протилежному випадку калга мусив би «десятьох за одного видати». Калга також зобов'язувався надавати козакам військову допомогу. Ті у свою чергу брали аналогічний комплект зобов'язань супроти Криму. Врешті, у договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву. Звідси випливає не відбита в «Пересторозі» відправна козацька вимога до Шагін-Гірея – брати зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорозьким, а не перед зверхником козаків – Польщею. І саме ця вимога остаточно усамодостатнює коло аргументів, що змушують скоригувати уявлення про деякі тодішні інтелектуальні горизонти козацької еліти.

Перебіг переговорів козацької верхівки з Шагін-Гіреєм та укладений договір виразно свідчать, що вона вимагає від Криму визнання де-юре факту самостійності козацтва як суб'єкта міжнародних відносин, а не задовольняється визнанням де-факто, як було ще зовсім недавно. На те, що то був не просто хвилевий настрій, а справді складова козацької системи вартостей, вказують наступні практики стосунків козаків з Кримом, що виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою козаків для розв'язання внутрішньодержавних проблем (1635–1637 рр.). Козаки тоді демонстрували намір надати їй підтримку лише після укладення відповідного договору. Така ідея мусила на середину 30-х років XVII ст. вже досить сильно засісти в козацьких головах, якщо козацький провід – запорожці, які

восени 1634 р. вибралися з Дону на море, не те що не спокусилися на звабліві пропозиції калги Девлет-Гірея «спільно воювати під Білгородом Кантеміра», а вимагали, «щоб він (калга. – В.Б.) надіслав послів своїх до них в Запоріжжя про прямий договір»⁴.

Під час переговорів у поведінці гетьмана Каленика Андрієвича та його оточення відбилася ще й інша вельми важлива річ: вимога вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися виключно Військом Запорозьким віддзеркалює те, що козацька еліта вже мислить не тільки категоріями особистості козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює козацтво самодостатньою політичною одиницею в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Принаймні, можна стверджувати про виразний поступ козацької думки у згаданому напрямі. Virізнення у цьому сенсі добігло такої межі, що шукаються зовнішні підпори для змагань з Польщею, поки-що станових, але вже здобрих релігійним чинником. Можливих союзників козаки бачать не тільки в одновірцях – донських козаках, а й у мусульманських сусідах. Згідно з договором 1624 р., калга брав на себе наступне зобов'язання: «Якби неприятель якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-Герай, як тільки мене оповістять, з усіми беями і мурзами маю їм допомогати»⁵. Як слушно зазначав Б. Барановський, «козаків можна було навіть ужити проти Польщі, стосунки з якою не склалися для татар добре»⁶. У такому контексті цілком логічно виглядає глуха звістка московських джерел про те, що під час повстання М. Жмайла до Криму прибули козацькі гінці по допомогу⁷. Тож, очевидно, можна обережно опустити з 1637 р. на 1625 р. нижню хронологічну межу практичних спроб українських козаків використати татар як союзників.

Важливим для уявлення тодішньої постави козацтва, а також деяких тогочасних практик позаконфронтаційних сусідських відносин козаків з татарами, є опис церемоніалу підписання договору. Інформація Краушевського тут перегукується зі свідченнями, виявленими Ю. Мициком⁸, суттєво доповнюючи їх. З'ясовуємо, що на Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар, напроти них було 8 тис. запорожців. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, «сам кожному (козаку. – В.Б.) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав». Козаки, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому «страху наїлися».

Лист Шагін-Гірея до козаків від 26 серпня 1626 р., а також конфесата О. Гордієвича, розвивають далі проблему потрактування козаків кримською верхівкою, духу козацько-татарського союзу та цивілізаційної взаємодії на Великому Кордоні. Калга звертається до Війська Запорозького як до «кола лицарського», однозначно зараховуючи козаків до «людей війни» й натякаючи, що визнає претензії козацтва на входження до еліти. Шагін-Гірей віддає належне попередній підтримці козаків, багато в чому завдяки якій він зі

своїм братом утвердилися при владі в Кримському ханаті. У листі містяться запевнення в дотриманні присяги, тобто договору 1624 р., оповідається про тісне військове співробітництво татар і козаків для вирішення завдань Бахчисарая на Північному Кавказі: козаки брали участь у поході татар на черкесів. О. Гордієвич теж веде мову про налаштованість козаків на активні військові контакти з татарами. До всього йдеться про рядових козаків, які забажали найнятися до Шагін-Гірея на службу.

Потенційно дуже важливою є обмовка калги, що «те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені». Отже, Шагін-Гірей привідкрив завісу над таким важливим елементом цивілізаційної взаємодії на Степовому Кордоні, як інтеграція до конкурентного соціуму вихідців з козацького середовища, що додає барв до образу цього Кордону. Безумовно, глибше проникнення в особливості інтеграції/реінтеграції на Кордоні є актуальним дослідницьким завданням.

* * *

Надруковані нижче документи є польськомовними. Текст передано згідно з устійненою в Польщі інструкцією про видання таких історичних джерел⁹. При цьому збережено особливості правопису. Лігатура на позначення *go* вноситься в рядок і передається курсивом. Сумнівні для читання чи тлумачення місця акцентовані знаком (?). Втрачені частини тексту позначені квадратними дужками.

Документи

№ 1

1624 р. – Татарські та козацькі новини

Kiedy Szangirej z kozaki przysięgą stanowił, prosili kozacy naprzód o to żeby im te upominki darował, które od króla iego m. tatarom przychodzą na rok darował pozwolił. Kozacy znowu nie contentowali się tym, ale chcieli żeby im zaraz nagrodził mówiąc: «Lachowie nam nie dadzą rychlej wam, a my pospołu z wami pujdziem i ładem y morzem».

Darował im wolów zaraz	11
Baranów	300
Wina Kuff*	12
Goriłki Kuff	6

* Куфа – діжка місткістю 40 відер.

We dwanaście tysięcy tatarów nad Zaporozże na diachul(?) przepawiło się do nich kozaków 8000 częstowali się spólnie. Tam że Szengirej rozkazał te upominki dawać. A sam każdemu zosobna z swojej ręki czarzę górzalki dawał.

Kozacy pod dobrą myśl strelbą wypuscili, a tatarowie się strachu naiedli: potem się rozjechali.

Napadli na posła moskiewskiego z czauszem, który dań Cezarowi Tureckiemu prowadził. Jako zdają, że jego kazał Szengirej pościnać, a to wszystko pobrać. Słyszę tam było pieniędzy pod kilkadziesiąt tysięcy we złoce oprócz inszych materii i fantą (?).

*Extranea IX Polen 70. – Vol. 124. – Konia. Примітка:
«Nowiny niektóre strony tatarów y Kozaków Zaporozkich».*

№ 2

1625 r., березня 10. – Пересторога від польського посла в Криму Кшиштофа Крашевського до таємної ради

Przysięga taka stanęła między Szahingiereiem a Kozakami Zaporozkimi 28 December.

Ja, Szanhingirey Gałga, z wielmożnym Bratem Mechmetgirej Chanem Carowie wielkiej Ordy Krymskiej, Nahayskiej, Czerkieskiej, Siemskiej(?) i innych dziedzicznych Ord sułtanowie. Także z nuradynem przerodzonym naszym przysięgamy przez Boga, który stworzył niebo i ziemię, i przez Machometa Najwysiego Proroka iego takie Deuda Mussa Proroki doskonałe.

Iż my ani ułanie boiowie, agowie, murzowie, i czerni tatarowie incursyi [...] żadnych w Państwa najaśniejszego króla Zygmunta, brata naszego, czynić niehcemy y szkod żadnych we włosciach, miastach, siołach, grodach, także ludziom poddanym slachcie, ałpantom, xięzętom jego czynić nie będziemy. Ale nieprzyjaciele Koronne za wezwaniem i oznajmieniem naiaśniejszego króla iego. m. brata naszego wojować będziemy. Przyiazń sąsiedzka z wami Wojsku Zaporozkiego mir, pokoj, zgodę stałe, statecznie dotrzymać hcemy i obiecuiemy [...].

Kozacy Zaporoscy tym się contenować nie chcieli, ale się domagali, aby dołożono w tej przysiędze, żeby się byli przyjaciołmi przyjaciołom naszym ze wszystkimi Ordami wam przyległymi stałe, statecznie przy nas Wojsku Zaporozkim stali, kiedy nam tego potrzeba będzie.

Zaiste, kto oważy jest rzecz wielka y niebezpieczna bez wolej iego k. m. i Rzепtej z poganinem takie przysięge ustanowić [...], bo mając i każdego bacznego nie barzo cieszy ten punkt kozacky, barziej nie cieszy ta przysięga tatarska, bo nieprzyjaciele kozacy nie mają większego, jako oni rozumieją y udają nad lachy. Jeśli by się to zdało iego k. mci panu memu młciwemu im to zganić, albo [...] corrigować na uważenie iego k. mci.

*Extranea IX Polen 70. – Vol. 124. – Konia. Примітка:
«Przestroga od Pana Krauszewskiego Komornika iego k. msci
do tajemney Rady Ich M. PP. 10 Marty podana»*

№ 3

1626, серпня 26. Крим – Лист калги Шагін-Гірея до Війська Запорозького

Je mci panu hetmanowi i ich mościom pp. assaulom, pp. pułkownikom, atamanowi, starszym i mniejszym, je mość czar Szangirej służbą swą zaleca i wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu.

Moi łaskawi pp. kozacy Wojska Zaporowskiego koła rycerskiego. Ja Szangirej sołtan samsiad wasz i przyjaciel wasz bliski. Jakom ja państwa ojczyzny swojej dostał za waszymi głowami Wojska Zaporowskiego. Jakom ja z wami zmirił (to jest zjednał), tak i teraz dzierze. Jam jest busurmanin, ale ja swoją przysiągę dzierze. I wy chrześciance prawdziwi, a za to na mie nie dziwujcie, zem ja bohatirinka (to jest człowieka) do Stambolu, to jest do Czarogrodu, wydał, bo sami posłowie waszy sami ich wydali, językiem swoim powiedzieli, że to donci Wojska Zaporowskiego nie słuchają, a tesz czaus za nim do brzegu przygnał, choćbym nie rad by wydał com musiał, a tesz kiedybym ja z wami chciał chyclano (to jest chycrowato), albo obłudnie żyć tedybym ja do was tych kozaków przez tatory na Zaporozie nie przysyłał, których po kilka razy woda wyrzucała, gdzie to Bogu wiadomo i wam samym. A tesz to wasze towarzystwo, którzy przy mnie są, kiedy ze mną na cierkiezy chodzili, których pobito, którzy pomarli, a inszi się pobisurmanieli, a drudzi i teras przy mnie są. Teras posyłam do was dla lepszej wiary tych kozaków, którzy do mnie przyszli skorochodem (to jest prętko chodząc), swoich tatarów posyłam do w. m., a prosze raczcie w. m. ku mnie dobrych mołojców przysłać dwuch, a ich dziesiąci przy sobie zostawicz tylko do s. Dymitra in september albo octob. poki kratarki, to jest galerzy albo czajki, // z morza nie znidą, a tą zatechę (to jest burza albo kupa), która przy mnie jest, pospołu wszystkich odpuszczę. Prawda jest wasze wojsko wiosnę gdzie niektore wsi zebrało, ale ja to wszecko mimo ucha puszczam i powtore prosze raczcie w. m. mieruirem, to jest pokojem trzymać i tesz chleb, soł moją w. mciom w Krzymie nie zabronna, gdy komu czego potrzeba. Z tym w łasce mielości wmcioów panu Bogu polecamy. W Krzymie 29 augusti 1626.

Biblioteka PAN w Kórniku. – № 306 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2659). – S. 214–214 v. – Konia. Na ark. 214 примітка: «Copia listu od czara Szangirejego tatarzyna do kozaków zaporowskich».

№ 4

1626, червня (?). – Конфесата козака Олексія Гордісвича

Po rozprawie kurukowskiej niedziel dwie przed bożym narodzeniem ruskim poszło ich do Szachingierego na służbę za wiadomością sztarszych czerkaskich dziesięć. Ci się znowu wrócili nazad do Czerkas, o pomoc prosząc, przeciwko wojsku je k. m. ślali Didenka i wodza Jurka z Czerkas do Szachingierego.

Pockali się z hanem jusz za Perekopem mil 4 u soli, którzy ich nie puszczają do Szachingierego, wyjął tu z sobą, idąc w ziemie je^o k. mci za rozkazaniem Cesarza Tureckiego wojować, który miał czausa tego przy sobie, co mu kaftan i szablę do Krymu przyniesł, z tym rozkazaniem od Porci przyszedzsy. Ten i oni byli przy hanie przez wszytek czas, wyszedzsy z ziemie, odprawił czausa do Porty u Jas.

Idąc do Polski, Dniepr z wojski krymski przeszedł w Tawani, a białogrodscy przeszli mu drogę na Kodemie, skąd, wojska skupiwszy, prosto ku Barowi obrócił. Bić się dla tego nie miał, że miał wiadomość przez język o wojsku, które było w nocz naciągnęło do Baru. Więc i drugiego spodziewał się za sobą, za czym nie bawiąc się ustępował.

Tamże pod Barem Murzobeka, teścia jego, postzelono szkodliwie, Talentasz-murzę zabito, wiele inszych znacznych cerkiesów // nastrzelano i tatarów siłą po lasach zabito.

Wojska, powiada, było siła, ale liczby pewnej wiedziąc nie może. Janczarów bylo 500, dział – 4 (te zostały w Niestrze*), wielkędów – 20. Wóz hański z szkacuka i z rzeczami, konie jezdne wszystkie sam han w jednej lisiej zereziej uszedł.

Kiedy pan Chmielecki pod Tarnopolem uderzył na kosz, zginęło kilka set człowieka z dworu chańskiego, co obecnie przy nim bywali, do 20 i surmaczów 2. Sam han był w strachu niemającym, bo nie przyszedł do konia, asz po odwrocie pana Chmieleckiego, a to siła ich barzo nie dostawa, ktorych pobito, drudzi potoneli.

Do Krymu dla tego poszedł, że mu nahajscy tatarowie wzięli 10000 stada, sam się u Oczakowa przewoził, a na Tawaniu wszyscy murzowie.

Pod Białogrodem zostawił agę z pięcią set człowieka w tych swoich wsiach, ktorých ma tam dziewięć, powiada, że i wołochów jest tesz tam nie mało.

Czaus znowu do Białogrodu przyszedł od Porty ten mu przyniosł szablę i kaftan, aby z ziemie króla jego mci nie wychodził, którego tesz odprawił, ale z czym nie wie.

Ałkasę postrelono w piątek u Dakówa, Suwał-sołtana także. A był z Moskwy do króla jego mci uciekł, który w drodze umarł.

Pytanie jeźli nie miał od hana między kozaki praktyk czynić, nie przyznał się do tego.

Biblioteka PAN w Kórniku. – № 306 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2659). – S. 196 v.-197. – Konія. Ha apk. 196 v. примітка: «Confessata Olexa Hordejewicza kozaka, który tu z hanem ziemie był przez wszytek czas»

* Dniestrze.

¹ *Дашкевич Я.Р.* Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона? // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: История, динамика, методы изучения. – М., 1989. – С. 7–21; *Його ж.* Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28–44; *Kanneler A.* Южный и Восточный фронт России в XVI–XVIII веках // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – С. 49–63; *Леп'явко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001; *Його ж.* Українське козацтво і теорія Великого Кордону // *Козацька спадщина*. – 2005. – № 2. – С. 46–49; *Riber A.J.* Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – Р. 42–43.

² Найповніший перелік літератури до середини ХХ ст. див.: *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1946. – S. 5–6; 3 новітніх досліджень див.: *Брехуненко В.А.* Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624–1629 рр. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 116–129; *Його ж.* Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 року // *Козацька спадщина*. – 2005. – Вип. 3. – С. 50–53; *Мицик Ю.А.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. V. – С. 156–171; *Фаизов С.* Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников Осипа Прончищева и Рахманина Болдырева (1625 год) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 197–209.

³ Див.: *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 31–44.

⁴ РДАДА. – Ф. 123. – 1634. – № 5. – Арк. 235.

⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 517.

⁶ *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna... – S. 37.

⁷ РДАДА. – Ф. 123. – 1627. – № 1. – Арк. 149.

⁸ *Мицик Ю.А.* Михайло Дорошенко. – С. 162.

⁹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowz XIX w.* – Warszawa, 1953.

Брехуненко Виктор (з. Киев)

Доктор исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Института украинской археологии и
источниковедения им. М. Грушевского НАН Украины

Стереотипы взаимовосприятия татар и украинских казаков в первой половине XVII в.

На основе новых архивных документов и материалов об истории крымско-запорожского союза 1624–1629 гг. в статье освещаются внеконфронтационные контакты украинских казаков с крымскими и ногайскими татарами. Раскрываются не только военно-политические связи Украины и Крыма, но и взаимовосприятие татар и украинцев на бытовом уровне.

Ключевые слова: крымские татары, 1624–1629, крымско-запорожский союз.

Victor Brekhunenko (Kyiv)

Doctor of historical sciences,
chief researcher at the Institute of
Ukrainian Archeography and Source Studies

The stereotypes of the mutual perception of the Tatars and the Ukrainian Cossacks in the first half of the XVII century

The article deals with the unconflictual contacts of the Ukrainian Cossacks with the Crimean and Nogai Tatars, which are investigated by dint of the analyze the new archival documents and materials about the history of the Crimean – Zaporozhye Union in 1624–1629. Attention is drawn not only to the military and political ties of Ukraine and Crimea, but also to mutual perception the Tatars and the Ukrainians in the everyday life.

Keywords: *Crimean and Nogai Tatars, 1624–1629, Crimean-Zaporozhye Union.*

Гініч В'ячеслав (м. Донецьк)

Аспірант Донецького національного університету

УДК 94(477).04

ОБРАЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР У МІЩАНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНИ XVI–XVII ст.

В статті зроблено спробу реконструювати літературний образ кримських татар, що склався в нарративістиці Речі Посполитої XVI–XVII ст. Також розглядаються ідеї, почуття та стереотипи, що існували у свідомості міщанського суспільства щодо мешканців Степу. Відстежується значення, яке відводилося містам у захисті українських земель Речі Посполитої від нападів з боку Кримського ханства.

Ключові слова: Україна, образ кримських татар, Кримське ханство.

Історія України раннього нового часу тісно пов'язана зі Степом та його мешканцями. Багатівікове сусідство українських землеробів та кочівників виробило у свідомості соціуму певні стереотипи відносно татар та канони їх зображення у літературі.

Тісний зв'язок між українськими землями та Кримським ханством у XVI–XVII ст. ставав об'єктом дослідження багатьох істориків. Вчені насамперед звертали увагу на історію ханства, козацько-татарські взаємини, зброю та побут кочовиків, проблему Великого Кордону тощо. Нас цікавитиме рецепція кримчаків у свідомості мешканців українських міст ранньомодерної доби; які стереотипи існували у міському суспільстві щодо Кримського ханства; яку роль, на думку міщан, відігравали міста у захисті південних кордонів Речі Посполитої від татарських набігів; як ставилися до переселенців зі Степу тощо. Для цього нами був використаний комплекс нарративних та актових джерел міського походження XVI–XVII ст.

Через постійні напади на українські терени найбільшу небезпеку становили татарські орди. Не дивно, що для татар у своїх творах міщани використовують найобразливіші епітети: «татарин обридливий, хижий, прагнучий крові, хитрий, безсоромний, лле кров без причини»¹. Це не відважні воїни, що зустрічаються лицем до лица з ворогом у відкритому двобої. Вони атакують тасмно, вночі, як крадії та злочинці, уникають сутичок з противником та нападають на беззахисних селян: «Не як правий лицар явну війну точить, заключає мир, дивиться в очі. Скоріше як зрадник, способом злочинним минає міста та замки, та суровий для селянського люду»². По відношенню до кримчаків використовувалися такі сучасні та античні етноніми, як «татари», «скіфи», «сарацини», «гети», «агаряни». Появу татар на

українських теренах доречно пов'язували з монгольською навалою на Київську Русь. У «Потрійному Львові» Бартоломія Зіморовича під 1202 р. подається, зокрема, така інформація: «Скіфи, найбільші варвари з усіх варварів, з Каспійського моря виринули ... вдерлися навіть до Херсонесу Таврійського і вже нависли (погрозою) над спинами русинів»³. Про кавказьке походження татар пише Шимон Пекалід: «Гіршого племені ще не було у цім світі, ніж скіфи, Гори Кавказькі його породили на скелях страшених»⁴.

Вони уособлювали абсолютне зло та виступали еталоном нещастя. Шимон Пекалід, описуючи стихію козацького повстання 1592–1593 рр., вводить образ міфічного божества Вулкана. Поява цього божества була зрозумілим тогочасному читачеві посланням: метонімія Вулкана-пожежі належала до топіки описів татарських набігів (утім, про схожість козаків із татарами говориться й прямо: «юрба... призвичаєна до обманів, призвичаєна до грабунків, навчена своїми спільниками-татарами») ⁵. Порівнюючи козаків з татарами, автор показує, які нестерпні лиха приносять «козацькі свавільства».

У міщанських творах присутні портретні зображення татар, здебільшого саркастичні та принизливі: «На їх головах голених вітер чуби розвіває, завжди багрово блищить шия від бритви у них. Наче цибуля, що зверху чубок червоніє ріденький, решта головки її гола, не вкрита нічим, так і ти, варваре, чуб свій плекаєш, в косу заплітаєш, бриті ж місця голови вкриті волоссям рідким. В них, у татарів, на верхній губі виростає волосся, довгі також з двох сторін вуса звисають униз»⁶. Рідке волосся у татар слугувало об'єктом жартів з боку слов'ян: «Лиця без заросту в них, а на бородах пух лиш збивають, тож безбородих татар приймеш не раз за бабів»⁷. Для мешканця Речі Посполитої XVI–XVII ст. борода та вуса мали особливе значення – це були ознаки фізичного змужніння для чоловіків. Більше того, вони могли слугувати приводом для судових процесів. Люблінський міщанин Андрій Пекажовіч скаржився в 1584 р. на бурмистра Еразма Любомельського, що той «сам, власною рукою своєю торкнувся його, взявши за бороду, потім дав кілька ляпасів, смикав, штовхав»⁸. Позивач навмисно наголошував на цьому факті, адже торкання чужої бороди вважалося образою та безчестям для її власника. Литовські статuti за зазіхання на чужі вуса та бороду передбачали штраф та ув'язнення на кілька тижнів⁹. Ось чому відсутність бороди у татар привертала таку увагу з боку міщан.

Татарин неодмінно зображувався з конем та луком: «з луків вбивають вони. / Скачуть на конях швидких, наче вихор, і стріл уникають, / мчать, а куди їх несуть коні та кінський порив»¹⁰. Справність татар у влучній стрільбі з луку неодмінно відзначалася річпосполитськими поетами: «Відділ без панцирів проти озброєних йде в бій охоче / Тільки з мечем, і колчаном легким задоволені стріли, / Що пробивають щити круглуваті, скрізь міддю оббиті»¹¹.

Католицьке міщанство у своїх історичних розвідках дуже поважно висвітлювало князів Київської Русі. Але їх настрої кардинально змінювалися,

коли вони переходили до галицько-волинського періоду. Це й зрозуміло, адже галицькі й володимирські князі вели постійні війни з малопольськими князями. Те, що Роман Мстиславич, Данило Романович, Лев Данилович нападали на польські землі, викликало ворожнечу у католиків. Посилювало негативну реакцію те, що галицько-волинські князі діяли спільно з загонами Золотої Орди. Член львівського магістрату Самійло Кушевич у своїх листах до Варшави так писав про русько-польські стосунки XIII ст.: «Не новина й те, що Русь із давніх часів, з'єднавшись з татарами, завжди ворожо прагнула знищити й викоринити польський рід... Русь, об'єднавшись з татарами й литовськими поганями, завдала немалої шкоди державі Коронній»¹². Шимон Пекалід, навпаки, бажаючи возвеличити Данила Галицького, зображує його як борця з татарами: «Скіфів жорстоких часто приборкував»¹³. Таким чином, ставлення до татар слугувало своєрідним еталоном героїзму (боротьба з кримчаками) чи негідності (союз з ними).

«Зрадник» Хмельницький отримав численні нарікання та образи з боку міських патрициїв українських міст, переважно західноукраїнських, не тільки за те, що розв'язав «громадянську війну», а тому що уклав угоду з Кримським ханством та «ввів татарське поганство в Корону»¹⁴. Залучення степовиків в очач католиків-міщан надавало повстанню особливого віроломства та підступництва: «[Хмельницький] закликав татарське військо і з ганебною віроломністю надумав мститися за свої приватні кривди»¹⁵. Самуель Кушевич закликав ні в якому разі не допустити втрати українських земель, адже вони є стратегічним плацдармом та економічним підґрунтям у боротьбі зі степом: «[Україна] є для Корони захистом і найміцнішою опорою проти варварів, праве око республіки, скарбницею, звідки постійно й без кінця черпаються гроші на війну...»¹⁶.

Постійні напади ординців змушували місцеве населення бути весь час напоготові, тримати біля себе зброю та озиратися навколо. Ось що пише про селян з околиць Києва Себастьян Фабіан Кленович: «Ниви і сіє, і жне селянин, не лишаючи зброї, / завжди йому сагайдак з стрілами муляє бік. / Часто він жниво привозить додому, відібране кров'ю, / й вдома, аби зберегти, кров проливає не раз. ... / Дике це плем'я татарське, що звикло розбоєм житись, / зараз на села твої робить набіги страшні»¹⁷. Міські хроніки та літописи рясніють інформацією про татарські напади. «Львівський літопис» містить близько двадцяти згадок про турків та татар під різними роками. Ще частіше про них писав автор «Острозького літописця» – в творі нараховується більше тридцяти згадок¹⁸.

У зв'язку з татарською загрозою помітно зростала вага тих, хто охороняв простий люд від набігів зі Степу. У панегіриках князі Острозькі посідали чільне місце серед захисників Русі. Шимон Пекалід, міщанин з кола клієнти князівського роду, зображує Януша Острозького захисником всієї Європи від варварів-кочівників: «Йдеш ти війною на скіфів – радіє країна германська, / Також в Паннонії радість, а Польща велика гордиться»¹⁹. Тут

автор відсилає читача до часів середньовіччя, коли кочівники загрожували всій Європі, й порівнює це лихо з татарськими нападами на Польщу, Угорщину й Балкани. Цікаво те, що трохи нижче автор поеми-панегірику перелічує народи, що входили до складу князівського війська під час придушення козацького повстання 1595 р. Крім поляків та русів, Пекалід називає гунів, під котрими, ймовірно, він розумів татар, що мешкали в околицях Острога.

У контексті постійних нападів з боку Кримського ханства міста, з їх стінами, баштами та замками, відігравали особливу роль як місця схову та захисту від загрози. Під час татарського нападу селяни з околиць «юрбами втікали до Львова в такій кількості, що ані на узгір'ї, ані в забудовах на долині поміститися не могли»²⁰. Ворога зустрічали оборонні споруди й інших міст: «Марс, бог війни, оточив нині мурами місто [Замостя] надійно... Гетів могутні війська тут зазнали поразки страшної», «Ти на плечах своїх, Києве, видержав орди татарські, / Відсіч не раз ти давав скиту, що луком гордивсь»²¹. У Шимона Пекаліда кримський хан, котрого він називає «селянським царьком», побачивши укріплення Острога, тікає додому: «Допоки селянський царьок, стікаючи потом, / Храми священні і святощі всі готувавсь зруйнувати, / Все, що у місті, бажав спопелити дощенту назавжди, / Швидший він навіть від Евра (бо страх додає ногам крила), Тільки побачив верхів'я гори недоступної, зараз / Втік від жахливого брязку мечів, і сокир, і сигналів, / Замок лишивши високий, що дахом впирається в небо»²². Але захист міст від ординських нападів здебільшого покладався на плечі самих міщан та невеликої залоги приміських замків. Урядовим військам не завжди вдавалося організувати захист міст належним чином. Самуель Кушевич з сарказмом пише про ганебну втечу шляхетського війська у битві під Пилявцями: «[Шляхтичі] повтікали на один лиш поклик "галалай" поганського війська»²³.

Багато вихідців зі Степу оселялися в українських містах, приймали християнство, а дехто з них досягав високого соціального становища. Найчастіше вихідці зі Степу у Речі Посполитій займалися торгівлею, грабарством (обробкою шкір), фурманством (перевезенням товарів), огородництвом. Дехто з татар переходив на військову службу державі або магнатам. Князі Острозькі, наприклад, осадили татар на землі, але у разі потреби вони залучалися князями до військових експедицій: «Тож біля Горині, річки скелястої, всі там осіли / Й в інших місцях, і вже орють поля, не лишаючи зброї... Отже, з наказу вождя у війні взяти участь готові»²⁴. Законодавство Великого князівства Литовського передбачало низку поступок і пільг татарам, осілим на землях князівства. Про часи, коли татари мешкали окремою громадою у Львові, є інформація в міській хроніці Бартоломія Зіморовича.

У Києві також мешкали родини татарського походження – Ходики, Михайловичі, Кобизевичі тощо. Представники міської еліти, купці та урядники, у своїх тестаментях вони заповідали київським святиням значні суми грошей. Вочевидь, для них вкрай важливими були посмертні молитви усього

«святого Києва», що мало полегшити спасіння їхніх душ²⁵. Тож, можемо зробити висновок про їх повну асиміляцію у культурному, релігійному та соціальному аспектах: «Я, рабъ божий Семен Михайловичъ, будучы з уроженя татаріном, однак окрестивъшысе и зоставъшы южь правдивым християнином а вернымъ подданымъ его кор. милости и Речи Посполитое мешанином кievьскимъ будучи»²⁶. Характерним для тестаментів киян є згадки про челядь і «закупів», тобто невольників, татарського походження у міщанських домах. У заповіті Семена Мелешковича мова йде про двох куплених ним жінок-татарок, котрі відпускалися на волю: «А штом был две татарки жонки власные купленные Овдотку а Марю ей дал, ино я тепер ихъ нее и от всехъ детеи и приятелеи отимую, и по животе своем волными ихъ чиню вечне»²⁷. У листі до польського короля Сигізмунда Августа від 1570 р. турецький султан Сулейман скаржиться, що в українських містах «Черкасах, в Києві, в Брацлаві та в Каневі, в славнім Переяславі більше ніж тисяча жінок та дітей мусульманських знаходиться»²⁸, та просить їх відпустити. У своєму листі султан навмисно перекручує факти, адже відомо, що крім полонених татар на Київщині перебували переселенці з Криму, котрі отримували тут землю за службу у князя. Так, 1397 р. Вітовт виділив екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям, які визнали владу великого князя, землі у Черкасах і Каневі. У 1528–1529 рр. у районі Канева та Черкас розташовувався зі своєю ордою кримський царевич Іслам-Гірей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харчі та одяг²⁹. Напевно, подібно до литовських, київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Питання про татарських полонених знову постало під час Національно-визвольної війни. Ось що пише у своєму листі Самійло Кушевич про польсько-татарські переговори: «Мурзи, коли прийшли до них, категорично відповіли, що не можуть і не хочуть видати польських полонених, перш ніж будуть випущені й звільнені всі татари, які знаходяться в різних місцях Польщі»³⁰. Київська родина Ходик, що протягом XVII ст. мала своїх представників у міському магістраті у якості райців, бурмистрів й вейтів, походила з татарських полонених, що були оселені литовським князем Вітовтом біля Мозирського замку й приписані до числа замкових слуг³¹.

Одне з передмість Острога називалося Татарським. В місті діяла мечеть³², пізніше біля Татарського передмістя була зведена оборонна башта (виконувала й функцію брами), яка також отримала назву «Татарська»³³. Згадки про релігію та звичаї татар є у Пекаліда: «Скіфи є в місті; вони божество Магомета шанують, / П'ють молоко, яке змішують з кінською свіжою кров'ю»³⁴. Подібні ситуації можна було спостерігати й в інших містах. На початку XVI ст., з метою захисту столиці Великого князівства Литовського від татарських нападів, Вільно було обнесено захисними мурами. Одна з десяти брам міста отримала назву «Татарська», вона знаходилася поблизу передмістя, де мешкали татари; можливо, татари й склали залогов цієї брами³⁵.

Отже, образ татарина у міщанській літературі мав характер антигероя. Кримчак уособлював собою лихо, страждання, підступність. Невипадково етимологію його етнічного найменування виводили від назви підземного царства – Тартар, а самі вони виступали силами пекла, яких Господь наслав на християнські країни за їх гріхи. Незважаючи на все це, автори хронік, щоденників та художніх творів не могли проігнорувати вправність степовиків у військовій справі. Без позитивних характеристик, але з повагою відгукувалися ці автори про татарські загони в складі князівських військ. Їм не жаліли образливих епітетів для тих, хто брав у союзники кримчаків для війни з Річчю Посполитою. Таким чином, у свідомості та літературних творах татарин міг виступати у двох іпостасях – ворога та союзника. Літературний образ татарина був стереотипним, він уособлював «темні» сили. Навіть коли воїн Степу виступав як союзник або сусід, завжди підкреслювалась його інакшість, а в описах відбивалося прохолодне ставлення з боку автора.

¹ Klonowic S.F. Worek Judaszów // Klonowic S.F. Dzieła: W 2 t. / Oprac. J.N. Bobrowicz. – T. 2. – Lipsk, 1836. – S. 58.

² Ibidem. – S. 58.

³ Зіморочич Б. Потрійний Львів, тобто хроніка міста Львова / Пер. з лат. Н. Царьова // Часопис «І». – 2003. – № 29. – С. 34.

⁴ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). – Кн. 1 / Упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – К., 2006. – С. 300.

⁵ Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostragiano» (1600 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 170.

⁶ Кленович С.Ф. Роксоланія // Слово многоцінне... – Кн. 1. – С. 274–275.

⁷ Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 275.

⁸ Wiśniewska H. Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica. – Lublin, 2006. – S. 78.

⁹ Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2. – Одеса, 2004. – С. 123, 283.

¹⁰ Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 275.

¹¹ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових... – С. 314.

¹² Кушевич С. Листи зі Львова / Пер. з пол. та уклав І.І. Сварник // Жовтень. – 1980. – № 1. – С. 124.

¹³ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових... – С. 301.

¹⁴ Кушевич С. Листи зі Львова... – С. 119.

¹⁵ Там само. – С. 125.

¹⁶ Там само. – № 2. – С. 133.

¹⁷ Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 274.

¹⁸ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970.

- ¹⁹ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових... – С. 292.
- ²⁰ Зіморевич Б. Потрійний Львів... – С. 36.
- ²¹ Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 273, 274.
- ²² Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових... – С. 297.
- ²³ Кушевич С. Листи зі Львова... – № 3. – С. 103.
- ²⁴ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових... – С. 314.
- ²⁵ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 67.
- ²⁶ Там само. – С. 141.
- ²⁷ Там само. – С. 60.
- ²⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8: Матеріали до історії української козаччини по р. 1631 / Ред. І. Крип'якевич. – Львів, 1908. – С. 49.
- ²⁹ Черкас Б.В. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть // Надчорномор'я: Студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – К., 2008. – Вип.1. – С. 145–146.
- ³⁰ Кушевич С. Листи зі Львова... – № 2. – С. 136.
- ³¹ Антонович В. Паны Ходьки. Воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – Т. 1. – 1982. – Февраль. – С. 236–237; Його ж. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К., 1995. – С. 162–163.
- ³² Мишкинене Г. Очерк истории и культуры литовских татар // Диаспоры. Независимый научный журнал. – 2005. – № 2. – С. 51.
- ³³ Бондарчук О., Бондарчук Я. Оборонні споруди Острога // Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія. – Острог, 2011. – С. 266.
- ³⁴ Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових... – С. 296.
- ³⁵ Šiaučiūnaitė-Verbickienė J. Tatarzy // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Oprac. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys Kultura Wielkiego, R. Petrauskas, E. Raila. Przekład z litewskiego. – Kraków, 2006. – S. 763.

Гипич Вячеслав (г. Донецк)

Аспирант Донецького
національного університета

Образ крымских татар в мещанской литературе Украины XVI–XVII вв.

В статье реконструировано литературный образ крымских татар, который сложился в нарративистике Речи Посполитой XVI–XVII вв. Также изучаются образы, идеи, чувства и стереотипы, которые существовали в сознании мещанства относительно жителей Степи. Рассматривается значение, которое отводилось городам в защите украинских земель Речи Посполитой от нападений со стороны Крымского ханства.

Ключевые слова: Украина, образ крымских татар, Крымское ханство.

Vyacheslav Gipich (Donetsk)

Graduate student of Donetsk national university

The image of the Crimean Tatars in urban literature of sixteenth-seventeenth century Ukraine

The article deals with the literary image of the Crimean Tatars in the narratives of Polish-Lithuanian Commonwealth in sixteenth-seventeenth century. The article focuses on the images, ideas, feelings, and stereotypes of the nomads in the townspeople's consciousness. The article analyses the role played by cities in defense of the southern borderlands from Tatar incursions.

Keywords: *Ukraine, the image of a Tatar, Crimean Khanate.*

Чухліб Тарас (м. Київ)

Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК (282.247.34)(477)009 «16/18»

«...ТАТАР НЕМАЄ ЧОГО БОЯТИСЯ, БО ТАТАРИ НАМ НЕ ВОРОГИ...»: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ

У статті досліджуються особливості українсько-кримських політичних відносин, які були встановлені за часів гетьмана Б. Хмельницького і хана Іслам-Гірея III. Також вивчаються складні відносини між козацькою Україною і Кримським ханством у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Ключові слова: Український гетьманат, Б. Хмельницький, Іслам-Гірей III, кримські хани.

Українсько-татарські відносини, як відомо, мають глибоку історичну традицію, закорінену в давні часи¹. Перед здобуттям новітньої незалежності Україною, під час проведення у 1990 р. в Інституті історії України НАН України круглого столу з нагоди 500-річчя українського козацтва, Ярослав Дашкевич слушно зауважив, що «козацька і гетьманська верхівка, незалежно від орієнтації – польської, російської, шведської, турецько-татарської – чітко враховувала несприятливе геополітичне становище України і прагнула використати суперечності між своїми сусідами...»². Турецько-татарський фактор займав не останнє місце у зовнішній політиці ранньомодерної Української держави – Гетьманату (Війська Запорозького, Гетьманщини)³, адже протягом довгих століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, а у стосунках зі Стамбулом та Бахчисараєм були різні періоди співіснування – від наступальних військових походів до політичної залежності та миру. З цього приводу один з провідних вітчизняних геополітиків Юрій Липа зазначав, що саме геополітичний напрям «Південь – Північ» є основною віссю українського простору, а потяг його населення до опанування берегів Чорного та Азовського морів був найважливішим завданням України в історії⁴.

У зв'язку з цим логічним продовженням лінії протюркських політичних тенденцій гетьмана Богдана Хмельницького у середині XVII ст. стали пошуки турецької протекції Османів і татарської «дружби» Гіреїв (Гераїв, Гереїв) іншими володарями гетьманської булави – Павлом Тетерею, Степа-

ном Опарою, Іваном Брюховецьким, Петром Дорошенком, Петром Сухо-вієнком, Юрієм Хмельницьким, а також існування національних політико-державних утворень на правах васалітету по відношенню до Стамбулу та Бахчисараю в останній чверті століття⁵. Започатковані гетьманом Б. Хмельницьким українсько-кримські міждержавні політичні відносини активно продовжувалися не тільки протягом усієї другої половини XVII ст., але й спорадично відновлювалися у XVIII ст. При цьому, як відзначав В'ячеслав Станіславський, саме з початку цього століття бере гору тенденція розвитку мирних взаємовідносин між Кримським ханством (Кримським юртом⁶) та козацькою Україною, їхнього об'єднання перед загрозою зі сторони більш сильного суперника⁷.

Відсутність протягом 1940–1990-х років на теренах «материкової» України власної тюркологічної школи⁸ сприяла тому, що, аналізуючи різноманітні проблеми історії українсько-кримських політичних взаємин XVI–XVIII ст., вчені, головним чином зверталися до висвітлення їхніх конфронтаційних сторінок. У зв'язку з цим багатьом дослідникам бракувало концептуальних та об'єктивістських підходів, що залежало від впливу політичної кон'юнктури на історіографію в умовах тривалого перебування України у межах Радянського Союзу. Поза тим, політичні відносини між Українською і Кримсько-Татарською державами у ранньомодерну добу світової історії характеризуються не тільки роками військового протистояння та взаємоторгнень, але й значною мірою дипломатичними перемир'ями та мирним співжиттям українців і татар⁹ в межах Східної та Південно-Східної Європи.

Витоки українсько-кримських політичних союзів

Початки українсько-кримських політичних союзів ранньомодерного часу слід шукати ще у першій половині XVI ст., коли у 1517 р. від імені Литовсько-Руської держави (Великого князівства Литовського) черкаський і канівський староста Остафій Дашкович забезпечував проведення переговорів з Кримським ханством у Черкасах¹⁰. У 1522 р. Остафій Дашкович разом з київським шляхтичем Іваном Горностаєм відповідав за перевезення «упоминків» до Криму. Перебуваючи в Криму, він також паралельно збирав розвідувальну інформацію, яку надсилав королеві. Одночасно український урядовець виступав посередником у дипломатичному листуванні між ханом Мегмед-Гіреєм I і польським королем Сигізмундом I¹¹. Протягом деякого часу Дашкович навіть був дипломатичним заручником у Кіркорі (тогочасна столиця Кримського ханства) – татари готувалися до походу на Астрахань й не хотіли, щоб Литовсько-Руська держава заважала їм у цьому.

Претендент на кримський трон Іслам-Гірей у 1526 р. вислав до Дашковича свого посла з листом, в якому відзначалося, що він є союзником Великого князівства Литовського. Окрім того, він звертався до українського урядовця з проханням забезпечити проїзд його посла до польського короля¹².

Однак Дашкович відправив татарина до Бахчисарая, а сам відписав Сигізмундові I, що Кримське ханство готується до нападу на Литовсько-Руську державу. Восени 1528 р. претендент на ханський трон Іслам-Гірей підійшов до тогочасної української столиці Черкас та просив притулку в Остафія Дашковича. Тоді ж черкаський староста разом з королівським урядником Михайлом Григоровичем та підрозділами того ж Іслам-Гірея воював у Північному Причорномор'ї з османськими військами. Навесні 1532 р. черкаський староста зумів вмовити нового кримського хана Саадет-Гірея підписати мирну угоду з королем Сигізмундом I, а отже кримська орда була змушена відійти з Середнього Подніпров'я¹³.

У 1534 та 1535 рр. О. Дашкович на чолі козацьких загонів спільно з кримськими ханами здійснював походи на Москву та Казань. Тоді козацько-татарські війська спустошували значну територію Великого князівства Московського – включно до самої Москви¹⁴. Після смерті О. Дашковича, його наступник, черкаський і канівський староста Василь Тишкевич проводив переговори з Кримським ханством з метою його участі у війні Великого князівства Литовського з Московською державою¹⁵. Дипломатичним успіхом В. Тишкевича стало підписання угоди між Литовсько-Руською державою і Кримом у 1540 р.¹⁶

Більш ніж через півстоліття, у 1585 р., козацький провідник Ян Оришовський надіслав своїх посланців до кримського хана Іслам-Гірея II¹⁷. Тоді українські козаки пропонували ханові давати їм «жалування» в обмін на згоду здійснювати спільні військові походи. На більш якісний рівень козацько-татарські стосунки вийшли вже у XVII ст. Поки значна частина козаків під прапорами різних європейських монархів брала участь у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр., керівництво Війська Запорозького на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком укладає договір з Кримським ханством. Згідно з твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вищим за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу¹⁸. У грудні 1624 р. кримський калга (перша особа після хана) Шагін-Гірей підписує наступний документ, що скріплює дану їм присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов'язань: «Я, Шагін-Гірей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди... І від них (козаків) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...»¹⁹. Натомість Військо Запорозьке в особах гетьмана й старшини також склало відповідний лист і затвердило його власною присягою.

У розвиток українсько-кримських домовленостей весною 1628 р. на прохання татарської сторони гетьман Михайло Дорошенко надав військову

допомогу обложеному в Бахчисараї ногайськими ордами Шагін-Гірею. Очевидець тих подій писав, що тоді в Криму загинуло близько тисячі українців, а облогу столиці ханства ногайським мурзою Кантемиром було знято. На знак подяки, свідчив документ, «українські козаки були з великою гостинністю прийняті Шагін-Гіреєм і ханом. Їм було дозволено поставити свій прапор із зображенням хреста на стіні ханського палацу...»²⁰.

Укладення козацько-татарського договору 1624 р. значно вплинуло на плани гетьмана Богдана Хмельницького під час підготовки ним революційного виступу проти Речі Посполитої. У другій половині січня 1648 р., Хмельницький направив посольство на чолі з полковником Яцьком Клишею до Бахчисараю з проханням надіслати військову допомогу проти польських магнатів. Спочатку Іслам-Гірей III відмовився допомагати українцям з огляду на небажання конфліктувати з польським королем, але потім пообіцяв продовжити переговори у разі, якщо Хмельницький умовить донських козаків не нападати на Крим.

Мирний договір між гетьманом Б. Хмельницьким та ханом Іслам-Гіреєм III. Українсько-татарські зв'язки 1650-х – початку 1660-х років

У середині лютого 1648 р. гетьман відрядив нове посольство до Бахчисараю, яке і домоглося укладення договору наприкінці (ймовірно, 23–25) того ж місяця. Великий українсько-татарський союз передбачав такі положення: встановлення дружніх відносин між Військом Запорозьким та Кримським ханством; надання взаємної військової допомоги; заборону татарам спустошити українські землі; оплату гетьманським урядом послуг татар грошима, продовольством, фуражем та частиною військової здобичі²¹. У середині квітня 1648 р. Б. Хмельницький особисто виїхав до Бахчисараю, де «що треба було, розмовляв наодинці» з ханом Іслам-Гіреєм III. Через декілька тижнів після цих переговорів до козацького війська приєднався 20-тисячний татарський загін. Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала елітним підрозділом української армії. У поєднанні з козацькою піхотою це стало вирішальним у позбавленні війська Речі Посполитої стратегічно-тактичної переваги, яку вона мала перед цим на теренах Східної Європи.

Про важливість українсько-татарських політичних стосунків промовляє навіть те, що саме укладання мирної угоди між Річчю Посполитою і Кримом 15 грудня 1653 р. (яка розірвала союзницькі відносини між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III) стало вирішальною причиною для підписання українською стороною Переяславсько-Московського договору 1654 р.²² Тим не менш, у наступні роки гетьманський уряд виявляє велику дипломатичну активність для відновлення миру з Кримським ханством (лютий–квітень, 1654 р. – посольство у Крим С. Савича; серпень, 1654 р. – посольство

П. Тетері; жовтень, 1654 р. – переговори з татарським послом Тохтамишагою; січень, 1655 р. – переговори з новим ханом Мегмед-Гіреєм IV під Охматовим; березень, 1655 р. – козацьке посольство до Криму, серпень, 1655 р. – чергове українське посольство в Криму), у результаті чого між гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Мегмед-Гіреєм IV 12 листопада 1655 р. було укладене важливе перемир'я під Озерною²³.

Таким чином, головне завдання – досягнення нейтралітету Кримського ханства у війні України проти Польщі – було виконане. Крім того, в той же час московський цар Олексій Михайлович уклав угоду з Кримським ханством про те, щоб «быти и Крымскому юрту в тишине и в покое и другу ево государеву другом, а недругу недругом и на его Царского Величества украинные города и уезды, также и на Его Царского Величества подданных на Запорожских Черкасс войною самим не ходит и царевичей и детей своих и братью и племянников и князей и мурз и уланов и всяких воинских людей и черных и крымских и нагайских людей и азовских и никаких татар не посылать...»²⁴. Проте, на жаль, Озернянське перемир'я проіснувало недовго, а кримський двір не дотримувався своїх міжнародних політичних зобов'язань. Розірвання, в силу різних причин, мирних зв'язків з Кримом у другій половині 1656 – першій половині 1657 рр. привело до значного погіршення міжнародного положення Українського гетьманату.

Від часу смерті Б. Хмельницького і до середини 60-х років XVII ст. уряди Стамбулу й Бахчисараю не мали єдиної точки зору відносно ново-посталої на теренах Східної Європи козацької держави. Якщо Порта хотіла напряму підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмед-Гірея IV, коли кримський хан став відкрито ігнорувати накази свого сюзерена турецького султана Мегмеда IV Авджи²⁵ щодо участі у війні між Османською і Австрійською імперіями. Це він робив задля того, щоб мати змогу використовувати свої війська для можливості взяти безпосередню участь у подіях, які розгорталися в Україні.

Гетьман Іван Виговський, який прийшов до влади після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р., був наступником останнього у його відносинах з Кримом. Вже у лютому 1658 р. він укладає військову угоду з представником Кримського ханства Караш-беєм, що дозволило йому з допомогою багатотисячної орди отримати переконливу перемогу над московською армією під Конотопом (28–29 червня 1659 р.). Хоча тут необхідно зазначити, що вперше у вітчизняній історії нового часу татарські війська були використані гетьманським урядом для придушення внутрішньої опозиції (боротьба І. Виговського з Я. Барабашем, І. Безпалим та М. Пушкарем). Цей факт мав негативний вплив на процеси консолідації української ранньомодерної еліти і в наступні десятиліття.

Сподіваючись нейтралізувати Крим у його допомозі Україні проти Росії, московський цар Олексій Михайлович відправляє до хана посольство

І. Опухтіна і Ф. Байбакова. Воно мало запропонувати Мегмет-Гірею IV відмовитися від підтримки Яна II Казимира та І. Виговського. Але хана не зацікавила ні ця пропозиція, ні обіцянка росіян значно збільшити «упоминки» юрту²⁶ – на той час, як відзначають дослідники, серед верхівки Кримського ханства провідною стала думка щодо встановлення протекції над Українським гетьманатом²⁷. До речі, з українського боку стосунки між двома державами розумілися не інакше як «дружні», «братерські» та «приятельські»²⁸. Відмовивши московським дипломатам, татарський візир Сефер Гази-ага, заявив, що цар мусить передати ханові українські міста, які знаходяться під владою гетьмана Виговського. Поза тим, у травні 1658 р. хан Мегмед-Гірей IV відписував у Москву, що «*козаки є окремою державою... нікому себе не підпорядковують, мають бажання самі бути у власній державі (виділення наше. – Т. Ч.)*»²⁹.

Після втрати булави І. Виговський розпочинає активну політику щодо налагодження тісних стосунків з Кримським ханством. Очевидно, що завдяки військовій та політичній підтримці татар він знову хотів повернути собі гетьманство. Зокрема, весною-влітку 1660 р. экс-гетьман веде переписку з ханом Мегмед-Гіреєм IV, представниками кримського двору Батир-агою, Агмед-агою, Шабалат-агою, перекопським мурзою Карач-беєм, візирем великих орд Сефер Гази-агою, до нього прибув посланник нурадин-султана Магмет-Ага³⁰. Цікаво, що кримський хан особисто переймався розшуком дружини генерального писаря в уряді Ю. Хмельницького С. Голуховського, яку Виговський хотів обміняти на свою жінку, яка була захоплена прихильниками молодшого сина Б. Хмельницького. У липні 1660 р. Мегмед-Гірей IV писав до І. Виговського, що, на жаль, жінка Голуховського «у Кафі того літа» померла від хвороби, а то б він дозволив її викупити, адже «ми на прохання ваше для того самого, що нам багато у всякій справі слугували і багато з нами в дружбі перебували і зараз перебуваєте...»³¹.

Протистояння українських і польських військ під Чудновим восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від принизливих Переяславських угод 1659 р. з царем Олексієм Михайловичем і черговий перехід під зверхність короля Яна II Казимира. Показово, що велика кількість старшини та козацтва під час Чуднівської кампанії спочатку ратувала за те, щоб не визнавати владу короля Речі Посполитої, а укласти військово-політичний союз з Кримським ханством. Як засвідчував очевидець тих подій П. Гордон: «...Більшість... стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх, до султана нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцянкою великих сум грошей..., з умовою або з'єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому...»³².

Новий гетьман Юрій Хмельницький був змушений враховувати присутність великого татарського війська на українських землях. Зокрема, у дипломатичній інструкції, яка була надана наприкінці 1660 р. у керівникові

посольства до Варшави С. Опарі, серед інших було поставлено завдання просити у короля, щоб той не дозволяв кримському ханові спустошити Україну³³. З огляду на ненадання військової допомоги Коронаю Польською на початку 1661 р. Ю. Хмельницький укладає угоду з Кримським ханством: у листі до польського короля від 14 січня гетьман писав, що «стосовно хана Кримського Його Милості, повідомляємо, що ми уклали Вічний мир, якого ніхто не розірве, хоч би і хотів...»³⁴. 17 вересня 1661 р. ця угода була підтверджена т. зв. Ставищанським мирним договором з Кримським ханством. У розвиток кримсько-українських домовленостей у травні 1661 р., кримський посол Махмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських військових підрозділів з усіх українських міст. Військово-політичний договір, який було підписано Ю. Хмельницьким у таборі під Ставищами, передбачав спільні військові дії України та Криму проти Росії, а також позбавляв права татарську орду визискувати українське населення³⁵. Можливо, що також ця угода передбачала «возведення» гетьмана Ю. Хмельницького на трон господаря Волоського князівства³⁶.

Очевидно, що вже з того часу можна говорити про відверте бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але щоб досягнути цього, монаршій династії Гіреїв необхідно було витіснити з України не тільки війська російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже перед тим кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та і Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. У травні 1662 р. у листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет-Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан. – Т. Ч.) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»³⁷.

Необхідно зауважити, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну з метою об'єднання українських земель проводилися за участю татарських орд³⁸. Одночасно, користаючись потребою гетьманського уряду у військовій підтримці Криму, Бахчисарай планує підкорити його свої владі. Досить промовистою була оцінка тогочасних українсько-татарських політичних відносин одним з провідних представників урядової старшини Українського гетьманату Г. Лісницьким (вересень, 1662 р.): «Татари умовляють усю Україну, щоб вона відторглась від Речі Посполитої і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості... Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже зазнали»³⁹.

Очевидно, що великим був вплив кримсько-татарського чинника на обрання гетьманом України Павла Тетері після зречення молодшого Хмельницького. Про це промовляє не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на елекційній козацькій раді, але і його свідчення про те, що саме хан Мегмед-Гірей IV «учинив гетьманом» Тетерю⁴⁰. Однак на початку свого гетьманування «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарсь-

ких підрозділів з Правобережної України, але цього так і не трапилося, зважаючи на позицію Речі Посполитої. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря оскаржував дії татар в Україні до свого сюзерена у Варшаву: «...Вона (кримська орда. – Т. Ч.) здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою...»⁴¹.

Гетьман Тетеря, вслід за своїми попередниками, розумів відносини Українського гетьманату з ханством не інакше як «дружні», а отже рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою, що і було зроблено у таборі під Ставищами під час підписання договору 1661 р. Однак практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування Гіреями своїх північних українських сусідів. «...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості»⁴², «...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»⁴³, – описував П. Тетеря тогочасні політичні стосунки з Кримським ханством. Поза тим, війська кримського хана допомагали гетьманським підрозділам у багатомісячній облозі (липень–жовтень 1664 р.) м. Ставища на Київщині⁴⁴.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера та Менглі-Гіреїв, а також Дадеш-аги брало участь у спільному поході короля Речі Посполитої Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Однак, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії⁴⁵. Крім того, татарські воєначальники під час походу намагалися умовити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV Авджи, що означало б і залежність Українського гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придунайськими князівствами – Валахією і Молдавією. «Ляхи не мало не бажують вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться піти, то ми готові їх знищити разом з вами... Чи не краще вам поклонитися хану..., який ні міст, ні сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?»⁴⁶ – говорив у березні 1664 р. ханський посланець Дедеш-ага гетьману Тетері.

Згідно зі свідченнями сучасників, колишні гетьмани І. Виговський та Ю. Хмельницький проводили активні переговори з татарськими урядовцями щодо відновлення «старої ліги з татарами»⁴⁷. Наприкінці 1664 р. хан Мегмед-Гірей IV спонукав правобережного гетьмана П. Тетерю до підписання нового кримсько-українського миру. Одночасно кримський хан вмовляв лівобережного гетьмана І. Брюховецького «відступити від царя» та підписати мирну угоду з Юртом⁴⁸. Отже, у недалекій перспективі Кримське ханство бачило козацьку Україну об'єднаною за їхнього сприяння, що передбачало політичну підлеглість гетьманських урядів Правобережжя та Лівобережжя татарській династії Гіреїв.

Українсько-кримські політичні відносини у другій половині 1660-х – першій половині 1670-х років

Окремо у когорті керманічів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами, треба відзначити діяльність гетьмана Степана Опари, який, на думку вчених, перший серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя турецько-татарський напрям у зовнішній політиці Українського гетьманату⁴⁹. Перебування Опари на посаді правителя правобережної частини Українського гетьманату було дуже коротким, порівнюючи з урядуванням тут інших козацьких достойників, адже воно тривало всього протягом двох місяців – з 11 червня до 18 серпня 1665 р.⁵⁰ Ще у листопаді–грудні 1664 р. С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV⁵¹, а у січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня у Лисянці⁵². Вочевидь, це було зроблено з огляду на польсько-татарський мир, що діяв у той час. Та визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише спритним політичним ходом С. Опари і стало засобом до незалежнення правобережної частини Українського гетьманату за татарською допомогою. На середину 1665 р. він розсилає універсали до населення правобережних міст та містечок; підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вони мали за часів гетьмана Б. Хмельницького.

Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира у листі від 7 липня 1665 р.: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається»⁵³. В іншому листі до канцлера Празьмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (в т. ч. білоцерківському і поволоцькому) закликаючи їх на козацьку раду і при цьому обіцяючи всім ханську протекцію. Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, проте має свого сюзерена – султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, Опара висилає до Стамбулу козацьке посольство, які прибули до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог⁵⁴. Турецький султан пішов назустріч проханням козаків – у кінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан-Мехмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися ординські загоны на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом, всього близько 22 тисяч вояків⁵⁵.

Одночасно з дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планує

вирушити у напрямку Канева. Метою цього походу повинно було стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату⁵⁶. Перед цим Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня підійшов разом з яничарами і татарами Кан-Мехмед⁵⁷. Після численних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка і Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про сполучення основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара висилає у район можливого сполучення своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з 5-тисячним татарським загоном⁵⁸.

Цей наказ гетьман віддав 17 серпня 1665 р., а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду у районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «... 18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...»⁵⁹. Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Йоахім Єрлич⁶⁰.

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений хан Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман трактував не як протекторів, а лише як рівних союзників, і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Крім того, на нашу думку, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисараю. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й татар: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»⁶¹.

Певну роль в усуненні Опари зіграв також білоцерківський комендант Стахурський, який постійно намовляв Кан-Мехмеда і татарських мурз до цього⁶². Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до українців: «... якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати»⁶³. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим

генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками в т. ч. й бунчужним Жилкою»⁶⁴ Дорошенка не було затримано, й він перебував у татарському таборі не у статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

Разом з найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Бахчисараю, але тут знову у події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі у змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання, послали і з дороги вернули (Опару. – *Т. Ч.*) і з ним проклятим його суддя Радочинський...»⁶⁵. Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»⁶⁶. Правобережний гетьман Степан Опара став заручником політики Кримського ханства та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

Протореним шляхом Опари пішов і його наступник Петро Дорошенко, який добивався більш самостійного статусу України за допомогою Стамбулу та Бахчисараю. Перші спроби П. Дорошенка встановити контакти зі Стамбулом відносяться до лютого 1666 р., коли після Лисянської козацької ради гетьман повідомив султана про схильність до визнання його зверхності⁶⁷. Очевидно, це й справді було так, адже у квітні того ж року в листі великого візира Порти Кьопрюлю-заде Фізіля Агмеда-Паші⁶⁸ вказувалося на те, що український гетьман є підданим султана. А восени 1666 р. поблизу Цибульника Дорошенко, згідно зі свідченнями очевидців, присягнув трьом солтанам Кримського ханства, «що йому бути з ханами в дружбі, а цесарю турському в підданстві»⁶⁹. Причинами звернення гетьмана до мусульманських володарів про визнання їхньої зверхності були небажання польського монарха надати Дорошенкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

Цікаво, що гетьман підтримував стосунки як з новопризначеним султаном у березні 1666 р. ханом Аділ-Гіреєм I, так і з колишнім ханом Мегмед-Гіреєм IV та його представниками. До речі, цього часу опозиційні кримські політики виношували плани повернути владу у Кримському ханстві за допомогою військової та політичної підтримки П. Дорошенка⁷⁰. З свого боку новий хан також просив Дорошенка прислати до Криму кілька тисяч козаків для його підтримки⁷¹. У зв'язку зі складною внутрішньополітичною ситуацією в Криму татарська орда не надійшла на допомогу гетьманові під час здійснення ним першого задніпровського походу (літо, 1666 р.) з метою

підкорення своїй владі Лівобережної України. Лише після закінчення цього походу, у жовтні до Чигириня прийшло 15-тисячне татарське військо на чолі з нурадин-султаном Девлет-Гіреєм. Згідно зі свідченнями очевидців, близько 8 жовтня гетьман П. Дорошенко та генеральна старшина присягнули, щоб «бути з кримським ханом у мирі і разом ходити на великого государя (московського царя. – Т.Ч.) в малоросійські і українні міста війною...»⁷². У другій половині жовтня на виконання українсько-кримських домовленостей правобережні козацькі полки разом з татарською ордою здійснюють напад на територію Переяславського, Полтавського, Гадяцького, Прилуцького та Ніжинського полків лівобережного Українського гетьманату. А вже у листопаді 1666 р. об'єднані українсько-татарські війська починають витискати з Правобережжя коронні підрозділи. Як засвідчував польський шляхтич Я. Тушинський, «орда з козаками наступала, не допускаючи нас на постій і так нас, поволі... випроводили з України...»⁷³.

У зв'язку з цим король Речі Посполитої Ян II Казимир писав П. Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди, здійснює відносини з Кримським ханством без погодження з Варшавою та наступає на його володіння⁷⁴. Виправдовуючись трохи згодом перед королем, Дорошенко повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», а стосовно союзницьких відносин Українського гетьманату з ханством український зверхник зазначав про їхню користь для Речі Посполитої⁷⁵.

Восени 1667 р. за сприяння Кримського ханства (22-тисячної орди калги-султана Крим-Гірея) П. Дорошенко здійснив похід на Західну Україну з метою її включення до Українського гетьманату. Як відзначали з цього приводу В. Смолій та В. Степанков, «у сфері зовнішньої політики для гетьмана було важливо не лише зберегти приязні стосунки з Кримом, а й забезпечити регулярне надходження від хана військової допомоги»⁷⁶. У результаті українсько-татарсько-польського військового протистояння поблизу м. Підгайці на Тернопільщині гетьман за посередництва кримського хана Аділ-Гірея визнав зверхність короля Речі Посполитої. Між Коронаю Польською та правобережним Українським гетьманатом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене перемир'я, що мало назву «*Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків*»⁷⁷. Перед тим, 16 жовтня, Кримське ханство також уклало союзницьку угоду з Коронаю Польською й таким чином примусило українського правителя підписати з нею вимушене перемир'я.

У січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів Українського гетьманату: «*З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя. – Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу*

не бувати (виділення наше. – Т.Ч.)»⁷⁸. Щодо міжнародних проблем Українського гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союза дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁷⁹. Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю та залежному від нього кримському хану: 1) Україна не повинна сплачувати данину; 2) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 3) прислані в Україну турецькі і татарські війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; 4) зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до Гетьманату, й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 5) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 6) султан та хан не мають права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті⁸⁰.

Якби Османська імперія та Кримське ханство не прийняли б цих пропозицій, то, як відзначалося в документі, гетьман разом з Військом Запорозьким відмовляться від такої угоди: «...Коли турецький султан і кримський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі і церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінити, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям будуть брати, то тим приязнь нашу відкинуть...»⁸¹. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV Авджи погодився лише з окремими пунктами, а саме: по-перше, не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків), а, по-друге, дозволити козакам самостійно обирати гетьмана⁸². Одночасно з налагодженням тісних стосунків з Стамбулом відбувалися активні зносини Чигирина з Бахчисараєм.

Однак політика хана Аділ-Гірея I щодо України не влаштувала П. Дорошенка, що стало однією з причин, які підштовхнули гетьмана до укладення угоди з Османською імперією про визнання султанської зверхності. Виправдовуючись перед Варшавою за прийняття турецьких санджаків, гетьман Дорошенко свідчив, що він це зробив лише заради збереження України «в цілості» та для захисту її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»⁸³. У відповідь на таку політику уряду П. Дорошенка поляки скористалися «козирною картою», яку довгий час тримали «в рукаві»: за їхньою підтримкою від імені частини правобережних полків та

Запорозької Січі і, звичайно, без згоди Дорошенка гетьманом правобережного козацтва обирається уманський полковник Михайло Ханенко. Саме на його користь перед тим склав свою «татарську» булаву П. Суховієнко. Такі дії Речі Посполитої додали великої турботи Дорошенку, який тепер, крім боротьби з Московським царством за Лівобережжя та з Польщею за Правобережжя, мав вирішувати складні внутрішньополітичні проблеми децентралізації Українського гетьманату. Також порушувалися задуми гетьмана залучити польські війська до війни з Росією та використати татарську орду (а М. Ханенка, так само як перед тим і П. Суховієнка, деякий час підтримував хан Аділ-Гірей) для противаги тій же Речі Посполитій на Правобережній Україні⁸⁴.

Одночасно з прийняттям турецької протекції П. Дорошенко вирішує проводити складну дипломатичну гру з Москвою, обіцяючи їй свою політичну підлеглість. Початок відпрацювання проекту майбутнього переходу під протекцію царя «Всієї Русі» Олексія Михайловича припадає на кінець 1668 р. У листопаді П. Дорошенко після переговорів з російським воєводою Києва П. Шереметєвим відсилає до Києва писаря Н. Кононовича, який мав оголосити воєводі спеціальні «статті», на яких гетьман погоджувався піддатися Олексію Михайловичу. Причиною різкої зміни політичного курсу стали військові невдачі Дорошенка у боротьбі з гетьманом Суховієнком та перерієнтування хана Аділ-Гірея на підтримку останнього. Саме тому у 12 запропонованих «статтях» один з перших пунктів засвідчував бажання П. Дорошенка залучити московські війська для боротьби з Кримським ханством. Одночасно у відповідь на прохання московського посла В. Тяпкіна розірвати мирні стосунки з Кримом гетьман відповідав, що не може цього зробити, але буде утримувати татарську орду від нападів на Московське царство⁸⁵.

2 вересня 1670 р. М. Ханенко підписав свій угодовський варіант домовленостей з Річчю Посполитою. Острозька (Ханенка) угода повторювала положення Чуднівського трактату Ю. Хмельницького з Яном II Казимиром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України⁸⁶. Недарма П. Дорошенко після прибуття його послів з вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано «зрадником» Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Йосифу Шумлянському, що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... *вже посилаємо по Орду* (виділення наше. – Т. Ч.). Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»⁸⁷. Гетьман просив повідомити Михайлу Корибуту Вишневецькому, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв'язку з черговим наступом польських військ український гетьман заявляв, що йому дово-

диться шукати іншої протекції, яка б не дозволяла плюндрувати, палити та грабувати Україну. Того ж місяця старшинська рада остаточно ухвалює визнати протекцію Мегмеда IV Авджи. Одночасно Дорошенко посилає до Бахчисараю брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Посли Дорошенка у Варшаві продовжують добиватися переукладення Острозької угоди.

Військові плани правобережного Українського гетьманату в 1671 р. були такими: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й забезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі – об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника⁸⁸. Хоча у листі до польського урядовця Петрановського гетьман відзначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»⁸⁹.

Турецький чауш Ахмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів про міжнародно-політичний статус козацької України, заявив Яну Казимиру, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а володар Речі Посполитої не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України»⁹⁰. Разом з тим, кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії», – наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка. Турецько-польська дипломатична та військова суперечка за Україну тривала досить довго, адже ще у 1675 р. новий монарх Речі Посполитої Ян III Собеський через кримського хана повідомляв султанові: «Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом...»⁹¹.

Влітку 1672 р. багатотисячна турецька армія (до неї входили підрозділи Кримського ханства) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV Авджи, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою – «перед кожної сесією бували у каймакана (на той час керівника турецьких дипломатів. – Т.Ч.)»⁹². Під час чергової зустрічі з турецьким султаном у жовтні 1672 р., Дорошенко висловлював прохання щодо виконання Стамбулом взятих перед цим зобов'язань сприяння гетьману в

об'єднанні України. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна»⁹³.

За Бучацькою угодою 1672 р., до Османів відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилась від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава (у документі – «*Panstwo*») Українська має належати козакам у старих кордонах»⁹⁴, – зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річкам Горинь і Лабунь.

З початком 1674 р. у Дорошенка виникає проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана, і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою Україною. Черговий прихід турецьких і татарських військ на Правобережжя у серпні закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель.

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що новий польський король Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами⁹⁵. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство»⁹⁶, – свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і саркастично, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем»⁹⁷. Власне цей жартівливо-саркастичний титул якнайкраще підходив П. Дорошкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Отже, прагнення Петра Дорошенка, як і його усіх попередників на гетьманській посаді, до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманату так і не були втілені в життя. Це було спричинене не лише

внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною Українською козацькою державою того чи іншого династичного володаря (включно з кримським ханом) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи⁹⁸. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васально-залежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

Ще у квітні 1666 р., у зв'язку з незалежницькою позицією, стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмед-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей I, в якому Османська імперія хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема, це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важкокерованого хана, турецький султан Мегмед IV Авджи хотів напряму впливати на розвиток подій в Україні. Але з огляду на те, що Османська імперія у цей час воювала з Венеціанською республікою, Аділ-Гірей I продовжив «самостійницький» курс свого попередника. Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України «обох берегів» Дніпра. Фактично на той час більшість території Правобережжя вже знаходилася під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке перебувало під московською протекцією, Аділ-Гірей I йде на дипломатичну хитрість і під час переговорів з послами царя Олексія Михайловича вимагає вивести російські війська з «черкаських міст», щоб «бути їм, черкасам, в уособ», тобто щоб Українська козацька держава стала незалежною і від царя, і від хана⁹⁹. «...А от казаков бы отступитца покамест меж нами обоими велики государи послами ссылка будет и братцкая наша дружба подкреплена будет»¹⁰⁰, – писав 14 листопада 1668 р. хан Аділ-Гірей I до московського царя. Однак можна було передбачити, що якби Москва вивела свої війська з Лівобережної України, туди відразу б увійшли татарські орди.

Протягом того ж 1668 р. між Бахчисараєм і Москвою відбувся цікавий дипломатичний спір за право володіння Правобережною Україною: «И вам бы калге Крым Гирею царевичу ведая с нами великим государем брата нашего Адил Гирея царя о дружбе и о любви и пересылки из войны из черкасских городов выступить и задоров никаких чинить не велел, для того что черкасы, которые по сю сторону Днепра учинились в подданстве под вашею царского величества высокою рукою и в винах своих добили челом. Да и брат наш цареве величество (хан Аділ-Гірей I. – *Т.Ч.*) в грамоте своей к нам великому государю писал, которые казаки в винах своих нам великому государю добьют челом и в подданстве под нашею царского величества высокою рукою учинятца, и ему до тех казаков дела нет, и вступатца за них не учнет, и как вы Калга Крым Гирей царевич из войны из наших мало-российских городов выступите и в Крым придете, и вам бы по совету з братом нашим с Адил Гиреевым царевым величеством ближнего своего

человека для договору на Волуйку слать без мотчания...»¹⁰¹. Тобто, йшлося про те, що Москва не буде претендувати на козаків-правобережців, які визнали зверхність турецького султана і кримського хана. До речі, це положення було закладено і в московсько-польському Андрусівському перемир'ї 1667 р. Тільки в його статтях цар відмовлявся від правобережного козацтва вже на користь польського короля¹⁰².

Даний територіальний спір про політичну підлеглисть Правобережної України, з огляду на проведення Дорошенком гнучкої полівасалітетної політики, ніяк не вирішувався, а тому у квітні 1670 р. московський цар через свого посла В. Єлчина звертався до кримського хана: «...А о казаках украинских имяновано, ести бі похотіли к нам великому государю к нашему царському величеству в підданство, и вашего царева величества о том слово не будет; а после того к нам великому государю к нашему царському величеству писал ваше Адил Гиреево царево величество... В наши государства войною не ходитъ, и городов и земель, так же и подданных по обе стороны Днепра не воевать, и воинских людей не посылатъ, и лиха никакова ни за что не хотеть... В Украине войны не починать, и злых ссор к войне ни от кого не слушать и войны ни за что, и между тремя государствами (Росією, Польщею і Кримом. – *Т.Ч.*) мир согласно и вовеки непременно держать...»¹⁰³. На хитромудру дипломатичну еквілібристику Москви кримський хан відповідав таким чином: «...А будет Черкаская земля (Правобережна Україна. – *Т.Ч.*) нам великому Адил-Гирееву цареву величеству учинитца в подданство и для того нам войны, ссоры не чинить и войны не начинать, на тым бы шертовали...»¹⁰⁴.

Важливе місце у політиці нового хана займали стосунки з українськими гетьманами, яких Адил-Гірей I хотів бачити цілковито залежними від себе. Коли він побачив, що П. Дорошенко наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль і відновити рівноправні «братерські» відносини між Україною та Кримом, то відразу ж вирішив змістити його. Коли ж це йому не вдається (Дорошенко встиг сподобатися стамбульській владі), то він, використовуючи Запорозьку Січ (а її старшина виношувала плани позбавлення Дорошенка булави), призначив свого гетьмана правобережного Українського гетьманату. Ним став запорозький військовий писар П. Суховієнко (Суховій)¹⁰⁵. У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «...есть в Запорогах писарь Петрушка Суховой, досужей и ученой человек, в 23 года, и послан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховой, а прежде сего таких умных людей к ним не присылавали»¹⁰⁶.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'являється у 1667 р., виступаючи як кошовий писар Запорозької Січі¹⁰⁷. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в Андрусові перемир'я між

Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи подальшого міжнародного поділу України між оточуючими її країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький¹⁰⁸. Однак наміри першого укласти більш тісний союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини. На початку серпня 1668 р. кошова рада Запорозької Січі вирішує відправити до татарської столиці Бахчисараю посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву в П. Дорошенка і віддати її до рук людини, яка б, на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців і була більш прогнозованою для кримського хана¹⁰⁹. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря Суховія, якому й доручили очолити посольство до Криму. Прибувши в середині серпня до Бахчисараю, він швидко уклав військово-політичний договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм І. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарські улуси хан обіцяв надати військову допомогу січовикам¹¹⁰. У процесі спілкування представників козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею І, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, де були зображені «лук з двома стрілами»¹¹¹.

Відразу після повернення в Україну Суховієнку пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду, «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана»¹¹². Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовив і відписав Суховієнку, що згідно з козацьким звичаєм козацькі з'їзди завжди проводились «в городах», а не на Запорожжі. Таким чином, рада запорозького коша обирає П. Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це обрання підтримали близько шести тисяч запорожців, козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків¹¹³. Однак слід відзначити й те, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно запорозько-татарської угоди) багатотисячної орди з Кримського ханства. Крім цього, відразу ж після обрання П. Суховієнка направляє своїх послів до турецького султана Мегмеда IV Авджи. Вони мали запевнити султана, що новообраний гетьман буде притримуватися всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мегмед IV Авджи підтримав Суховієнка на гетьманстві, пообіцявши йому допомогу хана, а також пообіцяв надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю.

Першим кроком П. Суховієнка у ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «... а писал де к нему Дорошенку Суховеенко что но гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом»¹¹⁴. Цікаво, що цей лист був скріплений подарованою

Суховієнку ханською печаткою, що переконливо засвідчувало його васальне становище. Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників з вимогами не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які той привів до України¹¹⁵. Більшість полковників підтримала Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду, на якій швидко б «поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка»¹¹⁶. Виконуючи Дорошенків наказ, у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами і вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом з татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною м. Лубен з питання розміщення в місті на зиму 4 тисяч татар¹¹⁷. Але йому в цьому було відмовлено. Саме наприкінці осені, не без допомоги московських представників, в Україні поширюється чутка про «обусурманення» П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко перейшов до мусульманської віри під іменем Ашпат-мурзи¹¹⁸. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я «Шамай». Крім того він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном»¹¹⁹. Можливо, й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей – Ашпат-мурзою, але свідчення про його перехід в іслам, на нашу думку, є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, що одним з головних принципів своєї діяльності проголошували оборону православної християнської віри?

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу особу, показовими є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгасцької зі мною був і на Україну не наступав»¹²⁰.

З початком 1669 р. Суховієнко разом з вірними йому полками і татарськими загонами переправляється з Лівобережної України на Правобережжя, де намагається захопити українську столицю й резиденцію гетьмана П. Дорошенка Чигирин. Однак, дійшовши до околиць міста-фортеці і зваживши на неприступність його мурів, П. Суховієнко укладає договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків. Але ні один, ні другий гетьман своїх домовленостей не дотримували. Незабаром українсько-татарське військо Суховієнка отримало поразку під Вільшанкою, де його

розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка¹²¹. Коли ж 16 січня загони І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирчі-мурзи, то більшість прихильників П. Суховієнка перейшла на бік цього запорозького полководця. У результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою протатарського гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами і бубнами, які були привезені до Чигирини¹²². Однак, незважаючи на це, молодий гетьман не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він збирає раду на Січі, де його у черговий раз проголосили «запорозьким» гетьманом¹²³, і знову починає готуватися до боротьби з Дорошенком.

Кримське ханство, якому було вигідне продовження міжусобної боротьби в Україні, продовжує підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей I присилає йому на допомогу орду на чолі з солтаном Муратом. Також хан звертається з листом до окремих лівобережних полковників, зокрема, прилуцького і переяславського, переконуючи їх, що не варто «заради одного гетьмана (П. Дорошенка. – *Т.Ч.*) бути в непризнанні з Кримом»¹²⁴. 26 травня П. Суховієнко пише листа з Чортомлицької січі до полковника прилуцького полку І. Маценка, в якому прохає останнього не вірити П. Дорошенку, який, за його переконаннями, хоче віддати Україну в турецьку неволю¹²⁵. Одночасно Суховієнко вирішує провести об'єднавчу козацьку раду Українського гетьманату.

Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішує поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня 1669 р. направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був битий звідти підрозділами Дорошенка¹²⁶. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка переходять Корсунський, Уманський, Кальницький і Торговицький полки. Невдовзі внаслідок битви під Смілою до нього прилучаються частини Білоцерківського й Паволоцького полків¹²⁷. У цей час на допомогу Суховію прибув й сам кримський солтан Мурат з ордою. 7 липня відбувся черговий бій за право володіння Чигирином. Незважаючи на те, що багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом з полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. Невдовзі до гетьмана «Його Ханської Величності» від Дорошенка втікає ряд старшин, а також колишній гетьман Ю. Хмельницький¹²⁸. Таким чином більша частина Правобережної України опиняється під владою двадцятичотирирічного зверхника.

Розуміючи, що Суховієнко оговтався від поразки і починає набирати політичної ваги, а також зважаючи на попереднє запрошення, П. Дорошенко пропонує йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на тради-

ційному місці збору – придніпровській р. Росава¹²⁹. П. Суховієнко погоджується на пропозицію Дорошенка і присилає до нього свого полковника Оршанського. Той мав передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко мав бути присутнім на раді без козаків сердюцьких полків, а Суховієнко натомість буде без татарських загонів. Однак, внаслідок того, що П. Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради і вирішив спочатку дати бій татарам, об'єднавчий козацький з'їзд взагалі не відбувся.

Замість мирної ради прихильників гетьманів Суховієнко і Дорошенка, між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, які підтримували Суховієнко, припинити боротьбу¹³⁰. Розлючений П. Суховієнко навіть ув'язнив посланника султана, однак це йому не допомогло – татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман ув'язнив півтора десятка представників Дорошенка, що привезли до нього лист з мирними пропозиціями. Після цього П. Суховієнко разом з Ю. Хмельницьким та уманським полковником М. Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій Суховієнко запропонували відмовитися від булави на користь пропольського ставленика Михайла Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками і татарами (які вже не хотіли надавати йому підтримку), він погоджується підтримувати новообраного на раді гетьманом М. Ханенка, який хотів опертися на військову міць Речі Посполитої. Через це Суховієнко було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка¹³¹. Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всякого українського народу зібрати поблизу Чигирина спільну з П. Дорошенком і Д. Ігнатовичем (Многогрішним) козацьку раду¹³². Наприкінці серпня, зважаючи на твердження Самовидця, така рада відбулася поблизу Умані¹³³. Але, очевидно, на ній високі сторони не змогли прийти до якогось компромісного рішення.

У вересні–жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар бере участь у боротьбі М. Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Торговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої старі зв'язки з Кримом. У цей час татарський посол у Варшаві від імені хана Аділ-Гірея I називає П. Дорошенка «зрадником» і підтримує гетьманство М. Ханенка та писарство П. Суховієнко¹³⁴. У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татарів, які отримали поразку від Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій «вся орда потягла до Криму ведучи з собою Суховія як в'язня»¹³⁵.

Можливо, що деякий час Суховієнко й був у статусі полоненого, однак вже у червні 1670 р. гетьман М. Ханенко, перебуваючи на Січі, відправляє його до Кримського ханства з посольською місією. Він мав відвезти хану

листи, в яких писано, «щоб кримський хан на польського короля війною не ходив»¹³⁶. Саме у цей час татарські послы у Москві заявили, що новообраний влітку хан Селім-Гірей I може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханством Правобережжям¹³⁷. Однак вже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко, з невідомих нам причин забравши 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка, втікає на Лівобережну Україну до Д. Ігнатовича¹³⁸. Лівобережний гетьман також використовував Суховієнка як спеціаліста з «татарського питання» – він готував його до поїздки в Крим на переговори з ханським урядом.

Таким чином, гетьман Петро Дорошенко і його візаві – гетьман Петро Суховієнко стали заручниками політики хана Аділ-Гірея I, яка полягала у підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому. Спроби незалежнення Українського гетьманату від Речі Посполитої і Московського царства за допомогою Кримського ханства і Османської імперії були втілені у життя лише протягом незначного історичного проміжку часу, а згодом зазнали краху, адже татарські і турецькі монархи, так само як перед тим Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах українських гетьманів лише слухняних залежних правителів. Міжнародні плани Бахчисараю та його політика щодо підкорення України не давали змоги стабілізуватися внутрішньополітичній ситуації в Українському гетьманаті¹³⁹. А це, в свою чергу, стало опосередкованим фактором його розколу на два гетьманства, а, отже, послаблення у довголітній боротьбі з Річчю Посполитою та Московським царством за свою незалежність.

Політика Кримського ханства щодо козацької України в останній чверті XVII ст.

У 1675 р. новий хан Селім-Гірей I запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у західноукраїнському містечку Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Георге Дуки¹⁴⁰. Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Османською імперією була невигідна татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького 1672 і особливо Журавненського 1676 рр. турецько-польських договорів вже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за цими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом і Мюрад-Гірей, змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні.

Зокрема, кримський хан Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка з такими закликами: «...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям. – Т.Ч.), то не лише вам але і Криму буде погано»¹⁴¹. Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан від імені Мегмеда IV Авджи заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою¹⁴². Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави»¹⁴³. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Османської імперії Кара Мустафи під походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя Федора Олексійовича й лівобережного гетьмана І. Самойловича видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю – 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України¹⁴⁴.

Взимку 1680–1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені турецького султана уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»¹⁴⁵. Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

Укладення «Вічного миру» 1686 р. між Річчю Посполитою та Московською державою поставило під загрозу панування Кримського ханства в північно-західному районі чорноморського басейну. У другій половині 80–90-х рр. XVII ст. політичні інтереси Криму вже повністю збігалися з намірами Туреччини зберегти свій вплив у Південно-Східній Європі. Ханські

посли також неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору та утворення антиросійського союзу. У 1684 р. хан Селім-Гірей I підтвердив укладений між Османською імперією та Московською державою Бахчисарайський мир 1681 р. Але це все одно не зупиняло татарські загони від нападів на українські землі.

На початку 1690-х рр. на Запорозьку Січ втікає опозиційно настроєний до політики гетьмана І. Мазепи писар П. Іваненко (Петрик). Запорожці, які в той час також не погоджувалися з діями центрального гетьманського уряду, за допомогою татар обирають його за гетьмана. 26 квітня 1692 р. між Іваненком (від імені Українського гетьманату) та Кримським ханством був підписаний двосторонній договір¹⁴⁶. За визначенням істориків, цей трактат механічно сполучував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства в межах, «покуди Хмельницький (Богдан. – Т.Ч.) завоював з ордами від ляхів»¹⁴⁷, як було записано у четвертому пункті договору. Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя й навпаки: «...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеки не матиме там ніколи»¹⁴⁸. Згідно з цим українсько-кримським договором, західні кордони Української держави не були визначені (аналіз тексту дає зрозуміти, що йшлося лише про наддніпрянську частину Правобережжя з кордонами по Случ і Горинь). Крім того, кримський хан як протектор брав на себе зобов'язання захищати українців від нападу московських та польських військ (*«Панство Кримське присягу свою на тому виконало, їж мають нас від Москви і від Ляхів і від всіляких неприятелів бороноити завше (виділення наше. – Т.Ч.)»*)¹⁴⁹. Вже влітку 1693 р. татари разом з невеликим військом П. Іваненка намагались захопити територію Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом цей протатарський гетьман оселився на землях Білгородської орди, будуючи плани щодо захоплення Правобережної України.

Військові та дипломатичні потуги кримських ханів щодо підкорення своїй владі Українського гетьманату завершилися в середині 1680-х рр. створенням поблизу його південно-східних кордонів своєрідного військово-адміністративного анклаву, що одержав назву Ханської України¹⁵⁰. Він охоплював частини території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини (від Ягорлика й Дубосар до Брацлава). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Криму, так і для його протектора – Османської імперії, з огляду на його важливе геостратегічне положення. Адже Ханська Україна була важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янець-Подільська й використовувалася ханами як зона контролю й тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, а також – слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі. З іншого боку, управитель цієї своєрідної державно-політичної буферної зони був не лише адміністратором,

але й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення¹⁵¹.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Г. Дуки та його наказного гетьмана Я. Драгинича, султан Мегмед IV Авджи проголосив новим гетьманом «турецької» частини (згідно Журавненського й Бахчисарайського договорів) Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку)¹⁵². На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування Ханської України. Можемо стверджувати це з огляду на такі фактори: по-перше – цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, а, по-друге – почав здійснювати свою діяльність з території лівобережного Придністров'я (з резиденцією в Ягорлику), яка була підконтрольна Кримському ханству.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова виявилось значною втратою для Османської імперії та Кримського ханства. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало повернення цієї правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вдале географічне розташування¹⁵³. Його першою дією на новій посаді було відсилення послів до начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом «його королівської милості» Андрієм Могилою. Ті мали на меті запропонувати «польським» козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова їх відразу ж було страчено.

У листопаді 1684 р. Сулименко разом з 6-тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю в гетьмана А. Могили¹⁵⁴. Одночасно «татарський» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан і хан надали йому право на володіння Правобережною Україною. У них відзначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно бунтівників конфісковано¹⁵⁵. Деякі правобережні села й містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали зверхність Сулименка¹⁵⁶. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу татарських підрозділів, так і не зумів оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову робили спроби захопити правобережну козацьку столицю, а також інший центр козацького устрою Брацлав. Але восени вони були розбиті 4-тисячним військом Могили в Ягорлику¹⁵⁷. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (всього на той час їх було близько 1200 осіб), перейшли на бік Могили, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі»¹⁵⁸. Ця поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького еялету. У жовтні 1685 р. він доручив татарському солтан-калізі, щоб

той в Немирові замість невдалого Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив»¹⁵⁹. У зв'язку з цим ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав на допомогу 20 тисяч своїх ординців, щоб ті разом з козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також завершилася невдачею.

Однак найдовше на посаді гетьмана Ханської України перебував Стецик (в інших джерелах – Стець, Стецик Тягинський, Стецько чи Степан Ягорлицький), який був призначений за наказом султана наприкінці 1685 – початку 1686 рр. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами перебував ніхто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський¹⁶⁰. З дозволу хана й молдавського господаря Стецик, наслідуючи Т. Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювати їх у ставлеників Польщі. З 1686 р. він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське й ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик з двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами комісара С. Дружкевича¹⁶¹.

Лише з 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV Авджи нарешті повністю віддав ініціативу в справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: «...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Цеканівку там же йому консистенцію назначив»¹⁶². Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства»¹⁶³.

За ханським наказом, протягом 1691 р. підрозділи Стецика захищали від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час оборони цієї молдавської твердині від протатарського гетьмана втекло декілька сотень козаків на сторону королівського ставленика Гришка¹⁶⁴, що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої. Після смерті гетьмана Гришка у серпні 1692 р., король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення» й гетьманську булаву від свого імені, якщо той покине кримського хана і перейде на бік Речі Посполитої¹⁶⁵. Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]»¹⁶⁶, – повідомляв польський резидент у Москві Яна III Собеського в середині жовтня того ж року. У відповідь на польські домагання хан Селім-Гірей I під час свого третього урядування писав до короля Речі Посполитої, що Кримське ханство ніколи не відмовиться від своїх прав на Україну¹⁶⁷.

Протягом кінця 80-х – першої половини 90-х рр. XVII століття проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом Семена Палія¹⁶⁸, Андрія Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3-тисяч козаків і молдаван¹⁶⁹. «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і **кільканаеста тисяч орди** стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки (виділення наше. – Т. Ч.)»¹⁷⁰, – повідомляв невідомий свідок цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили «волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана», а загін полковника Яреми розбив турків під Очаковим і полонив «двох волохів», що воювали у Стецика.

До речі, Стецик неодноразово прислав до правобережного полковника С. Палія його людей, що раніше були захоплені в полон, і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в неволі у Фастові. Крім того, Стецик надсилав листи й посольства до лівобережного гетьмана І. Мазепи. Так, у липні 1693 р. до Батурина прибув «тлумач Стецика Ягорлицького на ім'я Степан», який подав на ім'я Мазепи листа. Разом з ним було п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох «москалів», яких хотіли виміняти на татарських мурз, що знаходилися у Севській в'язниці. І. Мазепа відправив їх до севського воєводи Ф. Барятинського, а перед тим розпитав про становище в Буджацькій та Білгородській ордах¹⁷¹. Сучасники свідчать, що Стецик листувався з султаном. Одного разу, на початку осені 1693 р., козаки С. Палія перехопили такого листа¹⁷². А невдовзі ханський гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши в жовтні його підрозділи під Сорокою й пославши за допомогою до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки, вдало відбившись з двома сотнями козаків від тисячного загону Стецика й однієї тисячі яничар¹⁷³. У листопаді 1695 р. Стецика було смертельно поранено під час бою з правобережними козаками Палія, після чого він помер¹⁷⁴.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Ханською Україною не переривалася. У 1698 р., під час походу лівобережного полків до Причорномор'я, серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції і запитував їх, чому вони так вірно служать «тим їудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу¹⁷⁵. А тому він закликав переходити під зверхність Кримського ханства. Відразу ж після постанови польського сейму в 1699 р. про знищення правобережних полків частина козаків (з Дашова) на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулася за протекцією до кримського хана Девлет-Гірея II: «Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів

коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого... **в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися** (виділення наше. – Т.Ч.)»¹⁷⁶. Наприкінці листа вони відзначали, що «за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча, мусимо вже з Дашова виступати»¹⁷⁷.

Проте відмова частини правобережного козацтва від польської протекції й перехід її під татарську зверхність не допомогли Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з положеннями Карловицького мирного договору 1699 р. між Османською імперією й Річчю Посполитою, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує»¹⁷⁸, мала бути скасована. Саме у цей час Османи, а відтак Кримське ханство, позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей південно-східний регіон України. Хоча в останній чверті XVII ст. їм так і не вдалося збудувати «великий перехідний міст на північ від Чорного моря» (за висловом польського історика З. Вуйціка), вони не полишали своїх планів щодо підкорення частини українських земель. Відмова султана й хана від Правобережжя не означала зникнення з тогочасної політичної карти Ханської України, правителі якої від початку XVIII ст. до 1760-х рр. діяли, головним чином, на території молдавського Придністров'я.

Стосунки гетьманських урядів Івана Самойловича та Івана Мазепи з Кримським ханством у 80-х роках XVII – на початку XVIII ст.

Як засвідчував історик Андрій Яковлів, московський монарх на початку 70-х років XVII ст., згідно з Конотопськими статтями 1672 р., «прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну. – Т.Ч.), як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах»¹⁷⁹. Відповідно до 4-ї статті українсько-російського договору, гетьман Іван Самойлович та його уряд брали зобов'язання «...без указу Великого Государя Й[ого] Ц[арської] В[еличності] і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався»¹⁸⁰. Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення московсько-польських, московсько-турецьких та московсько-татарських переговорів. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського гетьманату про стан справ у Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався

до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави, в т. ч. й стосовно Криму¹⁸¹. Зі свого боку І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямі. Зокрема, вже у лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві здійснити великий військовий похід на Крим або ж розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка¹⁸². Олексій Михайлович не погодився розгорнути військові дії проти татар, однак дав згоду наступати на Правобережжя.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу¹⁸³. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є. Українцевим він наполягав, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити»¹⁸⁴. Він також відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю, що передбачало військові дії проти Османів та Гіреїв: «...хоча би ми разом з поляками над не приятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі»¹⁸⁵.

З огляду на позицію Українського гетьманату, Московська держава шукає шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В. Даудов та Ф. Старков¹⁸⁶, проте їхня місія виявилася невдалою. Трохи згодом вже Мегмед IV Авджи, побоюючись можливості укладення «вічного миру» між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство під керівництвом Я. Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що султан готовий укласти з ними мирний договір¹⁸⁷. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України – Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, в Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом з тим, йдучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха¹⁸⁸.

І. Самойлович все-таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності союзу з Османською імперією та Кримським ханством. Для укладення мирного договору з Портою й Кримом у листопаді

1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Підготовку укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації¹⁸⁹, адже лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його ініціатором.

Однак після отриманого турецького «списку» Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман України висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо... що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а послі Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити»¹⁹⁰. Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й[ого] Ц[арській] В[еличності]... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В[еликий] Г[осудар] його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою»¹⁹¹.

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нешадного карання на горло» заборонялося переходити через Дніпро. У березні 1683 р. Самойлович повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурад-Гірея I з проханням надати для походу на Відень 10-тисячне козацьке військо¹⁹². Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках¹⁹³. Щоб забезпечити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави «від Запорозів по Київ і по Батурин міцні»¹⁹⁴. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська¹⁹⁵.

У той же час гетьманський уряд продовжує надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку регіону, в т. ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами тривали з метою уточнення окремих його положень у Стамбулі. Звичайно, найбільше І. Самойловича турбувало

питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, «виправили» ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося що не «обережено» Запорозжя; по-друге – «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у Високої В[ашої] М[илості] державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє, гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте, Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти¹⁹⁶. У цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укладати «вічний мир», але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорозжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму¹⁹⁷.

У другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі «вічного миру», який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорозжя¹⁹⁸. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу війни на російське царство». Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Османської імперії та Кримського ханства. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...»¹⁹⁹. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Крім того, Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирини від турків та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму тощо²⁰⁰.

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І. Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханством і навіть своїм давнім ворогом – Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. – Т.Ч.) мало хто відав»²⁰¹.

Одночасно гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укладати мирної угоди з польським королем, а дотримуватися положень Бахчисарайського договору 1681 р. з Османською імперією та Кримським ханством. У міжнародних «Статтях Івана Самойловича» від 27 січня 1686 р. серед іншого зауважувалося, що майбутній «вічний» мир між Москвою і Варшавою: по-перше, порушував би попередні мирні домовленості царя з султаном (йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); по-друге, може розпочатися війна з Османською імперією (що й трапилося у 1686 р.); по-третє, важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; по-четверте, польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний» мир з росіянами є лише відволікаючим маневром; по-п'яте, цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; по-шосте, Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; по-сьоме, поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим

Разом з тим, гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «вічного» миру саме з Османською імперією: 1) турецький султан і кримський хан, незважаючи на довголітні війни проти них, залишаються сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожі, не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської Священної ліги європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками і татарами²⁰².

Більшість міжнародних ініціатив Українського гетьманату ігнорувалася московською владою, а тому Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України: «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає...»²⁰³. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем»²⁰⁴. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає»²⁰⁵. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Всупереч Вічному миру 1686 р. між Москвою і Варшавою І. Самойлович здійснював дипломатичні відносини з Кримським ханством та хотів підпорядкувати собі колишні землі Українського гетьманату

на Правобережжі, що перебували під владою Польсько-Литовської держави. Про те, що гетьман «діє супротив свого звання», йшлося у листі канцлера Речі Посполитої М. Огінського від 30 жовтня 1686 р. до російського воєводи Б. Шереметева: «... [І. Самойлович] не токмо ни в каком не был и не есть до сих пор с ханом Крымским неприятстве понеже веяние торговли купецтва, а что *частые надежные и противные пересылки с Крымом чинятся* (виділення наше. – Т.Ч.) в нынешних временах и на измену и самих их Ц[арского] В[еличества] подданством их и приятным защищением поганским договаривал и чинил много себе и противно прямому своему званию, приписывая когда чрез посольства к Е[го] К[оролевского] В[еличества] с великим престолу Е[го] К[оролевскому] В[еличеству] безчестием в некие договоры хотел вступать и ныне мимо постановленные с Их Ц[арским] В[еличеством] чрез нас на Москве договоры рубеж себе даже по Случь ищет и занимает»²⁰⁶.

Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати»²⁰⁷.

Після 1686 р., в обмін на відхід московського царя від союзу з польським королем, Кримське ханство погоджувалися припинити військові походи. У цей час татари значно пом'якшують свою політику не тільки щодо Правобережної України, але і Запорозької Січі та Лівобережної України. «Багато їх (лівобережних козаків. – Т.Ч.) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що *татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги*, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра (виділення наше. – Т.Ч.)»²⁰⁸, – писав генеральний суддя М. Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р. у зв'язку з татарською політикою щодо України.

Власне, особливості політики гетьмана Лівобережної України І. Мазепи щодо Кримського ханства та українсько-татарські відносини на переломі XVII–XVIII століть на основі нових архівних джерел добре висвітлив у своїх працях В. Станіславський²⁰⁹. Про нові сторінки української дипломатії довідуємось зі змісту впроваджених істориком у науковий обіг гетьманських епістолярій²¹⁰. Наприклад, у 2-му томі «Листів Івана Мазепи» представлено такі листи, що яскраво характеризують українсько-кримські відносини протягом 1691–1700 рр.: лист № 1 за 7.V.1691 р. («Про приїзд з Білгородчини до Батурина правобережного товмача у справі звільнення полонених українців і татар...»), «повідомлення гетьманського посланця у Кримському ханстві П. Радича»); № 84 від 09.IX.1693 р. («Про поради гетьмана і старшини щодо участі царського представника у спільних з польським послом переговорах про мир у Криму...»); № 180 від 09.III. т. р. («Про повернення гетьманського посланця з Перекопу...»); № 186 від 07.IV. т. р. («Про перебування у

гетьмана посланця перекопського каймакана...»); № 190 від 14.IV. т. р. («Про повернення батуринця, якого гетьман посилав до Царгороду...»); № 196 від 08. V. т. р. («...поїздки гетьманського посланця у Білгородчину...»); № 202 від 27.V. т. р. («Про повернення з Царгороду батуринського сотника Д. Нестеренка...»); № 213 за липень 1700 р. («Про приїзд до гетьмана татар з листами від хана і каймакана...»); № 219 від 26.VII. т. р. («Про прибуття до Батурина посланців від Буджацької Орди...») та ін.²¹¹ Як бачимо, політичні стосунки підтримувалися не лише з Бахчисарасем і Стамбулом, а й з Перекопською та Буджацькою ордами.

У контексті численних воєнних дій війни Священної ліги з Османською імперією 1684–1699 рр.²¹² виокремлюється морський похід, організований І. Мазепою на Чорне море, який був найбільшим із здійснених українськими козаками в другій половині XVII ст. Ось як, опираючись на новознайдений документи, В. Станіславський описує цю подію: «30 червня [1696 р.] 1740 козаків на 40 човнах на чолі з кошовим отаманом Яковом Морозом та курінним отаманом Чалим вирушили в похід на Чорне море, де розділилися на дві частини. Невдовзі перша флотилія напала на п'ять турецьких каторг. У бою загинула деяка кількість козаків, а частина з них і сам кошовий отаман були поранені, через що флотилія відійшла в напрямку Білгороду. Незабаром вона знову зіткнулася з противником, знищила 2 морських судна і захопила 30 турків. Загалом, як писав 20 серпня І. Мазепа до думного дяка Микити Зотова, під час походу було знищено 3 турецьких судна. Серед полонених був посланець від візира до хана з листами. Йому вдалося втекти, але листи залишилися у козаків. При поверненні турки перекрили запорожцям шлях у дніпровському гирлі каторгами, а на суші їх чекали татари на чолі з ханом. Витримавши бій, козаки зрозуміли, що по Дніпру не проб'ються. Вони причалили до Стрілиці, порубали свої судна, позатоплювали речі і дісталися урочища Добершової пристані, звідки одних привезли до Тавані, інші запорожці та козаки Київського полку добралися Дніпром на суднах, а біля 200 осіб прийшли пішки. З Січі козаки прислали до І. Мазепи 27 “язиків” і привезли 5 листів “турецьким письмом”. Друга флотилія здійснила напад на Крим, де розорила два татарських поселення і, захопивши значне число полонених, вирушила до Дніпра... Разом із запорожцями з першою флотилією у цей морський похід К. Мокієвський, згаданий у листі І. Мазепи від 24 липня, відправив на трьох своїх суднах людей Київського полку кількістю близько 70 осіб.... Пізніше І. Мазепа займався вирішенням питання про нагородження запорожців, які повернулися з походу на Чорне море...»²¹³.

При розгляді причин повстання І. Мазепи у 1708–1709 рр. проти Московського царства особливу увагу треба звернути на те, що гетьман був переконаний в тому, що Османська імперія та залежне від нього Кримське ханство мають обов'язково підтримати Шведське королівство²¹⁴. Такі висновки ним були зроблені на основі донесень його розвідників у Високій

Порті. Зокрема, ще у листопаді 1707 р. гетьман писав до російського посла в Стамбулі П. Толстого: «...Порта Оттоманская конечно и непременно намериваетца зачать воину с Его Царским Величеством или сей приходящей зимы чрез татар или на весне явственно сами собою, не дожидаяся совершенства мирными договоруы утвержденных и определенных лет, для чего под видом амунициы и гварнизону велено в Бендер двести пушек припровадить, и войска по тысяче и по две тысячи туда ж часто прибывает...»²¹⁵. Російський історик В. Возгрін переконливо довів, що домовленість про спільні військові дії між Шведським королівством та Кримським ханством була досягнута навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII Густава²¹⁶.

Відомо, що з середини 1708 р. Високий Диван активно готувався до війни з Росією. Однак наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли верх прихильники мирних стосунків з московським царем, у результаті чого 28 грудня великий візир підтвердив Константинопольський мирний договір 1700 р. з російським послом у Стамбулі Толстим²¹⁷. Одночасно, на початку 1709 р. хан Девлет-Гірей II запевняв Карла XII Густава, що він може надати для його потреб 40 тисяч вершників. Цю інформацію донесли І. Мазепі його посланці з Криму напередодні сумнозвісної Полтавської битви, яка б у разі підтримки кримських кінноти могла завершитися зовсім інакше для шведсько-української коаліції.

Поновлення українсько-татарського союзу 1648 р. на початку XVIII ст. Політика гетьмана П. Орлика щодо Кримського ханства

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій на теренах Східної Європи й відвоювання в російського царя Петра I спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Відомо, що за допомогою Османською імперії та Кримського ханства він планував здійснити похід з метою захоплення Києва. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха у Варниці поблизу Бендерської фортеці (Молдавія) відбулася нарада за участю кримського хана Девлет-Гірея II, представника польського короля Станіслава Лещинського Й. Потоцького і гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика. На ній було узгоджено деталі майбутньої військової операції щодо оволодіння колишньою мазепинською Україною²¹⁸.

Наступник Івана Мазепи, гетьман П. Орлик відразу ж після свого обрання розпочав активну дипломатичну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман

провів переговори з кримським ханом Девлет-Гіреєм II і вислав своїх послів до Османської імперії. Там за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра вони добиваються у турецького султана Агмеда III²¹⁹ оголошення війни Росії.

Кримська політика гетьмана мала своє завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі, який мав назву «Договір між Кримською державою та Військом Запорозьким і народом Малої Русі, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу»²²⁰. У преамбулі цієї угоди йшлося про історичні витоки «братерства» між Україною та Кримом, які були закладені договором між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III: «Раніше, за часів Хмельницького, українські козаки уклали договір про дружбу, братерство і союз із кримцями, в яких вони вбачали багато користі... Позаяк москаль наш ворог і завдав нам багато шкоди, то очевидно, що інтереси цих двох народів вимагають, аби вони об'єдналися й відшкодували втрати, яких зазнали від ворога – москаля через його гніт. Тому ми бажаємо, щоб договори й угоди, укладені з Богданом Хмельницьким, були знову підтверджені й на цій основі договір був поновлений»²²¹. Отже, як бачимо, договір 1711 р, по-перше, укладався на основі положень Великої кримсько-української угоди 1648 р., а, по-друге, мав чітке антиросійське спрямування.

У договорі також визнавалося, що *«хай вона [Україна] – буде вільним краєм, а вони [козаки] вільним – народом* (виділення наше. – Т.Ч.)»²²². Власне, після визнання шведським королем Карлом X Густавом незалежного статусу козацької України у Корсунському договорі 1658 р., таке визначення, по-суті, було другим випадком, коли на міжнародній арені за Українською козацькою державою визнавався незалежний статус. Але за статус «вільного краю» треба було платити, а тому обов'язком України перед Кримом стало надання необхідної військової сили у разі потреби. Український гетьманат П. Орлика, згідно з положеннями угоди 1711 р., мав стати «ворогом усіх ворогів Кримської держави». В обмін на військову допомогу українців кримський хан Девлет-Гірей II та його уряд (крім самого хана, підписи під текстом угоди залишили Агмед-шах, Алі-шах, Мустафа-мурза, Хасам-Бетмур, Тухмісір-Шегуд, Мурад-шах, Хасан-мірза та ін.) обіцяли: по-перше, воювати разом проти спільних ворогів, а найперше – Москви; по-друге, не втручатися у вибори гетьман; по-третьє, не здійснювати набіги на українські землі; по-четверте, не перешкоджати вільній торгівлі між країнами за умови сплати мита.

Українсько-татарська угода 1711 р. передувала спільному походу гетьмана П. Орлика, хана Девлет-Гірея II та воєводи Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня²²³. Перед тим, як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «... підступні ворожі плани (Москви. – Т.Ч.) сягають навіть далі,

щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»²²⁴. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало 4 тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько 2 тисяч поляків С. Потоцького і 20 тисяч буджацьких і білгородських татар, перейшла Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Непрístupною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравали важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня 1711 р. його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але трьохденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загоны по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, пљондрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик з запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського союзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий–квітень, 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська», тобто Правобережна, Україна²²⁵. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський²²⁶. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя²²⁷. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку²²⁸.

Однак великою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і пљондрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир. До честі Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея II та його військо від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшла мова про неможливість такої поведінки союзної сторони. Коли це не переконало кримчан, він вказав

Девлет-Гірею II на його зобов'язання перед шведським королем Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве українське населення. Однак це також не справило враження на татар – вони і далі продовжували свою традиційну справу.

А тому Орлик знову звертається з протестом щодо такої політики Кримського ханства до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецькому султану Агмеду III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли²²⁹. Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України²³⁰. Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу основних турецьких сил²³¹. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника²³². Але це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького залишали Україну та переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, військова підтримка татар і поляків не допомогли гетьману П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусило царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя²³³. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візира Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»²³⁴. Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частин Українського гетьманату за допомогою міжнародної підтримки (в т. ч. Кримського ханства) вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньою участю султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станіслешти. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим російський цар був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна за міжнародними договорами відійшла під зверхність Османської імперії та

Шведського королівства. Турецький султан і шведський король протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Разом з тим, очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Пруського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візира Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати його, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули її законному правителю – українському гетьману²³⁵. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»²³⁶. Восени 1711 – взимку 1712 рр. гетьманський уряд П. Орлика укладає мирні угоди з Османською імперією²³⁷.

Цікаво, що у цей час при всій своїй політичній «ангажованості» султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції. Це проявлялося навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т. зв. калабалик²³⁸). Хан Девлет-Гірей II направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого той буде підтримувати – шведського короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції²³⁹. «...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків»²⁴⁰, – писав згодом Орлик у своєму щоденнику²⁴¹.

Незважаючи на невідгідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови, а у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від проросійських польських коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом козаки все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р.²⁴² На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причинами поразки були не лише військова неспроможність П. Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч українських козаків, 12 тисяч турків і 30 тисяч татар)²⁴³, а й позиція міжнародної дипломатії. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя.

З огляду на відсутність у своєму підпорядкуванні значних військових сил, П. Орлик розвинув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямі відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства і

Запорозької Січі. Це робилося заради посилення інтересу Шведського королівства та його союзників до «української справи». Проте активний наступ військ Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні результати полтавсько-бендерського періоду війни та внутрішньополітична ситуація у Швеції не сприяли поверненню дипломатії Карла XII до проблем міжнародно-політичного статусу козацької України. Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був вбитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й одночасно королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішою у цьому союзі була та обставина, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік налаштованих проти Московського царства країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних військових дій тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до кримського хана Сеадет-Гірея III та запорозького отамана І. Малашевича з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольму та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I²⁴⁴. До речі, Сеадет-Гірей III виступав ініціатором відновлення таких стосунків. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Великої Північної війни²⁴⁵.

У цей час наступник Мазепи розпочав дипломатичне листування з Августом II Сильним та його урядовцями. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Польщі у разі її виступу проти Росії. Крім того, еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною більш ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Росію з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали б активні військові дії на Півночі²⁴⁶.

Для запевнення нового шведського короля Фредрика у можливості втілення такого грандіозного плану гетьман Орлик разом з оточенням у жовтні

1720 р. виїхав з Швеції у напрямку до Польщі. З огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією, уряди Варшави, Стамбулу та Стокгольму відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Але король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману не тільки для австрійського імператора, польського короля, турецького султана, а й кримського хана²⁴⁷. З пропозицією готуватися до чергової війни з Москвою до Бахчисараю відправилися пошланці гетьмана²⁴⁸. Активні політичні комбінації гетьманського уряду на міжнародній арені завершилися у 1721 р. у зв'язку з підписанням Ніштадського миру між Шведським королівством та Московським царством.

У цей час ініціатива політичних зв'язків з Кримським ханством переходить до Коша запорозьких козаків, адже від 1709 р. більшість січовиків з Чортomla переселяються під ханську протекцію та утворюють т. зв. Олешківську (1709–1728 рр.) і Кам'янську Січі (1728–1734 рр.)²⁴⁹. Відносини між запорожцями та ханством були схожими на ті стосунки, що існували між кримськими ханами та ногайськими ордами Північного Причорномор'я, тобто запорозькі отамани перебували у васальній залежності від ханів. Запорозькі козаки неодноразово використовувалися урядами Девлет-Гірея II (1709–1713 рр.), Каплан-Гірея I (1713–1716; 1730–1736 рр.), Кара-Девлет-Гірея (1716 р.), Сеадет-Гірея III (1717–1724 рр.), Менглі-Гірея II (1724–1730 рр.) під час різноманітних військових кампаній Кримського ханства, за що отримували грошове та хлібне жалування. Інколи запорожці виступали заручниками внутрішньополітичної боротьби у Криму, що валилося у підтримку того чи іншого претендента на ханський престол²⁵⁰. У 1720–1730-х рр. у передмістях Бахчисарая, Гезлева (суч. Євпаторія), Кафи (Феодосія) та інших кримських міст виникли невеликі козацькі поселення – т. зв. запорозькі райі. На цей час українських козаків разом з членами їхніх родин у Криму та Північному Причорномор'ї нараховувалося близько 15 тисяч осіб. У планах татарського Дивану було зібрання усіх українських козаків Кримського ханства в Буджацькому степу та утворення там окремого Кошу.

Потрібно зазначити, що гетьман П. Орлик та його емігрантський уряд вважали «татарську» Січ підпорядкованою собі, про що свідчило листування з кошовими отаманами І. Малашевичем, І. Мочульським та В. Єрофєєвичем²⁵¹. Незважаючи на несприятливі міжнародні обставини, орликівці й надалі планували відвоювати Україну у Російській імперії за допомогою Запорозької Січі та Кримського ханства. Зокрема, 23 квітня 1734 р. у листі до запорозьких козаків з приводу їхнього несподіваного повернення з-під зверхності Кримського ханства до Російської імперії П. Орлик писав, що москалі не виконають своїх політичних зобов'язань перед козаками та зрештою «викоренять на вічні часи військове гніздо й саме ім'я Війська Запорозького Низового»²⁵². Врешті-решт передбачення еміграційного гетьмана про знищення Запорозької Січі Російською імперією збулися, але вже через кілька десятиліть потому.

Відносини між Українським гетьманом, Запорозькою Січчю та Кримським ханством у 30–60-х роках XVIII ст.

Специфіка даного історичного періоду та українсько-кримських зв'язків полягає в тому, що політичні відносини з Кримським ханством від імені України підтримували три політичні центри – гетьманський уряд П. Орлика, який після повстання І. Мазепи 1708–1709 рр. знаходився в еміграції; гетьманський уряд Лівобережної України та уряд автономної Запорозької Січі. Зупинимося на висвітленні основних сторінок військово-політичної співпраці між Україною («мазепинською», «царською» та «запорозькою») та Кримом від моменту виходу у 1734 р. запорозьких козаків з-під сюзеренітету Гіреїв та до часу скасування у 1775 р. Запорозької Січі як такої.

Відомо, що від часу початку російсько-турецької війни 1734–1739 рр. в Бахчисараї знаходився представник еміграційного уряду П. Орлика – генеральний старшина, колишній переяславський полковник Іван Мирович²⁵³, який проводив там активну політичну діяльність та був особистим радником хана Каплан-Гірея I з «російського питання». З 1736 р. полковник Мирович також був дипломатичним резидентом орликівського уряду в Османській імперії. Як засвідчував у той час російський резидент у Стамбулі Вешняков: «Сей изменник [І. Мирович] *многия в Крыму противности делал и в Константинополе блядословил и поносил российскую нацию с хулением правления* (виділення наше. – Т.Ч.)»²⁵⁴. У цей час І. Мирович зустрічався у Стамбулі з шведським послом в Османській імперії Карлсоном та польським резидентом французом Бенуа та проводив з ними розмови щодо відновлення повноцінного українсько-кримського військового союзу, який би був направлений проти Російської імперії. У 1738 р. І. Мирович у складі татарських військових сил брав участь у нападі на населенні пункти порубіжного Миргородського полку, де розташовувалися підрозділи російської армії.

Очевидно, що І. Мирович вів листування з гетьманом П. Орликом та отримував від нього відомості про міжнародну обстановку та дипломатичні інструкції. Як стає зрозумілим з листа гетьмана до шведського короля Фредріка I від 30 травня 1741 р., у своїй кримській політиці Орлик використовував не лише Мировича та інших козацьких старшин-мазепинців (а також членів їх родин), але й свого сина Григора Орлика, який, зокрема, за дорученням батька проводив переговори з ханом Каплан-Гіреем I²⁵⁵.

Незважаючи на не дуже успішне для Османів та Гіреїв закінчення війни, І. Мирович продовжував перебувати у Бахчисараї, де серед іншого проводив і розвідувальну діяльність. Зокрема, у січні 1749 р. російський купець у Бахчисараї Маркелов повідомляв, що з ним зустрічалася людина, яка назвалася колишнім капітаном артилерії російської армії (І. Мирович справді з 1723 до 1731 рр. перебував на службі в драгунському полку Української армії Російської імперії) та хотіла під час розмови вивідати певні новини²⁵⁶. У тому ж році російський представник у Стамбулі Неплюєв мав звертатися

із запитами до турецького та ханського урядів з проханням видачі І. Мировича. У травні 1749 р. з Мировичем у Бахчисараї зустрічався російський військовий дипломат М. Миронов, який вмовляв його перейти у російське підданство. У розмові з ним українець заявив, що «и слышать о том не желает,..., а во отечество де свое ехать разве за тем, чтоб били кнутом или ссылкой послали или повесят...»²⁵⁷. У листі до свого брата Дмитра Мировича (той разом з матір'ю повернувся з Сибіру до України після 36-річного (!) заслання за участь у мазепинському повстанні²⁵⁸), який проживав у містечку Седневі на Черкащині, І. Мирович писав: «...а ежели бы ныне в руки [росіянам] достатись, помину Сибирь и царства небесного чудотворца не покажут»²⁵⁹.

18 серпня 1750 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна видала секретний наказ про схоплення і привезення до Петербурга кримського посланця в Берліні Мустафа Аги. Як засвідчував документ, під цим іменем у німецькій столиці перебував ніхто інший як І. Мирович: «...То, звичайно, є відомий Мирович за якого, як і за Орлика (гетьмана Пилипа Орлика. – Т. Ч.), так і за інших мазепиних зрадників, шведи при укладенні миру [Ніштадського] піклувалися, що у посилці його [Мустафа Аги] до Берліну є таємниці, пов'язані між королем пруським, ханом кримським, гетьманом Потоцьким... та й самою Францією через її агента, який знаходиться в Криму»²⁶⁰.

У 1753 р. І. Мирович помер, однак при ханському дворі продовжували проживати та здійснювати представницькі дипломатичні функції інші емігранти-мазепинці – брат померлого Федір Мирович та Федір Нахимовський. Як засвідчували у той час російські агенти в Криму, «находятца при хане беглые малороссияне бывшего при хане ж умершего Ивана Мировича брат ево родной Федор Мирович да Малороссийского Лубенского полку Федор Иванов сын Нафимовский»²⁶¹. Під час зустрічі з запорозькими козаками І. Орловським і О. Черевком, які перебували при російському послі М. Миронові, Ф. Мирович заявив, що уряди Шведського, Польського, Прусського, Французького королівств уклали міжнародний договір про наступ на Російську імперію, а вони з Ф. Нахимовським прибули до кримського хана Арелан-Гірея з завданням від короля Речі Посполитої, щоб залучити Крим до цього антиросійського союзу. При цьому Мирович наголосив, що «лупил де москаль запорожцам головы и завладел де отчизну нашу Малую Россию, и так де привели Малую Россию как волов в ярмо...» і просив запорожців передати на Січ прохання про підтримку політичної ініціативи орликівців²⁶². Реагуючи на це, російський генерал Костюрін повідомляв кошового отамана Запорозької Січі та Генеральну військову канцелярію Українського гетьманату про можливість приїзду до України Ф. Мировича і Ф. Нахимовського з метою антиросійської агітації. Російський агент В. Романовський повідомляв, що основною метою діяльності еміграційних українських дипломатів у цей час є відірвання Запорозької Січі від Російської імперії та прилучення її

до Кримського ханства: «Мирович объявил имеют де они желание, чтоб Войско Запорожское Низовое от Российского государства отвратить и вернуть до хана Крымского и сию речь его господину атаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...»²⁶³.

Про значущість довголітньої діяльності орликівців у Криму засвідчувала секретна грамота на ім'я гетьмана К. Розумовського з приводу їхньої антиросійської дипломатії при ханському дворі та їхнього можливого перебування в Україні, яку 15 листопада 1755 р. видала цариця Єлизавета Петрівна²⁶⁴. Цікаво, що у 1757 р. гетьман К. Розумовський писав до Петербурга з приводу діяльності орликовців у Кримському ханстві, що «тут (в Україні. – Т.Ч.) всі дуже злі на цих волоцюг, які перебувають в Криму, дивляться на них як на руйнівників тутешнього спокою, як на таких, що наводять на цей край підозри і сумніви щодо вірності, яку усі одностайно мають до Її Імператорської Величності»²⁶⁵. Занепокоєння Глухова та Петербурга з приводу «підривної» діяльності орликівців припинилися лише у 1758 р., коли Ф. Мирович та Ф. Нахимовський помирають (можливо, що вони були отруєні російськими агентами) в Бахчисараї.

Незважаючи на те, що лівобережна частина Українського гетьманату (Гетьманщина, «Мала Росія»), від часу повстання І. Мазепи та гетьманування на Лівобережній Україні І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського, перебувала під жорстким контролем центрального уряду Російської імперії, її уряди зберігали певні політичні відносини з Кримським ханством. Проводилися ці стосунки головним чином через Запорозьку Січ, яка, у свою чергу, була підпорядкована центральному гетьманському урядові. Звичайно, що після повернення великої частини запорожців до царсько-гетьманської протекції у 1734 р. зв'язки між Бахчисараєм та Запорозьким Кошем та деякий час затихають, але поновлюються після завершення російсько-турецької війни 1734–1739 рр.

Особливості українсько-татарських відносин даного періоду полягали у налагодженні господарських і торгівельних відносин між Запорожжям та Кримом. Так, наприклад, у березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров повідомляв представників російської військової влади, що Кіш дозволив татарам пасти отари і худобу на запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму: «...Татары з своим скотом и овцами в волности войсковые для пастби на зиму пущены за недородом в Крымской стороне трав **с дозволения Войска Запорожского Низового по соседственной дружбе**, по прошению крымских старшин... (виділення наше. – Т.Ч.)»²⁶⁶. У середині XVIII століття між Українським гетьманатом і Запорозькою Січчю (під контролем державної колегії іноземних справ Російської імперії), з одного боку, та Кримським ханством – з іншого, існувала спеціальна спільна комісія для вивчення взаємних «прикордонних образ»²⁶⁷. У 1754 р. гетьман К. Розумовський видав наказ про «делімітацію» кордонів між Військом Запорозьким Низовим та Кримським ханством, яким передбачалося встановлення постійних сторо-

жових постів, створення спеціальних команд для прикордонної охорони, видача від'їжджаючим до Криму козакам паспортів тощо²⁶⁸.

Між Запорожжям і Кримом на той час існували не тільки політичні, але й митні кордони, про що засвідчував лист Запорозького Коша до хана Крим-Гірея від 18 липня 1761 р.: «Запорожского Низового Войска купечество, запорожские козаки, в Крыму бывающие по разным своим промыслам, в Кош представляли, что в прежние и в недавний пред сим года з запорожских козаков-купцов за провозимою ими с Крыму разной лавочной товар в Перекоп в башне взимают было пошлин...»²⁶⁹. Протягом 1750–1760-х рр. у Криму неодноразово перебували чумацькі валки, які вивозили з Сивашу сіль до Запорожжя та Лівобережної України.

* * *

Отже, політичні відносини з Кримським ханством відігравали досить важливу роль у становленні та еволюції Українського гетьманату у ранньомодерну добу світової історії. Започатковані Великим українсько-татарським договором між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III у березні 1648 р., вони продовжувалися протягом усієї другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Важливими результатами політичної та військової співпраці між Україною та Кримським ханством стали: по-перше, військові перемоги над Річчю Посполитою у 1648–1652 рр., що дозволило утвердити Українську козацьку державу; по-друге, вихід Українського гетьманату на міжнародну арену, адже Кримське ханство виступало посередником гетьманських урядів у мирних переговорах з іншими державами; по-третє, здобуття військової переваги над Московським царством під час українсько-російської війни 1658–1659 рр.

Особливість татарської дипломатії у досліджуваній час полягала у прагненні підтримки міжнародної рівноваги у Східній Європі через укладення військово-політичних договорів зі слабшим партнером у парі: Московське царство – Річ Посполита. Однак з середини XVII ст. з'явилася ще одна можлива конфігурація для Криму, а саме бути у союзі з Українським гетьманатом проти Польщі чи Росії, або ж російсько-польського союзу. Від початку 70-х рр. XVII ст. представники Кримського ханства виступали посередниками (або ж були присутніми) на усіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманатом. Кримські хани здійснювали власну дипломатію з метою послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України або ж якоїсь її частини – Правобережжя чи Лівобережжя.

Українська політика ханських урядів Бахчисараю сприяла не тільки утвердження гетьманської влади Павлом Тетерею у 1663 р., Степаном Опарою у 1665 р., Петром Суховієнком у 1668–1669 рр.), князівства Юрія Хмельницького у 1676–1681 рр. але й спорадично викликала «міжусобну» бо-

ротьбу між політичними елітами козацької держави, найбільшим проявом якої був конфлікт між Петром Дорошенком та Петром Суховієнком наприкінці 1660-х рр. У 1680-х рр. на південно-західних українських землях кримським ханом Селім-Гіреєм I за сприяння турецького султана Мегмеда IV Авджи засновується напівдержавне «буферне» утворення – Ханська Україна, яка проіснувала до 60-х р. XVIII ст.

З початком антиросійського повстання гетьмана Івана Мазепи, у 1708 р. кримсько-османський вектор зовнішньої політики знову виходить на перший план, що завершилося укладенням мирних договорів Пилипом Орликом з Кримським ханством та Османською імперією у 1711, 1712 та 1713 рр. Українсько-кримський мир 1711 р., як засвідчувала його преамбула, відновлював дію Великого союзу між Кримом та Україною 1648 р. Підтримка ханом Девлет-Гіреєм II діяльності гетьмана Пилипа Орлика та кошового отамана Костянтина Гордієнка дозволила українцям продовжити боротьбу з Московським царством у перших десятиліттях XVIII ст. З 1709 до 1734 рр. значна частина запорозького козацтва перебувала під протекторатом кримських ханів, утворюючи т. зв. Кам'янську та Олешківську Січі.

На жаль, у 1780-х рр. як Український гетьманат, так і Кримське ханство, ці унікальні за своїм внутрішнім устроєм державні утворення Східної та Південно-Східної Європи, що протягом півтора століття підтримували активні політичні відносини, майже одночасно зникли з геополітичної карти світу під військовим та дипломатичним тиском Російської імперії.

¹ Как переписывали историю Крыма: декан исторического факультета ТНУ А. Герцен о том, как и почему менялась официальная историография полуострова // Електрон. ресурс: www.colta.ru/articles/specials/3438; *Лиховид І.* Війна смислів // День. – № 116–117 (27–28 червня). – 2014. – С. 10; *Жемчужникова К.* Кількість переселенців із Криму зростає // Там само. – С. 2.

² *Дашкевич Я.* Козацтво на Великому кордоні (Матеріали круглого столу «500-річчя українського козацтва») // Український історичний журнал (далі УІЖ). – № 12. – 1990. – С. 22. Порівн.: *Його ж.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С. 65 – 72; *Його ж.* Крим у геополітиці минулого і сучасного // За вільну Україну. – № 68–69. – Л., 1994. – С. 3–4; *Його ж.* Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // Хроніка 2000. Україна–Туреччина. – Кн. 1. – К., 2014. – С. 4–14.

³ Див.: *Чухлиб Т.* Крымская политика гетманских правителей Украины во второй половине XVII в. // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Симферополь, 1996. – С. 104–106; *Газин В.* Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665) // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 63–73; *Яковлева Т.* Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // УІЖ. – № 2. – 2003. – С. 14–24 та ін.

⁴ *Лука Ю.* Призначення України. – Л., 1938 (перевидання: К., 1997). – С. 237–238. Власне тому втрата Україною Кримського півострова у 2014 р. не тільки знецінює

багатовікову боротьбу українського народу, але й може спричинити до втрати Української державою спочатку територіальної цілісності, а потім – незалежного статусу.

⁵ *Дашкевич Я.* Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. – С. 69. Порівн.: *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету: Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. – К., 2011.

⁶ Кримське ханство мало більш поширену самоназву – «Кримський юрт» («Кримська вотчина»). Окрім того, у різних джерелах воно йменувалося як «Тахт-і-Крим» («Кримський престол»), «Престол Криму та Кипчацького степу» («Тахт-і-Крим ве Дешт-і-Кипчак») (*Галенко О.* Кримський ханат // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – С. 366).

⁷ *Субтельний О.* Кримський союз // Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994. – С. 66–81; *Станіславський В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // УІЖ. – № 6. – 1995. – С. 5. Див. також: *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УІЖ. – № 1. – 1998. – С. 76–86; *Його ж.* Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // УІЖ. – № 5. – 2008. – С. 39–46.

⁸ *Останчук В.* Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 94–112; *Галенко О.* Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Критика. – 2001. – Число 5. – С. 7–10; *Його ж.* Про татарські набіги на українські землі // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 52–61.

⁹ Оригінальними залишаються спостереження видатного сходознавця А. Кримського щодо антропологічної схожості українського і татарського етносів на території ранньомодерного Криму: *Кримський А.* Про долю українських полоняників у Кримському ханстві // Студії з Криму. – Вип. I–IX. – К., 1930. – С. 17; *Його ж.* Сторінки з історії Крима та кримських татар // Там само. – С. 1–7. Див. також: *Прицак О.* Що таке історія України? // Слово і час. – № 1. – 1991. – С. 53–60; *Дашкевич Я.* Українці в Криму (XV–XX ст.) // Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 100–116.

¹⁰ *Черкас Б.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста // УІЖ. – № 1. – 2002. – С. 57. Див. також: *Дашкевич-Горбацький В.* Про походження Остапа Дашковича // За державність. – Зб. 5. – Л., 1935. – С. 187–202; *Сенотович-Бережний В.* Остап Дашкович – вождь козацький // Український історик. – № 1. – 1969. – С. 118–126;

¹¹ *Сьроечковский В.* Муххамет-Гирей и его вассалы // Ученые записки МГУ. – Т. 2. – М., 1940. – С. 3–71; *Pulaski K.* Machmet-Girej chan tatarow perekopskich I stosunki jego z Polska (1515–1523). – Warszawa, 1898. – S. 320–339.

¹² *Черкас Б.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII століть. – К., 2000. – С. 97–118.

¹³ *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Акты ЗР). – Т. II. – Ч. VII. – К., 1890. – С. 93.

¹⁴ *Kronika Marcina Bielskiego.* – Sanok, 1856. – Т. III. – S. 1068. Більш докладно див.: *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006. – С. 229–235; *Чухліб Т.* Витоки братерства (до 360-річчя мирної угоди між козацькою Україною і Кримським ханством) // Гетьман. – № 5–6 (22). – 2008. – С. 74–75; *Його ж.* Коли між українськими козаками і кримськими татарами було підписано першу союзну угоду? // Крим: шлях крізь віки. – К., 2014. – С. 126–129.

¹⁵ *Черкас Б.* Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 123.

¹⁶ Там само. – С. 127.

¹⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 169; *Брехуненко В.* Козаки на Степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 425.

¹⁸ *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 163–164. Див. також: *Брехуненко В.* Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624–1629 рр. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 116–129; *Його ж.* Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. // *Козацька спадщина.* – 2005. – Вип. 3. – С. 50–53; *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1946. – S. 5–6.

¹⁹ *Фаизов С.* Первый крымско-запорожский союз в статейном списке русских посланников // Україна в Центрально-Східній Європі – Вип. 5. – К., 2005. – С. 314. Див. також: *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С. 43.

²⁰ *Туранли Ф.* Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С. 60–61.

²¹ *Пріцак-Гвоздик Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003. – С. 57–59.

²² *Степанков В.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроби дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-московський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 13.

²³ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 178–214; *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – С. 245–271; *Федорук Я.* Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654–1655 рр. // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Вип. 7. – Одеса, 2012. – С. 3–11.

²⁴ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел / Сост. Ф. Лашков. – Симферополь, 1891. – С. 142.

²⁵ Про відносини турецького султана Мегмеда IV Авджи з українськими гетьманами див. нашу розвідку: *Чухліб Т.* «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9–10. – К., 2010. – С. 93–135. Див. також: *Чухліб Т.* Мегмед IV // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009. – С. 570–571.

²⁶ З кінця XV ст. і до початку XVIII ст. великі московські князі (царі) платили данину Кримському ханству (Фаизов С. Поминки-«тиш» в контексте взаимоотношений Руси-России с Золотой Ордой и Крымским юртом (Доклад на Круглом столе татарской общественности «Золотая Орда: исторические паралели» 02.01.2000 г.) // Електрон. ресурс: www.mtss.ru; *Чухліб Т.* Чому московські царі перестали платити данину Кримському ханству на початку XVIII ст. // Крим: шлях крізь віки. – С. 165–167.

²⁷ *Фаизов С.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1985. – С. 40–41.

²⁸ *Гуржій О., Чухліб Т.* [Рец.]: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 104–114.

²⁹ Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658 гг. – М., 2003. – С. 144

³⁰ Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // УІЖ. – № 2. – 2003. – С. 16.

³¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. V. – СПб., 1867. – С. 29.

³² Дневник Гордона // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – Кн. IV. – 1891. – С. 206–207.

³³ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – ПВК). – Т. IV. – Отд. 3. – К., 1859. – С. 374–377.

³⁴ Там же. – С. 79.

³⁵ Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. – С. 18.

³⁶ ПВК. – Т. IV. – С. 155.

³⁷ Цит. за: Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 46; Див. також: Газін В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665) // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 63–73.

³⁸ Чухліб Т. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 471–530.

³⁹ ПВК. – Т. IV. – Отд. 3. – С. 215–216.

⁴⁰ Газін В. Гетьманство Павла Тетері... – С. 61.

⁴¹ ПВК. – Т. IV. – Отд. 3. – С. 259–260.

⁴² Там же. – С. 259–260.

⁴³ Там же. – С. 287.

⁴⁴ Чухліб Т. Ставищанська оборона 1664 // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – К., 2012. – С. 778–779.

⁴⁵ Газін В. Гетьманство Павла Тетері... – С. 123.

⁴⁶ ПВК. – Т. IV. – С. 416.

⁴⁷ Zbiór pamiątek do dziejów polskich / Wyd. W. S. Bral-Rlater. – Warszawa, 1858. – Т. 4. – S. 152.

⁴⁸ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 220.

⁴⁹ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. 2. – Прага, 1939. – С. 43–44; Чухліб Т. Степан Опара (1632–1665 рр.) // Чухліб Т. Гетьмани України-Русі. – Донецьк, 2013. – С. 92–98.

⁵⁰ Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 30–44.

⁵¹ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 244.

⁵² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 85.

⁵³ Цит. за: Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 50.

⁵⁴ Majewski W. Opара Stefan // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXIV. – Warszawa, 1979. – S. 113.

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 306–307.

⁵⁶ Там же. – С. 300.

⁵⁷ Там же. – С. 306.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 300.

⁶⁰ *Latorpisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza.* – Т. II. – Warszawa, 1853. – S. 106–107.

⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 308.

⁶² *Дорошенко Д.* Степан Опара... – С. 38.

⁶³ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 308.

⁶⁴ Там же. – Т. VI. – С. 60.

⁶⁵ Там же. – С. 30.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ *Соловьев С.* История России с древнейших времен: в XV кн. – Изд. 2. – Кн. 3. – Т. XII. – СПб., 1896. – Сбц. 177; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – S. 79; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 238. – Львів, 1999. – С. 118.

⁶⁸ Зважаючи на довговічну османську традицію поділяти іноземний світ на підданих собі і тих, з ким Стамбул перебував у стані війни, турецькі урядовці (а за ними й деякі історики) віднесли Україну до стану підданих Османській імперії держав і стали трактувати гетьмана П. Дорошенка як підданого султана вже з 1666 р. Хоча з боку правобережного Українського гетьманату це фактично було визнано лише у 1669–1670-х рр.

⁶⁹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 177.

⁷⁰ *Мицик Ю.* Регести документів «Татарського відділу» Архіву Коронного у Варшаві (кінець XVI–XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 354–356.

⁷¹ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – С. 111.

⁷² Там само. – С. 122.

⁷³ *Dwa pamietniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszynskiego / Wyd. A. Pryboś.* – Wrocław, 1954. – S. 45.

⁷⁴ *Чухліб Т.* Петро Дорошенко (1627–1698 рр.) // Чухліб Т. Гетьмани України-Русі. – С. 114–115.

⁷⁵ *Смолій В., Степанков В.* Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – С. 381.

⁷⁶ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С. 94–95.

⁷⁷ *Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki.* – Vol. 2. – Pars. 2. – Kraków, 1883. – S. 290–292.

⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 30–31.

⁷⁹ *Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантышем-Каменским.* – Ч. 1. – Москва, 1858. – С. 211.

⁸⁰ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 218–219; *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – Москва, 2001. – С. 85.

⁸¹ *Бібліотека музею ім. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ, Краків).* – Рук. 2110. – Арк. 427–430; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 218–219.

⁸² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172–174.

⁸³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 272.

⁸⁴ *Chukhlib T.* «...Let there only be sincerity and benevolence toward the king in the Cossack Army: the history of political relations between Poland and Ukraine (1660's – first half of the 1670's)» // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejow stosunkow Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolska i Ukraina. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel.* – Warszawa, 2012. – S. 478.

⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 248–249.

⁸⁶ Чухліб Т. Острозька угода 1670 // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 688–690. Див. також: Степанков В. «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства // Спеціальні історичні дисципліни: Зб. наук. праць. – Ч. 8–9. – К., 2002. – С. 164–177.

⁸⁷ Acta Historica res gestas Poloniae... – Vol. II. – Pars. 1. – Kraków, 1880. – S. 630; Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті рр. XVII – поч. XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Skripta Manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – Вип. 21. – Львів, 2012. – С. 787–801.

⁸⁸ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – Т. XI. – Cz. I. – Warszawa, 1965. – S. 81.

⁸⁹ Acta Historica res gestas Poloniae... – Vol. II. – Pars. I. – S. 614.

⁹⁰ Цит. за: Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 52.

⁹¹ АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – Арк. 451–452.

⁹² Acta Historica res gestas Poloniae... – Vol. II. – Pars. II. – S. 1112.

⁹³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168; Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. – S. 39.

⁹⁴ Бібліотека Національна у Варшаві, відділ мікрофільмів. – Ф. 6639 (м-ф. 32423). – № 615; АГАД. – Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». – № 77/467; АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3037. – Арк. 222.

⁹⁵ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів (далі – БНЮ, Вроцлав). – № 355. – Арк. 19–20; Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S. 17; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 533–534.

⁹⁶ Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // Studia i materialy do historii wojskowosci Polskiej (SMHW). – Т. X. – Cz. 1. – Warszawa, 1964. – S. 280.

⁹⁷ БМЧ, Краків. – Рук. 423. – Арк. 241; Wolinski J. Król Jan III a sprawa Ukrainy... – S. 20.

⁹⁸ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // УІЖ. – № 1. – 2007. – С. 39–60.

⁹⁹ Цит. за: Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. – С. 44.

¹⁰⁰ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством... – Симферополь, 1891. – С. 146.

¹⁰¹ Там же. – С. 152.

¹⁰² Чухліб Т. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 87–88; Його же. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С. 143.

¹⁰³ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством... – С. 157, 158.

¹⁰⁴ Там же. – С. 172.

¹⁰⁵ Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 199–209; Його же. Суховієнко (Суховій) Петро // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – С. 912.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 98.

- ¹⁰⁷ Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 р. // ЗНТШ. – Т. 150 – Львів, 1929. – С. 197–198
- ¹⁰⁸ Див. докладніше: Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 193–206.
- ¹⁰⁹ Acta Historica res gestas Poloniae... – Vol. II. – Pars I. – S. 470.
- ¹¹⁰ Соловьев С. История России с древнейших времен... – Т. XII. – С. 371; Чухліб Т. Яким був українсько-татарський союз за гетьманування Петра Суховієнка? // Крим: шлях крізь віки. – С. 148–151.
- ¹¹¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 82.
- ¹¹² Там же. – С. 154.
- ¹¹³ Там же. – Т. VII. – С. 82; Т. VIII. – С. 109.
- ¹¹⁴ Там же. – Т. VII. – С. 82.
- ¹¹⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 218.
- ¹¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 84.
- ¹¹⁷ Там же.
- ¹¹⁸ Там же. – С. 151.
- ¹¹⁹ Там же. – Т. VII. – С. 151.
- ¹²⁰ Там же. – С. 135.
- ¹²¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 220.
- ¹²² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 71.
- ¹²³ Там же. – С. 180; Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 р. – С. 215.
- ¹²⁴ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 179.
- ¹²⁵ Там же. – С. 222.
- ¹²⁶ Там же. – Т. IX. – С. 33.
- ¹²⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. – К., 1929. – С. 421.
- ¹²⁸ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 33.
- ¹²⁹ Окиншевич Л. Назв. праця. – С. 422.
- ¹³⁰ Літопис Самовидця / Упор. Я. Дзира. – К., 1971. – С. 106.
- ¹³¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 44, 63.
- ¹³² Там же. – С. 44.
- ¹³³ Літопис Самовидця. – С. 109.
- ¹³⁴ Acta Historica res gestas Poloniae... – Vol. II. – Pars I. – S. 499.
- ¹³⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 267.
- ¹³⁶ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 227.
- ¹³⁷ Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. – С. 97.
- ¹³⁸ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 284.
- ¹³⁹ Порівн.: Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. – СПб., 2004. – С. 82–89.
- ¹⁴⁰ Про діяльність Г. Дуки див.: Чухліб Т. «Воевода і господар земель Молдавських та України» за протекції Османської імперії Г. Дука // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 162–169.
- ¹⁴¹ Цит. за: Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. – СПб., 1854. – С. 299.
- ¹⁴² Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... – S. 124.

¹⁴³ Акты ЗР. – Т. V. – СПб., 1853. – С. 157.

¹⁴⁴ Переписка между Россией и Польшею до 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам управляющего Московского архива иностранных дел Н.Н. Бантыш-Каменского // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – М., 1862. – Ч. 3. – Кн. IV. – Отд. II. – С. 180; *Чухліб Т.* Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670 – на початку 1680-х рр.? // Крим: шлях крізь віки. – С. 151 – 153.

¹⁴⁵ Цит. за: *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 595.

¹⁴⁶ *Оглоблин О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С. 17; *Станіславський В.* У чому суть угоди про дружбу і братерство, укладеної Петром Іваненком з Кримом у 1692 р.? // Крим: шлях крізь віки. – С. 161–164.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 368.

¹⁴⁹ Цит. за: *Оглоблин О.* Ескізи... – С. 13.

¹⁵⁰ *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Вип. IV. – Прага, 1941. – С. 4–25; *Петровський М.* Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 32. – С. 97–99; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 195–196; *Чухліб Т.* До питання про функціонування гетьманської влади на землях молдавського Придністров'я (80-ті рр. XVII – 60-ті рр. XVIII ст.) // II-й Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 429–435; *Його ж.* Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву // *Чухліб Т.* Козаки і монархи... – С. 383–393.

¹⁵¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 195–196.

¹⁵² БМЧ, Краків. – Рук. 2728/III. – Арк. 17–19.

¹⁵³ *Чухліб Т.* Немирів – гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). – Рівне, 1993. – С. 112–114.

¹⁵⁴ Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі – ПАН, Краків). – Рук. 967. – Арк. 292.

¹⁵⁵ *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... – С. 12.

¹⁵⁶ БМЧ, Краків. – Рук. 2728/III. – Арк. 18; *Zaluski A.* Epistolae historicum-familiarium. – Т. 1. – Brunsbergs, 1711. – S. 881; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... – С. 12.

¹⁵⁷ ПАН, Краків. – Рук. 645. – № 44.

¹⁵⁸ Там само. – Рук. 1855. – Арк. 252–253; Рук. 645. – № 44.

¹⁵⁹ Там само. – Рук. 645. – № 51; № 52.

¹⁶⁰ *Чухліб Т.* Степан Лозинський (1653–1695 рр.) // *Чухліб Т.* Гетьмани України-Русі. – С. 218–224.

¹⁶¹ Про діяльність королівського козацького комісара С. Друшкевича див.: *Чухліб Т.* Відень 1683. Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. – К., 2013. – С. 85 та ін.

¹⁶² БНЮ, Вроцлав. – Рук. 876. – Арк. 97–98; *Андрусак М.* До історії правобічних козаків у 1688–1689 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100. – С. 265.

¹⁶³ БНЮ, Вроцлав. – Рук. 876. – Арк. 98.

¹⁶⁴ *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1958. – S. 11. Про діяльність правобережного гетьмана Г. Гришка див.: *Чухліб Т.* Наказний гетьман Правобережної України Григорій Іванович (Гришко) та антитурецькі плани «Священної ліги» у 1689–1692 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні: 36. наук. праць. – Ч. 5. – К., 2001. – С. 117–131.

- ¹⁶⁵ Korzon T. Dzieje wojen... – S. 15.
- ¹⁶⁶ АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 47. – Т. 2. – Арк. 407.
- ¹⁶⁷ *Иналджик Г.* Борьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 pp... – С. 125.
- ¹⁶⁸ Див.: *Чухліб Т.* Палій (Гурко) Семен Пилипович // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К., 2011. – С. 41–43.
- ¹⁶⁹ Starozytnosci historyczne polskie. – Т. 2. – Kraków, 1840. – S. 523.
- ¹⁷⁰ *Sarniecki K.* Pamietniki... – S. 39.
- ¹⁷¹ АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 47. – Т. 2. – Арк. 417–418.
- ¹⁷² *Sarniecki K.* Pamietniki... – S. 259.
- ¹⁷³ Ibid. – S. 260.
- ¹⁷⁴ Ibid. – S. 275.
- ¹⁷⁵ Цит. за: *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. – Leipzig, 1941. – S. 186.
- ¹⁷⁶ БМЧ, Краків. – Рук. 493. – Арк. 112.
- ¹⁷⁷ Там само.
- ¹⁷⁸ БН, Варшава. Відділ рукописів. – Ф. III. – № 6649. – Арк. 128.
- ¹⁷⁹ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 118.
- ¹⁸⁰ Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – Москва, 1858. – С. 244.
- ¹⁸¹ *Kamiński A.-S.* Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. – Cambridge, 1993. – P. 132.
- ¹⁸² *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. – СПб., 1854. – С. 10–11.
- ¹⁸³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Кн. 192. – Арк. 66.
- ¹⁸⁴ Цит. за: *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... – Т. 3. – С. 72.
- ¹⁸⁵ Цит. за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13–14. – М., 1962. – С. 225.
- ¹⁸⁶ РДАДА. – Ф. 79. – Кн. 192. – Арк. 202–238; АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3031. – Арк. 104–107; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв... – Т. 2. – С. 162–163.
- ¹⁸⁷ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – Т. 3. – М., 1970. – С. 44–47.; *Соловьев С.М.* История России. – Кн. 3. – Т. XIII. – Сбц. 849.
- ¹⁸⁸ *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVI–XVII вв... – Т. 2. – С. 164.
- ¹⁸⁹ *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 349.
- ¹⁹⁰ Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279.
- ¹⁹¹ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С. 261–262.
- ¹⁹² Про участь українського козацтва у Віденській кампанії 1683 р. див.: *Чухліб Т.* Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. – К., 2013.
- ¹⁹³ Источники... – Ч. 1. – С. 282–283.
- ¹⁹⁴ Дополнения к актам историческим... – Т. XI. – С. 150.
- ¹⁹⁵ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1869 – Т. XI. – С. 87; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 30.
- ¹⁹⁶ Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279–280.
- ¹⁹⁷ *Соловьев С.* История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13–14. – С. 374–375; *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 349–350.

¹⁹⁸ Греков И. «Вечный мир» 1686 года. Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1950. – С. 392.

¹⁹⁹ Там же. – С. 395.

²⁰⁰ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... – С. 350–351.

²⁰¹ Акты ЗР. – Т. 5. – С. 176.

²⁰² Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // УДЖ. – 2005. – № 2. – С. 48–67.

²⁰³ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. VI. – СПб., 1862. – С. 1479.

²⁰⁴ Там же. – С. 1500.

²⁰⁵ Там же. – С. 1535–1537.

²⁰⁶ Памятники дипломатических сношений – Т. VI. – СПб., 1868. – С. 1478.

²⁰⁷ АГАД. – Ф. «Архів Замоївських». – № 3031. – Арк. 145–146.

²⁰⁸ Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVI. – К., 1928. – С. 205.

²⁰⁹ Станіславський В. Воєнне протистояння і мирні переговори Війська Запорозького з Кримським ханством 1691–1694 років // Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. – Т. 2: 1691–1700. – К., 2010. – С. 12–38; Його ж. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // УДЖ. – № 6. – 1995. – С. 5. Див. також: Його ж. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УДЖ. – № 1. – 1998. – С. 76–86; Його ж. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // УДЖ. – № 5. – 2008. – С. 39–46.

²¹⁰ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. – К., 1996. – 194 с.; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. – Т. 1. – К., 2002. – 480 с.; Листи Івана Мазепи. 1692–1700. – Т. 2. – К., 2010. – 752 с.

²¹¹ Чухліб Т. 539 листів гетьмана Івана Мазепи в опрацюванні історика В'ячеслава Станіславського [Рец.]: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. – К., 1996. – 194 с.; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. – Т. 1. – К., 2002. – 480 с.; Листи Івана Мазепи. 1692–1700 / Упор. та автор вступного дослідження В. Станіславський. – Т. 2. – К., 2010. – 752 с. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 11. – К., 2011. – С. 327–337.

²¹² Про участь України у цій війні див.: Чухліб Т. Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684–1699 рр. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану д.і.н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 233–260.

²¹³ Листи Івана Мазепи. – Т. 2. – С. 48.

²¹⁴ Див.: Станіславський В. Іван Мазепа в таборі Карла XII... – С. 39–46.

²¹⁵ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. VI. – С. 494.

²¹⁶ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 238–239; Его же. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1985. – Т. 29. – С. 70; Див. також: Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого. – М., 1984. – С. 216; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УДЖ. – № 1. – 1998. – С. 76.

²¹⁷ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви. – С. 77.

- ²¹⁸ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик та його доба. – Варшава, 1938. – С. 31.
- ²¹⁹ Агмед III був султаном Османської імперії з 1703 до 1730 рр., доводився сином султана Мегмед IV Авджи та внуком українки Хатідже Турхан Валіде-султан (Див.: *Галенко О.* Агмед III // *Енциклопедія історії України.* – Т. 1. – К., 2003. – С. 30–31; *Чухліб Т.* Хатідже Турхан Валіде-султан // *Енциклопедія історії України.* – Т. 10. – К., 2013. – С. 364).
- ²²⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 44–45; *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 194–185; «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. – Львів, 2011. – С.
- ²²¹ «Пакти і Конституції» Української козацької держави... – Додатки. – С. 357.
- ²²² «Пакти і Конституції» Української козацької держави... – С. 46–47; *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 189.
- ²²³ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 36–53.
- ²²⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 34–35.
- ²²⁵ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – М., 1964. – С. 216.
- ²²⁶ *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України. – С. 48–49; *Артамонов В.* Указ соч. – С. 116.
- ²²⁷ *Артамонов В.* Указ. соч. – С. 52.
- ²²⁸ Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. 12. – СПб., 1898. – С. 225–227.
- ²²⁹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 81.
- ²³⁰ Матеріали з Прусського таємного державного архіву в Берліні // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... Додатки. – С. 185–186.
- ²³¹ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 53.
- ²³² Там само. – С. 54.
- ²³³ *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України. – С. 46.
- ²³⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 59.
- ²³⁵ *Ульяновський В.* Пилип Орлик... – С. 446.
- ²³⁶ Там само.
- ²³⁷ *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // *Український археографічний щорічник.* – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320.
- ²³⁸ Див.: *Чухліб Т.* «Калабалик» // *Енциклопедія історії України.* – Т. 4. – К., 2007. – С. 26.
- ²³⁹ *Єнсен А.* Орлик у Швеції. – С. 160.
- ²⁴⁰ Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 98.
- ²⁴¹ Аналіз щоденника П. Орлика див.: *Борщак І.* Діярій Пилипа Орлика // *Стара Україна.* – Кн. 9–10. – Львів, 1924; *Джиджора І.* Діярій гетьмана Пилипа Орлика / За ред. Я. Токаржевського-Карашевича // *Праці Українського наукового інституту.* – Т. 17. – Варшава, 1935; *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // *Український археографічний щорічник.* – Т. 11–12. – К., 2004. – С. 322–345; *Соболь В.* Доба Івана Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика // *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять / Матеріали міжн. наук. конф.* – К., 2008. – С. 196–213.
- ²⁴² Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч. 3. – М., 1778–1779. – С. 224, 228, 239, 252; *Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судзенко.* – Т. 2. – К., 1885. – С. 52.
- ²⁴³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 44.
- ²⁴⁴ *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 109–110.

²⁴⁵ Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – Т. 3. – К., 1930. – С. 131.

²⁴⁶ Субтельний О. Мазепинці. – С. 109–110.

²⁴⁷ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 302.

²⁴⁸ Субтельний О. Мазепинці. – С. 112.

²⁴⁹ Про перебування Запорозької Січі під владою Кримського ханства у першій половині XVIII ст. див.: Субтельний О. Запорозжці під татарською зверхністю // Субтельний О. Мазепинці. – С. 117–118; Гуржій О. Олешківська Січ (1711–1728 рр.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 132–148; Горобець В. Кам'янська Січ (1709–1711, 1730–1734 рр.) // Там само. – С. 109–131; Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва... – Т. 1. – С. 587–603; Чухліб Т. Передісторія Олешківської Січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709–1711 рр.) // Краєзнавство: Науковий журнал. – Част. 2. – К., 2011. – С. 223–230.

²⁵⁰ Мільчев В. Військо Запорозьке Низове у підданстві кримських ханів (1709/1711–1734) // Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва. – Запоріжжя, 2009. – С. 22–23.

²⁵¹ Молчановский Н. Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – Т. 64. – 1899. – С. 144–147.

²⁵² Киевская старина. – № 4. – 1882. – С. 108–118.

²⁵³ Коробов О. Мирівичі // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 315; Кресін О. Мирівичі // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009. – С. 665.

²⁵⁴ Пуτρο О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – Част. 1. – К., 2008. – С. 113; Див. також: Його ж. Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Мирівичів (середина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип. 6. – Ч. 2. – К., 2001. – С. 211–235.

²⁵⁵ Україна–Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008. – С. 208.

²⁵⁶ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7–9; Путро О. Вказ. праця. – С. 113–114.

²⁵⁷ Цит. за: Путро О. Вказ. праця. – С. 115.

²⁵⁸ Про 36-річне заслання родини Мирівичів до Сибіру засвідчував документ від 6.10.1749 р.: «В 1712 году из Малой России взяты в Москву переяславского полковника Ивана Мировича жена Пелагея да дети ее Мировичевой Семен с женою и детьми с сыном григорием и с дочерью Ульяною, Яков, Дмитрий, Иван, Василий. В 1716 году посланы в ссылку в Сибирь на вечное житье, Василий Мирович в далные города в работу и тамо умер, мать ево полковница Пелагея с сыновьями... послана в Тобольск. И из оных из Сибири освобождены по милостивому указу полковница пелагея с сыном Дмитрием генваря 23, 1744 году...» (Путро О. Гетьман Кирило Розумовський... – Ч. 2: Документи. – К., 2008. – С. 104).

²⁵⁹ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 75–76.

²⁶⁰ Цит. за: Путро О. Вказ. праця. – С. 117.

²⁶¹ Там само. – С. 120.

²⁶² РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 78–79; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський... – Ч. 1. – С. 120.

²⁶³ РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 116–117. У записці Державної колегії закордонних справ до Державної військової колегії Російської імперії від 22 січня

1756 р. писалось: «...О известных изменниках из малороссиян Мировичах, из коих Иван Мирович пред сим был, а по смерти оного брат ево и ныне находится в Крыму, и требования последнего у Порты или у хана крымского о возвращении в здешнюю сторону...» (Путро О. Гетьман Кирило Розумовський... – Ч. 2. – С. 112–113).

²⁶⁴ Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // Киевская старина. – № 2. – 1886. – С. 334–335.

²⁶⁵ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський... – Ч. 2. – С. 163.

²⁶⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 19; Гісцова Л., Демченко Л. Сусідів не вибирають (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) // Архіви України. – № 2. – 1991. – С. 73.

²⁶⁷ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський... – Ч. 2. – С. 164–168.

²⁶⁸ Там само. – С. 167–176.

²⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Спр. 97. – Арк. 85, 89; Гісцова Л., Демченко Л. Вказ. праця. – С. 75–76.

Чухлиб Тарас (з. Киев)

Доктор исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

«Татар нечего бояться, ведь они нам не враги...»: особенности политических отношений Украинского гетманата и Крымского ханства

В статье раскрываются особенности украинско-крымских политических связей, которые были установлены во времена гетмана Б. Хмельницкого и хана Ислам-Гирея III. Также исследуются сложные отношения между казацкой Украиной и Крымским ханством во второй половине XVII – первой половине XVIII в.

Ключевые слова: Украинский гетманат, Б. Хмельницкий, Ислам Гирей III, крымские ханы.

Taras Chuhlib (Kyiv)

Doctor of historical sciences,
chief researcher at the Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

«Don't fear the Tatars, because they are not our enemies...»: particular qualities of the political relations between the Ukrainian Hetmanate and the Crimean Khanate

The article describes the features of the Ukrainian – Crimean political relations, which were established during the reign of hetman Bohdan Khmelnytsky and khan Islam III Giray. The author of the article also analyses the complex relationship between the Cossack Ukraine and the Crimean Khanate in the second half of the XVIIth - the first half of the XVIIIth century.

Keywords: the Ukrainian Hetmanate, Bohdan Khmelnytsky, Islam III Giray, the Crimean Khanate.

Федорук Ярослав (м.Київ)

Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

УДК (282.247.34)«1655»

ПОСОЛЬСТВА КРИМСЬКОГО ХАНА МЕГМЕД-ГІРЕЯ IV ДО ШВЕЦІЇ, ДАНІЇ ТА АВСТРІЇ У 1655 Р.

Стаття присвячується зовнішній політиці Кримського ханства у середині XVII ст. Автор робить висновки, що політична активність Мегмед-Гірея IV розвивалася під впливом польського короля Яна II Казимира, що було наслідком мирного договору між Річчю Посполитою і Кримським ханством (жовтень, 1655 р.).

Ключові слова: Мегмед-Гірей IV, Австрія, Данія, Річ Посполита, Швеція.

Восени 1654 р. у Кримському ханстві відбулися зміни, які на багато років наперед визначили татарську зовнішню політику і позицію хана стосовно воєн у східноєвропейських країнах. Жванецька кампанія у грудні 1653 р. і встановлення союзу Іслам-Гірея III з польським королем були тими відліками, від яких відштовхувалися пріоритети нової політики Криму, скованої від союзу з українськими козаками до боротьби з Москвою разом з Яном Казимиром. На противагу цьому пошуки Богданом Хмельницьким нових союзників і Переяславська угода України з Москвою 1654 р. засвідчували, крім іншого, глибоку кризу українсько-татарських відносин, які під час Жванецької кампанії вкотре заводили боротьбу козаків з поляками у глухий кут. Для української і польської дипломатії 1654 рік великою мірою минув під знаком боротьби за татарських союзників, що була особливо гострою упродовж липня – вересня після смерті у червні Іслам-Гірея III. Польські політики, відчуваючи відповідальність моменту, докладали всіх зусиль, аби скористатися з нагоди кримського безкоролів'я й досягнути успіху у своїх стараннях розірвати українсько-татарський союз 1648 р. Приїзд Мегмед-Гірея IV зі Стамбула у Бахчисарай наприкінці вересня 1654 р. та його прихильна до поляків політична орієнтація, що збігалася з анти-московськими настроями турецького султана і його настановами новому ханові, вимальовували перед Яном Казимиром великі перспективи для укладання нової ліги.

Наприкінці 1654 – у перших місяцях 1655 рр. надії коронного уряду на договір з кримськими татарами були занадто великими, і здавалося, що

король вирішить усі проблеми для переможного завершення довголітньої війни з Військом Запорозьким. Такі розрахунки давали Янові Казимиру впевненість у тому, що Україну вдасться відірвати від Москви й привести її до попереднього підданства без посередницьких пропозицій для замирення з козаками, що їх у той період робили семигородський князь Юрій II Ракоці та молдавський воєвода Стефан Георгіца, а з Олексієм Михайловичем – бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та австрійський імператор Фердинанд III¹. Дипломатія нового кримського хана у той час була дуже активною, і у цій статті хотілося б звернути увагу на декілька зовнішньополітичних кроків, зроблених Мегмед-Гіреєм IV після свого вступу на ханський престол у взаєминах з країнами Скандинавії та Центральної Європи – зі Швецією, Данією та Австрією.

Швеція

У науковій літературі іноді можна зустріти згадки про те, що наприкінці 1654 р. кримські посольства в Європу здійснювалися за безпосередніми порадами польського уряду або за порозумінням із ним. Одним із перших про це писав у своїй відомій монографії польський історик Людвік Кубаля. «Ймовірно, за бажанням короля хан відправив посла до Швеції з проханням про допомогу для Речі Посполитої», – читаємо у цій праці². У середині 1950-х рр. у польській науці така думка мала продовження у дослідженнях Богдана Барановського. Історик узалежнював відправку кримського посольства до Стокгольма з діяльністю польського посла стражника Мар'яна Яскульського, який восени 1654 р. перебував у Бахчисараї³. Досить упевнено це стверджував також і московський історик Лев Заборовський, наголошуючи на тому, що дипломатична програма нового хана стосовно взаємин зі Швецією розроблялася у Криму за участю Яскульського⁴. В українській історіографії про це згадувалося опосередковано у монографії Валерія Смолія та Валерія Степанкова, коли автори одразу за аналізом дипломатичної місії коронного стражника до Криму писали про татарське посольство до Стокгольма⁵. Зі свого боку, можемо простежити аналогії між кримськотатарським та польським посольствами до Стокгольма, що відбувалися в один і той самий час наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. У цьому можна вбачати наслідок спільно узгодженої дипломатичної акції⁶.

Отож, можна твердити, що у наукових дослідженнях думка про впливи польської дипломатії на організацію кримськотатарського посольства до Швеції не підлягає особливим запереченням. Подібні міркування викликані здебільшого тим, що політика нового хана у взаєминах з європейськими країнами базувалася на засадах розвитку інтересів польського короля у цьому регіоні. Те, що кримський хан підкреслював перед шведами свої дружні взаємини з Річчю Посполитою, ішло саме в площині розрахунків Яна Казимира від кінця 1654 – початку 1655 рр. зміцнити своє становище у

цьому регіоні після дипломатичних успіхів у взаєминах з Кримом і військових – як передбачалося в найближчій кампанії – в Україні.

Крім цих безпосередніх відносин кримських татар з польським королем, не можна виключати також і ймовірних впливів зі Стамбула на нового хана на початку осені 1654 р. щодо організації татарського посольства до Карла X, про що не часто згадується у науковій літературі. Звістку про такі впливи зустрічаємо у серпневому листі 1656 р. від турецького султана Мегмеда IV до Яна Казимира, переданому через польського посла Войцеха Беньовського, переклад якого зберігається у Варшаві в коронному архіві. «Як і ми з вами маємо статечну приязнь, – писалося у цьому документі, – так шведський король, ще перед тим, як прийшов вас воювати, різними способами підбурював нас, щоб ми проти вас воювали. Про що ми, роздумуючи, аби згода й добро були між вами, наказали кримському ханові Мегмедові Гіреєві IV, щоб послав до шведського короля гідну людину, остереігаючи його, аби не наважився вас воювати»⁷. З цього листа можна робити висновок якщо не про накази султана кримському ханові відправити посольство до Стокгольма (згадка про це у наведеній цитаті може бути звичайним перебільшенням, що часто практикувалося в османській дипломатії), то, принаймні, про те, що Мегмед-Гірей, особливо на початку свого нового панування, міг узгоджувати з Портою характер взаємин Кримського ханства зі скандинавськими країнами.

Документи татарського посольства до Швеції 1654–1655 рр. збереглися досить повно у Шведському державному архіві у Стокгольмі й були обширно анонсовані у виданні каталогу турецьких, татарських та перських рукописів цієї збірки, підготовленого шведським орієнталістом Карлом Вільгельмом Цеттештееном⁸. Їхній зовнішній опис (папір, матеріал, кольори та ін.) було здійснено у виданні Агнеси Гайєр і Карла Йогана Ламма⁹. Частина з них без дати, однак більшість датувалася 11 листопада 1654 р., себто саме тим часом, коли на листопадовому сеймі у Гродно обговорювалася справа організації польських посольств до Швеції (Андрій Морштин), Англії (Миколай де Бие) та Османської імперії (Войцех Бечинський). Крім листа самого кримського хана (№ 156, 157), татарське посольство везло з собою також цілий пакет документів до шведського короля від інших урядовців та перших осіб Криму – від калги-султана Кази-Гірея (№ 154), нуреддіна-султана Адиль-Гірея (№ 158), головної дружини хана (№ 159), візира Сефера Кази-аги (№ 160), а також Тімура-аги (№ 153), Мегмед-Гірея – сина Багадур-Гірея (№ 155), Алі Кази-аги (№ 161), Абдула Керім-аги (№ 162), секретаря хана (№ 163) і Джан Мірзи-аги (№ 164). У цих листах подекуди згадуються також імена самих послів. Так, наприклад, лист хана до шведського короля було передано через Адильшаха-мірзу ('Ādilšāh Mirzā), який очолював цю посольську місію¹⁰. Йому також було передано листи від скарбника Джана Мірзи-аги і, ймовірно, Сефера Кази-аги. Лист від ханської дружини повів її окремо призначений посланець Алі ('Alī), нуреддіна-султана – Муртаза-ага,

секретаря хана – Гасан. Мегмед-Ґірей, син Багадур-Ґірея, відправив свій лист через посланця Ґізеля (Gyzel). Загалом німецький хроніст Йоган Георг Шледер занотував відомість про те, що ціле татарське посольство у Стокгольм складалося із 17 осіб¹¹. Інформацію про це знаходимо також у новинах, які докочувалися до англійських газет¹².

Посольство організовувалося з антимосковськими настроями, що дедалі виразніше набирали розвитку у зовнішній політиці Кримського ханства після Жванецької кампанії. Сама декларація перед шведами союзу Криму з Річчю Посполитою, яка за перший рік війни з Московською державою у 1654 р. втратила значні території у Великому князівстві Литовському, була досить промовистою у цій місії і нав'язувала до попередніх традицій антимосковських союзів Криму зі Швецією, укладених у 1556 або 1579 рр. Через це не дивно, що шлях татарських гінців до Стокгольма стелився через Варшаву.

21 березня 1655 р. Стефан Корицінський підписав лист, у якому наказував видати зі скарбу 600 злотих на дорогу для двох приставів – колишнього польського посла до Швеції Генріха Каназілія і п. Юхна, які мали супроводжувати кримського посла, найімовірніше, до Ґданська¹³. Ще неповних два місяці татарські гінці були в цій дорозі. Найранішу звістку про їхній приїзд до шведської столиці знаходимо в офіційних донесеннях голландського та французького резидентів у Швеції від 15 травня 1655 р.¹⁴ Причому, відомості у французів про завдання від кримського хана до шведського короля були повнішими – голландський посол лише констатував факт приїзду татар до Стокгольма і писав, що для з'ясування їхньої мети йому треба ще трохи часу¹⁵. Натомість французький резидент д'Авогур, який був тісно пов'язаний з польським послом Андрієм Морштином і упродовж часу від приїзду останнього до шведської столиці 24 січня 1655 р. всіляко сприяв його завданню, був дещо краще обізнаний у цих справах. З першого свого повідомлення до французького резидента у Лондоні Антуана Бордо він подавав інформацію, що татарський гінець прибув до Стокгольма, аби «...дати відомість про отримання його паном корони і привітати з тим, що цей король [Карл X Ґустав] отримав свою. Проте тут є думка, – писав далі д'Авогур, – що оскільки він [хан] уклав оборонну й наступальну лігу з Польщею, то виглядає, що він [татарський посол] зробить якусь декларацію про це»¹⁶.

Деяку розбіжність із датою прибуття татар зустрічаємо в листі шведського дипломата Йогана Екеблада, який 9 (19) травня 1655 р. писав зі Стокгольма, що татарські посланики прибули до столиці три дні тому, себто виходить 6 (16) травня. При цьому він деталізує, що кримськотатарське посольство складалося загалом з шістнадцяти осіб¹⁷.

Ще одну згадку про прибуття татар до шведської столиці знаходимо у листуванні між двома данськими резидентами – у Стокгольмі, Педера Юля (Peder Juel), й у Гаазі, Харісіуса (Charisius). В одному з листів від 12 (22) травня 1655 р. Педер Юль писав, крім новин про ставлення Московії, Гол-

ландії та Англії до війни у Польщі, також і про посланця від перекопського хана, як він називав Мегмед-Гірея IV, до Карла X Густава¹⁸.

Після приїзду татар до шведської столиці вони чекали прийому ще добрих десять днів. Шведський політик, член державної ради й губернатор Йоган Розенган записує у своєму щоденнику новини про аудієнцію татарських послів у Карла X Густава під датою 16 (26) травня 1655 р.¹⁹ Те саме засвідчували англійські інформатори зі Стокгольма, які 19 (29) травня доносили до Лондона, що в минулу середу, себто 16 (26) травня, татарські послы отримали аудієнцію, а їхнє завдання залишається далі невідомим²⁰. Таким чином, ці відомості шведського й англійського походження, що збігаються між собою у хронології, можна сприймати з великою достовірністю.

22 травня (1 червня) 1655 р. переговори з татарським послом у державній раді вів шведський канцлер Ерік Оксеншерна у присутності інших політиків. Адильшах-мірза запевнив, що головним завданням його посольства було переконати Карла X Густава у добрих намірах кримського хана, а також пропонувати підтримувати мирні відносини між Швецією і Річчю Посполитою. Запитуючи, чи це все, з чим приїхав посол, Оксеншерна, мабуть, сподівався якихось слів про ставлення Кримського ханства до Московської держави, оскільки сам факт формування ліги між Швецією, Кримським ханством і Річчю Посполитою означав війну з Олексієм Михайловичем. Однак на цій офіційній зустрічі татарський посол, не забігаючи наперед, нічого про це не згадав²¹.

Відповідь шведського короля Мегмед-Гіреєві було датовано тим самим днем 22 травня (1 червня) 1655 р.²² Однак татарські послы не відправлялися зі Швеції ще більше місяця і прощальну аудієнцію отримали лише 24 червня н. ст. 1655 р.²³ Згаданий Йоган Розенган був одним із тих, кому король наказав запросити послів на цю аудієнцію і потім провести їх назад до місця проживання (товаришував Розенганові у цій справі інший губернатор Гаральд Стаке)²⁴. Однак відправку татарських послів затримували ще далі, чекаючи, ймовірно, завершення ріксадагу, що сталося 4 липня н. ст. У щоденнику секретаря польського великого посольства до Швеції Йоакима Пасторія зустрічаємо нотатку від 5 липня 1655 р. (себто наступного дня після завершення ріксадагу) про те, що татарський посол, який був обдарований подарунками самим королем, покинув Стокгольм у супроводі вірменина на шведській службі Захарія Гамоцького²⁵.

Майже всі джерела одноставні в оцінці завдання кримського посольства до Стокгольма. Під формальним приводом оголошення про сходження нового хана на бахчисарайський престол, підтвердження давньої дружби між Кримським ханством і Швецією та привітання короля з його коронацією приховувалася основна мета татарської дипломатичної місії – повідомити шведських політиків про укладену польсько-татарську лігу з пропозицією Карлові X об'єднатися з поляками у війні проти московського царя²⁶. Мегмед-Гірей IV сам згадував про це у своєму листі до Карла X Густава від

11 листопада 1654 р. Однак станом на кінець травня 1655 р., коли писалася відповідь кримському ханові, реакцію шведського короля на такі пропозиції уже можна було передбачити. У листі до Мегмед-Гірея Карл X намагався пояснити своє майбутнє вторгнення до Польщі (що сталося через два місяці – 21 липня 1655 р.), даючи характеристику польсько-шведських відносин з усіма невиправданими претензіями, які були у поляків на шведську корону з часів Сигізмунда III і Володислава IV. Шведський король повідомляв також про намагання королеви Христини вирішити ці протиріччя, встановивши надійний мир (натяк на безрезультатні польсько-шведські переговори в Любеку у 1651–1653 рр.). Кримський хан, писав далі шведський король, навряд чи не був обізнаний з головними пунктами цих суперечностей²⁷.

У стилі цього листа вбачається така сама риторика, яка застосовувалася Карлом X перед іншими правителями напередодні самого вторгнення до Польщі, коли з боку Швеції розсилалися листи до Об'єднаних Провінцій, московського царя, данського короля, австрійського імператора, англійського протектора та ін. Проте у випадку з кримським ханом Карл Густав намагався використати його посольство ще й для того, аби переконати татар не воювати з козаками, відновивши їхню давню дружбу з Богданом Хмельницьким. «[Шведи] також дуже перетягували татар, аби лиш козаків не зачіпали, однак татарський посол одразу не вдався в ці трактати – відтак не знаю, що далі зробив», – писав ленчицький воєвода Ян Лещинський зі Стокгольма по свіжих ще слідах після від'їзду татарських гінців до примаса Андрія Лещинського²⁸.

Загалом через ті тенденції, що склалися у шведсько-польських взаєминах напередодні вторгнення Карла X до Польщі, татарське посольство, яке намагалось скерувати шведську армію проти Москви в союзі з поляками, не могло мати успіху. Воно завершилося загальними взаємними компліментами про необхідність підтвердження давньої приязні між Кримом і Швецією, що у підтексті, з боку Карла X, дійсно означало не лише стримування татар від допомоги полякам, а й підтримку Мегмед-Гіреем козаків. У контексті шведського посольства до Богдана Хмельницького на чолі з греком о. Данилом Афінським, відправленим у січні 1655 р., такий напрям шведсько-кримських взаємин міг пропонуватися татарам у Стокгольмі²⁹. Однак ці старання Карла X, звичайно, не мали перспективи для розвитку і цілком не сприймалися в Криму. Через це, як бачимо, кримська і шведська політика не лише мали зовсім протилежні погляди на розвиток міжнародних відносин, а й ворогували між собою з причини постановки своїх найближчих завдань, виходячи із взаємин Речі Посполитої, Швеції та Москви. «Посольство татар до Швеції завершилося привітанням нового короля і пропозицією дружби від нового хана...», – повідомляв Ян Амос Коменський у вересні 1655 р. про такі скромні результати кримськотатарської дипломатії у Стокгольмі³⁰.

Данія

На час останніх місяців 1654 р., коли після обрання Карла X Густава шведським королем нерозв'язаність проблем у польсько-шведських відносинах створювала загрозу нової війни на півночі Речі Посполитої, поляки намагалися знайти противагу шведській політиці на Балтиці при дворах Данії і Голландії. І якщо взаємини Яна Казимира з Об'єднаними Провінціями розвивалися відносно успішно завдяки укладеному навесні 1654 р. проектіві договору між польським резидентом у Гаазі Миколаєм де Бие та Генеральними Штатами³¹, то з данським королем Фредеріком III не все було так ясно, а його готовність виступити проти шведів на захист балтійських міст Речі Посполитої була дуже сумнівною. Знаючи, яку негативну реакцію при шведському дворі викликали новини про польсько-голландську угоду, що явно скеровувалася проти Стокгольма, поляки були обережнішими у своїх взаєминах з Копенгагеном.

На тлі таких загальних тенденцій польської політики, що у середині 1650-х р. розвивалася у Скандинавії та Криму, зрозумілішим стає татарське посольство до Данії, що відбулося в останніх місяцях 1654 – на початку 1655 рр. після сходження Мегмед-Гірея IV на ханський престол. Як і у випадку зі Швецією, можна стверджувати, що посольство кримського хана до Копенгагена відображало більше інтереси польської дипломатії, ніж кримськотатарської, і його завдання розроблялося також не без польських впливів. Це посольство організовувалося у площині загальної політики Мегмед-Гірея IV, скерованої на утворення великої антимосковської коаліції, де пошуки союзників для Речі Посполитої у польсько-московській війні займали головне місце у відносинах Криму з європейськими країнами того часу.

У науковій літературі справа посольства від хана до Данії у 1655 р. та у наступний період часто порушувалася у зв'язку зі збереженням у Данському державному архіві у Копенгагені татарських документів за період 1655–1682 рр. Поштовхом до зростання інтересу до цієї колекції джерел у 1950-х – 1970-х рр. було опрацювання шведськими орієнталістами згаданих кримськотатарських, османських та перських рукописів у Стокгольмі, що відбувалося упродовж кількох попередніх десятиліть. Річ у тім, що кримськотатарські документи, які збереглися у Данії, часто були співзвучні з тими, що перебували у Швеції. Можна навіть сказати більше: ці матеріали до певної міри доповнюють одні одних, оскільки посольства кримського хана до Копенгагена і Стокгольма так чи інакше порушували проблеми політики в балтійському регіоні, де позиція Швеції у той період була однією з визначальних.

Насамперед слід відзначити, що документи татарського посольства до Фредеріка III за 1655 р. у Данському державному архіві у Копенгагені не збереглися. На самій же дипломатичній місії кримського хана до Данії, що відбулася у тому році, у наукових дослідженнях наголошувалося переважно

в загальних рисах: історики часто обмежувалися лише констатацією факту, що таке посольство було відправлене з Бахчисараю. До нас дійшли лише чернетки шести відповідей, датованих 20 червня (мабуть, за ст. ст.) 1655 р. і писаних латинською мовою, від данського короля Фредеріка III до кримського хана, його головної дружини, калги-султана Казі-Гірея, нуреддіна-султана Адиль-Гірея, візира Сефера Казі-аги та скарбника Джана Мірзи-аги³². Як бачимо, у випадку з посольством до Данії політики Кримського ханства, згідно зі своїм посольським звичаєм, застосовували ту саму схему, що й зі шведським королем, оскільки всі ці імена зустрічаються також і в групі листів, відправлених у той самий час до Стокгольма.

Ці документи досить загально анонсувалися у контексті аналізу джерел, що зберігаються в Копенгагені від інших кримськотатарських посольств XVII ст., у статті відомого англійського орієнталіста Бернарда Левіса, виданій у середині 1950-х рр. У цьому дослідженні автор наводив друком лише титул, вжитий данським королем у 1655 р. у відповіді Мегмед-Гіресві³³. У середині 1970-х рр. регести цих чернеток подавалися у додатках до видання каталогу кримськотатарських листів Данського державного архіву, упорядкованого Йозефом Матуцом³⁴. У передмові до збірника упорядник каталогу писав, що відповіді данського короля ханові від 20 (30) червня 1655 р. – це найраніші документи, що зберігаються у Данському державному архіві стосовно взаємин Данії з Кримським ханством. Однак, зазначав далі дослідник, до кінця залишається так і не з'ясованим, чи посольств із Криму до Копенгагена за попередній період справді не було³⁵.

Той факт, що самі татарські документи посольства 1655 р. не збереглися, іноді наштовхував дослідників на хибні висновки про те, що чернетки Фредеріка III від 20 (30) червня писалися у відповідь на одну з кримськотатарських дипломатичних місій, яка була відправлена до Данії задовго до того часу³⁶. У дійсності ж у джерелах збереглося кілька достовірних згадок, що кримськотатарське посольство до Данії таки відбувалося приблизно у той самий час, що й до Швеції, себто наприкінці 1654 – у липні 1655 рр. Наприклад, з листа до Яна Казимира від Мегмед-Гірея IV довідуємося, що останній писав до короля Данії, повідомляючи про укладену угоду між Кримським ханством та Річчю Посполитою і пропонуючи йому ставитися до польського короля з такою самою доброзичливістю, з якою ставився кримський хан³⁷. Про данського шкіпера, який перевозив татарського посла на кораблі з Копенгагена, згадував ленчицький воєвода Ян Лещинський, який повертався до Польщі зі свого посольства до Стокгольма, у листі до примаса Андрія Лещинського. Згідно з цим документом, Фредерік III нібито наказав цьому шкіперові, що якби він зустрів по дорозі якісь шведські кораблі, «...то щоб не давав їм жодної почесі», – як писав воєвода³⁸. Проте, на відміну від першого джерела, у достовірності деталей цієї інформації можна сумніватися, оскільки Лещинський передавав лише чутки, що побутували у Стокгольмі у той час. Про повернення кримськотатарських гінців з Копенгагена

через Польщу у серпні 1655 р. і їхню зустріч з Яном Казимиром знаходимо також відомості у нотатках Мартина Голінського (про це мова йтиме далі).

Як і у випадку з послом від хана до Швеції, татарський посол до Копенгагена прибув приблизно у середині або другій половині травня 1655 р. Достеменно лише відомо, що у данській столиці він не застав короля, який на той час перебував у подорожі по країнах королівства, і змушений був чекати на його повернення. У Копенгагені разом з татарським послом на Фредеріка III чекав також і шведський – Магнус Дюрель. Напередодні вторгнення Карла X до Польщі останній мав запропонувати Данії умови договору, згідно з яким військові кораблі інших країн (тут йшлося насамперед про Голландію) не повинні були переходити через Зундську протоку в Балтійське море³⁹. Повернувшись до столиці 8 (18) червня, Фредерік III, мабуть, не змусив татарського посла довго чекати на аудієнцію: новини з Копенгагена передавали, що король планував з ним зустрітися на початку наступного тижня (день повернення Фредеріка III припадав на суботу)⁴⁰.

Зі згаданої відповіді данського короля ханові від 20 (30) червня довідуємося, що на цій аудієнції татарський гінець передав Фредерікові III повідомлення про сходження Мегмед-Гірея IV на престол і одночасно з цим запевняв Данію у приязні Кримського ханства⁴¹. Проте із загальних фраз листа Фредеріка III до хана досить важко реконструювати точні посольські завдання татарського посла у Копенгагені. Це змушувало істориків подекуди задаватися питанням, чи дійсно посольство від хана мало якусь іншу мету в Копенгагені, крім повідомлення Фредеріка III про сходження Мегмед-Гірея IV на престол⁴².

Однак деякі відомості з інших джерел, зокрема, скандинавських, дають нам можливість встановити, що крім такого повідомлення, яке супроводжувалося традиційними виразами дружби, Мегмед-Гірей IV намагався залучити військовий флот Данії до антимосковської коаліції, над формуванням якої, як уже згадувалося, він наполегливо працював. Відомість про це знаходимо у звітах згаданого Магнуса Дюреля з Копенгагена до Карла X Густава. У листі від 22 червня (2 липня) 1655 р. Дюрель, наприклад, писав, що татарський посол пропонував Данії напасти своїм флотом на Московію з території Норвегії⁴³. Ще в іншій реляції, відправленій через декілька днів, 30 червня (10 липня), шведський резидент повідомляв: татарський посол отримав відповідь від Фредеріка III, що у Данського королівства немає жодних підстав для розбурхування ворожнечі з Московією⁴⁴.

Крім цього доручення, Мегмед-Гірей IV з усією вірогідністю міг просити данського короля вплинути своєю дипломатією на Швецію у справі укладення польсько-шведського миру. Згадку про це знаходимо в одному з листів чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича до литовського гетьмана Януша Радзивілла від 19 березня 1655 р. (приблизно тоді, коли татарські послы до Копенгагена і Стокгольма проїжджали через територію Польщі). У цьому документі Тишкевич з надмірною самовпевненістю писав про це, як

про довершений факт. «Татарський хан, запрошуючи шведів до товариства [проти Москви], відправив до них данського короля», – згадував воєвода⁴⁵.

Таким чином, ми бачимо, що завдання цього посольства було тісно переплетене з дорученнями кримського хана до Стокгольма. До того ж, у цей самий час Мегмед-Гірей IV, не маючи безпосередніх взаємин з Об'єднаними Провінціями, наполягав на тому, щоб польський король застосував усі свої впливи на голландців, аби знайти підтримку їхнього флоту проти Москви⁴⁶. З огляду на згадану минулорічну польсько-голландську угоду про безпеку на Балтиці й на заходи польського резидента в Голландії Миколая де Бие, який у першій половині 1655 р. перебував у Лондоні, намагаючись переконати Кромвеля відправити військову ескадру проти архангельського порту⁴⁷, Ян Казимир під час укладення договору з Кримом восени 1654 р. міг говорити ханові про вірогідну участь голландців у цьому великому антимосковському проєкті. Готуючи своє посольство до Копенгагена, Мегмед-Гірей IV, зі свого боку, міг дати інструкції своїм послам порушити це питання перед Фредеріком III, маючи надію організувати за допомогою Яна Казимира військову морську експедицію проти Росії за участю Англії, Голландії, Данії і, ймовірно, Швеції (на яку, щоправда, хан покладав більше надій у війні з Московією у Великому князівстві Литовському). У зв'язку з цим посольство Генріха Каназілія до Об'єднаних Провінцій з листами Яна Казимира від 19 травня 1655 р. було відправлене, мабуть, не без впливу й тиску на коронний уряд з боку Криму⁴⁸.

Незважаючи на те, що чернетки відповідей Фредеріка III Мегмед-Гіреєві IV та його дорадникам було датовано 20 (30) червня, татарські послы ще добрий місяць не відправлялися з Копенгагена. Англійські газети, передруковуючи влітку різні новини, писали, що послы з Криму, які перебувають у Данії, готові відправитися і чекають на розпорядження данського короля⁴⁹. Найвірогідніше, їх було відпущено з Копенгагена у другій половині липня н. ст. 1655 р. і вони вирушили додому знову шляхом через Польщу, де мали зустріч з польським королем. В авізах, які дійшли до міста Казимира під Краковом, Мартин Голінський занотовував поміж подіями, датованими серединою серпня 1655 р., такі відомості: «Від данського короля повернувся татарський посол, який розповідав, що при ньому був посол шведський, якому данський король не дав аудієнції⁵⁰. До татарського добре поставився і обдарував його, також одягу різних кольорів дав на всіх татар, і в цьому одязі був у короля й. м. [Яна Казимира.] Повідомляли також те, що на морі під знаком данського короля є 80 кораблів з гарматою, але не знають, для чого»⁵¹.

Австрія

Видання анотованих каталогів кримськотатарських документів з архівів Стокгольма і Копенгагена було справжнім відкриттям у науці середини –

другої половини ХХ ст. для вивчення дипломатії Кримського ханства. Документи ці у своїй більшості не несли якоїсь насиченої інформації про політичні події у взаєминах між Кримом і скандинавськими країнами⁵², однак вони були першорядними цілісними джерелами до історії дипломатії, лінгвістики та інших дисциплін. Можна сказати більше – ці збірники створювали у науці певні стереотипи, згідно з якими вважалося, що у ХVII ст. Швеція і Данія були лише двома пріоритетними країнами християнської Західної Європи, з якими кримські хани підтримували тривалі дипломатичні взаємини⁵³. Проте у середині 1650-х років не менш інтенсивними, ніж зі Швецією і Данією, у кримського хана були взаємини з іншими європейськими правителями – з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом⁵⁴ і австрійським імператором Фердинандом III.

Як і у випадку з дипломатичними посольствами з Криму до Данії та Швеції, завдання Мегмед-Гірея IV для своїх гінців до Відня наприкінці 1654 р. вироблялося також за погодженням з Яном Казимиром для формування антимосковської ліги. Не виключено, що проблема цього посольства обговорювалася на польсько-татарських переговорах, що восени 1654 р. велися, з одного боку, Яном Казимиром і татарськими гінцями у Гродно, а з іншого – Мар'яном Яскульським у Бахчисараї. Про те, що дипломатію кримського хана у Відні слід якнайкраще використати для польської політики, говорив Янові Казимиру й папський нунцій Відоні під час дискусій про посередницькі ініціативи Фердинанда III для укладання миру з Москвою⁵⁵.

Татарське посольство до Відня у кількості двадцяти п'яти чоловік вирушило в дорогу приблизно в останніх днях грудня 1654 – на початку 1655 рр. і природно, що воно також їхало через Варшаву. Йозеф Гаммер-Пургшталь називає татарського посланця іменем Майдан Кази-бек (Meidan Gasibeg)⁵⁶. До польської столиці він прибув наприкінці 20-х чисел січня 1655 р., не заставши там, однак, Яна Казимира, який у цей час повертався з Гродна. Дочекавшись у Варшаві короля, який приїхав за декілька днів, татарським гінцям було надано супровід та охорону, що мала провести їх до австрійського кордону⁵⁷.

Наприкінці лютого 1655 р. Фердинанд III дав аудієнцію послові, і ця подія мала помітне відлуння у популярних на той час “летючих листках”, інформація з яких доходила до німецьких хроністів і до збирачів новин для тогочасних британських газет. Згідно з цими відомостями, татарський посол отримав аудієнцію 27 лютого н. ст., саме напередодні від'їзду імператора до Пресбурга для обрання його сина Леопольда Ігнатіуса угорським королем⁵⁸. Прийом і відпуск татарського посольства описувався з дрібними екзотичними й колоритними, як на смаки тогочасної європейської культури, деталями. Згідно з цим описом, посол цей привіз у подарунок імператорові татарського коня, на вигляд досить непоказного, але дуже витривалого. Той кінь, мовляв, міг проскакати без відпочинку до двадцяти миль, а вартість його доходила до тисячі дукатів. Далі зазначалося, що 1 березня, напередодні

від'їзду в Угорщину, імператор дав татарам прощальну аудієнцію, на якій посла обдарували золотим ланцюжком та 1400 талярами на зворотну дорогу, передавши ханові оздоблену срібну чашу та інші коштовні подарунки⁵⁹.

На відміну від взаємин татар зі Стокгольмом й Копенгагеном, позиція яких стосовно Польщі в останніх місяцях 1654 р. залишалася ще не визначеною, вимоги у цей час від кримського хана до імператора були впевненішими. Оскільки відомими були настрої Австрії, яка у найскладніших ситуаціях підтримувала Річ Посполиту, то Мегмед-Гірей, вочевидь, надіявся знайти тут повне порозуміння. Крім звичайних повідомлень про дружбу і сходження нового хана на престол з підтвердженням старої приязні, Мегмед-Гірей IV, мабуть, передавав до Відня дуже конкретні пропозиції, пов'язані з відправкою австрійських військ до Яна Казимира або іншою допомогою. У новинах голландського резидента в Гамбурзі, датованих 26 червня н. ст. 1655 р., через неповних чотири місяці після аудієнції татарського посла у Відні, зустрічаємо, наприклад, що татарські послы вимагали від імператора надати фінансову підтримку й відправити військо, щонайменше чотири німецьких реґіменти, на допомогу полякам⁶⁰.

У тих політичних умовах, що склалися наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., така вимога татар до імператора була цілком зрозумілою. Вона добре вписується у польсько-австрійські відносини, що склалися у 1654 р. після підданства України Московській державі й оголошення Олексієм Михайловичем війни Речі Посполитій. У цей час польські політики часто повторювали перед віденським двором, що майбутній союз із Кримом зможе набагато поліпшити становище Польщі й Великого князівства Литовського. «І якщо у жовтні [1654 р.], як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту...», – говорилося в інструкції польського посольства до Відня у липні 1654 р. У цій самій інструкції згадувалося також про військову підтримку поляків Фердинандом III проти Москви⁶¹. Крім цього, після укладення польсько-татарського союзу з Варшави до Австрії було відряджено спеціальне посольство на чолі з Олександром Денгофом. Він прибув до Відня 2 листопада 1654 р., маючи на меті поінформувати імператорський двір про цей дипломатичний успіх Яна Казимира і ще раз спробувати переконати Фердинанда III послати австрійські війська на допомогу Речі Посполитій – вимога, що, як ми бачили, була повторена татарами у Відні наприкінці лютого 1655 р.

* * *

Таким чином, кримськотатарська дипломатія в Європі наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр. розвивалася, виходячи із завдань новоутвореного польсько-татарського союзу. З одного боку, інтереси польської політики у цих дипломатичних заходах кримського хана проглядаються дуже виразно у спробах Криму скерувати, найперше, Швецію до військового протистояння з

Москвою. Підтримку цих планів Мегмед-Гірей IV шукав у данського короля й австрійського імператора. З іншого, – татарська дипломатія намагалася сформувати коаліцію європейських країн проти московського царя, у якій провідну роль мала б відігравати Річ Посполита. Проте приїзд татарських посольств до Стокгольма, Копенгагена й Відня наприкінці лютого й навесні 1655 р., після завершення Охматівської кампанії в Україні, відбувся вже за інших, набагато несприятливіших для поляків політичних обставинах, ніж коли укладалися їхні доручення восени 1654 р. Розрахунок поляків і татар на переможну війну проти Богдана Хмельницького, що мала б додати вагомих аргументів до посольських інструкцій, не здійснився. Крім цього, не вдалося також нейтралізувати Україну, розірвавши союз українського гетьмана з московським царем і помиривши козаків з поляками. Вирішальними ж для дипломатичних поразок кримського хана на Півночі Європи, на нашу думку, стали фатальні для Речі Посполитої помилки Яна Казимира, допущені у взаєминах зі шведським королем Карлом X Густавом наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр.

¹ *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 95–96.

² *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654–1655. – Warszawa, 1910. – S. 163.

³ *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // *Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т. I. – С. 465.

⁴ *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 157–158.

⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 395; 3-є вид. – К., 2009. – С. 495.

⁶ *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I. – С. 194–195.

⁷ Архів головний давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – *Archiwum Koronne Warszawskie.* – Dział Turecki. – Karton 75. – Teka 415. – № 716. Про цей лист див.: *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660. – S. 477; *Kołodziejczyk D.* Stosunki polsko-tureckie w połowie XVII wieku // *Rzeczpospolita w latach potopu.* – Kielce, 1996. – S. 44–45.

⁸ *Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. von K.V. Zetterstéen.* – Stockholm, 1945. – № 153–164. – S. 89–96. Відгуки на цю працю див.: *Babinger F.* [Review] // *Oriens.* – 1949. – Vol. 2. – № 2. – S. 315; *Horniker A.L.* [Review] // *The Journal of Modern History.* – 1951. – Vol. 23. – № 4. – P. 377–378.

⁹ *Geijer A., Lamm C.J.* Orientalische Briefumschläge in schwedischen Besitz. – Stockholm, 1944. – S. 24–26, 36.

¹⁰ Упорядник видання протоколів шведської державної ради помилково називає його *Abdul sjah murza*, див.: *Svenska riksrådets protokoll / Utgiv. genom Per Sondén.* – Stockholm, 1923. – Del. XVI. 1654–1656. – S. 191 (прим. 1).

¹¹ *Schleuderus J.G.* *Theatrum Europeum.* – Frankfurt am Main, 1685. – Bd. VII. – S. 773.

¹² Mercurius Politicus, Comprising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on foot in the three Nations of England, Scotland, & Ireland. – [London], 1655. – № 260: (31 May – 7 June). – P. 5376; № 264: (28 June – 5 July). – P. 5442.

¹³ АГАД. – Архів Замоївських. – № 3094.

¹⁴ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by T. Birch. – London, 1742. – Vol. III: (Dec., 1654 – Sept., 1655). – P. 423–424, 433. Йоган-Георг Шледер пише про початок травня: «kame zu Eingang dess Mayen eine Tartarische Legation» (*Schlederus Johann Georgius. Theatrum Europaeum. – Bd. VII. – S. 773*). Див. також новини зі Стокгольма від 5 травня ст. ст. про приїзд татарських послів: Mercurius Politicus. – [London], 1655. – № 264: (28 June – 5 July [ст. ст.]). – P. 5442.

¹⁵ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – P. 424.

¹⁶ *Ibidem.* – P. 423–424.

¹⁷ Johan Ekeblads bref / Utg. af N. Sjöberg. – Stockholm, 1911. – Del. 1. – S. 403 («För tre dagar sedan blefvo de tartariske gesandterne inhämtade från Dalarna. Är 16 personer starka och ha ännu inte haft audience»).

¹⁸ Regesta diplomatica historiae Danicae. Index chronologicus diplomatum et literarum, historiam Danicam inde ab antiquissimis temporibus usque ad annum 1660 illustrantium, quae in libris hactenus editis vulgatae sunt. – Havniae, 1870. – T. 2. – Pars 2. – Doc. 11496. – P. 1267 («tillige melder han Ankomsten af en Gesandt fra den Precopiske Chan»).

¹⁹ «[...] Tatterske Gesanterna hadhe samma dagh audiens»: Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661 / Utg. genom A. Jansson. – Stockholm, 1995. – S. 145 (дата: 16 травня ст. ст. 1655 р.).

²⁰ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – P. 454. День 29 травня н. ст. 1655 р. припадав на суботу.

²¹ Опис переговорів між канцлером і татарським послом у цей день див.: Svenska riksrådets protokoll. – Del. XVI. – S. 191–193.

²² Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv. – S. 91–93.

²³ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – P. 555 (депеша голландського посла зі Стокгольма, 26 червня 1655 р.: «The day before yesterday the Tartarian deputies took their leave at court»).

²⁴ Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661. – S. 147 (нотатка від 14 червня ст. ст. 1655 р.).

²⁵ [Pastorius Joachim.] Diarium legationis in Sueciam // Wójcik Z. Akta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 / Teki Archiwalne. – Warszawa, 1957. – T. 5. – Dok. 10. – S. 104. Гамоцький часто використовувався Карлом Густавом для супроводу дипломатичних місій зі Сходу також і в інших випадках, наприклад, під час повернення турецького посольства Мустафи-аги у 1656 р. (Див.: *Дашкевич Я.* Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655) // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид. – Львів, 2007. – С. 135–136; *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і Грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // *Український археографічний щорічник. Нова серія.* – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 507–508).

²⁶ Крім цитованої французької реляції д'Авогура зі Стокгольма див., зокрема, про завдання татарського посольства у Яна Амоса Коменського, Йогана Георга Шледера та Самуеля Пуфендорфа: *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta* / Ed. A. Szilágyi. – Budapesti, 1890. – Vol. 1. – P. 393 (лист Коменського до Клобушицького, 6 вересня 1655 р.); *Schlederus J.G.* Theatrum Europaeum. – S. 773; *Pufendorf Samuel.* De

rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergae, 1696. – P. 59.

²⁷ Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv. – S. 92.

²⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5. – Од. зб. 5768/III. – Арк. 1157 (лист від 16 липня 1655 р.).

²⁹ Про завдання цього посольства та обставини у міжнародних відносинах, у яких воно відбувалося, див.: Федорук Я. Два листи архімандрита Данила Афіньського і Грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році. – С. 478–479.

³⁰ Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta. – Vol. 1. – P. 393.

³¹ Про цей договір див.: Pufendorf S. Commentariorum de rebus Suecici libri XXVI. – Ultrajecti, 1686. – P. 1036; Lindqvist E. Svenskarna och de Byes beskickningar 1654–1655 // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1941. – S. 9–19; Miczulski St. Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // Rocznik Gdański. – 1961. – T. XIX/XX. – S. 398–399.

³² Данський державний архів у Копенгагені (Rigsarkivet). – Tatariet AI 1/1. – Арк. 8–13. Висловлюємо щиру подяку архівістові цього архіву Генріхові Стіссінгу Єнсену (Henrik Stissing Jensen) за надані копії цих документів.

³³ Lewis B. Some Danish-Tatar Exchanges in the 17th Century // 60. doğum yili münasebetiyle Zeki Velidi Torgan'a armağan. Symbolae in honorem Z. V. Torgan. – Istanbul, 1950–1955. – P. 141–142.

³⁴ Matuz J. Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen, mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. – Freiburg, 1976. – S. 274–277 (Див.: Ostapchuk V. [Review] // Journal of Turkish Studies. – 1984. – Vol. 8: Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun. – P. 287).

³⁵ Matuz Josef. Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen... – S. 24.

³⁶ Abdullayev I.A. The Revived Archive: Purposes and Prospects // Cultural Values of Crimean Tatars. The Methods for Revival: Reports of the Conference, 27–30 August 2001, vil. Beregovoye of Bakhchisaray distr. (Інтернет-адреса: <http://www.cidct.org.ua/en/studii/15-16/3.html>).

³⁷ Lewis Bernard. Some Danish-Tatar Exchanges in the 17th Century. – P. 143 (note 24): «and in the letters we sent to the King of Denmark we wrote: the King of Poland is our friend and brother. For our sake you too be a friend and brother to him» (переклад листа Мегмед-Гірея IV з татарської з видання документів В.В. Вельяминової-Зернова і Х. Фаїзханова «Матеріали для історії Кримського ханства» 1864 р.).

³⁸ ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1176 (лист від 30 липня 1655 р.): «[...] temu szyprowi, co odwoziel z Daniey posla tatarskiego, [król Duński] kazał przysiąć, in quantumby potkał flotę szwedzką, aby żadney nie czyniel reverentiey [...]».

³⁹ Thurloe J. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. III. – P. 534 (реляція голландського резидента зі Стокгольма, червень 1655 р.) (Див.: Carlbon L. Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. – Göteborg, 1901. – S. 26–28; Rimborg B. Magnus Durell och Danmark [= Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, nr. 15]. – Göteborg, 1997. – S. 258–260).

⁴⁰ Див.: The Perfect Diurnall of some Passages and Proceedings of, and in relation to, the Armies in England, Scotland, and Ireland. – [London], 1655. – № 290: (25 June – 2 July [ст. ст.]). – P. 4459–4460.

⁴¹ Данський державний архів у Копенгагені. – Tatariet AI 1/1. – Арк. 8. Про те, що кримський хан пропонував зберегти з данським королем давню приязнь, повідомляли також новини з Кельна від 20 липня (н. ст.?) 1655 р.: The Perfect Diurnall... – № 294: (23–30 July [ст. ст.]). – P. 4529.

⁴² *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – С. 180–181 (прим. 73).

⁴³ *Regesta diplomatica historiae Danicae.* – Т. 2. – Pars 2. – Doc. 11511. – P. 1269.

⁴⁴ *Ibidem.* – Doc. 11517. – P. 1269.

⁴⁵ Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – № 9321 (Оссол. у Вроцлаві, од. зб. 3564/II). – Арк. 339 зв.

⁴⁶ Новини з Варшави від 13 квітня 1655 р.: «The Envoy of Tartaria is pressing hard the King of Poland for a supply of High Dutch forces, wherewith he doth promise that he will doe all that can be expected of a friend for his assistance against the Muscovites» (The Perfect Diurnall... – № 283: (7–14 May [ст. ст.]). – P. 4346). Той самий текст новин, але без останньої фрази «against the Muscovites» (sic!), було друквано також в іншій газеті: *Mercurius Politicus.* – [London], 1655. – № 257: (10–17 May [ст. ст.]). – P. 5330–5331.

⁴⁷ Про завдання, які Ян Казимир давав де Бие у Лондоні щодо Архангельська, див.: *Abbott Wilbur Cortez.* Writings and Speeches of Oliver Cromwell. – Cambridge, 1945. – Vol. III: (1653–1655). – P. 560; *Рогинский З.И.* Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля // Новая и новейшая история. – 1958. – № 5. – С. 76; *Roberts M.* Cromwell and the Baltic // Roberts M. Essays in Swedish History. – London, 1967. – P. 150–151.

⁴⁸ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – P. 613 (наказ від Генеральних Штатів, 15 липня н. ст. 1655 р.) (Див.: *Carlom L.* Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. – S. 43).

⁴⁹ The Perfect Diurnall... – № 294: (23–30 July [ст. ст.]). – P. 4529; № 297: (13–20 August [ст. ст.]). – P. 4579; № 298: (20–27 August [ст. ст.]). – P. 4591. В останніх двох випусках газети новини про перебування татарських послів у Копенгагені протягом такого довго часу сумнівні, оскільки у середині або другій половині серпня 1655 р. вони були вже в Польщі.

⁵⁰ Ця інформація була фальшивою. Магнус Дюрель отримав аудієнцію у Фредеріка III 8 (18) червня 1655 р., себто у той самий день, коли король повернувся до Копенгагена зі своєї подорожі: *Carlom L.* Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. – S. 32.

⁵¹ ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 777 («Od krolia dunskiego powrociel poseł tatarsky, ktori powiedzial, ze przy nim bel poseł swedzky, ze mu krol dunsky nie dał audienty. Tatarzskiemu dobrze sie stawiel y udarował, takže barwę roznich kolorow na wszistkyh Tatarow dał, w ktorey barwie bel u krolia i. m. Refferowali tez to, ze iest okrętow na morzu z armatą 80 pod znakiem krolia dunskiego, alie nie wiedzą na со»).

⁵² Цю особливість відзначав, зокрема, рецензент збірника Йозефа Матуца: *Ostapchuk V.* [Rev.: Matuz Jozef. Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen...]. – P. 287.

⁵³ *Heywood C.J.* [Rev.: Matuz Jozef. Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen...] // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – 1977. – Vol. 40. – № 2. – P. 399 («[...] Denmark being one of the two states of Christian Europe (the other is Sweden) with which the khanate of the Crimea enjoyed more than transient diplomatic relations [...]»).

⁵⁴ Про посольство татар до Пруссії у 1654 р. див. згадку у реляції польського посла Яна Шумовського від 18 березня 1654 р.: АГАД. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dz. Tatarski. – Kart. 62. – Тека 45. – Dok. 377. Набагато більше відомостей, однак, збережено про посольство кримського хана до Кенігсберга у 1656 р. Лист хана до курфюрста від 20 березня 1656 р. латинською мовою, де татарським послом згадано Алімурзу, був досить поширений у польських копіях XVII ст. (Див.: ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 819; Краків. Бібліотека Чарторийських. – Од. зб. 1656/IV. –

Арк. 213; *Schleuderus J.G.* Theatrum Europeum. – Bd. VII. – S. 951; *Saring H.* Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges // Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. – 1934. – Bd. 46. – S. 374–377; *Opgenoorth E.* Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – Frankfurt; Zürich, 1971. – Т. 1 (1620–1660). – S. 333). Див. також згадки про посольство від кримського хана до курфюрста у 1659 р.: *Saring H.* Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm... – S. 377–380. Згадку про татарське посольство до Відня у липні 1656 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1187; *Schleuderus J.G.* Theatrum Europeum. – Bd. VII. – S. 866; *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. – Wien, 1856. – S. 139.

⁵⁵ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes: (1550–1850) / Coll., parav., adnot. P. Athanasius G. Welykuj OSBM.* – Romae, 1963. – Vol. VIII: 1652–1656. – Doc. 3866. – P. 220 (з Варшави, 8 березня 1655 р.).

⁵⁶ *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. – S. 139.

⁵⁷ Див. новини з Варшави від 28 січня і 4 лютого 1655 р.: *The Perfect Diurnall...* – № 272: (19–26 February). – P. 4181–4182; № 273: (26 February – 5 March). – P. 4193. Про кількість людей у посольстві див. новини з Відня від 2 березня 1655 р.: *Mercurius Politicus.* – [London,] 1655. – № 250: (22–29 March). – P. 5218.

⁵⁸ *Schleuderus J.G.* Theatrum Europeum. – Bd. VII. – S. 715.

⁵⁹ *Ibidem.* Про ці самі деталі прийому див. у новинах з Відня від 9 березня 1655 р.: *Mercurius Politicus...* – № 251: (29 March – 5 April). – P. 5235.

⁶⁰ *Thurloe J.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – P. 555.

⁶¹ Цит. за: *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – С. 206.

Федорук Ярослав (з. Киев)

Доктор исторических наук,
старший научный сотрудник
Института украинской археологии и
источниковедения им. М. Грушевского НАН Украины

Посольства кримского хана Мегмед-Гирей IV в Швецию, Данию и Австрию в 1655 г.

Статья посвящена внешней политике Крымского ханства в середине XVII в. Автор приходит к выводам, что политическая активность Мегмед-Гирей IV развивалась под влиянием польского короля Яна II Казимира, что было следствием мирного договора между Речью Посполитой и Крымским ханством (октябрь, 1655 г.).

Ключевые слова: Мегмед-Гирей IV, Австрия, Дания, Речь Посполитая, Швеция.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv)

Doctor of historical sciences,
chief researcher at the Institute of
Ukrainian Archeography and Source Studies

Embassies of the Crimean khan Megmed IV Giray to Sweden, Denmark and Austria in 1655

The article is devoted to the foreign policy of the Crimean Khanate in the middle of the XVIIth century. The author comes to the conclusion that political activity of Megmed IV Giray evolved under the influence of the king of Poland John II Casimir, which was the result of a peace treaty between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate (October, 1655).

Keywords: *Megmed IV Giray, Austria, Denmark, the Polish–Lithuanian Commonwealth, Sweden.*

Горбоець Віктор (м. Київ)

Доктор історичних наук,
завідувач сектору
Інституту історії України НАН України

УДК (282.247.34)«1660»Хмельницький

СОЮЗ ГЕТЬМАНА Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З КРИМОМ ПОЧАТКУ 1660-х РОКІВ: ЧОМУ НЕ РЕАЛІЗУВАВСЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ?

Автор аналізує причини, хід і наслідки українсько-кримського союзу початку 1660-х рр. Зроблено висновок про те, що гетьман Ю. Хмельницький не зумів оволодіти внутрішньополітичною ситуацією в Україні, у результаті чого багато статей Ставищанської мирної угоди 1661 р. з Кримським ханством не було реалізовано.

Ключові слова: Ю. Хмельницький. Кримське ханство, українсько-кримський союз.

Визвольні змагання українського козацтва середини – другої половини XVII ст. серед іншого позначалися й неабиякою активізацією стосунків Війська Запорозького з Кримським юртом. Чи не найбільш відомим й успішним проявом українсько-татарського зближення стало «братерство» гетьмана Богдана Хмельницького з ханом Іслам-Гіреєм III 1648 р., воєнним наслідком якого стали блискучі перемоги, здобуті під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, та менш однозначні, але все ж вагомі результати кампаній 1649 і 1651 рр. Так само і реанімація військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Кримським юртом навесні 1659 року українським гетьманом Іваном Виговським та кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV принесла блискучу перемогу союзників над військами російського царя Олексія Михайловича під Конотопом влітку того ж року. Відсторонення козацтвом Виговського від влади вже за кілька місяців після Конотопського тріумфу розладнало українсько-кримський союз. Але, зрозуміло, внутрішньополітичні перетрубації в козацькій Україні не могли заперечити зовнішньополітичну «прив'язаність» Війська Запорозького до Кримського юрту та – навпаки. Характер же цієї «прив'язаності» залежав від багатьох чинників, що знаходилися як у середині України та Криму, так і назовні. А від того, який характер врешті матимуть українсько-кримські стосунки та якою буде конфігурація українсько-кримської співпраці, значною мірою залежав характер міжнародних взаємин у Центрально-Східній Європі.

Новий український гетьман Юрій Хмельницький, щойно перебравши булаву від Івана Виговського, у сфері зовнішньополітичної діяльності намагався на перших порах досягти неможливого: зберегти союзні відносини і з Москвою, і з Варшавою, а крім того, вберегти в непорушності й «братерство» з Кримом. Утім, досягти вагомих результатів у такій політиці гетьманському уряду Юрія Хмельницького не вдалося. Уклавши в жовтні 1659 р. нову угоду з російським царем, козацька Україна тим самим денонсувала Гадацьку угоду з королем. Зважаючи на союзні зобов'язання Кримського юрту перед Річчю Посполитою, перехід України в московський табір автоматично анулював українсько-кримські домовленості.

Результатом цього переформатування існуючої моделі міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи стала осіння кампанія 1660 р., що завершилася черговим погромом російських військ в Україні – цього разу силами польсько-кримського війська під містечком Чуднів.

Але Чуднівська кампанія не лише призвела до формальної відмови російського командування від претензій Москви на Україну, зафіксованої в акті капітуляції боярина В.Б. Шереметева 1 листопада 1660 р. Цікаві тенденції стали проявляти себе і в стосунках Гетьманату з Кримським юртом. Головним чином, вони проявлялися в намірах ствердити протекторат кримського хана над козацькою Україною. А ось в якій формі відбувалося українсько-кримське зближення, що мало постати в його результаті і чому врешті-решт цього не сталося – це ті питання, на які спробуємо відповісти в цьому матеріалі.

Власне, з боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежувалися вже наприкінці жовтня 1660 р., тобто під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, котрий разом з двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець, який і повідомив про наміри офіційного Бахчисараю після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти її безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королеві посланець, виступав перекопський мурза Карач-бей, який, як було добре відомо у Варшаві, загалом досить вороже ставився до Речі Посполитої. На жаль, документ не містить інформації стосовно причини такого ставлення Карач-бея до свого військово-політичного союзника. Але з впевненістю можна припустити, що перекопська знать була найтісніше з-поміж інших татарських орд пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Богдана Хмельницького з тодішнім їх зверхником Тугай-беєм і плекала ностальгію за тими часами, багатими на достаток і щедрі воєнні трофеї. І як би там не було, але Карач-бей наполегливо схиляв Мегмед-Гірея IV до того, аби він взяв козаків під свою протекцію. Причому, найбільше Яна Казимира мала стривожити та деталь, що, згідно інформації, якою оперував посланець, вірний союзник польського короля, котрий дотримався взятих на себе зобов'язань навіть у важкі часи шведського Потопу,

цього разу не надто активно й заперечував перекопському мурзі, швидше навпаки – схвалював такий дрейф у зовнішній політиці Кримського юрту¹.

Вочевидь, подвиги кримського керівництва та, передовсім, перекопської знаті в питанні зовнішньополітичної орієнтації були спровоковані до певної міри і діями частини козацької еліти. Адже не даремно ж ще взимку 1660 р. уманський полковник Михайло Ханенко в листі до волинського каштеляна С.К. Беневського, вказуючи на політичне замішання поміж козаків, говорив і про те, що «чимало козаків бажає приятні татарської...»².

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї, об'єктивно створювали досить сприятливі умови для реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї рішення. Щоправда, війна з Москвою була незавершена, і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної гри, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. У відповідності з її правилами, Карач-бей мав самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Юрія Хмельницького, готуючи ґрунт для козацько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи витоку інформації політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка жодним чином не дискредитує ідею польсько-кримського союзу³.

Дослідники відзначають, що Карач-бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії. Місії, яка, як уже зауважувалось, вповні відповідала його особистим поглядам й інтересам клану. Ймовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив Юрію Хмельницькому ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покоритися і саме його «обома руками триматися...»⁴.

Поволі українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 14 січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Мегмед-Гіреєм IV «вічну приятнь, яку нікому не вдасться розірвати...»⁵.

Щодо мотивів української сторони у справі зближення з Кримом, то тут не останню роль у форсуванні українським керівництвом процесу укладення «вічної приятні» відіграло прагнення Чигирини встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією і в такий спосіб припинити утиски Ордою українського населення, про які йшлося в інструкції Степану Опарі, але чого не поспішав забезпечити польський уряд.

Варто наголосити й на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. А саме

така конфігурація прикладання зовнішньополітичних зусиль офіційного Чигирин, як свідчив досвід кінця 1640–1650 рр., була найбільш типовою у моменти українсько-кримського зближення. На факти ж налагодження українсько-турецьких контактів вказував добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій Антоній Пігнателлі, котрий у депеші до Риму, відправленій з Кракова 4 січня 1661 р., повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенню Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому, висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться «очевидно на шкоду Польщі...»⁶.

Поза всяким сумнівом, передана до Риму нунцієм інформація походила з цілком надійних джерел при дворі Яна II Казимира, де з кінця 1660 р. були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. З опосередкованих свідчень дослідники доходять висновку, що до рук польського керівництва, очевидно, потрапив якийсь лист, що проливав світло на характер українсько-турецьких контактів. Німецький резидент при дворі польського короля доносив главі свого уряду про те, що в оточенні Яна II Казимира в цей час навіть всерйоз дебатуються плани замирення з Москвою, аби в такий спосіб отримати можливість в разі небезпеки з боку Порту оперативно і без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського театрів бойових дій на Південний Схід, для нейтралізації турецької загрози⁷.

Отже, зима 1660–1661 рр., замість спокійного спочивання на лаврах після здобутої переконливої перемоги під Чудновом, принесла польському керівництву цілий комплекс вкрай складних зовнішньополітичних проблем, від успішного чи неуспішного вирішення яких і залежали політичні наслідки воєнного успіху. Причому, звертає на себе увагу той факт, що всі вони в більшій чи меншій мірі фокусувалися на українській проблемі, були тісно переплетені одна з одною, а тому і їх розв'язання було можливе лише у варіанті комплексного підходу. Прорахунок в одній з проблем неминуче ускладнював вирішення іншої, і, відповідно, – навпаки.

Вельми показовим для характеристики сприйняття військово-політичних реалій початку 1661 р. з боку польського істеблішменту є висновок анонімного інформатора з України (вочевидь, належного до вищих кіл римокатолицького духовенства), озвучений в листі до тогочасного римокатолицького біскупа Луцького, а віднедавна і великого коронного канцлера Миколая Пражмовського: «...в Україні нічого доброго нам сподіватися на весні не варто...»⁸.

Ще одним підтвердженням не вельми привабливих перспектив розвитку військово-політичних процесів на Сході для польського керівництва стало отримання наприкінці січня 1661 р. листа від київського воєводи князя Ю.М. Баратинського з повідомленням про те, що наказ боярина В.Б. Шереметева про залишення російськими військами Києва і виведення їх за межі

України, надісланий з-під Чуднова після підписання ним акту капітуляції, він отримав, але без відповідного царського указу зробити цього не може⁹.

На той момент час і сили для мілітарного тиску на Київську залого було безповоротно втрачено і стало абсолютно очевидно, що реалізація Чуднівської угоди з В.Б. Шереметевим є неможливою. Для того, аби вона почала виконуватися, необхідним ставало застосування нових переконливих аргументів.

Проте, як не дивно, аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханства в Україні і укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямі Москви. Як зазначав луцький біскуп у згаданому вже вище листі до канцлера коронного, «глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою...», оскільки, «маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо...». Крім того, респондент закликав М. Пражмовського не забувати й про те, що «...потуга тих двох неприятелів незрівнянно більша буде, ніж московська. Насамперед, стосовно татар варто зважати, що не матимуть браку вояків. Ніколи одними силами татари не воюють, але одних відпускають, інших приводять...». Ще однією, надзвичайно серйозною небезпекою такого розкладу є те, що союз козаків з татарами, спрямований проти Речі Посполитої, може відкрити браму республіки для експансії Турецької імперії, звідки «сила східна може ввалитись...». Отож, остаточний висновок луцького біскупа зводився до того, що «в інтересах Речі Посполитої генерально мати друзями татар...»¹⁰.

Певний інтерес для нас становить і те, що респондент звертав увагу канцлера і на «факції» українського екс-гетьмана І. Виговського, котрий не припиняє спроб посіяти між козаками чвари, зноситься з турками і татарами¹¹. Крім того, прохав М. Пражмовського постійно зважати на небезпеку виходу неоплаченого за минулий рік коронного війська «на волость», що може спровокувати «бунти козацькі», а ті – «знести людей там наших...»¹².

Для того, щоб вберегти Річ Посполиту від неприємностей, біскуп радив на найближчому сеймі запровадити спеціальний податок, кошти з якого можна було б спрямувати на виплату коронним військам заборгованого жолду і тим самим втримати їх від несанкціонованих і неконтрольованих виступів. Якщо ж зібраних грошей не вистачатиме, автор рекомендував виплатити все те, що нині є в скарбниці, аби тільки вберегти спокій республіки. Стосовно передумов збереження приязних взаємин з Кримом луцький біскуп вважав, що то не важко буде зробити, якщо «війну з Москвою матимемо, то є клейстер, який нас з ними утримує...». В тому ж випадку, коли «сьогодні з Москвою поєднаємося, татари завтра з козаками знову побрататься...». Зважаючи на ту обставину, що в середовищі польської еліти дедалі більше поширювалися чутки стосовно готовності московського

царя замиритися з королем, автор листа радив главі польського уряду провадити переговори з Москвою якомога швидше і водночас якомога таємніше. А доки не буде ясності в цьому питанні, якнайдовше затримати у Варшаві кримського посла, щоб тим самим виграти час і мати змогу належним чином підготуватися мілітарно та з Москвою «об'єднатися проти козаків і їх помічників...»¹³.

Крім того, респондент закликав коронну владу не втомлюватися сіяти недовіру між козаками та татарами, сварити їх, «щоб так швидко до ліги не дійшло, поки ми між собою (тобто Варшава і Москва. – *В.Г.*) чого ґрунтовного не постановили...». А до тих пір, поки між Річчю Посполитою і Росією не підписано мирну угоду, не можна нехтувати допомогою татар, особливо в якості союзників у справі приборкання виступів на Задніпров'ї, «звідкіля, зазвичай, гідра ребелії свавільних людей виходить...». А коли татари триматимуть у страху лівобережних козаків, «з цієї сторони Дніпра, за допомогою Бога, самі справимося...»¹⁴.

Варто наголосити на тому, що викладені в листі до коронного канцлера міркування, хоч і несли на собі карб індивідуального сприйняття ситуації, але загалом досить повно й адекватно відбивали погляди значної частини польської еліти на розвиток політичних процесів в Україні та навколо неї. Адже на початок 1661 р. в керівних колах Речі Посполитої утвердилася думка щодо першочерговості таких завдань: по-перше, розладнати українсько-кримські контакти, що несли загрозу нового союзу між ними; по-друге, не допустити втручання Оттоманської Порти в конфлікт в Україні; і, по-третє, стабілізувати ситуацію на Правобережжі – як через втримання дисципліни в розквартированому там коронному війську, так і законодавчого визначення політико-соціального статусу Війська Запорозького, а ще через залучення на свій бік впливової козацької старшини.

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Оттоманською Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. З цією метою уряд Яна II Казимира вислав до Стамбула посла, аби той від імені короля нібито передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти.

Хоч достовірних документів, які б проливали світло на цей дипломатичний хід Варшави, не збереглося, проте дослідники, враховуючи цілий ряд опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, а в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, котрий передав доволі приязні послання Мегмед-Гірея IV та його візира відповідно королю Яну II Казимиру та великому коронному канцлеру Миколаю Пражмовському. Кримське керівництво запевняло своїх союзників

у твердому бажанні й надалі зберігати союзницькі стосунки з Річчю Посполитою як у військовій, так і політичній сферах. Великий візир окремо наголошував на тому, що чутки про те, «начебто ми з козаками або з ким-небудь іншим про щось там домовилися...», є нічим іншим, як свідомими інсинуаціями ворогів, «яких лякає наша приязнь...». А переконливим підтвердженням вірності Кримського юрту взятим на себе зобов'язанням, згідно повідомлення візира, мала стати відправка ханом на допомогу полякам шістдесятитисячної Орди під командою солтана Мегмед-Гірея та Субхан Гази-аги¹⁵.

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханства в королівських покоях, що мала місце в другій половині січня 1661 р., Миколай Пражмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воеводами та недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутись під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла. Він попросив зняти копії з перехоплених поляками листів українського гетьмана для того, щоб ознайомити з їхнім змістом Мегмед-Гірея IV, а від себе з роздратуванням констатував: «...козакам ні в чому вірити не можна, потрібно постинати всіх старшин, жодного не милуючи...»¹⁶.

Аби ще більше розсварити уряди Війська Запорозького та Кримського ханства, 24 січня М. Пражмовський відрядив до Бахчисараю надвірного хорунжого Владислава Шмелінга, котрий, згідно даного йому посольського наказу, повинен був повідомити Мегмед-Гірея IV про плани Яна Казимира відновити бойові дії проти Москви. Передана інформація передовсім була покликана заохотити кримську еліту до збереження в непорушності польсько-кримського військово-політичного союзу¹⁷. Крім того, в розмовах з татарськими вельможами, передовсім з прихильним до Польщі Сефер Гази-агою, Шмелінг мав наполегливо розкривати «віроломство» козаків, переконуючи співрозмовників в тому, що лише Річ Посполита може належним чином утримувати Україну під своїм контролем. А тому кримське керівництво в ім'я спільного блага як Польщі, так і Криму повинно відмовитися від будь-якої прихильності до козаків, в жодному разі не брати їх під свою протекцію, як би вони того не добивалися¹⁸.

В результаті таких добре спланованих дій польського керівництва на початок весни 1661 р. істотно загальмувався процес українсько-кримського зближення. Власне, на півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох діаметрально протилежних за змістом програм розвитку зовнішньополітичної діяльності ханату. Речники однієї з них, найбільш послідовним з-поміж яких, безперечно, був Сефер Гази-ага, виступали за безумовне збереження попереднього політичного курсу тісної співпраці з Варшавою у

політичній та військовій сферах. Апологетам другої ж – а їх безперечним лідером виступав перекопський мурза Карач-бей – «більше приязнь козацька була до вподоби, аніж польська...»¹⁹.

За таких доволі невизначених перспектив розвитку ідейної боротьби, що розгорілася на той час в середовищі кримської еліти, вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисараю в українських справах. Так, з одного боку, 8 березня 1661 р. Мегмед-Гірей IV вислав до українського гетьмана листа, в якому запевнював його у приязні та готовності до співпраці (що, за великим рахунком, входило в протиріччя з умовами кримсько-польського союзу). З іншого ж – ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам безперервно сіпати українське прикордоння, винищувати край і забирати в неволю місцеву людність, стосовно чого український гетьман неодноразово скаржився польському королю²⁰.

Не було, до слова, єдності в питанні щодо характеру стосунків з Кримом і в середовищі козацької еліти. Одну її частину вабила перспектива налагодження приязні з московським царем, іншу – розбудови політичних взаємин з польським королем і Річчю Посполитою, а ще іншу турбувала перспектива відновлення впливу Війська Запорозького на політику придунайських князівств. Саме стараннями останніх (очолював їх уманський полковник, а в майбутньому гетьман Правобережної України Михайло Ханенко) наприкінці січня 1661 р. владу у Волощині було повернуто скинутому раніше з господарства за наказом Високої Порти Костянтину Щербану, котрий ще за життя Богдана Хмельницького демонстрував приязне ставлення до Війська Запорозького. Утім, після українського втручання у волоські справи при владі Костянтину Щербану вдалося протриматися лише впродовж кількох днів. Зрозуміло, що ніяких політичних чи військових дивідендів Війську Запорозькому це не принесло, проте серйозно загострило стосунки з Кримом і Туреччиною. У відповідь на втручання козаків у придунайські справи кримський хан 8 березня звернувся з листом до Юрія Хмельницького, вимагаючи від нього негайно видати Костянтина, оскільки попередні дії Війська Запорозького ставлять під сумнів перспективу збереження приязні між ним і Кримським ханством²¹.

Крім волоської авантюри Михайла Ханенка, істотно ускладнила українсько-кримський діалог і чергова воєнна акція Івана Сірка, котрий на чолі козаків-охотників напав на татарські пасовиська і вивів з собою на Запорожжя 16 тисяч ханських бахманів, що, згідно повідомлення коронного канцлера М. Пражмовського коронному маршалку Є. Любомирському від 21 березня 1661 р., «так розгнівало татарську Орду супроти козаків, що заледве їх вдалося угамувати...»²².

Польний писар Сапега через королівського покойового, а в майбутньому українського гетьмана Івана Мазепу надіслав до Варшави радісне повідомлення про те, що «татари, які прийшли в Україну власне для того, щоб з

козаками знову об'єднатися на нас...», були дуже обурені нападом козаків Івана Сірка на татарські пасовиська, і це вороже налаштувало хана супроти Війська Запорозького. Респондент був настільки збуджений цією несподіваною і такою радісною новиною, що почав вбачати в подіях волю Бога, котрий в такий спосіб покарав підступних козаків за їх намір «нам таємно зрадити...»²³.

І хоч цього разу до серйозних воєнних акцій у відповідь з боку Орди справа не дійшла, а хан обмежився лише висилкою Ширим-бея з частиною татар до Дніпра, витівки Михайла Ханенка та Івана Сірка стали серйозним ударом по планам проукраїнського сегменту кримської еліти та справі українсько-кримського зближення загалом.

А як останній цвях у домовину українсько-кримського союзу 1661 р., мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Венявського до Туреччини. По дорозі до Стамбулу посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мегмед-Гірею IV оригінали листів Юрія Хмельницького до Яна II Казимира, в яких той просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисарай, за наказом польського керівництва, Венявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення, тамтешнього мурзи Карач-бея²⁴.

Після дипломатичного демаршу Венявського наступний польський посол до Криму коронний підконюший Владислав Шмелінг, котрий прибув на півострів 13 квітня 1661 р., із неприхованим задоволенням доповідав у Варшаву про спричинену значною мірою дипломатичною активністю польського уряду велику неприязнь між татарами та козаками, а також передав Миколаю Пражмовському запевнення великого візира Сефер Гази-аги стосовно того, що не може бути й мови про ханську протекцію над Україною, тим більше тепер, коли татари «остаточно розпізнали віроломство козаків...»²⁵.

Ще одним вельми важливим фактором гальмування змагань кримського керівництва за поширення свого впливу на Україну було те, що в цей час надзвичайно загострилися стосунки Кримського юрту з Молдавією. А за умови можливого збройного зіткнення з цим придунайським князівством Бахчисарай не бажав псувати чи хоч би ускладнювати стосунки з Варшавою²⁶.

Крім того, як уже неодноразово відзначалося вище, далеко не вся козацька старшина прагнула ханської протекції, переконливим свідченням чого стали перебіг та результати спільної виправи козаків Ю. Хмельницького та Орди на Задніпров'я. Під час походу правобережна козацька старшина неодноразово конфліктувала з союзниками, насамперед забороняючи татарам грабувати лівобережні міста і села, брати ясир тощо. Врешті-решт, конфлікт розрісся до таких масштабів, що Орда вийшла із Задніпров'я та повернула в Крим²⁷, залишивши таким чином уряд Юрія Хмельницького

наодинці зі своїми проблемами – як у стосунках з Варшавою, так і в справі повернення до послуху гетьманові лівобережного козацтва.

Серйозним кроком польської політики, спрямованим на остаточне розірвання українсько-кримських стосунків та втягнення Гетьманату до складу Речі Посполитої, могли стати постанови сейму 1661 р., на якому серед іншого гостро дебатовалося питання ратифікації Чуднівської угоди з Військом Запорозьким 1660 р. та загалом вирішення «української проблеми». Але політичне розв'язання українсько-польського конфлікту й цього разу не відбулося. Ратифікований вальним сеймом варіант угоди з Військом Запорозьким, внаслідок вилучення з тексту Гадяцької угоди положення про Князівство Руське без відповідного політико-соціального відшкодування (на чому наполягав гетьманський уряд Ю. Хмельницького), позбавляв козацтво легальних політичних методів відстоювання своїх потреб. Чергова спроба коронної шляхти повністю відсторонити козацьку еліту від політичного життя Речі Посполитої таїла в собі загрозу інтересам самої Речі Посполитої, підштовхуючи Військо Запорозьке до пошуку виходу з ситуації, що склалася, в інших напрямках і площинах, де вже мало залишалося місця для політичного порозуміння сторін. Так само вкрай небезпечним було і нехтування польськими станами проблеми релігійної толерації та повернення православним релігійним громадам захопленого в них уніатами майна. Одним словом, становий егоїзм польської шляхти завадив їй, реально зваживши ситуацію в Україні та за її межами, відшукати собі опору тієї частини козацької старшини, котра, відчувши принаду повноцінного політичного життя та водночас розчарувавшись у можливостях задоволення своїх потреб під скіпетром московського монарха, була готовою співпрацювати з Річчю Посполитою, щоправда, лише за умови визнання за нею певних політичних здобутків, завойованих у середині XVII ст. Причому, наразі мова вже не йшла навіть про концепцію політичної автономії козацького Гетьманату. Ослаблена політично та у мілітарному плані, козацька старшина була готова пожертвувати ідеєю Князівства Руського в обмін на стану автономію, в обмін на визнання козацтва службовим лицарським людом і застереження можливості переходу за воєнні звичаї до середовища родової еліти²⁸.

Але Річ Посполита, безсила у військовому сенсі, не знайшла в собі мудрості зміцнити своє становище в регіоні політичними поступками. Родова еліта Польсько-Литовської держави виявилася неспроможною до самооновлення через допущення до своїх лав козацької старшини, а тому-то й не погодилася на імплантацію козацького Гетьманату (який де-факто існував уже з літа 1648 р.) в державне тіло Речі Посполитої. А без вирішення проблеми надання Війську Запорозькому особливого політико-соціального статусу годі було сподіватися на міцність своїх позицій в Україні та спокій східних рубежів.

Не отримуючи підтримки від Речі Посполитої, гетьман Хмельницький влітку 1661 р. квалливо намагається відшукати інші точки опори. З цією

метою його уряд налагоджує таємні контакти з Москвою. Під час походу під Переяслав Хмельницький зав'язує стосунки з наказним лівобережним гетьманом Якимом Сомком. Але врешті-решт найбільш реалістичним видається знову план залучення на свій бік Кримського ханства. Й уже на початку серпня Сомко в розмові з царським посланцем визнав той факт, що Юрась, «не пам'ятаючи страху Божого і своєї присяги, уже одностайно з тими проводирями до злого став... теперішнім часом хана кримського з багатьма ордами закликав на допомогу до себе...»²⁹.

І дійсно, у відповідності з попередніми польсько-кримськими домовленостями, в першій половині серпня Мегмед-Гірей IV виступив у похід, плануючи невдовзі спільно з коронними військами та полками Юрія Хмельницького розпочати воєнну кампанію на Лівобережжі, а згодом йти і на Москву.

Проте внутрішня ситуація в Речі Посполитій не сприяла проведенню воєнної кампанії на Сході. В останніх днях сеймових засідань королівські плани *vivente rege* були піддані гострій критиці опонентів. Однак ця поразка не означала відмови від їх реалізації взагалі. Як королівська партія, так і шляхетська опозиція були однаково невдоволені результатами сеймової боротьби і прагнули якнайшвидше перехопити ініціативу до своїх рук або остаточно закріпити її за собою. Королівська пара і магнатська група, яка їх підтримувала, планували невдовзі повернутися до впровадження амбітних задумів. В середовищі польської еліти поширювалися чутки щодо можливого скликання вального сейму, цілковито присвяченого вирішенню цього питання, вже у вересні 1661 р. Причому, знову ж таки як королівська партія, так і її опоненти будували плани в майбутній боротьбі залучити на свій бік політизоване коронне військо. Найбільше цікавила польських політиків у даному контексті найбоєздатніша на той час дивізія воєводи руського С. Чарнецького, яка якраз і була задіяна на Сході³⁰.

До реалізації планів М. Пражмовський приступив уже з початку серпня 1661 р. Але невдовзі, вже по завершенню сеймових обряд, цілком несподівано для королівського двору проти планів елекції *vivente rege* виступив маршалок коронний і гетьман польний Єжи Любомирський, котрий перед тим підтримував королівські задуми. Любомирський користувався широкою підтримкою у коронному війську. Отож дуже швидко став очевидним той факт, що жовнірство цілковито підтримує шляхетську опозицію. Зрозуміло, що за таких обставин випава на Задніпров'я ставала для офіційної Варшави не лише неактуальною, а й абсолютно нереальною для виконання. Переконливе підтвердження цього факту мав змогу отримати уманський полковник Михайло Ханенко, котрий у вересні 1661 р. за наказом королівського двору прибув до коронних військ, розквартированих в Україні. Звернення козацького старшини до керівників конфедератів щодо їхньої участі у виправі проти Москви, як і слід було очікувати, позитивного відгуку не мало³¹.

Тим часом Кримська орда, вступивши на Правобережжя і тривалий час очікуючи там на прихід союзних коронних військ, своєю поведінкою провокувала новий вибух невдоволення з боку місцевого населення. Як вказував гетьман Ю. Хмельницький у листі до Яна II Казимира від 16 серпня 1661 р., татари чинять в Україні нечувані насильства, нападаючи на людність не лише в полях і селах, а й у містечках, віднімаючи в населення майно, а самих господарів в неволю відправляючи. За спостереженням козацького регіментаря, ситуація ось-ось мала остаточно вийти з-під контролю, оскільки навіть сам Мегмед-Гірей IV не міг вплинути на татар і втихомирити своє величезне військо³².

Оскільки хан відмовлявся виступати в похід проти Москви і задніпровських козаків без підтримки коронних військ, Хмельницький раз-по-раз слав гінців до Варшави, спонукаючи польське командування до участі в кампанії. Крім військових аспектів акції, гетьман звертав увагу польської сторони і на той факт, що в разі затримки з початком виступу існує великий ризик перетворити Правобережжя на суцільну руїну³³.

Безуспішно дочекавши польські війська більше місяця, 17 вересня кримський хан Мегмед-Гірей IV і український гетьман Юрій Хмельницький скликають у Ставищах воєнну раду, на якій ухвалюють рішення розпочинати кампанію без підтримки поляків. Крім того, на Ставищенській раді між гетьманом і ханом укладається тимчасова угода, що мала регулювати характер союзницьких зобов'язань сторін у майбутній кампанії. Зокрема, угода передбачала налагодження військової взаємодії, застерігала недопущення виникнення та розвитку конфліктних ситуацій між сторонами, містила заборону на примусові реквізиції татарами продовольства та живності на Правобережжі. Мегмед-Гірей IV зобов'язувався поводитись із Військом Запорозьким так, «як це було при небіжчику гетьмані Богдані Хмельницькому, або навіть ліпше...». Мешканці всіх лівобережних міст, котрі добровільно відкриватимуть міські брами перед татарами і козаками Ю. Хмельницького, отримували гарантії цілості життя, здоров'я та майна. Угода передбачала також, що до Криму орда повертатиметься лише задніпровськими (лівобережними) землями, не чинячи кривд правобережному населенню³⁴.

Бойові операції на Задніпров'ї союзники розпочали в середині жовтня 1661 р., спрямувавши війська під Переяслав. Причому, російський воєвода Федір Куракін 21 вересня відправив до Москви донесення, в якому стверджував, що Хмельницького та його союзників на цей бік Дніпра запросив не хто інший, як наказний лівобережний гетьман Яким Сомко³⁵. Інформація доволі сенсаційна, що тут скажеш. Але, ґрунтуючись на ній, навряд чи можливо вибудувувати якісь гіпотетичні моделі політичних прагнень лівобережного регіментаря, оскільки виявити в інших джерелах підтвердження слів воєводи не вдалося. Досить важко знайти і якесь логічне пояснення такої поведінки Я. Сомка. Тим не менше, підійшовши до Переяслава, Хмель-

ницький справді зав'язав контакти зі своїм дядьком, а тепер супротивником Якимом Сомком, схилиючи його до переходу на бік польського короля³⁶. У відповідь на заклики племінника Сомко зі свого боку переконував Юрася не штурмувати місто і даремно не проливати братньої крові, а ліпше разом чекати тієї пори, коли цар московський домовиться з королем польським, і тоді людність з обох боків Дніпра заживе в мирі й злагоді, разом будуть служити тому, кому буде слід³⁷.

Не обмежуючись пересилкою кореспонденції, Хмельницький і Сомко під стінами Переяслава мали й особисту зустріч (царський воєвода Іван Песков доносив у Москву, що таких таємних зустрічей у них під час облоги було аж три). Згідно інформації того ж таки І. Пескова, під час конфіденційних розмов двох гетьманів Юрась агітував дядька, аби той переходив на бік польського короля, вказуючи серед інших мотивів і на те, що над ним королівських гетьманів і воєвод немає, а військо коронне перебуває під його командою, а не так, як на Лівобережжі, де гетьман під зверхністю царських воєвод і в оточенні московських військ³⁸.

Як би там не було, але братовбивча війна не викликала особливого войовничого піднесення в супротивників. Царські воєводи доносили в Москву, що Сомко під час облоги «весь час пиячив і промислу від нього ніякого не було, і на вилазки, і на бої не виїжджав. А котрі козаки його полку з великого государя ратними людьми вийдуть на герць, і його осавули, за наказом його, тих загонили в місто, а інколи виїхавши і сам загонив...»³⁹.

Не надто налаштованим на війну і був гетьман Хмельницький, котрий 27 жовтня з табору з-під Переяслава направив листа Яну II Казимиру, в якому радив йому досягти врешті-решт мирного порозуміння з царем московським, щоб у такий спосіб «не допустити до того, аби Україна до решти загинула...». Як видно з контексту листа, в необхідності цього гетьмана переконував і той факт, що Ставищанська угода з Мегмед-Гіреєм IV не виконувалася, і татари «людей християнських хапають у неволю бусурманську...»⁴⁰.

Врешті-решт, після кількох безуспішних спроб оволодіти Переяславом, Ю. Хмельницький і Мегмед-Гірей IV спрямували війська в глибину Задніпров'я. Проте й ця акція не принесла бажаних воєнних дивідендів. На початку 1662 р. війська союзників покинули правий берег Дніпра, зазнаючи при цьому «великої тісноти» від супротивника⁴¹.

Переpravившись на Правобережжя, Мегмед-Гірей IV з Кримською ордою та ногайськими татарами на чолі з Субхан Гази-агою зупинився поблизу Чигирини, звідкіля відправив до Варшави кілька листів, закликаючи Яна II Казимира та М. Пражмовського направити в Україну для участі в поході коронні війська⁴². Але невдовзі замість воєнної допомоги поляків до Мегмед-Гірея IV під Чигирин надійшов наказ від турецького султана про відправку 20-ти тисяч орди для боротьби з волозьким господарем, після чого хан з ордами відійшов в Крим, залишивши при гетьманові всього лише 5 тисяч ногайців під командою Девлет Кіндей-мурзи⁴³.

На початку 1662 р. у Варшаві відбувається екстраординарний сейм, результати якого для Речі Посполитої означали подальше її сповзання в болото громадянського протистояння, а для козацької України засвідчили чергове нехтування коронною і литовською шляхтою українських нагальних проблем⁴⁴. На тлі нової політичної поразки у стосунках з королем і Річчю Посполитою Ю. Хмельницький в березні 1662 р. робить ще одну спробу оволодіти лівобережною частиною України, куди спрямовує війська під командою наказного гетьмана Івана Богуна. І хоч Богуну вдалося проникнути на територію Переяславського та Полтавського полків, захопити Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та деякі інші лівобережні містечка, дуже швидко наказний лівобережний гетьман Яким Сомко та белгородський воєвода Г.Г. Ромодановський перехопили ініціативу і витіснили супротивника за Дніпро⁴⁵. Після цього фіаско уряд Ю. Хмельницького ще більше активізує зносини з Кримом, закликаючи хана до нового походу на Задніпров'я. Протягом квітня–червня 1662 р. до ханської резиденції відправляється кілька козацьких посольств з проханням гетьмана негайно направити в Україну татарські орди⁴⁶. З аналогічними проханнями, очевидно, швидше за все, за звичкою, ніж сподіваючись на реальний результат, звертається керівництво Війська Запорозького і до офіційної Варшави⁴⁷.

1 червня 1662 р. Ю. Хмельницький вже вкотре за останні два роки форсує Дніпро і спрямовує свої війська під Переяслав, який більш ніж на місяць бере в облогу. Взнявши в облогу Переяслав, Хмельницький відправляє свої загони по навколишнім місцевостям, схиляючи тамтешнє населення до підданства польському королю. Відсутність допомоги з боку російських військ Г.Г. Ромодановського та козаків В. Золотаренка робить становище наказного лівобережного гетьмана критичним, і, згідно з його твердженням, переданим до Москви, «призводять цей край до знатного згублення...»⁴⁸.

Переяславський полковий писар Василь Глосинський інформував полковника В. Золотаренка, що під час облоги Ю. Хмельницький знову кілька разів мав таємні зустрічі зі своїм дядьком, і предметом обговорення на цих переговорах було питання об'єднання їх сил з Кримською ордою, яке мало відбутися під час приходу польського короля під Київ⁴⁹.

Проте виправа Яна Казимира на Київ в середині 1662 р. навіть не планувалася. Не прибув на допомогу Ю. Хмельницькому і С. Чарнецький зі своєю чи не єдиною боєздатною дивізією у всьому коронному війську, хоч, як зауважував з цього приводу П. Тетеря в листі до короля від 13 вересня, в разі своєчасного отримання підкріплення – український гетьман «міг би зробити багато чого...»⁵⁰. На початку липня до Хмельницького приєднується лише 17 хоругв польської драгунії⁵¹. Натомість до Переяслава підступили російська війська на чолі з белгородським воєводою та ніжинські козаки В. Золотаренка. Така підмога дозволила переяславцям відкинути неприятеля від міста, завдавши йому при цьому значних втрат. Згідно запису літописця, козаків Хмельницького настільки багато було загнано в Дніпро, що за тими «людьми мало і води знати було...»⁵².

Після цього становище Юрія Хмельницького стало катастрофічним. Воєвода Г.Г. Ромодановський і полковник В. Золотаренко з більшою частиною лівобережних козаків і російських військ, розквартированих на Лівобережжі та Слобожанщині, форсували Дніпро і завдали правобережним полкам чергової відчутної поразки, цього разу під Каневом. Корсунський та Канівський полки не бажали виконувати накази Хмельницького і відійшли з поля бою, залишивши гетьмана практично з самою лише особистою охороною⁵³, після чого той був змушений спішно відступати аж до Чигирина, а тим часом російський воєвода стольник М. Приклонський підійшов під Черкаси і після капітуляції міста призначив Михайла Гамалію «полковником черкаським його царської величності»⁵⁴.

За такого розкладу сил єдиною надією на порятунок для Ю. Хмельницького та його оточення вкотре ставала татарська допомога. І саме татарські орди під командою султанів Мамед-Гірея та Селім-Гірея, вирушивши з Криму в середині липня, підоспіли до Чигирин в найбільш критичну для гетьмана пору⁵⁵. Зазнавши на початку серпня від татар дві поразки поспіль, російські війська під командою М. Приклонського були змушені втечею рятуватися на Задніпров'я⁵⁶. Ю. Хмельницький був порятований і, як плату за надану допомогу, гетьман дозволив татарам брати ясир на території Корсунського та Канівського полків, які в часи російського наступу перейшли на бік Москви⁵⁷.

Неоціненна допомога, надана татарами гетьманському уряду Ю. Хмельницького в найбільш критичні для нього дні російського наступу, сприяє посиленню позицій прокримського сегмента в середовищі козацької еліти Правобережжя. В середині вересня 1662 р. один з лідерів пропольської партії в оточенні українського гетьмана колишній генеральний суддя Григорій Лесницький застерігав офіційну Варшаву в тому, що Крим здійснює енергійні заходи по відриву Війська Запорозького від Речі Посполитої і спонукає гетьмана, аби він визнав протекцію кримського хана та турецького султана. Головним аргументом в агітації Хмельницького виступала та обставина, що лише в такий спосіб – при допомозі Бахчисараю та Стамбулу – можна досягти цілісності вітчизни, тобто повернути під гетьманський регімент Задніпров'я, оскільки абсолютно очевидним є той факт, що Корона Польська порятувати Україну не хоче та й не може, бо «самі у власному домі не миряться...»⁵⁸.

Місяць по тому, 19 жовтня 1662 р., все той же Г. Лесницький, перебуваючи у Львові в якості посла гетьманського уряду до короля, інформував польське керівництво про те, що тиск з боку Криму на гетьманський уряд ще більше посилюється. Згідно з переданою Лесницьким інформацією, татари вимагали, аби гетьман визнав зверхність турецького султана, знову вказуючи Хмельницькому на те, що від поляків годі сподіватися на допомогу. За таких умов через посла гетьман в ультимативній формі вимагав негайної присилки військової допомоги, погрожуючи в противному разі скласти з себе гетьманські повноваження⁵⁹.

Зрозуміло, що погрози Ю. Хмельницького були нічим іншим, як політичним блефом. Аналогічним чином можна розцінити і політику керівництва Речі Посполитої в Україні, коли Варшава відверто потурала намаганням шляхти повернути собі втрачені в ході революції ґрунти і майно, абсолютно не переймаючись тим, яким чином підтримати мілітарно гетьманський режим Ю. Хмельницького як у боротьбі з лівобережним козацтвом, так і в процесі стабілізації ситуації на Правобережжі. Як слушно зазначає з цього приводу польський дослідник З. Вуйцик, тогочасна політика офіційної Варшави в Україні – посилення політичних вимог, без підкріплення відповідними мілітарними та політичними акціями, – таїла в собі велику небезпеку провокування соціального вибуху та породження анархії⁶⁰.

На осінь 1662 р., після чергового невдалого походу на Задніпров'я, який спровокував вторгнення на Правобережжя російських військ та наступні за цим каральні операції татарських орд на Канівщині та Корсунщині, авторитет гетьмана Ю. Хмельницького опустився до критично низької позначки. У вересні 1662 р. королівський резидент П. Тетеря доносив у Варшаву з козацького табору на Росаві, що у Війську Запорозькому вчинився «великий безлад». Згідно інформації довіреної особи короля, хоч Ю. Хмельницький і є «людиною старанною та доброзичливою», але «Військо йому неслухняне...»⁶¹.

Варто зазначити, що Юрій Хмельницький особисто також усвідомлював критичність свого становища та безперспективність спроб стабілізувати ситуацію в краї. В листах до Яна Казимира, переданих у середині вересня через свого посланця Яненка, гетьман закликав короля проявити до України «щире співчуття», оскільки в нього, «несучого на слабких плечах важкий тягар, немає ні сил, ні надії втримати в покорі український народ, який коливається від найменшого вітру...»⁶². В іншому листі, вочевидь, відправленому до Варшави під впливом погроз, які лунали в цей час із Запорозької Січі, Хмельницький просив королівський двір про сприяння в отриманні ним політичного притулку в Криму, оскільки, «стиснутий з усіх боків», не може «ні відкинути ворога через недоброзичливців своїх, ні пробратися до Польщі...»⁶³. В жовтні через посольство колишнього генерального судді Г. Лесницького козацький регіментар офіційно повідомив Яна Казимира про своє рішення скласти з себе гетьманські повноваження, оскільки за умов, що склалися, він «не може далі виконувати ті обов'язки, настільки важкі»⁶⁴.

У Війську Запорозькому наміри гетьмана покласти булаву, згідно твердження М. Костомарова, цього разу не викликали спротив. Лише незначна частина старшини радила Юрію облишити цей задум, а більшість козаків і старшин відкрито раділи з цього, сподіваючись знайти собі такого регіментаря, котрий «стане за наші вольності»⁶⁵.

Більш солідарно на підтримку Ю. Хмельницького виступала орда. В повідомленнях до польського короля і коронного канцлера П. Тетеря, характеризуючи ситуацію в Україні, акцентував увагу на тому, що кримське

керівництво протегує нинішньому козацькому регіментарю, і зміна гетьмана може викликати невдоволення татар⁶⁶. Мотиви татарської приязні до Ю. Хмельницького полоцький стольник вбачав у грошах: гетьман є людиною заможною, а татари – «на гроші вельми ласі»⁶⁷. Проте, вочевидь, справжні мотиви такої політики кримського керівництва були значно серйозніші і крилися передовсім в особі гетьмана та тому політичному курсі, який він реалізовував в даний час.

Як би там не було, за тієї ситуації, що склалася на Правобережжі на осінь 1662 р., Ю. Хмельницького вже не могли порятувати ані татари, ані гроші. Авторитет серед козацького війська гетьманом було втрачено безповоротно. Вочевидь, такою ж непереборною була і його власна нехить до влади. Політичне ж падіння Хмельницького серед іншого звело нанівець й ідею нового українсько-кримського союзу. Повернення до неї ще неодноразово спостерігатимемо в наступні роки і десятиліття. Утім, з огляду на занепад Гетьманату та втрату колишньої потуги Кримським ханатом, реальний ресурс таких проектів невпинно зменшуватиметься.

¹ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // *Przegląd Historyczny*. – № 45. – 1954. – S. 627.

² *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657–1660. – Ser. 6. – Lwów, 1922. – S. 627–628 (Dodatek 76).

³ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. – S. 627.

⁴ *Ibid.* – S. 628.

⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – Т. 4. – Отд. 3. – К., 1859. – С. 78–80.

⁶ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. – S. 628.

⁷ *Ibid.* – S. 628.

⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – PAN). – № 1065. – S. 46.

⁹ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657–1660. – S. 411.

¹⁰ PAN. – № 1065. – S. 49.

¹¹ *Ibid.* – S. 51–52.

¹² *Ibid.* – S. 47, 50.

¹³ *Ibid.* – S. 47.

¹⁴ *Ibid.* – S. 48.

¹⁵ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. – S. 628.

¹⁶ PAN. – № 1065. – S. 37.

¹⁷ *Ibid.* – S. 624.

¹⁸ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. – S. 628.

¹⁹ Цит. за: *Ibid.* – S. 630.

²⁰ ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – С. 90–96.

²¹ Там же. – С. 94.

²² PAN. – № 1065. – S. 43.

²³ *Ibid.* – S. 43–44.

²⁴ *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. – S. 631.

- ²⁵ Ibid. – S. 632.
- ²⁶ *Podhorodecki L.* Chanut Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 632.
- ²⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 128.
- ²⁸ Ширше див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 293–309.
- ²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. 5. – СПб., 1867. – С. 91.
- ³⁰ *Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia. – Lublin, 1998. – S. 59–61.
- ³¹ Dział rękopisów Biblioteki XX. Czartoryjskich w Krakowie (далі – Czart). – № 1655. – S. 32.
- ³² ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – С. 115.
- ³³ Там же. – С. 116.
- ³⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР.). – Ф. II. – № 22179–22194. – Арк. 1–2; ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – С. 115.
- ³⁵ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15401–15424. – Арк. 242–243.
- ³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 333.
- ³⁷ *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 63; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... – С. 130.
- ³⁸ Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 333.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Czart. – № 402. – S. 402–406; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – S. 75.
- ⁴¹ Czart. – № 402. – S. 406.
- ⁴² Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (Далі – AGAD). – АКВ, татар., kart. 61. – Teczka 149.
- ⁴³ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 3–4; AGAD. – АКВ, татар., kart. 61. – Teczka 151.
- ⁴⁴ Ширше див.: *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... – С. 322–332.
- ⁴⁵ Российский государственный архив древних актов в Москве (Далі – РГАДА). – Ф. 210: Разрядный приказ. – Оп. 9. – Д. 315. – Л. 232–235, 448–451.
- ⁴⁶ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 3–16, 26.
- ⁴⁷ ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – № 36. – С. 162.
- ⁴⁸ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 60.
- ⁴⁹ *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрия Хмельницкого... – С. 266–267.
- ⁵⁰ ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – № 47. – С. 213.
- ⁵¹ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15544. – Арк. 32–33.
- ⁵² Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 67.
- ⁵³ *Марченко М.* Боротьба Росії і Польщі за Україну. – К., 1941. – С. 76.
- ⁵⁴ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 110. Літопис Самовидця. – С. 68; РГАДА. – Ф. 229: Малороссийский приказ. – Оп. 1. – Д. 5961. – Л. 143–152.
- ⁵⁵ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 26; ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – С. 189–190.
- ⁵⁶ НБУВ. ІР. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 111.
- ⁵⁷ [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 2. – Warszawa, 1853. – S. 66–67.

⁵⁸ ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – № 48. – С. 215–217.

⁵⁹ *Wojcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku...* – S. 79.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – № 46. – С. 209–210.

⁶² Там же. – № 43. – С. 192.

⁶³ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 215–216.

⁶⁴ ПВК. – Т. 4. – Отд. 3. – № 48. – С. 215–216.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же. – С. 218–227.

⁶⁷ Там же. – С. 227.

Горобец Виктор (г. Киев)

Доктор исторических наук,

заведующий сектором

Института истории Украины НАН Украины

Союз гетмана Ю. Хмельницкого с Крымом начала 1660-х годов: почему не был реализован внешнеполитический проект?

Автор анализирует причины, ход и последствия украинско-крымского союза начала 1660-х гг. Сделан вывод о том, что гетман Ю. Хмельницкий не смог овладеть внутриполитической ситуацией в Украине, в результате чего многие статьи Ставищанского мирного договора 1661 г. с Крымским ханством не были реализованы.

Ключевые слова: Ю. Хмельницкий, Крымское ханство, украинско-крымский союз.

Victor Gorobets (Kyiv)

Doctor of historical sciences,

Head of sector

at the Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

Union between Hetman Yuriy Khmelnytsky and Crimea in the beginning of the 1660s: why the foreign project was not realized?

The author analyses the causes, course and consequences of the Ukrainian-Crimean Union in the beginning of the 1660s. In conclusion the author writes that Hetman Yuriy Khmelnytsky could not master the political situation in Ukraine, and as the result many of the articles of the Stavyschansky peace treaty, signed in 1661, with the Crimean Khanate were not implemented.

Keywords: Yuriy Khmelnytsky, the Crimean Khanate, the Ukrainian-Crimean Union.

Кононенко Василь (м. Вінниця)
Кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 94(477) «17»

«ДОГОВОРИ ТА ПОСТАНОВИ» 1710 Р. І «ВІДНОВЛЕННЯ ДАВНЬОГО З ПАНСТВОМ КРИМСЬКИМ БРАТЕРСТВА, СОЮЗУ ВІЙСЬКОВОГО І ПІДТВЕРДЖЕННЯ ВІЧНОЇ ПРИЯЗНІ»*

*В основу розгляду українсько-кримського співробітництва покладено «Договори та постанови» 1710 р. та інші тексти початку 1710-х років. Умови цієї співпраці детально проаналізовано за оригінальним текстом Бендерської конституції, його латинським варіантом «*Pacta et Constitutiones*» та наступними договорами між Військом Запорозьким та Кримським ханством. Простежено особливості політичного дискурсу еміграційних українських політиків та інтелектуалів.*

Ключові слова: *«Договори та постанови», «Pacta et Constitutiones», українсько-кримські договори, Гетьманщина, Кримське ханство, П. Орлик.*

Історики неодноразово згадували про важливість українсько-кримських відносин у подіях після Полтавської битви 1709 р.¹ Для прикладу, О. Галенко намагався довести, що Бендерська конституція встановлювала відносини у суспільстві, подібні до стосунків між степовим володарем та елітою². Хоча міркування дослідника цікаві, втім, він не проаналізував сам документ у контексті українсько-кримських інтелектуальних зв'язків кінця XVII – початку XVIII ст. Зазначений аспект укладання «Договорів та постанов» всебічно не вивчали й інші фахівці, котрі цікавилися цією темою. Поглиблений розгляд «Договорів та постанов» у контексті українсько-кримських стосунків залишається актуальним й з огляду на те, що історикам в останні роки став відомим оригінал Бендерської конституції, а також низка інших документів, які містять уточнюючу інформацію³.

* Стаття є доопрацьованим текстом доповіді на Міжнародній науковій конференції «Українське козацтво і тюркський світ наприкінці XV – першій третині XIX ст.», присвяченій 280-й річниці заснування Запорозької Січі на р. Підпільна (с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області, 18–20 липня 2014 р.).

У «Договорах та постановах» від 5 квітня 1710 р.⁴ немає жодного слова про Європу. Шведський король у 2-у пункті цього політико-правового документа визнається за протектора Української держави, однак ані він, ані його королівство не означаються як європейські. Зате у наступній статті пам'ятки міститься важливе зобов'язання Війська Запорозького, яке мав виконувати новообраний гетьман та усі його наступники:

Поневаж памь всегда пріязнь сусѣдская панства Крымского ест потребна, от которого помощи нераз Войско Запорожское до обороны своей засягало, теды, иле под сей чась возможно бѹдеть, мѣеть Ясневелможный Гетмань у Наяснѣйшого Хана Его Ми[лост]и Крымского, через пословъ старатися о ѿтновлене давнего з панствомъ Кримскимъ братерства, коллѣгаціи военной и потвержене вѣчной пріязни, на которую бы впредь окрестные панства заглядующися, не держали порабощенія себѣ Украины желати и оную в чомь колвекъ насилствовати. По сконченю зась войны, когда Г[оспо]дѣ Б[о]гъ пособить, при желаємомъ и помыслномъ памь покою, повообраному Гетману на своей осѣсти резиденціи, тогда крѣпко и неусыпно постерѣгати того, должностію уряду своего обовязанъ бѹдеть, абы ни в чомь зъ панствомъ Кримскимъ пріязнь и побратимство не нарушилося через своевольных и легкомыслных з пашой стороны людей, которые обыкли не тылко сусѣдскую згоду и пріязнь, лечь и союзы мирные рвати и раздрушати (п. 3)⁵.

Quoniam originem suam geneologicam gens antea Cosarica, post nominata Cosatica a strenuis es invictis Gethis ducit desumitque, insuper et iura amicae vicinitatis stricto imo sympathico amoris nexu eandem gentem Cosaticam cum Dominio Crymensi accopulat coniungitque, cum quo non semel Exercitus Zaporoviensis unionem armorum iniverat ac auxiliares vires in tuitionem sui patriae et libertatum suarum assumpserat. Igitur quantum in praesenti rerum statu possibile sit, curandum sibi ducat Illustrissimus Dux apud Serenissimum Hanum per legatos renovandam veterem cum Dominio Crimensi confraternitatem colliganda arma et confirmandam perpetuam amicitiam, quibus in successum vicinae regiones animadversis ne ferantur audaci nisu in ambitum subiugandae sibi Ucrainae invimque ipsi inferendam. Peracto aulem bello cum Dominus Deus auxilio suo benedixerit neoelecto Duci cum optabili votisque nostris conformi pace residentiam Ducalem possidendam fore, tunc omni virium intensione et perspicaci diligentia attendere huic pro munere ministerii sui obligatus fuerit, ne in minimo quoque cum Dominio Crimensi stabilitum foedus et confraternitas licentioso ex nostra parte exorbitantium ausu laedatur violeturque, qui assuetudine peccandi inhabituati non solum iura vicinitatis ac amicitiae, ast et foedera pacis rumpere et vertere non erubescunt (p. 3)⁶

Як бачимо, співробітництво з Кримським ханством закріплювалося на «вічні» часи, як і приймалися «Договори та постанови» для усіх майбутніх гетьманів. В цьому політико-правовому документі відведено цілий пункт союзу з Кримом, однак забракло місця для апелювання до власне Європи чи політичних цінностей, позначених саме як «європейські»⁷. Латиномовний текст містить додаткову інформацію: на відміну від староукраїнського оригіналу, у ньому повторювалася ідея про хозарське походження козаків. Втім, останні за латиномовним текстом були нащадками не лише стародавніх «козарів», але й непереможних гетів (*invictis Gethis*). Гетів, котрі в II–III ст. від Р. Х. населяли північ Балканського півострова, на той час, як і зараз, нерідко плутали з готами. «Гетьське» походження козаків можна інтерпретувати по-різному. Це могла бути не лише спроба пов'язати козацтво з тим чи іншим стародавнім войовничим народом, але й намір у пункті про українсько-кримське співробітництво підкреслити важливість шведської протекції над Військом Запорозьким. Річ у тім, що у тодішньому шведському королівському титулі зазначалося, що скандинавський монарх був володарем готів: «Nos Carolus, Dei Gratia Suecorum, Gottomum Vandalorumque Rex et cet.»⁸. У нашому випадку важливим є те, що автор (автори) «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis» прагнули у третьому пункті представити стародавність та войовничість предків козаків і тим самим підвищити їх престижність в очах читачів латиномовного документа.

В якому політичному та інтелектуальному контексті укладалися «Договори та постанови» від 5 квітня 1710 р.? Блискучий знавець «Старої України» О. Оглоблин так передав військово-політичну атмосферу, в якій було укладено Бендерську конституцію: «Ще більший вплив на настрої провідних кіл української еміграції мало пожвавлення антимосковських чинників в Європі у першій половині 1710 року. Зокрема, у березні 1710 року приїхав до Бендер новий французький посол до Туреччини, граф Дезайєр, який відбув важливі наради з Карлом XII і з П. Орликом, інформуючи їх про підтримку Швеції, в її боротьбі з Москвою, з боку Франції, Англії й Голляндії. Незабаром після того до Бендер пробився (через Угорщину) Київській воєвода Й. Потоцький з двохтисячним загоном шведсько-польського війська. Ще раніш українська еміграція (властиво, Запоріжжя) нав'язала з Угорщиною (через угорського дипломата Пал Радаї, який побував у Бендерах наприкінці 1709 і на початку 1719 року). Зміцнювались також стосунки з Кримом. Все це давало надію на те, що незабаром почнеться новий шведсько-український наступ проти Москви, за допомогою західноєвропейських держав, а також Туреччини й Криму»⁹.

Те, що Бендери стали таким собі дипломатичним центром, в якому були зосереджені шведські, польські, українські емігранти і куди постійно приїздили дипломати й шпигуни ледь не з усієї географічної Європи, підтверджується численними фактами. Проте зміцнення стосунків з Кримським

ханством на час укладання «Договорів та постанов» важко простежити за джерелами¹⁰. Втім, укладачі та автори Бендерської конституції могли навіть без особливого впливу кримської верхівки традиційно шукати союзу з Ханатом проти Російської держави¹¹.

1 грудня 1710 р. у Бендерах відбулася нарада Карла XII за участю Девлет-Гірея, Ю. Потоцького (представника С. Лещинського) та П. Орлика: її рішенням став план відвоювання Правобережжя¹². На цей час українські емігранти вже тісно контактували з кримським ханом з приводу військово-політичної співпраці. Зокрема, у грудні 1710 р. про умови бажаних українсько-кримських домовленостей було повідомлено шведського короля¹³. 23 січня 1711 р. було укладено договір між Військом Запорозьким та Кримським ханством – «*Pacta conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem...*». Українська перспектива співпраці з Кримом передбачали врахування історичного досвіду взаємин Війська Запорозького з ординцями. У них вікове співіснування Війська Запорозького та Кримського ханства набуло доведеної форми. Втім, схвалений татарами текст від 23 січня не містив низки важливих положень українського проекту¹⁴. Наведемо таблицю кількох подібних термінів та словосполучень, які вказують на один й той же дискурс, у межах якого були написані (перекладені) «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...*» і «*Pacta conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem...*».

Слово з латинського тексту	Переклад	<i>Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...</i>	<i>Pacta conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem...</i>
<i>Amicitia (amicitiam, amicitiae)</i>	Дружба	2 у тексті	1 у назві та 2 у тексті
<i>Conventum (Pacta Conventa / Conventa)</i>	Загальна згода	1 у назві	1 у назві
<i>Gens (Gentis, Gentem, Gente, gentes, gentemque)</i>	Народ	1 у назві	1 у назві, 5 у тексті
<i>Exercitus Zaporoviensis</i>	Військо Запорозьке	3 у назві	2 у тексті
<i>Fraternitas (confraternitas, confraternitatem, fraternitatem)</i>	Братство	2 у тексті	1 у назві та 1 у тексті
<i>Pactum (pacta, pactorum, pactis)</i>	Договір	1 у назві	1 у назві, 7 у тексті
<i>Pacta et Constitutiones/ Pacta et Conditiones</i>	Договори та конституції/ Договори та умови	1 у назві	1 у тексті

Слово з латинського тексту	Переклад	Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...	Pacta conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem...
Ukraine/Ukraine (Ukrainensium, Ukrainenses, Ukrainensibus)	Україна	1 у тексті	4 у тексті
Unionem armorum	Військова співпраця	1 у тексті	1 у назві

Крім цього документа, порівнюємо термінологію з «Puncta compendiosa cum Hano Dominique Crimensi ad Pacta convenienda», відомих Карлу XII ще з грудня 1710 р.:

Слово з латинського тексту	Переклад	Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...	Puncta compendiosa cum Hano Dominique Crimensi ad Pacta convenienda
Amicitia (amicitiam, amicitiae)	Дружба	2 у тексті	4 у тексті
Exercitus Zaporoviensis (Exercitum Zaporoviensem, Exercitusque Zaporoviensis, Exercitui Zaporoviensi, Exercitum Zaporoviensem)	Військо Запорозьке	3 у назві	11 у тексті
Fraternitas (confraternitas, confraternitatem, confraternitatis)	Братство	2 у тексті	4 у тексті
Gens (Gentis, gentem, Gente, Gentis, Gentemque)	Народ	2 у тексті	5 у тексті
Pactum (Pacta, Pactorum, Pactaque, Pactis, pacto)	Договір	1 у назві	1 у назві, 7 у тексті
Conventum/convenio (Conventorum, convenienda, conveniat, convenientur, conveniendis)	Угода / узгоджуватися	1 у назві	1 у назві, 6 у тексті

Слово з латинського тексту	Переклад	Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...	Puncta compendiosa cum Hano Dominique Crimensi ad Pacta convenienda
Ucraina / Ukraina (Ucrinae Ukrainam, Ukrainenses, Ukrainensibus)	Україна	1 у тексті	14 у тексті
Colligatio / colligo (colliganda, colligationis, colligatisque, colligate)	Зв'язок / пов'язувати	1 у тексті	6 у назві

Як бачимо, відносини між двома державами детально прописувалися з термінами та риторикою, подібною до латинського варіанту «Договорів та постанов» 1710 р. У них присутні термінологія «pacta conventa», котра була складовою частиною політичного дискурсу як сусідньої Речі Посполитої, так і власне Гетьманщини. Використання європейської антиабсолютистської риторики у латиномовних текстах договорів між Кримським ханством і Військом Запорозьким можна пояснити їх «експортною» функцією: вони, крім досягнення українсько-кримського союзу, розраховувалися для читання при шведському дворі та серед інших європейських дипломатів¹⁵. Відтак, політичний дискурс українсько-татарських договорів для Війська Запорозького виконував важливу функцію, адже підносив значення українських емігрантів в очах шведського двору та європейських дипломатів. Те, що договір у 1711 р. було підписано кримською стороною лише з Військом Запорозьким (а не з Карлом XII чи Станіславом Лещинським)¹⁶, можна інтерпретувати як серйозні наміри Криму у підтримці України в її боротьбі проти Російської держави.

Контрнаступ союзних військ на початку 1711 р. протягом перших двох місяців мав значні результати. В лютому 1711 р. кримським військам та запорожцям здалися Новосергіївська фортеця з 5 гарматами та містечко Водолаза на Лівобережжі. На правому березі Дніпра 2 березня 1711 р. був розгромлений розвідувальний загін на чолі з генеральним осавулом С. Бутовичем, серед трофеїв була й одна гармата. Проте облога Білої Церкви через нестачу гармат та піхоти проходила безуспішно, що призвело до повернення татар до традиційної тактики вибирання ясиру та, відповідно, провалу усього походу¹⁷.

Після вдалої для османсько-турецьких військ Прутської кампанії (липень 1711 р.) прибічники П. Орлика хоча й здійснювали разом з татарами спроби походів-реваншів на Гетьманщину¹⁸, частина з них переходила на бік Петра та І. Скоропадського¹⁹. Для еміграційного українського гетьмана невдача

співпраці з татарами закарбувалася на все життя, через неї він розчарувався у перспективі успішної співпраці з Кримським ханством, проте й надалі використовував українсько-татарський договір від 23 січня 1711 р. у дипломатичній діяльності. Для прикладу, у листі до кам'янецького каштеляна М. Калиновського (лютий, 1713 р.) П. Орлик попереджував, що інтервенція коронних військ в українські землі актуалізує договір Війська Запорозького з Кримським ханством²⁰.

Отже, «Договори та постанови» від 5 квітня 1710 р., «Puncta conpendiosa cum hano dominique crimensi ad pacta convenienda» (грудень 1710 р.), «Pacta Conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem» від 23 січня 1711 р. творилися в політичній атмосфері прагнення повернення до доповтавського *status-quo*, в інтелектуальному контексті зіткнення інтересів й трансферу різних ідей. Саме намаганням узгодити різні інтереси еліт гетьманців і запорожців можна пояснити появу «Договорів та постанов», а українсько-татарську угоду – необхідністю союзу друзів/ворогів (Війська Запорозького й Кримського ханства). Політичний дискурс латиномовних текстів розраховувався на підвищення статусу українських емігрантів у Бендерах.

Порівняння текстів «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis...» (назва пам'ятки та 3-й пункт) і «Pacta conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem...» (підкреслено подібні терміни)

<p>Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam</p>	<p>Pacta Conventa inter Dominium Crumense et Exertitum Zaporoviensem gentemque Parvae Rossiae in perpetuam amicitiam, confraternitatem et unionem armorum indissolubilem, circa cairam, Anno salutis nostrae 1711, Ianuarii 23 die Sint laudes innumerabiles adorato Numini et Creatori omnium, qui laudavit constantiam et firmitatem in observandis legibus et conditionibus, et postea per suos missionarios confirmavit! Pariter Sanctis Apostolis suis, Mahometo, Ahmet atque Mahmud sint gratiae et venerationes! Qui Mahometus adversantes et pacta non observantes perdidit, immutabili vero lege structuram pactorum solidavit, pariter sociis atque amicis eius, qui in observandis pactis et obtemperando prophetae, quasi montes excelsi atque firmissimi existebant, concedat illis Deus omnibus paradysum! Post haec significatur ad regionem longa et late patentem et ditionem magnam Domini nostri Crumensium Perecopensium Tartarorum ac Magni Parvique Nohai et Montium Czerkasensium, et</p>
---	--

<p>Quoniam originem suam geneologicam gens antea Cosarica, post nominata Cosatica a strenuis es invictis Gethis ducit desumitque, insuper et iura amicae vicinitatis stricto imo sympathico amoris nexu eandem gentem Cosaticam cum Dominio Crymensi accopulat coniungitque, cum quo non semel Exercitus Zaporoviensis unionem armorum iniverat ac auxiliares vires in tuitionem sui patriae et libertatum suarum assumpserat. Igitur quantum in praesenti rerum statu possibile sit, curandum sibi ducat Illustrissimus Dux apud Serenissimum Hanum per legatos renovandam veterem cum Dominio Crimensi confraternitatem colliganda arma et confirmandam perpetuam amicitiam, quibus in successum vicinae regiones adversis ne ferantur audaci nisu in ambitum subiugandae sibi Ucrainae invimque ipsi inferendam. Peracto aulem bello cum Dominus Deus auxilio suo benedixerit neoelecto Duci cum optabili votisque nostris conformi pace residentiam</p>	<p>quadraginta millia Kasanensium Tartarorum, quos gladio Calmucis eripuit, atque Nohai Magnae ditionis Principis Serenessimi, Potentissimi, Felicissimi Magni Hani, Domini Deulet Gierai (conservet eum Deus et Regnum eius!) et ad Aulam suam Regiam ex parte Illustrissimi Ducis Cosacorum tum Ukrainensium, tum Zaporoviensium, et Atamani Praetoriani, Domini Constantini Hordienko, consensu totius Exercitus Zaporoviensis et eius Primorum, cum venerint legati et literas attulerint, scilicet Domini Demetrius Horlenko, Colonellus Prilucensis, Clemens Dovhopolius, Iudex Generalis, et Iohan Maximowicz, Notarius Generalis, et caeteri, qui tum in literis continentia, cum oretenus exposuerunt: olim tempore vitae Chmelniccii, Cosaci Ukrainenses et Zaporovienses cum Exercitu Crymensi amicitiam, fraternitatem et sodalitatem excolentes, magna commoda experti sunt; ideoque et nunc (ut olim) tum Ukrainenses, tum Zaporovienses Cosaci cum Crymensibus uniri et eos amicos, fratres et sodales agnoscere volunt. Et Cum Moscus inimicus noster sit et multa damna nobis dederit, e re est atque utriusque gentis interesse postulat, ut uniamur et inimici Mosci damna nec non oppressiones expellamus. Propterea ea Pacta et Conditiones cum Duce Chmelniccio conclusas, approbatas a nobis volumus, ut denuo confirmentur et a nobis concedantur. Conditiones vero hae sunt: In primis: Ipsismet ac familiis facultatibusque eorum, nullum a Gente Tartarica damnum ullo sub praetextu inferatur, sed ut tranquilli possint vivere. Et iuxta antiquam normam iu eligendos et deponendos Duces liberum habeant, quemque vellent eligendi arbitrium, neque per aliorum extraneam protectionem electio fiat. Praefectis Colonellis caeterisque Primoribus in possidendis suis officiis nemo turbas excitare possit. Praeterea cum Serenissimus et Potentissimus Magnus Hanus vellet aliquando literas amicas ad Illustrissimum Ducem scribere, quibus olim utebatur locutionibus ad Ducem Chmelniccium, iisdem et adhuc uti debeat libereque iuxta antiquam normam, residentiam, habitationes, salinas suas possideant, licentiam piscandi et venandi in locis; ab antiquo in suo usu habitis, habeant liberoque religionis suae exercitio studeant, neque ecclesiis atque oratoriis eorum ulla fiat iniuria, neve ad mutandam religionem et ritus suos cogantur. Et uno verbo sint liberae provinciae liberaeque gentes, et generaliter omnibus hostibus Serenissimi Hani et totius</p>
---	--

Ducalem possidendam fore, tunc omni virium intensione et perspicaci diligentia attendere huic pro munere ministerii sui obligatus fuerit, ne in minimo quoque cum Dominio Crimensi stabilitum foedus et confraternitas licentioso ex nostra parte exorbitantium ausu laedatur violeturque, qui assuetudine peccandi inhabituati non solum iura vicinitatis ac amicitiae, ast et foedera pacis rumpere et vertere non erubescunt (p. 3)²¹.

Status Crymensis sint hostes, amicis vero amici: cum necessitas postulaverit, debeant Crymeae auxilium et opem ferre. Divina favente clementia hostis nobis communis cum profligatus fuerit ac debilitatus, ita ut pacem deprecetur, uti in bello ineundo gerendoque uniti fuimus, ita in pace inseparabiles esse debeamus, taliter, ut utri usque Gentis intentum oblineri possit, et usque ad consumationem temporis vi horum Pactorum Hanum Crymensem et Primores eius totumque populum Crymensem amicum et fratres agnoscere volumus et nunquam ab ipsis separari: rogamusque, ut ad hoc ab utraque parte scribantur et tradantur capitulationes confirmatae atque stabilitae, Cum haec dicerint et legationis officia persolverint infra scripti Legati, separatis locis Magnates ac Primores atque Murzae congregati consilium iniverunt, quilibet cordatus vir Traclatum hunc divina adiuvente sapientia ratum habuit. Idem etiam Nos approbantes promittimus, nullum in posterum ipsismet Cosacis tum Ukrainensibus, tum Zaporoviensibus, familiis facultatibusque eorum damnum inferre, sed amicis eorum amici, hostibus vero hostes esse volumus, et tempore necessitatis festinantes adiutores. Ac in eligendis Ducibus aliisque Primoribus, sive deponendis, ullo modo immisceri volumus. Provinciis, populo, confinibus, terris, salinis, piscationibus venationibusve eorum aliqua praetensione molesti esse nolumus. Eandem correspondentiam, quam cum antecessoribus eorum habuimus, etiam cum ipsis habituri simus, quod Magnates atque populares facient: Mercatoribus utriusque Gentis liberae viae pateant, neque ab ipsis pilis, quam ab antiquo, consuetum thelonium exigatur, et, quandoque necesse fuerit, Chmelniccii Tractatus recipiantur. Deo volente cum hostis Moscus profligatus ac debilitatus fuerit et pacem deprecatus, sicuti bello uniti atque concordantes fuimus, ita in pace inseparabiles simus et usque ad diem consumationis Nos adinvicem non esse seperaturos. Ad confirmanda ergo haec foedera atque Pacta has literas, sigillis munitas, ipsis tradidimus, sperantes in Deum Clementissimum, ut quamdiu ex parte eorum haec conservantur integra, etiam ex Nostra de die in diem maiori observantia Pactorum mutua amicitia foveatur. Dabantur ad fluvium Borysthenem, anno Mahometis Millesimo, centesimo, vigesimo secundo, die decima 5-t mensis Zilhaddzes.

	Deulet Sah Mirsa. Ahmet Sah. Ali Sah Mirsa Szyrin. Mustafa Mirza Szyrin. Chasam Betmur Mirsa Szyrin. Tuhmismir Segiud. Murad Sah Mirza Szyrin. Elchagi Calgai Szyrin. Mechmet Sahmir Mancat. Mubarek Sahmir Szyrin. El Cagi Chusein Aga. Chasan Mirsa MuAsur. Kaptan Mirza Szyrin. Sultan Sahmersai Munsur. Sefersah Bay. Chagi Ordimur Mirsay Bazdag. Chusein Aga Bardaz. Chagis Mirsa Kipeiak. Adil Mirza Taygam. etc. Sic de caeteris ²² .
--	--

¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С. 15–108; *Subtelny O.* The Unwilling allies: the relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: Dissertation. – Cambridge, Mass., 1973; *Subtelny O.* The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981 (укр. пер.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 60–107); *Кресін О.* Політико-правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у дипломатії еміграційного уряду Пилипа Орлика // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006. – С. 42–59; *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011. – С. 237; *Галенко О.* Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжн. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. – К., 2011. – С. 224–233 та ін.

² *Галенко О.* Конституційні ідеї Пилипа Орлика... – С. 232–233.

³ Староукраїнський оригінал «Договорів та постанов» опубліковано: Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. – Львів, 2011. – С. 77–117. Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Див.: РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 2. – 1710 г. – Д. 12. – Л. 2–12 об.), копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 2236. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4–15). Відомо ще латинську копію «Pacta et Constitutiones» (Див.: *Pacta et Constitutiones legum*

libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1847. – № 3. – С. 1–18; також див. передрук: «Пакти і конституції» Української козацької держави... – С. 135–151) та скорочену копію латиною «Conventa Pactorum» (Див.: Conventa Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem Conventorum, in Compendium brevi stylo collecta // «Пакти і конституції» Української козацької держави... – С. 152–177). В. Німчук вважає, що староукраїнський текст є первинним, а латинський – перекладом (Див.: *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... – С. 30).

⁴ Дати подано за старим стилем (інші стилі вказуються окремо).

⁵ «Пакти і конституції» Української козацької держави... – С. 92–93.

⁶ Там само. – С. 140–141.

⁷ Приміром, у війні «маніфестів» І. Скоропадський апелював до «Європи»: «Мазепа, честь Монаршескую лживе поносит, будто б всюди кредит Россійского народа страчен от нездержаня трактатов и данных обетниц, гдыж всему свету свету ведомо ... и в том славу от всей Европы мает, же слово свое и договори ненарушно содерживает» (Див.: Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодяньским. – Ч. 2: 1691–1722. – М., 1859. – С. 203). У преамбулі конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р. також наголошувалося на наслідуванні «Європи» (Текст *Ustawy Rządowej* див.: <http://www.labiryntarium.pl/index.php/ciekawostki/228-konstytucja-3maja.html> [дата доступу 10.09.2014]).

⁸ Для прикладу див.: *Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi* // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. – С. 19–20.

⁹ *Оглоблин О.* Бендерська конституція 1710 року // <http://litopys.org.ua/coss3/ohl20.htm> [дата доступу 24.09.2013].

¹⁰ Відомо, що зустріч П. Орлика з Девлет-Гіреєм могла статися лише після укладання «Договорів та постанов» Згідно з аналізом цього питання Б. Крупницьким, «Орлик мав нагоду познайомитися з ханом аж тоді, коли той появився на бендерському горизонті. Девлет-Герай прибув в околиці Бендер на початку квітня (9 квітня шв. ст. 1710 р., отже кілька день після гетьманських виборів) і залишився тут на довший час. ...Вдруге могло це бути під час повороту Девлет-Герая з Константинополя, коли він, повертаючись до Криму, заглянув і до Бендер, де перебував з 30 листопада до 2 грудня шв. ст.». Перший відомий лист гетьмана до хана датується 28 жовтня 1710 р. (Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С. 19).

¹¹ Це була традиційна і прагматична політика усіх гетьманів, котрі ворогували з Москвою від Б. Хмельницького до І. Мазепи включно. Зокрема, у 1692 р. було укладено Петриком, обраним за кримської підтримки гетьманом на Січі, українсько-татарський союзний договір (Див.: *Оглоблин О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929).

¹² *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 31.

¹³ Puncta conpendiosa cum Nano Dominique Crimensi ad Pacta convenienda // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1847. – № 3. – С. 47.

¹⁴ Ці тексти, як політико-правові проекти, було проаналізовано в історіографії (Див.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 70–74; *Кресін О.* Політико-правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у дипломатії еміграційного уряду Пилипа Орлика // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – С. 44–53).

¹⁵ Скажімо, при потребі поширення інформації серед українського населення використовувалася українська чи польська мови (Див.: *Literae universales a parte Tartarorum* // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1847. – № 3. – С. 37–39).

¹⁶ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 35.

¹⁷ Про це детально див.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 31–55; *Сокирко О.* Орлик та орликівці в документах фонду канцелярії генерал-адмірала Федора Апраксіна (Російський державний архів Військово-морського флоту) // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... – С. 218–220.

¹⁸ *Сокирко О.* Орлик та орликівці в документах фонду канцелярії генерал-адмірала Федора Апраксіна... – С. 221–222.

¹⁹ Приміром, з листа І. Скоропадського до канцлера від 13 жовтня 1711 р. слідувало, що козаки та запорожці поверталися до Гетьманщини (Див.: Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (далі – НІОР РГБ). – Ф. 204. – Картон 37. – № 5. – Л. 1 зв.). З виписки з донесення І. Скоропадського та Ф. Протасьєва від 20 листопада 1711 р.: «Прислал к гетману сына обозного полтавского Сидорку который приехал к нему из Бендер с 15 запорожцами, и многие Запорожцы из Сечи приходят немалыми купами по 15 по 20 и по 30 человек, да сверх того приехали в Переволочну 25 человек запорожцев из них 2 человека до господина Гетмана присланы, которые сказали что пехота запорожская которая была в Бендере все пришли в сечу и намерены быть при стороне Царского Величества» (Див.: НІОР РГБ. – Ф. 204. – Картон 37. – № 4. – Л. 1).

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział kozackie. – 42/106. – К. 2–3. У листі М. Калиновського до гетьмана П. Орлика від 3 січня (нов. ст.) 1714 р. з обозу під Немировом йшла мова про те, що козакам татари не повинні допомагати, відповідно до Карловицького договору (Див.: AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział kozackie. – 42/106. – К. 3–4).

²¹ «Пакти і конституції» Української козацької держави... – С. 140–141.

²² Pacta Conventa inter Dominium Crymense et Exertitum Zaporoviensem gentemque Parvae Rossiae in perpetuam amicitiam, confraternitatem et unionem armorum indissolubilem, circa cairam, Anno salutis nostrae 1711, Ianuarii 23 die. – С. 47–51.

Кононенко Василь (з. Вінниця)

Кандидат исторических наук,

научный сотрудник

Института истории Украины НАН Украины

«Договора и постановления» 1710 г. и «возобновление давнего с панством кримским братства, союза военного и подтверждение вечной приязни»

В основу исследования украинско-крымского сотрудничества положено «Договора и постановления» 1710 г. и другие тексты начала 1710-х годов. Условия этого союза

детально проаналізовані за оригінальним текстом Бендерської конституції, її латинським варіантом «*Pacta et Constitutiones*» і наступними договорами між Військом Запорозьким і Кримським ханством. Просліджуються особливості політичного дискурсу еміграційних українських політиків і інтелектуалів.

Ключевые слова: «Договори и постановления», «*Pacta et Constitutiones*», українсько-кримські договори, Гетьманщина, Кримське ханство, Ф. Орлик.

Vasyl' Kononenko (Vinnitsa)

Candidate of Historical Sciences,
Researcher at the Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

«Treaties and Covenants» 1710 p. and «renew [...] the old brotherhood and military alliance with the Crimean state and to confirm perpetual friendship»

The paper is considered Ukrainian-Crimean cooperation, presented in «Treaties and Covenants» of 1710 and another texts. Conditions of the cooperation are analyzed for example original text of «Treaties and Covenants», Latin text of «Pacta et Constitutiones», and documents between Hetmanate and Crimean Khanate. Political discourse of Ukrainian émigré is investigated.

Keywords: Ukrainian-Crimean treaties, Hetmanate, Crimean Khanate, Pylyp Orlyk.

Бачинська Олена (м. Одеса)

Доктор історичних наук,
професор Одеського національного
університету ім. І. Мечникова

Середа Олександр (м. Коломия)

Кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту
сходознавства ім. А. Кримського НАН України

УДК 94(477.65+477.7):316.47-057.36«17/18»

ХАНСЬКА УКРАЇНА В ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (кінець XVII–XVIII ст.)

В статті на основі архівних та опублікованих документів досліджується формування та подальше існування такої адміністративної та історико-географічної структури, як Ханська Україна. З'ясовано, що поява Ханської України обумовлена взаємними інтересами до її території як керівників Українського гетьманату, так і Кримського ханства в другій половині XVII ст. Невизначеність та нечітка система управління Ханської України протягом кінця XVII – початку XVIII ст. створювали чимало прецедентів для взаємних претензій на ці території вищезгаданих сторін. Визначено керівників Ханської України, їхні функції та зміну статусу у XVIII ст. Досліджено окремі аспекти складу населення, його розселення та оподаткування.

Ключові слова: Ханська Україна, Бахчисарай, Османська імперія.

Ханська Україна – регіон, який викликав та викликає підвищений інтерес серед дослідників історії XVII–XVIII ст. Дослідження з історії Ханської України, як правило, відзначаються фрагментарністю і ситуативністю через невизначеність статусу даного регіону як для Українського гетьманату, так і для Кримського ханства і особливо через брак джерельної бази. На початку XXI ст. вивчення «Ханської», або за новим історіографічним терміном «Придністровської», України на відміну від праць першої половини XX ст.¹, відбувається на основі переосмислення історії Гетьманату та відкриття нових османських джерел².

Ханською Україною називають північну частину Очаківської землі від Південного Бугу вздовж Кодими, Ягорлика і до середньої течії Дністра. В церковних джерелах іноді Ханську Україну ототожнюють з усією територією Буго-Дністровського межиріччя³. Крайовими містами управління в

регіоні можна вважати Дубосари, Балту, Голту. По Південному Бугу Ханська Україна мала кордон із Запорозької Січчю, а по Кодимі, Ягорлику до Дністра – з Брацлавським полком Гетьманату.

Заснування цієї території початково пов'язано з прийняттям до османського підданства частини козацького війська та розміщення його на північних прикордонних теренах Очаківської землі, насамперед по ріках Дністер, Кодима і Буг⁴. Більшість населення цього регіону становили українці, молдавани та задунайські переселенці⁵. Останні здебільшого були болгарами, які свого часу масово втікали з центральних районів Сілістринсько-Очаківського та Румелійського еялетів до Молдавії, а згодом разом з молдавськими переселенцями переходили в османське Придністров'я. Відзначимо: регіони Молдавського Придністров'я були добре відомі козакам завдяки походам Тимофія Хмельницького, Петра Дорошенка та інших гетьманів. Окремі козацькі групи оселялись в селищах на Дністровському кордоні⁶.

Підкреслений християнський характер адміністративно-територіального новоутворення зумовлює появу назви – *Ханська Україна*⁷, що досить відрізняється з термінологією османського адміністративного поділу. В офіційних слов'янських та молдавсько-волоських хроніках так вже на початку XVIII ст. називали території поміж Бугом і Дністром. Одне з перших згадувань зустрічаємо в кореспонденції молдавського агента Лупула до російської влади в 1737 р. Як зазначав в своїй роботі А. Кочубинський, «треба... козацькими партіями напади робити в Ханську Україну»⁸. Відзначимо, що в джерелах XVIII ст. російського походження дана територія мала ще назви «Ганьщина» (земля, де проживало християнське населення, підпорядковане ханському управлінню), «Татарська Волощина», «Волоська Татарія» і навіть «Кочубейська Татарія» (через важливе значення фортеці Кочубей (Ходжабей, тепер м. Одеса)⁹.

Запровадження традиційного козацького устрою серед домінуючого українського населення в регіоні пояснює присутність у його назві топоніму «Україна». До того ж це є давній термін, що вживався до цього регіону з часів Польсько-Литовської держави як до меж історичного розселення українців. Особа, яку призначали на управління в Ханській Україні, зазначається як «гетьман», що зайвий раз доводить існування домінуючого українського елементу в регіоні. В свою чергу термін «Ханська» вказує на політично-адміністративну залежність регіону від Кримського ханства, таким чином наголошуючи на антитезі до сусіднього регіону «Польська Україна». Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української домінант в управлінні регіоном стало призначення в Ханську Україну бахчисарайської креатури із зазначенням посади «гетьман Дубосарський»¹⁰. Треба зазначити, що вживання термінології на кшталт «Ханська Україна», «гетьман» тощо використовувалося лише в слов'янських і молдавсько-волоських джерелах. В свою чергу, офіційна документація османсько-турецькою мовою не мала

жодного випадку використання зазначеної термінології щодо цього регіону. В османських джерелах здебільшого розповсюджується назва «войводалик Томбасар» (Томбасар – османська назва селища Дубосари – *طومباصار*, Tombasar¹¹), а очолював цю адміністративно-територіальну одиницю воевода: «земля воеводи Дубосарського»¹² або «воевода сторони (району) Томбасар» (Tombasâr cânibi¹³). Більш детальне визначення османської форми управління на цих територіях із зазначенням посад і титулів буде дано нижче.

Наявність порубіжних територій між Українським гетьманатом та Кримським ханством призводила до появи подібних до Ханської України регіонів та керманічів під протекторатом хана. Так, вже у 1668 р. Петро Суховієнко (Суховія) став гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а вже з 1672 р. маємо османську провінцію в Західному Поділлі з центром в Кам'янці-Подільському, де перебував османський намісник¹⁴. Натомість Східне Поділля, підконтрольне Петру Дорошенку, після укладення союзної угоди спільно боронити Україну від Московії утворює своєрідний «Український вілаєт». В подальшому спостерігаємо ще не одного українського керманіча, який визнавав залежність від османської імперії або Кримського ханства. В свою чергу кримські хани в 70-х роках XVII ст. виступають не лише посередниками на переговорах між Османською імперією та іншими державами в українському питанні, але й намагаються проводити самостійну від Османської імперії політику, використовуючи протиріччя між Москвою та Варшавою, щоб підкорити всю українську територію або її частину. Під впливом просултанських, прокримських і пропольських гетьманів зазначена територія поступово все сильніше оберталась навколо інтересів Правобережного гетьманату. Враховуючи умови Бахчисарайського миру між Османською імперією та Росією 1681 р., під протекторатом султана спочатку південною частиною Правобережного гетьманату опікується «князь малоруської України і вождь Війська Запорозького» Юрій Хмельницький, а з кінця червня 1681 р. – молдавський господар Георгій Дука, якому султан передав в управління й «турецьку» частину України. Він сприяв зближенню територій Ханської України, Правобережного гетьманату та лівобережних районів Дністра, в тому числі через політику заселення спустошеного Правобережжя та відновлення там козацького устрою. Майже одночасно у 1681 р. кримський хан, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив там податки за користування лісами, добування солі та риболовлю¹⁵.

Продовжується включення земель Ханської України в сферу інтересів українських керманічів з «завоюванням» у 1683 р. пропольським гетьманом Правобережної України Стефаном Куницьким значної території Північного Причорномор'я¹⁶. Незважаючи на міжнародну ситуацію після перемоги над Османською імперією під Віднем у 1683 р., в середині 80-х років XVII ст. влада імперії та Кримського ханства поширилась на Східне Поділля та

частини Придністров'я. З одного боку, Кримське ханство, враховуючи складну ситуацію в Українському гетьманаті, поступово перетворює території майбутньої Ханської України на своєрідний плацдарм для підтримки «Українського вілаєту», як чинник контролю та тиску на Правобережний гетьманат та Молдавське князівство. З іншого – керівництво Ханської України могло виступати виразником інтересів українського населення перед сусідніми державами. Як зазначав Олександр Оглоблин, «ця Ханська Україна мала свого гетьмана, який признавався ханом кримським і який являвся чимось середнім між васалом кримського хана або урядовцем, поставленим над тутешньою українською людністю»¹⁷.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Георгія Дуки, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом турецької частини Правобережної України (згідно з Журавненським та Бахчисарайським договорами) козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Напевно, його можна вважати одним з перших гетьманів Ханської України; адже він був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана і почав здійснювати свою діяльність з території лівобережного Придністров'я, яка була підконтрольна хану. Резиденцією гетьмана став Ягорлик. Від султана Сулименку «і його судьям барви дали, хоругви, бубни та інше»¹⁸. Головним завданням нового гетьмана стало повернути султанові правобережну частину України, що була втрачена під натиском українсько-польських військ. Після невдалих спроб Теодора Сулименка оволодіти козацькими центрами – Немировом і Брацлавом восени 1685 р. його було розгромлено в Ягорлику козаками пропольського гетьмана Андрія Могили, схоплено і страчено. Невдалим спадкоємцем Теодора Сулименка став гетьман Самченко. Останній загинув під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Своїми невваженими діями Т. Сулименко та Самченко зруйнували зусилля попередніх гетьманів колонізувати землі Правобережної України¹⁹.

Новим гетьманом Ханської України наказом султана на межі 1685–1688 рр. був призначений Стецик (за іншими варіантами мав прізвисько Стець, Стецик Тягинський, Стецько або Степан Ягорлицький). Постаць Стецика ототожнюється також з козацьким полковником Степаном Івановичем Лозинським, який воював з сердюками Петра Дорошенка, а потім перебував серед полковників наказного гетьмана «його королівської милості» Остапа Гоголя. Резиденцією Стецика залишався Ягорлик. Звідси він розсилав універсали із закликами до населення Правобережної України перейти у підданство султана та хана. Наслідуючи своїх попередників, Стецик разом із татарами напав і тимчасово захопив Немирів. З 1690 р. перейшов під контроль кримського хана, за наказом якого обороняв від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Незважаючи на значні переходи козаків Стецика на польський бік, сам гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. Козаки Стецика в подальшому неодноразово воювали з загонами право-

бережних полковників С. Палія, А. Абазіна, Самуся. Під час одного з походів «польських» козаків восени 1695 р. на «села Стецькові» або «ханські села» в районі Дубосар Стецьк був смертельно поранений²⁰. Новим гетьманом Ханської України у 1695 р. став, призначений кримським ханом Петро Іваненко, за різними даними він міг обіймати цю посаду до 1712 р.²¹

У 1692 р. колишній писар в уряді Івана Мазепи Петро Іваненко (Петрик), перебуваючи в опозиції до українського володаря, був обраний січовиками на булаву. У травні 1692 р. він прибуває до Криму, де від імені «Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького городового і народу малоросійського» скріплює з ханом договір про «вічний мир і братерство» і спільну оборону від Москви і Польщі. Кримський хан в свою чергу визнає Петрика гетьманом України, і йому надається військова допомога у протистоянні з московськими військами. Поразка Петрика у військовій кампанії обумовила перехід його в османські землі та розміщення на визначеній для нього і його війська території вздовж Дністра²².

Одночасно з Петриком маємо відомості про ще кількох гетьманів Ханської України на порубіжжі XVII–XVIII ст. Так, у 1698 р. під час походу лівобережних полків до Причорномор'я серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав населення Лівобережної України відмовитися від московської протекції та перейти під зверхність Кримського ханства. За певними припущеннями, під іменами Івана Багатого та Петра Іваненка приховувалась одна й та сама особа²³.

Після постанови польського сейму 1699 р. про ліквідацію правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою, які базувались в м. Дашкові (тепер Вінницька область) та його околицях, перейшли під протекцію кримського хана Девлет-Гірея II.

Готуючись до війни з турками і татарами, лівобережний гетьманський уряд відрядив у прикордонні з Південним Бугом і Дністром райони спеціальних лазутчиків із козаків, які повинні були скласти опис шляхів і сполучень від гирла Дністра і Дунаю²⁴. В той самий рік за умовами Карловицької мирної угоди між Османською імперією та Польщею територія Правобережної України, що перебувала під владою султана, поверталась під владу короля. Спеціальна стаття стосувалась «українського козацького гетьмана», що перебував на службі Порти Оттоманської і резиденцію мав «у Волоській землі». Така посада на вимогу польської сторони була скасована²⁵.

На кінець XVII – початок XVIII ст. територія Ханської України увійшла до складної за структурою управління адміністративно-територіальної провінції Османської імперії під назвою Сілістринсько-Очаківський еялет у складі Очаківського санджаку, пізніше у складі Бендерського пашалику²⁶. Територіальні межі Сілістринсько-Очаківського еялету простягаються від міста Візе в Південно-Східній Фракії до ріки Дніпро (тюрк. Дніпро – «Озі», «Озен»²⁷, від цього походить османська назва провінції – Озі еялеті (Ozi eyaleti). Санджаки мали поділ на судово-адміністративні округи – «каза», що

вміщували одну або декілька «*нахія*» – адміністративні райони, які об'єднували села і чіфтліки (маєтки, хутора). Саме у цих ланках османського управління знаходимо місце Ханської України. Подеколи зазначається Томбасар як центр судово-адміністративного управління з османським суддею *кадієм*. Тому не випадково Ханську Україну ототожнюють з *каза* Томбасар²⁸.

Слабкість османів у контролюванні цих територій та історично домінуюче положення кримських татар в степу змусили Порту передати Кримському ханству більшу половину земель від Дунаю до Бугу на правах відкупу. Порта, надавши великі права кримським ханам по використанню земель, відданих на відкуп, з часом відчула сили для самостійного господарювання в Буго-Дністровському межиріччі через провінційну османську адміністрацію в Очакові і Сілістрі. Посилюючи свої позиції в провінціях, вона поступово намагається уніфікувати систему управління відповідно до загальноосманських принципів. В зв'язку з цим проводяться реформи в управлінні провінцій, особливо в прикордонні з їхніми свавільними беями. Принцип реформ полягав у накладанні централізованого османського судового і податкового управління на традиційне кримськотатарське з поступовим усуненням останнього²⁹. Звичайно, такі методи призвели до опору центральній османській владі, а згодом і до повстань, передусім ногайської верхівки. Йдучи на поступки, Порта встановила особливі привілеї населенню на прикордонних територіях, через які пом'якшила накладений нею фінансовий тягар. Одним із останніх регіонів, де було запроваджено систему відкупу, стала й Ханська Україна³⁰.

Першочергово в XVII ст. покрай ріки Дністер отримали притулок переселенці з Молдови і частина болгар з Буджаку у Нижньому Дунаї. Поштовхом до переселення цього християнського населення з західного Буджаку в буферну прикордонну зону навколо селища Дубосар стало розширення територій «Халіль Паша Юрду» в Дністровсько-Дунайському межиріччі для новоприбулих ногайців³¹. Також наявність вільних земель в Придністровській смузі та відносно лояльні закони Османської імперії до християнських переселенців привертати в північні частини Очаківської землі українське населення з Брацлавщини та із Запорозької Січі. Особливо масовий переселенський рух українців спостерігається в першій половині XVIII ст. Колонізація насамперед охопила території по течії ріки Кодима, що стало продовженням переселенського руху в районі Дубосар і Ягорлика, розпочатого ще в XVII ст.³²

Дискусійним є питання щодо одного чи іншого рівня пригноблення османами християнського населення в цих землях Буго-Дністровського межиріччя, щодо грабунків цього населення зі сторони татарських орд чи загального досить складного становища місцевих мешканців. Зважаючи на те, що запорозьке козацтво масово приймає османське підданство та осідає в цьому регіоні³³, українці Польщі знаходять притулок від польських конфедератів так само на цих османських територіях³⁴, молдавани і волохи втікають від

своїх воєвод під турецький захист, а болгари переселяються на Дунай та Дністер³⁵ з внутрішніх регіонів Балкан, стає можливим уявити, яким було становище людності в Росії чи в Польщі. Прикордоння приваблювало значні людські потоки, де вони отримували змогу мігрувати на сусідні території в залежності від політичної ситуації.

Як це не дивно, але сприяло колонізації Ханської України й те, що Запорозька Січ перейшла під контроль Російської імперії, та запорожці менш нервували своїми походами татар і турків. Останні могли більш ретельно зайнятись господарством. Тоді ж в південні степи полинула чергова хвиля українського населення. На початку 1760-х років запорозький полковник Буго-Гардівської паланки писав, що у слободах під османською владою в Очаківській області «більше половини такого народу, як наш малоросійській»³⁶. Обізнаність з територіями Ханської України у запорожців відзначав ще під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. граф Х. Мініх, зокрема, він повідомляв, що відомості про шляхи сполучення (у межиріччі Південного Бугу, Дністра, та Дунаю) він одержав від тих, «хто знав місцевість – козаків і тутешніх обивателів, а особливо через запорозьких рибалок і стрільців»³⁷.

В результаті на кінець XVIII ст. території Очаківської землі покрай рік Кодима, Ягорлик і Дністер на ділянці до Бендерських володінь стали заселеними українським чи козацьким, молдавським і болгарським елементами³⁸. Кількість населених пунктів цієї території неухильно збільшувалась протягом всього XVIII ст. і нараховувала до 30 містечок і сіл³⁹. Як писав історик XIX ст. О. Лебедінцев, «немає сумнівів що ця [Ханська] Україна мала ...значне населення», а до її включення до складу Російської імперії було вже «60 [церковних] приходів з православним населенням», внаслідок чого від 1760-х років молдавські митрополити до свого титулу додали титул митрополитів «усього узбережжя Дунайського та Дністровського і цілої Ханської України»⁴⁰. Основна частина поселень Ханської України, безперечно, знаходилась у північній частині Очаківської землі головно вздовж Кодими, Ягорлика і дубосарської частини Дністра. Однак треба зауважити про існування цілої низки поселень і поза цим анклавом, які були у підпорядкуванні воєводи Дубосарського, наприклад, як у нижній течії Дністра село Яске⁴¹.

Ханська Україна як територія прикордоння з Польщею, Молдавією і Запорозькою Січчю, займала особливе місце в економічній відкупній системі Османської імперії та Кримського ханства. Необхідно зазначити існування досить різних методів управління в так званих *мукатаа*, порівняно з османськими територіями, де встановлено централізовану владу. Різноманітний конфесійний та етнічний склад населення в прикордонних регіонах спонукає османські власті до додаткового формування деяких адміністративних утворень відповідно до їхнього традиційного управління.

Найменування території *мукатаа* визначається, як правило, за назвою адміністративного центру територіальної одиниці, де вона розміщена, чи одного з домінуючих населених районів, включених в неї. Решта територій з селами, нивами і ріками позначається терміном «належних [до *мукатаа*]». Назва населеного пункту, за яким позначається *мукатаа*, вживається скоріше як «заголовок» до відповідного податкового джерела, а не як його основний об'єкт оподаткування. Перед тим, як визначити за назвою з великою мірою приблизне місцезнаходження і територіальне охоплення відповідної *мукатаа*, завжди наголошується на тому, що вона являє собою частину султанських *хасів*.

На початку 40-х років XVIII ст. відновлюється процес створення повноцінного адміністративного регіону, самостійного в управлінні від мусульманської адміністрації Очаківського санджаку. Християнські громади тут зорганізовані в окремий адміністративно-територіальний регіон з центром біля ріки Дністер в селищі – Дубосари (*دوبروصاری*, Dubrusârî)⁴². Слід зазначити, що в османсько-турецьких джерелах молдавська назва селища Дубосари фігурує у дещо зміненому вигляді на кшталт турецької вокалізації – Томбасар. Винятком можуть бути декілька картографічних розробок, виконаних на замовлення османського військового відомства, де європейські картографи позначають віддавна відому назву за молдавським зразком⁴³.

Назва населеного пункту Томбасар, за османськими правилами державного управління, трансформується на назву адміністративної, судової чи-то господарської управлінської одиниці. З 40-х років XVIII ст. північна частина Очаківської землі в джерелах найчастіше згадується, як *мукатаа* чи *хас*. Саме у такому словосполученні з Томбасар існували назви регіону в османському діловодстві: «Tombasar mukataasi»⁴⁴, або «Tombasar Hası mukataasi»⁴⁵.

В другій половині XVIII ст. при призначенні управителів Ханської України містечко Томбасар позначалося як центр територіально-адміністративної одиниці «войводалик», в кордонах якої можуть вміщуватись декілька або одна велика поземельна *мукатаа*. Так, наприклад, в 1785 р. був призначений скарбничий Ібагім Бей у «войводалик Томбасар» (Tombasar Voyvodalıǵı'nın Hazinedar zade İbrahim Bey)⁴⁶. Цілком ймовірно, це обумовлено об'єднанням *мукатаа* Буджак і *мукатаа* Томбасар під єдиним керівництвом Дубосарського *воєводи*⁴⁷ в межах новоствореного Бендерського пашалику в другій половині XVIII ст.

Посадова особа, наділена владою експлуатації султанської землі в територіально-адміністративній одиниці «войводалик», відповідно має назву «воєвода». *Воєвода* мав піклуватися збиранням доходів з *хасів*, а пізніше з *мукатаа*, які належать султану та вищим провінційним сановникам (бейлербеї, санджакбеї та кримський хан). *Воєвода* отримував фінансові, адміністративні і поліцейські повноваження, як і правомочність одного з службовців відповідного судово-адміністративного округу *каза*, де діяв і

фігурував як один з керівників місцевої адміністрації⁴⁸. Слід зазначити, що до XVII ст. в менших від *каза* адміністративних одиницях *нахія* так само здійснювали керівництво *воєводи*, призначені санджакбеями, які виконували розпорядження султана або бейлербея⁴⁹.

Подеколи зустрічається згадування посади «воєвода Дубосар» паралельно в такому ж контексті з посадою «воєвода Молдови» (*Tombasâr voyvodası ve Moldova voyvodası*)⁵⁰, що в жодному разі не вказує на їх рівнозначність. В слов'янських та молдавсько-волоських джерелах відображення титулу *воєводи* Дубосар часто відбувається через титулування його як «гетьман Ханської України» чи «гетьман і стражник Дубосарський»⁵¹, що є збереженням в цьому регіоні ще з часів першого розміщення тут козацьких загонів, прийнятих в османське підданство. Порівнюючи титул «воєвода мукатаа Томбасар» у провінційному управлінні Османської імперії з титулом «гетьман Ханської України» за традиційним козацьким звичаєм і характером вживання, необхідно зазначити, що представники османської влади і козацької старшини, застосовуючи ці титули до однієї й тої ж особи, вкладали дещо різний зміст щодо функцій цієї посадової особи.

Таким чином, на основі османсько-турецьких документів можна стверджувати, що володіння північно-західної частини Буго-Дністровського межиріччя наприкінці XVII ст. як султанський *хас* надаються кримському хану. В господарському аспекті зазначені володіння є відданими на відкуп кримському хану і у відповідності з османським управлінням оформлені як фіскально-територіальні одиниці з судовим і фіскальним імунітетом – *мукатаа*.

Відсутні відомості щодо управління Ханською Україною в першій половині XVIII ст., проте можна прослідкувати існування її протягом цілого сторіччя – до переходу під російську адміністрацію. Зокрема, в опису шляху від Києва до Стамбула 1714 р. зазначаються форма управління цієї території та її кордони, починаючи від фортифікації Ягорлика до Бендерського санджаку: «Егорлик стоїть на Дністрі в долині ... і тим Егорликом закінчився польський кордон. А володіє ним Кримський хан, і Дубосари від нього в двох милях. Як призначено ханом, і тим Егорликом і Дубосарами до 1714 р. керував надісланий від хана зрадник [Росії] Пляка, якій був сотником в Новосергієвському [полку], що близько до ріки Самари. ... Нині тим Егорликом замість Поляки керує сотник Егорлицкий козак ім'ям Апостас, а в Дубосарах [керує] Хвастовський козак Гаврило Алейченко і якій раніше служив у Палія. ... Від Егорлика до села Беляковкі дві милі гористої дороги. То є село Бендерського паші, яке стоїть на Дністрі в лощині»⁵².

Кримський хан запрошує до Ханської України християнське населення з проблемних російських і польських територій, що дозволяє протягом досить короткого часу заповнити північно-західну частину Очаківської землі людським потенціалом. В свою чергу хан отримує досить вагомому економічну вигоду за рахунок зростаючих прибутків від сіл, які перебувають в залежності від Дубосарського «гетьмана-воєводи».

Ханська Україна в другій половині XVIII ст. характеризується збільшенням кількості населення і сталістю існування цієї адміністративної одиниці. Яскравим свідченням цього є повідомлення Запорозького Кошу щодо нових поселень по Кодимі, підготовлене перекладачем Костянтиновим за замовленням російських прикордонних владних структур. Так, під час подорожі в Балту на ярмарок в 1763 р., під виглядом російського купця, запорозький посланець повідомляв: «У тих слободах і місті, живуть волохи, жида і, вважай, більше половини, у кожній слобідці народу такого як мало-російський. А яка кількість у тих місцевостях і містах є російського народу, того дізнатися неможливо. В усіх же перелічених нових слободах, обивателі мешкають, і через новизну тих поселень, у будь-якій слободі, без накладання жодних повинностей. У давно поселених слободах: Гольма, Прильоти і містечку Балта, обивателі перебувають під відомом гетьмана Волоського (тобто Дубосарського) ханського каймакама, на відкуп якому з них береться за рік з усякого прибутку худоб'ячого і промислового десяти частка»⁵³.

Посилення кримських позицій відносно Ханської України відбувається в 50-ті роки XVIII ст. через призначення на гетьманську посаду найближчого підлеглого кримського хана, колишнього перекладача Якуб-аги (Yakup-ağa) (за деякими даними – Яків Ізмаїлович Рудзевич⁵⁴). Вже на посаді Дубосарського воєводи він продовжує співпрацювати з російською розвідкою на прикордонні, як це відбувалося за часів його служби при Бахчисарайському дворі. Це йому забезпечувало лояльність з боку російської прикордонної влади і стало грошове винагородження у вигляді регулярної пенсії від Росії. Кримський хан, не підозрюючи ганебних намірів Якуб-аги, всіляко надає йому заступництво та підтримку, позаяк той залишався одним з найближчих і найпокірніших підлеглих. Більше того! Після отриманої інформації в провінційному керівництві Сілістринсько-Очаківського еялету про розвідницьку діяльність Якуб-аги, його звинувачують у зраді, однак кримський хан продовжує захищати свого перекладача і відправляє Якуб-агу в Дубосари як свою креатуру.

В 1760-х рр. російська прикордонна влада встановлює щільніші зв'язки з воєводою Якуб-агою, як з основним посередником в відносинах між Росією і Кримським ханством, що дозволяє тому користатися перевагами з двох сторін. Так, під час заколоту 1763 р. в селищі Голта, де сходяться польський, османський і російський кордони, каймакам цієї місцевості вірменин Габертов переходить на російську територію, але граф Румянцев повертає його назад в ханські межі, що сприяє встановленню прямого зв'язку з дубосарським гетьманом. Зустріч графа з гетьманом відбувається в селищі Балта. Гетьман Якуб пояснює своє призначення на прикордоння в Ханську Україну фактом занепокоєння татар будівництвом російської фортеці Орел навпроти татарської Голти. Посилюючи свої позиції, Якуб призначає свого брата каймакомом в селищі Криве Озеро, яке є важливим пунктом на Кодимському тракті посередині шляху з Орла до Балти, що дозволяє контролювати весь

північний кордон османських володінь по течії р. Кодима до впадіння її в Буг.

Таким чином, російська розвідка під час постійних змін ханів в Криму намагається якомога щільніше співпрацювати з гетьманом Якубом як конфідентом⁵⁵, чим забезпечує постійне джерело інформації, що в свою чергу дало результативні рішення в наступному неминучому конфлікті поміж Російською і Османською імперіями. Продовження відносин російської адміністрації в Орлі з гетьманом Якубом, розпочате з 1763 р., не зазнає ніяких труднощів, навіть більше, російська адміністрація вже не виступає проти переселення «в кримську сторону» і дозволяє вільне переміщення українським козакам. Через це активізується розвідувальна діяльність відправкою «в турецьку область нарочних під достойними прикриттями для достовірної розвідки», що надавало набагато більші можливості щодо з'ясування кількості населення поблизу Кодимського тракту. Користь заснування християнських слобод по татарській стороні російська влада виправдовує, крім прибутків в торгівлі, тим, що «під час військових подій, від поселенців християн ми можемо по єдиновірству не без причини очікувати, що вони більше нам [росіянам], аніж туркам и татарам доброзичити і сприяти будуть»⁵⁶.

Також прикордонні польські магнати, хоч і потерпали від втечі українців на Ханську Україну та Подністров'я, втім, налагоджували безпосередні зв'язки з дубосарським воєводою заради прямого виходу на Бендери та Очаків, незалежно від перевозу поблизу Орла. З цією метою володар Уманщини Вінцентій Потоцький радить татарській адміністрації посилити вищезгадану волоську слободу Голта на стику річок Бугу і Кодими, навпроти устя Синюхи⁵⁷. Так, вже в 1763 р. польський офіцер Бастевік, перебуваючи у хана, зазначав «про повідомлення йому ханом наміри заселити волохами слободу на Кримській стороні біля ріки Буг»⁵⁸. В тому році в Орлі повідомляли, що сотник Бурлака засновує з дозволу кримського хана слободу «біля гирла ріки Кодима вниз по течії Буга навпроти слободи Орел, де йому дозволено селити волохів і євреїв з купецького стану, а туркам и татарам в тому селищі окрім подорожуючих бути не дозволено щоби уникнути неприємностей з Росією ... В новозбудованій слободі передбачалось влаштувати ярмарок»⁵⁹. Нове християнське селище, досить велике за розмірами, отримує назву – *Голта*. Поселення формується, вірогідно, за прикладом одного з кварталів столиці османів Стамбулу, яке має назву Галата (*Galata*). В Голті, як і в Галаті, визначається місце для християнської та єврейської громади зі збереженням їх прав і звичаїв віросповідання, але в той же час обмежується перебування мусульманського населення⁶⁰.

За повідомленнями кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського гетьманові Кирилу Розумовському від 1764 р., за річкою Південний Буг налічувалися: «1) слобода під назвою *Голта* з минулого 1762 року над річкою Бугом при самому російському кордоні, проти ... слободи

Орла (тепер м. Первомайськ Миколаївської області), у ній 30 хат; 2) друга слобода – *Криве Озеро* – біля річки Кодими, навпроти лядської слободи Кривого Озера, відстань од російського кордону – верст із 20, заселена того ж 1762 року, у ній 40 хат; 3) слобода *Ясенева* – вгору по тій же річці Кодими, навпроти великої лядської слободи Ясеневої, відстань до російського кордону верст із 60, почала заселятися з 1761 року, в ній 20 хат; 4) слобода *Голма*, вгору по Кодими, навпроти лядського містечка Гольма, відстань до російського кордону верст 70; як оселилися – буде років з десять, помешкань в ній близько 300; 5) слобода *Перелети* над Кодимою, відстань до російського кордону – верст 30, як оселилась – буде років 10, в ній жителів понад 100; 6) місто *Балта* навпроти лядського містечка Палієве Озеро з відстанню од російського кордону верст із 80, при Кодими вгору; як оселилися років більше 15, в ньому помешкань понад 500. У тих слободах і місті живуть волохи, жиди і, вважай, більше половини у кожній слобідці народу такого як наш малоросійській У всіх перелічених нових слободах обивателі мешкають, і через новизну тих поселень – у будь-якій слобідці без накладення жодних відбутків. У давно поселених слободах – Голті, Перелетах і місті Балті обивателі перебувають під відомством гетьмана волоського, на відкуп якому з них береться за рік з усякого прибутку худобячого й промислового десята частка»⁶¹. Згодом запорозькі старшини Буго-Гардівської паланки повідомили про заснування й інших хліборобських пунктів: Гидирим, Бобринець, Ананьево, Гандрабури та ін.⁶² Активна колонізація Ханської України, її господарське освоєння сприяли й економічному відродженню та розвитку навколишніх з нею територій сучасної Південної України, зокрема, фортеці Ходжабей (Одеса)⁶³.

Польські магнати на прикордонних землях, які їм належали по лівому березі Бугу та Синюхи та межували між собою на захід від гирла Кодими, неодноразово намагалися ще в 1761 р. заснувати свої поселення і укріплення на польській стороні навпроти Орла. Однак кордон Польщі з Росією не був зафіксований, тож ці наміри викликали спротив прикордонної російської влади. В 1763 р. російською розвідкою повідомлялося: «...поляки влаштували паром в 100 сажень відстанню від ріки Синюхи вгору по течії Бугу і робили плетені курині та конюшні»⁶⁴. Така сама розвідка доповідала що «польської нації (тобто українських селян) примножується на річці Синюхи»⁶⁵.

Враховуючи вже існуючі османські і російські поселення, а також додаткове польське «підсилення», очевидно, що регіон Ханської України перетворився в потужний міждержавний трикутник складних взаємовідносин чи своєрідний пункт, в якому стикаються і переплітаються інтереси Османської імперії, Польщі та Росії. Найбільше обурення в Росії викликало встановлення прямого транзиту від польського міста Умань до Очакова, що наносило російській казні економічні збитки, позаяк порушувалося домінування росіян над торгівельними шляхами, які проходили через російські митниці (частіше за все через Орел).

Окрім проходу біля селища Голта, в Очаківську землю з Польщі існував доступ через Криве Озеро, Палієве Озеро і Балту. Через Палієве Озеро вже кілька століть пролягав торгівельний шлях до Очакова вздовж «татарської місцевості Тилігул»⁶⁶. Однак через тогочасну нестабільність на прикордонні в напрямі до Стамбулу частіше використовувався так званий «Бендерський шлях», починаючи від російської території «через фортецю Святої Єлизавети і досягаючи кордону, звідти через татарські місця до Бендер»⁶⁷. Контроль над стратегічно важливими транспортними вузлами здійснювався через призначення дубосарським гетьманом на митниці в Голту, Балту і Ягорлик в статусі *каймакама* переважно осіб з родинного кола Якуба чи, принаймні, його довірених приятелів – вихідців з Криму.

Очаківська земля набуває більшої привабливості в економічному відношенні після масштабного народного повстання в Польській Україні в 1768 р. Події торкаються турецьких територій в селищі Балта і Голта⁶⁸ і, як наслідок, дають поштовх до початку російсько-турецької війни 1767–1774 рр.⁶⁹ Військовий стан, перешкоджаючи використанню шляхів до османських територій через Польщу, спонукає оживленню південніших торгових артерій в напрямі Молдови і внутрішніх османських володінь Румелії. Паралельно з тим розвивається інфраструктура Очаківської землі та формуються селища навколо основних шляхів, що постають на місцях колишніх поштових станцій центральної частини Буго-Дністровського межиріччя (прикладом є селище Куяльник, яке виникло з колишнього поштового пункту)⁷⁰. Особливо збільшуються переселення в Ханську Україну при встановленні шляху до Молдавії і Бендер по течії ріки Кодима як головної транспортної артерії в регіоні. Значно підвищується значення «Бендерського шляху» через центральну частину Очаківської землі після появи низки нових поселень в досить віддаленому від адміністративних центрів регіоні.

Таким чином, північні прикордонні території Очаківської землі набувають важливого значення в політичних і, головне, в економічних взаємовідносинах Османської імперії, Польщі та Росії. Запровадження належного контролю над прикордонними територіями і обмеження османського впливу в сфері стратегічних інтересів Кримського ханства спонукало призначити на управління в Ханську Україну однієї з найдовіреніших осіб в оточенні хана. Такою особою виявився перекладач Якуб-ага.

За результатами російсько-турецької війни 1767–1774 рр. Очаківська земля закріплюється за Османською імперією, і в той же час ліквідується кримське управління в Ханській Україні. В кордонах цього регіону встановлюється централізоване управління Порти і поновлюються османські адміністративні структури в територіальних межах *мукатаа* Томбасар, що втілюється через заснування чи поновлення адміністративно-територіальної одиниці «каза Томбасар»⁷¹. В податково-фіскальному аспекті нова адміністрація отримує посилення через призначення місцевого скарбника – *дефтердара*⁷², що акцентує на важливості регіону для Османської імперії,

яка розраховує на отримання нового економічно значимого трудового ресурсу.

Населення Ханської України під час російсько-турецької війни зменшується вдвічі, але за рахунок переселень з внутрішнього Буджаку на Дністер і розміщення козаків по зимівниках Прикодимщини османській адміністрації вдається зберегти статус регіону на рівні адміністративної одиниці *каза*. Особливо вражають масштабні переміщення молдавського і болгарського населення в Дубосарський регіон з прикордонних територій «Halil Paşa Yurdu»⁷³ – володінь Молдавії, що готувалися для заселення нових ногайсько-татарських орд з Криму і Кубані, які відмовились приймати російське підданство. Переселення в міжвоєнний період з Молдавії і Валахії до регіону Томбасар (Tombasâr cânibi)⁷⁴ набрали настільки хаотичного характеру, що, вже гублячи контроль над Буго-Дністровським межиріччям в 1791 р., османці наполягають на недопущенні самовільних переселень османських підданих християн під російську адміністрацію. Акцентується увага в першу чергу на дотриманні кордонів розселення в землях Буджаку, Молдавії і Дубосар⁷⁵.

Адміністративне підпорядкування колишньої Ханської України, або вже поновленої *каза* Томбасар, набувало змін при загальному реформуванні провінційного управління Османської імперії. Враховуючи величезні розміри Сілістринсько-Очаківського еялету, в північних провінціях викристалізувалася окрема за змістом і управлінням адміністративна одиниця – Бендерський пашалик⁷⁶. Відокремлюючи для цієї одиниці територію, залучають до її складу «каза Томбасар» і «каза Каушан». Остання так само була зорганізована в межах мукатаа Халіль-Паша Юрду і мукатаа Буджак в «каза Каушан», що було наслідком ліквідації кримської адміністрації в Буджаку. Короткий міжвоєнний період (1774–1791 рр.) прямого османського управління скінчився підписанням Яського миру в грудні 1791 р. і впровадженням російської адміністрації в старому регіональному центрі – Дубосарах.

Таким чином, можна припустити, що створення Ханської України мотивовано специфічним етнічним складом населення регіону, але характер його управління говорить скоріше за пріоритети можливостей здобуття політичних та економічних вигід татарським керівництвом. Існування Ханської України під юрисдикцією Бахчисараю дозволяє кримському хану протягом XVIII ст. зберегти ключові позиції в політичних взаємовідносинах між Османською і Російською імперіями. Після знищення Москвою Кримського ханства і ліквідації Бахчисарайського двору фактично припиняється існування і самої Ханської України.

¹ Лебединцев А.Г. Ханская Украина // Записки Одесского общества истории и древностей (даді – ЗООИД). – Одесса, 1913. – Т. XXXI. – С. 1–22; Петровський М. Епізод з україно-кримських відносин кінця XVII в. // Записи Українського Наукового

Товариства в Києві. – 1929. – Т. XXXII. – С. 34–45; *Петрунь Ф.* Пути и подступы к Днестру: Очерки по истории русской географии 2-й половины XVIII ст. (В связи с военными операциями русских войск, дипломатическими сношениями и колонизационной деятельностью русского правительства). – Байрам-Али, 1944. – С. 95; *Оглоблин О.* Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Острог, 2001. – С. 195–196; *Чухліб Т.* Гетьман Ханської України: Степан Лозинський (Стецик) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.). – К., 2004; *Його ж.* Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву // *Його ж.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави. – К., 2009. – С. 383–393.

² *Середа О.* Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського єялету // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2008. – Вип. 3. – С. 57–71; *Середа А.* Силистренско-Очаковскія єялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападного Причерноморие. – София, 2009. – С. 88–94; *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – С. 370–381; *Гончарук Т.* Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). – Одеса, 2011. – С. 8–15.

³ *Лебединцев А.Г.* Ханская Украина. – С. 3, 11, 13.

⁴ *Русов А.А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – К., 1876. – С. 60–63, 80–81; *Скальковский А.А.* История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. – Изд. 3-е. – Одесса, 1885. – Ч.1. – С. 55–56.

⁵ Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. // Наследие Ф.П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одесса, 2002. – С. 99–117, 165–167.

⁶ *Зеленчук В.С.* Розселення та чисельність українського населення Молдавії (XV–XIX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 4. – С. 24–30.

⁷ *Лебединцев А.Г.* Ханская Украина. – С. 1–22.

⁸ *Кочубинский А.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735–1739. – Одесса, 1899. – С. XXXIII–XXXIV.

⁹ *Гончарук Т.* Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). – С. 10.

¹⁰ *Петрунь Ф.Е.* Пути и подступы к Днестру. – С. 96.

¹¹ *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi* (далі – BOA). – Fon adı: “С.МЛ”. – Dosya № 783. – Gömlek № 31937 [1192 Ra 29/27.04.1778].

¹² *Documente turceşti privind istoria României. Întocmit de Mustafa A. Mehmet.* – Vol. II: 1774–1791. – Bucureşti, 1983. – P. 109–110, 115–116. – Doc. № 80 [1787/februarie/21]; Doc. № 84 [1787/martie/13].

¹³ *Veliman V.* Relațiile Româno-Otomane, 1711–1821: Documente turceşti. – Bucureşti, 1984. – P. 615–616. – Doc. № 212 [1793].

¹⁴ *Чухліб Т.В.* Козаки і монархи... – С. 186, 196–197.

¹⁵ Там само. – С. 223–228.

¹⁶ Там само. – С. 229.

¹⁷ *Оглоблин О.* Иван Мазепа та його доба. – С. 134.

¹⁸ *Чухліб Т.* Козаки і монархи... – С. 386.

¹⁹ Там само. – С. 375.

²⁰ *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005. – С. 376–379.

²¹ *Середа О.* Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського єялету. – С. 69–71.

- ²² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 552.
- ²³ Чухліб Т. Козаки та яничари... – С. 380.
- ²⁴ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1885. – С. 169.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в... – С. 88–94.
- ²⁷ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С. 79.
- ²⁸ BOA. – Fon adı: “С.ZB”. – Dosya № 11. – Gömlek № 501 [1200 Z 29].
- ²⁹ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4-х т. – Т. I: 1775–1777 гг. – СПб., 1885. – С. 773–775.
- ³⁰ Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в... – С. 88–94.
- ³¹ Дмитриев П.Г., Киртоагэ И.Г. Изменения в административно-территориальном устройстве центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII–XVIII вв. // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. – Кишинев, 1989. – № 1. – С. 50.
- ³² Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру... – С. 95.
- ³³ Народна Библиотека Св. Св. Кирил и Методий (далі – НБКМ). Ориенталски отдел. – Ф. ОАК. – Спр. 178/43. – Арк. 2.
- ³⁴ Лебединцев А.Г. Ханская Украина. – С. 1–22.
- ³⁵ Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – С. 45–98.
- ³⁶ Гончарук Т. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). – С. 10.
- ³⁷ Всеподанейшие донесения гр. Миниха. Ч. 2: Донесения 1737–1738 гг. // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1899. – Вып. XI. – С. 408.
- ³⁸ Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан... – С. 99–117, 165–167.
- ³⁹ Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в... – С. 103–112.
- ⁴⁰ Лебединцев А.Г. Ханская Украина. – С. 3, 11, 13.
- ⁴¹ BOA. – Fon adı: “С.HR”. – Dosya № 97. – Gömlek № 4843 [1194 L 16].
- ⁴² Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d’après quantité d’Arpentages d’Observations et de Mesures prises sur les Lieux. – Paris, 1772. – map № 24.
- ⁴³ ممالك عثمانیه نك اقطار شمالیه سی حریطه سیدر // Турецкие владения (Бассейн Черного моря). 1780-е г.
- ⁴⁴ BOA. – Fon adı: “С.ML”. – Dosya № 454. – Gömlek № 18351 [1195 B 29/21.07.1781].
- ⁴⁵ Ibid. – Dosya № 673. – Gömlek № 27564 [1194 Z 25/22.12.1780]; Dosya № 172. – Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792]
- ⁴⁶ BOA. – Fon adı: “НАТ” – Dosya № 18. – Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785]; Dosya № 18. – Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].
- ⁴⁷ BOA. – Fon adı: “С.MTZ”. – Dosya № 19. – Gömlek № 908 [1195 Ş 29/20.08.1781].
- ⁴⁸ Георгиева Г. Административного устройство и управление на еялет Румелия при султан Махмуд II (1808–1839): Дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. – София, 2005. – С. 305.
- ⁴⁹ История на България. – Т. 4: Българският народ под османска владичество (от XV до началото на XVIII в.). – София, 1983. – С. 50.

- ⁵⁰ Documente turcești privind istoria României. – Vol. II. – P. 150–153. – Doc. № 112. [1787/mai/19–28].
- ⁵¹ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. III. – С. 378.
- ⁵² *Русов А.А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – С. 79–80.
- ⁵³ *Скальковский А.А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 55–56.
- ⁵⁴ *Гончарук Т.* Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). – С. 11.
- ⁵⁵ Сборник Императорского Русского Исторического Общества (далі – Сб. РИО). – СПб., 1887. – Т. 57. – С. 365, 481.
- ⁵⁶ Сб. РИО. – СПб., 1885. – Т. 48. – С. 512, 521; СПб., 1872. – Т. 9. – С. 401, 412.
- ⁵⁷ Там же. – Т. 48. – С. 481.
- ⁵⁸ Там же. – С. 480.
- ⁵⁹ Там же. – С. 511–512, 521.
- ⁶⁰ История Османского государства. – Т. 1. – С. 359.
- ⁶¹ *Гончарук Т.* Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). – С. 12–13.
- ⁶² *Скальковский А.А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 55, 56.
- ⁶³ *Гончарук Т.* Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). – С. 10.
- ⁶⁴ Сб. РИО. – Т. 48. – С. 521.
- ⁶⁵ Там же. – Т. 51. – С. 41–42.
- ⁶⁶ *Андріевский А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767 гг.) // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т. XVI. – С. 117–226.
- ⁶⁷ Сб. РИО. – Т. 57. – С. 103.
- ⁶⁸ Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 310–312.
- ⁶⁹ *Гуржий О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 200.
- ⁷⁰ ВОА. – Fon adı: “С.NF”. – Dosya № 30. – Gömlek № 1491 [1145 Z 29/12.06.1733].
- ⁷¹ Ibid. – Fon adı: “НАТ”. – Dosya № 10. – Gömlek № 331A [1197 Za 20/17.10.1783].
- ⁷² Опис на османско-турски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.) запазени в Ориенталски отдел на Народната библиотека Св. Св. Кирил и Методи. – София, 1993. – С. 259; НБКМ. Ориенталски отдел. – Фонд № 1. – Спр. 18295.
- ⁷³ Documente turcești privind istoria României. – Vol. II. – P. 72–76. – Doc. № 51. [1786/aprilie/21–30].
- ⁷⁴ *Veliman V.* Relațiile Româno-Otomane, 1711–1821: Documente turcești. – București, 1984. – P. 615–616. – Doc. № 212. [1793].
- ⁷⁵ Catalogul documentelor turcești. – Vol. II. – P. 380–381. – Doc. № 1344 [1793/mai/12–21].
- ⁷⁶ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – С. 182.

Бачинская Елена (г. Одесса)

Доктор исторических наук,
профессор Одесского национального
университета им. И. Мечникова

Серета Александр (г. Коломыя)

Кандидат исторических наук,
научный сотрудник Института
востоковедения им. А. Крымского НАН Украины

Ханская Украина в истории Восточной и Юго-Восточной Европы (конец XVII–XVIII вв.)

В статье на основе архивных и опубликованных документов исследуется формирование и дальнейшее существование такой административной и историко-географической структуры, как Ханская Украина. Показано, что появление Ханской Украины стало возможным в результате взаимных интересов к этой территории как лидеров Гетманщины, так и Крымского ханства во второй половине XVII века. Неопределенность и нечеткая система управления Ханской Украины в конце XVII – начале XVIII вв. создавали немало прецедентов для взаимных претензий вышеупомянутых сторон. Определены лидеры Ханской Украины, их функции и изменение статуса в XVIII в., исследованы отдельные аспекты состава населения, его расселение и налогообложение.

Ключевые слова: Ханская Украина, Бахчисарай, Османская империя.

Olena Bachyn'ska (Odesa)

Doctor of historical sciences,
Professor of Odessa National University

Oleksandr Sereda (Kolomyia)

PhD, fellow of the
Institute of Oriental Studies

Khan's Ukraine in the history of Eastern and South-Eastern Europe (the end of the XVIIth – XVIIIth centuries)

In the article, based on archival and published documents, existence of «Khans'ka Ukraine» is resented. It is shown that the emergence of Khan's Ukraine due to mutual interests to its territory, as leaders of the Hetmanate and Crimean Khanate in the second half of the XVII th century. Uncertainty and fuzzy control system of the Khan's Ukraine is analized during the end of XVII – early XVIII centuries. The individual aspects of the composition of the population, its distribution and taxation are investigated in the paper.

Keywords: Khan's Ukraine, Bakhchysaray, Ottoman Empire.

Грибовський Владислав (м. Дніпропетровськ)

Кандидат історичних наук,

докторант Інституту української археографії

та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

УДК 94 (477 + 100) «17»

ЗАПОРОЖЦІ І РОСІЙСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ КРИМУ в 1771–1774 рр.

У статті проаналізовано участь запорожців в окупації Криму російською армією протягом 1771–1774 рр. Визначені специфічні функції козацьких підрозділів, які не проводилися регулярним військом у ході воєнних дій у степових і гірських зонах Кримського півострова.

Ключові слова: Запорозька Січ, 1771–1774, Кримське ханство.

Протиправне відокремлення від України території Автономної Республіки Крим та її включення до складу Російської Федерації стали потужним поштовхом до зміни масових історичних уявлень. Абсолютне переважання в інформаційному просторі сучасної Росії твердження про її виключні «історичні права» на Кримський півострів формує нову агресивну нарративну практику, спрямовану на суцільне глушення українських, кримськотатарських, ногайських та інших голосів, тотальне вилучення їх зі строкатої палітри подій, що відбувалися у Північному Причорномор'ї в останній третині XVIII ст. Треба наголосити: йдеться саме про *нову* практику, котра не має прямих відповідників у історіографії часів монархії Романових, малочутливій до національних аспектів. Сьогодні ж наявна гіпертрофія уодноманітнення завойованих Російською імперією просторів і редукція їхнього різноманітного етнічного складу до одного лише російського етнічного складника. Увиразненням цього є сучасні політичні конструкти на кшталт «Новоросії» і пов'язання з ними «славы русского оружия», яку уявна проєкція спрямовує до «времен Очаковских и покоренья Крыма», не переймаючись складною будовою тієї «славы».

Зазначена тенденція набуває обертів в умовах наявності численних темних плям, ще не висвітлених науковими засобами. Проблематика, пов'язана з власне «покореньем Крыма» у 1771 р., становить чи не найбільшу з них. На сьогодні найбільший загальний фактографічний розгляд російсько-турецької війни 1768–1774 рр. містить книга А.Н. Петрова (1874). У ній подані окремі констатації участі запорозьких та гетьманських козаків у кримській кампанії¹, однак без пояснення їхньої ролі в перебігу подій. А.О. Скальковський (1886), задля демонстрації причетності запорожців до тієї «славы», навів

чимало джерел з Архіву Коша², втім, так само не вийшов за межі простої констатації. Грунтовний розгляд подієвого боку питання, що нас цікавить, подано у невиданій до цього часу кандидатській дисертації О.М. Апанович (1949)³; цінним внеском цієї дослідниці було синхронічне простеження дій запорозьких команд на усіх театрах війни, включно з кримським. Монографія Г.Г. Шпитальова містить важливі доповнення і уточнення стосовно результатів дослідження Апанович⁴. Втім, напрацювання цих двох авторів, котрі, на жаль, лишаються маловідомими для російських істориків, лише схематично окреслюють характер взаємодії запорозьких військових команд зі збройними силами Росії, а також слабко висвітлюють ситуацію по інший бік «фронту»: власне у Криму. Розгляд вказаних аспектів становить завдання цієї статті.

Білградський мирний договір 1739 р. і пов'язані з ним внутрішні акти Російської імперії регламентували перебування Війська Запорозького у її складі та його функції щодо охорони кордонів. Буферне становище цієї козацької спільноти визначалося як збереження значного обсягу автономного самоврядування, так і підпорядкуванням Колегії іноземних справ⁵. Ця обставина вирізняла Військо Запорозьке з-поміж інших козацьких військ, які від початку XVIII ст. перебували у відомстві Військової колегії Російської імперії. Порівняно менша інтегрованість Запорожжя обмежувала його керування з боку російського командування під час війни 1768–1774 рр. Г. Шпитальов до певної міри справедливо зауважив «найнижчий рівень дисципліни [запорожців] серед інших козацьких з'єднань російської армії», пояснюючи це «незацікавленістю запорожців у конфронтації з потенційним супротивником Росії»⁶.

Щоб зрозуміти причину зазначеного, звернемо увагу на те, що на початку війни усі козацькі війська Російської імперії – від Запорожжя до Яіку були охоплені масовими протестами проти зростання обсягів військових повинностей та інших форм державної регламентації. Повстання на Січі наприкінці грудня 1768 р. стало першим симптомом розладу системи буферних козацьких спільнот, яка устійнилася після 1739 р. Під час того повстання частина запорожців заявила про намір перейти до турецького підданства⁷. Прикметно, що напередодні повстання кошовий отаман П.І. Калнишевський приймав на Січі турецьких послів, попри застереження російських урядовців⁸. У серпні 1769 р. калмицька кіннота самочинно залишила театр воєнних дій у Північному Приазов'ї (верхів'я р. Конка), чим оголила фронт і дозволила кримцям здійснити спустошливий набіг на українське Присамар'я⁹. Міграція калмиків до Джунгарії у 1771 р. не лише позбавила російську армію значної частки легкої кавалерії в самий розпал війни, але й спричинила ланцюгову реакцію заворушень, що охопили майже все степове прикордоння імперії. Одне з них проявилось у вкрай повільних темпах мобілізацій донських козаків військовим отаманом С.Д. Єфремовим¹⁰. Його арешт і звинувачення у зраді призвели до хвилювань у ногайців,

яких російське командування у 1771 р. переселило з Північного Причорномор'я на правобережжя Кубані¹¹. Та найбільший соціальний вибух стався на Яїку, де тамтешні козаки відмовилися переслідувати калмиків, які тікали до Китаю, та частково приєдналися до них¹². Подальше розгортання конфлікту яїцького козацтва з урядом імперії переросло у військовий виступ на чолі з Омеляном Пугачовим (1773–1775), котрий помітно впливав на перебіг воєнних дій у Північному Причорномор'ї.

Відновлення контролю імперського уряду над Запорожжям і Доном відбувалось у різний спосіб. На Січі проблема вирішувалася засобом надання військової підтримки запорозьких еліт під час придушення повстання, шляхом зміцнення їхньої влади та відмови втручатися в питання внутрішнього управління. На Дону ж здійснили заміну військового отамана та встановили жорсткіший контроль з боку Військової колегії. Останнє дозволило здійснювати у Війську Донському мобілізаційні заходи в значно більших обсягах¹³, ніж у Війську Запорозькому, де під час війни не вщухали внутрішні конфлікти, супроводжувані відмовою частини козаків брати у ній участь¹⁴. Інша ж, більша частина вимушено зголошувалася на мобілізацію і навіть відзначилась у воєнних діях на Північно-Західному Причорномор'ї¹⁵. Посвідченням цього стали колективні та персональні нагороди, отримані від Російської монархії¹⁶. Глибше втягування запорожців у військовий конфлікт з Османською імперією та Кримським ханством сталося внаслідок спустошливих нападів кримців на запорозькі поселення у січні та вересні 1769 р., що завдали значних людських і матеріальних втрат. За висновком О. Апанович, у війні 1768–1774 рр. взяли участь від 7 до 15 тис. запорожців¹⁷.

Різні масштаби мобілізації на Запорожжі та на Дону виразно проявилися під час підготовки до окупації Криму 1771 року. Твердження П.Н. Краснова про те, що у кримській кампанії брало участь 7 тис. донських козаків¹⁸, не витримує перевірки. Більша частина кінноти Другої армії була зосереджена в авангардному корпусі кн. О.О. Прозоровського; в його складі перебувало мінімум 7 донських полків: П'ятницького, 3 Грекових, Іловайського, Краснощогова і Кутейнікова¹⁹. Якщо зважити, що на той час у штаті найкраще укомплектованого донського полка перебувало 550 осіб (в середньому – до 500)²⁰, загальне число донців у корпусі Прозоровського могло сягати ледь більше 3 тис. Комплектування і діяльність решти полків цього корпусу – Борисоглібського драгунського, Чорного і Жовтого гусарських, Донецького, Сумського, Лубенського і 500 запорожців²¹ – прямим і безпосереднім чином були пов'язані з Україною; їхній особовий склад мав досягати приблизно того ж числа, що і донських полків.

Командувач Другої російської армії В.М. Долгоруков зі своєї штабквартири у Полтаві 2 і 8 березня надіслав на Січ ордери про формування п'ятисотенного загону запорожців, наголошуючи на тому, що він має складатися з «людей, знающих положение мест до Перекопу и за Перекоп», і що всі козаки мають бути забезпеченими «как лошадми и прибором военним, так и

всем до того припасом потребним»²². Себто, йшлося про те, що козаки цього загону мали виступити в ролі провідників і розвідників. На його чолі мав стати запорозький полковник Опанас Ковпак, на чому наполіг Долгоруков.

Комплектування цього загону розтягнулося на три місяці. Найшвидше зібралися козаки Шкуринського куреня, до якого належав Ковпак; не маючи ще повного комплекту особового складу, він 21 травня прибув на р. Білозерка, звідки й написав листа до Коша з проханням пришвидшити мобілізацію. Наступного дня задля того зібралася загальновійськова сходка, на якій курінні отамани мали вирішити питання про мобілізації рівного числа козаків від кожного куреня. Однак Каніловський, Титарівський, Рогівський і Тимошівський курені не змогли спорядити жодного комонного козака, Нижчестеблівський дав всього двох, решта – від 10 до 15 чоловік. Лише 7 червня Ковпак доповів, що його команда прийшла «в полное пятисотное число»²³.

До 10 червня Ковпак надсилав роз'їзди на Каланчак і Сиваш, облаштував бекети до самого Перекопу, чекаючи на прибуття основних сил Другої армії. 12 червня, вже перебуваючи під командою кн. Прозоровського, запорожці здійснили вилазку для обстеження стану перекопських укріплень і виявлення в них найуразливіших місць²⁴. На основі зібраної ними інформації Долгоруков розробив план здійснення корпусом Прозоровського фальшивої атаки з боку Сиваша і основної атаки з боку Чорного моря. З настанням темряви корпус Прозоровського, що складався з російської легкої кавалерії та запорозьких і донських кіннотників, здійснив відволікаючий маневр, який кримці сприйняли за основний. Це дозволило головним силам росіян непомітно перетнути вали в західній частині й оточити Перекоп. Після проведення фальшивої атаки запорожці провели корпус Прозоровського через відмілини Сивашу, що дозволило йому зайняти позицію південніше перекопського валу. Лишаючи основні сили корпусу позаду, запорожці та донці рушили вперед. Кримці, зважаючи на їхню незначну кількість, зважилися атакувати, однак були оточені рештою кіннотників Прозоровського; тим часом з боку Чорного моря почали стріляти російські гармати, що й вирішило результат битви. Переслідування розбитого війська кримського хана розтяглося на 30 верст; запорожці разом з іншими кіннотниками Прозоровського знищили до 1 тис. ханських вояків. Прикметно, що в тому бойовищі брали участь колишні кримські підданці – едісанські та буджацькі ногайці, котрі уклали «союз» з російським командуванням²⁵.

Наступною після Перекопу ціллю Долгоруков визначив фортецю Гезлеве (сучасна Євпаторія). З команди Ковпака було відряджено двох запорожців, котрі, добре знаючи кримські шляхи, провели призначений для її зайняття загін. 100 запорозьких козаків, обізнані з місцевим ландшафтом, знаходили місця з водою та пашею, прокладаючи тим самим маршрут пересування армії²⁶. Основна ж частина запорозької команди рухалася в авангарді, зупинилася за 3 версти від м. Карасубазар (сучасний Білогорськ), чекаючи на підхід основних сил Долгорукова, котрий згодом без бою зайняв місто.

Опісля того загін Ковпака в авангарді рухався до найбільшої турецької фортеці в Криму – Кафи (сучасна Феодосія) і зупинився на віддалі 30 верст від неї. Вгледівши дрібні групи озброєних кримських татар, котрі ховалися у горах, запорожці рушили за ними «и довольно сражение с неприятелем имели... неприятеля положенно много». Під час сутички козаки захопили в полон до 30 осіб обох статей, відігнали 285 коней, 214 голів великої рогатої худоби і багато гарб, запряжених биками. Втім, усіх полонених вони мусили відпустити і повернути власникам усю військову здобич, за чим прослідкував спеціально задля того відряджений штаб-офіцер²⁷.

29 червня на світанку загін Ковпака підійшов до Кафи і за 3 версти від міста, на кам'яних мостах кілька годин витримував перестрілку з супротивником, очікуючи підходу російських підрозділів. Угледівши їх наближення, кримські татари і турки почали безладно відступати, чим скористалися запорожці «и з болшую часть неп[р]ияте[ля], не допусая до города, перехватили и вибили, так что малое число в город его убралось», – писав О. Ковпак²⁸. Тим часом російська артилерія розташувалася на вигідній висоті і почала вести прицільний вогонь по різних укріпленнях і турецьких кораблях, не дозволяючи їм наблизитися до фортеці. Подавивши артилерією найбільші осередки спротиву, росіяни примусили оборонців до панічної втечі до моря, аби вплавав дістатися до кораблів, що стояли на рейді. Запорожці разом з іншими кіннотниками Прозоровського рушили їм навперейми і «многочисленно вибили, а других в море витопили». Турецькі кораблі, не ризикуючи наблизитися до берега на гарматний постріл і побоюючись втратити супутній вітер, підняли вітрила й відпливли. Залишки кафеського гарнізону капітулювали. Під час боїв запорожці захопили в супротивника три знамена і одну булаву²⁹.

Окупацію східної частини півострова здійснював підрозділ кн. Щербатова, до складу якого входило 8 ескадронів гусарів, 1000 донських, 100 гетьманських і 200 компанійських козаків. 18 червня він захопив фортецю Арабат, згодом – Керч та Єнікале³⁰. Розташування «малороссийского компанейского полка» задля охорони побережжя між Кафою и Керчью фіксується у березні 1772 р.³¹

Підсумовуючи свій досвід воєнних дій у Криму, через п'ять років по тому Прозоровський писав про особливе значення козаків у його завоюванні: «Как я испытал в последнюю кампанию в Крыму, где будучи сряду трое суток атакован татарами, не мог им никакого должного вреда причинить, не имевши при себе, как самое маленькое число казаков. А регулярная конница, которой также было у меня недостаточно, хотя малое сделают движение, то тотчас отступят и опять останутся в некоторой дистанции, и так сие может с ними продолжаться целый день без всякого успеха. Сами же они своею толпою не подъезжают ближе, как верстах в двух, а высылают только от себя перестрельщиков доброконных»³². Отут якраз і потрібні були рухливі козацькі кіннотники, котрі кидалися їм навперейми, чого не могли зробити інші підрозділи російських військ.

Після здобуття Кафи Долгоруков розмістив військові гарнізони у найбільших кримських містах, однак був неспроможний контролювати більшу частину півострова, включно зі шляхами, на яких розташувалися козацькі пости. Мешканці Криму залишали свої оселища, відганяли худобу у гори; ті, хто жив біля моря, вантажили своє майно на човни, відпливали й дрейфували тривалий час вздовж берега, сподіваючись у такий спосіб перечекаати нашість росіян. Ніхто з місцевих нічого не продавав окупантам; худоба, збіжжя – все, що можна було використати для провіанту, вивозилося до важкодоступних місць. Росіяни, намагаючись налагодити комунікацію вздовж південного узбережжя Криму, не могли знайти жодного справного човна. Колодязі були зіпсовані, річки запиралися гатями в горах, від чого в низинних пасовищах забракло трави, яку ворог міг використати як фураж для своїх коней. Так себе поводити навіть православні кримські греки, на яких росіяни мали певні надії, втім виявилось, що вони «татарам... подобо-страстны, ибо без их позволения ничего сделать не имеют». Тактика «випаленої землі» справляла свою дію, перешкоджаючи концентрації ворожих сил на теренах Криму³³.

Не маючи постійного державного забезпечення і здебільшого перебуваючи на власному утриманні, запорозькі й донські козаки потерпали від скрути сильніше за солдатів регулярної армії. Як писав Прозоровський, «дороги [в горах] такие, что ... казаки ... остались совсем пешие и это, не выдав их, описать невозможно»³⁴. Ускладнювало їхнє становище й те, що російське командування категорично забороняло брати трофеї, аби досягти порозуміння з місцевим населенням. Це, звісно, було б справедливим, якби проблема постачання провіанту, зброї та амуніції коштом держави вирішилася у припустимий спосіб. Оскільки ж це виявилось неможливим, командування мусило відпускати козаків із Криму в першу чергу. До 15 липня загін Ковпака пройшов Перекоп і зупинився в Каланчаку. Усі трофеї, здобуті в Криму, в запорожців відібрав перекопський комендант; вдалося вберегти лише 2 кримських коней, яких тихцем привели у подарунок кошовому отаманові³⁵. Новим місцем призначення загону Ковпака стала турецька фортеця Кінбурн, яка перекривала вхід з Чорного моря до гирла Дніпра. Сам же загін був розділений на дві частини: 200 запорожців лишалися у складі російських підрозділів, що блокували Кінбурн, 300 – перебували в Каланчаку й чинили регулярні роз'їзди в районі Перекопу³⁶. Тут загін, маючи кілька ротаций, пробув до самого закінчення війни, виконуючи ті важливі функції, котрі, у комплексі з іншими, дозволили російській армії поступово посилювати свою присутність у Криму.

Останній епізод із участю запорожців у боротьбі за Крим був пов'язаний із висадкою турецького десанту біля Керчі та Ялти і початком потужного збройного виступу кримців проти російського панування влітку 1774 р. 24 червня до Перекопу відряджено 1000 запорожців на чолі з військовим старшиною Андрієм Порохнею, котрий отримав наказ прямувати до Ак-

Мечеті (сучасний Сімферополь). Згодом з Січі відрядили ще 500 запорожців під командою полковника Івана Кулика³⁷. Звістка про те, що ціле «Войско Запорожское великими силами идет в Крым», справила враження на кримців, хвалився Ковпак у своєму листі до Коша від 12 липня. Як він писав, мурзи прохали Долгорукова не допустити того; з огляду на це, він наказав Порохні «с полторатисячною командою стоять по сю (північну. – В.Г.) сторону Перекопа при Каланчаке в каменого мосту»³⁸. На той час збройний виступ кримців набув масового характеру. Були розладнані комунікації, перервані шляхи постачання провізії для російських військ у Криму. А. Порохня, перетнувши перекопський вал, так відобразив побачене: «кишла їхні стоять порожніми, а по шляхах скрізь і біля самих соляних озер [бачив] вирізаних чумаків і вози, що лежали складені, а харчові провізії, що в них були, – розсіпані. Від солоних озер до Салгира дорога людськими тілами встелена». В 30 верстах південніше Перекопа на команду І. Кулика напало близько 200 кримських татар. Вони оточили зусібіч запорожців, попри їхню чисельну перевагу, та змусили їх тікати; при цьому кількох запорожців убили, 44 тяжко поранили, відігнали 129 коней. Тим часом загін А. Порохні теж зазнав втрат і змушений був відступати в районі Перекопу. Ці поразки завдали шкоди репутації запорожців, котрі раніше демонстрували перевагу над кримцями. В самий розпал партизанської війни до Криму надійшла звістка про укладення російсько-турецького мирного договору в Кючук-Кайнарджі³⁹. Цей договір зафіксував позірно незалежний статус Кримського ханства і особливі прерогативи Росії стосовно нього, що дозволило їй в результаті вправних маніпуляцій остаточно приєднати Крим у квітні 1783 р.

Наведений матеріал лише частково характеризує використання людських і матеріальних ресурсів України у боротьбі Російської імперії за Північне Причорномор'я й Крим. Зламавши опір українського державницького осередку у 1709 р., монархія Романових впродовж наступних 65 років здійснювала докорінну реорганізацію його військового потенціалу, який врешті спромоглася перетворити на позбавлений суб'єктності інструмент, що губить рештки своїх осібних інтересів мірою його використання. Величезний досвід різнобічної взаємодії українського козацтва з тюркомовним світом Північного Причорномор'я Росія використала задля руйнування цього світу, а згодом утилізувала й знаряддя цієї руйнації. З іншого боку, Російська імперія переструктурувала завойований нею простір під засади власного державного існування, важливою складовою яких була кооптація місцевих еліт до своєї панівної верстви⁴⁰. Невипадково, що і Опанас Ковпак з частиною запорозької старшини, і дехто з кримськотатарських та ногайських мурз, проти яких йому довелося воювати, здобули російське дворянство і в такий спосіб інтегрувалися до одного станово-монархічного простору. Втім, цей простір нескінченно далекий від уявних гомогенностей сучасності, котрі пристосовують візії минулого до завдань власної легітимації.

¹ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 г. – Т. 3. – Спб., 1874. – С. 176–177.

² *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 508–516.

³ *Апанович Е.М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1949. – С. 172–185.

⁴ *Шпитальов Г.Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 171–177.

⁵ *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 71–72.

⁶ *Шпитальов Г.Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах... – С. 213.

⁷ *Греков В.О.* Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. XI. – К., 1927. – С. 211.

⁸ *Грибовський В.В.* Донос Павла Савицького на Петра Калнишевського: спроба верифікації // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 108–115.

⁹ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 6–6 об.

¹⁰ РГВИА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 1853. – Л. 70–70 об.

¹¹ Всевысочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским из семейного архива графа В.Н. Панина. – Т. 1. – М., 1872. – С. 154.

¹² *Alexander T.J.* Emperor of the Cossacks: Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773–1775. – Lawrence, 1973. – P. 35.

¹³ Спеціальні дослідження щодо визначення числа донських козаків у складі Першої і Другої російських армій під час війни 1768–1769 р. нам невідомі. Твердження основане на аналізі похідних журналів кн. О. Прозоровського (Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского, 1756–1776 / Редкол.: С.А. Биговчий и др. – М., 2004). Також потрібно зважити, що значна частина донських козаків була задіяна на війні з Пугачовим.

¹⁴ *Апанович Е.М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 17–18. *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 403–404, 409–410.

¹⁵ *Шпитальов Г.Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах... – С. 149–208.

¹⁶ *Грибовський В.В.* Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. праць. – Одеса, 2012. – Вип. 7. – С. 38–52.

¹⁷ *Апанович Е.М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия... – С. 31–32.

¹⁸ [Краснов П.Н.] Картины былого Тихого Дона: Краткий очерк истории Войска Донского для чтения в семье, школе и войсковых частях. – Спб., 1909. – С. 193.

¹⁹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 396–397.

²⁰ *Агафонов А.И.* Донское казачество в Отечественной войне 1812 г. и Заграничных походах русской армии 1813 и 1814 гг. – Ростов н/Д., 2014. – С. 38.

²¹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 396.

²² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 2, 3, 6.

²³ Там само. – Арк. 11, 15, 26.

²⁴ Там само. – Арк. 26 зв.–27.

²⁵ ЦДІАК України. – Арк. 27 зв.–33; *Апанович Е.М.* Запорозжское войско, его устройство и боевые действия... – С. 173–179; *Шпитальов Г.Г.* Військова служба запорозького козацтва... – С. 172–175.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 28, 33.

²⁷ Там само. – Арк. 28–28 зв.

²⁸ Там само. – Арк. 28 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 28 зв.–31 зв.

³⁰ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 г. – Т. 3. – С. 182, 183–184.

³¹ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 444.

³² Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения / Изд. Н.Ф. Дубровин. – СПб., 1885. – Т. 1: 1775–1777 гг. – С. 87–88.

³³ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 415–420, 423, 447; ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 33.

³⁴ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 422.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 29–29 зв.

³⁶ Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского... – С. 426, 476.

³⁷ *Апанович Е.М.* Запорозжское войско, его устройство и боевые действия... – С. 224–226.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 220.

³⁹ *Апанович Е.М.* Запорозжское войско, его устройство и боевые действия... – С. 227–230.

⁴⁰ *Канпелер Андреас.* Мала історія України. – К., 2007. – С. 84–85.

Грибовский Владислав (г. Днепрпетровск)

Кандидат исторических наук,

докторант Института украинской археологии

и источниковедения им. М. Грушевского НАН Украины

Запорозжцы и российское завоевание Крыма 1771–1774 гг.

Проанализировано участие запорожцев в оккупации Крыма российской армией в течение 1771–1774 гг. Выявлены специфические функции казацких отрядов, которые не исполнялись регулярной армией в ходе военных действий в степных и горных зонах Крымского полуострова.

Ключевые слова: *Запорозжская Сечь, 1771–1774, Крымское ханство.*

Vladyslav Hrybovskji (Dnipropetrovs'k)

Candidate in historical sciences,

postdoctoral researcher in M. Hrushevsky

Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies

Zaporozhian Cossacks and the Russian Annexation of the Crimea in 1771–1774

The Zaporozhian Cossacks' participation in the occupation of the Crimea by the Russian army in 1771–1774 is analyzed. Specific functions Cossack units that have not been done by the regular army during the war in the steppe and mountain areas of the Crimean peninsula are investigated.

Keywords: *Zaporozhian Cossacks, 1771–1774, the Crimean Khanate.*

„ZDOBYTE BEZ PRZELANIA KRWI KWIETNIA 9, 1783 ROKU”¹. IMPERIALNA POLITYKA ROSJI WOBEC CHANATU KRYMSKIEGO w XVI–XVIII w.

The article addresses issues of the struggle of the Russian state for access to the Black Sea in XVI–XVIII centuries that has been achieved during the reign of Catherine II through pressure of the Russian army and bribery of the Tatar administration

Keywords: *Crimea, the Crimean Khanate, the Russian Empire, Catherine II.*

W styczniu 1547 r. w Soborze Uspieńskim na Kremlu moskiewskim miała miejsce niezwykle podniosła ceremonia – wielki książę moskiewski Iwan Wasylewicz, który przeszedł do historii pod imieniem Iwana IV Groźnego, został koronowany carem „Całej Rusi”². Przyjęcie owego tytułu przez władcę Państwa Moskiewskiego niosło ze sobą kilka niezwykle istotnych aspektów. W pierwszym rządzie znacznie podnosiło dotychczasową rangę tamtejszych wielkich książąt w znaczeniu międzypaństwowym, a sam tytuł nawiązywał bezpośrednio do spuścizny po Cesarstwie Bizantyjskim, do której Moskwa czuła się uprawniona za sprawą babki Iwana IV Groźnego Zoe Paleolog, bratanicy ostatniego cesarza bizantyjskiego Konstantyna IX a zarazem żony wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III. Z koronacją carską ściśle łączy się „idea przejęcia uniwersalnego znaczenia obrońcy światowego prawosławia, spadkobiercy upadłego w 1453 roku Bizancjum: jedyne go prawowitego cesarstwa”³. Duże znaczenie na całość moskiewskiej orientacji geopolitycznej miała tzw. Idea Moskwy Trzeciego Rzymu, sformułowana przez ihumena pskowskiego monasteru św. Jeleazara na początku XVI w. po włączeniu Pskowa do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego

¹ Inskrypcja zaproponowana przez carową Katarzynę II na medal upamiętniający przyłączenie Chanatu Krymskiego do Rosji w 1783 r., zob. Собственноручная прописка Императрицы II на проекте медали в память приобретения Крыма, „Сборник Императорского Русского Исторического Общества” (dalej: Сб.РИО), Т. 27, Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 1880, С. 290–291. W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

² Патриаршая или Никоновская летопись. (Окончение), [в:] Полное Собрание Русских Летописей изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археологическою Коммиссею, Т. Ч. 1, СПб. – 1904, с. 150.

³ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, S. 45–46.

(1510 r.)⁴. Jak zauważył A. Nowak: „(...) prawosławie wymagało opieki i wsparcia na całym świecie (na przykład również na terenie Rzeczypospolitej), a zarazem nawiązujący do Bizancjum (ale i do chanów Złotej Ordy) tytuł cara, przyjęty przez Iwana IV Groźnego, pozwalał aspirować władcóm Rosji do roli równoważnej nie z jakimkolwiek państwem europejskim z osobna, ale z Europą jako całością, którą symbolizowało jeszcze Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego”⁵. Dodatkowo tytuł carski w stosunku do państw sąsiednich w granicach których znajdowały się ziemie ruskie, dobitnie podkreślał prawa Moskwy do sprawowania nad nimi władzy zwierzchniej, a w konsekwencji do ich podporządkowania sobie. Ów proces „zbierania ziem ruskich” przez Moskwę, nawiązujący do dziedzictwa Wielkiego Księstwa Kijowskiego, rozpoczęty został jeszcze w XIV w. i był z powodzeniem kontynuowany przez jej władców w dwóch kolejnych stuleciach. Tutaj napotkali oni jednak silnego rywala w postaci Wielkiego Księstwa Litewskiego, składającego się w zdecydowanej większości właśnie z ziem ruskich. Od chwili zawarcia przez Litwę unii lubelskiej z Polską w 1569 r. będzie to rywalizacja toczona już przez Rzeczpospolitą, przy czym w „(...) ramach tej ideologii Moskwa nie dąży wcale do Europy, na Zachód, jej celem jest „tylko” uzyskanie tej granicy na zachodzie, jaką miało niegdyś państwo kijowskie”⁶. W odniesieniu do kwestii „zbierania ziem ruskich” Moskwa bardzo chętnie występowała również jako dziedzic spuścizny podporządkowanego sobie Nowogrodu Wielkiego, którego ziemie rozciągały się daleko na północ oraz na wschód w kierunku gór Ural.

Przed polityką rodzącego się pod berłem Iwana IV Groźnego imperium stały trzy zasadnicze kierunki ekspansji:

1. W szeroko pojętym kierunku zachodnim – w stronę granic Rzeczypospolitej i wybrzeży Morza Bałtyckiego (terytorium chylącego się ku upadkowi państwa Zakonu Kawalerów Mieczowych).
2. W kierunku wschodnim i południowo-wschodnim – w stronę ziem znajdujących się przed i za Uralem (Chanat Syberyjski) i w stronę dorzecza Wołgi (Chanat Kazański i Chanat Astrachański)⁷ oraz w kierunku Kaukazu.

⁴ K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008, S. 251–293; D. Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, Kraków 2013, S. 15–27.

⁵ A. Nowak, *Op. Cit.*, S. 46.

⁶ *Ibidem*, S. 45.

⁷ Polityka zmierzająca do opanowania Kazania, dzięki któremu otwierała się dla Moskwy droga na rynki handlowe Azji Środkowej podjęta została jeszcze za panowania wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III. Kontrola tych ziem dawała władcóm moskiewskim możliwość bezpośredniego oddziaływania politycznego na Chanat Krymski, zob. *И. Калугин, Дипломатическая сношения России с Крымом, в княжение Иоанна III, Москва 1855, С. 32–38.*

3. W kierunku południowo-zachodnim – w stronę terytoriów znajdujących się pod władaniem Chanatu Krymskiego i Turcji.

Działania związane z uzyskaniem dostępu do Morza Bałtyckiego podjęte przez Moskwę w 2. poł. XVI w., pomimo krótkotrwałych sukcesów w postaci opanowania Narwy i uruchomieniu tzw. żeglugi narewskiej, zakończyły się niepowodzeniem. Na konkretne rezultaty w tej kwestii przyszło czekać aż do pierwszego dziesięciolecia XVIII w., kiedy Rosja mocno i na trwałe stanęła nad tym akwenem morskim⁸.

Dwa pozostałe wyznaczniki imperialnej polityki Moskwy, zresztą bardzo ze sobą powiązane, zostały zainicjowane także za panowania Iwana IV Groźnego, lecz na ich ostateczną realizację należało poczekać aż do końca XVIII stulecia. Ekspansja w stronę Uralu rozpoczęła się wraz z wyprawą Jermaka Tymofiejewicza w 1581 r. i przeciągnęła się na cały XVII i XVIII w., wraz z osiągnięciem przez rosyjskie ekspedycje wschodnich krańców Syberii, a nawet zachodnich wybrzeży Ameryki Północnej⁹. Podjęta przez Iwana IV Groźnego próba uchwycenia przyczółka na Kaukazie w 2. poł. XVI w. zakończyła się niepowodzeniem, lecz ten kierunek działań nie został porzucony i był kontynuowany w kolejnych stuleciach¹⁰. Wtedy także rozpoczęto zdecydowaną ofensywę przeciwko Chanatom – Kazańskiemu i Astrachańskiemu, która przyniosła spodziewane efekty. Przełomowym wydarzeniem było zdobycie Kazania w 1552 r., co umożliwiło opanowanie przez wojska carskie ziem Chanatu Astrachańskiego¹¹. W odniesieniu do tych wydarzeń warto przytoczyć słowa I. Froianowa: „Wyprawa 1552 roku przyniosła państwu rosyjskiemu, jak wiadomo, długo oczekiwane sukcesy: upadł Chanat kazański, co odkryło drogę naszym [tj. Rosji – P.K.] na Astrachań (...). Rozpoczął się proces zmierzający do przek-

⁸ P. Krokosz, „Mała wojna”. Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704, [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, red. W. Walczak, K. Łopatecki, T. III: Inflanty Polskie, Białystok 2012, S. 139–226; *Idem*, Bałtycka polityka Rosji Piotra I, [w:] *ibidem*, T. VI, Białystok 2013, S. 279–314; *Idem*, Рост мощи России в центральной и восточной Европе на стыке XVII и XVIII веков/Wzrost potęgi Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie XVII i XVIII w., [w:] Россия и Польша: память империй /империи памяти/, отв. ред. Д.Л. Спивак, СПб. 2013, С. 108–137 (электронное издание).

⁹ Z. Łukawski, Historia Syberii, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, S. 56 i nast.

¹⁰ С.М. Соловьев, История России с древнейших времен, Т. 6, Кн. III, Москва 1989, С. 474–475; Ш.А. Магарамов, Восточный Кавказ в политике России, Турции и Ирана в конце XVI в., „Вопросы истории” (dalej: ВИ) 4 (2009), С. 149–152; Н.А. Сотавов, Противоборство России, Ирана и Турции на Кавказе в 1723–1743 гг., ВИ 3 (2013), С. 148–152.

¹¹ К 350 летию покорения Казани 1552–1902. Подлинная о казанском походе запись Царственной книги 1552 года и сказание Князя Курбского о покорении Казани, под редакцию, с примечаниями и планом В. Афанасьева, Москва 1902, Passim.

ształcenia Rusi [tj. Państwa Moskiewskiego – P.K.] w Imperium Rosyjskie. A zapoczątkował tę drogę car Iwan Wasyliewicz Groźny¹².

Najtrudniejsze zadanie dla Moskwy stanowiło podjęcie walki z jej potężnymi południowymi sąsiadami – Chanatem Krymskim, Ordą Nogajską i sprawującą nad nimi zwierzchność Turcją. Ta ostatnia dzięki wzniesionym na przełomie XV i XVI w. twierdzom na terytorium Kubania kontrolowała zarówno cały handel na Morzach Azowskim i Czarnym jak i wewnętrzną sytuację na Krymie¹³. Działania wojenne prowadzone przez wojska Iwana IV Groźnego przeciwko Krymowi nie przyniosły spodziewanych rezultatów. W 1555 r. wojewoda Iwan Szeremietiew poniósł klęskę pod Tułą, a chan krymski Dewlet Gerej I podjął próbę przywrócenia niezależności podbitym przez Rosję chanatom nadwołżańskim. Odpowiednie działania rozpoczął również car, który zdecydował się na bezpośrednie uderzenie przeciwko Krymowi. W stronę Azowa ruszył książę Dymitr Wiśniowiecki, a do ujścia Dniepru skierował się okoliczny Daniło Adaszew. Temu drugiemu udało się nawet zająć dwa tureckie okręty i wysadzić desant na samy półwyspie, uwolnić moskiewskich i litewskich jeńców oraz spustoszyć tatarskie ułusy. Przybyłemu do Moskwy ze skargami posłańcowi chańskiemu, car zakomunikował, iż „rosyjscy ludzie poznali drogę na Krym tak lądem, jak i morzem”¹⁴. Ostatecznie władca moskiewski wycofał się z dalszej walki, głównie z obawy przed przeżywającym wówczas apogeum potęgi Imperium Osmańskim, które siłą rzeczy ujęłoby się za swoim wasalem. W kolejnych latach zagony tatarskie nadal nękały ustawicznymi wyprawami ziemie Państwa Moskiewskiego, pałac m.in. w 1571 r. samą Moskwę. Kreml próbując powstrzymać te łupieżcze najazdy, na przełomie lat 80. i 90. XVI w. podjął aktywne działania natury wojskowo-politycznej na Kaukazie i w Wielkiej Ordzie Nogajskiej oraz wspierał antykrymskie operacje Kozaków zamieszkujących nad Dnieprem¹⁵.

W tych działaniach armia rosyjska pomimo znacznej przewagi liczebnej oraz technicznej, wielokrotnie nie była w stanie sprostać w otwartym polu zdecydowanie mniejszym, lecz za to bardzo sprawnie działającym oddziałom

¹² *И.Я. Фроянов*, Драма русской истории. На путях к Опричнине, Москва 2007, С. 516.

¹³ *С.Н. Шаповалов*, Турецкие крепости на территории Кубани в XV–XVII вв., „Общество философия, история, культура” 3 (2013), С. 4, <http://dom-hors.ru/issue/fik/2013-3/shapovalov.pdf> (pobrano: 03.05.2014).

¹⁴ *С.М. Соловьев*, *Op. Cit.*, С. 480.

¹⁵ *А.В. Виноградов*, Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Гази-Гирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершении династического криза Гиреев, [в:] Средневековые тюрко-татарские государства, Вып. 4, ред. кол. Р.С. Хакимов, Д.Н. Маслюженко, И.В. Зайцев, С.Г. Богаров, Б.Р. Рахиязнов, А.Г. Ситков, Казань 2004, С. 17–46.

tatarskim stanowiącym niemal wyłącznie lekkobrojną jazdę¹⁶. Skutecznej obronie i podjęciu działań ofensywnych przeciwko Krymowi nie sprzyjała również wewnętrzna sytuacja Rosji pierwszych lat XVII stulecia, jaka przeszła do historii pod nazwą „wielkiej smuty”¹⁷. Pomimo tego ekspansja na południe w żaden sposób nie została zarzucona, gdyż już car Dymitr I Samozwaniec podjął przygotowania do wojny z Turcją¹⁸. Sposobność uchwycenia przyczółka dającego możliwość wyjścia na Morze Czarne i zagrożenia Chanatowi Krymskiemu nadarzyła się w 1637 r., kiedy Kozacy zaporoscy i dońscy opanowali leżący u ujścia Donu silnie umocniony Azow. Brak zdecydowanego działania ze strony władz rosyjskich sprawił, że twierdza w 1642 r. na powrót przeszła w tureckie ręce¹⁹.

Dotychczasowa południowa polityka Kremla nie uszła uwadze przybyłego w 1659 r. do Moskwy chorwackiego duchownego, filozofa, pisarza i publicysty Juraja Kriżanicia. Ten wielki zwolennik unii katolicyzmu i prawosławia był jednocześnie gorącym orędownikiem idei rosyjskiego samodzierżawia, co dobitnie wyraził w największej ze swoich prac – traktacie „Rozmowy o sprawowaniu władzy”, znanym powszechnie pod tytułem „Polityka”²⁰. Kwestie związane z koniecznością opanowania ziem położonych nad Morzem Czarnym, a w szczególności Krymu, zostały zawarte w 51 i 52 rozdziale dzieła. Zdaniem uczonego przed Rosją stała konieczność ekspansji, co też wyjaśnił następującymi słowami: „Temu państwu należy rozszerzać swoje granice właśnie na południe, a nie na północ, zachód lub wschód (...) przeciwko południowym narodom: Krymczakom [tj. Tatarom krymskim – P.K.], Nogajom i wszystkim Tatarom, zawsze istnieją sprawiedliwe przyczyny wojny, albowiem oni nigdy nie przestają nas [tj. chrześcijan – P.K.] krzywdzić”²¹. Podbój nadczarnomorskich ziem podyktowany był głównie sprawami ekonomicznymi, gdyż jak zauważył Kriżanić:

¹⁶ В.В. Пенской, Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в., „Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность” 2 (2010), С. 56–64.

¹⁷ К. Валишевский, Смутное время, Москва 1989, Passim; А. Андрусiewicz, Dzieje wielkiej smuty, Katowice 1999, Passim.

¹⁸ С.В. Stevens, Росийские войны 1460–1730. Народзны мочарства, Warszawa 2010, S. 149.

¹⁹ Т. Чухліб, Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр., Київ 2010, С. 96–97.

²⁰ М. Франčić, Juraj Križanić – ideologue de l’absolutisme, „Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti” (dalej: ZZ) 14 (1986), S. 73–81.

²¹ М.Н. Берожеков, План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем, СПб. 1891, с. 74. Należy zaznaczyć, iż według koncepcji J. Križanicia podbój Krymu winien być zrealizowany wspólnie z Rzeczpospolitą, zob. Б.Н. Флория, Юрий Крижанич о внешней политике русского государства, ZZ 14 (1986), S. 83–99.

„Крым і земіє nogajskie pełne są wszelakiego добра Bożego”²². Nie było w tym stwierdzeniu żadnej przesady, ponieważ na półwyspie znajdowały się liczne nadmorskie miasta i porty, a bardzo urodzajne ziemie krymskie dawały oprócz zboża także wiele różnych gatunków owoców (wszystkie produkty żywnościowe znajdowały nabywców w Konstantynopolu). Występowały tam także rudy srebra i miedzi, a pozyskiwane tam utwory skalne i drewno wykorzystywano do budowy okazałych rezydencji. Krym słynął również z hodowli koni bojowych bardzo cenionych w Rosji²³.

Na początku lat 70. XVII w. Moskwa podjęła bardziej zdecydowane kroki w celu uchwycenia dogodnych pozycji wyjściowych do dalszej ekspansji w kierunku Morza Czarnego. Działania te zbiegły się z ofensywą podjętą przez Turcję, która wykorzystując słabość Rzeczypospolitej zamierzała opanować podległe jej ziemie tzw. Ukrainy prawobrzeżnej²⁴. Głównym celem uderzenia armii rosyjskiej był Czehryń – rezydencja hetmana Kozaków zaporoskich Piotra Doroszenki, który uznał się wasalem Porty. W 1676 r. hetman w obliczu przeważających sił rosyjskich zrzekł się buławy i do Czehrynia wkroczyły oddziały carskie. W 1677 r. podeszła tam ogromna armia turecko-tatarska, lecz garnizon twierdzy zdołał wytrzymać oblężenie. O odstąpieniu nacierających wojsk zdecydowała odsiecz silnych oddziałów rosyjskich i kozackich podległego Moskwie hetmana Iwana Samojłowicza. W następnym roku, pomimo zdecydowanych działań armii carskiej i wspierającej ją Kozaków Samojłowicza, Czehryń został zdobyty i zniszczony przez Turków²⁵. Wydarzenia te nie uszły uwadze państw europejskich, a szczególnie w Rzeczypospolitej gdzie żywo interesowano się kwestiami ziem ukraińskich²⁶. W 1680 r. na Krym wyruszyło rosyjskie poselstwo z misją zawarcia pokoju, co drobiazgowo opisał jeden z jego uczestników – carski dyplomata diak Nikita Zotow (pierwszy nauczyciel cara Piotra I). W relacji oprócz spraw dotyczących rozgraniczenia spornych ziem znalazło się wiele konkretnych informacji o samym Chanacie, m.in. opis dogodnego dojścia do umocnień twierdzy perekopskiej blokującej wejście na półwysep od strony lądu. To właśnie

²² М.Н. Берожков, *Op. Cit.*, С. 74–75.

²³ Ibidem; R. Pavić, *Neki polityko-geografski i geopolityki aspekti u djelima Jurja Križanića*, [u:] *Život i djelo Jurja Križanića*. Zbornik radova, urednik R. Pavić, Zagreb 1974, S. 137–147.

²⁴ Szerzej o kwestiach dotyczących podziału Ukrainy na Lewobrzeże kontrolowane przez Rosję i podległe Rzeczypospolitej ziemie ukraińskie zwane Prawobrzeżem zob. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, *Zabrze 2010*, S. 40–42.

²⁵ Т. Чухліб, *Op. Cit.*, S. 202–203.

²⁶ С.М. Шамин, *Иностранная пресса о борьбе России и Турции за Украину в 1676-1681 года. (По материалам курантов)*, [в:] *Россия и мир глазами друг друга из истории взаимовосприятия*, отв. ред. А.В. Голубев, редкол. второго выпуска: Н.Н. Аурова, В.А. Барченкова, А.В. Голубев, В.А. Невежин, Е.С. Сенявская, Вып. 2, Москва 2002, С. 138–152.

Zotow za pośrednictwem swojego dzieła ukazał młodemu carowi Piotrowi I możliwość rozszerzenia granic Rosji w kierunku południowym²⁷. Podpisany w 1681 r. w Baczysaraju 20-letni pokój, a właściwie rozejm pomiędzy Rosją a Turcją i Chanatem Krymskim sprawił, że zmagania wojenne ustały tylko na pewien czas²⁸.

Na zdecydowane kroki Moskwy przeciwko Krymowi i Turcji nie trzeba było długo czekać. W 1686 r. doszło do podpisania niezwykle istotnego porozumienia pokojowego kończącego wielowiekowe zmagania Rosji z Rzeczpospolitą. Zawarty wówczas traktat, zwany także „wiecznym mirem”, jasno wytyczał zachodnie granice Moskwy²⁹. Strona rosyjska, która wcześniej znalazła się w gronie państw Ligi Świętej skupiającej Rzeczpospolitą, Cesarstwo, Wenecję i papieżstwo, zobowiązała się do zdecydowanych działań antytureckich. W 1687 r. ponad 100-tysięczna armia carska skierowała się w stronę Chanatu krymskiego. Wyprawa prowadzona przez księcia Wasyla Golicyna (faworyta carowej Zofii Aleksiejewnej, sprawującej wówczas rządy regencyjne nad braćmi Iwanem V i Piotrem I), faktycznego kierownika rosyjskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej, zakończyła się sromotną klęską. Dwa lata później rosyjska ekspedycja zdołała dotrzeć do umocnień twierdzy perekopskiej, lecz wskutek fatalnego przygotowania (brak dostatecznych zapasów wody pitnej, furazu dla koni oraz machin oblężniczych) zmuszona została do odwrotu. Zakończone niepowodzeniem wyprawy krymskie z lat 1687–1689 przyspieszyły odsunięcie od władzy Zofii i wzmocniły ugrupowanie dworskie popierające Piotra I³⁰. Natomiast podjęte wówczas przez Moskwę działania mocno zaniepokoiły chana krymskiego Dewlet Gereja I, jak również kontrolujących sytuację na Krymie Turków, którzy po raz pierwszy jasno skonstatowali, iż „Rosjanie dążą do Stambułu”³¹. Wyprawy poprowadzone przez Wasyla Golicyna były na tyle niebezpieczne, że zagrażały nie tylko dalszemu bytowi Chanatu, lecz również samej Porcie, co też wyrażali dostojnicy tatarscy pisząc do przebywającego w czasie działań wojennych w Kili chana następujące wezwanie: „Teraz przychodźcie nam z pomocą, gdyż inaczej moskiewski tabor przejdzie przez wąski przesmyk Krymu i wtargnąć może na półwysep, a wówczas żegnaj państwo”³².

²⁷ Статейный список стольника Василия Тяпкина и диака Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакгисарайского договора, издан с подлинника хранящегося в библиотеке Князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесса 1850, Passim.

²⁸ Полное Собрание Законов Российской Империи (dalej: ПСЗРИ), Т. I, СПб. 1830, № 854, 863, 864.

²⁹ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zasze podług lat porządku, z przyłączonej potrzebnej Historii wiadomością opisane, Warszawa 1773, T. II, S. 225–266.

³⁰ Н.Г. Устрялов, История царствования Петра Великого, Т. I, СПб. 1858, С. 190–245; Приложения, № VII–XI.

³¹ В.Д. Смирнов, Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века, СПб. 1887, С. 613.

³² Ibidem, С. 621.

Na bardziej zdecydowane, już samodzielne, działania młodego władcy rosyjskiego przeciwko Osmanom i Krymowi przyszło poczekać do połowy lat 90. XVIII w. W 1695 r. ponad 30-tysieczna armia rosyjska skierowała się w stronę tureckiego Azowa, którego zdobycie umożliwiłoby dalszą ekspansję w kierunku Morza Czarnego. Dobrze przygotowany do obrony garnizon turecki zdołał odrzucić carskich żołnierzy. W kolejnym roku w stronę ujścia Donu pociągnęła znacznie lepiej zorganizowana ekspedycja, składająca się zarówno z oddziałów armii lądowej jak i jednostek pływających. Najprawdopodobniej decyzja cara o kolejnej wyprawie została wymuszona ówczesną sytuacją polityczną i miała charakter neutralizacji planowanego na wiosnę 1696 r. uderzenia armii tureckiej na Rosję (także na Rzeczpospolitą), o czym donosił we wrześniu 1695 r. rezydujący w Polsce francuski ambasador Melchior de Polignac³³. Tym razem oblężenie Azowa zakończyło się sukcesem. W tym samym czasie uwagę Tatarów krymskich, mogących przyjść z pomocą wojskom sułtana, odwracała ponad 100-tysieczna armia Borysa Szeremietiewa operująca na północ od Półwyspu Krymskiego³⁴. Najprawdopodobniej brak pomocy ze strony Tatarów, którzy mieli uzasadnione obawy przed opuszczeniem półwyspu, przesądził o klęsce Azowa³⁵. Turcy zostali zmuszeni do oddania twierdzy i okolicznych ziem, lecz w dalszym ciągu kontrolowali cieśninę kerczeńską, skutecznie uniemożliwiając wyjście flocie rosyjskiej (wojennej i handlowej) na Morze Czarne. Piotr I pragnąc wzmocnić swoją obecność nad Morzem Azowskim przystąpił do budowy nowoczesnego miasta portowego, a zarazem silnie umocnionej twierdzy o nazwie Taganrog³⁶. Wobec powyższego całkiem trafny jest osąd L. Podhorodeckiego: „W wyniku klęsk Turcji w wojnie z Ligą Świętą oraz zupełnego osłabienia Polski pozycja międzynarodowa państwa Gerejów gwałtownie spadła. Wycieńczony nieustannymi wojnami i wielką daniną krwi przelanej na polach bitew z chrześcijanami Chanat znalazł się nagle wobec przemożnej potęgi Rosji, która naruszyła dotychczasowy układ sił w Europie Wschodniej i nie tała swych ekspansyjnych planów w basenie Morza Czarnego”³⁷.

³³ „Dokument 302. Wilanów 29 września 1695. List Polignaca do Chateaufeufa”, [w:] Władysław Konopczyński. „Polska a Turcja”. Notaty źródłowe. Rkp., fotokopie neg. z różnych zbiorów, po części zniszczonych, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), Rkps. 34/61, Nlb.

³⁴ *Н.Г. Устрялов*, *Op.Cit.*, Т. II, СПб. 1858, С. 219–236, 271–303; Приложения, № XVIII.

³⁵ *В.Д. Смирнов*, *Op. Cit.*, С. 648.

³⁶ *Л. Бодик, Я. Гришков, А. Пушкаренко, Л. Моценко*, Таганрог. Историко-краеведческий очерк, Ростов-на-Дону 1971, С. 15–28; *P. Krokosz*, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] „REGIONES EUXINUM SPECTANTES”. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów, pod red. Ł. Gędłka, T. Krzyżowskiego, M. Michalskiego, Kraków 2012, S. 290–300.

³⁷ *L. Podhorodecki*, Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w., Warszawa 1987, S. 232–233.

Wojna rosyjsko-turecka zakończyła się w 1700 r. podpisaniem pokoju (właściwie rozejmu) na okres 30 lat³⁸, który umożliwił Piotrowi I całkowite zaangażowanie się w nowy konflikt zbrojny przeciwko Szwecji. Wraz z przystąpieniem cara do zmagania z Karolem XII na dalszy plan zeszły sprawy południowe. Pierwsze lata wojny północnej upłynęły wojskom carskim na walkach we wschodnich nadbałtyckich prowincjach szwedzkich oraz na terytorium Rzeczypospolitej. Pod koniec 1707 r. król szwedzki podjął ofensywę przeciwko Rosji, której uwieńczeniem miało być rozgromienie armii carskiej i zdobycie samej Moskwy. Karol XII liczył na wsparcie ustanowionego przez siebie w 1704 r., króla polskiego Stanisława Leszczyńskiego, a także na hetmana zaporoskiego Iwana Mazepę, który w stosownej chwili miał wypowiedzieć posłuszeństwo Piotrowi I, by na czele 30 000 szabel kozackich przy boku szwedzkiego monarchy podjąć walkę o stworzenie niezależnego państwa ukraińskiego. W założeniach Karola XII w sukurs szwedzko-polsko-kozackim siłom miały przyjść także wojska tatarskie i tureckie, a także Kozacy dońscy. Ostatecznie armię królewską zmierzającą na podbój Rosji wsparł tylko hetman Mazepa na czele zaledwie 3000-4000 wiernych sobie Kozaków, gdyż pozostali w obliczu toczącej się kampanii wojennej zajęli postawę wyczekującą, aby ostatecznie opowiedzieć się po stronie cara. Spodziewanych przez Karola XII posiłków wojskowych nie udzieliła Turcja, chociaż Tatarzy krymscy pozostawali w pełnej gotowości do przekroczenia granicy rosyjskiej³⁹. Klęska Szwedów pod Połtawą 27 czerwca 1709 r. sprawiła, że problem związany z rosyjską ekspansją w stronę Morza Czarnego odżył ze zdwojoną siłą. Porta nie mogła pozostać obojętna wobec widocznego wzrostu potencjału politycznego i militarnego Rosji. Natomiast car zapewniwszy sobie w miarę stabilną sytuację na zachodnio-północnym froncie wojny ze Szwecją (odnowieniu uległa antyszwedzka koalicja z początku wojny; na polski tron powrócił elektor saski August II Wettin; w 1710 r. opanowano pozostałe kluczowe twierdze nieprzyjaciela na terytorium Inflant, Estonii i Finlandii) ufny w siłę uderzeniową swojej armii zdecydował się rozpocząć wojnę z Turcją.

³⁸ ПСЗРИ, Т. I, № 1804.

³⁹ Karol XII liczył również na wsparcie Tatarów astrachańskich. Szerzej na ten temat patrz: Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы, редкол. М.Р. Рыженков, Ю.М. Эскин, Е.Е. Лыкова, отв. ред. Е.Е. Рычаловский, сост. Е.Е. Рычаловский, А.Б. Плотников, Т.А. Лаптева, О.А. Курбатов, П.И. Прудовский, Москва 2011, № 267, 279, 287, 298, 327, 333, 334, 343, 344, 349, 354, 371; Л.Г. Бескровный, Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны, [в:] Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сборник статей, ред. Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, В.А. Диаченко, Н.И. Павленко, Москва 1959, С. 27–28; В.В. Станіславський, Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності, „Український Історичний Журнал” 5 (2008), С. 39–49; P. Krokosz, Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na manifesty (październik-grudzień 1708 r.), „Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne” 1–2 (2009), S. 7–28.

W 1711 r. armia rosyjska dowodzona przez feldmarszałka Borysa Szeremietiewa, której szeregach znajdował się także sam car, przez ziemie Rzeczypospolitej skierowała się w stronę znajdującej się pod turecką zwierzchnością Mołdawii. Piotr I liczył na wydatną pomoc wojskową gospodarów: mołdawskiego i wołoskiego. Pierwszy z nich, Dymitr Kantemir, zgodnie z zawartym wcześniej porozumieniem wsparł niewielkimi siłami rosyjską ekspedycję, lecz drugi Konstantyn Brankowan, nie zdecydował się wystąpić przeciwko Porcie. W swoich rachubach car przeliczył się podwójnie – wbrew jego oczekiwaniom prawosławne narody znajdujące się pod „jarzmem tureckim” nie podniosły powstania i nie przyłączyły się do jego wojsk, a wielki wezyr Baltadży Mehmed Pasza zdołał zebrać ogromną, bo aż ponad 120-tysieczną armię turecko-tatarską. Przeważające siły wroga otoczyły Rosjan nad Prutem i widmo zniszczenia doborowych oddziałów carskich i dostanie się do niewoli samego władcy stawało się realne. Niezwykle groźną sytuację zażegnały zręczne działania carskich dyplomatów – Piotra Szafirowa i Michała Szeremietiewa, którzy zdołali wynegocjować warunki uwolnienia rosyjskiego wojska. Podpisany wówczas układ, zwany traktatem pruckim, w rzeczywistości stanowił klęskę dotychczasowej czarnomorskiej polityki Piotra I⁴⁰. Moskwa za wszelką cenę próbowała przedłużyć termin wykonania podjętego zobowiązania, co skutkowało nieustannym napięciem grożącym nowym konfliktem zbrojnym. Zawarte dwa lata później oficjalne porozumienie potwierdzało wcześniejsze ustalenia – Rosja miała zwrócić Turcji ziemie odebrane jej w 1696 r. oraz zaprzestać wtrącania się w sprawy polskie⁴¹.

Szansa odzyskania utraconego przez Rosję przyczółka azowskiego i ewentualnego uzyskania bezpośredniego wyjścia na Morze Bałtyckie nadarzyła się w latach 30. XVIII w., głównie za sprawą wydarzeń rozgrywających się w Rzeczypospolitej po śmierci króla Augusta II Wettina. Turcja zarzuciła wówczas Petersburgowi złamanie zobowiązań dotyczących ingerencji w wewnętrzne sprawy swego zachodniego sąsiada, co stanowiło tylko jedną z przyczyn możliwego konfliktu. W kwestiach czarnomorskich o wiele bardziej istotne znacznie miały inne czynniki: dążenia pozostającej pod zależnością Chanatu Krymskiego Kabardy do przyjęcia zwierzchności Rosji oraz przejście przez ziemie ostatniej wojsk

⁴⁰ „Relacya o bataliey [...] [Piotra Wielkiego] cara [...] z woyskiem tureckiem [...] pod Falczą [...]”, 30.VI.1711, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), Rkps. 1687, IV, S. 471–474; „Relacya atakowania Braiła”, 12.VIII.1711, BCz, Rkps. 1687, IV, S. 475–476; „Relacya o powodzeniu, które było w armji [...] cara [...] Piotra W. [...] z Turkami y postanowionym wiecznym pokoju” 30.V.1711, BCz, Rkps. 1684, IV, S. 653–656; Документы относящихся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общаго Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева, Сб.РиО, Т. 25, СПб. 1878, № 287, С. 321; *A. Quennerstedt, Vid Prut, [i:] „Karolinska Förbundets Årsbok” 1710 (1711), S. 166–204; ПСЗРИ, Т. IV, СПб. 1830, № 2398.*

⁴¹ ПСЗРИ, Т. IV, № 2515; Т. V, СПб. 1830, № 2687.

krymskich idących do Persji. Nie mniej jednak strona rosyjska starała się wykorzystać nadarżającą się sytuację do uchwycenia tak upragnionych wybrzeży Morza Czarnego⁴². Warto zauważyć, iż już na początku lat 30. XVIII w. Petersburg starał się monitorować spawy wewnętrzne swoich południowych sąsiadów. Stosowny raport odnośnie słabości armii tureckiej i niechęci tamtejszego możnowładztwa, dbającego o swe dobra ziemskie, do angażowania się w nowy konflikt zbrojny przesłał w 1731 r. rezydujący w Turcji rosyjski dyplomata Aleksiej Wieszniakow⁴³. Nie mniej jednak, jak zauważył W. Konopczyński, Porta bardzo obawiała się ekspansji Petersburga w kierunku południowym tuż po tym jak carowej Annie Iwanownie udało się „uspokoić” sprawy w Rzeczypospolitej, dlatego aby się temu przeciwstawić Turcy „chwycili za broń”⁴⁴. W czasie trwającej w latach 1735–1739 wojny oddziały rosyjskie pod dowództwem feldmarszałka Burkharda Münnicha zdołały przerwać linię umocnień perekopskich i wdrzeć się na terytorium Półwyspu Krymskiego, niszcząc tamtejsze miasta, w tym stolicę Bachczysaraj⁴⁵. Ostatecznie próba opanowania Krymu zakończyła się niepowodzeniem. Zawarty w 1739 r. rosyjsko-turecki pokój w Belgradzie sankcjonował jedynie pozostawienie przy Rosji Azowa, który miał zostać zniszczony do fundamentów. Na swobodny dostęp do wód czarnomorskich przyszło Petersburgowi jeszcze poczekać⁴⁶. Jednakże trzykrotne przełamanie perekopskich umocnień przez żołnierzy rosyjskich dobitnie wykazało słabość Chanatu, co w konsekwencji zwiększyło jego zależności od Turcji, obawiającej się utraty swego wasala⁴⁷.

W połowie XVIII w. zauważalna była nawet niechęć strony tureckiej do wspierania antyrosyjskiej polityki chanów krymskich. W październiku 1755 r. turecki reis efendi skierował nawet gniewne pismo do chana Arslana Gereja w związku z jego przygotowaniem do ewentualnej wojny z Rosją, pisząc aby „(...)

⁴² Ф. Брун, Крым в половине XVIII столетия, Одесса 1867, С. 2–4.

⁴³ Первая релация Алексея Анлр. Вешнякова с Босфора, А. Кочубинский, Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739), Одесса 1899, Приложения, № III, С. 13–20.

⁴⁴ [Pokój oliwski 1660...], [w:] Władysław Konopczyński. „Polska i Szwecja”. Materiały źródłowe i wypisy źródłowe, BJ, Rkps. 31/61, N1b.

⁴⁵ Tagebuch des russisch-kaiserlichen Generalfeldmarschalls B.Ch. Grafen von Münnich über den Ersten Feldzug des in den Jahren 1735-1739 geführten Russisch-türkischen Krieges, [in:] E. Herrmann, Beiträge zur Geschichte des russischen Reiches, Leipzig 1843, S. 117–229; G.A. de Halem, Vie du comte Munnich, général-feld-maréchal au service de Russie, Paris 1807, P. 58–134; Турецкая война при императрице Анне. Современная рукопись, с предисловием С.В. Сафонова, „Русский Архив” 3(1878), С. 255–274; А. Кочубинский, Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739), Одесса 1899, С. 71–526; Ф. Брун, Ор. Cit., С. 6.

⁴⁶ В.А. Уляницкий, Дарданеллы, Босфор и Чорное море в XVIII в., Москва 1883, С. 410–411.

⁴⁷ Р.Т. Дейников, От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России, „Отечественная история” 2(1999), С. 81.

nie zajmował się sprawami, które go nie dotyczą”. Wkrótce chan został pozbawiony tronu. Do przetasowań na szczytach władzy doszło również w samej Turcji⁴⁸.

Wraz z objęciem władzy przez carową Katarzynę II w 1762 r. wszelkie kwestie związane z rosyjską polityką południową wysunęły się na plan pierwszy. Kontrolująca ujście Donu Turcja stanowiła nieustanne zagrożenia dla Rosji, gdyż mogła bez przeszkód wtrącać się zarówno w sprawy polskie jak i perskie (kwestia władania ziemiami nad Morzem Kaspijskim). Oprócz tego Porta miała całkowitą zwierzchność nad Chanatem Krymskim, którego wojska bez żadnych problemów mogły pustoszyć ziemie rosyjskie. Dla Petersburga zawarcie pokoju belgradzkiego było swoistym krokiem wstecz, co też zostało wyrażone w zapiskach kanclerza Michała Worocowa: „A na przyszłość dla Rosji pragnąc należy, aby zdobyciem Półwyspu Krymskiego lub ujścia Donu, lub innego miejsca sposobnego dla trzymania floty na Morzu Czarnym uzyskać sobie nad nim na trwałe [kontrolę – P.K.], a tym samym azjatyckie i inne pobliskie do tego morza europejskie ziemie, prowincje Porty Otomańskiej, także miasto Konstantynopol, i w ogóle Turków i Tatarów, trzymać w strachu (...), a tamtejszy handel obrócić na swoją korzyść, i rozwinąć go od południowej strony Europy”⁴⁹. Wówczas to „sprawa krymska” stała się głównym wyznacznikiem rosyjskiej polityki zagranicznej. W lipcu 1762 r. Woroncow przedstawił dokument zatytułowany „O Małej Tatarii”, w którym przekonywał, iż Rosja na południowych granicach winna stworzyć linie obronne i utrzymywać dużą liczbę żołnierzy z powodu ciągłego zagrożenia ze strony Chanatu. Kanclerz podkreślał, że Krym odgrywa kluczową rolę zarówno dla Turcji jak i Rosji – do czasu, kiedy będzie pod władzą Porty będzie stanowił nieustanne zagrożenie, jeśli zaś znalazłby się pod władzą carów, lub ewentualnie stałby się niezależny, to Rosja zyskiwałaby szansę umocnienia swojej pozycji nad Morzami Azowskim i Czarnym, co łączyłoby się z kontrolą „południowych krajów” i przejęciem tamtejszego handlu. Woroncow zauważał, że tatarska polityka kolonizacyjna nad Dnieprem niesie ze sobą zagrożenie, głównie natury gospodarczej, dla Siczy Zaporoskiej i Nowej Serbii oraz innych pobliskich terenów wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego. Dyplomata zalecał ustanowić przy chanie krymskim posła (konsula) ze specjalnymi prerogatywami, który byłby w stanie bronić interesów kupiectwa rosyjskiego⁵⁰.

⁴⁸ М.Ю. Анисимов, Российская дипломатия в Европе в середине XVIII века (от Ахенского мира до начала Семилетней войны), Москва 2012, С. 306–307.

⁴⁹ Описание состояния дел во время Государыни Императрицы Елизаветы Петровны (Сочинено графом М.Л. Воронцовым в июле 1762): О Порте Оттоманской, [в:] Архив кн. Воронцова (далее: АКВ), Кн. XXV, Москва 1882, С. 301–302.

⁵⁰ Ibidem, С. 308–312.

Katalizatorem rozwiązania „sprawy krymskiej” okazała się wojna rosyjsko-turecka z lat 1768–1774, w której po stronie Porty uczestniczyły siły Chanatu⁵¹. Początkowo działania armii rosyjskiej skoncentrowane były na kierunku bałkańskim, wobec czego Krym stanowił swego rodzaju drugorzędny, choć niezwykle istotny, teatr wojenny. W marcu 1770 r. Petersburg, pomimo znacznej przewagi wojskowej, nie zdecydował się na aneksję słabego politycznie Chanatu, lecz rozpoczął silne naciski na jego władze, aby te podjęły starania mające zapewnić Tatarom i Nogajom wywalczenie niezależności od Turcji. Miało to zjednać Tatarów do polityki rosyjskiej, a tym samym zabezpieczyć operacje armii carskiej nad Dunajem i przyczynić się do uzyskania dostępu do Morza Czarnego, na które Rosja mogłaby wprowadzić swoją flotę wojenną – zarówno jednostki operujące na Morzu Śródziemnym, jak i sposobną do działania flotyllę azowską⁵². O losie Krymu przesądziły sukcesy militarne Rosjan na terytorium Mołdawii: 7 lipca tego roku nad rzeką Larga, prawym dopływem Prutu, armia feldmarszałka Piotra Rumiancewa rozbiła siły tatarsko-tureckie. Kolejny sukces przypadł wodzowi już 18 lipca, kiedy nad rzeką Kahul także zdołał pobić przeciwnika⁵³. Starcia te zadecydowały o zajęciu księstw naddunajskich (hospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny) przez Rosjan, a także przyczyniły się do wypowiedzenia dotychczasowego posłuszeństwa Turcji przez Tatarów budziackich i jedysańskich oraz zmusiły chana krymskiego Kapłana II Gereja do zbliżenia z Petersburgiem⁵⁴. W 1771 r. feldmarszałek Rumiancew na czele 60 000 żołnierzy skutecznie odciągnął wojska tureckie od Krymu, dając tym samym możliwość księciu Wasylowi Dołgorukiemu skierowanie głównego uderzenia armii rosyjskiej właśnie w stronę półwyspu⁵⁵. Dla Rosjan droga na Krym stała otworem, gdyż po sukcesach carskiego oręża nad Larga i Kahulem Tatarzy nie przejawiali męstwa, a „duch bojowy Ordy zanikł już bezpowrotnie”⁵⁶.

Rosyjska inwazja na Krym rozpoczęła się wiosną 1771 r. przy wydatnym wsparciu Nogajów Kan Membet beja, naturalnie w zamian za podarunki w

⁵¹ *Н.И. Колесников*, Присоединение Крыма к Российской империи в XVIII в., ВИ 10 (2013), С. 131.

⁵² *Протоколы Совета в царствование Екатерины II-й*, Ч. 1: Протоколы Совета 1768–1787. Первая турецкая война и первый раздел Польши, [в:] Архив Государственного Совета, Т. I: Совет в царствование Екатерины II-й. (1768–1796 гг.), СПб. 1869, Столб. 43–46; *С.Ф. Орешкова*, Крымское ханство в 70-е годы XVIII в., ВИ 7(2008), С. 121.

⁵³ *В. Борисов, А. Сыцялко*, Походы 64-го Пехотного Казанского Его Императорского Высочества князя Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886, СПб. – 1888, С. 143–149; *А. Баюв*, Курс истории Русского Военного Искусства, Вып. V: Эпоха Императрицы Екатерины II-й, СПб. – 1909, С. 141–172.

⁵⁴ *В.Е. Возгрин*, Исторические судьбы крымских татар, Москва 1992, С. 259.

⁵⁵ *А.К. Баюв*, Очерк военного искусства и состояние рус. армии при ближайших преемниках Петра Великого, История русской армии и флота, Москва 1911, С. 56.

⁵⁶ *L. Podhorodecki*, Op. Cit., S. 254.

wysokości 10 000 rubli. Oddziały księcia Dołgorukiego opanowały poszczególne miasta i twierdze krymskie – Perekop, Gözlewe, Kaffę oraz Bachczysaraj. Z Krymu wypędzony został ostatni bejlerbej turecki Ibrachim pasza, a chan Selim III Gerej został zmuszony do szukania schronienia w Stambule. Działania te skazane byłyby zapewne na porażkę gdyby książe Dołgoruki nie przekupił tatarskich wielmożów, w tym członków rodziny chana. Jednym z pozyskanych był Szachin Gerej, który liczył na objęcie tronu przy wsparciu rosyjskich bagnetów⁵⁷. Tym czasem nowym chanem, przy wydatnym poparciu rosyjskiego wodza, został jego brat Sahib Gerej II. Szachin Gerej został natomiast kałgą sułtanem – drugim człowiekiem w hierarchii władz krymskich⁵⁸. 25 czerwca 1771 r. Dołgoruki i przedstawiciele Chanatu podpisali wstępne umowy o kwestii odłączenia się Krymu od Turcji i zawarcia sojuszu z Rosją. Nowy chan zapewnił, że Krym przyjął życzliwie wojska Dołgorukiego, które przybyły oswobodzić go z jarzma tureckiego⁵⁹. W październiku tego roku tajny radca hrabia Nikita Panin przekonywał rosyjskie czynniki rządzące, że działania zmierzające do ustanowienia niezależności Krymu od Porty będą doskonałą kartą przetargową podczas rozmów mających doprowadzić do podpisania pokoju kończącego wojnę⁶⁰. W. Wozgrin informuje, iż jeszcze w lutym 1771 r. w instrukcji skierowanej przez Katarzynę II do hrabiego Aleksego Orłowa znalazł się „sekretny polityczny plan” polegający na przecignięciu na stronę rosyjską Tatarów krymskich, tak jak uczyniono to z Nogajami, co w konsekwencji doprowadziłoby do trwałego zdobycia półwyspu⁶¹. Z kolei z doniesienia Panina do Dołgorukiego z 28 marca 1772 r. jasno wynika, iż Katarzyna II z radością przyjęła taki obrót sytuacji i zdecydowała się wysłać na Krym poselstwo mające zawrzeć stosowne porozumienie, dające maksymalne korzyści zarówno strategiczne – kontrola twierdz krymskich, jak i gospodarcze – rozpoczęcie handlu czarnomorskiego przez flotę rosyjską⁶². Potwierdzenie woli carowej, które gwarantowało Krymowi niezależność oraz opiekę Rosji jeszcze w tym samym roku zwiózł do Bachczysaraju goszczący w Petersburgu wysłannik chana kałga sułtan Szahin Gerej⁶³.

Pomimo, iż Krym znalazł się pod całkowitą kontrolą Rosji, naturalnie za sprawą obecności wprowadzonych tam wojsk, kwestia jego dalszej przyszłości pozostawała otwarta. Do czasu wyjaśnienia „kwestii krymskiej” zerwane zostały

⁵⁷ Ф.Ф. Лашков, Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г., [в:] „Записки Одесского общества истории и древностей”, Т. 14, Одесса 1886, С. 5.

⁵⁸ В.Е. Возгрин, *Ор. Cit.*, С. 260; С.Ф. Орешкова, *Ор. Cit.*, С. 122.

⁵⁹ Н.И. Колесников, *Ор. Cit.*, С. 131.

⁶⁰ Протоколы Совета..., Столб. 115.

⁶¹ В.Е. Возгрин, *Ор. Cit.*, С. 270; В.А. Уляницкий, *Ор. Cit.*, С. 155–166.

⁶² Два письма графа Н.И. Панина князю В.М. Долгорукову-Крымскому. 1772, [в:] АКВ, Кн. XXVI, Москва 1882, № 1, С. 81–91.

⁶³ Ibidem, № 2, С. 92–98.

toczące się wówczas rosyjsko-tureckie rokowania pokojowe w Fokszanach. W tak zaistniałych okolicznościach książę Dołgoruki otrzymał polecenie zawrzeć z chanem traktat sojuszniczy, który jednocześnie miał jasno stwierdzać niezależność Krymu⁶⁴. Porozumienie pomiędzy Rosją i Krymem podpisano 1 listopada 1772 r. w Karasubazarze, dużym krymskim mieście zamieszkanym głównie przez chrześcijan (Ormianie, Grecy) i Żydów⁶⁵. Zgodnie z ustaleniami Chanat zachowywał dawną formę rządów, przy czym o wyborze nowego władcy miano zawiadamiać Petersburg. Strona rosyjska nie wymagała od Bachczysaraju pomocy wojskowej, lecz zapewniła sobie pozostawienie na Krymie swoich oddziałów, jako gwaranta tatarskiej niezależności. Ponadto w rękach rosyjskich miały pozostać dwie strategicznie ważne twierdze: Kercz i Jenikale, o które starania podjęto znacznie wcześniej. Uzgodniono również kwestie dotyczące wzajemnych stosunków handlowych. Przy chanie miał także przebywać rezydent rosyjski, sprawujący swego rodzaju kontrolę nad wypełnianiem powziętych zobowiązań. Równocześnie z traktatem Tatarzy podpisali deklarację o odłączeniu się od Turcji, która widząc przewagę rosyjską podjęła działania mające zahamować utratę Krymu. Wśród samych Tatarów zawarcie tego porozumienia wywołało mieszane uczucia, gdyż w takim samym stopniu obawiali się Turcji jak i Rosji⁶⁶. Działania tej ostatniej były czysto koniunkturalne. Wymownym tego dowodem jest charakterystyka Tatarów krymskich przesłana do Grigorija Orłowa przez rosyjskiego posła na Krym Jewdokija Szczerbina, który drogą nacisków i przekupstw zdołał wówczas skłonić chana do ustępstw na rzecz Rosji: „(...) ten naród jest do nas [nastawiony – P.K.] stanowczo fałszywie i wszystko czyni podstępnie dla samego tylko pozoru i oszustwa”⁶⁷.

Wkrótce doszło do zakończenia wojny rosyjsko-tureckiej i 10 lipca 1774 r. w Küczük Kajnardży obydwie strony podpisały traktat pokojowy. Rosja uzyskiwała dostęp do Morza Czarnego oraz prawo żeglugi przez Bosfor i Dardanele. Ponadto

⁶⁴ *Е.И. Дружинина*, Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. Его подготовка и заключение, Москва 1955, С. 148–159.

⁶⁵ [И.] *Тунманн*, Крымское ханство, перевод с немецкого издания 1784 г., Н.Л. Эрнста, С.Л. Беляевской, примечания, предисловие и приложения Н.Л. Эрнста, Симферополь 1937, С. 37.

⁶⁶ ПСЗРИ, Т. XIX, СПб. 1830, № 13934; *В.А. Уляницкий*, Ор. Cit., С. 422; *Н.И. Колесников*, Ор. Cit., С. 131; *Ф. Лашков*, Шагин-Гирей, последний крымский хан. (Исторический очерк), „Киевская старина” 9 (1886), С. 47–48; *П.Г. Бутков*, Материалы для новой истории Кавказа с 1722-го по 1803 год, Нальчик 2001, С. 308; *Р.Т. Дейников*, Ор. Cit., С. 82. Urzędnicy i duchowni krymscy mieli podjąć decyzję o oddzieleniu się od Turcji i stworzeniu „niezależnego kraju” i podpisać stosowny dokument jeszcze 25 czerwca 1771 r., zob. *В.А. Уляницкий*, Ор. Cit., Приложения, № 63, С. 140. Strona rosyjska do zbrojnego zajęcia Kerczu i Jenikale szykowała się już w 1770 r., aby w ten sposób uzyskać wyjście na Morze Czarne, zob. Протоколы Совета..., Столб. 339. Kwestia opanowania owych twierdz, a także Kaffy, rozpatrywana była przez Rosjan także w listopadzie 1771 r., zob. Протоколы Совета..., Столб. 208–209.

⁶⁷ *В.А. Уляницкий*, Ор. Cit., Приложения, № 63, С. 138–139.

zagwarantowała sobie prawo do ingerowania w wewnętrzne sprawy Mołdawii i Wołoszczyzny oraz zwierzchność nad Cerkwią prawosławną na terenie Imperium Osmańskiego. W odniesieniu do Chanatu Krymskiego postanowiono, iż będzie on państwem niepodległym, przy czym sułtanowi pozostawiono prawo zwierzchności nad tamtejszymi muzułmanami⁶⁸.

Dla Krymu nastał czas tzw. niezależności, który zwykle się zamykać w latach 1772–1783. Podkreślić jednak należy, iż była to specyficzna niezależność pod całkowitą kontrolą Rosji⁶⁹. Pomimo sprzyjających okoliczności Petersburg nie zdecydował się wówczas włączyć Chanatu w skład imperium z kilku nader istotnych powodów. Zdaniem rosyjskich kół rządzących Tatarom ciężko byłoby narzucić obowiązujące w całym państwie podatki. Ponadto samo przyłączenie półwyspu mogłoby spowodować niepotrzebne napięcie polityczne w regionie, gdyż sąsiednie państwa z obawą patrzyły na zbyt ni wzrost potęgi Rosji⁷⁰. L. Podhorodecki dokonał podziału dziejów niepodległego Krymu na trzy okresy, z których pierwszy przypadał na lata 1774–1776, kiedy „krymska elita władzy starała się rzeczywiście umocnić niezależność państwa i szukała oparcia w Turcji”⁷¹. Wówczas doszło do ostrej rywalizacji pomiędzy dwiema orientacjami – prorosyjską i proturecką. W 1775 r. Dewlet Gerej III zdołał zbrojnie przejąć władzę, usunął prorosyjsko nastawionego Sahib Gereja II, zyskując nawet chwilowe i całkowicie taktyczne uznanie przez Rosję. Katarzyna II nie zamierzała jednak tracić kontroli nad Chanatem. W 1776 r. wojska rosyjskie po raz kolejny wkroczyły na Krym, rozpoczynając tym samym drugi z wyróżnionych przez historyka okres. Nowym chanem przy poparciu Rosji, na pewien czas, został Szahin Gerej. Z kolei ostatni okres krymskiej niepodległości zdaniem L. Podhorodeckiego przypadł na lata 1778–1783. Przywrócony przez Rosję na tron w 1779 r. Szahin Gerej podjął wtedy bardzo odważne reformy gospodarcze, polityczne i wojskowe, mające w konsekwencji wzmocnić jego władzę⁷². Stworzenie nowoczesnego państwa tatarskiego z góry skazane było na porażkę, ponieważ Katarzyna II nie zamierzała tracić uzyskanej już kontroli nad tymi strategicznie ważnymi ziemiami. Zanim to jednak nastąpiło strona rosyjska podjęła stosowne działania mające osłabić Krym, aby jego aneksja odbyła się bez zbędnych przeszkód i była jedynie formalnością. Reformatorska działalność chana, szczególnie dążność do stworzenia regularnej armii, wywołała bunt wśród Tatarów, których naturalnym sojusznikiem była Turcja⁷³. Owe niepokoje wewnętrzne

⁶⁸ ПСЗРИ, Т. XIX, № 14164.

⁶⁹ С.Ф. Орешкова, *Op. Cit.*, С. 121.

⁷⁰ В.А. Уляницкий, *Op. Cit.*, С. 145.

⁷¹ L. Podhorodecki, *Op. Cit.*, S. 267. Nieco inny podział, znacznie bardziej rozbudowany, bo wykraczający poza XVIII w., zaproponował R. Diejnikow, zob. P.T. Дейников, *Op. Cit.*, С. 87–88.

⁷² L. Podhorodecki, *Op. Cit.*, S. 268–269.

⁷³ P.T. Дейников, *Op. Cit.*, С. 83–84.

wstrząsające Chanatem były tylko czynnikiem działającym na rzecz całkowitej aneksji, co też doradzali Katarzynie II jej współpracownicy, m.in. Piotr Rumiancew na początku 1777 r.⁷⁴

Po zawarciu pokoju w Küczük Kajnardży Rosja postanowiła osłabić potencjał gospodarczy Chanatu, dokonując przesiedlenia zamieszkujących jego tereny chrześcijan zajmujących się głównie rzemiosłem, sadownictwem oraz uprawą roli. Już w 1775 r. do Kerczu, Jenikale oraz na ziemie guberni azowskiej i do Taganrogu przybyli wysiedleni z Krymu Grecy. Całą akcją kierował faworyt carowej książę Grigorij Potiomkin i dowódca wojsk rosyjskich stacjonujących na Krymie Aleksander Prozorowski. Ze strony krymskich chrześcijan w te kwestie zaangażowany był metropolita gocki i kaffski Ignatij (Mariupolski), który w latach 1776–1777 podjął ze stroną rosyjską sekretne rozmowy odnośnie kolejnych przesiedleń. Petersburg był tym naturalnie zainteresowany, gdyż władzom rosyjskim brakowało ludzi do zasiedlania ziem Nowej Rosji⁷⁵. Przesiedlenie osłabiało ekonomicznie Krym, gdyż główna część dochodów skarbu chańskiego pochodziła właśnie od chrześcijan. Szahin Gerej próbował protestować przeciwko tej polityce, lecz obecność wojsk rosyjskich połączona z kosztownymi upominkami dla niego samego i tatarskich dostojników, przyniosły spodziewane rezultaty. W 1779 r. z Chanatu przesiedlono 3763 rodzin: 18 391 Greków, 219 Gruzinów, 161 Mołdawian (w tym 1 metropolitę, 83 duchownych i 3 mnichów). Krym opuścili też Ormianie, którzy osiedli w Rostowie nad Donem. Pod władzą chana pozostało zaś około 15 000 Greków. W tym kontekście warto podkreślić, iż władze rosyjskie nie miały oficjalnie prawa wydawać rozkazów poddanym innego państwa, wobec czego zastosowały chytry wybieg i powołały się na punkt 2 reskryptu z 28 maja 1775 r. odnośnie zezwolenia Grekom na podjęcie służby w jednostkach floty carskiej⁷⁶. Według informacji podanych przez N. Dubrowina z Krymu w owym czasie miało odejść aż do 30 000 chrześcijan⁷⁷.

Panowanie Szahin Gereja charakteryzowało się dążnością Rosji, szczególnie w latach 80. XVIII w., do utrzymania jego osoby na tronie, co wiązało się z udziałem stacjonujących na półwyspie wojsk carskich w walce z powstańcami popieranymi przez Turcję⁷⁸. 14 grudnia 1782 r. Katarzyna II w tajnym reskrypcie

⁷⁴ Архив Военно-Походной канцелярии Графа П.А. Румянцева-Задунайского, Ч. IV, 1777–1786: Всеподданнейшая донесения и письма Графа Румянцева-Задунайского. 1777 год, сообщил М.О. Судиенко, „Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских”, 1875, Кн. IV, Отд. II, С. 17, 34.

⁷⁵ Ф.П. Ходеев, Переселение греков из Крыма в Новороссию в XVIII в., ВИ 6(2009), С. 115.

⁷⁶ ПСЗРИ, Т. XX, СПб. 1830, № 14284.

⁷⁷ Н. Дубровин, Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения, т. I: 1775–1777 гг., СПб. 1885, Предисловие, С. 5.

⁷⁸ Подписанный Имп. Екатериною II рескрипт кн. Г.А. Потемкину об усмирении военною силою возникшого в Крыму мятежа и восстановлении власти Шагин-Гирея, Сб.РиО, Т. 27, С. 210–211.

do księcia Potiomkina w odniesieniu do działań związanych z przyłączeniem Krymu poleciła, aby „(...) на zawsze ко́нчыть справу наше ze wspomnianym państwem”. Potiomkin otrzymał od władczyni konkretne wytyczne dotyczące aneksji, wśród których brano pod uwagę m.in. śmierć, porwanie lub zdradę ówczesnego chana⁷⁹. Równocześnie Potiomkin otrzymał drugi tajny reskrypt ze wskazaniem, w jaki sposób zachować się w przypadku rozpoczęcia przez Turcję akcji wspierającej ewentualne antychańskie, a zarazem antyrosyjskie, powstanie na Krymie⁸⁰. W całej sprawie Rosjanie, obawiając się zapewne reakcji strony tureckiej, zachowywali stosowne pozory i 30 grudnia 1782 r., podkreślili niezależność Chanatu, tłumacząc jednocześnie, że przebywają na Krymie „(...) w celu ochrony niezależności tatarskich narodów i obrony ustanowionego prawem ich władcy”⁸¹. W styczniu 1783 r. przeciwnicy Szahin Gereja zostali ostatecznie pokonani, z czego radości w korespondencji skierowanej do Potiomkina nie ukrywała Katarzyna II⁸². Warto jednak zauważyć, iż carowa za wszelką cenę dążyła do minimalizacji swojego udziału (właściwie jej wojsk) w tych działaniach. Wymownym tego jest dowodem skierowanie 7 lutego 1783 r. do Potiomkina reskryptu nakazującego zaprzestanie restrykcji podjętych przez Szahin Gereja wobec swoich przeciwników politycznych⁸³. Co więcej, w 1783 r. Katarzyna II zdecydowała się przyznać chanowi, jako pierwszemu nie prawosławnemu dostojnikowi, najwyższe rosyjskie odznaczenie wojskowe Order Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła⁸⁴.

Ostateczne włączenie Krymu skład Imperium Rosyjskiego nastąpiło wraz z wydaniem oficjalnego manifestu przez Katarzynę II 8 kwietnia 1783 r., w którym na samym wstępie władczyni uzasadniła swoją decyzję słowami: „Podczas minionej wojny z Portą Otomańską, kiedy siły i zwycięstwa Naszego oręża dawały Nam pełne prawo zostawić przy sobie Krym, będący w Naszych rękach, My tym i innym zawojowanym terytoriom podarowaliśmy wówczas przywrócenie dobrych

⁷⁹ Подписанный Имп. Екатериною II рескрипт кн. Г.А. Потемкину о необходимости присоединить а России Крым при первом к тому поводе; в случае же мирного поведения Турции, ограничиться вперед до времени овладением Ахтиарской гавани (Севастополя), *ibidem*, С. 223.

⁸⁰ Подписанный Имп. Екатериною II рескрипт кн. Г.А. Потемкину о принятии мер на случай открытия турками военных действий для поддержания мятежа в Крыму, *ibidem*, С. 225–226. Podobne wytyczne książę otrzymał w styczniu 1783 r., zob. *ibidem*, С. 230.

⁸¹ Рескрипт императрицы – Я. Булгакову, [в:] *Н. Дубровин*, *Op. Cit.*, Т. IV: 1775–1777 гг., СПб. 1885, № 296, С. 975.

⁸² Подписанный Имп. Екатериною II рескрипт кн. Г.А. Потемкину с изъявлением могоаршого удовольствия за усмирение мятежа в Крыму и водворение там власти Шагин-Гирея, *Сб.РЮ*, Т. 27, С. 230.

⁸³ Подписанный Имп. Екатериною II рескрипт кн. Г.А. Потемкину о необходимости прекратить жестокия казни, производимыя Шагин-Гиреем по укрощении бунта в Крыму, *Сб.РЮ*, Т. 27, С. 231–233.

⁸⁴ Подписанный Имп. Екатериною II указ кн. Г.А. Потемкину, с приложением письма к хану Шагин-Гирею о пожалованной ему Андреевской ленте, *ibidem*, С. 267.

stosunków z Portą Otomańską, aby przekształcić w końcu narody tatarskie w kraj wolny i niezależny”⁸⁵. O wiele więcej o rosyjskiej polityce wobec Krymu mówi reskrypt wydany tego samego dnia Potiomkinowi, gdzie wyraźnie wskazano, iż celem imperialnej polityki jest nie tylko zajęcie Krymu, lecz również uchwycenie strategicznie ważnego ujścia Dniepru⁸⁶. Wszystko szło zgodnie z planami Petersburga. W piśmie z 5 maja tego roku Katarzyna II informowała Potiomkina, że chan Szahin Gerej zrzekł się tronu⁸⁷. Pomimo szumnej deklaracji carowej o przyłączeniu ziem swego południowego sąsiada sytuacja polityczna dla Rosji nie przedstawiała się korzystnie, gdyż Sambuł nie pogodził się z utratą Chanatu. Zatem nie powinno dziwić, że Katarzyna II w czerwcu nakazała Potiomkinowi, aby ten przyspieszył faktyczne zajęcie Krymu⁸⁸. Operacja związana z opanowaniem Krymu łączyła się z działaniami zabezpieczającymi wojsk rosyjskich na terenach Rzeczypospolitej. Wysłane tam jednostki miały stanowić osłonę głównych sił inwazyjnych od strony Mołdawii i Wołoszczyzny, a także przeciwdziałać ewentualnym wystąpieniom szlachty polskiej, która pamiętała o tureckiej pomocy okazanej konfederatom barskim⁸⁹.

Przywołany już wcześniej niemiecki uczoney Johann Thunmann, który sporządził drobiazgowy opis dziejów Krymu z czasu jego aneksji przez Rosję podaje, iż całe państwo chanów zamieszkane było przez około 400 000 mieszkańców⁹⁰. Sam Półwysep Krymski aż do podboju przez Rosję był bardzo ludny i jak już wyżej zauważono opustoszał wraz z wysiedleniem chrześcijan w latach 70. XVIII w. Z samego Bachczysaraju nastąpił duży odpływ Greków, którzy odeszli do Mariupola oraz Ormian osiadłych w Nachiczewaniu nad Donem. Stolica chanatu ucierpiała jednak najmniej spośród wszystkich miast zajętych przez najeźdźców. Paweł Sumarokow, carski urzędnik i literat, który pod koniec XVIII w. odbył tam podróż w odniesieniu do dawnej rezydencji chańskiej napisał, iż pałac stał się „(...) twardym trofeum chwały państwa rosyjskiego”⁹¹. Z czasem

⁸⁵ ПСЗРИ, Т. XXI, СПб. 1830, № 15708.

⁸⁶ Приложение к рескрипту на имя кн. Г.А. Потемкина от 8 апр. 1783 г., Сб.РИО, Т. 27, С. 244–246.

⁸⁷ Собственноручное письмо Имп. Екатерины II кн. Г.А. Потемкину о том, что Шагин-Гирей отказывается от крымского ханства, о Ефимовиче и адмирале Грейге, *ibidem*, С. 255–256.

⁸⁸ Собственноручное письмо Имп. Екатерины II кн. Г.А. Потемкину об ускорении занятия Крыма, приготовлениях к войне с Турцею и отерочке свидария с Густавом III, *ibidem*, С. 263.

⁸⁹ T. Srogosz, Dywizja ukraińska i podolska wobec wkroczenia armii rosyjskiej do Rzeczypospolitej w 1783 roku, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 16(2009), С. 133–137.

⁹⁰ [И.] Тунманн, *Op. Cit.*, С. 15.

⁹¹ П. Сумароков, Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, Павлом Сумароковым. С историческим и топографическим описанием всех тех мест, Москва 1800, С. 129, 134.

nastąpił też napływ chrześcijan i Żydów, a na samym półwyspie w owym czasie była tylko jedna rosyjska osada znajdująca się w pobliżu Starego Krymu, zamieszкана przez żołnierzy po upływie terminowej służby wojskowej⁹². Warto nadmienić, iż owa obecność wojsk rosyjskich nie była mile widziana przez żołnierzy z jednostek tatarskich. Wspólna służba z carskimi żołnierzami, a właściwie podległość komendzie rosyjskiej, także niosła swego rodzaju niezadowolone. Zdarzały się nawet przypadki dezercji całych oddziałów tatarskich, czego przykładem jest przejście, najprawdopodobniej w 1790 r., aż 218 żołnierzy z końmi i ekwipunkiem wojskowym na tereny Rzeczypospolitej⁹³.

Opanowanie strategicznie położonego Półwyspu Krymskiego było wielkim sukcesem południowej polityki Rosji, a zarazem wpisywało się w ogólny schemat działań jej imperialnej polityki. Całkowite podporządkowanie ziem Chanatu Krymskiego dawało Petersburgowi możliwość skuteczniejszego oddziaływania politycznego zarówno na kwestie bałkańskie jak i kaukaskie. W całym kontekście nie sposób nie zgodzić się z opinią A. Moczanowa, który uznał aneksję Krymu jako „(...) pierwszy etap na drodze w stronę Bosforu”⁹⁴. A wywalczenie swobodnej żeglugi przez cieśniny łączące Morze Czarne ze Śródziemnym oraz opanowanie Konstantynopola, jako „bardzo odległy projekt”, był z konsekwencją realizowany już przez poprzedniczki „Semiramidy Północy” – Annę Iwanowną i Elżbietę Piotrowną⁹⁵.

W 1787 r. Katarzyna II udała się z wizytą na Półwysep Krymski, co wywołało naturalne wzburzenie na dworze sułtańskim, gdzie nadal nie umiano pogodzić się z utratą niedawnego wasala. W nowych okolicznościach przewagę miała jednak strona rosyjska, gdyż posiadanie Krymu z jego portami dawało jej nie lada atut w przyszłej rozgrywce z Portą. Jak zauważył przebywający tam wówczas cesarz Józef II z Sewastopola można było drogą morską dotrzeć do Konstantynopola zaledwie w dwie lub półtorej doby⁹⁶.

⁹² Ibidem, s. 179.

⁹³ Ekstrakt z raportów JP Sużykowskiego i Lubowidzkiego, majorów z brygady JP Lubowidzkiego, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, Rkps. 4583, K. 198–199.

⁹⁴ А.Е. Мочанов, Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством, Симферополь 1929, С. 60. Uderzenie korpusu rosyjskiego bezpośrednio na Konstantynopol było rozważane przez Rosję także na początku 1772 r., zob. Протоколы Совета..., Столб. 142–143.

⁹⁵ L. Konopczynski, Le probleme baltique dans l'histoire moderne, „Revue Historique” 162 (1929), P. 316–317.

⁹⁶ Письма императора Иосифа II к фельдмаршалу Ласси во время путешествия в Херсон и Крым в 1787 году, „Русский архив” 1 (1880), № 4, С. 364.

Павло Крокош (м. Краків)

Кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії XVI–XVIII ст.
Папського університету Іоанна Павла II у Кракові

“Здобуте без пролиття крові квітня 9, 1783 року”. Імперська політика Росії щодо Кримського ханату в XVI–XVIII ст.

У статті розглядаються питання боротьби Російської держави за вихід до узбережжя Чорного моря у XVI–XVIII ст., що було досягнуто в часи правління Катерини II шляхом тиску російської армії і підкупу татарської адміністрації.

Ключові слова: Крим, Кримське ханство, Російська імперія, Катерина II.

“Добытое без пролития крови апреля 9, 1783 года”. Имперская политика России по отношению к Крымскому ханату в XVI–XVIII в.

В статье рассматриваются вопросы борьбы Российского государства за выход к побережью Черного моря в XVI–XVIII вв., что было достигнуто во времена Екатерины II путем давления российской армии и подкупа татарских чиновников.

Ключевые слова: Крым, Крымское ханство, Российская империя, Екатерина II.

Галенко Олександр (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

завідувач сектора

Інституту історії України НАН України

УДК 93/94 (474) «16/17»

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ ДОБИ У СВІТЛІ ОСМАНСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Османські джерела на прикладі уривків з хроніки історика Наїми демонструють винятково вороже ставлення османців до українських козаків та слов'янського християнського населення України. Проте у них же знаходяться важливі визнання того, що українці першими у світовій історії поклали край пануванню кочових скотарів на території Євразійського степу. Крім того, османські джерела становлять цінність для вивчення духовної культури та політичної традиції степових спільнот, а отже і для вивчення українсько-тюркських стосунків за межами виключно воєнного змагання.

Ключові слова: *південь України, Євразійський Степ, турецько-татарська доба, османські джерела, українсько-тюркські стосунки.*

Маргіналізація української гуманітаристики разом з фізичним знищенням українських та кримськотатарських тюркологів у 1930-х рр. перешкождали зверненню до альтернативних, у першу чергу тюркомовних джерел, адже український степ від навали гунів кінця IV ст. був переважно населений тюркомовними народами, тоді як писемна спадщина іраномовних степовиків не збереглася, навіть якщо існувала.

Серед тюркомовних джерел найбільший масив утворюють саме джерела османсько-турецькою мовою, що була основною діловодною та літературною мовою на території Османської імперії, включно з Кримським ханатом. Звернення до цього масиву інформації обіцяє багато для вивчення минулого півдня України. Поки що перекладом та дослідженням цих джерел в Україні займаються поодинокі дослідники, і на разі не випадає розраховувати на їхню масову публікацію. Проте ознайомлення навіть з поодинокими джерелами стимулює перегляд існуючих поглядів та негайну відмову від грубих фальсифікацій та стереотипів. Утім, воно, навпаки, може застерегти від невиправданих спекуляцій, навіть якщо вони робляться з добрими намірами, як це буває від прагнення відповісти на загострений суспільний інтерес.

Під цим оглядом нижче пропонується вибірка повідомлень з хроніки османського історика Мустафи Наїми (1655–1716 рр.) про події на півдні

України XVII ст. Дана хроніка називається «Сади Гюсейна у конспекті з історій сходу-заходу», але відома також просто як «Хроніка Наїма». Вона є компілятивним джерелом, в якому переповідаються та цитуються хроніки інших авторів, зокрема, Ібрагіма Печеві та Гасан-Бей-заде, а також інші джерела, зокрема, листи, рапорти, угоди. Крім того, автор обіймав посаду офіційного історіографа Османської держави, тож його оцінки значною мірою відбивають погляди султанського двору і загалом верхівки османського суспільства. Текст цитується із зазначенням у дужках сторінок за виданням: Naîmâ Mustafa Efendi. Tarih-i Na'ima (Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahbârî'l-hafikayn) / Hazırlayan Mehmet İpşirli. – Ankara: Türk tarih Kurumu, 2007.

Зважаючи на образ ворога, що цілеспрямовано прививався історичній пам'яті про турецько-татарське населення півдня України, османські джерела викликають інтерес у сподіванні ревізії українсько-тюркських відносин. Здавалося б, що вони обіцяють відкрити невідомі за іншими джерелами приклади мирного українсько-тюркського сусідства. Та вже з першого погляду така мета скидається абсолютно примарною.

Наїма, справді, досить часто озивається про українців під різними власними іменами. Найчастіше це було слово *kazak* – козак, адже саме війни з ними здебільшого й привертали увагу хроніста. Зберігався за українцями й традиційний етнонім *rus* – русин, тоді як, до речі, тодішні росіяни фігурували під назвою *moskov*. Слід відзначити, що слово *rus* зберігалося і в ролі назви території – *Rus memleketi* «Руське володарство», *memalik-i Rus* «володарства Руса», *vilayet-i Rus* «країна Руса». Етнонім *leh*, себто лях/поляк, також міг поширюватися на українців, як це зроблено у ремарці про Хотинську війну 1621 р., в якій українське козацтво відіграло важливу роль: «Старий Табір (Ескі Табур), що по лівій стороні від фортеці Хотин, [...] де покійний султан Осман Газі мав з ляськими недовірками битву» (с. 777). Не вийшло з ужитку й давнє арабське означення слов'ян *saklab* (*sakaliba* у множині).

Часто ці етноніми супроводжувалися, а то й замінялися словами, що означали ворога – ар. *aduvv*, тюрк. *yağı*, а зосібна ворога віри – ар. *kâfir* (множ. *küffar*) «недовірок», ар. *me'ûn* (множ. *mela'in*) «проклятник». Козаки неодноразово згадувалися як «козацькі розбійники» – *kazak eşkiyası*. Зрідка вправляли турки на адресу козаків і *kazak hanaziri* «козацькі свині» (с. 626), позаяк свиня, через заборону ісламом, асоціювалася з невірою і була об'єктом презирства. Принаймні на османському флоті козаків ще прозивали «безбородьками» (*köseler*, одн. *köse*) (с. 906); це прозвисько відбивало реальну козацьку звичку голитися, але в очах мусульман відсутність в чоловіка бороди була ознакою євнуха, тому воно теж мало принизливий смисл.

Зрідка вказівка супроводжувалася зневажливим уточненням: «ляський народ, званий Сакаліба, що з-поміж різних недовіроків прославився боягузством» (с. 473), «ляські недовірки, що є найжорстокішими та найжадібнішими саклабами» (с. 777).

Вказані означення супроводжувалися означеннями лайливого чи зневажливого забарвлення, часто римованими для посилення виразності: *ha'in kâfir* –

негідник-недовірок, *kazak-i ʿak* «козак-непослух» (с. 626, 671), *kazak-i bed-ahlak* «козак-негідник» (с. 778), *rus-i menhus* «злосчасний рус» (с. 687, 1071, 1911), *melaʿin-i hasir* – ущербні проклятки (с. 906), *küffar-i haksar* «недовірки-шкребиголови»; останнє вживалося десятки разів по відношенню до будь-яких немусульман.

Ще гостріше вороже наставлення османців до українців засвідчують хвалькуваті згадки про знищення та полон козаків наприкінці усіх батальних сцен. Ось, наприклад, опис повернення османського флотоводця Піяле Кетхюди після перехоплення флотилії запорожців («Дніпрових козаків» за турецьким визначенням) у серпні 1638 р.: «Через двадцять днів [по тому], на додачу до “поживи меча” було захоплено у полон двісті п’ятдесят людей для найяснішої особи [султана], із тридцятьма чайками та стількома ж бранцями у ланцюгах Піяле Кетхюда, випнувши груди, цілий та оздобичений вступив у Стамбул» (с. 907).

Вислів «пожива меча» (*tuʿme-i şimşir*) служив іронічною метафорою загиблих у ході бою, як, наприклад, це видно і з таких слів: «У цьому бою близько тисячі недовірків було сервіровано поживою для меча» (с. 468). У близькому значенні в османців також часто вживався турецький вислів «пустити через меч» (*kılıçtan geçirmek*) (с. 780) чи «перейти через меч» (*kılıçtan geçmek*). Вцілілих же супротивників у тому ж дусі не раз звали «недобитками мечів» (*bakıyyetü-s-süyuf*).

Відкрито похвалялися османці й таким відразливим трофеєм, як відтятими головами. Їхнє число наводилося у звітах разом з живими полоненими: «Наступного дня [султанське військо] зрушило, і у дванадцятий день [місяця шевваля – 30 серпня 1621 р.] від хана прибуло двісті живих недовірків та двісті голів. І від Гюсейна Паши теж прийшло тридцять живих козацьких язиків та багато голів» (с. 466). Варто нагадати, що трофейні голови ворогів неодмінно зображувалися у батальних сценах на османських мініатюрах, тому не доводиться брати під сумнів реальність цього звичаю.

Не гребували османці й смакуванням тортур та страт полонених козаків. Ось дві згадки про страти полонених запорожців, влаштовані на очах султана Османа II під час Хотинського походу: «Війська влаштували святкові змагання, і дехто особисто розстріляв стрілами скількись козаків. Тих, хто виявився ренегатами, розірвали на шматки, а ще деяких – позабивали, розтоптавши слонами. Позоставили же повбивали розлючені азаби, повішавши на гак чи порубавши надвоє» (с. 463); «... кілька сотень нащадків отих “френків” (полонених з гарнізону фортеці Папа в Угорщині. – О.Г.) брали участь у Хотинському поході та ще й у султанському полку. Причому вони не пропускали нагоди прислужитись. Зокрема, це вони настромили русів та козаків на патики та й спекли їх вогнем на кебаб» (с. 160).

Огидні подробиці батальних сцен та катувань, що були наведені вище, справляють враження і навіть підтверджують слова з українських пісень про катування козаків. Вони справедливо дають підстави для закидів османцям у

сади́змі, проте спекуляції на тему психічного розладу цілого народу несуть в собі ризик расизму. А головне, що вони нічого не пояснюють, адже у щойно зацитованому уривку описано, як козаків катували для османців європейці («френки»). Та ще більший ризик полягає у тому, що таке пояснення небезпечно затуляє реальні мотиви османської політики до України. Справді, крім відразливих деталей, деякі з наведених сцен звертають увагу підкресленою урочистістю, ба навіть святковістю дійства. Слід зважати також на присутність султана у деяких з них, а це підкреслювало найвище державне значення отих розправ. Тому у них потрібно бачити не тільки релікт кровожерності, але й своєрідне святкування тріумфу держави над ворогами. До речі, гордість за власну державу так само глибоко вкорінена у культурі тюрків. І в даному випадку османці підкреслювали її ще й тим, що називали козаків розбійниками (*eşkiya*). У цьому була своя правда, якщо порівнювати козацьку спільноту з Османською державою. Крім того, в османській канцелярії, як і в Наїми, козацька спільнота офіційно визначалася як *taiife* та *zümre*, себто група, збіговисько, плем'я, народ, підрозділ (с. 459, 579, 580, 690, 1139, 1270, 1429, 1493).

У зв'язку з цими епізодами звертають на себе увагу схвальні згадки про жорстокість деяких народів чи певних груп підданців імперії, як-от згадувані нащадки полонених франків з фортеці Папа. Зокрема, М. Наїма твердив про нібито «закладену у природі монгольського і татарського племені кровожерність» (с. 626), а ногайців характеризивував як «спраглих крові» (с. 566). У такий спосіб наратив створює враження, що ця риса не була притаманна усім османцям, а лише деяким підданцям. З цього випливало, що Османська держава дозволяла собі мати таких для виконання відповідної служби, що зайвий раз підкреслювало велич імперії.

Отже, по суті, османські хроністи в оцих сценах висловлювали не що інше, як пишання власною державою, інакше кажучи, займалися ідеологічною пропагандою. Інша річ – чому для цього їм були потрібні саме криваві сцени; це – вже питання антропології.

Ретельний добір слів та вишукана стилістика підтверджують пропагандистське призначення розглядуваних сцен. Наприклад, слово «голова» передавалося низкою синонімів, що бралися з усіх трьох уживаних османцями мов. В одному з цитованих вище фрагментів у першому реченні це слово подано турецькою – *baş*, а у наступному перською – *kelle* (с. 466). Уживалося й арабське «відтята голова» – *re^cs-i maktu^c* (с. 452, 779). Елегантний стиль уснащувався мудрованими метафорами: «їх було потоплено у морі знищення» (с. 464), «Кантемір-богатир продемонстрував перлину доблесті, вправлену у його геройський характер, а його підданці-підлеглі – спрагли крові Ногайці – теж запекло билися, відділяючи голови супротивників від їхніх тіл» (с. 566).

Словом, відразливий натуралізм, за яким проглядається своєрідна культурна традиція османців, не заважав естетичним літературним смакам

хроністів та їхній аудиторії. Оцими сценами османці тішили свою пиху, тим більше що на час написання літопису (початок XVII ст.) вони зазнали гіркоту поразок і територіальних втрат і у такий спосіб шукали упевненості у своїй державі. Отож експресивні вислови кривожерності та ненависті не слід би уважати за вичерпне висловлення ставлення до українців. До того ж про інших воєнних супротивників Османської імперії оповідалося у тому самому стилі, наприклад: «Згаданий іменитець (Іскендер Паша. – *О.Г.*), показав цілковите завзяття, і ласкою Аллага Всевишнього кафірів було уражено, і [...] Каншира-оглу (Яна Кароля Ходкевича. – *О.Г.*) – спинний остов/хребет потворнолицих ворогів – було кинуте під кровопроливний меч» (с. 453).

Взагалі, як свідчить панегірик шойно згаданому Іскендеру Паші (переможець під Цецорою 1618 р.), воєнний досвід османського воєначальника в ідеалі представлявся саме як «розливання крові»: «Сілістрійський губернатор Везір Іскендер Паша – незрівнянної мужності, з поголеною бородою, довговусий, від страху перед ним тікає ціла шеренга Рустемів, а [його] воєнний досвідом є розливання крові» (с. 452).

Крім воєнних походів власне османського війська, які зрештою лише епізодично відбувалися на території колишньої Русі, іншим різновидом війни, яка століттями точилася між тодішніми двома частинами теперішньої України, були людоловські набіги Кримського ханату. Повідомлення Наїми на цю тему не відкривають чогось невідомого про походи, але вони вартісні показом ставлення до набігів з боку самих людоловів – кримських ханів та їхніх підданців, зокрема, ногайців. Інколи історик ніби навіть цитує слова оцих персонажів.

Ненависть до сусідів-«недовірків», як достатній привід для війни, у цьому випадку теж висловлюється відверто. Ось, наприклад, як в одному з епізодів подій під Цецорою 1618 р. ногайський князь Кантемір-мірза, послаючись на свої набіги на Річ Посполиту, заявив візиріві про немислимість для нього жодних домовленостей з поляками: «Кантемірові очі налилися кров'ю, немов келих переповнений вином, і він суворо промовив до везіра: “Дивися! Захоплюючись кафірським добром, ти, схоже, сам перетворився на кафіра. Я вже тридцять років рубаю їх мечем, вбиваю їх та їхніх синів, то чому ж це мені віддаватися їм в руки [заручником]? Та ж вони мене настромлять на патику та приготують смаженину. Це ж кафіри, і в мене з отакими миру не бути. Ми хіба що рубаємо оцих, і більше нема чого й сказати”. Він схопився і гаркаючи, немов ревучий тигр, вийшов геть» (с. 456).

Наїма тут не переповідає чийсь справжні враження, а малює – за літературним каноном – уявні трафаретні деталі: тут і очі, немов переповнені вином, і рев тигра, смаженина з ворога на патику, тощо. Проте з їхньою допомогою він підсилює враження про релігійне завзяття ногайського князя, який буцім-то присвятив себе знищенню невірних. Наголошуючи саме на високих, релігійних мотивах походів Кантеміра, хроністу було не вигідно

вкладати в уста слова про людоловство, що насправді становило головну мету походів підданих Кримського ханату на Україну і переслідувало корисливі інтереси. Але саме в такому світлі хроніст розповів про людоловські походи кримських та буджацьких татар в іншому місці, коли він описував життєві пригоди двох кримських царевичів. Він згадує про людоловство як цілком звичайний та гідний спосіб життя: «... ота родина [Мегмеда Герєя та Шагїна Герєя] знову оселилася на полі Аккерманському, і з якимось татарським племенем, що проживало поблизу Русі на землі, що перебувала під владою [османського] трону (себто з Буджацькими татарами. – *О.Г.*), вони завжди робили набіги на руських недовірків, виводили бранців, продавали і так заробляли собі на прожиток. Потім з причини величезної здобичі вони посилися, у сподіванні на грабунок та трофеї вони зібрали до себе багато війська з Татарських племен і досягнули такого ступеня [сили й багатства], що військо татарського (кримського) хана їм заздрило. [Правлячий] Джанібек Герєй Хан замислився, як би запобігти цьому. А вони на це не зважали і весь час забирали бранців від Руса та Саклаба та й продавали у Аккермані» (с. 557). Звісно, таке ставлення до людоловства висловлювало абсолютну байдужість автора та, відповідно, його османської аудиторії до жертв поневолення.

Свідчення про ворожість та зневагу до людського життя, що проявилися як у змісті, так і формі повідомлень хроніки Наїми, достатньо переконують у ворожому наставленні османців до українців та важких викликах для українців від сусідства з османцями. Епізоди політичних союзів між Османською імперією та козацькою державою лише на час відсували збройний конфлікт, а місце відкритій ненависті заступали недовір'я та підозрілість. В усякому разі, Наїма саме таким чином волів представляти ці стосунки. Власне, він натякав на те, що османський султан з урядом могли перебувати у миролюбному настрої по відношенню із козаками, проте устами кримців, які безпосередньо відали обороною північного кордону імперії та стосунками із козаками, висловлювалися настороженість та недовіра до козаків. Наприклад, хану Іслам-Гірею, союзнику Богдана Хмельницького, літописець приписував такі промовисті слова про підступність козаків: «Невірні руси вдавано постулюють замирення, та допоки їм капелюх голови тисне брешуть, доповідаючи про свою справу султанату, а самі ж за першої нагоди впливають на чайках і плюндрують побережжя Анатолії» (с. 1138). Один з татарських мурз пояснював столичному посланцеві: «Падішаг не відає про ті справи, ви сприймаєте обманливі хитрощі невірних за мир, а ті прокляті поруйнували світ» (с. 1139).

Обманом та віроломством літописець наділяв і неназваного козацького гетьмана, який нібито прийняв іслам, – без сумніву, він мав на увазі Богдана Хмельницького. Щоправда, у цьому випадку гетьман ошукує власних козаків, але, звісно, що такий приклад, незалежно від того, наскільки він був правдивий, теж не поліпшував репутації козаків в очах османців.

Автор не цурається й іронії з приводу сподівань імперського уряду на укладення угоди про протекторат над козаками Хмельницького 1652 р. (самої угоди він не цитує): «упокорення [сього козацького] дракона мали за велику перемогу» (с. 1442).

Так само з іронією він занотував позитивне прозвище Богдана Хмельницького – «брат-козак» (*kardaş kazak*) (с. 1442), мовляв, це було ім'я, під яким той гетьман був славний. Очевидно, йдеться про те, що це прозвисько ходило поміж кримських татар (ще один привід для зверхності та іронії з боку турка), адже було б немислимою образою султана, якого підносили як «правителя світу», щоби турки називали його союзника «братом». Утім, явна симпатія, що виражалася цим прозвиськом, могла натякати на дружні стосунки між гетьманом та ханом Іслам-Гіреєм III, а можливо, й на впевненість у наверненні Хмельницького на іслам.

Уживання ж метафори братства для характеристики стосунків з козаками мало місце. До того ж вона мала й зворотній приклад, а саме, що козак-супротивники називалися римованим словосполученням *kazak-i 'ak*, себто козак-«неслухняний брат» (с. 626, 671). У Криму до такої метафорики були звичні, як видно з того, що причини усобиці у правлячій династії Гіреїв теж описували, як «братерську невдячність» (с. 430). Отже, можна констатувати вкоріненість якогось панібратства у стосунках між козаками та кримськими татарами. До речі, симетричні сліди ставлення козаків до татар, на відміну від турків, суголосять і українському фольклору. Але так чи інакше, на підставі згадки про «брата-козака» не випадає робити висновок, ніби османці чи навіть татари мали стосунки з козаками за братські.

Лише в описах батальних сцен крізь показову ненависть, зверхність та лайку інколи відчувається, що османці вважали козаків за грізного супротивника. Самих епізодів з морськими битвами, де докладно описувалася тактика обох сторін, наведено близько десятка, хоча у деяких йшлося про незначні козацькі флотилії з десятка чайок. Описи битви при Кара-Хармані 1625 р. та погоні за козаками на Таманському півострові 1639 р. особливо докладні. З них видно стійкість, вправність та вигадливість козаків. Утім, хроніст не дає волі захопитися козаками і зневажливо виставляє їх затятими, впертими ворогами. Ось як він висловлюється про них у розділі про бій при Кара-Хармані: «Близько двохсот підлих недовірків вчепилися за душу зубами і, не зважаючи на тих, хто падав, забиралися на галеру, і поки вони дісталися до середньої щогли, то їх до такої міри побили, що недовіркам через їхні ж трупи стало неможливо пройти» (с. 579); «... проклятники вели бій, стоячи занурені у воду по саму шию. Ще не бачили народу, щоби зрівнявся із козацьким племенем отакою собачою впертістю!» (с. 579).

Мимовільна оцінка козаків інколи проглядається також у піднесених реляціях про перемоги: про козацький полон, втіху командирів, нагородження переможців, святкування. В одній з них говориться про п'ятсот полонених козацьких стрільців (*kazak tüfenk-endaz*), що спеціально відзначено як

винятково почесний трофей: «ближчим часом, здається, не траплялося, щоби за один раз стільки такого роду живих недовірків приходило до Найяснішого Дівану» (с. 430). Піяле Кетхюда з гордістю, за словами Наїми, «випнувши груди», повернувся із трофеями у Стамбул після перемоги на Тамані (с. 907). Командуючого імперським флотом Капудана Халіля Пашу за перемогу над козацькою флотилією під час Хотинської кампанії «було удостоєно почесного поцілунку султанової руки, а під час найяснішої аудієнції після пожалування [йому] двох наборів халатів одягнули халати ще й на вісімнадцять [яничарських офіцерів] чорбаджиїв – із тих, кого було призначено до найяснішого флоту – та капітанів [імперського] Арсеналу» (с. 463).

Зі щирою гордістю османський хроніст підшукує місце в історії для битви з козацькою флотилією з шестисот чайок біля мису Каліакрія 1622 р.: «А інші кораблі почавили чайки і влаштували таку святу війну, що в історії більшої перемоги над козаком не бувало» (с. 501).

У тому ж дусі зауваження про морську битву з козаками при Кара-Хармані 1625 р. як нібито найбільшу в історії османського флоту звучить майже відвертим компліментом козакам: «Ті, хто у морських справах віддавав накази життя-смерті та бачив інші битви, казали, що цього разу битва з козацьким народом перевершила геть усі» (с. 580). В описі цієї ж битви хроніст навіть визнав одного разу, що османський флот був близький поразки від козаків, і що лише молитва про заступництво Аллага врятувала османців: «Позаяк одному кораблю не було можливості допомогти іншому, кожен сам по собі старався з усіх сил, і у безвиході вони билися від душі й серця. Недовірки вже от-от перемогли, залишилася крапля, аби люд ісламу від одержуваної над ним перемоги впав у відчай» (с. 579).

Та найпромовистіше визнання воєнної сили козаків вкладено в уста кримському ханові Джанібек-Гірею, коли той радився з наближеними про план битви із силами повсталого хана Мегмед-Гірея III та його запорозьких союзників десь на Кримському півострові 1628 р.: «Оці проклятники – це чистий вогонь. З ними неможливо воювати поступовим [наступом]. Вони усіх нас проштрикають свинцем. Якщо ми зараз, вручивши себе Аллагу і заплющивши очі, з чотирьох боків водночас нападемо [на них], то перша лава звариться у вогні, а далі, не чекаючи в черзі, ми увійдемо другою лавою усередину їх і, [згуртовано] “комір до коміру” повоюємо мечем. Сподіваймося, що бог нам допоможе здобути перемогу» (с. 626).

Нема жодного сумніву в тому, що з урахуванням турботи хроніста про османську репутацію ханська персона підходила для такого зізнання краще, ніж якийсь турок. Але також не слід забувати, що ці слова адресувалися османській аудиторії, тому приклад татар мусив застерігати передусім турків. До того ж, на боці кримського хана Джанібек-Гірея у тій битві знаходилися й османські війська. Отже, навіть якщо цитована промова дійсно мала місце, її слід розглядати як зізнання також від імені османців. І суть її полягає не в тому, щоби трафаретно висловити презирство до іновірців чи

вилаяти державних злочинців, хоча би звали їх тут «проклятниками», а в тому, щоби застерегти про реальну смертельну небезпеку від козаків на полі бою та обговорити спосіб боротьби з нею.

На загал, нічого принципово несподіваного у цій думці нема. Хіба що самий факт такої відвертості про грізність ворога не дуже логічно надибати в офіційного історіографа Османів. Однак з широкої історичної перспективи значення цих слів набуває глибших смислів. По-перше, слід звернути увагу на те, що насправді йдеться про лемент господарів степу, у даному випадку в особі кримських татар. Заява від них про смертельну небезпеку від зайшлих на степ козаків визнавала втрату ними військової переваги на території, що слугувала їм домівкою упродовж тисячоліть. Лише від поразки у цих же місцях перського царя Дарія I від скіфів наприкінці VI ст. до н.е., що стала першою засвідченою в історії спробою осілої цивілізації підкорити степовиків, до початку XVII ст. минуло понад два тисячоліття. Отже, це свідчення набуває сенсу з перспективи світової історії, сигналізуючи кінець епохи панування кочових скотарів у євразійському Степу. Воно, по суті, знищує історичні претензії Росії на степову Україну, що нібито є споконвічною російською територією, так званою Новоросією. Українці продемонстрували воєнне лідерство у степах Північного Причорномор'я, у тому числі й свою воєнну присутність у Криму, задовго до приєднання України до Московської держави. Остання власне лише завдяки контролю над Україною й змогла приступити до завоювання Криму, і то, попри наявність досвідченого у степовій війні козацького війська, на здобуття Криму їй знадобилося понад століття.

По-друге, цитоване свідчення вказує на центральний аспект українсько-тюркських відносин середньовічної та ранньомодерної доби, себто війну. Українське козацтво виникло на степу, де тисячоліттями панували войовничі кочові скотарі. Представляючи за етно-культурною приналежністю та економічними заняттями осілу землеробську цивілізацію, козацтво та й просто сільські поселенці у степовій Україні мусили для свого виживання перейняти від кочовиків знання та навички господарювання на степу, побутову культуру, воєнну справу, а також, здається, і форми суспільної організації, включно з державними інститутами. Причому, для експансії на степу треба було також знайти досконаліші засоби війни, що, як свідчить цитоване твердження, козацтво дійсно досягнуло і тим самим здобуло визнання в його головних степових суперників та zarazом вчителів. Таким чином, з перспективи ж українсько-тюркських стосунків оце визнання засвідчило результат взаємообміну між двома цивілізаціями, представленими в Україні, – осілих землеробів та кочових скотарів.

На перший погляд, такий висновок суперечливий, адже війна вважається перешкодою навіть для контактів, не кажучи про якийсь культурний обмін. Власне, через те українські історики прагнуть знайти свідчення мирних стосунків між українцями та тюркськими спільнотами, сподіваючись відкрити,

що вони нібито були інакшими, не настільки ворожими, як дотепер уявлялося. Та, як показують наведені вище оригінальні свідчення з османської хроніки, ці сподівання безпідставні і марні. Зрештою, як може бути інакше хоча б з огляду на мільйони ясира, виведеного з України? Не треба забувати й про цивілізаційний кордон, адже південь України політично та культурно належав не Східній Європі, а Близькому Сходу. Однак у світлі османських свідчень рельєфніше проступає справді історичне досягнення українців. Це вони стали першою серед осілих спільнот, що змогли опанувати наукою степової війни. Вони ж удосконалили її застосуванням вогнепальної зброї, яку теж запозичили. І тільки так, у справжньому воєнному протистоянні, вони домоглися воєнної переваги над своїми степовими вчителями і не просто розширили свої національні кордони, а й розорали степову цілину на ріллю й зрештою наповнили хлібом торгівлю із Західною Європою, заслуживши собі ще живу славу європейської житниці. Коротко кажучи, османці відзначили появу в особі українського козацтва тієї сили, що виявилася здатною опанувати півднем України. До того ж південь України набуває смислу навіть в межах національного нарративу – як зона справді плідної взаємодії українців з турецьким світом, а не порожнє дике поле, яке вороги заважали колонізувати.

Інша річ, що османські джерела також демонструють дуже тенденційне, викривлене а часами й химерне відтворення реалій. Інформація ховається то за добірною лайкою, то за хитромудрими словами та зворотами, губиться у закручених довжелезних реченнях. Словом, інформація не лежить на поверхні. Проте розплутуючи хитросплетіння рафінованої османської риторики, встановлення простих фактів потребує розуміння османського світосприйняття, а внаслідок його осягнення далі проявляються й непередбачувані реалії минулого Південної України. Не йдеться про сенсаційні події чи явища. У відношенні подієвої історії османські джерела навряд чи принесуть значні відкриття. Зате як пам'ятка духовної культури вони надають можливість побачити передусім явища індивідуальної та колективної свідомості османців та підлеглих їм спільнот, як ті самі кримські татари, ногайці з їхніми традиціями, звичками, філософією, ідеалами, забобонами. А враховуючи, що все це також було предметом запозичення українців, які колонізували степ, але не залишили по собі писемної спадщини, то османські джерела здатні прояснити духовну та суспільну історії української колонізації та козащини. Інакше кажучи, вони таки здатні вивести уявлення про українсько-тюркські стосунки за межі виключно воєнного змагання і надати сенс минулому півдня України, турецько-татарського в рамках історії цілої України. Але це теж не може відбутися без концептуального переосмислення історії України поза межами національної парадигми.

Галенко Александр (з. Киев)

Кандидат исторических наук,
заведующий сектором
Института истории Украины НАН Украины

Историческая память о юге Украины турецко-татарского времени в освещении османских источников

Османские источники на примере отрывков из хроники историка Наимы демонстрируют исключительно враждебное отношение османцев к украинским казакам и славянскому христианскому населению Украины. Тем не менее, они же содержат важные свидетельства того, что украинцы первыми во всемирной истории положили конец господству кочевых скотоводов на территории Евразийской степи. Кроме того, они представляют ценность для изучения духовной культуры и политической традиции степных сообществ, а следовательно выводят изучение украинско-тюркских отношений за пределы чисто военного соперничества.

Ключевые слова: юг Украины, Евразийская степь, турецко-татарская эпоха, османские источники, украинско-тюркские отношения.

Olexandr Galenko (Kyiv)

Head of sector
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine

Historical Memory of Ukraine's South of the Turkish and Tatar era in the light of the Ottoman sources

A common assumption that south of Ukraine has no historical connection to the rest of the country largely draws on the lack of knowledge about the history of the Turkish and Tatar era in this area. The Ottoman sources are instrumental in this respect. Yet they too, as demonstrate excerpts from the chronicle by Na'ima, reveal quite hostile attitude of the Ottomans toward Ukrainian Cossacks and Orthodox Slavic population of Ukraine. Nevertheless, they also testify that Ukrainians in fact for the first time in the world history disrupted military domination of the pastoral nomads in their Eurasian Steppe habitat. Thereby the Ottoman sources stimulate rethinking Ukrainian history beyond the still accepted national paradigm. Besides, they prove valuable for studying spiritual culture and political tradition of the steppe polities, thus bringing relevant issues to the study of Ukrainian-Turkic relations in addition to traditional set of questions concerning the military confrontation.

Keywords: south of Ukraine, Eurasian steppe, Turkish and Tatar era, Ottoman sources, Ukrainian-Turkic relations

Гончарук Тарас (м. Одеса)

Доктор історичних наук,
професор Одеського національного
університету ім. І. Мечникова

УДК 339.165.4 (282.247.34):(477) «18/19»

СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОРТО-ФРАНКО НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА «ВІЛЬНУ ТОРГІВЛЮ» МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Намагання впровадження порто-франко (режиму безмитної торгівлі) у Криму в кінці XVIII – першій половині XIX ст. були помітним явищем економічної історії півострова. У статті аналізується зміст численних проєктів, які пропонувалися представниками різних соціальних страт, а також влади Російської імперії; вказано на причини, через які реалізація подібних урядових заходів не була успішною.

Ключові слова: *Кримський півострів, порто-франко, Південна Україна.*

Однією зі складових економічної експлуатації українських земель у складі Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст. було використання їх в якості примусового ринку збуту для промисловості Росії (передусім Московського промислового регіону). На початку XX ст. М. Стасюк зазначав: «Україна не є “житниця” Великої Росії, “склад м’яса”», хліба і т. п., а лише вигідний головний ринок збуту продуктів її обробляючої промисловості»¹. Необхідною умовою збереження українського та інших ринків збуту для не надто розвиненої російської промисловості було усунення конкуренції з боку іноземних товарів шляхом запровадження заборон на їхнє ввезення або надмірного збільшення ввізних мит. Внаслідок цього Україна, продаючи своє зерно за кордон, мусила купувати за виручені кошти російські промислові товари (як писав 1861 р. О. Кулик: «Не дивно, що наша плодюча країна бідна на гроші, бо так усе добре... добродії умудрили, щоб капітали постягати туди десь за Оку. “Продавайте, – кажуть, – вашу пшеницю, у Одесу або Бердянськ та привозьте ті грошики, що візьмете, до нас – ми вам за це ситців надамо, таких, що може через тиждень на ганчірки згодяться; а бусурманів не купуйте, бо закон не дозволяє...”»²). Виходячи з цього, не дивно, що промисловий центр Росії був тоді оплотом протекціоністів, а аграрна Україна – фритредерів, тобто захисників «вільної

торгівлі», що були представлені досить широкими верствами населення Наддніпрянщини: представниками дворянства, інтелігенції, купецтва та міщанства.

Боротьба за «вільну торгівлю» в тому числі втілювалася у пропозиції створення порто-франко – зон безмитної торгівлі – в причорноморських портах, купецтво яких, продаючи за кордон українське зерно, прагнуло в обмін отримувати європейські промислові товари. Порто-франко також могло сприяти здешевленню фрахту, залученню іноземних капіталів, розвитку транзиту та ін. Серед таких пропозицій слід згадати, зокрема, проекти порто-франко в Херсоні (пропозиція Рутера 1796 р.), Ізмаїлі (проект С. Тучкова 1832 р.) та численні проекти «вільного порту» в Одесі (проекти Фродінга 1796 р., Б. Дюгнера 1797 р., А. Керс-Оглу 1798 р., будівельного комітету 1800 р, А.Е. Рішельє 1814 р. та ін.), що втілилися у підписання маніфесту від 16 квітня 1817 р. Як результат – одеське порто-франко майже на 40 років, за словами О. Оглоблина, стало «маленькою квартиркою у величезному мурі заборонної системи» Російської імперії³.

Щодо прагнення місцевого населення та керівництва отримати права порто-франко міста Криму не були виключенням. Перша спроба російського уряду влаштувати порто-франко в Криму відбулася вже після Кучук-Кайнаржийського договору 1774 р., коли до Російської імперії відійшло м. Керч (разом з Єнікале). Бажання заохотити переселення до Керчі греків з островів Архіпелагу (в тому числі і купців) змусило уряд надати місту низку важливих пільг. Так, першим пунктом указу Катерини II від 28 березня 1775 р. зазначалося: «Якщо забажають вони (грецькі матроси. – *Т.Г.*) започаткувати своє поселення у містах Керчі та Єнікале, то Ми, Милостиво на це погоджувачись, створимо свобідний та вільний порт у тих місцях»⁴. Створення «вільного порту» у Керчі тоді не могло завдати значних втрат російській промисловості або митниці через те, що весь Крим, окрім Керченського півострова, Російській імперії ще не належав. На думку Х. Зінкевича, згаданий указ цариці вельми сприяв розвитку кримських припортових міст: «завдяки цьому, населення Керчі і Єнікале за короткий термін зросло до 16 тисяч душ, і на руїнах стародавнього Пантікапея завирувало діяльне життя». Однак після приєднання у 1783 р. усієї території Кримського ханства до Російської імперії Керч та Єнікале вже не були відокремлені від решти півострова державним кордоном, і введення в них порто-франко могло завдати певних втрат російським виробникам та скарбниці. Тому ідею «вільного порту» у Керчі відклали, а саме місто, втративши своє виключне становище та значну частину грецького населення, занепало⁵.

Після приєднання Криму до імперії та відкриття його портів для зовнішньої торгівлі (маніфест від 22 лютого 1784 р. «Про вільну торгівлю у містах Херсоні, Севастополі та Феодосії»⁶) ідеї створення зони «вільної торгівлі» на всьому півострові знайшли підтримку керівника краю та фактичного співправителя імперії Г. Потьомкіна. Так, у доповіді цариці від

10 серпня 1785 р. він зазначав: «Митний збір у самому півострові настільки малий зі привізних товарів, що його ледве вистачить на утримання варти. Якщо б було дозволено Вашою імператорською величністю цей збір на Таврійському півострові зовсім скасувати, то завдяки тому скоротилася б варта і було б залучено в край багато мешканців з інших країн»⁷. Є. Загоровський відмітив, що доповідь Г. Потьомкіна вже «через декілька днів отримала силу закону, причому порто-франко було встановлено на п'ять років, вважаючи від 1 січня 1786 р. Захід цей робив непотрібними ті митні установи, які були заведені в Криму (на півострові) після його приєднання, хоча, з іншого боку, викликав влаштування митниці у Перекопі, при виході з Криму»⁸. Показово, що у зазначеному царському указі введення порто-франко в Криму розглядалося не тільки як захід тимчасовий (терміном на п'ять років), але й такий, що покладав на Г. Потьомкіна особливу відповідальність щодо захисту фіскальних інтересів держави та російської торгівлі (у десятому пункті зазначеного указу йшлося: «Пристані, що на півострові Таврійському розташовані, ...звільняємо від сплати мит на 5 років на умовах: 1. що це звільнення буде мати свій початок від 1 січня наступного 1786 року; 2. що воно не інакше в силу вступить, як після справжнього влаштування сторожі між півостровом та іншими місцями, особливо після влаштування зв'язку між Херсоном, Перекопом і далі, задля запобігання контрабандного та безмитного тогу; 3. що Ми не забудемо вам у якнайскоріший термін надати потрібні щодо того зауваги, будучи впевнені, що ви докладете усе старання ваше, щоб розпорядження ці, що Нами робляться задля вигоди того краю, не спричинили ані втрат Нашим митним доходам, ані перешкод торгу»⁹). Однак, на заваді влаштуванню кримського порто-франко тоді встала чергова російсько-турецька війна¹⁰, а потім і смерть Г. Потьомкіна.

Стурбований недостатнім економічним розвитком та темпами заселення Криму («Воістину, – писав на початку XIX ст. П. Сумароков, – Крим є частинкою раю; однак після вигнання з нього Адама») ¹¹, наступник Катерини II Павло I наважився реалізувати проект ненависного йому Г. Потьомкіна щодо проголошення порто-франко на усьому півострові, подавши, за словами А. Скальковського, «перший приклад» «створення порто-франко на берегах Чорного моря»¹². На засіданні Державної ради від 5 лютого 1797 р., де обговорювалося це питання, доцільність влаштування «вільної торгівлі» у «таврійських портах» пояснювалася досить дивно: «щоб таким чином область ця набула скоріше необхідне населення, яке б не тільки з одних татар, але й з різних порядних жителів складалося»¹³. 3 лютого 1798 р. було підписано царський маніфест про створення в Криму на 30 років порто-франко. «Дивлячись із сердечною радістю на успіх торгівлі, – говорилося, зокрема, в цьому документі, – яка у портах наших на морях Балтійському та Білому поширюється, і бажаючи те ж саме здобути і на моря, що оточує півострів Таврійський... визнали Ми корисним для особливого торгівлі нашої підне-

сення і для надійнішого населення і облаштування міст та земель на цьому півострові, встановити там для всіх націй та народів на 30 років порто-франко, даруючи двом пануючим там купецьким гаваням Феодосійській та Євпаторійській повну свободу для приходу туди суден усіх націй..., з тим, що протягом вищезгаданого строку, дозволяється будь-якому природному російському підданому та іноземцю не тільки у зазначені гавані привозити усі товари безмитно, але й доставляти їх по всіх інших місцях півострова на тому ж праві». Крім того, «півострів Таврійський» отримував (згідно з указом) інші важливі пільги: дозвіл іноземцям вільно селитися у всіх пунктах, окрім Севастополя; безкоштовну роздачу їм місць під будівлі та право засновувати свої храми; звільнення переселенців від багатьох податків; особливі заходи задля допомоги Євпаторії та Федосії (постачання будівельних матеріалів; дозвіл усім мешканцям займатися зовнішньою торгівлею, засновувати фабрики, торгові та страхові компанії; створення у майбутньому спеціальних посад «комендантів або градоначальників» з широкими повноваженнями тощо). Вельми важливим було те, що цар, заохочуючи мешканців Криму заводити фабрики та мануфактури, дозволив їм вивозити свою продукцію вглиб імперії безмитно. Притому мануфактурні та фабричні вироби повинні були мати спеціальні документи та клейма, а для сільських та інших непромислових місцевих товарів така умова не ставала обов'язковою. «...Сирі вироби цього півострова пропускаються [вглиб країни] без документів і безмитно», – проголошував імператор. Показово, що, надаючи ці широкі права Криму, він не відзначав якихось успіхів тамтешньої торгівлі. Більш того, вказував на недостатній її розвиток та жалюгідний стан головних кримських торговельних портів Феодосії та Євпаторії, «які до повного занепаду прийшли»¹⁴.

Одночасно з маніфестом Павло I підписав указ Сенату про влаштування митного контролю на кордоні порто-франко. Цим указом існуючі митниці та митні застави в Криму ліквідовувалися. «Замість них» засновувалися «митниця у Перекопі та застава на кінці Арабатської стрілки, перша для привезення й вивезення всіх тарифом у тамтешнім місцях дозволених [товарів], а остання тільки для вивезення товарів, які привозяться на ...півострів». Окрім того, «задля запобігання таємному провезенню товарів, як із Таврійського півострова вглиб Росії, так і з неї на півострів», Комерц-колегії було наказано «створити у потрібних місцях по Перекопській лінії й по берегах Гнилого моря на материковій землі форпости з потрібним числом наглядачів та об'їждчиків». Митні установи на кордоні кримського порто-франко мали розпочати свою роботу 1 травня 1798 р. Товари, які до того часу вже були ввезені на півострів з-за кордону, можна було ввезти вглиб країни безмитно за наявності документів та клейм портів митниць¹⁵. Призначаючи початок чинності кримського порто-франко на 1 травня 1798 р., цар, вочевидь, розраховував на вельми оперативні дії своїх підлеглих, які мали протягом двох з половиною місяців організувати митний контроль за виїздом з півострова,

влаштувати необхідні споруди, а з часом і будівлі для митників, наглядачів та ін.

«Вже скоро після встановлення порто-франко його неефективність стала очевидною, – відзначає А. Євсєєв. – ...Недивно, що проголошене на тридцять років порто-франко в Криму існувало менше двох років і було скасоване 12.12.1799 р.»¹⁶. В указі від 12 грудня 1799 р. «Про відкладення до певного часу проголошення порто-франко на Таврійському півострові...» не заперечувалася доцільність існування «вільної торгівлі» в Криму взагалі. Більше того, цар твердив, що лише зовнішньополітична ситуація (велика війна в Європі) завадила «побачити той квітучий стан, якого б цей півострів мав досягти» внаслідок маніфесту 13 лютого 1798 р. «Проте, – говорилося в указі, – у той самий час заворушення, що посилювалися в Європі, стали перешкодою цього нашого влаштованого для блага підданих заходу, й передбачене у маніфесті нашому не могло вже було бути в дію запроваджено. А оскільки ті самі події й дотепер в Європі продовжуються, то змушені ми відкласти влаштування цього порто-франко до певного часу...». Зазначеним указом Павло I поновив на півострові губернське правління, колишні «митниці та застави з потрібним влаштуванням митного нагляду» та ліквідував «тепер існуючі, Перекопську митницю та Арабатську заставу»¹⁷. Як відзначає Ю. Головка, після скасування кримського порто-франко «не була закрита одна нова митниця, поява якої була пов'язана із запровадженням режиму вільної торгівлі в Криму – Маріупольська»¹⁸.

Сучасники та історики по-різному оцінювали наслідки нетривалого існування кримського порто-франко. А. Євсєєв наводить свідчення про надзвичайне піднесення у зазначений період торгівлі Феодосії¹⁹, В. Гурєв вважав проголошення кримського порто-франко «великою думкою та милістю для всього краю» з боку Павла I, яка могла б сприяти залученню іноземних капіталів та захисту від епідемій, але не була реалізована через причини суб'єктивні (зловживання чиновників, зокрема, директора Перекопської митниці)²⁰. Високо оцінювали проголошення в Криму порто-франко архієпископ Гавріїл²¹ та А. Скальковський. Проте останній зазначав: «Були три головні причини, що спричинили перекручення цього важливого заходу: 1) непевні обставини торговельних справ у Європі, з приводу бід Французької революції; 2) надто великий простір місця, якому надано переваги порто-франко, отже неможливість точного митного нагляду; 3) обрання Євпаторійського порту, занадто відкритого та мілководного»²². С. Палас вважав порто-франко на Кримському півострові недоречним, бо «створена у Перекопі митниця обмежила б довіз фуражу, худоби і створила б великі перешкоди довозу хліба з Малоросії та Великоросії, а без цього Крим, через часті на ньому неврожаї від того часу, як його зайняли росіяни, не міг би сам існувати і тим більше відвантажувати зерно [за кордон]»²³. Олександр I у 1801 р. наказав створити спеціальний «особливий комітет для приведення Криму до кращого стану». Під час роботи останнього М. Мордвинов ставив запровадження

порто-франко у залежність із перерозподілом землі на півострові (повернення татарам їхніх колишніх земель на рівнині та запрошення в гірську частину іноземців-християн). «Загальне благо вимагає, – зокрема, писав він, – щоб в гірську частину Криму ... були залучені іноземці, які зрозуміють ціну такої благодатної країни. Корисні наслідки від проголошення порто-франко найсильніше залежать від такого розпорядження»²⁴. Однак до ідеї порто-франко на усьому Кримському півострові російський уряд тоді вирішив більше не повертатися.

Невдача загальнокримського порто-франко не знищила надії на влаштування «вільного порту» в одному з міст півострова. Так, вищезгаданий П. Сумароков у своїй книзі 1803 р. пропонував у майбутньому (після переселення до прибережної частини півострова греків та вірмен) проголосити порто-франко у Ахтіарі (Севастополі) та Керчі, а всі інші порти Криму закрити для зовнішньої торгівлі²⁵. Інші кримські діячі особливу увагу звертали на Феодосію. А. Скальковський згадував «проект порто-франко в Феодосії строком на п'ятдесят років», складений у 1802 р. «Комітетом для облаштування Новоросійської губернії» за пропозицією К. Габліца²⁶. У Петербурзі створення «вільного порту» у Феодосії тоді вирішили «відкласти», натомість надавши місту деякі інші пільги (в указі 1803 р. щодо призначення губернатора краю третім пунктом відзначалося: «Відкладаючи на майбутнє вирішення питання про влаштування порто-франко, Кефа тим не менш може через своє становище являти собою важливе торговельне місце...»)²⁷.

Чума 1813 р. («цей страшний час назавжди залишиться у літописах Федосії. Нещасні люди гинули не стільки від пощесті, скільки від хижачтва поліцейських чиновників, які прагнули смерті заможних купців та поміщиків», – згадував про неї один з очевидців²⁸) породила пропозиції створення порто-франко для захисту від епідемій. Цьому, зокрема, були присвячені «Нотатки про порто-франко», подані 10 листопада 1814 р. феодосійським градоначальником Семеном Михайловичем Броневським (1763–1830 рр.)²⁹ петербурзькому військовому губернатору М. Милорадовичу. У супроводжувальному листі С. Броневський відзначав: зусилля карантинних чиновників Криму не можуть дати «абсолютної впевненості», що пощесть не буде принесено разом із контрабандними товарами завдяки усіляким «купецьким хитрощам». «Оскільки досвідом доведено, – писав градоначальник, – що контрабанда ніколи не знищиться, поки буде існувати заборона, то потрібно пошукати... засобів... щоб зменшити, а якщо можна знищити приводи до зловживань і тим самим надати державі надійного забезпечення від внесення чуми через контрабанду. Задля досягнення цієї мети є один засіб, що давно в Європі використовується і визнаний надійнішим супроти контрабанди та чуми – подарувати переваги порто-франко тим портам, в яких створені головні карантини»³⁰. В своїх «Нотатках» Семен Михайлович, по-перше, звернув увагу на корисність режимів порто-франко взагалі («Скрізь, де були відкриті порто-франко, відзначалося швидке

зростання торгівлі, постійне збільшення народної промисловості й внаслідок цього добробут мешканців. Генуя, Марсель, Анкона, Ліворно і Трієст служать підтвердженням цієї істини»), по-друге, пояснював, що «в Росії першій досвід [порто-франко] був невдалим», бо Кримський півострів мав надто велику площу для впровадження такого режиму («Люди, в торговельних справах обізнані, тоді вже передбачали, що благодотворні плани уряду щодо створення цієї системи залишаться безуспішними для Криму і для всієї держави, бо поширення прав порто-франко на великий простір землі суперечить справжнім поняттям про порто-франко»). «Існуючі у Європі порто-франко обмежуються мурами міста або однієї з частин міста...», – наголошував Броневський і вважав, що «для Феодосії достатнім визначити одну частину міста для порто-франко, для того, щоб інша частина слугувала для складування товарів». У своїй записці Семен Михайлович навів 13 головних положень («оснований»), за якими мало б функціонувати майбутнє порто-франко, в першому з них детально визначивши кордон майбутнього «вільного порту» («Частина міста Феодосії, найближча до карантину, проголошується порто-франко, з тим щоб межа, призначена для порто-франко, оточувала карантин звідусіль – від одного берегу моря до іншого, наприклад: від Лагорієвого дому, що на набережній, через базарний майдан, мимо католицької церкви, потім через караїмський форштадт продовжувати лінією по горам до батареї»). Планувалося, що феодосійський порто-франко «буде мати ... один вхід для сполучення з містом»³¹. Загалом слід сказати, що записка С. Броневського відрізнялася ґрунтовністю, продуманістю та деталістичністю. Чимало її положень, із відповідними змінами, були пізніше реалізовані відносно Одеси. Проте усі старання заповзятливого феодосійського градоначальника (у 1817 р. С. Броневський звертався і до адмірала М. Мордвінова, надіславши йому копію своєї записки, бо оригінал на той час вже загубився у кабінетах петербурзьких департаментів)³² були марними.

Створити порто-франко у Феодосії пропонував і колишній генерал-губернатор Е. Рішельє в своєму листі до імператора Олександра I від 1814 р., а також тодішній чинний генерал-губернатор О. Ланжерон в поданні царю від 1816 р. (у цьому поданні Ланжерон частково просто переписав цілі речення та абзаци із згаданого вище листа Рішельє). Проте пропозиції Рішельє та Ланжерона стосувалися в першу чергу «вільного порту» в Одесі³³. Феодосійські мешканці і пізніше неодноразово підіймали питання про надання місту деяких митних пільг (9 вересня 1827 р. купецтво міста подало градоначальнику Богдановському клопотання про надання Феодосії деяких «особливих переваг» щодо проходження митного контролю, питання про порто-франко в ній не підіймалося, однак розглядалися можливості влаштування у місті «місця складування» транзитних товарів³⁴). Однак такі пропозиції не знаходили підтримки влади. Феодосія не тільки не отримала порто-франко, але пізніше втратила і інші пільги, що спричинило її занепад (деякі автори вважали, що на початку XIX ст. це місто мало статус «вільного

порту», «у 1827 році 30-річний термін “порто-франко” для Феодосії закінчився і торгівля її разом з цим занепала». Важко пояснити, на яких джерелах базувалися такі твердження³⁵).

У XIX ст. відродилася ідея створення порто-франко у Керчі – як захисту міста від епідемій (В. Гур'єв у вищезгаданій записці 1817 р. наголошував: «Тільки порто-франко у Керчі та Одесі й створення карантинів, зручних для швидкого та вигідного вивантаження та завантаження товарів, можуть захистити [край] від зовнішньої пошесті»)³⁶ та засобу покращення його торгівлі, яка, «не зважаючи на численні для того засоби», не мала «бажаної самостійності»³⁷. Чи не найбільше зусиль в цьому напрямі доклав нащадок знатного грузинського роду князь Захар Семенович Херхеулідзе (Херхеулідзев) – керченський градоначальник від 1830 до 1850 р., який був чи не найкращим керівником цього міста у першій половині XIX ст.³⁸ Невдовзі після свого призначення З. Херхеулідзе звернувся із докладною «Доповідною запискою» до міністра внутрішніх справ імперії. Свою пропозицію, що була складена у досить ліберальному дусі (з постійним зверненням до досвіду європейських країн та критикою існуючого в імперії становища), градоначальник присвятив захисту краю та країни загалом від епідемій. «Триразова поява пошесті в Одесі, чума у Севастополі, бунт з усіма його шаленствами, достатньо доводить, що наші карантинні заходи недієві, слабкі та недостатні», – відзначав З. Херхеулідзе³⁹. Серед заходів, необхідних для покращення ситуації, він зазначав не тільки зміни у практиці карантинного обстеження, перетворення Азовського моря на каботажне тощо, але й влаштування в Керчі порто-франко. «У разі якщо для цього утворення (порто-франко. – *Т.Г.*) не існувало в державах інших причин, то його варто було б створити для карантинів», – наголошував З. Херхеулідзе⁴⁰. Керченський градоначальник заздалегідь передбачив головні аргументи супротивників порто-франко: «а) порто-франко зменшить споживання наших виробів; в) припущення про збільшення контрабанди; с) витрати, в які буде втягнуто уряд при влаштуванні лінії [порто-франко]». На ці можливі заперечення З. Херхеулідзе відповідав: по-перше, російська промисловість не зазнає великих збитків від втрати керченського ринку збуту («7 тисяч мешканців Керч-Снікальського градоначальства не можуть мати великого впливу на внутрішню нашу торгівлю»); по-друге, проблема контрабанди є менш небезпечною, ніж загроза епідемій («контрабанда насправді може посилитися, однак краще впустити на 100 тис. контрабанди, ніж річ за 5 крб., яка заразить весь край»); по-третє, захист краю від нових пошестей вартий «витрат на влаштування межі порто-франко з її заставами»⁴¹.

Хоча зазначена записка знайшла відгук з боку міністра внутрішніх справ (11 листопада 1838 р. він своїм листом просив виконуючого обов'язки новоросійського генерал-губернатора надати свої «висновки» щодо «проекту» керч-снікальського градоначальника), проте керівництво краю вважало пропозиції З. Херхеулідзе недоречними. Виконуючий обов'язки генерал-губернатора П. Федоров на прикладі Одеси доводив, що порто-франко не може

бути надійним захистом від епідемій («Друга чума 1829 року спочатку відкрилася на Усатівських хуторах, що знаходилися поза межею порто-франко... Якщо втретє чума не перетнула межу порто-франко, то ми після милості Божої зобов'язані цим невтомним трудам та піклуванню графа Михайла Семеновича Воронцова...») і взагалі не є карантинним засобом («Якщо порто-франко визнати засобом карантинним, тоді неможливо застосувати його тільки для однієї Керчі. Сумнівні судна відвідують Феодосію, Євпаторію і, особливо, Дунайські порти; при цьому за ступенем небезпеки найбільшу увагу заслуговують Ізмаїл та Рені. Тоді і тут варто було б проголосити порто-франко»)⁴².

До ідеї керченського порто-франко за ініціативи З. Херхеулідзе уряд повертався неодноразово. Так, перебуваючи у Петербурзі 26 липня 1840 р., керченський градоначальник подав на розгляд управляючому міністерством внутрішніх справ новий, досить сміливий, проект, в якому, зокрема, пропонував запровадити зміни усієї зовнішньоторговельної політики держави: зменшити суворість митних правил, одночасно посиливши карантинні заходи. «Ми, ті, хто живуть на кордонах держави, – зокрема, писав Захар Семенович, – у краї, який знов відроджується, часто бачимо, що теоретики наші, не знаючи і десятої частини географічного та статистичного становища нашої держави, вперто дотримуються правил, які прийнятні десь у Німеччині (явний натяк на походження міністра фінансів імперії, відомого супротивника ідей «вільної торгівлі» Єгора Францевича Канкріна. – *Т.Г.*) і шкодять [нам]. Наприклад, якщо б за митними нашими постановами було б менше дріб'язкових вимог й суворостей, проте більше свободи та полегшень, то це залучило б капітали, й торгівля наших портів отримала б більше розвитку; навпаки послаблення, що припускаються у наших карантинних постановках, спричиняють нещастя». Тільки порто-франко, на думку Захара Семеновича, могло бути гарантією від таємного провезення заражених речей, бо лише в цьому випадку «бідний солдат або матрос, бажаючи для свого сімейства пронести яку-небудь дрібничку, не буде страшитися, що при виході з карантину цю дрібничку в нього буде відібрано митними наглядачами»⁴³. У 1844 р., стурбований небезпечними інцидентами з контрабандними та «сумнівними» в контексті епідеміологічної безпеки товарами на суднах на керченському рейді, уряд повернувся до ідеї створення порто-франко (російське керівництво не знало, яким чином водночас і захистити край від епідемій, і не «зашкодити розвиткові стосунків з горцями», тому навіть цар Микола I поставив запитання: «чи не буде визнано можливим влаштувати карантинну лінію поза межами Керчі, з проголошенням цього міста порто-франко?»). З цього приводу З. Херхеулідзе 18 березня 1844 р. склав черговий проект, в якому запропонував генерал-губернатору М.С. Воронцову три можливих варіанти кордону «вільного порту» на Керченському півострові: перший – найближчий до міста довжиною 16 верст по суходолу з 10-ма караульнями та чотирма митними заставами, із приблизною вартістю

спорудження 26600 крб. сріблом; другий – довжиною по суходолу та морському берегу в 61 версту з 40 караульнями та двома митними заставами вартістю 47750 крб. сріблом; третій – довжиною у 67 верст з 47 караульнями та двома заставами вартістю 53200 крб. сріблом. З. Херхеулідзе явно схилився до третього з запропонованих ним варіантів межі керченського порто-франко. Адже в цьому разі «вільний порт», за його власними словами, «охоплює всю землю градоначальства і простір, який може надати місту всі зручності, коли його людність, а також і торгівля, досягнуть можливого ступеня розквіту». Що стосується двох перших варіантів, то керченський градоначальник запропонував їх на той випадок, якщо держава буде неспроможна виділити на цей проект достатню кількість коштів. Окрім порто-франко на Керченському півострові, З. Херхеулідзе пропонував встановити митну лінію і на Таманському півострові напроти Керчі, «від Фанагорії... до Бугазського обмінного двору з однією заставою на дорозі, що прямує до Катеринодари». «Таким чином, – підсумовував З. Херхеулідзе, – Керч, з'єднавшись ще тісніше зі Східним берегом, й приймаючи на себе весь ризик у випадку появи пошесті, буде постачати укріплення (кавказькі. – *Т.Г.*) предметами, необхідними для життя». Отже, З. Херхеулідзе фактично пропонував створити не «Керченське», а «Керченсько-таманське» порто-франко, яке мало б знаходитись під його керівництвом («відокремлення Керчі від Тамані так само неможливо, як відокремлення Керчі від її карантину», – відзначав градоначальник). З. Херхеулідзе вказував на економічні вигоди від реалізації свого проекту як для Керчі, так і для всієї «Південної Росії»: на перспективі розвитку транзитної торгівлі («Південно-східні прилеглі губернії відкриють нові шляхи для збуту через Керченський порт своїх виробів і навіть виробу самого Сибіру будуть спускатися по Волзі до Керчі, й Керч при існуванні порто-франко за короткий термін перетвориться у центральне складське місце»), залучення іноземних капіталів тощо. «За умов встановлення порто-франко, – писав З. Херхеулідзе, – Керч залучить капітали та людей підприємливих, які, виходячи з власної вигоди, знайдуть засоби більш успішні, ніж всі зусилля градоначальства, задля зближення своїх торговельних справ з горцями. Промисловці влаштують в укріпленнях крамниці та магазини. Берег буде населятися, і горці, познайомившись с вигодами життя, будуть поступово ставати освіченими та зближатися з нами»⁴⁴.

Незважаючи на ґрунтовні аргументи З. Херхеулідзе, його проект знов не знайшов підтримки у керівництва імперії та краю. Супротивники вільної торгівлі навіть пропонували зовсім відокремити Керч від решти півострова митним кордоном, без дозволу будь-якого сполучення через нього. В разі здійснення такого проекту, на думку З. Херхеулідзе (з цим погоджувався і генерал-губернатор М. Воронцов у своєму поданні до міністра внутрішніх справ від 16 травня 1844 р.⁴⁵), Керчі загрожував цілковитий занепад. Врешті, замість влаштування порто-франко Микола I 6 серпня 1844 р. видав розпорядження про посилення в Криму карантинного контролю.

Отже, ідея створення порто-франко на Кримському півострові була достатньо популярною в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Однак з усіх проектів порто-франко в Криму лише три знайшли втілення у царських указах (1775, 1786 та 1798 рр.), які фактично не були реалізовані. Причини невдачі зазначених проектів були пов'язані з політичною кон'юнктурою у правлячих колах імперії. Для отримання порто-франко потрібні були не тільки аргументовані пропозиції, але й підтримка з боку столичних посадовців. Саме тому не надто переконлива записка О. Ланжерона щодо влаштування порто-франко в Одесі 1816 р. спричинила отримання цим містом режиму вільної торгівлі терміном на 30 років (пізніше його було продовжено ще на 10 років), а ґрунтовні проекти С. Броневського та З. Херхеулідзе щодо влаштування «вільних портів» у Феодосії та Керчі залишилися нереалізованими. Одеська торгівля вже на початку XIX ст. вражала зростанням своїх оборотів, вона мала значні фінансові ресурси й могла легко знаходити «союзників» серед урядовців високого рангу. Можливості кримських портів в цьому плані були набагато скромнішими (показово, що відповідаючи на один з проектів З. Херхеулідзе, П. Федоров наголошував: «...порто-франко – це розкіш торгівлі; і тому воно може існувати в одній тільки Одесі»⁴⁶). Загалом у своєму прагненні отримати права «вільних портів» населення Криму в першій половині XIX ст. не відрізнялося від мешканців інших портових міст півдня України. І хоча проекти створення порто-франко в містах Криму через жорстку протекціоністську політику царського уряду так і не набули реалізації, деякі з цих проектів (зокрема, складені С. Броневським та З. Херхеулідзе) можуть вважатися яскравими пам'ятками фритредерської думки Наддніпрянщини дореформеного періоду.

¹ Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1911. – Кн. 9. – С. 180.

² Кулик О. Дещо з Полтави (до Редактора) // Основа. – 1861. – № 9. – С. 180.

³ Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського Інституту народного господарства. – 1928. – Т. 9. – С. 44.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1. – Т. 20. – № 14284. – С. 102.

⁵ Зенкевич Х.Х. Керчь в прошлом и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей, хронологического указателя и исторических сведений с рисунками. – Керчь, 1894. – С. 39–40.

⁶ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 22. – № 15.935. – С. 50–51.

⁷ Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1893. – Вып. 6. – С. 120; Ея Величество доклады князя Потемкина // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1872. – Т. 8. – С. 212–213.

⁸ Загоровский Е. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774–1791) // Журнал Науково-Дослідчих катедр м. Одеси. – 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 8–9.

⁹ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 22. – № 16.239. – С. 439–440.

- ¹⁰ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1956. – С. 145.
- ¹¹ Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. – С. 158.
- ¹² Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Одесса, 1838. – Ч. 2. – С. 266.
- ¹³ Об учреждении в Одессе по проекту надворного советника Фродинга порто-франко // Архив Государственного совета. – СПб., 1888. – Т. 2. – С. 121.
- ¹⁴ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 25. – № 18.373. – С. 64–67.
- ¹⁵ Там же. – С. 68.
- ¹⁶ Евсеев А.А. Город Феодосия и проекты порто-франко в конце XVIII – начале XIX века // Пилигримы Крыма осень' 2000: путешествия по Крыму, путешественники о Крыме / Материалы IV крымской межд. научно-теоретической конф.: В 2-х ч. – Симферополь, 2001. – Ч. 2. – С. 42.
- ¹⁷ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 25. – № 19.226. – С. 919.
- ¹⁸ Головки Ю.И. Становлення митної мережі на Півдні України (1776–1819 рр.) // Студії з історії Степової України. – В. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 45.
- ¹⁹ Евсеев А.А. Город Феодосия и проекты порто-франко в конце XVIII – начале XIX века // Пилигримы Крыма осень' 2000: путешествия по Крыму, путешественники о Крыме... – Ч. 2. – С. 41–42.
- ²⁰ Торговля Черного моря // Архив графов Мордвиновых (далі – АГМ). – СПб, 1902. – Т. 6. – С. 229; Взгляд на торговлю Черного моря. Записка статского советника Василия Гурьева, представленная императору Александру Павловичу в 1817 году // Сборник исторических материалов, извлеченных из архива первого отделения собственной Его Императорского величества канцелярии. – СПб., 1876. – В. 1. – С. 287.
- ²¹ Гавриил. Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 459–460.
- ²² Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Ч. 2. – С. 18–19.
- ²³ Палас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным местностям русского государства в 1793–1794 годах. – М., 1999. – С. 206–208.
- ²⁴ Мнение Мордвинова относительно Крыма // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 3. – С. 211.
- ²⁵ Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – СПб., 1803. – Ч. 1. – С. 135–137; СПб., 1805. – Ч. 2. – С. 93.
- ²⁶ Евсеев А.А. Указ. соч. – С. 42.
- ²⁷ ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 27. – № 20.643. – С. 483
- ²⁸ Первые годы нашего господства в Крыму // Кондорак В.Х. В память столетия Крыма. – М., 1883. – С. 135.
- ²⁹ Русский биографический словарь. – СПб, 1908. – [Т. 3]. – С. 362–363.
- ³⁰ Броневский Милорадовичу // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 4. – С. 296–297.
- ³¹ Броневский. Замечания о порто-франко // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 6. – С. 183–185, 189, 190.
- ³² Броневский Мордвинову // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 4. – С. 319–320.
- ³³ Le duc Richelieu a l'Empereur Alexandre, sur la Nouvelle Russie // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т. 54. – С. 412–417; Граф Ланжерон императору Александру // АГМ. – Т. 2. – С. 555, 558.
- ³⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 190 (1827 р.) – Спр. 35. – Арк. 1, 3, 4, 7.
- ³⁵ Виноградов В.К. Феодосия (исторический очерк). – Екатеринодар, 1902. – С. 102.
- ³⁶ Торговля Черного моря // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 6. – С. 228–229.

³⁷ Смоленский А. Статистическое описание Керч-Еникальского градоначальства // Новороссийский календарь на 1841-й год. – Одесса, 1840. – С. 294.

³⁸ Зенкевич Х.Х. Керчь в прошлом и настоящем. – Керчь, 1894. – С. 42, 49, 50, 53, 55, 56.

³⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 191 (1838 р.). – Спр. 70. – Арк. 2.

⁴⁰ Там само. – Арк. 12.

⁴¹ Там само. – Арк. 13.

⁴² Там само. – Арк. 25.

⁴³ Там само. – Арк. 28, 29.

⁴⁴ Там само. – Арк. 45–49.

⁴⁵ Там само. – Арк. 50.

⁴⁶ Там само. – Арк. 25.

Гончарук Тарас (г. Одесса)

Доктор исторических наук,
профессор Одесского национального
университета им. И. Мечникова

Попытки введения порто-франко на Крымском полуострове конца XVIII – первой половины XIX в. в контексте борьбы за «свободную торговлю» городов Южной Украины

Попытки введения порто-франко (режима беспошлинной торговли) в Крыму в конце XVIII – первой половине XIX в. были заметным явлением в экономической истории полуострова. В статье анализируется содержание многочисленных проектов, которые предлагались представителями различных социальных страт населения, а также властей Российской империи; указываются причины, из-за которых реализация подобных правительственных мер не имела успеха.

Ключевые слова: Крымский полуостров, порто-франко, Южная Украина.

Taras Goncharuk (Odessa)

Doctor of historical sciences,
Professor of Odessa National University

Attempts to create a free port on the Crimean Peninsula in the late eighteenth century - the first half of the nineteenth century in the fight for «free trade» cities in Southern Ukraine

Attempts of conducting porto-franco (a mode of duty-free trade) in Crimea at the end of XVIII were the appreciable phenomena in an economic history of peninsula first half XIX century. In article the maintenance of numerous projects of introduction porto-franco which were offered by representatives of various layers of peninsula is analyzed. Attempts of a management of Russian empire to enter porto-franco in Crimea are considered also. The reasons because of which realization of similar governmental measures had no success are specified.

Keywords: the Crimean Peninsula, porto-franco, in Southern Ukraine.

Молчанов Володимир (м. Київ)
Кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 94 (477)

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853–1856 РР.: УКРАЇНСЬКИЙ РАХУНОК

У статті досліджується участь українців у бойових діях Кримської війни (1853–1856 рр.). Аналізується вплив війни на зниження життєвого рівня широких верств населення України та погіршення демографічної ситуації на українських землях імперії Романових.

Ключові слова: *Кримська війна, життєвий рівень, споживання, зарплата, населення, П.С. Нахімов, Даша Севастопольська, Російська імперія, союзники, демографія.*

Об'єктивне висвітлення ключових подій позаминулого століття вимагає від сучасного дослідника неупередженого підходу та кропіткого аналізу не лише історичних фактів, а й ретельного вивчення тих умов та історичного тла, в яких вони відбувалися. Особливо це стосується дослідження війн та військових конфліктів. Справа в тому, що у споминах учасники бойових дій, зазвичай, прагнуть прикрасити свою участь та роль у воєнних операціях, а попередні дослідники – героїзувати тих чи інших персонажів. Відтак, нерідко створювалися міфи, котрі мали надзвичайно живучий характер в історичній науці.

Найбільш масштабною з усіх 12 російсько-турецьких війн за 240 років існування Османської та Російської імперій по праву вважається Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Ця війна по праву визнається останньою «джентльменською» війною, і хоча від її початку вже минуло 160 років, а історичні події, котрі були з нею пов'язані, висвітлені в значній кількості наукових праць і розвідок, та все ж до її історичного значення знову й знову звертаються сучасні дослідники.

Необхідно звернути увагу та той факт, що якщо ходу бойових дій, міжнародним взаємовідносинам держав – учасниць війни напередодні, під час та після завершення збройного конфлікту присвячена переважна більшість робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, то відтворення участі у війні українців та висвітлення впливу цієї війни на життєвий рівень населення українських земель висвітлено недостатньо. Крім того, поза увагою дослідників залишилися обсяги людських втрат українців під час цієї війни.

Саме тому вивчення цих факторів дасть змогу простежити участь українців у ході Східної війни та визначити, як вона відобразилась на демографічній ситуації в підросійських губерніях України.

Загалом у рядових читачів нерідко складається враження, що Східна кампанія відбувалася десь «за тридев'ять земель», а не на території України, і українці до цієї війни не мають ніякого відношення. Слід вказати, що Україна на той час не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки втратила свою автономію ще наприкінці XVIII ст. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла активну участь у Кримській війні, а самі бойові дії були найбільшими на українських землях у XIX ст. Їх населення зробило значний внесок у забезпечення військ усім необхідним, проявило героїзм і мужність в обороні Севастополя, Одеси, в боях у Криму та на Чорному морі¹.

Необхідно визнати, що український народ прийняв на себе усю важкість воєнного часу під час бойових дій на території Криму. Слід вказати, що особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії було сформовано в основному з уродженців України, за винятком вищого командування та переважної більшості офіцерів. Така ж ситуація була і в сухопутних частинах, які дислокувалися на Чорноморському узбережжі. Рекрутів набирали в українських селах із кріпаків і відправляли служити здебільшого у найближчі гарнізони. Це була вимушена обставина. Відсутність не лише залізниць, а й узагалі більш-менш упорядкованих доріг у південних українських губерніях, у кращому випадку, обмежувало піший перехід 3–4 км за годину. Гужового ж транспорту для перевезення з віддалених районів великих військових формувань взагалі не було. Виняток становили переїзди офіцерів-дворян і невеликих загонів солдат.

Для України та її народу війна стала важким тягарем, і не лише для селян, яким необхідно було перевозити тисячі солдат, різні необхідні армії вантажі, а потім ще й тисячі поранених та хворих військових та тих з жителів міст і сіл Півдня України, що доглядали за ними. Третина гармат для російської армії виготовлялася в Україні (Київський завод «Арсенал»). Порох виробляв Шосткінський завод на півночі Чернігівської губернії (тепер Сумська область), який за роки війни збільшив його виробництво у 6 разів, що становило 43% продукції порохових заводів Росії. Луганський ливарний завод перейшов на цілодобовий режим роботи і забезпечив військам 400 тис. пудів снарядів (до війни завод щомісячно відливав 22 тис. пудів снарядів, а у воєнний час – 90 тис. пудів). Філіал цього заводу (а точніше, одна доменна піч) існував в Керчі. Піч виготовляла 1 тис. пудів металу, але напередодні війни зупинила роботу. В період Кримської війни Керченську домну взагалі було зруйновано².

Разом з початком бойових дій в Україні почали формуватися з рекрутів та ополченців полки, яким присвоювалися назви тих міст, де вони були створені: Чернігівський, Полтавський, Кременчуцький, Одеський, Азовсь-

кий, Дніпровський, Волинський, Житомирський, а також Український і Подільський. Взагалі в російських військах, які воювали в Криму, налічувалося майже 60 іменних полків, що констатувало місця їх формування. Крім того, 13 серпня 1854 р. цар дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Як свідчать документи, населення України масово записувалося в ополченці й прагнуло потрапити в район бойових дій. Зокрема, лише на Полтавщині, добровольцями записалися 9,5 тис. осіб. У вересні 1854 р. із добровольців було сформовано 1-й татарський полк, на створення якого гроші дали місцеві караїми.

Після активних дій союзників у Криму і понесених росіянами значних втрат поранених російських військових почали вивозити з півострова у південноукраїнські міста і села. Для цього створювалися спеціальні «транспортні поїзди», які формувалися більш як із 100 возів. Для перевезення поранених українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали їх по хатах. На Херсонщині та Миколаївщині у кожному селянському помешканні знаходилося від 10 до 30 солдат. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську, Маріуполі, Генічеську та інших містах Південної України розташовувалися шпиталі і лазарети, які були переповнені пораненими і хворими. У Миколаєві, приміром, розмістили 7000 ополченців у приміщеннях канатного заводу. У Катеринославі перебували в госпіталях десятки тисяч поранених росіян, а також вояки експедиційного корпусу. У місті був один військовий госпіталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни поранених розміщували в приміщенні Дворянського зібрання та інших державних і приватних будинках. У Катеринославській губернії були відкриті шпиталі та лазарети в Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах.

Українські жінки ставали сестрами милосердя у російській армії. Першими серед них були дружини та сестри захисників Севастополя: Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, Дар'я Ткач, Олена Кучер, Марія Петренко, Катерина і Васса Крижанівські та ін. Вони надавали першу посильну допомогу пораненим солдатам³.

Необхідно визнати, що Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзмові військ і місцевого населення. Йому всіляку допомогу надавав увесь народ Російської імперії і насамперед населення України. В кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волині пожертвувало на це 113 тис. руб. Ще більше зібрали коштів мешканці Таврії, Херсонщини, Київщини, Миколаївщини. 9 лютого 1855 р. імператор висловив подяку харків'янам за пожертву на військові потреби (у 1854 р. лише зібрання повітових предводителів губернії передало на потреби армії 40 тис. руб. сріблом). Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. Про це свідчать документи центральних державних і обласних архівів України. Наведемо лише один із них – подяку військового губернатора Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора від 17 січня

1855 р. професору академії мистецтв, відомому російському живописцю вірменського походження, який народився в Україні, І.К. Айвазовському за пожертву у 150 руб. на військові потреби під час Кримської кампанії.

Відомим військовим діячем Російської імперії, котрий відігравав ключову роль у Східній війні, був адмірал Павло Степанович Нахімов, який походив з роду слобідсько-українських шляхтичів Охтирського полку, був правнуком сотника Манойла Нахімова. У 1852 р. він очолив флотську дивізію та 2-гу ескадру Чорноморського флоту і обійняв посаду віце-адмірала. На початку осені 1853 р. П.С. Нахімов 34-ма суднами передислокував із Криму на Кавказьке узбережжя піхотну дивізію з артилерією та обозом. 23 листопада, маючи під прапором 3 кораблі, розшукав і блокував у Синопі (Туреччина) 7 ворожих фрегатів, 3 корвети та 2 пароплави з транспортами. Після того, як дочекався підмоги й, розташувавшись на флагмані «Імператрица Марія», П.С. Нахімов 6-ма лінійними кораблями та 2-ма фрегатами 30 листопада 1853 р. розгромив синопські наземні батареї та скупчені в тамтешній бухті плавзасоби (утік звідти лишень єдиний пароплав) і захопив у полон віце-адмірала Осман-пашу. Такі рішучі дії П.С. Нахімова проти турків деякі українські і російські письменники і публіцисти пояснюють тим, що він походив з українського козацького роду. За 240 років до Синопської битви його попередники – запорозькі козаки – так само знищили турецький флот і спалили місто Синоп. Предки П.С. Нахімова багато разів брали участь у війнах проти Порти, тому ненависть до неї була в адмірала генетичною.

Після висадки союзників в Криму П.С. Нахімов став одним з організаторів Севастопольської оборони 1854–1855 рр. Саме він керував затопленням роззброєних вітрильних суден для загороди морських підступів до міста. Починаючи з 12 грудня 1854 р., П.С. Нахімов виконував обов'язки помічника начальника гарнізону (генерал-ад'ютанта Д. Остен-Сакена), а з 2 березня 1855 р. обійняв посаду начальника гарнізону. 9 березня П.С. Нахімова було призначено командиром Севастопольського порту та військовим губернатором м. Севастополя. 8 квітня 1855 р. його було удостоєно звання повного адмірала, при цьому він зажив неабиякої поваги та виняткової популярності (моряки за відчайдушну сміливість називали його «Нахименко-безшабашний», солдати – «батьком»). Під час участі в обороні Севастополя П.С. Нахімов не зважав на власні рани. Адмірал був смертельно поранений на Корніловському бастіоні 10 липня 1855 р., згодом помер у шпиталі на північній стороні Севастополя і був похований 13 липня 1855 р на місці закладеного у 1854 р. Володимирського собору.

В бойових діях під час Кримської війни населення України прийняло активну участь в усіх військових операціях. Так, під час оборони Одеси, яка розпочалася 10 квітня 1854 р., крім артилерійської батареї під командуванням прапорщика О. Щоголева, сміливість і мужність проявили багато солдатів – вихідців з українських земель. Так, рядовий М. Гловацький, побачивши, що одна з бомб пробила дах будівлі гавані й упала на причал,

підбіг до неї і, взявши її в руки, кинув у море, чим відвернув небезпечний вибух. Аналогічні подвиги здійснили й цивільні одесити, зокрема, трое студентів – Скоробогатий, Пуль та Деміністру (причому, останній із них був французьким підданим). Вони доставляли під вогнем ворога снаряди на батареї. Усіх, хто виявив мужність і героїзм під час обстрілу Одеси, було нагороджено орденами й медалями⁴.

У 1854 р. в битві під Балаклавою артилерією генерала І. Жабокрицького, який мав українське походження, було нанесено значних втрат легкій кавалерії генерал-майора лорда Кардригана (із 700 вершників втрачено 300). У цьому ж бою брав участь Київський полк, яким командував уродженець Волині Халецький, та Інгерманландський на чолі з полковником Бутовичем, який був нащадком козацької старшини. У ході бою унтер-офіцер К. Півненко, родом із Харківщини, врятував життя генералу Халецькому і був нагороджений Георгіївським хрестом.

Під час оборони Севастополя, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці з України. Найбільш відомими з них були П. Кішка, Г. Шевченко, Ф. Заїка, І. Демченко, Д. Горленко, М. Шульга, І. Даниленко, А. Гніденко, В. Чупаченко та багато інших.

Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали сміливі нічні вилазки росіян на позиції та у тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень. У цих операціях особливо відзначились українські козаки-пластуни Чорноморського козацького війська. Їх французи порівнювали зі своїми знаменитими зуавами. Відомими на всю Росію були добровольці з загону, сформованого лейтенантом М.О. Бирилевым з відібраних ним особисто матросів і солдатів, серед яких було багато українців, зокрема, й згадані вище. Севастопольський гарнізон називав цих нічних розвідників «мисливцями».

Перша їх вилазка на позиції ворога відбулася 23 вересня 1854 р. Потім вони стали регулярними, й у них брали участь спочатку спеціальні групи чисельністю 10–40 осіб, а згодом загони, в яких налічувалося від 200 до 500 козаків, матросів і солдатів. Вони руйнували облогові споруди союзників, зав'язували бої з ворогом, робили спроби пошкодити гармати, заклепуючи їх, а найголовнішим було, непомітно підбираючись до ворожих траншей, захопити нарізні гвинтівки та штуцери, яких у захисників Севастополя не вистачало. Під час нічних вилазок на ворожі позиції, яких за період севастопольської оборони відбулося більше 150 (хоча військове Міністерство називає цифру 45), найбільший героїзм виявили українці – матрос П. Кішка та Г. Шевченко, який своїм тілом закрити 8 січня 1855 р. від штуцерної кулі, випущеної французом, командира групи «мисливців» лейтенанта М.О. Бирилева. Говорячи про мужність і стійкість захисників Севастополя, тодішні газети писали, що «кожний рядовий у місті – це Гнат Шевченко, кожний офіцер – лейтенант Бирилев». Подвиг першого у спе-

ціальному наказі відзначив командуючий армією О.С. Меншиков, а другого адмірал П.С. Нахімов власноручно нагородив орденом св. Георгія 4-го ступеня. Подвиг свого земляка повторили солдати Полтавського полку Григорій Шевченко та Семен Ковельський, які ціною свого життя врятували від вибуху ворожої бомби комдива генерала П. Урусова⁵.

Не менш відомим героєм оборони Севастополя був чорноморський моряк Петро Маркович Кішка. У 1854 р., коли почалася облога форпосту, його призначили на батарею, що розташовувалася між 3-м і 4-м бастіонами внизу (між Бамборською висотою і Бульварною гіркою), в кінці Південної бухти і захищала підступи до цієї бухти та центру міста. Разом з іншими матросами, солдатами та козаками-пластунами Чорноморського козацького війська Кішка брав участь у нічних вилазках у тил англо-французьких військ.

У складі команди «мисливців» не раз і сам ходив у розташування ворога, виводив там з ладу облогові гармати, здобував нарізні гвинтівки та штуцери, брав у полон солдатів ворожих підрозділів. Про його зухвалу хоробрість склали легенди, про нього писали, зокрема, що він сам взяв у полон трьох французів і привів їх у розташування свого підрозділу, а на очах у ворогів, під шаленим обстрілом із їхнього боку, виніс із фронтової смуги встановлений там (підпертий палками) на наругу труп одного з «мисливців». Про його відвагу доповіли імператриці Олександрі Федорівні, й вона надіслала йому «хрест благословення». В останніх боях за Севастополь Кішку легко поранили, лікувався він у М. Пирогова. Після здачі Севастополя був підвищений у чині до квартирмейстера і відправлений в жовтні 1855 р. у безстрокову відпустку. Однак він почав супроводжувати обози в Одесу, Миколаїв, Херсон, працював лісником. 1863 р. повернувся на військову службу, проходив її на Балтійському флоті. Після демобілізації у 1867 р. йому була призначена пенсія, і він перебрався жити в рідне село⁶.

В останні дні оборони Севастополя виходець з Кременчука інженер-полковник В.К. Геннеріх з 9 по 23 серпня 1855 р. збудував на корабельному боці батарею № 124, яка була названа його прізвиськом. Полковник організував останню контратаку росіян на Корнілівському бастіоні, де отримав важку контузію і був вивезений з позиції останніми захисниками фортеці⁷.

На боці військ союзників у бойових діях Східної війни активну участь взяв полонізований українець, нащадок гетьмана Івана Брюховецького Михайло Чайковський, який 18 грудня 1850 р. прийняв іслам і став Садик-Пашею. Згодом він розпочав переговори з турецьким урядом про формування козацьких загонів. Міністр закордонних справ Туреччини після тривалих консультацій із султаном погодився. М. Чайковський з 1851 р. розпочав формувати перші «казак-алай» у складі турецького війська. Після загострення російсько-турецьких відносин у жовтні 1853 р. він домігся розширення козацьких частин за рахунок поляків, болгар, румунів, угорців, турків і навіть євреїв. Сам розробив моделі одностроїв і наказав закупити для всіх козаків арабських рисаків. 20 жовтня 1853 р. за його ініціативи було

створено «Полк козаків оттоманських», який був згодом переформований в дивізію, а ще згодом – у корпус. 23 січня 1854 р. османські козаки склали присягу. Для цього з Константинополя привезли знамено Запорозької Січі, а Садик-Паша отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман). «Корпус козаків оттоманських» (називався також «дивізією козацькою», «дивізією польською», «корпусом козаків султанських») існував в різних модифікаціях від 1853 р. до 1870 р. Найактивніше в бойових діях цей підрозділ взяв участь у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та зайнятті Бухареста. Після завершення Східної війни чисельність цього «іноземного легіону» досягала 2000 шабель і багнетів.

У лютому 1854 р. військо Садик-Паші ввійшло в Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початок березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв із росіянами. Однак уряд Австрії почав тиснути на султана, вимагаючи відвести зағони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і навіть присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця престолу». Наступного року Чайковський отримав найвище військо́ве звання – беглербея. Після закінчення війни він повернувся до Росії, де й завершив життя самогубством⁸.

Окремо слід зупинитися на вивченні впливу Східної війни на життєвий рівень населення підросійської України. У сучасних умовах рівень життя розуміють як соціально-економічну категорію, яка характеризує показник задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, успільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами та ін.⁹

Оскільки відтворення життєвого рівня всіх соціальних груп і прошарків населення та регіонів України в той період є надзвичайно складним завданням, зосередимо свою увагу на вивченні переважно сільського населення Правобережжя, котре в ті часи називалось Південно-західним краєм Російської імперії.

Добробут українських селян дореформеної доби цілком і повністю залежав від наявності придатної для обробітку землі, котра перебувала у їх користуванні, та від обсягів панщини, котру вони відробляли на користь поміщиків. Саме тому представляють інтерес дані, наведені О. Степанишиною щодо класифікації кріпосних поміщицьких селян за показником забезпеченості землею. Дослідниця вказує, що найбільше було піших селянських господарств, які користувалися мінімальним наділом (50–60%)¹⁰. Разом з тим, піші селяни відробляли менше панщини на користь поміщиків.

На думку А.З. Барабо́я, напередодні Східної війни, коли на Правобережжі у 1847–1848 рр. було проведено «інвентарну реформу», у сфері землеволодіння реалізували «систему третяка», за якою 1/3 посівної площі

оброблялась на користь поміщика, 2/3 – на користь селян. Водночас автор вказує, що за реформою панщина для тяглих господарств встановлювалась в обсязі 3 днів на тиждень, тоді як городники та бобилі відробляли лише один¹¹.

Значною мірою погіршувала життєвий рівень селян існуюча практика віддання в оренду маєтків. Річ у тім, що орендарі, надмірно експлуатуючи маєтки певний період, зазвичай повертали власникам пустку. Безумовно, що в такій ситуації селяни ставали об'єктом надмірного визиску, і їх добробут істотно погіршувався. Нарешті 1853 р. було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками у всій Російській імперії. Проте вже укладені контракти дозволялось залишити до кінця строку, а тим, чиї контракти вже кінчились десь в 1853–1854 рр., дозволялось укласти нові, однак на термін не пізніше 1 січня 1857 р.¹²

Немаючи достатньої площі, придатної для обробітку землі, селяни були змушені найматися на роботу в панську економію або на фільварок чи на завод. Як свідчить О. Степанишина, в середині 1850-х років «за працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівніша була заробітна платня у фільварках двох канівських ключів – богуслав. і владислав. Тут всі річні робітники, яку б працю вони не робили, одержували на рік грошима 24 карб., 9 четвертей¹³ хліба і засівали 1 десятину¹⁴ панського поля під ярину і озимину. Літнякам давали по 2 карб. на місяць 48 гарців хліба. Такої одноманітності не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні і річні парубки одержували в 2-х фільварках погиблянському і вотилівському по 20 карб. і засівали 1 десятину землі. В других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки і гуменні не одержували. Тільки погоничі літні і річні мали по 5–7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погиблянському фільваркові, де їм давали ще паливо і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом і маючи на увазі можливість різноманітності, важко вирахувати платню окремому робітникові. За 3 фільварки на Таращанщині відомо, що за працю економії давались піші наділи городникам...»¹⁵.

За даними І. Фундуклєєва, в Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку – 23 коп., а взимку – 18 коп.; жіночої влітку – 9 коп., а взимку – 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом із збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп¹⁶. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб.¹⁷. Після завершення Кримської війни у період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41 руб., а ярового – 7,35 коп. Чистий доход з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 крб., ярової – 3 крб., а жита – 2,5 руб.¹⁸

Загалом ті селяни, які наймалися працювати до господаря, отримували близько 15 руб. сріблом на рік. З цієї суми 5 руб. йшло на податки, а,

відкладаючи 10 руб. сріблом щороку, селянин, пропрацювавши 7 років, міг обзавестись власним господарством¹⁹.

Представляє значний інтерес вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20–30 коп.; косаря – 40; молотника – 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виполування бур'янів цінився в 15–30 коп.; жати зернові – 40; в'язати снопи – 30²⁰. Праця пасічника по обслуговуванню 200 колод, крім натурального утримання та харчів, цінилася в 10 карб. сріблом на рік.

В цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимових – 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за 50 зимових – 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року в середині XIX ст. могла заробити 62,7 руб.²¹

Дещо більше мали можливість заробити селяни на промисловому виробництві на заводах, що належали поміщикам. Так, у середині XIX ст., за даними О. Степанишиної, миронівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння проводилось так, як і на хохітвянській гуральні. Уже згадувалось раніше, що і тут і там крім річних робітників працювали й кріпаки. Річні робітники крім харчів (145 четвертів хліба) одержували грошми 220 карб. сріблом. Майстри на обох заводах були вільні. Їм давали хліба 40 четвертів на рік і з кожного відра²² по 1 коп. сріблом. На броварнях давали робітникам, крім грошей 2 карб. – 1 карб. 75 коп., жита 3 корці, пшениці 1 корець²³, по 1 корцю і 16 гарців²⁴ ячменю та гречки, проса 16 гарц. На цегельні ставищанський робітник діставав по 2 карб. 10 коп. за те, що виробить, випалить та виставить на плац 60 тисяч цегли.

Детальніші відомості є щодо умов, що їх складала в 1860 р. «казенні» селяни Волинської губ. з колезьким асесором Стемпковським на роботу в тій самій Вільшанській цукроварні. Цей контракт складається з 7 пунктів:

1. Працювати вони умовлялися 6 місяців, рахуючи з того часу, як прийшли на завод, причому, вирушати туди вони мали з вересня і перебувати в дорозі не більше, як 10 день. Повний робітник має одержувати по 7 карб. сріблом на місяць, а півробітник по 4 карб. 80 коп. сріблом. До цього як одні, так і другі одержували ще харчі – 2 пуди²⁵ житнього борошна, 1 пуд крупів, 4 хунти²⁶ солі, 2 – олії, 3 – сала (у піст замість сала олію, або удвоє більше в'яленої риби). Сало можна було замінити на м'ясо у четвернім розмірі. Куховарці платив власник цукроварні.

2. Робочий місяць уважався з 1-го по 1-е, не включаючи неділь та свят, коли мусили працювати, як і в будні, – по 12 годин на добу вдень або вночі.

3. Якщо робітник хворів, то пан лікував його власним коштом, але платні за час хвороби не видавали; а як хворість тривала більше за 6 днів, то й пайок мали одвертати з платні.

4. Відмовлятися від призначених робіт не можна було. Якщо повний робітник відмовлявся від роботи через брак сили, то його переводили до

категорії півробітників. Як хто не виходив на роботу через лінощі, пияцтво чи взагалі без дозволу, то одвертали з платні повного робітника 30 коп. сріблом, а півробітника 23 коп. за добу.

5. Під час складання цих умов повні робітники діставали по 7 карб. сріблом авансу, а півробітники по 5 карб., і поручались один за одного, що працюватимуть протягом 6 місяців. А як хто раніше самовільно залишить роботу, то пан мав право найняти іншого робітника їхнім коштом, доки селянська управа не поверне втікача.

6. Усі повинні виконувати постанови адміністрації, виходячи на роботу вчасно, тверезими. Якщо кого з робітників скривджено, то не чинити самосуда, а скаржитись через свого виборного. До поліції може пан звернутись, якщо робітники не слухатимуть уваг директора та виборного.

7. Пан зі свого боку зобов'язується не утискати робітників, видавати акуратно платню, доброго гатунку пайок, дати зручне й тепле помешкання. Якщо цього всього не буде, то робітники мали право звернутись зі скаргою куди слід²⁷.

Як свідчать наведені дані, селяни, які наймалися на рік працювати в гуральні і ставали робітниками, цінувалася набагато дорожче порівняно з тими, хто працював у фільварку, на полі чи в економії, адже один робітник на гуральні протягом року заробляв грошей більш ніж в тричі від селянської сім'ї з двох працездатних осіб на панському полі.

Наступним важливим показником життєвого рівня було споживання під час Кримської війни населенням різноманітних товарів і послуг. На першому місці, безперечно, було харчування. Особливістю харчового споживання селянського населення було те, що воно, ведучи переважно натуральний спосіб господарювання, споживало лише продукти власного виробництва. Разом з розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання харчових продуктів селянами все більше урізноманітнювався, оскільки їх господарства все більше втягувалися в орбіту ринку і поступово їх виробництво все більше набирало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів безпосередньо впливали економічні кризи, урожайність та наявність у них землі. Згідно тверджень І. Ігнатовича, у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр., практично 8 років підряд, були погані врожаї по всій Росії. Саме тому у 1833–1834 та 1839–1840 рр. уряд був змушений дотувати в народне продовольство 75,5 млн. руб. За часів царювання Миколи I голодними були 1833 р., 1839–1840 рр., частково з 1844 по 1847 рр. та напередодні Кримської війни 1851 р.²⁸

Стосовно ж економічних криз, то, на думку О.Ф. Яковлева, загального перевиробництва як масового явища в дореформений період ще не відмічалось²⁹. За його твердженням, перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього населення Росії, відбулася після завершення Східної війни в 1857–1858 рр.³⁰

Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні і нерідко голодувати. За свідченням І. Ігнатовича, деякі поміщики, дійсно, намагалися допомагати своїм селянам. Були й такі, що з останніх сил годували селян, хоча робили це, керуючись швидше розрахунком, ніж філантропією. Багато давали зі страху, тому що були випадки, коли чоловіки грізно підступали до поміщиків, вимагаючи прогодування. Для цього робили громадські оранки, створювали запасні «Магазини». Під час масових голодовок поміщики, як правило, втікали з своїх маєтків³¹.

Можливість достатнього споживання продуктів харчування селянами Правобережної України під час Кримської війни можна прослідкувати шляхом аналізу цін на продовольство та порівняння їх з величиною селянських заробітків. Загалом ціни в Київській губернії, за даними І. Фундуклеєва, в середині XIX ст. були такими: льоха – 1,5 руб. сріблом; вівця – 2; 1 четверть³² жита – 1,94; пшениці – 2,28; гречки – 1,88; бочка меду – 40 коп.; відро³³ вина пінного міцністю від 16,6 до 20 градусів – 1,75 руб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів – 2,1; спирт – по 7 коп. за кожний градус, відро в 65° – 4,55 руб.; 85° – 5,95; 96 – 6,72; 1 фунт масла коров'ячого або голландського сиру – 15–20 коп. сріблом; 2-х пудова діжка сиру – 1,2–1,5 руб.; риба – 9 коп. за кг; 1 пуд яловичини – 1,1 руб.; сала – 3³⁴.

Не менш цікавими є свідчення Д. Воєйкова та В. Загоскіна. На їх думку, вартість річного харчування одного селянина на Київщині в середині XIX ст. становила 11 руб. 68,5 коп. На їхнє переконання, житній хліб був головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на $\frac{1}{4}$ менше, ніж працюючому селянину, а саме – 8 руб. 38,5 коп. Двом непрацюючим разом припадало у півтори рази, проти одного чоловіка-селянина – 16 руб. 58,25 коп. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї в рік становив 36 руб. 65,25 коп.³⁵

До харчового раціону сільського населення входили також напої, які можна розділити на безалкогольні, слабоалкогольні та алкогольні. Серед безалкогольних напоїв все більшої популярності набував чай. Крім того, українські селяни вживали соки з берези, клену, барбарису, хлібний, овочевий та фруктовий кваси, компот із сушених груш – узвар³⁶. Велику групу безалкогольних напоїв складали киселі. Цікаво те, що їх вживали переважно в піст. Гарячими споживали киселі з маслом, олією або маковим молоком, холодними – з ягодами та медом³⁷. Ще одним видом продуктів, які широко вживалися в ті часи, були молочні. Молоко вживали переважно діти, а у кислому виді й дорослі. Оскільки сільським населенням України широко практикувалося молочне тваринництво, можна висловити припущення, що доступність молочних продуктів для споживання була досить високою. Крім того, молочні продукти можна було й придбати у вільному продажу. Приміром, у Київській губернії під час Кримської війни дійну корову можна було придбати за 30–50 руб., 1 фунт масла вершкового або голландського сиру – за 15–20 коп., діжку сиру вагою в 2 пуди – за 1,2–1,5 руб. сріблом³⁸.

Ціни на головні алкогольні продукти регулювала держава шляхом встановлення політики такс. Загалом за статистичними даними, за часів Кримської війни протягом року селянська сім'я на горілку витратила близько 18 руб. сріблом. Слід відзначити, що споживання алкоголю зростало. І. Кашкаров стверджував: «...для тих селян, які мають недостатню силу волі, горілка становить справжню загибель, тому що не випросивши у купця кредиту на купівлю солі чи іншого необхідного для господарства товару, чоловік з горя бере половину штофу зеленого вина, в якому для нього майже ніколи не відмовляють. Шкода від погано облаштованого шинку та шинкарів, накачуючих селян горілкою у якомога більшій кількості, ще не настільки велика, як збитки які завдаються населенню від того, що куркулі напоюють селян перед будь-якою угодою, в яку вони з ними вступають»³⁹. Не звертаючи уваги ні на які протести громадськості, держава не обмежувала торгівлю алкоголем, збираючи податки з цього виду господарської діяльності до казни. Якщо ж селяни самі намагались торгувати горілкою, то їх, як правило, штрафували. Так, на території Київщини в середині XIX ст. за підвезення селянами горілки з інших місць їх штрафували по 1 руб. сріблом за кожну квартиру привезеного⁴⁰.

Крім продуктів харчування, важливим показником життєвого рівня сільського населення українських губерній за часів Кримської війни було забезпечення одягом та взуттям, що, фактично, є другою потребою людини серед загального переліку. Проте, на відміну від споживання їжі, ця потреба є більш «еластичною» (важкість від незадоволення певної потреби). Якщо розглядати вартість її задоволення, виявиться, що у цьому аспекті вона є майже безкінечно еластичною, адже насправді якісне вдосконалення одягу може бути безкінечним. Величина споживання одягу та взуття сільськими жителями залежала від таких факторів, як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. Безперечно, що жінки споживали вищезазнані товари в більшій мірі, ніж чоловіки. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими через те, що він був дешевшим. Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів взували постолі, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

Загалом вартість річного забезпечення одного українського селянина одягом і взуттям в середині XIX ст. становила 6,93 руб. Витрати на одяг селянки були меншими і становили 4,47 руб. на рік. Двом непрацездатним на білизну та переробку речей батьків на рік виділялося 2 руб. В цілому у селянській сім'ї протягом року на одяг, білизну та взуття витраталося 13,92 руб.⁴¹ Більш заможні селяни, при достатній платоспроможності, мали можливість одягатися набагато краще.

Для успішного ведення селянського господарства та задоволення житлових потреб сільському жителю українських земель необхідні були відповідні споруди. Згідно твердження І. Фундуклеєва, селянські будівлі склада-

ються з хати для проживання, стодоли, хліву та клуні. За його даними, вартість спорудження всіх господарських будівель тяглого селянського господарства становила 91,21 руб.⁴²

Загальна картина економічного становища тяглого селянського господарства, яке забезпечувало відповідний життєвий рівень його учасникам, була б не повною, якщо не врахувати вартість свійських тварин, котрі експлуатувалися і вирощувалися для харчування в селянському дворі. Так, вартість 4-х волів становила 80 руб.; 8-ми свиней – 12; 6-ти овець – 12; 1-ї корови з 3-ма телятами – 30; 6-ти колод з бджолами – 9. У цілому вся вартість тварин у тягломому селянському господарстві становила 143 руб.⁴³

Важливим фактором, який характеризує матеріальне становище та добробут селянської родини, була наявність в господарстві відповідних знарядь праці та предметів домашнього побуту. Річні витрати сім'ї з 4-х осіб склали 2,37 руб.⁴⁴

За приведеними О. Степанишиною даними по кількості майна з духівниці кріпосного селянина Гаврила Павловича Барабася села Ксаверівки Ксаверівського ключа на Васильківщині за 1846 р. видно, що він мав чимало худоби. Дослідниця вказує, що «крім цього зазначено, що єврей Волько з м. Богуслава винен йому ще 100 карб. за випас 50-ти волів. З цих грошей треба було заплатити в економію за степ 15 карб. Ще готівкою залишив жінці 100 карб. Хату з будівлями і хатню худобу Барабась залишив жінці і дітям (6), а волів на степу наказав продати за 1400 карб. Ще залишилось хліба: жита немолоченого 80 кіп, на степу скирти – 200 корців, дома 60 корців, проса і ячменю разом 10 корців, вівса 10 корців. Цей Барабась належав до розряду плугових і мав у своєму наділі 10–12 дес. сіножаті»⁴⁵.

Узагальнюючи вищенаведені дані, слід відзначити, що напередодні Кримської війни, зважаючи на панування важкого тягаря кріпосництва, життєвий рівень сільського населення України був низьким, що не давало змоги у повній мірі здійснювати розширене відтворення робочої сили. Про це свідчать показники демографічного зростання⁴⁶.

На думку українських істориків В.М. Волковинського та О.П. Ресента, «Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс найтяжчий тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців). Український народ з честю витримав суворі воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби – Київського заводу “Арсенал”, Луганського ливарного, Шосткінського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін.

На Півдні України розпочалося будівництво залізниць. Першу в Криму і взагалі в Україні залізницю збудували в роки війни британці між Балаклавою і Севастополем, але після закінчення війни вона була ліквідована...

Головним у суспільному житті держави після поразки у Кримській війні стала відміна 19 лютого 1861 р. кріпацтва, проведення у 60–70-х роках низки прогресивних реформ. Частково усе це позитивно позначилося на становищі українського народу...»⁴⁷.

За переконанням цих учених, «Україна зазнала особливих тягот війни – забезпечення військ продовольством та фуражем і доставка по бездоріжжю. Непомірні податки, рекрутські набори виснажували сільське господарство, південноукраїнським губерніям загрожували голод та епідемії, масові селянські заворушення на зразок “Київської козаччини”. Але український народ гідно поборов усі воєнні труднощі і зробив гідний внесок у завершення, хоча й не переможне, Кримської війни 1853–1856 рр.»⁴⁸.

Окремим рядком слід зупинитися на людських втратах українців в період Кримської війни. Дослідники не мають єдиної думки стосовно обсягів людських втрат як під час бойових дій на Кримському півострові, так і від хвороб та поранень. Так, на думку американського дослідника К. Харві, Російська імперія під час Східної кампанії понесла безповоротних втрат не менше 110 тис. осіб. Радянський історик Б.Ц. Урланіс стверджує, що Росія втратила близько 132,6 тис. осіб вбитими і пораненими. За переконанням київського військового історика І.В. Родіна, загальний обсяг безповоротних людських втрат імперії Романових під час Кримської війни склав 134876 осіб⁴⁹. Скільки з цієї кількості вбитих, померлих від поранень та хвороб були українцями – визначити складно. Разом з тим, проаналізувавши демографічні показники зростання населення в українських губерніях Російської імперії у XIX ст., можна побачити, як війна вплинула на динаміку цього процесу в Україні.

Зокрема, за свідченнями відомого радянського історика демографії А.Г. Рашина, темпи зростання населення на підросійських землях України на початку та в середині XIX ст. були такими:

Динаміка зростання населення в українських губерніях Російської імперії у XIX ст.⁵⁰

Губернії	1811	1838	1851	1863	У скільки раз зросло населення з 1838 по 1851 р.	У скільки раз зросло населення з 1851 по 1863 р.
	Обсяги населення у тис. чол.					
Земля Війська Донського	250	640	793,8	949,7	1,24	1,19
Херсонська	370,4	765,8	889,2	1330,1	1,16	1,49
Таврійська	254,9	520,2	608,8	606,8	1,17	0,99
Київська	1066,2	1459,8	1635,8	2012,1	1,12	1,23
Катеринославська	666,2	790,1	902,4	1204,8	1,14	1,33

Губернії	1811	1838	1851	1863	У скільки раз зросло населення з 1838 по 1851 р.	У скільки раз зросло населення з 1851 по 1863 р.
	Обсяги населення у тис. чол.					
Харківська	1030	1334	1366,2	1590,9	1,02	1,16
Подільська	1297,8	1548,2	1578	1868,9	1,01	1,18
Волинська	1212,8	1314,1	1469,4	1602,7	1,11	1,09
Полтавська	1625	1621,6	1688,7	1911,4	1,04	1,13
Чернігівська	1260	1300	1374,7	14,87,4	1,05	1,08

Як видно з показників таблиці, у переважній більшості підросійських губерній України у середині XIX ст. темпи приросту населення дещо зросли. До цього спонукали і реформа 1861 р., і розширення ринкових відносин, і промисловий переворот та покращання у сфері санітарії та медичного забезпечення. Однак на Землі Війська Донського та Волині зростання населення уповільнилося. Більше того, у Таврійській губернії його темпи навіть скоротилися порівняно з першою половиною XIX ст. Таким чином, можна припустити, що зменшення темпів приросту населення у цих регіонах було наслідком Кримської війни.

Представляють інтерес і дані про обсяги населення найбільших міст підросійської України у XIX ст.:

Темпи зростання населення в найбільших українських містах Російської імперії у XIX ст. (тис. чол.)⁵¹

Міста	1811 р.	1840 р.	1863 р.
Сімферополь	2,5	12,9	17,1
Миколаїв	4,2	28,7	64,6
Катеринослав	8,6	8,5	19,9
Харків	10,4	29,4	52
Київ	23,3	68,4	247,7
Кам'янець-Подільський	3,6	14,7	20,7
Херсон	9	22,6	40,1
Житомир	8,2	16,7	38,4
Бердичів	7,4	35,6	53,2
Чернігів	4,5	11,1	10,6
Полтава	10,1	16	31,3

Як і в попередньому випадку, в переважній більшості міст темпи зростання населення, починаючи з середини XIX ст., прискорилися. Разом з

тим, у Сімферополі, Кам'янці-Подільському та Бердичеві вони уповільнилися, а в Чернігові населення навіть зменшилось. На нашу думку, саме Кримська війна вплинула на розвиток таких негативних тенденцій.

Окремим рядком слід згадати і про дані про динаміку відтворення українців у ХІХ ст., які наводить відомий історик демографії В.М. Кабузан.

Відтворення українського населення на території підросійської України в середині ХІХ ст. (у %) ⁵²

Губернії	1841–1850	1851–1860	1861–1870
Харківська	8,6	12,3	14,7
Полтавська	9	12	13,5
Чернігівська	5	7,3	15,5
Київська	9,9	7,1	16,9
Волинська	2,1	8,4	15,8
Катеринославська	3,2	18,8	21,4
Херсонська	10,3	16,6	18,8
Таврійська	17	15,1	20,4

Вищенаведені показники засвідчують, що в те десятиліття ХІХ ст., коли відбулася Кримська війна, спостерігалось скорочення природного відтворення населення у Таврійській губернії, а найбільше в Київській. Таким чином, дані засвідчують, що бойові дії на Кримському півострові негативно вплинули як на процес зростання народонаселення в українських губерніях у цілому, так і його відтворення зокрема.

Підсумовуючи вищесказане, варто виділити наступні моменти:

1) Висвітлення Кримської війни 1853–1856 рр. як в російській дореволюційній історичній літературі, так і дослідженнях радянських авторів та сучасній російській історичній науці має значний відбиток міфологізації, котра була зумовлена відповідними пануючими ідеологіями. Автори, висвітлюючи історичні факти, всіляко прагнули ідеалізувати як бездарне російське командування, так і загарбницькі дії армії імперії Романових. Прославляючи героїчну оборону Севастополя та славу російської зброї, вони навмисно героїзували простих учасників бойових дій, таких, як Павло Степанович Нахімов, Даша Севастопольська та Петро Кішка та ін., свідомо замовчуючи той факт, що вони були українцями, і тим самим применшували роль українців у подіях цієї війни.

2) Як населення підросійських губерній України, так і російські військові, котрі мали українське походження, прийняли активну участь у бойових діях Східної війни як на боці Російської імперії, так і у військах союзників. Саме тому підрахунок загиблих українців у Кримській війні є досить складним, адже, крім полеглих українців у російській армії, необхідно рахувати і

людські втрати в армії союзників тих військових, які мали українське походження. Війна негативно вплинула на життєвий рівень населення підросійських губерній України. Разом із скороченням споживання та погіршенням добробуту відбулося і уповільнення збільшення народонаселення. Аналіз демографічних даних засвідчує, що Східна війна істотно відобразилася як на уповільненні темпів демографічного зростання в ряді підросійських губерній та міст України в цілому, так і скороченні людського відтворення зокрема.

3) Українці активно допомагали російській армії у Криму продовольством, наданням транспортних засобів та за рахунок громадського збирання коштів для російських військових. Крім того, населення Півдня України відіграло головну роль у прийнятті і лікуванні хворих та поранених під час бойових дій Східної кампанії, а українські жінки ставали сестрами милосердя, рятуючи поранених учасників героїчної оборони Севастополя.

¹ Волковинський В.М., Ресент О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К., 2006. – С. 4.

² Там само. – С. 139.

³ Там само. – С. 91.

⁴ Там само. – С. 44.

⁵ Там само. – С. 114.

⁶ Романюк І., Кушко І. Легенда оборони Севастополя – матрос із Вінничини Петро Кішка // «Кримська війна»: історія та уроки. 1853–1856 рр.: Науковий збірник: Матеріали Міжнародної наукової військово-історичної конференції. Севастополь 27–29 вересня 2013 р. – К., 2013. – С. 145–147.

⁷ Волковинський В.М., Ресент О.П. Назв. праця. – С. 129.

⁸ Климчук А. Міхал Чайковський – постать в Кримській війні // «Кримська війна»: історія та уроки... – С. 75–78.

⁹ Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – С. 238.

¹⁰ Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. – К., 1930. – С. 225.

¹¹ Барабой А.З. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах Українських губерній) // УІЖ. – 2007. – № 1. – С. 125.

¹² Степанишина О. Назв. праця. – С. 138.

¹³ 1 четверть для сипучих тел. = 0,209909 м куб. = 8 гранцев = 26,24 л // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1502.

¹⁴ 1 десятина = 3200 кв. саженой = 1,45 га // Большой энциклопедический словарь. – М., 1991. – Т. 1. – С. 378.

¹⁵ Степанишина О. Назв. праця. – С. 136.

¹⁶ Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. II. – СПб., 1852. – С. 45.

¹⁷ Там же. – С. 59.

¹⁸ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния: статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – С. 55.

- ¹⁹ *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 382.
- ²⁰ *Воейков Д., Загоскин В.* Указ. соч. – С. 71.
- ²¹ Там же. – С. 73.
- ²² 1 відро = 12,299 л /<http://ru.wikipedia.org/wiki/Відро>
- ²³ 1 корець = 122,999 л /http://www.history.org.ua/?termin=Korets_M%D1%96ra
- ²⁴ 1 гранець = 3,27984 дм.кв. = 3.28 л // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1502.
- ²⁵ 1 пуд = 16,3804815 кг /<http://ru.wikipedia.org/wiki/Пуд>
- ²⁶ 1 фунт = 0,4095124 кг /http://uk.wikipedia.org/wiki/Фунт_
- ²⁷ *Степанишина О.* Назв. праця. – С. 140.
- ²⁸ *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910. – С. 15.
- ²⁹ *Яковлев А.Ф.* Экономические кризисы. – М., 1955. – С. 15.
- ³⁰ Там же. – С. 31.
- ³¹ *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910. – С. 7.
- ³² 1 четверть для сипучих тіл = 0,209909 м куб. = 8 гранців = 26,24 л // Советский энциклопедический словарь. – С. 1502.
- ³³ 1 відро = 12,2994 дм куб. / [http://uk.wikipedia.org/wiki/Відро_\(одиниця_об'єму\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Відро_(одиниця_об'єму))
- ³⁴ *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 54, 60, 85, 195, 329.
- ³⁵ *Воейков Д., Загоскин В.* Указ. соч. – С. 69.
- ³⁶ *Наулко В.И., Миронов В.В.* Культура и быт украинского народа. – К., 1977. – С. 72.
- ³⁷ *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 36.
- ³⁸ *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 529.
- ³⁹ *Кашкаров И.* Нужды русского народа. – СПб., 1880. – С. 12.
- ⁴⁰ *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 159.
- ⁴¹ *Воейков Д., Загоскин В.* Указ. соч. – С. 70.
- ⁴² *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 53.
- ⁴³ Там же. – С. 54.
- ⁴⁴ *Воейков Д., Загоскин В.* Указ. соч. – С. 70.
- ⁴⁵ *Степанишина О.* Назв. праця. – С. 155.
- ⁴⁶ *Кабузан В.М.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – 658 с.; *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет. – М., 1956. – 351 с.
- ⁴⁷ *Волковинський В.М., Рєнт О.П.* Назв. праця. – С. 139.
- ⁴⁸ Там само. – С. 153.
- ⁴⁹ Там само. – С. 137.
- ⁵⁰ *Рашин А.Г.* Указ. соч. – С. 28.
- ⁵¹ Там же. – С. 90.
- ⁵² *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С. 451.

Молчанов Владимир (з. Киев)

Кандидат исторических наук, доцент,
старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Крымская война 1853–1856 гг. и ее эпоха: украинский счет

В статье исследуется участие украинцев в боевых действиях Крымской войны (1853–1856 гг.). Анализируется влияние войны на снижение жизненного уровня широких слоев населения Украины. Прослеживается её влияние на ухудшение демографической ситуации на украинских землях империи Романовых.

Ключевые слова: Крымская война, жизненный уровень, потребление, зарплата, население, П.С. Нахимов, Даша Севастопольская, Российская империя, союзники, демография.

Volodymyr Molchanov (Kyiv)

Candidate of historical sciences, associate professor,
scientific foreman of the Institute of history of Ukraine NAS Ukraine

Crimean war (1853–1856): the Ukrainian account

In the article is probed participating of Ukrainians in the battle actions of Crimean war (1853–1856). Influence of war is analysed on the decline of standard of life of wide layers of population of Ukraine. Influence of war is traced on worsening of demographic situation on Ukrainian earths of Empire of Romanovis.

Keywords: Crimean war, standard of life, consumption, pay-envelope, population, P.S. Nakhimov, Dasha of Sevastopol, Russian Empire, allies, demography.

Новікова Людмила (м. Одеса)

Кандидат історичних наук,
доцент Одеського національного
університету ім. І. Мечникова

УДК 303.822:93/94(282.247.34) «19»

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ЧИ ІСТОРІЯ НАРОДУ: ДО ПИТАННЯ ЩОДО КОНЦЕПЦІЙ ІСТОРІЇ КРИМУ В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ ст.

У статті зміни історичних парадигм розглядаються головним чином на прикладах загальних праць С. Сестренцевича Богуша «История царства Херсонеса Таврийского» («История о Таврии») та Ф. Хартахая «Исторические судьбы крымских татар». С. Сестренцевич Богуш простежує історію Криму від давніх часів до 1783 р., вважючи її в цей період самобутнім процесом. Він звертає увагу на зв'язок історії півострова зі світовою, як західною, так і східною.

Ключові слова: *Кримське ханство, історіографія, кримські татари, Південна Україна.*

Наприкінці XVIII ст. Кримське ханство було приєднане до Російської імперії. Внаслідок цього перестала існувати самобутня держава, а її територія та суспільство пройшли складний процес інтеграції до імперського адміністративно-політичного та соціального простору. Наслідком цих процесів стало осмислення сучасниками 1783 р. як переламної епохи в історії Криму (ханства та півострова), пов'язаної з припиненням існування колись у різних сенсах впливової по відношенню до Східної та Центральної Європи державності в Північному Причорномор'ї. Автори відповідних праць показували цей процес як до певної міри історично визначений попередньою, ще до Кримського ханства, динамікою зміни на півострові народів та держав. З іншого боку, наступний важливий етап в історії Криму був пов'язаний з різким скороченням чисельності кримських татар на півострові у другій половині ХІХ ст., що викликало певну еволюцію в інтерпретації історії півострова, зі зміною пріоритетів у визначенні предмету дослідження. Мета роботи полягає у визначенні особливостей відповіді історіографії на ці два історичні виклики в історії Кримського ханства та кримських татар. Ці виклики, незважаючи на те, що зароджувалися у різний час, були посилені романтичними настроями, що полягали в усвідомленні необхідності порятунку на рівні історичної пам'яті, культур та державностей, що стали об'єктом процесів асиміляції або суб'єктами масової міграції з територій, з якими пов'язані століття етнічної та державної історії.

Головними джерелами нашої розвідки є історичні праці XIX ст., присвячені історії Криму, серед них головне місце займають дослідження відомого діяча римсько-католицької церкви у Російській імперії Станіслава Сестренцевича Богуша (її російський переклад під назвою «История царства Херсонеса Таврийского» («История о Таврии») з'явився у 1806 р.). Цей твір, поряд з працею другої половини XVIII ст. А. Нарушевича, отримав високу оцінку ще у XIX ст. з боку одеського історика А. Скальковського¹. Особливе значення для нашої студії має праця Феоктіста Хартахая «Исторические судьбы крымских татар»². Окремі аспекти проблеми висвітлені в працях таких відомих дослідників кримської історіографії, як А. Непомнящий³. Однак питання про концептуальне значення праць, присвячених історії Криму, і, зокрема, С. Сестренцевича Богуша та Ф. Хартахая, вимагає порівняння для визначення концептуальної динаміки.

Одна з перших спеціальних робіт належить польському історику Адаму Нарушевичу, який написав свій твір «Таґіка» для подання Катерині II у 1787 р. і присвятив його переважно політичній історії Кримського півострова⁴. Твір С. Сестренцевича Богуша певною мірою успадкував запропонований підхід. Концептуальна структура цього твору є достатньо складною. В першу чергу це робота, яку у цілому можна класифікувати, як приклад регіональної історіографії (у сенсі історіографії локальної, що зображує історичний процес в межах певної території). Для С. Сестренцевича Богуша історія Кримського півострова (він вживає частіше термін Таврія, Херсонес Таврійський) чітко поділяється на дві частини: до і після 1783 р. Дослідник обирає період до 1783 р. і розглядає історію Кримського півострова як регіоноцентричну (з виділенням специфіки історії регіону), а також постдержавну (присвячену регіону з державним минулим). Свою мету він визначав у тому, щоб показати всю глибину предмету, виявити унікальність історії «Таврії», яка є «одна из славнейших по числу различных народов, по очереди ее занимавших, и по быстроте своих преобразований». Зустрічається пряме отожднення історії Таврії з історією багатьох народів⁵. Значну частину другого тому праці складає історія «О Таврии под властью Моголов или Татар с 1223 г. по 1783», що містить як етнічну (автор вважав, що назва «татари» є невірною, у порівнянні з назвою «моголи», які, на його думку, і заснували Кримське ханство), так і (головним чином) політичну складові⁶. Історія Кримського ханства розглядається С. Сестренцевичем Богушем як останній фрагмент історії «величної імперії Моголів».

Крім того, дослідник наголошує на ролі подій на півострові і суміжних територіях в історії Європи. Наприклад, він вказує на те, що кельти вважалися «прабатьками» європейців, а Крим складав частину Кельтики, кіммерійці були кельтськими народами, яких грецькі письменники змішали зі скіфами, і т. п.⁷ Щодо історії Кримського ханства як історії постдержавної історик висловився достатньо чітко: «...Политическая История Таврийского царства, будучи доведена до 1783 года, доведена до конца ее»⁸.

С. Сестренцевич Богуш починає свою працю з найдавнішого відомого йому населення Криму – народу таврів. Автор наводить багато різноманітних гіпотез, виходячи з того, що «здравая критика не должна бояться слова догадки»⁹. Такий підхід апріорі створював достатньо міфологізовані образи і без того, в умовах відсутності історичних джерел, майже міфологічних, на час написання його книги, народів. Взагалі, фактор відсутності джерельної бази був одним з вирішальних при формуванні міфологізованого інформаційного поля доби Просвітництва та романтизму. Для історика «образність» історії і через це її прикладний характер для сучасності були достатньо зрозумілі.

Зображення історії Криму як поліетнічного та полікультурного феномену, якому багато уваги приділив С. Сестренцевич Богуш, було далі розвинуто у роботах Петра Кеппена, який, зокрема, описує пам'ятки південного узбережжя Криму, що належали грекам, вірменам, караїмам, татарам, а також знаменували проникнення Російської імперії¹⁰. Ця ж тема повторюється у численних одеських виданнях, у працях окремих істориків на півдні України. Вже у 1830-х роках з'являлися і роботи, присвячені окремим народам, що, безумовно, було підготовлено романтизмом та об'єктивно визначалося самою історією півострова¹¹.

До публікації джерел з історії монголів та Кримського ханства й появи спеціальної літератури з історії держави моголів й оформлення вивчення історії монголів, Золотої Орди в окремий історіографічний напрям ця праця початку ХІХ ст., поряд з більш ранньою роботою А. Нарушевича, впливала на історіографію історії Криму або подій, пов'язаних з півостровом, державою Кримське ханство або кримськими татарами. Зокрема, як і у С. Сестренцевича Богуша, історія Кримського ханства в одеському науковому осередку розглядається як останній етап в історії держави моголів, або як результат останнього переселення народів з Азії до Європи. Історія Криму в уяві місцевих дослідників поставала як бурхлива зміна до 70 племен у різні часи, яка після переходу «Тавриди» до Російської імперії була позбавлена «волнений и переворотов политических». Доля Криму у часи «так шаткой самобытности и отдельности» протиставлялася його становищу і розвитку у складі «могучей России»¹².

Вплив на історіографію мала й праця М. Карамзіна, орієнтована переважно на висвітлення державної історії. Це простежується і у регіональних, і в загальних роботах з історії Російської держави, народу, з історії «Малоросії» або «Малої Росії» (Дмитра Бантиша-Каменського, Миколи Маркевича), і у спеціальних дослідженнях, зокрема, з історії донського козацтва¹³.

Для дальшого розвитку історіографії велике значення мали публікації джерел. Одні з перших були зроблені зусиллями Одеського товариства історії і старожитностей, в архівах якого збереглися документи, що обґрунтовують необхідність зосередження спеціальної уваги на історії Криму як території¹⁴. Внаслідок такого підходу вже у першому томі «Записок

Одеського общества истории и древностей» (1844) було вміщено низку джерельних публікацій, серед яких однією з найважливіших було «Извлечение из Турецкой рукописи Общества, содержащей историю Крымских ханов». Рукопис не мав заголовку, ім'я автора також залишилося невідомим. Розповідь в ньому починалася з народного родоводу від Адама до Чингісхана та його нащадків, історія кримських ханів починається з 46-ї сторінки рукопису, з розповіді про четвертий улус «Джуджи-Хана»¹⁵. Подібні матеріали публікувалися і у наступних випусках «Записок»¹⁶. Представляє інтерес, що при публікації «Извлечения...» аспект народної історії не був відзначений у назві, яка дає нам уявлення про політичну історію Криму, але політичній історії передувала народна генеалогія у зв'язку з генеалогією правителів. Слід відзначити, що цю публікацію згодом активно використав у своєму дослідженні Ф. Хартахай. Загалом вміщені в «Записках» матеріали, створювали образ поліетнічної й поліконфесійної історії Криму, продовжуючи тим самим традицію С. Сестренцевича Богуша, і вповні відтворюючи романтичний образ, тобто унікальний у порівнянні з іншими регіонами імперії.

У пізніших працях, у зв'язку з масовими міграційними процесами серед кримських татар та зі змінами історичної парадигми, на перший план у висвітленні історії Криму виходить концепція «народної історії», разом з поняттям «народного історика», особливо стосовно періоду існування Кримського ханства. Цей перехід, на нашу думку, був здійснений певною мірою під впливом формування народного (народницького) напрямку у розвитку української історіографії, хоча і враховував традиції, закладені ще С. Сестренцевичем Богушем. Подібна тенденція, що на Наддніпрянщині почала виявлятися ще в «Истории Русов», особливо помітна у працях М. Костомарова, який приділяв увагу не тільки історії України, але й питанням, пов'язаним з історією представників інших етносів та конфесій на території українських земель (так званих «іногородців»). Концепція народної історії як історії етнічної, що народжувалася у творчій лабораторії М. Костомарова, очевидно, сприяла появі «народної» історії Криму як історії кримсько-татарського народу. Її автором став грек за походженням Феоктіст Хартахай, який, зокрема, присвятив пасаж своєї роботи завданням «народного історика»¹⁷. Для Ф. Хартахая питання «народності», очевидно, значною мірою поєднувалося з традиціями Кирило-Мефодіївського товариства, члени якого зібралися у Санкт-Петербурзі наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років. Так, Ф. Хартахай, будучи студентом Петербурзького університету, вшанував пам'ять Т. Шевченка у 1861 р.¹⁸ З іншого боку, його праця з історії кримських татар була оприлюднена М. Костомаровим, стосовно чого останній залишив спеціальний коментар, де вказав на особливий інтерес обраного предмету дослідження для «вітчизняної» історії¹⁹.

Про вагоме значення для Ф. Хартахая сучасних йому процесів, які відбувалися у Криму, свідчить сам історик, відзначаючи у своїй праці, що

«Крымский юрт, некогда грозный своими набегами, в 1783 г. кончил свое существование, а в 1861 г., на наших глазах, его народ перестал для нас существовать и фактически: он оставил Крым и примкнул к массе мусульманства в Турции»²⁰.

Перші кроки до народної кримсько-татарської історії Ф. Хартахай здійснив ще у праці, присвяченій історії християнства в Криму (1864 р.). У цій праці він вказує на те, що історики, звинувачуючи кримських татар у кризових явищах в становищі християнства у ханстві, «не хотели видеть борьбу двух религий, двух враждебных цивилизаций»²¹. На відміну від праць інших тогочасних авторів, які продовжували використовувати термін політичного характеру – «Кримське ханство»²², Ф. Хартахай використовує термін «юрт» (півострів), однак фактично під юртом розуміє і кримських татар, і ногайців²³. Зустрічається у його праці й словосполучення «історія Криму»²⁴. Він майже відмовився від концепцій М. Карамзіна і С. Сестренцевича Богуша (хоча і використовує фактаж останнього). Його кредо – очевидна перевага опублікованих та архівних джерел, таких, зокрема, як ханські ярлики та генеалогія кримських ханів, що опрелюднені в «Записках» тощо²⁵. Його позиція як історика – подолати всі хибні висновки стосовно історії Кримського ханства та суспільства, про що ми вже згадували.

Ф. Хартахай розглядав кримських татар як народ, який почав свою етнічну історію до переселення в Крим, називає його «патріархальним» (давнім). Широко користуючись історико-порівняльним методом, часто порівнює його еволюцію з романо-германськими племенами, вказуючи на гносеологічне значення такого порівняння²⁶. Зміни у національному складі населення Криму, за Ф. Хартахасем, відбуваються ще за Баут-хана, тому початок юрту він відносить, всупереч поширеній тоді думці, не до часів Орам-Тимура, а до більш раннього періоду²⁷.

Дослідник вказує на еволюцію кримсько-татарського суспільства, на непростий процес проникнення в його побут елементів осілого способу життя²⁸, приділяє увагу деяким соціологічним проблемам, «юридичному побуту», історії культури, історіографії²⁹, філософії, ролі «турецьких взірців» державного життя, питанням економічного характеру, соціальній історії³⁰ тощо. Привертають його увагу матеріали щодо історичних досліджень в Кримському ханстві. Історик намагається спростувати низку, на його погляд, міфів в історії Криму, в першу чергу виступаючи проти «несправедливого твердження» про виключно важке становище християн у Криму від самої появи тут татар. Автор відзначає, що ситуація навколо них починає ускладнюватися тільки з падінням Генуезької республіки. Ф. Хартахай вбачає підстави для появи подібних оцінок становища християн в Криму в творчості, наданій з боку духовних письменників, які змішують місцевих християн з християнами-полоненими. З іншого боку, дослідник звертає увагу на впливи асиміляційних процесів татаризації, що поступово мала б поглинути християн³¹: «Из инородцев, живших между татарами, уцелели только армяне и

евреи (караимы)», передумовою чого стала замкненість їх релігійних громад («сект»). У світлі цих міркувань він позитивно оцінює переселення греків до Російської імперії у 1778 р.

Водночас Ф. Хартахай відмічає, що до кінця свого існування татарська держава зберігала військовий характер, тому що, на думку історика, війна завжди була метою цієї держави. Держава завжди продовжувала залишатися, за його висновками (які не відрізнялися у даному випадку новизною), «хорошо організованою шайкою разбойников». Народ у історика іноді виступає як певна антитеза державному управлінню, яке не враховує інтереси народу (як соціальної категорії)³². З іншого боку, апеляція до категорії «народ» дозволила Ф. Хартахая, засновуючись на праці Карла Пейсонеля, стверджувати, що стосовно XVIII ст., коли, на його думку, культура кримських татар була в повному розквіті, несправедливо говорити про те, що кримські татари існували виключно за рахунок набігів, вони використовували внутрішні ресурси і господарські традиції інших народів. Позитивні зрушення в побуті суспільства підкреслюються автором і за допомогою твердження, що набіги з XVII ст. стали прерогативою ногайських татар³³.

Отже, праці С. Сестренцевича Богуша та Ф. Хартахая стали відповіддю на потреби осмислення історії Криму в умовах ліквідації Кримського ханства та подальшого різкого зменшення кількості кримських татар на півострові на середину XIX ст. Кожна з цих праць має свою специфічну концепцію стосовно історії Криму. Якщо С. Сестренцевич Богуш, не відмовляючись від етнічної історії, пріоритет надає державно-політичним утворенням на теренах Криму, то для Ф. Хартахая головним предметом вивчення виступає історія кримсько-татарського народу.

¹ *Сестренцевич Богуш С.* История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии) (далі – ИЦХТ-1). – СПб., 1806. – Т. 1. – 440+2 с; *Його ж.* История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии) (далі – ИЦХТ-2). – СПб., 1806. – Т. 2. – 442+2 с.

² *Хартахай Ф.* Исторические судьбы крымских татар. Ст. 1 (далі – ИСКТ-1) // Вестник Европы. – 1866. – Т. 2 (июнь). – С. 182–236 (Отд. 1); *Его же.* Исторические судьбы крымских татар. Ст. 2 (далі – ИСКТ-2) // Вестник Европы. – 1867. – Т. 2 (июнь). – С. 140–174 (Отд. 3).

³ *Непомнящий А.А.* Подвижники крымоведения. – Симферополь, 2008. – Т. 2. – С. 185, 287.

⁴ *Naruszewicz A.* Taurika czyli wiadomosci starozytne i poznieysze o stanie i mieszkancach Krymu do naszych czasow. – Warszawa, 1805. – 540+25 s.

⁵ ИЦХТ-1. – С. 93.

⁶ ИЦХТ-2. – С. 219, 407.

⁷ ИЦХТ-1. – С. 49.

⁸ ИЦХТ-2. – С. 408–409.

⁹ ИЦХТ-1. – С. 45, 51.

¹⁰ Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837. – 9+409+3 с.

¹¹ Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – III+91+V с.; Скальковский А. Армяне-католики в Новороссийском крае // Новороссийский календарь на 1850 год. – Одесса, 1849. – С. 375–378; Его же. Записка о крымских татарах // Одесский вестник. – 1837. – № 7 (23 янв.), 8 (27 янв.), 9 (30 янв.).

¹² А.Т. О новой карте Крыма // Одесский вестник. – 1837. – № 24 (24 марта).

¹³ Броневский В. История Донского Войска, описание Донской земли и Кавказских минеральных вод. – СПб., 1834. – Ч. 1. – С. 24–25, 32.

¹⁴ Торжественное собрание Одесского Общества любителей истории и древностей, 4 февраля 1840 года. – Одесса, 1840. – С. 65–66.

¹⁵ Извлечение из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов [Негри А.Ф.] // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 379.

¹⁶ Малиновский А.Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. 5. – С. 178–419.

¹⁷ ИСКТ-2. – С. 159.

¹⁸ Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М., 2006. – С. 307, 309.

¹⁹ ИСКТ-1. – С. 182, прим.

²⁰ Там же. – С. 182.

²¹ Хартахай Ф. Христианство в Крыму. Посвящ. незабвенной памяти Игнатия, митрополита Готии и Кафы. – М., 2003. – С. 2–3.

²² Вельяминов-Зернов В.В. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел. – СПб., 1864.

²³ ИСКТ-1. – С. 197.

²⁴ ИСКТ-2. – С. 159.

²⁵ ИСКТ-1. – С. 198, 203.

²⁶ Там же. – С. 184.

²⁷ Там же. – С. 189.

²⁸ Там же. – С. 206.

²⁹ ИСКТ-2. – С. 157–159.

³⁰ ИСКТ-1. – С. 221, 224; ИСКТ-2. – С. 140.

³¹ ИСКТ-2. – С. 150–151, 153.

³² ИСКТ-1. – С. 208, 232.

³³ ИСКТ-2. – С. 168.

Новикова Людмила (г. Одесса)

Кандидат исторических наук,
доцент Одесского национального
университета им. И. Мечникова

История государства или история народа: к вопросу о концепциях истории Крыма в работах исследователей XIX в.

В статье изменения исторических парадигм рассматриваются главным образом на примерах общих работ С. Сестренцевича Богуша «История царства Херсонеса Тав-

рического» («История о Таврии») и Ф. Хартахая «Исторические судьбы крымских татар». С. Сестрентевич Богуш прослеживает историю Крыма с древности до 1783 года, рассматривая ее в этот период как самобытный процесс. Он обращает внимание на связь истории полуострова с всеобщей историей как Запада, так и Востока.

Ключевые слова: Крымское ханство, историография, крымские татары, Южная Украина.

Novikova Liudmyla (Odessa)

Candidat of historical sciences,
Odessa National University

State or people history: to the question on concepts of Crimea history in the works of historians in XIX c.

The studying of Crimea history as complex definition with geography, ethnic and political aspects, has its own specific in Russian empire in XIX c. This fact in connection with growing of interest towards idea of people (before all as ethnic and also as social phenomena), made influence to accepting the history of Crimea as ethnic history. As the result, the history of melted ethnic-political type appeared, wich was presented formally as history of ethnic or people – of Crimean Tatars. In the article this changing of investigation patterns is studied in the whole on examples of the works of Stanislav Sestrentsevich Bogush's «The history on reign of Khersones of Tauria» («The history of Tauria») and of Pheoktist Khartakhaj «The historian fate of the Crimean Tatar». Stanislav Sestrentsevich Bogush studies the Crimea history from ancient time until 1783, he accepts this period of history as specific one. Stanislav Sestrentsevich Bogush pays his attention to connection between historical process on peninsula and world one, both of West and East.

Keywords: Crimean Khanat, historiography, Crimean Tatars, Southern Ukraine.

Частина друга

НОВІТНЯ ДОБА

Харук Андрій (м. Львів)

Доктор історичних наук,

професор Академії

сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

УДК 94(477)"191/192":355.48:623.746

АВІАЦІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ КРИМУ: ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ІСНУВАННЯ

Розглянуто питання становлення, розвитку та занепаду авіаційної промисловості в Криму в 1914–1922 рр. Проаналізовано історію створення та виробничі програми підприємств галузі. Досліджено деякі аспекти державної політики у галузі авіаційної промисловості.

Ключові слова: *Крим, авіаційна промисловість, авіаза завод, літак.*

Період становлення авіаційної промисловості в Криму припав на час Першої світової війни, коли різко зростаючі обсяги військових замовлень стимулювали підприємців шукати можливості розширення виробничих потужностей та налагодження виробництва авіатехніки. Цей процес у Криму відбувався у тісному коопераційному зв'язку з підприємствами материкової України. Провідна роль тут належала одеській фірмі «Анатра».

Фірма «Анатра» виникла 1912 р. на базі майстерень Одеського аероклубу (існували з 1910 р.). Її власником був президент Одеського аероклубу, банкір і спортсмен-авіатор Артур Антонович Анатра (італієць за походженням). У червні 1913 р. фірма отримала перше замовлення від російського військового відомства, а з початку Першої світової війни обсяг таких замовлень значно зріс. Фірма вийшла на третє місце в Російській імперії за обсягом літакобудування¹.

В Одесі фірма володіла кількома розрізненими і досить віддаленими одна від одної виробничими майданчиками. Тож для оптимізації виробничого процесу було прийнято рішення будувати крупне підприємство на новому майданчику, який би дозволяв подальше розширення. Для цього було вибрано м. Сімферополь. 7 березня 1916 р. Артур Анатра підписав контракт із військовим міністерством, за яким зобов'язувався упродовж шести місяців збудувати в Сімферополі авіаза завод з розрахунковою середньомісячною продуктивністю у 20 літаків. З цією метою Головне військово-технічне управління (далі – ГВТУ) видало субсидію у розмірі майже 300 000 руб. та безвідсоткову позику на 340 000 руб.². До кінця вересня 1916 р. будівництво цього заводу в основному завершили³. За станом на 1 січня 1917 р. підприємство було частково укомплектовано й персоналом – на ньому раху-

валось 194 працівники⁴. Постало питання про вибір типу літака, що мав би будуватись у Сімферополі. Рішенням Виконавчої комісії при військовому міністрі від 20 жовтня 1916 р. було замовлено на цьому заводі 150 літаків-розвідників «Анаде» з терміном поставок з січня по червень 1917 р.⁵ Однак до логічного завершення це замовлення доведене не було. Оскільки «Анаде» мали будуватись і в Одесі, вже за кілька днів було вирішено зосередити все виробництво цих літаків на одеському заводі. Натомість сімферопольському заводу передали замовлення на випуск винищувачів «Ньюпор», які спершу збирались випускати в Одесі. Таким чином, було досягнуто оптимізації виробничих програм. Спочатку велась підготовка до будівництва літаків модифікації «Ньюпор» XI, та вже 25 листопада 1916 р. замість цих уже застарілих машин вирішили випускати сучасніші «Ньюпор» XVII⁶. Офіційний контракт за номером 39504/4682 було підписано 30 січня 1917 р. Він передбачав виготовлення на сімферопольському заводі 100 літаків вказаної моделі під двигун «Рон». Вартість одного літака визначалась в 11 000 руб. без мотора, повітряного гвинта і озброєння. Крім того, контракт передбачав виготовлення комплектів запчастин – індивідуальних і групових. Терміни постачання встановлювались досить стислі – до 1 липня 1917 р. (у квітні і травні передбачалось здавати замовнику по 30 літаків, у червні – 40)⁷. Проте невдовзі стало зрозуміло, що фірма не зможе виконати замовлення в строк, тому було надано відстрочку на два місяці. Але й надалі поставки вже виготовлених літаків затримувались через відсутність двигунів. Проблеми з постачанням авіамоторів відчувались в Росії вже давно, тож в умовах контракту була передбачена можливість прийому лише одного літака з кожних п'яти, однак військове відомство не могло забезпечити навіть цей мінімум необхідних вузлів. Тож 23 вересня 1917 р. військовий приймальник на сімферопольському заводі «Анатра» видає посвідчення про приймання перших 50 «Ньюпорів» (серійні номери 101-150) без льотних випробувань – «за зовнішнім оглядом»⁸. Проте літаки так і лишались на заводі, а між різними інстанціями велось листування щодо їх подальшої долі, підсумок якого був підведений 19 грудня, коли УВПФ повідомило про відсутність на складах потрібних для «Ньюпорів» моторів «Рон»⁹. Кількома днями раніше було вирішено анулювати замовлення на наступних 50 літаків¹⁰. Та 5 лютого 1918 р. ці 50 машин (серійні номери 151-200) все ж пройшли військове приймання, так само, як і попередні – без випробувань¹¹. Швидше за все, це приймання мало суто формальний характер, а представник військового відомства погодився на це під тиском адміністрації заводу і не маючи підтримки з боку керівних органів повітряного флоту. Таким чином, контракт формально було виконано, хоча фактично жоден (!) «Ньюпор» так і не піднявся в повітря. Тож сумнівними видаються твердження західних джерел про постачання «Ньюпорів» сімферопольського виробництва до Качинської авіашколи¹². Для повноти картини відзначимо, що ще 17 липня 1917 р. з «Анатрою» уклали новий контракт (№ 39153/20273), який передбачав

виготовлення двохсот літаків «Ньюпор» XVII до 31 грудня 1917 р. А відповідно до контракту №101830/29617 від 10 жовтня 1917 р. в Сімферополі мали складатись 50 двомоторних бомбардувальників «Анадва»¹³. Цілком ймовірно, що до виконання робіт за цими контрактами так і не приступили.

Акт обстеження заводу «Анатра» в Сімферополі, проведений в серпні 1917 р., констатував досить сумний стан речей: на підприємстві працювало близько 370 робітників, у тому числі 70 осіб переведених з Петрограда. Будівлі цілком допускали інтенсивну роботу, але наразі було встановлено лиш 60% необхідного обладнання. Бракувало навіть ручного інструменту. Відзначався також недостатній технічний рівень дирекції, поганий стан під'їзних шляхів. Перевірка виявила кричущий факт залучення кваліфікованих працівників-літакобудівників до виготовлення непрофільної продукції – меблів¹⁴. Тобто, незважаючи на досить значні інвестиції, сімферопольське підприємство так і не змогло розгорнути повномасштабний випуск літаків. Заради справедливості відзначимо, що принаймні частина провини за це лежить на замовникові – Військовому відомстві, яке не забезпечило постачання авіамоторів.

Як ми бачили на прикладі з випуском «Ньюпорів», однією з найсерйозніших проблем, що стримували розвиток авіаційної промисловості в Російській імперії, була хронічна нестача авіаційних моторів. В умовах війни налагодити безперебійні поставки з-за кордону було неможливо. Розташовані ж в Росії підприємства – авіамоторний відділок Російсько-Балтійського вагонобудівного заводу та дрібні філії французьких фірм («Гном і Рон», «Сальмсон», «Російський Рено») – далеко не повністю забезпечували зростаючі потреби фронту. Більшість спроб розв'язати цю проблему шляхом організації великих моторобудівних заводів так і не перейшли в стадію практичної реалізації.

Намагався налагодити виробництво авіаційних двигунів і А. Анатра, літакобудівний завод якого систематично «лихоманило» через відсутність моторів. 6 липня 1916 р. було укладено контракт з ГВТУ, згідно з яким підприємець мав збудувати в Сімферополі, і до 1 квітня 1917 р. запустити в дію підприємство продуктивністю не меншою, ніж 300 двигунів на рік. Для цього надавалась пільгова позика розміром 400 000 руб. Перше замовлення склало 200 моторів типу «Іспано-Сюїза» потужністю 200 к. с. ціною по 20 000 руб. з терміном поставок травень – грудень 1917 р. (передбачалось поступово збільшити місячну продуктивність від 5 моторів у травні до 45-ти у грудні). За два місяці було підписано додатковий контракт на виробництво запчастин для цих моторів¹⁵. Існували також плани спорудження на одній території з цим підприємством ще й автомобільного заводу¹⁶. Проте реальність внесла суттєві корективи. Замовлені у Франції верстати для авіамоторного підприємства на початку 1917 р. були затримані французьким урядом для власних потреб¹⁷. Лише в травні їх передали представникові фірми «Анатра» в Парижі. І хоч корпуси підприємства на той час були в основному

готові, початок роботи затримувався у зв'язку із нестачею обладнання. За цих обставин Артур Анатра висунув пропозицію, використовуючи верстати, які знаходились у Франції, тимчасово організувати випуск деталей в Парижі з поставкою їх для складання у Сімферополі. Проте ця ідея наштовхнулася на цілком зрозумілий скептицизм військових, які вважали, що за умов війни на морі забезпечити ритмічні поставки буде вкрай складно¹⁸. Упродовж другої половини 1917 р. фірмі кілька разів надавались відстрочки, але виробництво так і не розпочалось через відсутність обладнання. За останнім повідомленням, датованим 13 лютого 1918 р., до Сімферополя не прибув жоден верстат, придбаний у Франції. 54 одиниці обладнання знаходилось в Архангельську, але до місця призначення вони так і не були доставлені¹⁹.

Поряд із промисловими гігантами на кшталт фірми «Анатра» в авіаційній промисловості Російської імперії функціонували й підприємства «другого ешелону», дрібні як за розміром, так і за продуктивністю. Одне з них – завод Адаменка – знаходилось в Криму. Це підприємство лише епізодично згадується в працях істориків авіації, однак нам, завдяки пошукам в РГВИА, вдалось достатньо повно відтворити історію становлення й виробничої діяльності заводу. Розташоване далеко від лінії фронту – в Криму, в м. Карасубазар (нині – Білогірськ) – це підприємство функціонувало аж до 1918 р. Власником його був дворянин В.Ф. Адаменко, який у довоєнний період вивчав авіаційну справу у Франції, придбав там літак «Вуазен», а повернувшись на батьківщину, заснував «Аеропланний механічний завод», який займався виготовленням запчастин для потреб Севастопольської авіаційної школи. Накопичивши певний досвід, 7 липня 1915 р. Адаменко звернувся до ГВТУ з пропозицією налагодити на своєму заводі виробництво навчальних біпланів типу «Фарман» IV²⁰. Вже 5 серпня Повітроплавне відділення ГВТУ дозволило оформити замовлення, а 12 листопада був підписаний контракт №30033, відповідно до якого Адаменко до 6 січня 1916 р. мав здати замовникові 10 літаків вказаного типу за ціною 4875 руб. за одиницю²¹. Та молоде підприємство не змогло дотриматись контрактних строків – перші п'ять «Фарманів» були готові тільки в березні 1916 р., а решта літаків – у червні²². Ще до цього, 28 квітня 1916 р., був укладений другий контракт на постачання такої ж кількості «Фарманів» IV²³. Підприємець, намагаючись уникнути необхідності сплати 10% неустойки за недотримання строків, доклав всіх зусиль до виконання замовлення точно в строк, і десять «Фарманів» були представлені прийомщику 28 серпня 1916 р. – як і передбачалось умовами контракту²⁴.

Накопичений досвід дозволив «Першому Кримському аеропланному заводу» – так тепер називалось підприємство Адаменко – претендувати на нові замовлення. 25 листопада 1916 р. був укладений контракт на постачання 25-ти літаків «Фарман» XVI ціною 8460 руб. за одиницю з терміном виконання 8 місяців²⁵. Однак строки виявились безнадійно зірваними: спочатку через необхідність внесення в конструкцію літаків певних змін, зумовлених

досвідом експлуатації, а потім – через страйки робітників, викликані Лютневою революцією. Як наслідок – до березня 1918 р. було виготовлено лише п'ять «Фарманів» XVI, а ще 10 були готові на 60%²⁶.

За виробничими потужностями завод Адаменка був напівкустарним підприємством. Станом на січень 1918 р. тут працювало 104 робітники і 10 службовців. Характерно, що на підприємстві не працював жоден (!) кваліфікований інженер. Діяло 36 верстатів (24 метало- і 12 деревообробних), ще 11 одиниць обладнання знаходилось на складі в очікуванні завершення спорудження нового мурованого виробничого корпусу. Річна продуктивність заводу оцінювалась у 215 тис. руб. – наприклад, для одеського заводу «Анатра» цей показник становив 17 млн. руб., тобто підприємство Адаменка було, без перебільшення, мікроскопічним порівняно з передовими заводами галузі. Слабким місцем була відсутність під'їзної залізничної колії, що утруднювало доставку матеріалів і вивіз готової продукції. Загалом підприємство розглядалось Військовим відомством як малоперспективне з огляду на малу потужність і складність комунікацій. Єдиним плюсом заводу Адаменка була близькість розташування до кримських авіашкіл – головних споживачів його продукції²⁷.

Поряд із цими проектами, реалізація яких таки розпочалась, Управління військового повітряного флоту (далі – УВПФ) планувало розширити виробничу базу авіаційної промисловості на теренах Криму. В листопаді – грудні 1916 р. штаб-офіцер для доручень при начальнику УВПФ полковник Голубев здійснив поїздку по півдню України і Криму, внаслідок якої для будівництва авіазаводу була підібрана ділянка в м. Євпаторії²⁸. Московський авіазавод «Дукс» розглядав можливість створення філії в Криму для будівництва за французькою ліцензією гідролітаків «Тельє»²⁹. Але до створення цих підприємств так і не приступили.

Революційні події 1918–1919 рр. стали нелегким випробуванням для авіаційної промисловості. Неодноразові зміни влади аж ніяк не сприяли ритмічній роботі авіаційних підприємств. Українська Центральна Рада не вживала заходів щодо встановлення контролю над підприємствами галузі. Натомість більшовики одразу ж спробували «прибрати до рук» ці заводи. Наприклад, вже наприкінці грудня 1917 р. був виданий декрет Ради народних комісарів про націоналізацію сімферопольського відділення фірми «Анатра»³⁰. Та на той час ці декрети лишились тільки на папері.

Упродовж 1919 р. виробничі можливості кримських авіазаводів використовувались тими військово-політичними угрупованнями, які контролювали той чи інший регіон. Зводилось таке використання до ремонту авіатехніки, або ж добудови літаків, що лишались на підприємствах з 1917 р. Наприклад, Збройні сили Півдня Росії, які контролювали Крим, з січня 1919 р. добудували для своїх потреб на сімферопольському заводі «Анатра» щонайменше десять винищувачів «Ньюпор» XVII³¹.

Революційні події та наступні збройні конфлікти на теренах України стали справжнім шоком для авіаційної промисловості. Не всі підприємства

змогли пережити таке потрясіння – наприклад, починаючи з березня 1918 р. в архівних матеріалах відсутні будь-які згадки про авіазавод Адаменка. Трохи більш вдало складалась доля крупніших підприємств – зокрема, «Анатра». Навіть в складних військово-політичних умовах, переживши кілька каразові зміни влади, які супроводжувались «евакуаціями» (часто – просто грабунком), ці підприємства продовжували існувати як організаційні одиниці, хоча їх виробнича активність зійшла нанівець. Більшовики, які поступово встановили контроль над більшою частиною території колишньої Російської імперії, спочатку не виявляли особливої зацікавленості у збереженні авіаційної промисловості як галузі. Показовою є позиція Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ), висловлена одним з її провідних діячів Ларіним (цит. мовою оригіналу): «Мы авиационную промышленность ликвидируем. Республике советов она не нужна так же, как фабрики духов и помады»³². Але одними лише словами справа не обмежувалась. Ще 12 червня 1918 р. постановою ВРНГ РРФСР авіаційні заводи були віднесені до четвертої, тобто останньої за постачанням паливом, електроенергією, сировиною й матеріалами категорії підприємств. Всерйоз розглядались пропозиції про переведення авіазаводів на виробництво меблів та іншої цивільної продукції.

Для управління тими авіазаводами, які ще продовжували існувати, була створена централізована керівна структура. Її головною ланкою стало утворене в 1919 р. Головне правління об'єднаних авіаційних заводів (Главкоавіа), яке з грудня того ж року увійшло в підпорядкування Ради військової промисловості (Промвоенсовет)³³. 25 березня 1920 р. Президія ВРНГ прийняла рішення про передачу до складу цього об'єднання заводів «Дека» в Олександрівську, «Анатра» в Одесі та «Матіас» в Бердянську; крім того, ця постанова містила вказівку про те, що в разі оволодіння Кримом в підпорядкування Главкоавіа надійдуть сімферопольський завод «Анатра», філія заводу «Дукс» в Євпаторії (це підприємство, фактично, являло собою лише будівельний майданчик, де був проведений незначний обсяг підготовчих робіт) та так званий Аеродромний завод (колишні ремонтні майстерні авіашколи) в Качі³⁴. Після закінчення громадянської війни відбулась демілітаризація авіаційної промисловості, яка виявилась у зміні підпорядкування Главкоавіа. 17 березня 1921 р. його, разом з усіма підпорядкованими підприємствами, передали до складу ВРНГ й реорганізували в 5-й (авіаційний) відділ Головного управління військової промисловості (ГУВП)³⁵.

Заводи, підпорядковані Главкоавіа, з березня 1920 р. отримали назву «Державні авіаційні заводи» (російська аббревіатура – ГАЗ, тобто «Государственный авиационный завод») з відповідними номерами. Зокрема, сімферопольський завод колишньої фірми «Анатра» стали ГАЗ № 15³⁶. Після встановлення радянської влади в Криму він займався ремонтом літаків. У лютому 1921 р. планувалось налагодити тут виробництво авіамоторів, використавши обладнання недобудованого торпедного заводу «Русській

Уайтхед», що знаходився поблизу Феодосії³⁷. Але, зрештою, від цього відмовились. З листопада 1920 р. на підприємстві будували літак ДФ-1 за проектом інженера Дмитра Федорова. Це був двомісний одномоторний біплан з оригінальним стріловидним крилом, задуманий як розвідник далекої дії (розрахункова дальність польоту – понад 1000 км). При його виготовленні широко використовувались заготовки для літаків «Ньюпор», наявні на підприємстві. Двигун – німецький «Майбах» потужністю 280 к. с. Льотні випробування ДФ-1 проводились в травні–червні 1922 р., вже без конструктора – Федоров помер 22 лютого 1922 р. Літак показав задовільні льотні якості, але під час подальших випробувань був пошкоджений. Плани ж відремонтувати літак і збудувати другий дослідний зразок реалізовані не були через закриття підприємства³⁸.

Станом на лютий 1922 р. на ГАЗ №15 працювало 124 чоловік, а в ремонті знаходилось 20 літаків³⁹. Але 1 серпня в Сімферополі почала роботу ліквідаційна комісія, а 30 жовтня 1922 р. ГАЗ № 15 був закритий⁴⁰. Примищення підприємства передали Кримському раднаргоспу, керівництво якого збиралось налагодити тут виробництво тракторів та іншої сільськогосподарської техніки. Та ці плани виявились утопічними, і, зрештою, на базі колишнього авіазаводу створили шкіряну фабрику⁴¹.

Таким чином, в роки Першої світової війни на теренах Криму була створена певна індустріальна база авіаційної промисловості. Провідну роль тут відігравало сімферопольське відділення одеської фірми «Анатра», яке мало усі шанси стати повноцінним комбінатом з повним циклом виробництва не тільки літаків, але й авіамоторів. Однак на повну потужність ці підприємства так і не вийшли, а після утвердження в Криму радянської влади взагалі були ліквідовані.

¹ Детальніше про діяльність фірми «Анатра» див.: Харук А. «Анатра»: Літаки одеського авіабудівного підприємства. – К., 2008. – 80 с.

² Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 493. – Оп. 6. – Д. 9. – Л. 31.

³ Там же. – Ф. 493. – Оп. 4. – Д. 119. – Л. 280.

⁴ Там же – Оп. 9. – Д. 59. – Л. 116.

⁵ Там же. – Оп. 11. – Д. 200. – Л. 1.

⁶ Там же. – Оп. 4. – Д. 119. – Л. 585.

⁷ Там же. – Оп. 11. – Д. 200. – Л. 5.

⁸ Там же. – Л. 47.

⁹ Там же. – Л. 58.

¹⁰ Там же – Оп. 4. – Д. 399. – Л. 145.

¹¹ Там же. – Оп. 11. – Д. 200. – Л. 61.

¹² Sanger R. Nieuport aircrafts of World War One. – Ramsbury, 2002. – P. 116.

¹³ РГВИА. – Ф. 493. – Оп. 4. – Д. 365. – Л. 10 об.–11.

¹⁴ Там же. – Д. 516. – Л. 68–69.

- ¹⁵ Там же. – Л. 13, 29.
- ¹⁶ Там же. – Л. 69.
- ¹⁷ Там же. – Оп. 11. – Д. 779. – Л. 1.
- ¹⁸ Там же. – Оп. 4. – Д. 516. – Л. 80–81.
- ¹⁹ Там же. – Л. 101.
- ²⁰ Там же. – Д. 27. – Л. 41.
- ²¹ Там же. – Л. 62.
- ²² Там же. – Л. 84–86.
- ²³ Там же. – Л. 3.
- ²⁴ Там же. – Л. 27.
- ²⁵ Там же. – Д. 307. – Л. 9.
- ²⁶ Там же. – Л. 51.
- ²⁷ Там же. – Л. 64.
- ²⁸ Там же. – Д. 352. – Л. 3.
- ²⁹ Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в России: Период первой мировой войны (1914–1918 гг.). – М., 1989. – С. 48.
- ³⁰ Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – С. 347–348.
- ³¹ Харук А. Производственная деятельность фирмы «Анатра» // Авиация и время. – 2008. – № 1. – С. 38.
- ³² Цит. за: Мухин М.Ю. Авиапромышленность в СССР в 1921–1941 годах. – М., 2006. – С. 36.
- ³³ Там же. – С. 37.
- ³⁴ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф. 2097. – Оп. 3. – Д. 118. – Л. 23.
- ³⁵ Там же. – Оп. 5. – Д. 151. – Л. 44.
- ³⁶ Там же. – Оп. 3. – Д. 118. – Л. 19.
- ³⁷ Там же. – Д. 397. – Л. 55.
- ³⁸ Хайрулин М.А. Военлеты погибшей империи. Авиация в гражданской войне. – М., 2008. – С. 365–366.
- ³⁹ РГАЭ. – Ф. 2097. – Оп. 4. – Д. 1925. – Л. 23–24.
- ⁴⁰ Там же. – Д. 1921. – Л. 227.
- ⁴¹ Харук А. Производственная деятельность фирмы «Анатра». – С. 39.

Харук Андрей (Львов)

Доктор исторических наук,
профессор Академии сухопутных войск
имени гетмана Петра Сагайдачного

Авиационная промышленность Крыма: первое десятилетие существования

Рассмотрены вопросы становления, развития и упадка авиационной промышленности в Крыму в период 1914–1922 гг. Проанализирована история создания и производственные программы предприятий отрасли. Исследованы некоторые аспекты государственной политики в области авиационной промышленности.

Ключевые слова: Крым, авиационная промышленность, авиазавод, самолет.

Andrij Kharuk (Lviv)

Dr. of historical sciences,

professor Hetman Petro Sahaydachnyi Army Academy

Aircraft industry in Crimea: first ten years

The question of the formation, development and decay of the aviation industry in the Crimea during the 1914–1922 is considered. Analyzed the history and production programs of the plants. Some aspects of government policy in the aviation industry is described.

Keywords: *Crimea, aviation industry, aircraft plant, airplane.*

Пиріг Руслан (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 32(477.75)“Скоропадський”:(430)“1918”

НІМЕЦЬКІ ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (травень–грудень 1918 р.)

У статті висвітлюється обумовленість домагань Української Держави на володіння Кримом, позицією Німеччини щодо використання півострова у власних цілях. Вище німецьке військове командування розглядало його, як стратегічний плацдарм просування інтересів Рейху на Схід та подальшої колонізації Причорномор'я. Автор доводить, що гетьман П. Скоропадський, комбінуючи заходи економічного тиску на крайовий уряд півострова та контакти з вищим німецьким керівництвом, в умовах військових невдач Четверного союзу домогся згоди Німеччини на приєднання Криму до України на правах автономії та передачі Чорноморського флоту. Однак ці процеси не дістали завершення у зв'язку з падінням Гетьманської держави.

Ключові слова: *Крим, Українська Держава, Німеччина, П. Скоропадський, Чорноморський флот, німецькі колонії, кримський крайовий уряд, економічна блокада, автономія.*

Як відомо, у кримському питанні лідери Центральної Ради виходили з тогочасних уявлень про майбутню федеративну конструкцію нової демократичної Росії, до складу якої мали б увійти як Україна, так й Крим. Півострів не вважався українською етнічною територією і його статус на переговорах у Бресті не був обумовлений. Тільки в процесі звільнення України від більшовиків навесні 1918 р. уряд УНР усвідомив важливість володіння півостровом і Чорноморським флотом. У квітні була навіть зроблена спроба зайняти українськими частинами стратегічні об'єкти у Криму, в тому числі й Севастополь, раніше за союзників. Однак німецьке командування примусило українські військові підрозділи, які вже взяли Сімферополь, залишити півострів.

Політика Німеччини щодо Криму не мала чіткої загальнодержавної визначеності. В умовах війни провідну роль відігравало верховне командування, зокрема генерал Е. Людендорф. Крим розглядався ним як стратегічно важливий плацдарм просування інтересів Рейху на Близній та Середній Схід. Природно, що йшлося й про захист німецького населення та

подальшу колонізацію Причорномор'я. Водночас Берлін мав рахуватися з позицією кримськотатарського населення, яке складало третину жителів півострова, а також з інтересами у цьому регіоні союзника по Четвертому блоку – Туреччини. Нерішучі претензії УНР на Крим не були враховані¹.

Прийшовши у кінці квітня 1918 р. до влади, П. Скоропадський задекларував претензії на володіння Кримом і Чорноморським флотом. Вже 7 травня на першому засіданні Ради Міністрів під головуванням Ф. Лизогуба і за участю гетьмана розглядалося питання про кордони України. В ухваленій постанові зазначалося: «звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України»². 10 травня П. Скоропадський направив послу Німеччини А. Мумму офіційну ноту, в якій наголошувалося на економічних зв'язках України з Кримом, звідки постачається сіль, вино, тютюн, садовина. Вказувалося, що без Криму Україна виявиться відрізаною від Чорного моря. На завершення гетьман запевняв, що передача Криму зробила б Україну міцним і вірним союзником німецької держави³. У спогадах П. Скоропадський писав: «Я рішуче наполягав перед німцями про передачу Криму на яких завгодно умовах, беручи до уваги всі економічні, національні та релігійні інтереси народонаселення»⁴.

У середині травня у міністерстві закордонних справ відбулася нарада щодо кримської проблеми за участю урядовців, військових та науковців. Її учасники отримали підготовлені Генеральним штабом відомості про Крим. Зокрема, наводилися дані про етнічний склад населення: татар 294,3 тис. (38,2%), росіян – 180,2 тис. (23,3%), українців – 64,4 тис. (8,4%), німців – 56,8 тис. (7,4%), решта – греки, болгари, вірмени та інші⁵. Зокрема, проф. А. Богаєвський заявив, що без Криму Україна буде відкинута на схід і північ в обійми Москви, а самостійність гетьманату буде ілюзорною. Його підтримали інші учасники наради – М. Василенко, Б. Кістяковський, О. Ейхельман⁶. Глава МЗС Д. Дорошенко направив листа німецькому і австро-угорському посольствам про офіційну позицію українського уряду в кримському питанні. У ньому зазначалося: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах»⁷.

Однак, вирішальна роль у визначенні статусу Криму все ж належала німецьким військовим. З дозволу командувача корпусом на півострові генерала Р. Коша у червні був сформований крайовий уряд. Його очолив генерал-лейтенант С. Сулькевич – за походженням литовський татарин, колишній командир 1-го Мусульманського корпусу, переконаний монархіст проросійської орієнтації. В урядовому зверненні до населення проголошувалася самостійність півострова до з'ясування його міжнародного становища, відновлення законності та порядку.

Керівництво Української Держави не визнало уряд С. Сулькевича, прірвнюючи його до управління губернського старости і направляючи доку-

менти українською мовою. Той прислав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу телеграму різкого змісту, підкресливши, що він не «староста», а глава уряду самостійного краю і наполягає на встановленні відносин російською мовою. До речі, в Криму державною мовою була проголошена російська, а офіційними – татарська і німецька. Керівництво Криму відразу зайняло анти-українські позиції. Зокрема, С. Сулькевич видав розпорядження: «Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати»⁸.

У липні 1918 р. українсько-кримське протистояння поглибилося. За свідченнями Д. Дорошенка, почалося переслідування української преси, відмова приймати телеграми і офіційні папери українською мовою, призначені до Криму українські повітові старости змушені були залишити півострів. С. Сулькевич видав інструкцію про облаштування кордону з Україною, намагаючись залишити за Кримом Чонгар з соляними промислами та Арабатську стрілку. У свою чергу український уряд хотів встановити кордон південніше Перекопа. У місті утворилося дві думи та комендатури. Нерідко доходило до перестрілок між кордонними вартами. Обидві сторони прагнули заручитися підтримкою німецького командування. Однак Берлін, не дивлячись на офіційне визнання Української Держави і невизнання Криму, намагався зберігати статус-кво, залишаючи обидва державні утворення у в якості сателітів Німеччини.

Істотним стримуючим чинником розв'язання питання про приєднання Криму до гетьманської держави були домагання німецького населення півдня України і півострова. У 1914 р. тут налічувалося 966 німецьких колоній⁹. Німці склали близько 6% населення Криму¹⁰. Під час Першої світової війни частина з них була примусово переселена вглиб Російської імперії. Після Лютневої революції німці почали повертатися до своїх осель, вже зайнятих чи зруйнованих. Укладення УНР Брестського мирного договору активізувало діяльність німецьких громад. Від Центральної Ради їхні представники вимагали повернення колоністам земель, майна, відшкодування збитків, створення представництв при УЦР та місцевих комісаріатах.

В умовах окупації України навесні 1918 р. німецькими та австро-угорськими військами лідери колоністів відмовилися від запропонованої раніше владою УНР національно-персональної автономії. У середовищі німецьких колоністів виник проект організації в Таврійській губернії та Криму державного утворення німців під протекторатом Німеччини. Палкими адептами цієї ідеї виступили колишній державний секретар колоній Ф. Лінденквіст та бессарабський пастор-протестант Й. Вінклер. За їх планами чорноморська колонія мала простиратися через Одесу до гирла Дунаю, а на сході до Поволжя. Ф. Лінденквіст намагався знайти підтримку Е. Людендорфа, запевняючи, що це дасть поповнення німецької армії людьми і кінями. На якийсь час генерал пройнявся цією ідеєю. Зокрема, на державній нараді у Спа 2–3 липня він заявив: «Етнографічно Крим не є Україною, ми не обіцяли

передачу цієї території Україні. Таким чином, Україна не має підстав заперечувати проти нашого плану зосередження німецьких поселенців на півострові. В наших інтересах створити політичну спільноту на берегах Чорного моря. У такій спільноті буде переважати німецький елемент, і вона послужить базою нашого подальшого просування на Схід»¹¹.

Але проти цього проекту рішуче виступило МЗС, яке у спеціальному меморандумі прогнозувало істотні політичні складнощі. Адже у випадку його реалізації німці неминуче увійшли б у конфлікт з австро-угорцями, оскільки південь України був їхньою окупаційною зоною. Німецьке адміністративне утворення в Криму викликало б невдоволення ще одного учасника Четверного союзу – Туреччини.

Економічний радник посольства Німеччини в Києві О. Відфельд виношував план відшкодування Українською Державою збитків, нанесених німецьким колоністам під час війни царським урядом. З цього приводу, він 1 червня надіслав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу відповідний меморандум¹². За дорученням прем'єра міністр земельних справ В. Колокольцов підготував проект постанови уряду про створення спеціальної комісії у справах німецьких колоністів на Україні. 28 червня після обговорення кабінет міністрів дійшов висновку, що така комісія має функціонувати при міністерстві юстиції у складі відомчих юрисконсультів з метою з'ясування правових наслідків дій російського уряду для гетьманату¹³. Оскільки відомостей про дану комісію виявити не вдалося, то можна стверджувати, що вона так й не розгорнула діяльності.

Очевидно, причина крилася в тому, що начальник штабу німецьких військ в Україні В. Гренер та посол А. Мумм не схвалювали колоністський проект. Адже для них першочерговим завданням було отримання з України обумовлених обсягів хліба і сировини. А можлива конфліктна ситуація з гетьманським урядом могла цьому завадити¹⁴. Не знайшла підтримки й інша ідея частини німців-колоністів про їх переселення на історичну батьківщину, яка в умовах війни була не реальною. Однак, упродовж кількох місяців, доки делегації німецьких колоністів лобіювали ці проекти у Берліні, а Ф. Лінденквіст навіть отримав аудієнцію у імператора Вільгельма II, питання про передачу Криму до складу Української Держави німецьким керівництвом не розглядалося¹⁵.

П. Скоропадський розумів велику економічну і комунікаційну залежність Криму від України, звідки постачалося зерно, цукор, жири, деревина, метал, вугілля та інші товари. У на початку липня Рада Міністрів запровадила економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торговельні операції, поштовий зв'язок тощо. На такий крок українські урядовці наважилися, використовуючи істотні розходження у кримській політиці німецьких військових з відомством канцлера та МЗС. Очевидно, була й негласна підтримка начальника штабу командування групи «Київ» В. Гренера та посла А. Мумма. Для яких припинити таке «свавілля» П. Скоропадського не складало ніяких труднощів¹⁶.

Економічна ізоляція Криму невдовзі призвела до суттєвого погіршення продовольчого становища населення, у Сімферополі і Севастополі була введена карткова система. Під загрозою опинився врожай фруктів через неможливість їх вивозу традиційним споживачам за межами півострова. На уряд С. Сулькевича почався тиск з боку промисловців, садівників, місцевих органів з метою відновлення відносин з Україною. З'їзд Таврійського союзу борошномелів висловився за економічне об'єднання з Гетьманатом. Сімферопольська спілка садівників звернулося до українського і кримського урядів з закликом скасувати тарифну блокаду. Представницьке зібрання делегатів торгово-промислових організацій, банків, кооперативів, біржових товариств, продовольчих управ висловилося за митне об'єднання з Україною. Чимало органів земського і міського самоврядування виступили за входження Криму до Української Держави на засадах автономії. Частина проросійськи орієнтованих діячів вбачала у приєднанні Криму до України можливість у майбутньому спільного транзиту до відновленої Росії¹⁷.

Не дивлячись на складне продовольче становище краю, налаштованість різних верств населення на покращення відносин з Україною, уряд С. Сулькевича продовжував політику конфронтації. Його емісари у Берліні – міністри Д. Сайдамет та В. Татішев домагалися від німецького уряду тиску на П. Скоропадського з метою зняття економічного ембарго. Однак вони не були прийняті офіційно. Робилися також спроби зацікавити німецьку сторону проектом створення самостійного Кримського ханства під протекторатом Німеччини і Туреччини¹⁸.

Керівництво Української Держави також вдалося до розв'язання кримської проблеми шляхом переговорів з центральною німецькою владою. У серпні здійснив поїздку до Берліна голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, який після повернення заявив: «У питанні про Крим Німеччина визнала фактично за нами всі права на володіння Кримським півостровом». Водночас він зазначив, що питання про переговори з урядом С. Сулькевича не розглядалися, вони можуть розпочатися з ініціативи кримської сторони¹⁹. Очевидно, літні невдачі на Західному фронті внесли корективи в амбітні плани керівництва Німеччини щодо використання Криму як стратегічного плацдарму просування у східному напрямку і «другої Ніцци», зробили його більш поступливим щодо намірів гетьманату приєднати Крим і отримати Чорноморський флот.

Суттєвого просування у кримському питанні вдалося досягти під час державного візиту П. Скоропадського до Німеччини у першій половині вересня. Він був прийнятий усіма найвищими посадовцями Рейху, включаючи кайзера Вільгельма II. Гетьман фактично отримав принципову згоду на включення Криму до складу Української Держави та передачу їй Чорноморського флоту. У Берліні також відбулася зустріч з міністром кримського уряду графом В. Татіщевим, який, на думку гетьмана, «абсолютно змінив свої погляди на кримське питання». Тепер він вже вважав, що злиття

Криму з Україною цілком можливе, але при умові зняття економічної ізоляції півострова. Було домовлено, що граф направить телеграму С. Сулькевичу про приїзд до Києва делегації для з'ясування умов приєднання Криму. П. Скоропадський телеграфував голові уряду Ф. Лизогубу про призупинення економічної блокади²⁰.

18 вересня це питання розглядалося на засіданні Ради Міністрів. Було ухвалено тимчасово припинити митну війну з Кримом при умові негайного прибуття до Києва уповноважених осіб для переговорів. Міністру фінансів доручалося зняти митний огляд вантажів, які направляються до півострова. Було обумовлено, що переговори про злиття Криму з Україною мають вести відповідні міністри особисто. На виконання цієї постанови митний контроль на час українсько-кримських переговорів був дещо послаблений²¹.

За підсумками візиту П. Скоропадського до Берліна німецьке військове і дипломатичне керівництво в Україні одержало з Берліна відповідні урядові директиви. Вже 16 вересня генерал Р. Кош від імені штабу німецького командування у Києві передав С. Сулькевичу ультимативні вимоги щодо подальшого статусу кримського уряду і відносин з Україною. В них вказувалося, що уряд Криму є не державним, а крайовим, тому не повинен мати політичних відносин з іншими країнами і відповідно – міністерства закордонних справ. Політичне об'єднання Криму з Україною мало відбутися на засадах автономного внутрішнього управління. Увечері уряд С. Сулькевича провів екстрене засідання за участю групи німецьких представників. Таємний радник О. Відфельд і майор К. Девіц виявили бажання виступити посередниками у проведенні українсько-кримських переговорів. Наступного дня уряд дав відповідь Р. Кошу, у якій фактично висловив згоду з висунутими німецьким командуванням вимогами.

Упродовж наступних днів була сформована делегація кримського уряду для переговорів з українською стороною. До її складу ввійшли: міністр юстиції А. Ахматович – колишній сенатор (голова), міністр освіти М. Чаріков – колишній російський посол у Туреччині, міністр шляхів сполучень генерал Л. Фріман, міністр фінансів Д. Нікіфоров, міністр постачання В. Домброво. Вони отримали повноваження підписувати договірні документи від імені крайового уряду. У кінці вересня кримська делегація прибула до Києва. Українську сторону представляли прем'єр-міністр Ф. Лизогуб (голова), міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр фінансів А. Ржепецький, військовий міністр О. Рогоза.

Переговори розпочалися 5 жовтня. Німецьке командування на них представляв принц Г. Райс. Українська делегація подала проект під назвою «Головні підстави з'єднання Криму з Україною». За яким передбачалося входження Криму до складу Української Держави на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана. Всі піддані Української Держави в межах Криму і України користуються однаковими правами. Справи міжнародні, управління армією і флотом належать до компетенції гетьмана і

українського уряду, армія Криму формується за територіальним принципом. Крим мав крайовий уряд і крайові народні збори, а також місцеве законодавство. Усі закони набирали чинності після затвердження гетьманом. Він же погоджував призначення вищих посадових осіб крайового уряду. До юрисдикції Ради Міністрів було віднесено управління залізницями, військовими і торгівельними портами, поштою і телеграфом, використання природних ресурсів.

Крайовий уряд мав власний бюджет, право збирання податків, за винятком прибуткового. Всі питання культурно-освітні, охорони здоров'я, організації праці, визначення державної мови, функціонування судових установ, місцевого державного майна знаходилося у віданні уряду Криму. При міністерствах України закордонних справ, фінансів і військовому створювалися відділи у кримських справах. Для вирішення проблем Криму при гетьманові встановлювалася посада статс-секретаря, який призначався з осіб, рекомендованих урядом автономії.

Після вивчення поданого українською делегацією документу А. Ахматович назвав висунуті умови проектом не приєднання, а поневолення. Кримчани оголосили свою декларацію, наполягаючи на встановленні з Українською Державою федеративного союзу шляхом двохсторонньої угоди. Йшлося й про можливе прилучення до союзу інших національно-територіальних утворень колишньої Російської імперії, а також вирішення їх долі на міжнародному конгресі. Пропонувалося обидва проекти передати на розгляд Кримського Народного Уряду²².

Зважаючи на непоступливу позицію кримської делегації, Ф. Лизогуб заявив про переривання переговорного процесу: «Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе наступне буде полемікою і приватною розмовою». Врешті, 12 жовтня посланці кримського уряду погодилися на умови української сторони. Очевидно, на таке рішення вплинуло прибуття до Києва представників німецьких колоністів Т. Раппа і А. Неффа, а також кримських татар – Ю. Везірова та А. Озенбашли. Водночас, кримська делегація зажадали дати їм місяць на розгляд прелімінарного проекту угоди Курултаєм татарського народу, іншими громадськими організаціями.

Українська сторона погодилася з цим побажанням, будучи впевнена у підтримці ідеї автономії Криму місцевим населенням, насамперед національними об'єднаннями. До того ж, згода німців передати Україні Чорноморський флот породила у П. Скоропадського і його урядовців сподівання на близьке і повне оволодіння Кримом²³. Однак, цим намірам не судилося справдитися. Динамічні процеси завершального етапу Світової війни, розпад центральноєвропейських імперій, пошук П. Скоропадським прихильності Антанти привели до зміни політичного курсу Української Держави у бік федерування з небільшовицькою Росією. Уряд С. Сулькевича у середині листопада пішов у відставку. Новий кабінет С. Крима орієнтувався на

відродження єдиної Росії. В умовах нової геополітичної ситуації у чорноморському регіоні питання про приєднання Криму до Української Держави втратило актуальність.

Необхідність володіння Чорноморським флотом розглядалася П. Скоропадським як неодмінна умова повноцінного функціонування Української Держави і запорука її обороноздатності. Однак, вирішення цього питання було нерозривно пов'язане зі статусом Криму і залежало від волі німецького керівництва. У зв'язку із захопленням німцями у травні 1918 р. кораблів, портових споруд та верфей, гетьман у ноті посольству Німеччини у Києві наголошував: «З питанням прилучення Криму тісно зв'язане питання про Чорноморський флот. З військового погляду не має цей флот жадної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого Українського народу»²⁴.

Однак, німецьке командування не відмовилося від інтернування кораблів Чорноморського флоту аж до кінця війни. Не дивлячись на невизначеність долі флоту, гетьман і Рада Міністрів вирішили зберегти основні структурні підрозділи колишнього морського міністерства УНР, сподіваючись з отриманням Чорноморського флоту відновити його функціонування.

Формально у складі уряду було єдине військове міністерство, у якому питаннями морських сил опікувався заступник міністра з досить широкими повноваженнями, фактично виконуючи функції глави морського відомства. Цю посаду займав капітан першого рангу, а згодом контр-адмірал М. Максимов. П. Скоропадський у спогадах дав йому досить високу оцінку: «Ця людина була щиро віддана своїй справі і вибивалася з сил, щоб якось зібрати рештки того колосального майна, яке ще не так давно являло наш Чорноморський флот»²⁵.

Помітну роль у створенні українського флоту та збереженні офіцерських кадрів відігравав віце-адмірал Андрій Покровський – відомий військово-морський діяч, який тривалий час займав посаду начальника штабу Чорноморського флоту Росії. Після революції, він активно підтримував його українізацію, за Гетьманату – начальник військових портів Чорного і Азовського морів із штабом в Одесі. Він безпосередньо займався створенням берегової охорони, відновленням портової інфраструктури та поверненням кораблів до складу українського флоту.

Представником Української Держави у Севастополі П. Скоропадський призначив капітана I-го рангу М. Остроградського – вихідця з давнього козацько-старшинського роду, пов'язаного з гетьманом Апостолом, випускника Морської академії, у роки війни – командира бригади лінкорів. З кінця травня 1918 р. він мав повноваження командувача українського флоту у Севастополі і завдання домогтися передачі німцями кораблів Українській Державі; на початку червня отримав звання контр-адмірала. Однак, наполегливий і амбітний М. Островський увійшов у конфлікт з німецьким коман-

дуванням, вдавшись до публічного демаршу щодо командувача німецькими військами у Криму генерала Р. Коша. П. Скоропадський змушений був відправити його у відставку. І все ж, упродовж літа його наступникові контр-адміралу В. Клочковському вдалося повернути частину суден і берегових комунікацій, а після візиту П. Скоропадського до Німеччини була отримана згода на передачу Чорноморського флоту Українській Державі.

15 листопада морське міністерство отримало самостійний статус. Призначений міністром віце-адмірал А. Покровський не встиг розгорнути діяльність. У Чорне море увійшла ескадра Антанти, а генерал А. Денікін призначив командувачем Чорноморського флоту віце-адмірала В. Каніна. А. Покровський, не бажаючи загострювати відносини з керівництвом Добровольчої армії, подав у відставку.

Отже, вирішення проблеми приєднання Криму до Української Держави знаходилося у цілковитій залежності від позиції Німеччини. Отримавши військове домінування над півостровом вона планувала використати його як плацдарм реалізації своїх економічних інтересів на Близькому і Середньому Сході. Захоплена частина кораблів Чорноморського флоту розглядалася німецьким командуванням як додатковий резерв у морській війні проти Антанти. Наявність у причорноморському регіоні значної кількості етнічних німців, їх домагання національного державного утворення під егідою Рейху також виступало істотним стримуючим фактором на шляху намірів П. Скоропадського оволодіти Кримом.

Кримська політика гетьманської держави залишалася наполегливою і послідовною упродовж всього періоду її існування. Задекларувавши претензії на приєднання Криму, український уряд використав розходження у німецьких урядових колах для економічного тиску на крайовий уряд С. Сулькевича. Водночас вживалися заходи до розв'язання цієї проблеми шляхом порозуміння з вищим німецьким керівництвом.

Не дивлячись на відсутність повноцінного власного флоту, Рада Міністрів пішла на збереження управлінських структур морського міністерства. Загалом, це були обґрунтовані заходи, спрямовані на збереження вищих командних кадрів військового флоту, повернення якого П. Скоропадський твердо вимагав від німецького керівництва.

В умовах очевидної поразки Четверного союзу у Світовій війні настійні домагання української сторони щодо Криму влітку–восени 1918 р. дістали підтримку Німеччини. Під її тиском кримський уряд пішов на переговори з Києвом і врешті погодився на входження до складу України на правах автономії. Німці також дали згоду на передачу Чорноморського флоту. Однак, ці процеси залишилися незавершеними у зв'язку з кардинальними змінами геополітичної ситуації в регіоні та падінням гетьманської держави.

¹ Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkriegs. – Wien, 1966. – S. 218; Geschichte der Ukraine. Herausgegeben von Frank Golczewski. – Göttingen, 1993. – S. 184; Гофман М. Записки и дневники. 1914–1919. – Л., 1929. – С. 168–169; Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – М.; Минск, 2005. – С. 216–219.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. II. – К., 2002. – С. 146–147.

⁴ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 262.

⁵ Очевидно, ці відомості були взяті з матеріалів перепису населення 1897 р.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб., 1905. – Т. 1.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 12–15.

⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. II. – С. 147.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 27 зв.

⁹ Дашкевич Я. «...Учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстка (1989–2008). – К., 2011. – С. 680.

¹⁰ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – М., 2007. – С. 223.

¹¹ Там же. – С. 238.

¹² Крах германской оккупации на Украине. – М., 1936. – С. 95.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 71 зв.

¹⁴ Groener W. Lebenerinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. – Göttingen, 1957. – S. 346.

¹⁵ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – С. 237.

¹⁶ Groener W. Lebenerinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. – S. 314.

¹⁷ Діденко І. Політична боротьба в Криму за приєднання до Української Держави (травень–грудень 1918 р.) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 134–135.

¹⁸ Лупандін О. Питання про Кримську автономію у 1918 році // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 71.

¹⁹ Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К., 2008. – С. 185.

²⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 280.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 255.

²² Там само. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 50 зв.

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – С. 301.

²⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. II. – С. 146–147.

²⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 261.

Пыриг Руслан (г. Киев)

Доктор исторических наук, профессор,
главный научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Германские детерминанты Крымской политики гетмана Павла Скоропадского (май–декабрь 1918 г.)

В статье освещается обусловленность домогательств Украинской Державы на владение Крымом, позицией Германии относительно использования полуострова в собственных целях. Высшее немецкое военное командование рассматривало его, как стратегический плацдарм продвижения интересов Рейха на Восток и дальнейшей колонизации Причерноморья. Автор доказывает, что гетман П. Скоропадский, комбинируя меры экономического давления на краевое правительство С. Сулькевича и контакты с высшим немецким руководством, в условиях военных неудач Четверного союза добился согласия Германии на присоединение Крыма к Украине на правах автономии и передачи Черноморского флота. Однако эти процессы не получили завершения в связи с падением Гетманской державы.

Ключевые слова: Крым, Украинская Держава, Германия, П. Скоропадский, Черноморский флот, немецкие колонии, крымское краевое правительство, экономическая блокада, автономия.

Pyrih Ruslan (Kyiv)

Doctor of historical sciences, professor,
main scientist fellow
of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

German influences on Hetman Pavlo Skoropadsky's politics towards Crimea (may–december 1918)

The article shows conditionality of Ukrainian State for possession Crimea by German position about using peninsula in its own purpose. The supreme German command concerned peninsula as strategic place of arms for promotion German interests in East direction and further colonization Black sea region. The author argues that P.Skoropadsky combining economic pressure measures on Crimean government and contacts with supreme German command in situation of military failure of Block of Central states obtained agreement from German for annexation Crimea to Ukraine on autonomy condition and transfer Black sea navy. This process wasn't completed because of falling of Hetman's state.

Keywords: Crimea, Ukrainian State, German, P.Skoropadsky, Black sea navy, German settlements, Crimean local government, economic blockade.

Скальський Віталій (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

УДК 947.75:623.1 УНР"1918"

КЕРЧЕНСЬКА ФОРТЕЦЯ У 1918 р.

У статті йдеться про неординарні події в історії м. Керч у 1918 р. – вибухи порохових складів та пожежу у фортеці. Окреслено причетність більшовиків до трагедії та роль української армії у порятунку міста від руйнування.

Ключові слова: Керч, фортеця, більшовики, Українська Народна Республіка, 1918.

Сучасний наратив про історію Керчі на етапі революційних подій 1917–1921 рр. як такий відсутній. Відповідні знання безнадійно застрягли у радянській концепції «Великої жовтневої соціалістичної революції». Єдиною, проте ледь помітною, зміною стало деяке зміщення акцентів на «білогвардійський» міф. Щоправда, не в науковій літературі, а у публічному просторі.

Події 1918 р. у Керчі слабо висвітлені на інформаційних ресурсах, присвячених місту. Адекватний опис подій відсутній на сайтах органів влади Керчі, періодичних видань, краєзнавчих спільнот¹. Немає інформації про історію фортеці у роки революції і на сайті Керченського історико-культурного заповідника, до складу якого, серед іншого, входить фортеця Керч. Єдина присутня там фраза – «Перша світова і громадянська війни для фортеці пройшли без особливих потрясінь, там, як і в 1905 році, перебували склади. У листопаді 1920 року з кріпосного пірса вантажилися останні підрозділи Білої армії»².

В роки Першої світової війни Керченська фортеця мала доволі непоказне значення. Аркадій Столипін, племінник одіозного російського прем'єр-міністра, перебуваючи в 1919 р. у Керчі, писав про становище фортеці: «Проти сучасної артилерії і теперішнього способу ведення війни вона вже непридатна»³. Проте, окрім покладеної на фортецю оборони Керч-Єнікальської протоки, вона виконувала функції складу боєприпасів.

У другій половині 1917 р. арсенал Керченської фортеці значно поповнився. Сюди, за свідченнями журналістів, евакуювалися боєприпаси з Петрограду. Мотиви такої евакуації однозначно не встановлено. Вочевидь, вибухові речовини вивозились перед загрозою наступу німецьких військ на Петроград або ж більшовицького перевороту.

Боєприпаси доставлялися до Керчі залізницею. Проте, гарнізон фортеці на той час був уже малочисельним – давався взнаки загальний розпад

колишньої імператорської армії. Кілька десятків осіб фізично не могли розвантажити увесь привезений вантаж. Тому вибухонебезпечні предмети складувались не тільки на переповнених складах, але й уздовж фортечної залізниці без жодного порядку та належної охорони.

Після приходу до Керчі більшовиків 6 січня 1918 р. охорона складів ще більше послабилась. Дисципліна у більшовицької фортечної залоги була низькою. Голова місцевого більшовицького «уряду» під назвою «Центральний виконавчий комітет рад Тавриди» Жан Міллер (Яніс Шепте) скаржився, що солдати-більшовики при охороні порохових складів палять, розводять багаття, розважаються пострілами по навісних замках.

За кілька днів після втечі більшовиків з Керчі, 1 травня у фортеці сталася пожежа. Горіла фортечна пристань, складене на ній сіно, катер і дві баржі з бензином. Українській бойовій дружині, що прийшла на зміну більшовицькому загону, вдалося загасити палаюче сіно та відвести у море баржі, де вони продовжували горіти декілька днів. Це дозволило врятувати від вибуху розташовані поблизу пристані порохові склади.

Серед причин пожежі можна назвати підпал відступаючими більшовиками, потрапляння випадкових снарядів або ж необережність працівників та службовців фортеці. Джерела не дають підстав стверджувати про абсолютну вірність будь-якої із цих причин.

Найбільш ймовірним видається версія про умисний підпал більшовиками. При відступі вони не встигали евакуювати усі фортечні запаси палива, тому цілком могли погодитися на їх знищення. При цьому могли бути й інші цілі. По-перше, подія сталася 1 травня – у день боротьби за права робітників, захисниками яких представляли себе ліві радикали. Пожежа у фортеці мала б проілюструвати наміри продовжувати свою діяльність навіть в умовах німецької присутності у Криму. По-друге, пожежа могла б стати певним попереджувальним знаком для щойно прибулої до керченської фортеці української залоги.

Версія про випадкове потрапляння снарядів не витримує критики, адже в літературі та джерелах немає згадок (принаймні, поки-що не віднайдено такі) про відступ більшовиків із Керчі із боями чи бодай якимись перестрілками. Більшовики просто від'їхали напередодні або й за кілька днів до вступу у місто німецького та українського військ. Цілком можливо, що пожежу спричинили новоприбулі солдати із залоги фортеці, намагаючись перевірити стан та наявність припасів на складах та пришвартованих судах. Та у будь-якому випадку, усі версії потребують додаткової аргументації.

13 вересня 1918 р. близько 16 год. Керч оглушив потужний вибух. Над фортецею стояла хмара диму, містом розлітався попіл, через що одяг мешканців практично миттєво покривався сірим пилом. На момент вибуху у місті чимало керчан перебувало на вулиці – адже час був пообідній, робота в установах завершилась, працівники державних установ розходились по домівок. У місті зчинилась паніка, яка посилювалась чутками. Перша хвиля

чуток – нібито хтось у фортецю кинув бомбу, а тому варто очікувати наступних вибухів. Керчани психологічно були підготовлені саме до такого розвитку подій. Адже ще на початку 1918 р. керівники більшовицьких загонів Івана Федька та Живодеров заявляли про готовність підірвати фортецю, аби склади з боєприпасами не дісталися «білогвардійським та українським бандам». Цієї ж версії притримуються і сучасні екскурсоводи⁴.

Оскільки нових вибухів не лунало, містяни потрохи заспокоїлися. Однак, невдовзі містом поширилася нова хвиля чуток та паніки – ніби вибух спричинили снаряди з газом. Підтвердження ці чутки не знайшли. Зрештою, до ночі усе заспокоїлося.

За даними газети «Утро Юга», від вибухів у Керчі загинуло 4 осіб, ще 23 були поранені. Пошкоджено ряд будинків поблизу фортеці. Вибух стався лише в одному із чотирьох порохових складів під номером «104», а його причиною було «соединение электрических проводов».

Вибухом також було зруйновано фортечну церкву (різні джерела подають дуже широкий діапазон її назв – Петра і Павла, Марії Магдалини, Покрови)⁵. 2005 р. на її руїнах російські монархічні та казацькі організації встановили поклонний хрест⁶.

Керченська фортеця була техногенно небезпечним об'єктом. І в умовах кількаразової зміни 1918 р. політичної влади, обслуговуючого персоналу небезпека зростала. Тим більше, що одна із протиборчих сторін – більшовики – була явно деструктивною силою, що не гребувала руйнуванням чи підпалами майна, яке втрачала.

В історії України відомі подібні випадки. Тільки того ж 1918 р. сталися значно потужніші за силою та масштабніші за кількістю жертв вибухи порохових складів у Києві на Звіринці, аналогічні вибухи на складах з набоями в Одесі, потужна пожежа на київському Подолі. Того року склади зброї вибухали і в Росії (форт Красна Гірка, поблизу Петрограда). Не оминув подібний випадок Канаду – у порту м. Галіфакс вибухнув військовий корабель, навантажений вибуховими речовинами. Кілька випадків пожеж зафіксовано у США. Загалом, у роки Першої світової війни кількість рукотворних вибухів збільшилась, адже різко зросло виробництво, використання та активне переміщення зброї та супровідних матеріалів. Вочевидь, події у Керченській фортеці програють у масштабності перерахованим вище катастрофам, але не стають від цього менш трагічними. Разом з тим, можна стверджувати, що Керч перебувала цілком у контексті світових подій, розвиток військової техніки цілком закономірно призводив до гуманітарної катастрофи. Цьому сприяли конкретні групи людей. У нашому випадку – більшовики.

¹ <http://www.krim.biz.ua/kerch-krepost-kerch.html>; <http://www.welcometokerch.com/izuchaj/istoriya/>; <http://kerch.org.ua/>; <http://www.vkerchi.com.ua/ruska/viewtopic.php?f=11&t=500>; <http://www.roset.uaprom.net>

² <http://www.kerch-museum.com/ru/obekty/krepost-kerch.html>

³ *Столытин А.А.* Дневники 1919–1920 годов; *Романовский И.П.* Письма 1917–1920 годов. – М.; Брюссель: Conference Sainte Trinity du Patriarcate de Moscou ASBL; Свято-Екатерининский мужской монастырь, 2011.

⁴ <http://www.kerch.com.ua/articleview.aspx?id=629>

⁵ http://www.estate-crimea.ru/pravsv/kerch_06.html; <http://pantikapei.ru/utrachennyye-xramy-kerchi.html>; <http://khodakovsky.livejournal.com/9965.html>; http://nafort.ru/fort_Totleben.html; <http://kidinc.ru/index.php?go=News&in=view&id=1897>

⁶ <http://www.kerch.com.ua/articleview.aspx?id=16982>

Скальский Виталий (г. Киев)

Кандидат исторических наук,

научный сотрудник

Института истории Украины НАН Украины

Керченская крепость в 1918 г.

В статье идет речь о неординарных событиях в истории г. Керчь в 1918 г. – взрывах пороховых складов и пожаре в крепости. Определены причастность большевиков к трагедии и роль украинской армии в спасении города от разрушения.

Ключевые слова: Керчь, крепость, большевики, Украинская Народная Республика, 1918.

Skalsky Vitaliy (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences,

Institute of history of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

Kerch fortress in 1918

This article is about the extraordinary events in the history of Kerch in 1918 – explosions of the gunpowder's arsenal and fire in the fortress. The author analyzes the involvement of the Bolsheviks to the tragedy and the role of the Ukrainian army in saving the city from destruction.

Keywords: Kerch, fortress, Bolsheviks, explosions, Ukrainian People's Republic, 1918.

Савченко Віктор (м. Одеса)

Кандидат історичних наук,

доцент, професор

Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 94(477)329.8(477.75)“1920” “Н. Махно”

КРИМСЬКА СТРАТЕГІЯ АНАРХО-МАХНОВСЬКОГО РУХУ (1920 р.)

Стаття присвячена вивченню спроб анархістів створити в Криму «вільний район» з метою проведення експерименту з розбудови анархістського суспільства. Захопити Крим анархісти Конфедерації «Набат» планували за допомогою повстанської армії Н. Махна, кримського анархістського підпілля та «Зеленої» партизанської армії, що діяла в Кримських горах.

Ключові слова: Н. Махно, анархісти, підпілля, повстанці, Конфедерація «Набат».

Питання про плани анархо-махновського керівництва щодо поширення свого впливу на окремі території поза «махновського району» (зокрема, на терени Криму) в історичній літературі серйозно не розглядалися. Сучасні історики, які займаються історією махновського руху, в кращому випадку вказують на «перекопський прорив» махновців (листопад 1920 р.), рейди махновців територією України (1919–1921 рр.), залишаючи поза своєю увагою стратегічні завдання махновського руху, головною метою якого було проведення на підконтрольних махновцями територіях «анархістського експерименту»¹.

Починаючи з вересня 1917 р., Н. Махно і його анархістське оточення робило все, щоб відійти від «руйнівної програми» анархізму і приступити до будівництва нового анархістського суспільства на Гуляйпільщині. Особливих успіхів у формуванні анархістського суспільства махновці домоглися, створивши в жовтні–грудні 1919 р. Південноукраїнську трудову федерацію на теренах кількох південних українських губерній (включаючи райони Північної Таврії). Навесні 1920 р., відроджуючи свою Революційно-повстанську армію України, Н. Махно знову поставив перед нею завдання: розгром частин Червоної Армії і знищення владних радянських установ на Півдні України, займання і закріплення територій для проведення «анархістського експерименту у вільному районі».

На початку червня 1920 р. до повстанської армії Н. Махна «для анархістської роботи» прибули член Секретаріату Конфедерації анархістських організацій України «Набат» і фактично голова цієї конфедерації А. Барон,

«набатівці» Я. Алий, І. Тепер та ін. Конфедерація «Набат» намагалася очолити махновську політичну систему. На попередньому засіданні секретаріату «Набату» було вирішено перетворити «махновщину» в знаряддя для виконання своїх ідей. «Набатівці» висунули до Н. Махна вимогу – припинити «беззмістовні і безцільні пересування з місця на місце» й заснувати постійну безвладну територію для здійснення там анархістського експерименту.

Сам Н. Махно схилився до оборону гуляйпільського «вільного» району, але А. Барон та Я. Алий переконували його в необхідності зібрати тисячу тачанок з піхотою та кілька тисяч кавалерії і прориватися в тил «Русской армії» генерала П. Врангеля для того, щоб розгромити її із середини. Лідери «Набату» пропонували махновським повстанцям увірватися до «білого» Криму, захопити весь півострів і заснувати там безкласове анархічне суспільство, здійснивши нарешті анархістські мрії на практиці².

У червні 1920 р. Н. Махно відновив свій контроль над гуляйпільським районом, відтворив свою Револуційно-повстанську армію і Раду революційних повстанців України. 11 липня 1920 р. махновці вирушили до «білочервоного» фронту з метою прорватися в тил білогвардійцям у Північній Таврії. Можливо Н. Махно, приставши на пропозиції А. Барона, вирішив прориватися до Криму. Перша група під команду махновських командирів Ф. Щуся і Ф. Кожі (200 шабель) прорвалася через «червоний» та «білий» фронти. Але головна група Н. Махна (1 тис. шабель), що спробувала прорватися в тил «білих» біля с. Успенівка, була атакована двома кавалерійськими полками «червоних», які відтіснили махновців від передової і своїм раптовим нападом завдали значної шкоди повстанцям. Зрозуміло, що «червоне» командування зважилося на удар по армії Н. Махна, який рвався до Криму, враховуючи небезпеку анархістських експериментів у тилу «білих» для подальшого просування «диктатури пролетаріату». Більшовики вважали більшою небезпекою модель «вільного району» Криму Н. Махна, аніж тамтешній режим генерала П. Врангеля.

Не зважаючи на тимчасові невдачі махновців і їхні спроби створити «вільний район» на Полтавщині «набатівці» продовжували запевняти Н. Махна, що Крим за своїми природними умовами є ідеальним місцем для «анархістського експерименту». «Батькові» доводили, що Перекоп можна боронити незначними повстанськими силами, що з Криму можна контролювати приазовські степи та Гуляй-Поле, що в Криму вже розгорнулася широка партизанська боротьба під керівництвом анархістів³.

Дійсно, позиції анархістів у кримському революційному підпіллі того часу були досить сильними. За інформацією чекістів, Кримська федерація анархістів – Південно-російська федерація анархістів, – яка була створена В. Воліним у квітні 1918 р. у Сімферополі, нараховувала сотні бійців. У кримських лісах гірської частини півострова анархісти сформували свої бази ще «за германців – влітку 1918 р. і продовжували партизанські дії в 1919 р.»⁴.

Улітку 1920 р. у «білому» Криму діяли «Південна група анархістів-комуністів», група Конфедерації анархістських організацій України «Набат», численна група кримських анархістів-синдикалістів. У керівництві Кримського підпільного ревкому спільно з чотирма більшовиками перебували три анархісти – Л. Луговік (голова бойових груп Кримського ревкому), Г. Столярів – «Жорж» (колишній махновець, член групи «Набат», голова Севастопольського ревкому), О. Улановський – «Буланов» (член ревкому Феодосії, командир підривної команди ревкому та окремого партизанського загону). Поза тим, у Кримських горах діяло кілька дрібних партизанських загонів анархістського спрямування. Найбільший з них під командою С. Захарченка нараховував близько 100 повстанців⁵.

Махновські лідери також докладали зусиль для реалізації «кримського сценарію» за допомогою створення в лавах «Русской армии» генерала П. Врангеля своєї повстанської «п'ятої колонії». У червні 1920 р., повіривши в каяття махновця, генерал П. Врангель звільнив із в'язниці махновського авторитетного комбрига В. Володіна⁶, котрий тоді заявив, що спокутує провину перед батьківщиною та «Русской армией» і сформує загін з колишніх махновців для боротьби з «червоними». За розпорядженням генерала П. Врангеля з кримських в'язниць було випущено близько 500 махновців, котрі побажали воювати проти «червоних» під керівництвом «отамана» В. Володіна⁷.

У кримській газеті «Крестьянский путь» було надруковано панегірик «Кто такой Махно?». Інші газети також друкували зведення з «повстанського фронту», в яких прославляли подвиги махновців. У газеті «Южные ведомости» була надрукована об'ява про набір у лави загону В. Володіна у Сімферополі, Севастополі, Керчі.

На шпальтах газет «білого» Криму розгорнулася ціла пропагандистська кампанія, стверджувалося, що Н. Махно – «селянський герой» став союзником «Русской армии» П. Врангеля⁸. Але Н. Махно ніколи не лише не співпрацював із білогвардійцями, а й не розпочинав з ними жодних перемовин, вважаючи їх головними ворогами анархістського будівництва.

Ще у квітні 1920 р. повстанський махновський загін В. Володіна (близько 700 бійців), переховуючись у плавнях Дніпра, здійснював напади на «білі» та «червоні» тили під чорним прапором, на якому було вишите «Смерть усім гадам!». Утім білогвардійці, вирішивши зробити ставку на селян, намагалися побачити у постаті В. Володіна «відданого союзника». П. Врангель розраховував, що земельна реформа його уряду залучить до військового союзу з «Русской армией» не тільки махновські загоны, а й приверне селян Півдня України на бік білого руху. В середині травня 1920 р. генерал П. Врангель видав наказ, в якому від частин «Русской армии» вимагалось «входити з частинами Махна в оперативний союз»⁹.

У серпні 1920 р. в Таврійській губернії розпочалася мобілізація до лав «Русской армии». Наказом по гарнізону Сімферополя «набір до війська

отамана Володіна» міг проводитися тільки за рахунок залучення на службу полонених червоноармійців, без зарахування до нього «стройових солдатів» і призваних за офіційною мобілізацією. За наказом штабу «Русской армии» генерала П. Врангеля в Криму також розпочалося формування декількох дрібніших загонів із полонених махновців під керівництвом отаманів, що відійшли від Н. Махна, хоча і використовували назви «полків ім. Батьки Махна»: О. Савченка, Г. Яценка, Протчана, Гришина, Чалого.

Незабаром В. Володін з частиною підлеглих опинився у Сімферополі, де формувався його полк – «Первый отряд из Крымских Долин им. батьки Махно тов. Володина». У вересні 1920 р. загін В. Володіна налічував близько 300 бійців, займаючись відловом червоноармійців, які втікали з врангелівського полону. В. Володін зв'язався з анархістським підпіллям та повстанцями Сімферопольського району, до яких звернувся із закликом до спільного повстання проти білих. Таємні наміри В. Володіна диктувалися можливістю, ввійшовши в контакт з кримськими партизанами та вступивши в угоду з партизанським загonom червоних про спільні дії, провести напад на частини П. Врангеля¹⁰.

12 жовтня 1920 р. В. Володін отримав секретний наказ зі штабу Н. Махна – почати громити тили наступаючої групи «білих» генерала А. Кутепова в районі Нікополя. Проте, за наказом генерала А. Кутепова, загін В. Володіна було розгромлено, він сам і семеро його найближчих поплічників були віддані військово-польовому суду і 25 жовтня розстріляні в Мелітополі, 70 чоловік з його загону – кинуті до в'язниці. Про якесь «махновське повстання» в Криму повідомляли окремі джерела. Інформація про страту В. Володіна за зв'язок з партизанами була опублікована в кримських газетах 4 листопада 1920 р.¹¹.

Начальник штабу повстанської армії Н. Махна В. Білаш згадував про «кримський резерв» махновців: «Штаб віддав і цим загонам розпорядження (Володіну, Протчану, Савченку, Іщенко, Самку, Чалому, Яценку) про припинення військових дій проти Червоної Армії, звертаючи їхню увагу на наш союз і виступ на Врангеля. Пам'ятаю, я писав, щоб вони тимчасово не пориваючи “миролюбного” зв'язку з Врангелем, готувалися вдарити йому в тил, як тільки буде наказано Радою». На початку жовтня 1920 р. у резерві «білої» Донської армії стояли повстанські загони: Самка – 400 багнетів, Іщенко – 700, Голика – 200. У резерві 1-шої білогвардійської армії генерала А. Кутепова: бригада Чалого – 1000 багнетів, бригада Г. Яценка – 500, бригада О. Савченка – 700. Разом 3300 багнетів і 200 шабель¹².

Командир «Бригади ім. батька Махна» отаман Чалий в середині жовтня 1920 р., кинувши білогвардійських союзників, перейшов лінію фронту і прибув до Н. Махна. Бригада Чалого пропустила через фронт і вивела в тил «білій» Дроздовській дивізії махновську кінноту Марченка – Петренка, що пошматувала тили «Русской армии».

Ідея махновського повстання в Криму захоплювала анархістів-«набатівців», і, можливо, у зв'язку саме з нею варто розглядати діяльність

«Зеленої армії» Криму. Улітку 1920 р. в «білому» Криму підпільним Кримревкомом була створена ця армія (близько 800 багнетів, главком – більшовик М. Бабахан), від Південної групи анархістів до керівництва «Зеленої армії» входили Л. Луговік і О. Буланов, від синдикалістів – Литвин, від лівих есерів-боротьбистів – Трегубов.

Восени 1920 р. анархісти поклали надії на свого однопумця – Х. Мокроусова¹³, котрий прибув до «білого» Криму в серпні 1920 р. для того, аби прийняти командування Кримською партизанською армією. Ще наприкінці травня 1920 р. Х. Мокроусов виконував окремі доручення анархістів, роблячи спроби примирення між махновцями і українською радянською владою у Харкові, обговорюючи з анархістами «план захоплення Криму із середини»¹⁴.

Х. Мокроусов прибув до Криму з компанією матросів-анархістів. Серед них був анархіст І. Папанін, а також «набатівець» М. Адольф – «Яковлев» (з 1906 р. – анархіст-синдикаліст, з 1921 р. – співробітник Кримського ЧК), котрий деякий час був у загонах Н. Махна. М. Адольф запровадив у Кримській партизанській армії анархістські гасла і не визнавав більшовицького партійного керівництва. Х. Мокроусов, ставши командуючим кримських партизан, підтримував таємні зв'язки зі штабом Н. Махна¹⁵.

2 жовтня 1920 р. у Харкові між радянським керівництвом, командуванням Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) і махновськими лідерами було підписано військовий договір про спільну боротьбу проти «Русской армії» генерала П. Врангеля. Армія махновців входить до складу РСЧА в якості самостійного партизанського з'єднання з підпорядкуванням вищому командуванню РСЧА лише в оперативному відношенні. Н. Махно дав згоду на спільний з військами РСЧА штурм Криму. Можливо, даючи згоду на спільний похід на Крим, Н. Махно враховував перспективи можливого формування «вільного» анархістського району в Криму.

22 жовтня 1920 р. махновські загони увірвалися в тили білогвардійців і вже через тиждень вийшли до Перекопу. З 28 жовтня Н. Махно почав готувати похід свого війська на Крим. Вже на етапі підготовки кримської операції по форсуванню Сиваша, штаб Н. Махна мав надію почати впливати на події в Криму не тільки силами Кримської групи армії махновців, але й «зелених» партизан Кримських гір Х. Мокроусова та анархістського підпілля у кримських містах. Не дарма М. Герасименко вказував, що «зелені» Криму «вважали себе махновцями»¹⁶.

Кримську групу махновців, яку було виділено з Революційно-повстанської армії махновців (5 тис. багнетів, 5 тис. шабель, 16 гармат, 800 кулеметів), очолив С. Каретніков. Участь у Кримському наступі кращих махновських сил (4/5 всієї армії Н. Махна) вказує на значущість Криму у подальших планах анархістів і махновців. Разом з Кримською групою, у похід виступила майже вся розвідка і контррозвідка махновців на чолі із Л. Голиком (начальник військово-польової контррозвідки) та Л. Зінківським – «Задовим» (начальник корпусної контррозвідки).

9 листопада 1920 р. махновці форсували Сиваш і захопили Литовський півострів у тилу Перекопських укріплень «білих». У районі Ішуні махновці взяли активну участь у розгромі кінного корпусу «білого» генерала І. Барбовича, що призвело до повного розгрому білогвардійців у Криму. Кримська група махновців включилася в переслідування відступаючого супротивника на степових просторах Криму. 13 листопада 1920 р. махновські формування в числі перших увійшли до Сімферополя, 15 листопада – зайняли Євпаторію, окремі махновські загони у складі II-гої Кінної армії «червоних» увійшли до Севастополя і Ялти¹⁷.

Радянське командування для унеможливлення «спілкування» Кримської групи махновців і «зелених» Х. Мокроусова, вже 16 листопада 1920 р. наказало махновцям сконцентрувати всі свої сили на великій відстані від Кримських гір – у степовому Криму біля м. Саки.

Чекістські інформатори попереджали владу про контакт Н. Махна і Х. Мокроусова, вказуючи, що в типографії Сімферополя в середині листопада 1920 р. було надруковано одне число махновської газети «Путь к свободе»; що Х. Мокроусов у 25 кілометрах від Сімферополя в колонії Булганш організував таємну нараду кримських анархістів всіх напрямів і представників «зеленої» армії; що існували певні домовленості між Х. Мокроусовим, місцевими анархістами і Штабом армії махновців про закріплення в Криму і боротьбу проти комуністів¹⁸.

Більшовики планували підступно вдарити по своїх союзниках махновцях 29 листопада 1920 р. і «остаточно ліквідувати махновщину», але прискорили операцію, і вже 22 листопада викликали до штабу командирів Кримської групи, де вони були арештовані і розстріляні. 26 листопада 1920 р. частини РСЧА оточили Кримську групу махновців, виставивши ультиматум про їхнє роззброєння. Але більшій частині Кримської групи вдалося вирватися на материкову Україну.

27 листопада 1920 р. командувач 4-тою армією Південного фронту РСЧА підписав до військ армії наказ № 34/п, в якому виголошувалося: «Кримську Повстанську армію Х. Мокроусова розформувати, звернувши її частини на поповнення: 1-й Кримський кінний полк і 3-й Сімферопольський піхотний полк – 3-ої дивізії, кавполк і 3-й татарський полк – 46-ої дивізії, Чорноморський загін – у розпорядження начальника тилу Чорноморського та Азовського флотів в місті Севастополі». «Зелена армія» Х. Мокроусова була роззброєна за наказом військового командуючого, а сам Х. Мокроусов залишився поза справ. Цей «фінал» вказує на підозру в контрреволюційності, яку вбачали більшовики з боку кримських «зелених»¹⁹.

Навіть після знищення махновської загрози в Криму більшовики продовжували непокоїтися з приводу кримських анархістів. У грудні 1920 р. Кримська федерація анархістів розпалася, залишивши окремі групи у Севастополі, Сімферополі, Євпаторії. Анархісти зберегли вплив лише у профспілці металістів у Сімферополі та серед портовиків і судноремонтників Севас-

тополя, але більшовицька влада все одно відчувала приховану небезпеку «лівої контрреволюції». Чекісти, які втерлися в анархістські лави, повідомляли, що на початку 1921 р. місцевих анархістів очолював відомий махновець М. Черняк. Серед анархістів-синдикалістів виділялися О. Гестрін (в підпіллі підричник загону Х. Мокроусова), бойовики кримського підпілля з 1919 р.: Ліза Саф'ян, О. Фокін – «Льонька», О. Сідорін – «Сашка» (пов'язаний з Н. Махном). Було відомо, що на початку 1921 р. анархісти розповсюджували в Севастополі і Сімферополі листівки проти більшовицької диктатури²⁰.

Чекістам стало відомо, що лідери кримських анархістів М. Уралов і Л. Луговік «окопалися» в наркоматі земельних справ радянського Криму, а в агітпросвіті «при Мокроусові» сформувалася група анархістів-індивідуалістів. М. Уралов, уповноважений з організації радгоспів, був відомим анархістом-синдикалістом і махновцем, Л. Луговік, робітник міськкомзема, був анархо-синдикалістом і таємним секретарем федерації анархістів Криму. Ці два анархістських лідера, користуючись своїм становищем радянських службовців, «об'їжджають міста Криму, збираючи підпілля»²¹.

Звіти чекістів твердять, що в кримському анархістському підпіллі «1-е місце – анархісти-синдикалісти, 2 – анархісти-махновці й індивідуалісти, 3 – анархісти-комуністи», а особливу небезпеку складають «синдикалістські підпільники», а надто – Х. Мокроусов, які зміцнилися ще за П. Врангеля.

Також зазначалося, що Х. Мокроусов за поглядами залишився анархістом-синдикалістом, продовжував бути «активним ворогом», небезпечний тим, що мав «величезну популярність у чорноморських матросів». Ще влітку 1921 р. анархісти групувалися навколо Х. Мокроусова. Вказувалося, що він мав злочинні зв'язки з місцевим червоним командуванням з Реввоєнради Південного фронту, бо розраховував після кримських перемог на посаду комдива²².

На особливу увагу заслуговує чекістська інформація про те, що за часів Кронштадтського повстання (березень 1921 р.) опозиційні матроси Севастополя просили Х. Мокроусова, аби «він повів їх проти більшовиків»; що Х. Мокроусов вагався з цього приводу і «радився з Л. Луговіком». Подібна інформація вказує на довіру радикально налаштованої опозиції до Х. Мокроусова, який, очевидно, вважався потенційним лідером спротиву²³.

Отже, «кримське питання» у 1920 р. для анархістів конфедерації «Набат» і махновських лідерів було тісно пов'язано з пошуками «вільного району» для «анархістського експерименту». Плани, щодо Криму, будувалися на рейді махновської армії на півострів при підтримці внутрішніх резервів – «зеленої» повстанської армії Х. Мокроусова у Кримських горах і «засланих козачків» з численних махновських отаманів, що зі своїми загонами, тимчасово переходили на бік генерала П. Врангеля. Але, виходячи із складності самостійної «кримської операції», махновці були вимушені вв'язатися у

військовий союз з РСЧА, який підступно обірався нападом «червоних» на своїх махновських союзників. Н. Махно не встиг розіграти «кримську карту» з причин блискавичності операцій РСЧА проти Кримського корпусу махновців і «зеленої» Кримської армії 26–27 листопада 1920 р.

¹ *Верстюк В.Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991; *Волковинський В.М.* Нестор Махно: легенди и реальность. – К., 1994; *Тимощук А.В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно. Сентябрь 1917– август 1921. – Симферополь, 1996; *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: Проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002.

² *Теннер (Гордеев) И.* Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. – Харьков, 1924. – С. 20–23.

³ Там же.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 415. – Т. 1. – Арк. 266.

⁵ Там само.

⁶ Володін Василь Герасимович (1890–1920) – ветеран Першої світової війни, фельдфебель, повний георгіївський кавалер. В 1917 р. в Одесі став анархістом, брав участь в експропріаціях та революційному підпіллі, влітку 1919 р. примкнув до Н. Махна, обирався заступником командира 4-го Кримського корпусу махновців, заступником командира, командиром загонів (бригади) Мелітопольського напрямку махновської армії. На початку жовтня 1919 р. 11-й Мелітопольський піхотний полк і 10-й кавалерійський полк махновців під його командуванням захопив Мелітополь, 14 жовтня – Генічеськ. Наприкінці грудня 1919 р. В. Володін на чолі лівого флангу 4-го Кримського корпусу махновців наступав на Перекоп з метою оволодіння Кримом. 20 січня 1920 р. його загоны прорвалися до Перекопу і Армянська. Але в спину вдарили дивізії Червоної Армії, а з Криму – «білі» полки генерала Слащова. У лютому 1920 р. загоны В. Володіна були розгромлені, а він з 200 повстанцями переховувався у Південній Таврії та в плавнях Дніпра. В травні 1920 р. був узятий «білими» в полон і ув'язнений в симферопольську в'язницю.

⁷ Центральный государственный архив Российской Федерации. – Ф. 393. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 2–4; *Оболенский В.* Крым при Врангеле // На чужой стороне. – Берлин; Прага, 1925. – Кн. 9. – С. 14.

⁸ Крестьянский путь. – Симферополь, 1920. – 13 сентября; Южные ведомости. – Симферополь, 1920. – 28 июля.

⁹ Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1967. – Т. 3. – С. 115.

¹⁰ *Макаров Л.* Крутой дорогой. – Симферополь, 1940. – С. 22.

¹¹ *Белаш А.В., Белаш В.Ф.* Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 502.

¹² Там же. – С. 493.

¹³ Мокроусов Хома Матвійович (Олексій Васильович) (1887–1959) – один з керівників партизанського руху в Криму під час Громадянської війни і війни 1941–1945 рр., полковник. Революцію 1905 р. зустрів, працюючи шахтарем у Юзівці, став командиром бойової групи анархістів. У 1909 р. був призваний на Балтійський флот. У 1912 р. заарештований за революційну пропаганду, втік до Швеції, у 1912–1917 рр. проживав у

Данії, Англії, Австралії, Чилі, Аргентині, Японії, Китаї, брав участь у робітничому і анархо-синдикалістському русі. До Росії повернувся в 1917 р., член Севастопольської Ради депутатів. Під час Жовтневої революції, командував загоном моряків-балтійців. Наприкінці 1917 р. приїхав до Криму, сформував у Севастополі «Чорноморський революційний загін» (2 тис. багнетів). У березні 1918 р. – начальник штабу Червоної Армії в Криму, брав участь в обороні Херсона, Мелітополя, Таганрога, Ростова. 1919 р. – комбриг. Нагороджений орденом Червоного прапора. Влітку 1920 р. Реввоенрада Південно-Західного фронту направила його до Криму; створив Кримську повстанську армію і став її командувачем. У березні 1921 р., після демобілізації, організував у кримському селі Кара-Кият з колишніх анархістів сільгоспкомуну і очолював її впродовж двох років. У 1924–1926 рр. – в органах Робітничо-селянської інспекції Кримської АРСР. 1936–1937 рр. – радник командира Арагонського фронту (Іспанія). З 1928 р. – член ВКП (б).

¹⁴ Мокроусов А. 90 дней в горах Крыма // Революция в Крыму. – 1924. – № 1. – С. 12.

¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 428. – Т. 1. – Арк. 216; Мокроусов А. Указ. соч. – С. 18–19; Гавен Ю. Борьба большевистского подполья за Советский Крым // Революция в Крыму. – 1930. – № 1. – С. 138–159; Бабахан С. Партийное движение в тылу Врангеля. – М., 1930. – С. 157–165; Бирюкова. Политическое обеспечение разгрома Врангеля. Розгром Врангеля. – М., 1930. – С. 138.

¹⁶ Герасименко Н.В. Батька Махно. – М., 1990. – С. 86.

¹⁷ Белаиш А.В., Белаиш В.Ф. Указ. соч. – С. 523.

¹⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 415. – Т. 1. – Арк. 266.

¹⁹ Брошеван В. Мокроусов: Жизнь в борьбе. Историческая экспертиза // broshevan.com/files/pdf/mokrousov

²⁰ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 415. – Т. 1. – Арк. 267.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк. 270–271.

²³ Там само. – Арк. 287–290.

Савченко Виктор (г. Одесса)

Кандидат исторических наук,

доцент, профессор

Одесского государственного университета внутренних дел

Крымская стратегия анархо-махновского движения (1920 г.)

Статья посвящена изучению попытки анархистов создать в Крыму «вольный район» с целью проведения анархистского эксперимента по строительству анархистского общества. Захватить Крым анархисты Конфедерации «Набат» планировали с помощью повстанческой армии Н. Махно, крымского анархистского подполья и «Зеленой» партизанской армии, действовавшей в Крымских горах.

Ключевые слова: Н. Махно, анархисты, подполье, повстанцы, Конфедерация «Набат».

Viktor Savchenko (Odessa)

Candidate of historical sciences,
professor of philosophy and socio-economic sciences
Odessa State University of Internal Affairs

Crimean strategy anarcho-mahnovist movement (1920)

Article is devoted to an attempt to create an anarchist in the Crimea «free area», which will be held anarchist experiment building an anarchist society. Occupy the Crimea anarchists Confederation «Nabat» planned with the help of the rebel army N. Makhno, Crimean anarchist underground and the Green guerrilla army serving in the Crimean mountains.

Keyword: *N. Makhno, anarchists, underground, rebels, Confederation «Nabat».*

Єфіменко Геннадій (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 94(477)341.223.12(477.75)711.16“1920”

ВХОДЖЕННЯ КРИМУ ДО СКЛАДУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920 р.: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ

Автор аналізує проблему статусу Криму в контексті формування кордону між радянською Україною та РСФРР у 1918–1920 рр. Визначаються основні критерії територіального розмежування, при цьому наголошується, що вони не були сталими. Підкреслюється, що зміна політичного статусу УСРР, що відбулася наприкінці грудня 1920 р., стала основним чинником, що завадив включенню Криму до складу радянської України.

Ключові слова: Крим, кордони України, відносини між радянською Україною і РСФРР.

Аналізуючи минуле, історик не лише вивчає подієву історію, а й намагається встановити причинно-наслідкові зв'язки, зрозуміти логіку та закономірності *історичного процесу*, з'ясувати різного роду фактори, що зумовили вчинки дійових осіб цього процесу. Нерідко одна закономірність розвитку подій входила у нерозв'язувану шляхом компромісу суперечність з іншою, і тоді головні дійові особи були змушені від чогось відмовлятися. Через це не відбувалася подія, яка мала постати наслідком «переможеної» закономірності. Однак це жодним чином не заперечує її наявності у попередній період та не скасовує тих подій, що були втілені у життя до вказаного вибору. Врешті, на долю того чи іншого рішення нерідко впливав *випадок*, який не вписувався у жодну із закономірностей.

Названі вище особливості мали місце у визначеній нами тематиці. Вживаючи у назві термін «проект» щодо питання про приєднання Криму до УСРР, маємо на увазі «щось незакінчене», «намічене лише в загальних рисах», «задуманий план дій; задум, намір». Підтвердженнь наявності більш розповсюдженого в сучасному публічному дискурсі значення терміну «проект» як «попереднього тексту якого-небудь документа, що виноситься на обговорення, затвердження»¹ автору розшукати не вдалося, а сама логіка подій підказує, що до цього у владних органів не дійшли руки.

Щоб розкрити тему, потрібно простежити еволюцію підходів більшовицької влади впродовж 1917–1920 рр. до питання про територіальне розмежування між радянською Україною і РСФРР та окреслити причини цих

змін. За цей час більшовики встигли тричі здобути і двічі втратити Україну. Зазнала корекції й лінія кордону між республіками. А це вже саме собою наштовхує на припущення, що принципи територіального розмежуванням не були сталими. Варто також визначити місце Криму в цьому процесі. Особливу увагу слід приділити 1920 року, зокрема, проаналізувати обставини, за яких стала актуальною і ледь не була реалізована ідея входження Криму до складу УСРР.

Проблема кордону між УСРР та РСФРР у 1917–1920 рр., в тому числі аналіз підходів до їх формування, автором цих рядків проаналізована у низці праць, оприлюднених у наукових², довідкових³ та науково-популярних виданнях⁴. Тому у цьому дослідженні вся повнота аргументації для того чи іншого твердження не наводитиметься – за бажання читач може її з'ясувати у згаданих дослідженнях.

У перший період існування радянської України її кордони не були формально затверджені, але існувало *бачення* шляхів вирішення цієї проблеми. У ноті до уряду РСФРР від 6 квітня 1918 р. позицію радянської УНР лаконічно охарактеризував М. Скрипник: «Народний секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує Центральна Рада»⁵. В свою чергу Українська Центральна Рада (далі – УЦР) означила свій підхід до територіального питання у III Універсалі: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»⁶.

Бачимо, що основним УЦР визнала етнічний критерій. Відповідно, до складу радянської України мали увійти і межуючі з названими губерніями території, де більшість населення становили українці. Такий підхід перейняло і керівництво радянської УНР. Саме цим можна пояснити наступні рядки із вже згаданої ноти уряду радянської УНР, підписаної М. Скрипником: «Стосовно вимоги Наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є територією Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Світської Федерації воно бажає належати, до Української чи Російської»⁷. Таке твердження Скрипника було відбитком загальної настанови Народного секретаріату у цьому питанні.

При суворому дотриманні запропонованого УЦР критерію мова про Крим, здавалося б, не мала йти. Однак на ставлення керівників радянської УНР до проблеми кордонів впливала політична доцільність та економічні потреби. Аналіз діяльності уряду радянської УНР свідчить про те, що Крим часом розглядався як частина України. Приміром, у телеграмі Народного

секретаріату за підписом народного секретаря у продовольчих справах Емануїла Лугановського, надісланий у повітові центри 6 лютого (24 січня) 1918 р., наголошувалося: «Отримав від Голови РНК Леніна, що очолює Російську Федерацію, повідомлення, що в арміях Південно-Західного фронту голодують. Ленін прохає застосувати іменем революції все, що необхідно зробити для порятунку армії». Далі народний секретар звертався до повітових центрів, які він вважав підпорядкованими собі, із вимогою прискорити відправлення продовольства. Окрім міст, що входили у міжвоєнний період (у тому числі і до 1925 р.) до складу радянської України, у цій телеграмі вказані також Сімферополь, Євпаторія, Керч, Перекоп, Феодосія, Ялта (тобто весь Крим)⁸.

Більшовицькі керманічі певний час не давали чітких директив з територіального питання. Лише на засіданні ЦК РКП(б) від 15 березня 1918 р., на якому були присутні В. Затонський та В. Шахрай, позиція Кремля з територіального питання набула чітких обрисів. Було вирішено, що на II Всеукраїнський з'їзд рад мають «поїхати товариші з усієї України, в тому числі й з Донецького басейну. На з'їзді необхідно утворити один уряд для всієї України. Всі партійні працівники зобов'язуються працювати спільно над створенням єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України». Тоді ж було ухвалено проголосити окрему Кримську республіку⁹. Питання, здавалося б, було вирішене. Однак реальність була складнішою. Керівництво радянської УНР відчайдушно сподівалося організувати спротив німецько-українському війську, яке займало Україну за умовами Брестського мирного договору і тому часом діяло на власний розсуд.

II Всеукраїнським з'їздом рад, що відбувся 17–19 березня 1918 р. у Катеринославі, була проголошена незалежність радянської УНР, а сама радянська Україна мала перетворитися на федеративну республіку. На з'їзді в Катеринославі, з огляду на згадане рішення ЦК РКП(б) від 15 березня, не було представників Криму. Там грали свою гру. Того ж таки 19 березня 1918 р. на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було проголошено незалежність радянської Тавриди, до складу якої було включено і материкові повіти цієї губернії. Та вже 22 березня було оприлюднено декрет ЦВК рад Таврійської губернії, у якому належними до «Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди» називалися лише повіти Кримського півострова.

Складні перипетії навколо територіального питання детально простежила Т. Бикова¹⁰. Ми лише зазначимо, що навіть серед керівників радянської України єдиного узгодженого курсу у питанні Криму не було. Частина їх і надалі вважала радянську Тавриду складовою частиною України, про що, зокрема, свідчать такі рядки із статті в урядовій газеті «Вестник УНР» від 30 березня 1918 р.: «Федерування окремих Республік України, власне Української, Донецької і Таврійської, стає предметом практичної зручності, викликаной умовами нашестя на Україну австро-німецьких полчищ та гайдамацьких банд». Однак незабаром питання взагалі втратило актуальність: наприкінці квітня 1918 р. радянська Україна зникла як суб'єкт відносин.

Підсумовуючи ситуацію в перший період існування радянської влади в Україні, слід відзначити, що більшовицьке керівництво було змушене визнати етнічний критерій основним при визначенні кордонів з Україною. Однак послідовне його втілення вимагало змін в губернському та повітовому поділі, внаслідок чого територія РСФРР мала зменшитися. Тому Кремль ще навесні 1918 р. намагався обмежити етнічний критерій губернським поділом (тобто територію України – «українськими губерніями»). Приміром, у постанові РНК РСФРР від 17 квітня, в якій йшлося про роззброєння військ, які переходять на територію Росії з України, зазначалося: «Губернії: Курська, Орловська, Тульська, Воронежська, Область війська Донського та Крим навіть за односторонньою заявою Київської ради, яка була відтворена та засвідчена в радіо германського уряду від 29 березня, входять до складу Російської Федеративної Радянської Республіки. З огляду на це на їх територію не повинні розповсюджуватися військові дії, які ведуть на Україні»¹¹.

Згодом у суперечці з Українською Державою Кремль не був занадто категоричним і значна частина території з переважаючим українським населенням на північному сході України була визнана частиною Української Держави. Ці зміни лаконічно означила О. Бойко: «Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на деякі нові території: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта – до Харківської губерній»¹².

Однак, коли на початку 1919 р. постало питання про кордони з радянською Україною, то, незважаючи на те, що частина дореволюційної Вороніжчини та Курщини вже була визнана територією Української Держави, залишити ці території у складі УСРР Кремль не погодився. Попри доволі затятий спротив уряду УСРР, більшовицькі керманічі вирішили обмежити визнаний ними етнічний критерій дореволюційним губернським поділом. Але таке обмеження було одностороннім: у той час, як населені українцями волості та повіти «неукраїнських» губерній залишалися у складі РСФРР, ті повіти «українських» губерній, у яких українці не становили більшості, були в Україні відібрані. Остаточне це питання було вирішене на засіданні комісії під офіційною назвою «Міжвідомча нарада з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною», яка відбулася 25 лютого 1919 р.¹³ Там було вирішено кордони між Україною та Росією, за винятком чотирьох північних повітів Чернігівської губернії, затвердити довоєнні, міжгубернські, тобто в межах тих губерній, які визначила українськими УЦР своїм III Універсалом. Від Таврійської губернії українськими залишалися материкові повіти. Перекопський перешийок мав стати кордоном між Україною та Кримом. Ці положення і стали основним змістом

Договору про кордон з РСФРР, який був затверджений українським Раднаркомом 10 березня 1919 р.¹⁴

Підсумовуючи аналіз проблеми кордону між УСРР та РСФРР у 1919 р., слід зазначити, що, попри вказані обмеження, основним у її вирішенні залишився етнічний критерій. За такого підходу питання про входження Криму до складу радянської України, як і про збільшення території утвореної в квітні 1919 р. Кримської радянської республіки, не мало б підніматися. Щоправда, у практичній роботі бувало всяке. Насамперед слід визначити тривалі суперечки щодо підпорядкування партійних органів Криму, якими за часів підпільної роботи керував ЦК КП(б)У. Після захоплення Криму більшовиками компартійні органи начебто були перепідпорядковані безпосередньо Кремлю, однак не все було так однозначно. ЦК КП(б)У і надалі мав на них вагомий вплив, тоді як сам нерідко діяв на власний розсуд, незважаючи на те, що мав статус обласної організації РКП(б). Економічно та географічно Крим теж був дуже тісно пов'язаний з Україною, що не могло не посилити вплив на нього керівництва УСРР. Ці питання, а також наміри кримських органів влади приєднати до себе три повіти материкової України, детально розглядає у своїй розвідці Т. Бикова¹⁵. Зауважимо лише, що радянська влада в Криму протрималася всього два з половиною місяці. І попри усі наміри та бажання чи то кримської, чи то української сторони, визначена у Договорі про кордони між УСРР та РСФРР лінія розмежування не була змінена. Формально (на державному рівні) це питання навіть не розглядалося. Водночас слід визнати, що доки саме етнічний критерій залишався головним у територіальному наповненні УСРР, реально на включення Криму до її складу сподіватися не доводилося.

На початку 1920 р. статус УСРР як державного утворення у порівнянні з 1919 р. відчутно змінився¹⁶. Незважаючи на публічні гасла про незалежність радянської України та визнання Кремлем української мови рівноправною з російською, управлінська автономія УСРР була ліквідована. 27 січня 1920 р., після відповідних настанов більшовицького центру, за підписом членів Всеукрревкому була ухвалена постанова «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». У ній відзначалося: «Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Праці, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на усій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню»¹⁷. Вказані галузі мали на пряму керуватися з центру і жодних їхніх загальнореспубліканських відповідників в Україні не було.

Якщо в 1919 р. йшлося насамперед про вивезення продукції з менш економічно зруйнованої України до Росії, то в 1920 р. постало нагальне завдання відновлення вцент зруйнованої економіки, насамперед вугільної промисловості та транспорту Донбасу. Керувати усіма економічними процесами з Москви не було жодної змоги. Постала на часі потреба утворення

бодай якогось економічного центру, з якого можна було б здійснювати більш ефективну відбудову економіки в Україні. У ньому мали б зосереджуватися частина тих повноважень, які були відібрані в уряді УСРР постановою від 27 січня. Таким центром стала очолена Й. Сталіним Українська рада трудової армії (Уккратрударм). З діяльністю цього органу найбільш безпосереднім чином пов'язані і територіальні зміни.

Уккратрударм було створено 21 січня 1920 р. У положенні про цей орган відзначалося: «1) З метою об'єднання роботи органів Наркомпроду, Вищої ради народного господарства, Наркомзема, Наркомшляху, Наркомпраці в районі Південно-Західного фронту (Україна) створюється <Військово-трудова рада України> **Уккратрударм**. ... 6) Район діяльності Військово-трудова рада України співпадає з районом Південно-Західного фронту плюс Олександрівсько-Грушевський вугільний район колишньої Донської області»¹⁸.

Фактично йшлося про нагальну потребу зосередити під одним началом усю вугільну промисловість. Саме це завдання стало тим остовом, навколо якого було створено Донецьку губернію. Через потребу забезпечувати робітників продовольством (нагадаю, що ринкові механізми постачання були ліквідовані більшовиками) спочатку деякі сільськогосподарські повіти прикріпили до цього промислового регіону у продовольчому відношенні, а згодом, після певної корекції, деякі повіти приєднали і в адміністративному порядку. У Москві добро на такі принципи створення Донецької губернії було дано рішенням РНК РСФРР від 16 березня 1920 р., яким Адміністративній комісії при Всеросійському ЦВК було запропоновано скласти план створення Донецької губернії таким чином, щоб вона включала у свій склад «всю гірничу промисловість і достатню для повного забезпечення місцевого населення кількість продовольчих повітів і волостей із сусідніх губернь»¹⁹.

Межі Донецької губернії були остаточно визначені в результаті обговорень, консультацій та узгоджень між керівниками УСРР та РСФРР. Ті території, що передавалися від Донської області РСФРР, в узгодженій із центром постанові ВУЦВК від 16 квітня були названі так (цитуємо за українським варіантом постанови): «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижнє-Кременська і далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»²⁰. При цьому був застосований такий принцип: від Донецького та Черкаського округів передавалися ті їх частини, де була розвинута промисловість, а весь Таганрозький округ був переданий для забезпечення промислових робітників продовольством.

Таким чином, аналіз вирішення питання про кордон між РСФРР та УСРР навесні 1920 р. дозволяє впевнено стверджувати, що ті чинники тери-

торіального розмежування, які діяли в 1919 р., до нової лінії кордону стосунку не мали. Головний критерій попередніх років (етнічний) апіорі не міг спричинити приєднання промислових районів Донської області до України. Адже в той час навіть на території українського Донбасу серед робітників переважали росіяни, а відсоток українців у приєднаних промислових регіонах був ще меншим. Мало того, навіть приєднання Таганрозького округу, де більшість становили українці, теж обумовлювалося не етнічним критерієм, а економічними (продовольчими) потребами. Зрозуміло, що в новому розмежуванні відпадав і критерій дореволюційного губернського поділу, оскільки саме цей поділ і змінювався.

Поєднання цих двох чинників, доповнених географічно-управлінським (адміністративна зручність), спричинило приєднання до Донецької губернії ще однієї невеличкої території – станиці Луганської, яка об'єднувала колишні землі Луганського юрту Донецького округу Облвійська Донського. Ця територія знаходилася у безпосередній близькості до губернського центру Донецької губернії Луганська, але у квітні 1920 р., через свій сільськогосподарський характер (земля донських казаків) до Донецької губернії не увійшла, адже тоді від Донецького округу відходили лише промислові регіони. Як свідчить телеграма голови Станично-Луганського виконкому Козюбердіна від 11 жовтня 1920 р. до Донського Облвиконкому та ВЦВК, перехід станиці до Донецької губернії відбувся з ініціативи Донської (з центром у Ростові-на-Дону) обласної адміністративної комісії, яка, як сказано у телеграмі, на своєму засіданні від 9 серпня 1920 р. вирішила станицю Луганську передати Донецькій губернії і 30 серпня це рішення затвердив ВЦВК²¹. Щоправда, як зазначав Козюбердін, керівників Донецької губернії, що перебували буквально поряд зі станицею Луганською, повідомити про це забули, в результаті чого «станція висить у повітрі. Становище в Станиці наполегливо диктує потребу термінового вирішення про приналежність станиці області чи губернії. Станичний виконком просить відповідного розпорядження»²².

Про те, що приєднання до Донецької губернії станиці Луганської в Кремлі завчасно не проектувалося і водночас, що восени 1920 р. воно стало вже доконаним фактом, свідчить телеграма заступника Наркому внутрішніх справ НКВС Владимирського до виконкому Донської області від 25 жовтня: «Наркомвнусправ пропонує вказати, коли і за якими мотивами відбулася постанова Доноблвиконкому про приєднання станиці Луганської до Донецької губернії»²³. Окремої постанови українських органів влади з цього приводу нам відшукати поки що не вдалося, але з цього часу станиця Луганська скрізь стала позначатися як частина радянської України. Таким чином, у випадку із приєднанням станиці Луганської основною стала адміністративно-територіальна близькість і, відповідно зручність управління нею, яка, підкреслимо, не лише не заперечувалася, але навіть доповнювалася економічним чинником: сільськогосподарська продукція була Донбасу і надалі потрібна.

Донецька губернія в кордонах 1920 р. могла і не виникнути, якби у Кремля зберігалися побоювання стосовно втрати України чи перетворення її на рівноправну з РСФРР республіку. В проаналізованих нами постановках, за винятком квітневої телеграми відділу управління НКВС РСФРР, не йшлося про перехід частини територій Донської області до УСРР. Натомість постійно відзначалася потреба їх включення до Донецької губернії. Хоча належність Донецької губернії до УСРР не заперечувалася, але сама Україна на той час розглядалася більшістю керманічів Кремля як автономна частина РСФРР, тобто вказані зміни мали *характер внутрішніх змін в АТП єдиної держави*.

Ставлення до України як складової частини РСФРР, однієї з її областей, простежується у багатьох датованих 1920 р. рішеннях²⁴. Одним з його проявів стала спроба створити представництво України при Наркомнаці на однакових з автономними республіками РСФРР підставах. Таке зведення статусу України до автономії у складі РСФРР ледь не спричинило приєднання Криму до УСРР. Відразу по захопленню Червоною армією Криму на засіданні ВРНГ РСФРР від 29 листопада 1920 р. було вирішено створити Кримський раднаргосп та підпорядкувати його Промбюро України. Голова Промбюро В. Чубар отримав завдання виділити в розпорядження Крим-раднаргоспу в авансовому порядку певні кошти. Останній пункт рішення звучав так: «Зобов'язати усі главки і центри, що відряджають своїх уповноважених до Криму, спрямовувати їх через Укрпромбюро»²⁵. Нагадаємо, що на початку 1920 р. підпорядкування Укррадтрудоарму «Олександрівсько-Грушевського вугільного району» стало першим кроком до включення його до складу УСРР. До того ж Крим, як це з'ясовано вище, не був чужим для радянської України і під час перших двох спроб опанування України більшовиками.

Підтвердженням того, що Кремлем Крим бачився частиною значно більшого господарського цілого, став презентований І. Александровим у 1921 р. план економічного районування, за яким уся підконтрольна більшовикам територія до Уралу мала бути розділена на 13 економічних областей, причому дві з них – Південно-Західна (з центром у Києві) та Південна гірничо-промислова (з центром у Харкові) повинні були поділити Україну навпіл. Територія Південної області у проекті була означена так: «Сюди входить нижній басейн Дніпра від Кременчука, басейн С. Дінця у більшій його частині, нижня течія Дону і басейни низки дрібних річок, що впадають в Азовське море між Ростовом та Мелітополем та Крим. Характерною особливістю району є наявність величезних покладів кам'яного вугілля в Донецькому басейні, червоного залізняка в Кривому Розі, бурого залізняка в Керчі, марганцю в Нікополі і кам'яної солі в Бахмуті»²⁶. Оскільки Крим і в 1921 р. бачився складовою певного цілого з центром у Харкові, то немає підстав стверджувати, що наприкінці 1920 р. економічний чинник, який, нагадаємо, був того року визначальним у зміні лінії кордону, міг

впливати інакше. Однак на процес перетікання економічної інтеграції Криму з УСРР в політико-адміністративну площину вплинули нові події.

Наприкінці грудня 1920 р. під тиском міжнародних і частково внутрішніх обставин Кремль наважився на формальне визнання незалежності України. 28 грудня 1920 р. підписами В. Леніна та Г. Чичеріна з російського боку та Х. Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою». У преамбулі цієї угоди наголошувалося на взаємному визнанні незалежності і суверенності обох договірних сторін²⁷.

Реакція президії ВРНГ РСФРР на договір була миттєвою. Вже на її наступному засіданні, яке відбулося 31 грудня 1920 р., було вирішено підпорядкувати Кримський раднаргосп безпосередньо президії ВРНГ РСФРР. Ймовірно, якби Крим вдалося опанувати у ситуації, схожій з початком 1920 р., коли УСРР бачилася як невід'ємна складова РСФРР, то такого рішення не було б і півострів незабаром приєднався б до УСРР. У будь-якому разі економічних підстав для цього вистачало. Однак політичні обставини змінилися. Україна підвищила власний статус державного утворення. До такої УСРР приєднувати Крим більшовицьке керівництво остереглося. Економічні потреби, що визначали закономірності у зміні лінії кордону до кінця грудня 1920 р., поступилися політичній доцільності.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел; 250 тисяч слів. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 1152.

² *Сфіменко Г.* Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920) // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – К., 2011 – Вип. 20. – С. 135–176; *Його ж.* Проблема кордону між УСРР та РСФРР в 1919–1920 рр. як дзеркало статусу УСРР // Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – К., 2012. – С. 315–354.

³ *Сфіменко Г., Кульчицький С.* Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2008. – Т. 5. – С. 141–143; *Їх же.* Кордони України // Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник. – Вип. 3: Предметно-тематична частина: К–О. – К., 2012. – С. 101–112.

⁴ *Сфіменко Г.* Про кордон між радянською Україною і більшовицькою Росією. 1919 рік // Історична правда. – 2014. – 10 березня // Електронний ресурс: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/10/141801/>.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 8.

⁶ Третій Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 398–399.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 8. Оригінал зберігається: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7в. – Арк. 57.

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов: В 3 т. – К., 1957. – Т. 3. – С. 543.

⁹ Из протокола заседания ЦК РКП(б) о положении партийной работы и состоянии советских организаций на Украине // Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918): Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 66.

¹⁰ Бикова Т.Б. Коротка історія радянської соціалістичної республіки Тавриди (1918 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 12. – К., 2004. – С. 124.

¹¹ Декреты Советской власти (далі – ДСВ) – Т. II: 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – С. 123.

¹² Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 3. – С. 223-224.

¹³ Протоколи засідання комісії в дещо скороченому вигляді опубліковані: Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. – С. 123-125.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 70.

¹⁵ Бикова Т. Організація Кримської соціалістичної радянської республіки у 1919 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 13. – С. 118-159.

¹⁶ Детальніше про це див: Єфіменко Г.Г. Еволюція державного статусу УСРР наприкінці 1919 – у 1920 рр.: нетрадиційний погляд // УІЖ. – № 6. – К., 2011. – С. 80-104.

¹⁷ Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. – № 1. – Ст. 7.

¹⁸ ДСВ. – Т. VII: (10 декабря 1919 – 31 марта 1920). – М., 1968. – С. 121.

¹⁹ Там же. – С. 586.

²⁰ Постановление Совета Украинской Трудовой Армии № 15 15 марта 1920 года // Сталин И.В. Сочинения. – Т. 17. – Тверь, 2004. – С. 106; Трудовая Армия. – 1920. – № 3. – 27 марта; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 1; Про усталення меж і складу Донецької губернії // Вісті ВУЦВК. – 1920. – 18 квітня.

²¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. Р-1235. – Оп. 95. – Спр. 628. – Арк. 10 (у телеграмі – «ЦИК», без літери «В», що означала «Всеросійський». Ми визначили це як ВЦВК тому, що адресування цієї телеграми, яку вдалося віднайти у фондах ВЦВК, теж позначено як «ЦИК»).

²² ДАРФ. – Ф. Р-1235. – Оп. 95. – Спр. 628. – Арк. 10.

²³ ДАРФ. – Ф. 5677. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 35.

²⁴ Детальніше див.: Єфіменко Г. Шлях до формування договірних відносин між УСРР та РСФРР // Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – С. 251-263.

²⁵ Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год: Сборник документов. – М., 2000. – С. 318.

²⁶ Экономическое районирование России. – М., 1921. – С. 13.

²⁷ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР // Збір Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1921. – Ст. 93.

Ефименко Геннадий (г. Киев)

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Вхождение Крыма в состав советской Украины в 1920 году: нереализованный проект

Анализируется проблема статуса Крыма в контексте формирования границы между советской Украиной и РСФСР на протяжении 1918–1920 гг. Определяются основные критерии территориального размежевания, при этом отмечается, что они не были постоянными. Подчеркивается, что изменение политического статуса УССР, которое состоялось в конце декабря 1920 г., стало основным фактором, помешавшим включению Крыма в состав советской Украины.

Ключевые слова: Крым, границы Украины, отношения между советской Украиной и РСФСР.

Yefimenko Hennadii (Kyiv)

Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

The Incorporation of the Crimea into Soviet Ukraine in 1920: Unrealized Project

The author analyzes the problem of the Crimea in the context of the border formation between Soviet Russia and Ukraine in 1918–1920. The article defines the basic criteria of boundary delimitation, which were not invariable. It is emphasized that the change of the political status of the Ukrainian SSR occurred in late December 1920 was the main factor that did prevented the inclusion of the Crimea to Soviet Ukraine.

Keywords: Crimea, the border of Ukraine, relations between Soviet Russia and Ukraine.

Бикова Тетяна (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

УДК 94(477)304.4(475.75)“1921/28”

КАМПАНІЯ «ТАТАРИЗАЦІЇ» В КРИМУ (1921–1928 рр.)

У статті розглядаються спроби вирішення більшовицьким урядом питань національно-культурного будівництва в Криму у 1920-х роках. Перш за все увагу приділено способам впровадження в життя політики коренізації, котра на півострові прийняла форму «татаризації». Висвітлюються етапи боротьби між членами кримського обкому за укріплення особистої влади.

Ключові слова: більшовики та їх політика на півострові, Кримський обласний комітет, боротьба за владу, Кримська АСРР, Міллі-Фірка, татаризація.

В 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) в прийнятій резолюції з національного питання було офіційно проголошено необхідність проведення в національних республіках політики коренізації, тобто забезпечення в них пріоритету національних мов, широкого використання їх у діловодстві всіх радянських установ, засобах масової інформації, культурно-просвітницьких установах, першочергового висування на керівні посади осіб корінної національності, які вільно володіли своєю рідною мовою¹. Ця міра розглядалася як одна з головних політичних засобів для своєрідного «перетягування» національних меншостей різних національних регіонів країни (передовсім це стосувалося селян) на бік радянської влади.

Хоча цю постанову було ухвалено у 1923 р, в реальному житті питання коренізації розпочали впроваджуватися до життя ще з самого початку 1920-х рр. Так, уже в 1921 р. в Криму більшовики широко застосовували введення до складу новоствореного радянського апарату місцевих татар та всіляко сприяли залученню їх до партійної роботи².

З часу створення в Криму Кримської АСРР цей процес набув ще більш широкого застосування. 10 лютого 1922 р. ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписами голови КримЦВК Ю. Гавена та голови РНК С. Саїд-Галієва «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки». Згідно з цим наказом все діловодство по всім установам республіки повинно бути переведеним на татарську мову, котра отримувала статус офіційної. При КримЦВК було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату в складі Ю. Гавена (голова),

І. Фірдевса, С. Меметова, Б. Чабан-Заде та О. Дерен-Айерли. Саме на неї було покладено всю роботу з розробки та підготовки будь-яких матеріалів, пов'язаних з питанням татаризації³. Проте доволі цікавим є той факт, що незважаючи на офіційно проголошений перехід всього діловодства республіки на татарську мову, одночасно в цій же постанові суворо заборонялося «у зв'язку з неможливістю встановлення контролю» ведення на ній будь-яких телефонних розмов⁴.

Після виходу в світ цього наказу уряд Кримської АСРР почав впроваджувати до життя різноманітні засоби, спрямовані на «роботу серед татарського населення». При обкомі партії був створений спеціальний підвідділ по роботі серед національних меншостей. Серед інших він мав і татарську секцію. Незабаром вона була перетворена в татарське бюро на правах самостійного відділу. При Кримському відділі народної освіти була заснована спеціальна колегія по роботі серед татар та створені секції по роботі серед інших національних меншостей.

Всі національності, котрі мешкали в Криму, були залучені до праці в так званому «радянському, господарському та культурному будівництві». Так, у складі сільських рад в 1922 р. із загальної кількості 1 485 депутатів кількість татар дорівнювала 535 (36,0%) осіб, тоді як росіян та українців було – 519 (34,9%), та 431 депутат (29,0%) належав до інших національностей. У складі окружних виконавчих комітетів з 135 членів татар було 34 особи (25,2%), а росіян та українців – 86 (63,7%), до інших національностей належало 15 (11,1%)⁵.

По всьому Криму створювалися школи, в котрих навчання проводилося рідною для дітей мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільшу увагу приділялося культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. Так, у 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеню, де навчання проводилося татарською мовою. Створювалися спеціальні татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарській, мистецько-промисловий та ін.); татарська молодь посилалася навчатися до робфаків та вузів.

Кримським татарам були надані значні привілеї по відношенню до інших національностей, що мешкали в Криму. Їх мова, поряд з російською, стала в Кримській АСРР державною. Асигнування на культурну роботу для татарського населення були пропорційно більші, ніж у всіх інших національностей. Строго вводилися до життя заходи, спрямовані до включення татар до державного апарату, тобто встановлювався обов'язковий мінімум робітників-татар для районних та республіканських радянських органів. Так, як правило, на посаду голови Кримського ЦВК та голови Раднаркому висувалися робітники з кримських татар.

Для того, щоб «якнайповніше» залучити на свій бік татар, більшовицька партія почала друкувати спеціальні газети татарською мовою. Так, на початку 1920-х рр. на півострові почали друкуватися татарськомовні «Новий світ» («Яні Дун'я») та «Юна сила»⁶.

Проте, незважаючи на все це, майже до кінця 1923 р. коренізація на півострові не набула того поширення, на яке сподівався радянський уряд. Цьому була низка причин, основними з яких були голод та перебування на керівній посаді на півострові голови раднаркому С. Саїд-Галієва.

Голод, якій був на Кримському півострові у 1921–1922 рр., призвів до жахливих наслідків. Так, за час з 1 травня 1921 р. по 1 січня 1923 р. тут значно скоротилася загальна кількість худоби: коней – на 72%, великої рогатої худоби – на 62%, овець – на 70%, свиней – на 92%, кіз – на 81%⁷. Кількість мешканців сіл Криму зменшилася на 76,6 тис. осіб, а міст – на 75,5 тис. осіб. Коли у квітні 1921 р. в Криму було проведено загальний перепис населення, на півострові мешкало 719 тис. 513 осіб. Через два роки, згідно з даними Кримського статистичного відділу, чисельність населення півострова дорівнювала 569 тис. 500 осіб, тобто, згідно з офіційною статистикою, в Криму стало на 150 тис. 013 осіб менше⁸. Але ми можемо цілком слушно стверджувати, що кількість тих, хто загинув від голоду, була значно більшою, ніж про це свідчить статистика. Адже було багато випадків, коли від голоду вмирили цілими селищами. Майже 66% тих, хто загинув від голоду, складали кримські татари, які були переважно мешканцями сіл⁹. У Карасубазарі чисельність мешканців зменшилася на 48%, в Старому Криму – на 40,9%, у Феодосії – на 35,7%, в Судакському районі – на 36%; багато сіл гірського Криму вимерли зовсім¹⁰. Наслідки голоду давали про себе знати ще не один рік, й остаточно були ліквідовані лише наприкінці 1920-х рр.

Не менш важливою причиною досить повільного проходження татаризації впродовж 1921–1923 рр. було «володарювання» на півострові С. Саїд-Галієва. Згідно з рішенням оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р., на заміщення посади голови раднаркому в новоствореній республіці з Уфи був надісланий казанській татарин С. Саїд-Галієв. Після того як він зайняв це місце, розпочалися масові виклики та переводи до Криму так званих «власних» людей, переважну більшість з яких складали саме казанські татари. Через доволі короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася свара між місцевими, кримськими, татарами та «пришлыми», тобто казанськими татарами. Сучасник тих подій І. Фірдевс трохи пізніше, згадуючи ці події, зазначав: «Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Я гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, він сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало вирішив кризу в складі кримського уряду й через це отримав досить велику авторитетність та популярність як серед партійних, так й безпартійних місцевих працівників, й передовсім татар. Це призначення Саїд-Галієва, яке відбулося передовсім завдяки гри історичної хроніки – Саїд-Галієв був забалотований в Татарській республіці як раз в той момент, коли однорідна по своєму внутрішньому складу політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце. Внутрішнє це призначення таїло в собі

ті ж самі конфлікти й по тієї ж лінії, котрі відбувалися й при Акулові. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. Для Криму ж це означало, висловлюючись грубо, “попасти з огню до полум’я”.

З приїздом Саїд-Галієва до Криму, місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу ж після свого призначення, він став всіляко притискати місцеві кадри та тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників можна казати дуже багато. Поляков та Єфремов, які намагалися стримувати його, через зусилля Саїд-Галієва були відізнаними ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогрішимість. Тож справи в республіці погіршувалися не по днях, а по часах»¹¹.

Подібне ставлення невдовзі призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою «відізвати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників»¹².

Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху в Москві було прийняте рішення задовольнити вимоги кримсько-татарських працівників. Тому в 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники «корінної» нації. Головою КримЦВК став Вели Ібраїмов, а головою Раднаркому Осман Дерен-Айерли. Проте, незважаючи на ці вчинки, основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Крім того представник цієї ж національності займав й посаду керівника ДПУ–НКВС.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до пожвавлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострова. Вже в лютому 1924 р. Татарбюро й Татсекція при кримському обкомі прийняли новий план роботи, в якому були накреслені основні напрямки, по яких повинна була йти так звана робота серед татар Криму: «партійна робота серед татар, робота серед молоді, робота в селах, робота в кооперативах, агітаційно-пропагандистська робота, політпросвіта робота, народна освіта, радянське будівництво, видавнича діяльність та друк на татарській мові»¹³. У червні 1924 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) було прийняте рішення про заборону «скорочення мережі шкіл національних меншостей. По відношенню до татар – взяти ще більш твердий курс на всемірне збереження татарських шкіл першого ступеня, поставив собі завдання відкрити в кожній окрузі не менш ніж по однієї татарській школі другого ступеню. Посилити видання татарських підручників»¹⁴.

Ці кроки невдовзі призвели до досить визначних результатів. Якщо в 1923 р. в Криму було всього 20 татарських шкіл (при повній відсутності в них підручників татарською мовою)¹⁵, то на кінець 1927 р. в республіці діяло

вже 360 татарських шкіл першого ступеню (41% від загальної кількості)¹⁶. Разом з тим татарських шкіл другого ступеню на цей час налічувалося лише 14, що складало 25,4% від їх загальної кількості¹⁷.

Проте, незважаючи на поширення мережі татарських шкіл, виходячи з архівних даних, можна зробити висновок, що коренізація в Криму більшою мірою зачіпала переважно початкову освіту. Ці висновки можна зробити з таких цифр: наприкінці 1926 р. в початкових школах працювало 623 російських й 412 татарських вчителів. У школах другого ступеню пропорція була зовсім іншою: російських вчителів було 604, татарських – 96, німецьких – 49. З усього місцевого учительства вищу освіту мали 340 росіян й лише 15 татар¹⁸.

Варто зауважити, що вчителі татарських шкіл (як і ті, хто в них навчався) постійно мали величезні матеріальні труднощі та навіть підпадали під дискримінацію за національною ознакою. На загальних зборах робітників просвіти Сімферополя, які відбулися в жовтні 1929 р. було наведено багато фактів, що підтверджували це. Так, один з доповідачів зазначив, що «студенти татарського відділення педінституту отримують стипендію в 20 крб., тоді як всі інші – 30 крб. За шість років педінститут випустив двох татар-педагогів для Криму, корінне населення якого татари». Інший оратор привів ще більш сумні цифри: «в татарській школі навчається 200 дітей, вони голодують, мешкаючи на 9 крб. в місяць... В Джанкої татарська семирічка знаходиться у кошмарному стані»¹⁹. Тогочасний нарком освіти У. Баліч відкрито скаржився, що «...Ми бачимо зменшення витрат на народну освіту протягом останніх трьох років. Матеріальний стан вчителів досить важкий, їх зарплатня не відповідає самим елементарним вимогам»²⁰.

Крім того можна відзначити ще й такий досить промовистий факт: при постійному зростанні мережі навчальних закладів, повільному (проте сталому) зростанні кількості середніх шкіл – вища освіта в Криму мала досить жалюгідний стан. Після того як більшовики по закінченні громадянської війни зайняли Крим, Таврійській інститут був майже повністю розгромлений. Були впроваджені регулярні «чищення» професури та студентства, ліквідовувалися цілі факультети (наприклад, історико-філологічний та медичний). Після декількох реорганізацій університет було перетворено на другорядний педагогічний інститут. Якщо раніше його ректорами були видатні вчені, академіки й професори, то в середині 1920-х рр. їм стали керувати партійні призначенці, які більшою мірою самі мали лише початкову освіту. В 1926 р. кримським обкомом була прийнята резолюція по звіту ректора, в якому, між іншим, підкреслювалося, що «кримський педін – єдиний на території Криму вищий учбовий заклад [...], у студентів та викладачів немає впевненості в тому, що його існування буде довгим [...], відділення сходознавства, котре має для Криму досить важливе значення, знаходиться у важкому стані». Наприкінці резолюції вимагалось «зупинити відтік татарських студентів з інституту»²¹. В іншому документі «втеча студентів» з

кримського педінституту пояснювалася їх важким матеріальним станом²². Наступного, 1927 р., кримський обком з сумом зазначав, що серед студентів педіну є «різке переважання двох національностей – росіян та євреїв. Татар же тут всього 6,5% від загальної кількості»²³. За даними Центрального статистичного управління Криму на 1 січня 1925 р. Кримський університет у складі двох факультетів (педагогічного та медичного) налічував 941 студента, з яких євреї склали 49%, росіяни та українці – 37,3%, татари 4,2%²⁴. Тобто можна сміливо говорити, що зазначена в урядових документах квота для татар в 25% тих, хто навчався, виконувалася дуже погано.

Період до січня 1928 р., коли за сфабрикованим звинуваченням було заарештовано голову КримЦВК Вели Ібраїмова, а потім була розпочата нова хвиля репресій, можна сміливо назвати коренізацією під проводом місцевої інтелігенції. Кримськотатарська інтелігенція, основною складовою якої було місцеве вчительство, хоча й мала величезний вплив на маси населення, сама по собі складала досить незначний відсоток кримського населення. За підрахунками відомого дослідника Д. Урсу її кількість складала близько половини відсотку від кількості мешканців Криму²⁵.

У просуванні своєї національної політики більшовики шукали підтримки з боку саме кримськотатарської інтелігенції. В таємному зведенні НКВС початку 1920-х рр. зазначалося, що вона «сильна тим, що зберігає у своїх руках освіту на татарській й турецькій мовах, історичні та національні тенденції... Вся народна освіта всіх галузей знаходиться в її руках»²⁶. Партійне керівництво через своїх таємних агентів дуже прискіпливо слідкувало за настроями в середовищі кримськотатарської інтелігенції, намагаючись розколоти її, створити в ній опору для власних планів. У резолюції обласної наради завагітпропів «Про роботу серед інтелігенції» (1927 р.) зазначалося про наявність в середовищі кримськотатарської інтелігенції двох основних груп. Перша була тісно пов'язана з масами селянства й приймала активну участь у просвітницькій роботі, але «...в силу історичних та інших умов вона проводить вузько національну політику». Інша група, котра «виросла в революцію, відрішилася від вузького націоналізму, але недостатньо зв'язана з масами»²⁷.

До першої групи відносилася більша частина так званої «старої» кримської інтелігенції (до якої можна віднести таких видатних діячів революційних подій 1917–1920 рр. як С.-А. Айвазов, Х. Чапчакчі, О. Акчокракли, У. Боданінський, Б. Чобан-Заде, А. Озенбашли, А. Одобаш та ін.), котра користувалася величезним авторитетом серед селян, хоча й без особливого завзяття, але підтримала основні заходи радянської влади й не робила жодних намагань боротися з нею. Друга група, до якої входили більшою мірою вихованці «прорадянської системи» (наприклад, такі як М. Кубасєв, М. Мамут Недім, С. Ібраїмов, В. Полях, І. Тархан, М. Дагаєв, О. Іслямов, А. Аблямітов та ін.), складалася переважно з членів більшовицької партії та комсомольців. Проте цей прошарок не був досить широким, адже з 16 тис.

місцевих членів РКП(б) татар було лише 2,2 тис.²⁸, з яких до інтелігенції можна віднести лише незначну частину. Їх вплив був досить незначним та окреслювався лише офіційними, формальними функціями.

Не набагато кращими були показники коренізації радянського апарату. Так, за даними ЦСУ, на 1924 р. в апараті наркомзему та юстиції татар було лише 3%²⁹. В апараті сільрад в цей час налічувалося 610 татар³⁰. Дещо кращим було становище в наркоматі освіти, який очолював У. Баліч. Він старанно намагався виконувати поставлений курс на коренізацію радянського апарату (за що невдовзі був репресований як націоналіст). Завдяки його зусиллям в центральному апараті працювало 7 татар (20%), з 15 завідуючих райвно 8 було татарської національності³¹.

Дещо по іншому виглядають цифри коренізації в 1925–1927 рр. Так, наприклад, у документі, якій було підготовлено кримським обкомом для звіту в ЦК РКП(б) наводилися такі показники. В 1925 р. у складі КримЦВК татар було 40%, в Раднаркомі – 31,57%, в обкомі – 27,58%, у комісії партійного контролю при обкомі – 10,71%, у складі райвиконкомів – 20%, у спілці профспілок – 10,93%, у складі сільрад – 39,7%, серед голів сільрад – 37,76%, серед складу правління кримських відділів – 9,8%, у складі фабрично-заводських комітетів – 4,03%, у складі РКП(б) – 16,39%, у складі всіх профспілок – 4,34%³².

Підсумки п'яти років коренізації були підведені у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду Рад. У розділі «Коренізація радянського апарату» зазначалося: «Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була прийнята постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат... Згідно з даними на 1 березня 1928 р. з майже 20 тис. службовців росіяни складають 59%, татари – 10,9%, українці – 6,3%, євреї – 11%»³³.

Проте не можна однозначно казати про величезні успіхи у справі коренізації радянського апарату Кримської АСРР, адже протягом 1920-х рр. разом з реальним підвищенням питомої ваги кадрів татарської національності, відмічалися випадки, коли голови сільрад чи міськрад зараховували до власного штату слюсарів чи прибиральниць татарської національності, завдяки чому відсоток татар у складі установи істотно зростав. Для прикладу можна навести такі факти. В апараті наркомату охорони здоров'я, окрім наркома, інших татар не було. В апараті поліграфтресту з 33 осіб було три татарина – пожежник, кур'єр та учень. З 22 співробітників центральної бібліотеки був лише один татарин³⁴. У складі райвиконкомів Криму в середині 1920-х рр. доволі часто можна побачити татар, які у штатних відомостях були зазначені як водій, прибиральниця, слюсар чи столяр³⁵. Перелам у політиці татаризації в Криму відбувся після арешту в січня 1928 р. голови КримЦВК Велі Ібраїмова. Проте початок цієї події можна побачити ще в середині 1920-х рр.

Конфлікти в середовищі кримської партійної організації з різною інтенсивністю відбувалися впродовж усіх 1920-х рр. Після угамування конфлікту,

між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва» невдовзі розпочалися нові чвари, які, проте, відбувалися вже в іншій «забарвленості». В травні 1924 р. в Криму відбулася IX обласна партійна конференція. Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій. Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А. Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б). В ній він зазначив, що XIII конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний уклін від марксизму та ревізію ленінізму. Але, за його словами, в Криму й зараз продовжують існувати троцькісти та вести свої «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». Наприкінці виступу він закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»³⁶.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «вести непримиренну боротьбу з троцькізмом», згуртовувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б). Замість «троцькіста» М. Уфимцева, якій підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування та заперечував аграрні та етнічні «реформи», проваджені центральним керівництвом, новим секретарем кримського обласного комітету було призначено «вірного ленінця», секретаря севастопольського райкому І. Носова³⁷, який продовжив розпочату роботу по «викоріненню в межах півострову» з лав партійної організації та з радянських органів усіх «опозиціонерів».

Велике значення в подальшому «приборканні» опозиції відіграв так званий «ленінський набір». Одразу ж після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно робітничого походження), які «розбавили» «стару гвардію», тобто, тих, хто прийшов до влади в часи революцій та громадянської війни. Тепер на зміну тим, хто мав власні погляди на події як тих часів, що вже минули, так й на події сьогодення, прийшли нові люди, які дивилися на тих «героїв революції та громадянської війни», які перемогли в боротьбі за владу в Кремлі, як на богів, котрі в своїй роботі не можуть робити жодної помилки, й рішення яких є «істиною в останній інстанції». Представники «старої гвардії», які могли собі дозволити говорити правду про те, що справді відбувалося в роки боротьби більшовиків за владу та мали здатність, фігурально кажучи, сказати «Коба, тут ти помиляєшся», були новій кремлівській владі не лише не потрібними, а й небезпечними. Натомість, нова генерація вже була «вірно» вихована й не становила загрози.

В 1927 р. відбувся ще один, так званий «жовтневий призов» до лав ВКП(б). Він був організований на пошану 10-ї річниці жовтневого перевороту. Тим самим партія знов поповнилася новими, вже «вірно вихованими» більшовиками, а відсоток «старої гвардії» в лавах кримської партійної організації знову зазнав суттєвого зменшення. Перевагу при здійсненні цього набору віддавали так званим «робітникам від станка» та «селянам від сохи». Тобто, загальний курс був на значне підвищення відсотку в партії робітників

та селян, за рахунок істотного зменшення відсотку службовців та інтелігенції. Процеси, що відбувалися в «центрі», само собою зрозуміло, повинні були знайти свій відголосок й на окраїнах. Саме так відбулося у Криму.

До політичних проблем серед кримського населення на початку 1926 р. додалися ще й проблеми взаємовідносин всередині кримського керівництва. Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли заявили про свої принципи розбіжності з бюро кримського обкому партії. Їх заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. В підсумку було вирішено: «1. Відкомандирувати з Криму І. Фірдевса³⁸... 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Прийняти заходи до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»³⁹. Це рішення за підписом секретаря обкому С. Петропавловського було надіслано до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння опозиції обкомівській лінії в Криму продовжувалося і в подальшому. Воно зіграло свою роль спочатку в долі секретаря обласного комітету С. Петропавловського, якого наприкінці 1927 р. було відізвано з Криму в розпорядження ЦК, а потім призвело до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, який був звинувачений у чисельних гріхах проти радянської влади.

8 серпня 1928 р. було оприлюднено рішення ЦК ВКП(б) «Про роботу Кримської партійної організації». В постанові зазначалося, що в роботі радянського апарату Криму є викривлення класової лінії і викладалися засоби по виправленню цих викривлень. Одразу після цього тут почалися проводитися політичні «показові» процеси проти видатних представників національного руху та колишніх членів партії «Міллі-Фірка».

В 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції. Були заарештовані та репресовані майже всі ті, хто брав активну участь в подіях революції та громадянської війни. Ще раніше було розпочато репресії щодо так званої традиціоналістської інтелігенції, котра була пов'язана з ісламом та була вихована на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молода «поросль», котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій. До того дещо прихований супротив коренізації, який йшов від «страждаючої» великодержавним шовінізмом російської частини кримського партапарату, тепер набув величезних масштабів. Під гаслом «боротьби з буржуазним націоналізмом» «некеровану» кампанію коренізації стали поступово згортати.

¹ Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 691–697.

² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.-П.1. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 35.

- ³ Там само. – Ф.-Р. 663. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1–2.
- ⁴ Там само. – Арк. 2.
- ⁵ Очерки по истории Крыма. – Ч. III. – Симферополь, 1964. – С. 39.
- ⁶ *Надинский П.Н.* Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь, 1958. – С. 153.
- ⁷ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – С. 137.
- ⁸ Там само.
- ⁹ *Касьянов Г.В., Марочко В.И., Мовчан О.Н., Ткачёва Л.И.* Крымская АССР: 20–30-е годы (исторический очерк) / Препринт № 8. – К., 1989. – С. 2.
- ¹⁰ *Зарубин В.Г., Зарубин А.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – С. 38.
- ¹¹ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 42–46.
- ¹² Там само. – Арк. 46.
- ¹³ ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 1.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 331. – Арк. 41–41 зв.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 285. – Арк. 26 зв.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 47. – Арк. 126–128.
- ¹⁷ Там само. – Ф.-Р. 663. – Оп. 1. – Спр. 991-А. – Арк. 16.
- ¹⁸ Там само. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 30.
- ¹⁹ *Урсу Д.П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1942). – Симферополь, 1999. – С. 17–18.
- ²⁰ Там само. – С. 121.
- ²¹ ДААРК. – Ф.-П. 20. – Оп. 3. – Спр. 28. – Арк. 35.
- ²² Там само. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 532. – Арк. 4.
- ²³ Там само. – Спр. 689. – Арк. 25.
- ²⁴ Бюллетень Крымского ЦСУ. – 1925. – № 5. – С. 22.
- ²⁵ *Урсу Д.П.* Указ. соч. – С. 20.
- ²⁶ *Озенбашлы А.* Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. Из истории трагедии татарского народа. – Симферополь, 1997. – С. 49.
- ²⁷ ДААРК. – Ф. 20. – Оп. 3. – Спр. 47. – Арк. 156–157.
- ²⁸ *Ланда Р.Г.* Ислам в истории России. – М., 1995. – С. 223.
- ²⁹ *Брошев В.* Татары в Крымской АССР. 1921–1941 гг. Хроника в документах и материалах. – Симферополь, 2005. – С. 16.
- ³⁰ *Брошев В.М., Чёрная В.Г.* Крым в составе Украины. – Кн. 1: Крым 1921–1991 гг. Историко-документальный очерк. – Симферополь, 1999. – С. 22.
- ³¹ ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 8,16, 41.
- ³² Там само. – Спр. 329. – Арк. 24.
- ³³ Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь, 1929. – С. 94.
- ³⁴ ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 870. – Арк. 3–6.
- ³⁵ Там само. – Ф.-Р. 663. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 7–10 зв.
- ³⁶ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – С. 288.
- ³⁷ Там само. – С. 288–291.
- ³⁸ Исмаїл Фірдевс – з початку 1920-х рр. очолював «Мусульманське бюро», а потім Татарське бюро при кримському обкомі партії.

³⁹ ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 143–147.

Быкова Татьяна (г. Киев)

Кандидат исторических наук,
научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Кампания «татаризации» в Крыму (1921–1928 гг.)

В статье рассматриваются пути разрешения большевизским правительством вопросов национально-культурного строительства в Крыму в 1920-е годы. Прежде всего внимание уделено освещению вопроса проведения в жизнь политики коренизации, которая на полуострове приняла форму «татаризации». Освещаются этапы борьбы между членами крымского обкома за укрепление своей власти.

Ключевые слова: большевики и их политика на полуострове, Крымский областной комитет, борьба за власть, Крымская АССР, Милли-Фирка, татаризация.

Вукова Tetiana (Kyiv)

Candidate of historical sciences,
scientific fellow
of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

«Tatarization» campaign in Crimea (1921–1928)

The article is devoted to solution of national and cultural affairs by bilshovyk's government in 1920th. The main attention is paid to showing implementation of korenization' politics which took form of "tatarization" on peninsula. Specific attention is paid to interpretation phase of struggle between the members Crimean obkom for strengthening personal power.

Keywords: bilshovyks and their Crimean politics, Crimean regional committee, struggle for power, Crimean ASSR, Milli-Firka, tatarization.

Непомнящий Андрей (г. Симферополь)

Доктор исторических наук, заведующий кафедрой

Таврического национального университета имени В.И. Вернадского

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ДОВОЕННОГО КРЫМОВЕДЕНИЯ: УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО ИЗУЧЕНИЯ КРЫМА И КАВКАЗА

На основе материалов личного архивного фонда Д.П. Гордеева восстановлена история организации крымоведческого ученого общества в Харькове, которое объединило представителей различных отраслей знания. Рассмотрена уставная документация и содержание первых заседаний новой организации. Восстановлен персональный состав Общества.

Ключевые слова: Крым, крымоведение, Украинское общество изучения Крыма и Кавказа.

Интерес украинских востоковедов к истории, археологии и этнографии Крыма объяснялся наличием контактов украинского казачества с Крымским ханством, наблюдавшихся на протяжении нескольких веков. В связи с активизацией краеведческого движения в Советском Союзе в 1920-х гг. естественным стало стремление украинских крымоведов объединиться в специальную общественно-научную организацию. Попытки создания такой структуры предпринимались. Так, до сих пор малоизвестной страницей крымоведения является история организации в Харькове в 1929–1930 гг. Украинского общества изучения Крыма и Кавказа.

Материалы, связанные с организацией и попыткой регистрации этого научного объединения в органах НКВД, сохранились в личном архивном фонде украинского искусствоведа, востоковеда Дмитрия Петровича Гордеева (1889–1968). Фонд отложился в Центральном государственном архиве-музее литературы и искусства Украины.

Идея организации общества, связанного с изучением Крыма и Кавказа, возникла в среде ученых Всеукраинской академии наук – как гуманитариев, так и естествоиспытателей. Сразу очерчивалась программа всестороннего изучения этих территорий: природно-географической среды и истории, этнографии, антропологии. Была создана инициативная группа по организации общества. В ее состав вошли: исполняющий обязанности заведующего Управлением научными учреждениями Украины (Укрнауки) при Наркомате просвещения УССР историк Матвей Иванович Яворский, Владимир Иванович Баланин, профессора Харьковского сельскохозяйственного института – Михаил Алексеевич Ветухов, Дмитрий Гермогенович Виленский и Александр Алоизович Яната¹.

В письме, подготовленном Инициативной группой для НКВД в связи с утверждением устава и регистрации Общества, констатировалось: «Серед групи українських наукових та громадських діячів виникла думка організувати “Українське Товариство дослідження Криму й Кавказу”. Потребу організувати таке Товариство підтримує й Президія Укрнауки Н[ародного]К[омісаріату] Освіти. <...>

Давні наукові, культурні й економічні зв'язки України з Кримом і Кавказом, через суміжність цих країн, і через те, що в них живе чимало українського населення, є цілком природні, але вони досі виявляються в різних випадкових дослідженнях, які часом не планово втручаються в ті дослідження, що їх ведуть місцеві наукові установи та організації Криму й Кавказу; між тим вони мусять набрати сталих й організованих форм допомоги українських наукових сил місцевим силам Криму й Кавказу в дослідженні їхніх багатих науковим матеріалом країн.

Це завдання й має виконувати “ТОВАРИСТВО ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМУ Й КАВКАЗУ”. Поруч з тим товариство дбатиме, щоби масове одвідування з культосвітньою й курортною метою Криму й Кавказу набрало більш організованих і свідомих форм. Крім того, воно взагалі сприятиме культурному й економічному зближенню України з цими сусідніми країнами, а українському населенню в них допоможе підтримувати культурний зв'язок з Україною»².

Сохранилось несколько вариантов «Списка членов-основателей Украинского общества изучения Крыма и Кавказа». Наиболее ранний вариант насчитывает всего 16 фамилий. Среди них заведующий Укрнауки Юрий Иванович Озерский, члены уже названной инициативной группы по организации Общества, а также известные востоковеды – председатель музейной секции Укрнауки Василий Васильевич Дубровский и директор Археологического музея Харьковского университета профессор Александр Семенович Федоровский, руководитель секции духовной культуры этнолого-краеведческой секции Харьковского университета Андрей Петрович Ковалевский, профессора Колесник и Я. Савченко, а также О. Скоробогатый и И. Холодный. Интересно, что среди членов-основателей Украинского общества изучения Крыма и Кавказа был Остап Вишня (Павел Михайлович Губенко), который фигурирует в списках под своим литературным псевдонимом. В одном из списков рукой в скобках после «Вишня О.» дописано «(П.М. ...))»³. Расширенный проект списка членов-основателей – тридцать фамилий, среди которых: О. Буценко, Г. Гринько, Я. Ряппо, М. Яворский, С. Семковский, К. Тараненко, Д. Багалея, И. Красуский, В. Баланин, А. Соколовский, А. Яната, В. Дубровский, О. Вишня, М. Ветухов, А. Ковалевский, А. Супруненко, М. Белоусов, Ю. Ланге, Н. Осадчая, Д. Виленский, Я. Савченко, Колесник, И. Холодный, Б. Энкен, Н. Тушкан, М. Солонукин, О. Скоробогатый, А. Таранушенко, А. Федоровский, М. Горбань. Затем от руки было дописано еще двадцать фамилий и под цифрой 50 подведена черта. Среди дописанных – академик Заболотный, профессора Г. Арнольд, М. Мар-

ков, В. Батыренко, В. Зуммер, Ю. Озерский, М. Приходько, М. Тригони, Д. Фитенко и др. Повторно были вписаны А. Ковалевский и проф. А. Таранушенко. Затем в список продолжали вносить новые фамилии, доведя его до 72 человек: Н.И. Тихий (Укрнаука), Д.В. Ваниев (Харьковский сельскохозяйственный университет, зоологический кабинет), Давыдов, М.В. Зиверт, В. Чередниченко, В.М. Андреев, В.Л. Пауш, проф. С.Л. Рудницкий, П.А. Нестеренко (Ялта, Никитский сад), Ц.А. Потенко (Институт прикладной ботаники) и др.⁴. Несколько фамилий впоследствии были вычеркнуты (Г. Гринько, Б. Энкен, П. Тушкан, а также повторяющиеся имена А.П. Ковалевского и А.Д. Таранушенко).

6 марта 1929 года в помещении Украинского института прикладной ботаники в Харькове состоялось первое организационное заседание инициативной группы по основанию Украинского общества изучения Крыма и Кавказа. Председательствовал профессор А.А. Яната. На повестке дня было четыре вопроса. Собравшиеся выслушали информацию А.А. Янаты о целях и задачах Общества и о состоянии организационной работы по его официальной регистрации. В протоколе в графе «Ухвалили» по этому вопросу значится: «Надаючи великої ваги культурному, науковому й економічному зближенню України з багатими науковими матеріалами суміжними країнами – Кримом і Кавказом, вжити заходів що до прискорення остаточного оформлення заснування Українського товариства дослідження Криму і Кавказу»⁵. Вторым вопросом повестки дня было обсуждение проекта состава основателей Общества. Утвердив предложенный список, собравшиеся решили принять меры к распространению как можно более широко информации об Обществе, что позволило бы принять участие в работе этой организации всех заинтересованных специалистов.

На этом же заседании инициативной группы отдельным вопросом обсуждался проект устава Общества изучения Крыма и Кавказа. Дополнения, поправки и окончательную редакцию этого основного программного документа было решено обсудить на следующем заседании инициативной группы 11 марта, а устав и список основателей принять на общем собрании всех членов Общества, которое было намечено на 20 марта 1929 года.

Сохранилось несколько вариантов проекта устава Украинского общества изучения Крыма и Кавказа. Приведем здесь текст одной из последних редакций, являющейся наиболее полной:

«ПРОЕКТ

СТАТУТ

УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМУ Й КАВКАЗУ

I. ЗАВДАННЯ ТОВАРИСТВА

Товариство має не меті всебічно вивчати Крим і Кавказ, сприяти культурному й економічному розвиткові цих країн та поширювати знання про них.

II. ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА

1) Товариство проводить наукові дослідження в Криму й на Кавказі з різних галузей історії, мови, етнографії, природознавства, сільського господарства, економіки, промисловості і т. інше.

2) Товариство збирає наукові матеріяли та колекції по Криму й Кавказу.

3) Товариство засновує кабінети, бібліотеки, музеї, виставки і т. ін. щодо Криму й Кавказу.

4) Товариство влаштовує наукові експедиції та екскурсії й сприяє розвиткові туризму в Криму і на Кавказі та організації для цього наукових екскурсійних баз.

5) Товариство влаштовує прилюдні збори для заслухання наукових доповідів, рефератів, а також влаштовує популярні лекції і т. інше про Крим і Кавказ.

6) Товариство видає наукові та популярні праці про Крим і Кавказ.

7) Товариство сприяє розвиткові культури та освіти серед населення Криму й Кавказу. (зокрема українського).

8) Товариство сприяє розвиткові культурних та економічних взаємин України та Криму й Кавказу.

9) Товариство сприяє організації курортної справи в Криму й на Кавказі.

10) Товариство вступає в зв'язок з відповідними установами й організаціями УСРР, СРСР і закордоном та проводить свої роботи в погодженні з науковими установами й організаціями Криму й Кавказу.

III. СКЛАД ТОВАРИСТВА

1) Товариство складається з почесних та дійсних членів, членів співробітників та кореспондентів.

2) На почесні члени обирається осіб, що зробили особливі послуги у виконанні завдань товариства.

3) Дійсними членами можуть бути ті особи, що працюють у різних галузях наукової або культурної роботи відповідно до завдань Товариства, досягли 18 років та не позбавлені виборчих прав.

4) Членами співробітниками Товариства можуть бути всі інші особи, що допомагають виконанню завдань Товариства.

5) Кореспондентами Товариства можуть бути всі особи, що в дорученнях Товариства ведуть на місцях наукові спостереження, збирають наукові відомості та матеріяли.

ПРИМІТКА: Першими дійсними членами Товариства є члени-фундатори Товариства.

6) Почесні й дійсні члени обираються загальними зборами Товариства; члени співробітники та кореспонденти обираються Правлінням Товариства.

7) Члени й кореспонденти вибувають з Товариства або з власного почину, або тим же порядком, як і вступали після постанови загальних зборів.

IV. КЕРУВАННЯ СПРАВАМИ ТОВАРИСТВА

1) Справами Товариства керують Загальні Збори та Правління Товариства.

2) Загальні Збори бувають річні, чергові й позачергові; річні збори мають організаційний характер та збираються не менш, як раз на рік; чергові для заслухання наукових доповідей та для розгляду окремих питань й позачергові в міру потреби.

3) Збори Товариства, присвячені розв'язуванню організаційних питань, дійсні – як присутня половина дійсних членів, що перебувають у м. Харкові; в другий раз за тією-ж оповісткою збори вважають за дійсні при всякій кількості присутніх членів; питання на зборах Товариства вирішуються простою більшістю голосів дійсних членів Товариства.

4) Збори Товариства: а) розглядають і затверджують звіти, пляни і кошториси, подані Правлінням; б) розглядають доповіді Ревізійної Комісії; в) встановлюють розмір членських внесків; г) обирають і виключають дійсних членів Товариства і почесних членів; д) організують філії, Секції й Комісії; є) обирають Правління та Ревізійну Комісію на 1 рік; ж) вирішують питання щодо зміни Статуту і т. ін.

5) Правління Товариства складається з 7 членів, з яких 1 голова, 2 заступники, 1 секретар, 1 скарбник й 2 члени та 3-х кандидатів до них.

У роботі Правління Товариства можуть брати участь Голови Філій та Секцій з правом дорадчого голосу.

ПРИМІТКА: Правління має при собі відповідний штат технічного персоналу.

До компетенції Правління Товариства належить: а) керувати всією поточною роботою Товариства; б) скликати загальні збори Товариства; в) попередньо проробляти питання, що їх вноситься на розгляд Загальних Зборів Товариства; д) складати звіти про діяльність Товариства; пляни праці його та кошториси; ж) збирати членів співробітників та кореспондентів; з) командирувати членів Товариства з науковою метою і давати субсидії на роботу членів Товариства; і) вести всі фінансові справи Товариства; к) вести зносини з установами і особами в справах Товариства.

б) РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ. Ревізійна Комісія Товариства складається з 3-х членів та декількох кандидатів; вона стежить за тим, щоб уся діяльність Товариства та його секцій скеровувалася в напрямі здійснення завдань Товариства; згідно Статуту і постанов Загальних Зборів, дбає за усунення перешкод до цього; перевіряє грошові та матеріальні справи; і подає загальним зборам свої висновки про діяльність Правління та окремих Секцій і філій Т-ва, а зокрема висновок на їх річні звіти та пляни праці.

СЕКЦІЇ, КОМІСІЇ ТА ФІЛІЇ ТОВАРИСТВА

1) Для праці в окремих галузях дослідження, члени Товариства розподіляються на окремі секції. Для керівництва своєю працею Секції обирають щорічно свої Президії в складі: голови, заступника голови, та секретаря. При

дальшому розвитку праці Товариства та її спеціалізації окремі секції можуть поділитися на підсекції. Секції і Підсекції заснуються за ухвалою Правління Товариства; Секції за заявою не менше 10 дійсних членів, а підсекції – не менше 5 дійсних членів Товариства.

2) Для об'єднання та користування окремих галузей работ Секцій Товариства при Правлінні Товариства організується з представників Секцій відповідні загальні комісії; аналогічні комісії можуть організуватися і при окремих Секціях Товариства; з тих членів їх, що бажають працювати в Комісіях.

3) Товариство має право закладати свої філії в межах УСРР, з метою поширення своєї діяльності та з метою виконання зазначених у Статуті завдань. Філії Товариства утворюється за заявою не менше, як 10 дійсних членів Товариства, з постанови загальних зборів Товариства, і працюють на підставі окремих положень, складених відповідно до цього статуту і затверджених загальними зборами Товариства; філії Товариства мають права юридичної особи.

VI. КОШТИ ТОВАРИСТВА

Кошти Товариства складаються:

- 1) з членських внесків членів Товариства;
- 2) від прибутків од улаштування екскурсій, лекцій продажу колекцій тощо;
- 3) від субсидій з державного бюджету та від підприємств і громадських організацій;
- 4) з інших можливих надходжень.

VII. ПРАВА ТОВАРИСТВА

- 1) Товариство є юридична особа з усіма належними правами.
- 2) Товариство має печатку з написом: «Українське Товариство Дослідження Криму й Кавказу».

VIII. Товариство щороку подає до Наркомосвіти звіти про свою діяльність та список членів Товариства.

IX. МІСЦЕ ПЕРЕБУВАННЯ

- 1) Місцем перебування Товариства є м. Харків.

X. ЛІКВІДАЦІЯ ТОВАРИСТВА

Товариство може бути зліквідоване:

- а) за постановою уряду;
- б) за постановою 2/3 членів після ухвали спеціальних Загальних зборів Товариства.

Після ліквідації майно Товариства реалізується згідно з постановою ліквідаційних зборів⁶. В концe цього документа предполагалось указать десять фамилий основателей Общества.

11 марта 1929 года состоялось заседание Президиума Организационного бюро Общества в составе А.А. Янаты, Г.Ф. Арнольда и М.А. Ветухова. На повестке дня стояло два вопроса: утверждение юридической части проекта

устава и распределение обязанностей между членами Президиума Оргбюро. После обсуждения замечаний к уставу, поступивших от членов Общества, и внесения соответствующих изменений в текст было решено избрать председателем Президиума Организационного бюро А.А. Янату. В связи с временным отъездом профессора М.А. Ветухова, который выполнял обязанности секретаря, кооптировать в Президиум С.А. Чернова и поручить ему эту работу⁷.

Первое общее заседание Украинского общества изучения Крыма и Кавказа состоялось до его официальной регистрации, 8 июня 1929 года, в помещении Украинского института прикладной ботаники. Программа первого общего заседания включала пять вопросов: «1. Про завдання Товариства (вступне слово ініц. групи); 2. В. ДУБРОВСЬКИЙ. Розроблення історії Криму, в попередній літературі; 3. Проф. О. КОЛЕСНИКОВ. Аязма в Криму; 4. Розгляд проекту статуту Товариства; 5. Вибори Оргбюро Товариства»⁸.

На первом общем заседании присутствовали Г.Ф. Арнольд, М.А. Ветухов, Д.П. Гордеев, В.В. Дубровский, Давыдов, М.В. Зиверт, В.М. Зуммер, О.И. Колесников, Колесникова, О. Скоробогатый, Супруненко, Н.И. Тихий, В. Чередниченко, С.А. Чернов, Б.М. Шматько, Д.О. Фитенко, А.А. Яната. Однако содержание протокола заседания свидетельствует, что количество собравшихся было значительно большим. Председательствовал на заседании А.А. Яната, секретарем был Н.И. Тихий. Из четырех вопросов, стоявших на повестке дня, прежде всего слушали доклад историка-востоковеда Василия Васильевича Дубровского «Розроблення історії Криму в попередній літературі». Это сообщение предполагалось опубликовать в первом сборнике трудов УОИКК, но Общество не успело приступить к подготовке собственного издания, а отдельно настоящее исследование В.В. Дубровского не сохранилось. Мы можем лишь примерно представить себе его содержание благодаря более позднему исследованию Василия Васильевича – вышедшей в 1946 году в Женеве на правах рукописи его монографии «Україна й Крим в історичних взаєминах»⁹. В обсуждении доклада В.В. Дубровского приняли участие М.В. Зиверт, Колесник, Потапов, Н.И. Тихий, В. Чередниченко, А.А. Яната¹⁰.

Следующее заседание Президиума Оргбюро Общества состоялось 15 июня 1929 года. В связи с отсутствием А.А. Янаты, на нем председательствовал профессор О.И. Колесников, а секретарем был М.А. Ветухов. Вновь обсуждались поправки к проекту устава. Новыми членами были избраны Борис Михайлович Шматько – заместитель председателя Госплана УССР, Чередник – специалист в области лесного хозяйства и Федор Романович Залейборода¹¹.

Официальное заявление от Инициативной группы в НКВД с просьбой зарегистрировать Общество было написано только 2 июля 1929 года. Интересно, что некоторые из членов инициативной группы в последний

момент отказалась подписать этот документ. Если вначале в тексте заявления значились Я. Ряппо, А. Буценко, Ю. Озерский, М. Яворский, А. Яната, В. Дубровский, О. Колесников, проф. М. Михайловский, Г. Арнольд, Б. Шматько, М. Ветухов, А. Ковалевский, О. Скоробогатый, В. Чередниченко, Хиженко, С. Чернов, Н. Тихий и М. Зиверт, то затем фамилии А. Буценко, Ю. Озерского, М. Яворского, О. Колесникова были вычеркнуты. В тексте заявления значилось: «Додаючи до цього проект Статуту «Українського Т[овариств]ва Дослідження Криму й Кавказу» просимо затвердити це Товариство з місцем осідку в Харкові»¹². От всех указанных членов инициативной группы требовалось с данным заявлением лично явиться к нотариусу и заверить свою подпись. Судя по датам отметок у нотариуса, подписание затянулось на весь июль. Первые подписи поставили Михаил Алексеевич Ветухов, Георгий Федорович Арнольд, Михаил Иосифович Михайловский, Михаил Васильевич Зиверт, Сергей Александрович Чернов и Николай Иосифович Тихий.

Дальнейшие из известных мероприятий Общества датируются 29 марта 1930 года. В этот день состоялось очередное заседание Инициативной группы по организации Украинского общества изучения Крыма и Кавказа. В протоколе этого собрания среди присутствовавших – А.А. Яната, Г.Ф. Арнольд, М.А. Ветухов, Н. Ветухова, В.В. Дубровский, У. Евфимовский, М.В. Зиверт, М. Зубарев, М. Макаров, М.И. Михайловский, О. Скоробогатый. Председательствовал А.А. Яната, обязанности секретаря выполнял У. Евфимовский. На обсуждение было вынесено три вопроса: информация о состоянии оформления Общества, пополнение состава его основателей и выборы нового организационного бюро. Из выступления А.А. Янаты, тезисы которого сохранил протокол, становится ясной причина задержки юридического оформления организации: «Головні наслідки роботи організаційного бюро за минулий час такі. Бюро виробило проект статуту Товариства, склало заяву до МЕКОСО НКВС про затвердження його, та зібрало до заяви підписи від більшої частини фундаторів. Справа з оформлення Товариства гальмується через те, що деякі фундатори з різних причин і досі не дали своїх підписів до заяви. Крім цієї роботи, організаційне бюро влаштувало одно наукове засідання, на якому зачитано було дві доповіді членів ініціативної групи»¹³. Было принято решение принять меры к скорейшему организационному оформлению общества.

По второму вопросу также докладывал А.А. Яната. Он сообщил, что некоторые из основателей Общества вышли из него, а отдельные граждане из оставшихся потеряли формальное право «брать участие в организации Общества». Приняли решение исключить из состава основателей О. Буценко, проф. О.И. Колесникова, Ю. Озерского, С.А. Чернова, М.И. Яворского. Последний уже тогда попал под волну репрессивных мероприятий. Вместо них в состав основателей было решено включить академика С. Рудницкого, профессора Л. Величко, профессора Ритера, М. Барана, А.П. Ковалевского,

М. Горбаня, профессора А.Н. Гладстерна и профессора М. Макарова. По просьбе А.А. Янаты все члены Организационного бюро были освобождены от своих обязанностей. Вместо оргбюро для проведения дальнейшей организационной работы была избрана «ударная тройка». В ее состав вошли: председатель – проф. А.А. Яната, члены – проф. М.И. Михайловский и секретарь У. Евфимовский. Ударной тройке поручалось заняться скорейшим юридическим оформлением Общества «з тим щоб після затвердження статуту Товариство мало змогу негайно приступити до практичної роботи в літній сезон поточного року»¹⁴. Текущего 1930 года...

Общественно-культурная ситуация, сложившаяся в это время в СССР, как раз никак не способствовала созданию подобного научного союза. В 1929 году в Академии начались чистки и аресты, был снят с должности ее неперемный секретарь, создатель Центрального бюро краеведения С.Ф. Ольденбург. Сигналом к разгрому существовавшей в стране разветвленной сети краеведческих организаций стало закрытие в том же году одного из старейших, существовавших с 1804 года при Московском университете, Общества истории и древностей российских.

Факт невозможности регистрации новой общественно-научной организации в условиях, когда по всей стране закрывались уже существовавшие и хорошо зарекомендовавшие себя в ученых кругах, много лет издававшие свои материалы общества, а вместе с ними ликвидировались одно за одним гуманитарные научные периодические издания, становился очевидным даже самым инициативным организаторам Общества.

Выявленные документы, касающиеся создания и деятельности Украинского общества изучения Крыма и Кавказа, раскрывают содержательные страницы истории крымоведения, позволяют узнать интересные факты биографии и творчества подвижников краеведческого движения.

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 49.

² Там само. – Арк. 11.

³ Там само. – Арк. 50.

⁴ Там само. Арк. 50 зв.

⁵ Там само. – Арк. 70.

⁶ Там само. – Арк. 19–23.

⁷ Там само. – Арк. 78.

⁸ Там само.

⁹ *Дубровський В.* Україна й Крим в історичних взаєминах=Ukraine and the Crimea in historical relations / Український морський ін-т. – Вип. 52. – Женева, 1946. – 47 с. – На правах рукопису.

¹⁰ ЦДАМЛМ України. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 301. – Арк. 73.

¹¹ Там само. – Арк. 78.

¹² Там само. – Арк. 3.

¹³ Там само – Арк. 83.

¹⁴ Там само. – Арк. 83 зв.

Непомнящий Андрій (м. Сімферополь)

Доктор історичних наук, завідувач кафедри
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Маловідомі сторінки довоєнного кримознавства: Українське товариство дослідження Криму та Кавказу

На основі документів особового архівного фонду Д.П. Гордєєва відновлено історію заснування кримознавчого наукового товариства в Харкові, яке об'єднало представників різних галузей знань. Розглянуто статутну документацію й зміст перших засідань нової організації. Відновлено персональний склад Товариства.

Ключові слова: Крим, кримознавство, Українське товариство дослідження Криму та Кавказу.

Nepomnjashchy Andriy (Simferopol)

Doctor of Historical Science,
Head of department of Taurian V.I. Vernadsky national University

Little-known pages of the pre-war studying of the Crimea: the Ukrainian society for the study of the Crimea and Caucasus

It is restored the history of the organization academic society for the study of the Crimea in Kharkiv based on materials from the D. P. Gordeev's personal archival fund. It has united representatives of various branches of knowledge. Considered statutory documentation and content of the first meetings of the new organization. It is restored the composition of Society.

Keywords: Crimea, studying of the Crimea, Ukrainian society for study of the Crimea and the Caucasus.

Лисенко Олександр (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор,

завідувач відділу

Інституту історії України НАН України

УДК 94(477.75)323.174“1941/45”

КРИМ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена воєнно-політичним, соціально-економічним та етно-конфесійним аспектам Другої світової війни на території Кримського півострова. Простежуються хід та наслідки бойових дій, особливості нацистського окупаційного режиму. Розглядаються обставини, що супроводжували депортацію кримських татар та представників інших етнічних груп радянськими спецслужбами.

Ключові слова: Друга світова війна, бойові дії, рух Опору, Голокост, окупація, депортація.

Напередодні Другої світової війни Крим входив до складу РРФСР на правах автономної республіки. За даними перепису 1939 р., тут мешкало 1123806 осіб, трохи більше – в містах, ніж у сільській місцевості. При цьому, понад 50% населення становили росіяни, близько 19% – татари, решту – українці, євреї, греки, болгари, представники інших національностей¹.

Найбільшими промисловими об'єктами були Севастопольський суднобудівний завод, Керченська і Севастопольська електростанції, металургійний та хімічний заводи у Керчі, Камиш-Бурунський залізорудний комбінат, понад 30 нових і реконструйованих підприємств². У роки третьої 5-річки почали давати продукцію автотрактороремонтний завод, підприємства харчового машинобудування, автомобільного обладнання, заводи металовиробів та інші об'єкти. 40% усієї продукції давали галузі по видобуванню й переробці корисних копалин³. У 1940 р. у промисловості, на транспорті та будівництві працювало 90 тис. робітників та ІТП⁴.

Слід зазначити, що на будовах перших п'ятирічок Криму працювало чимало вихідців з Української РСР: геологи і металурги з Кривого Рогу, гірники Донбасу, доменщики з Дніпропетровська, фахівці будівельної справи, коксохіміки, інженери, техніки, вчені з різних міст України. Чимало устаткування для кримських промислових об'єктів виготовлялося і надходило з українських підприємств.

Географічна та кліматичні умови півострова визначали специфіку напрямки розвитку аграрної сфери 20 тис. га тут займали сади, 11,6 тис. – виноградники, 8,3 тис. – тютюнові плантації⁵. У 1940 р. посівні площі зросли

до 980,7 тис. га, причому 10,574 га з них були поливними⁶. Українські фахівці також долучилися до створення мережі машинно-тракторних станцій, вдосконалення агротехніки, зернового господарства, зооветеринарного забезпечення, організаційного і кадрового зміцнення кримських колгоспів.

«Всесоюзна оздоровниця» мала 164 санаторії та будинки відпочинку на 35,5 тис. місць.

Як і у всій країні, помітні зрушення у передвоєнні роки відбулися тут у соціокультурній сфері. У 1941 р. в основному завершився процес ліквідації неписьменності, хоча в кримських селах налічувалося чимало людей старшого віку, які не знали грамоти. Натомість, підрастаюче покоління практично повсюдно залучалося до навчання: в Криму на цей час здійснено загальну початкову і запроваджено загальну семирічну освіту. У 1255 школах навчалося 197349 дітей. Близько 9 тис. осіб діставали освіту й професійні навички на 9 робфаках і в 41 технікумі, ще 3 тис. студентів – у педагогічному, медичному, сільськогосподарському та двох учительських інститутах⁷.

У 1940 р. в населених пунктах півострова діяли 22 районні будинки культури, 793 клуби, 452 хати-читальні, 758 масових бібліотек, 637 кіноустановок, 25 музеїв і картинних галерей. Значною популярністю користувалися театри, Севастопольська і Ялтинська філармонії, Феодосійська картинна галерея ім. І.К. Айвазовського, картинні галереї у Сімферополі й Севастополі⁸.

Інформаційне забезпечення місцевого населення здійснювали 167 радіовузлів, 70 тис. радіоточок, кілька періодичних видань, а також Кримське державне видавництво, яке випускало літературу різними мовами.

В цілому Кримська АРСР була цілком інтегрована в загальносоюзний організм, залишаючись при цьому тісно пов'язаною з економічною інфраструктурою України.

Керівництво Радянського Союзу надавало великого значення цьому регіону і з міркувань військової стратегії та геополітики. У Севастополі базувався Чорноморський флот, на який покладалася організація безпеки південних форпостів і контроль за ситуацією на Чорноморському театрі. У Криму дислокувалися окремі з'єднання Одеського військового округу, авіаційні частини, кілька військових навчальних закладів.

Враховуючи досвід бойових дій німців у Західній Європі у 1939–1940 рр. та значення і специфіку Кримського півострова, нарком ВМФ М.Г. Кузнєцов 16 грудня 1940 р. віддав наказ «Про заходи з сухопутної та протидесантної оборони на морських театрах». Військова бюрократія затягнула виконання наказу і лише 27 травня 1941 р. рекогносцирувальна комісія визначила ділянки для зведення командних пунктів, дзотів, дотів, окопів, траншей, загороджень, укриттів, системи маскування, електропостачання і водоводу на рубежах оборони головної бази ЧФ та узбережжя⁹. До початку гітлерівської агресії залишалося менше місяця.

До різних варіантів ведення бойових дій готувалися сухопутні війська й особовий склад Чорноморського флоту. Так, у березні 1941 р. в районі Севастополя відбулися спільне двостороннє навчання з'єднань Чорноморського флоту, Київського особливого військового округу та Севастопольського гарнізону, яке моделювало організацію оборони міста з суходолу від морських та повітряних десантів противника. Хід та підсумки навчання продемонстрували низку «вузьких місць» у підготовці штабу фронту і гарнізону міста до виконання подібних тактичних завдань. Вже в червні 1941 р. війська Одеського ВО та сили флоту відпрацьовували в ході навчання елементи взаємодії в процесі відбиття морського десанту. Результати обох навчань лягли в основу теоретичних настанов і практичних рекомендацій стосовно ведення бойових дій в різних ситуаціях¹⁰.

Після завершення останнього навчання, 19–20 червня 1941 р., кораблі Чорноморського флоту та військові об'єкти продовжували дотримуватися світломаскування, а сам флот залишився у стані підвищеної бойової готовності № 2.

Плануючи агресію проти СРСР, нацистські лідери особливої уваги надавали захопленню Кримського півострова. Союзники III Райху в «поході на Схід» розраховували на ласі шматки від «жирного пирога» завойованих територій. Аби вгамувати їх апетити і пристрасті, А. Гітлер застеріг, що «Крим разом з землями на північ від нього мають стати територією Великого Райху»¹¹.

Практично одразу після нападу Німеччини на Радянський Союз в одній з директив командування Вермахту від 23 червня 1941 р. наголошувалося, що після захоплення Харківського промислового району першочерговим завданням піхотних з'єднань має стати оволодіння Кримом і територією Російської Федерації та України аж до Дону.

12 серпня група армій «Південь» отримала завдання заволодіти Кримом, оскільки тут базувалася радянська авіація, що становила велику загрозу нафтовим районам Румунії¹².

21 серпня 1941 р. Гітлер надіслав директиву Головному командуванню сухопутних сил, в якій містилися такі вказівки: «Найважливішим завданням до настання зими є не захоплення Москви, а захоплення Криму, промислових та вугільних районів на річці Донець і блокування шляхів підвезення росіянами нафти з Кавказу [...] Захоплення Кримського півострова має першочергове значення для забезпечення підвезення нафти з Румунії». Фюрер наказував усіма засобами, зі введенням в дію моторизованих з'єднань включно, форсувати Дніпро і наступати в Криму перш, ніж радянське командування зможе підтягнути свіжі сили¹³. Щоб убезпечити морські магістралі для транспортування пального, Ставка Гітлера вимагала знищення усіх баз радянського ВМФ на чорноморському узбережжі.

Крим уявлявся авторам плану освоєння «життєвого простору» одним з найбільш комфортних його ареалів. Значну частину з тих 3 млн. 350 тис.

райхснімців, які згідно з «Генеральним планом “Ост”»: правові, економічні й територіальні основи розвитку Сходу» мали колонізувати українські землі упродовж 25 років, планувалося поселити в Криму і Таврії. Крим передбачалося перейменувати Готенланд, Сімферополь – у Готенбург, Севастополь – у Теодоріхсхафен¹⁴. На обезлюднених територіях мали постати військові сільські та міські поселення з колоністів, безпосередньо підпорядковані СС. Та для того, щоб реалізувати ці плани, гітлерівцям потрібно було спочатку завоювати землі на Сході.

Завдання щодо оволодіння Кримським півостровом покладалося на 11-ту армію Е. Манштейна, румунський гірський корпус. Їм протистояла новостворена 51-ша Окрема армія (командувач – генерал-полковник Ф.І. Кузнєцов), а також частково підпорядкований їй Чорноморський флот. У другій половині вересня німецько-румунські війська зайняли Перекоп і Турецький вал, відтіснивши радянські війська на недостатньо укріплені Ішуньські позиції. 18–22 жовтня ворог завдав удару з боку Керкінітської затоки, форсував р. Чатирлик і вийшов у тил лівофланговим частинам 51-шої армії. Шлях вглиб півострова був практично відкритий.

22 жовтня з метою координації дій сухопутних з'єднань і об'єднань та Чорноморського флоту Ставка ВГК створила командування військ Криму на чолі з віце-адміралом Г.І. Шевченком і заступником з сухопутних військ генерал-лейтенантом П.І. Батовим (новопризначеним командармом 51-шої). Однак виправити ситуацію вони були не в змозі.

22 жовтня противник почав наступ у трьох напрямках: на Євпаторію і Саки, щоб, оволодівши Качею і Бахчисараєм, раніше від Окремої Приморської армії вийти до Севастополя; на Сімферополь, Алушту, Ялту й Алупку; на Феодосію – Керч, аби завадити 51-шій Окремій армії зайняти Ак-Манайські укріплені позиції.

Один з найбільш кваліфікованих дослідників Севастопольської епопеї Г.І. Ванєєв спробував дати відповідь на питання, чому 51-ша армія, маючи 8 стрілецьких і 3 кавалерійські дивізії та ще й за підтримки Окремої Приморської армії (щоправда, потріпаної в боях за Одесу) не змогла вчинити гідного опору 11-тій німецькій армії (7 дивізій та кілька окремих частин). Аналізуючи реальний стан справ, Г.І. Ванєєв дійшов висновку, що більшість частин і з'єднань 51-шої армії була недоукомплектована та погано навчена й озброєна¹⁵. У кавалеристів зовсім не було засобів зв'язку і тачанок, у зв'язку з чим кулемети встановлювали на возах. Передавши частину зброї та боеприпасів одеській групі військ, командування 51-шої армії не змогло належним чином озброїти чотири стрілецькі дивізії, сформовані в Криму.

Крім того, штаб 51-шої армії не зміг задіяти всі сили для відсічі ворогу, оскільки надто довго Ставка Верховного Головнокомандування вважала високою імовірність десантної операції гітлерівців, що відтягувало увагу на інші напрями і засоби протидії агресору¹⁶.

Такий погляд на можливий розвиток подій підтримував і командувач Чорноморського флоту Ф.С. Октябрський, який постійно інформував Москву

про підготовку німцями великої морської десантної операції. Акцентуючи зусилля на зміцненні оборонних рубежів узбережжя, 51-ша армія не змогла сконцентруватися на протидії сухопутним військам противника. Втім, це не знімає відповідальності з командування армії, яке не змогло донести до Ставки інформацію про реальний стан справ і переконати її у необхідності зосередитися на організації оборони на суходолі.

Фактично нічим не змогла допомогти й евакуйована окремими з'єднаннями Приморська армія, оскільки до того часу німецько-румунські війська вже вирвалися у степову частину півострова¹⁷.

Все це не применшує героїчних зусиль солдатів та офіцерів, які щосили боронили Крим. 35-денні бої за Перекоп та Ішунь дали змогу зміцнити оборону головної бази Чорноморського флоту, звести укріплення довкола Севастополя і в районі порту. На фортифікаційних роботах працювали воїни гарнізону і тисячі цивільних мешканців міста. Завдяки їх звитяжній праці до початку боїв за Севастополь тут було зведено 75 артилерійських дотів, 232 кулеметних дотів і дзотів, викопано протитанковий рів завдовжки 32,5 км, встановлено 9576 протитанкових і протипіхотних мін¹⁸.

У липні 1941 р. почалася евакуація цивільного населення, підприємств та установ, наукових і культурно-освітніх закладів, матеріальних та історико-культурних цінностей.

23 жовтня створено міський комітет оборони на чолі з головою міськ-ради В. Єфремовим, а через тиждень авангард 11-тої німецької армії вийшов до Севастополя. Загальне керівництво обороною міста покладалося на заступника командувача Чорноморського флоту з оборони головної бази контр-адмірала Г. Жукова, а безпосереднє командування частинами, що захищали місто, – на коменданта берегової охорони генерал-майора П. Моргунова.

Спроба взяти Севастополь з ходу тривала від 30 жовтня до 9 листопада. Севастопольський гарнізон зумів утримати оборонні рубежі до підходу Приморської армії. 4 листопада було створено Севастопольський оборонний район (СОР), що підпорядковувався командувачу військ Криму. Спочатку СОР очолював командувач Приморської армії генерал І.Є. Петров, а пізніше – командувач Чорноморського флоту Ф.С. Октябрський. Вже після того, як 51-ша армія залишила Керченський півострів, Ставка ліквідувала командування військ Криму й підпорядкувала собі загальне керівництво СОР.

Не мав успіху й наступ ворожих військ з 11 до 24 листопада. Просунувшись на 1–4 км на різних секторах СОР, противник лише вбитими втратив близько 15 тис. солдатів та офіцерів і змушений був зупинитися. Втрати радянських військ становили понад 16 тис. вбитими і пораненими¹⁹.

17 грудня почався другий наступ на Севастополь. Вістря удару спрямовувалося у третій і четвертий сектори СОР, де гітлерівці упродовж півмісяця змогли досягти незначних успіхів, примусивши радянські війська відступити на тилловий рубіж оборони. На інших напрямках вони просунулися

не змогли, втративши ще близько 40 тис. у живій силі, в той час як радянські втрати були майже вдвічі меншими, причому практично всіх поранених вдалося евакуювати на Кавказ²⁰.

Тим часом війська Закавказького (з 30 грудня – Кавказького фронту) і частини сил Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії здійснили Керченсько-Феодосійську десантну операцію (25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р.), результатом якої стало визволення Керченського півострова, морських портів Керч і Феодосія й припинення наступу ворога в районі СОР. Оволодіння Керченським півостровом перешкодило гітлерівцям прорватися на Кавказ через Таманський півострів.

Від 2 січня до 20 травня протистояння в СОР набуло позиційного характеру, що дало змогу зміцнити всі ланки оборони, поповнити особовий склад, запаси зброї, боеприпасів, харчів, амуніції. Морська блокада Севастополя ускладнила постачання, хоча в цей період в середньому 12 разів на місяць транспорти проривали її і надавали підтримку обложеному місту та його захисникам.

Підготовку третього наступу гітлерівське командування розпочало з масованого бомбардування міських кварталів, оборонних вузлів, порту, аеродромів, артилерійських позицій, командних пунктів.

7 червня в бій були кинуті сухопутні війська противника, але у два наступні дні вони не домоглися помітних успіхів і не зуміли втримати захоплений полустанок Макензієві Гори.

Становище оборонців Севастополя стало критичним в кінці червня, коли були вичерпані боеприпаси. 138-ша бригада, що надійшла з резерву, виправити ситуацію не могла.

Але радянські воїни до останньої можливості боронили кожен клаптик землі. 20 червня 1942 р. перші захисники міста були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. І. Богатир, П. Линник, М. Гахокідзе, Г. Главацький, А. Умерін, М. Спирін, М. Байда – представники різних національностей – навіть на фоні масового героїзму радянських воїнів вирізнялися особливою звитягою, нестандартними діями, жагою перемоги.

18 червня ворог зумів пробитися до Північної бухти і радянські бійці за наказом командування відійшли на південну її частину. Упродовж останнього тижня тривали запеклі бої за Інкерманські висоти і на підступах до долини р. Чорної. 22–26 червня на борту лідера «Ташкент» і двох есмінців прибуло останнє підкріплення – 142-га стрілецька бригада, боеприпаси, пальне, продукти харчування. Після цього німці повністю заблокували наводні маршрути й підтримку обложеного міста здійснювали тільки підводні човни й авіація.

30 травня Ставка ВГК дозволила евакуацію командного та особового складу СОР, хоча реальну можливість залишити обложене місто мали тільки дві сотні командирів та відповідальних працівників. Всього з «пекла» вдалося вирватися 1726 захисникам Севастополя, здебільшого командно-

політичному складу. За вирахуванням втрат (близько 30 тис. осіб) в обложеному місті залишилося за різними оцінками 78–79 тис. бійців та офіцерів. Більшість їх потрапила в полон, вичерпавши будь-які можливості для спротиву²¹.

Пліч-о-пліч з регулярними військами в оборонних боях за головну базу Чорноморського флоту діяли цивільні мешканці міста й околиць. На підприємствах, що налагодили виробництво у підвалах та підземеллях, було виготовлено 2408 мінометів, 113720 мін до них, 305699 ручних гранат, 331549 протитанкових і протипіхотних мін, десятки тисяч комплектів обмундирування, взуття, відремонтовано десятки танків, сотні гармат, автомашин, суден, літаків²². Севастопольці готували їжу, лікували поранених і хворих червоноармійців і моряків, здавали кров. 1200 літрів крові здали жінки, серед яких постійними донорами стали Дарія Тарасенко, Єлизавета Обшарова, Ніна Терещенко, Антоніна Черних, Валентина Діброва. 23 жінки були удостоєнні звання «Почесний донор СРСР», у тому числі Юлія Григор, яка віддала 40 літрів крові! Тисячам воїнів різних національностей врятували життя ці українські та російські жінки²³.

Подвиги звиятців, які стояли на смерть під стінами чорноморської фортеці гідно увічнена: понад 49 тис. солдат та офіцерів нагороджені медаллю «За оборону Севастополя», іншими медалями й орденами, 54 удостоєні Золотої Зірки Героя Радянського Союзу. 8 травня 1965 р. Севастополю при своїлі почесне звання «Міста-героя».

Оволодівши Кримським півостровом, загарбники встановили тут жорстокий окупаційний режим. За умов повного політичного і соціально-економічного безправ'я населення змушене було працювати в «громадських господарствах», «державних маєтках», на нечисленних підприємствах, отримуючи за це мізерну плату.

Велику кількість людей окупаційна адміністрація вивезла на примусові роботи до Німеччини. Економічний визиск доповнювався пограбуванням культурно-історичних цінностей, які вивозилися до Райху.

У найжорстокіший спосіб каралося будь-яке відхилення від принципів окупаційної влади та військового командування. В кінці 1941 – на початку 1942 р. відбулися масові розстріли цивільного населення: євреїв, українців, росіян та інших. На 12 кілометрі шосе Сімферополь–Феодосія у братській могилі покояться 12 тис. жертв карателів, поблизу Керчі у Багерівському рову – 7 тис. осіб²⁴.

Геноцид, терор, приниження не змогли поставити на коліна населення Криму. Самовіддану боротьбу проти ворога протягом п'яти з половиною місяців продовжували бійці та місцеві мешканці, заблоковані в Аджимушкайських каменоломнях в районі Керчі.

Одна з драматичних сторінок окупації Криму пов'язана з антифашистським рухом Опору.

Окупанти організували з татарського населення поліцію та інші воєнізовані формування, які використовувалися для виконання різних завдань.

Діяв національний комітет, який репрезентував інтереси татарського населення. Згодом це стало підставою для «колективної відповідальності» всього кримсько-татарського народу і його масової депортації.

Одночасно з татарами до спроб самоорганізації вдавалися й представники інших етнічних груп. Згідно зі спеціальним розпорядженням радянського керівництва до Червоної армії не мобілізувала болгар, греків, німців, поляків, чехів, які становили 8,22% всього чоловічого населення кримського півострова.

Потрапивши під окупацію, ці люди з метою вживання йшли на різні форми співпраці у військовій, економічній, адміністративній та інших сферах вони також створили національні комітети, що були покликані обстоювати інтереси цих національних спільнот. Це не залишило без уваги радянські спецслужби, що депортували найактивніших колаборантів у східні райони країни.

Одна більшість сучасних неупереджених дослідників наполягають на тому, що колабораціонізм у Криму мав не етнічне, а політичне й соціально-економічне підґрунтя.

Після Курської битви виникли сприятливі умови для наступу Червоної армії на південному крилі німецько-радянського фронту. У другій половині 1943 р. війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії Ф.І. Толбухіна визволили Мелітополь і вийшли до Перекопа, Сиваша і Генічеська, блокувавши на Кримському півострові 17-ту німецьку армію. На початку листопада передові частини 19-го танкового корпусу захопили плацдарм на Перекопському перешийку, а 10-тий стрілецький корпус 51-шої армії – на південному березі Сиваша.

Одночасно війська Північно-Кавказького фронту під командуванням генерала І.Є. Петрова 1 листопада 1943 р. розпочали Керченсько-Ельтигенську десантну операцію, метою якої стало оволодіння містом Керч. Висадка десанту здійснювалась у надзвичайно складних умовах. Гітлерівці організували щільний вогонь артилерії і завдавали десанту великих втрат. На головному напрямі (мис Єнікале, на північний схід від Керчі) з 5700 десантників вдалося висадити на півострів лише 2500 бійців та офіцерів. Успішне склався штурм Ельтигена. Вже вранці 1 листопада радянські війська захопили значну ділянку узбережжя.

Героїчно билися на клаптику кримської землі воїни різних національностей, у тому числі й українці. Старшина мотоботу № 6 українець з Алтаю Анатолій Ємельяненко під час Керченсько-Ельтигенської операції зробив 15 виходів у протоку. В ніч на 8 листопада 1943 р. судно штормом викинуло на берег. Екіпаж приєднався до десанту і бився у його складі. Броньбійник 1339-го стрілецького полку Микола Любарський вже першого дня після висадки разом з товаришами відбив 20 контратак ворога, а 3 листопада підбив з протитанкової рушниць один танк. Після зміни позиції його прицільний постріл примусив зупинитися ще одну німецьку броньовану фор-

тецю, яка прикривала шлях в ущелину. Земляк Любарського з Черкащини, майор Олександр Калинковський зі своїм батальйоном за добу відбив 19 контратак противника, а в критичний момент бою викликав вогонь радянської артилерії на себе. У грудні, вже отримавши звання Героя Радянського Союзу, він загинув від ворожої міни²⁵.

У військах 50-тої армії ходили легенди про сміливість і витривалість медсестри 386-го окремого батальйону морської піхоти Галини Петрової. Дівчина з Миколаєва висадилася з десантом в районі Ельтигена і за одну ніч винесла з поля бою 20 важкопоранених однополчан. Захищаючи поранених, неодноразово брала участь у відбитті ворожих контратак. Г. Петрова загинула 8 грудня 1943 р. і вже посмертно була удостоєна звання Героя Радянського Союзу. Молдованин з Одещини Михайло Плугарьов зі своїм взводом закріпився на плацдармі в районі с. Маяк, і відрізавши шлях відступу, взяв у полон кілька десятків солдатів та офіцерів противника²⁶.

21-річний єврейський хлопчина з Тального на Черкащині Ісаак Двохбабний був навідником гармати 430-го артполку. 5 листопада його гармата підбила 2 ворожі танки. Третій танк, що рухався на позиції десантників, відважний артилерист зупинив зв'язкою гармат і ціною власного життя. Росіянин за національністю, уродженець Миколаєва Микола Кирилов під час десантування змінив командира роти і забезпечив виконання бойового завдання. Отримавши поранення, не залишив поля бою, а його рота полонила 42 гітлерівця²⁷.

36 днів і ночей радянські війська утримували Ельтигенський плацдарм. Це дало можливість організувати десантування 56-тої в районі Керчі. Утримуючи відбиті рубежі, частини й підрозділи закріпилися на них і готувалися до наступу.

8430 учасників Керченсько-Ельтигенської операції отримали медалі й ордени, а 58 – стали Героями Радянського Союзу.

20 листопада 1943 р. Північно-Кавказький фронт було розформовано, а на базі 56-тої армії створено Окрему Приморську армію за аналогом тієї, що протистояла загарбникам у Криму у 1941–1942 рр.²⁸.

10 січня 1944 р. Приморська армія перейшла в наступ на правому фланзі вздовж узбережжя Чорного моря з метою виходу в тил Керченському угрупованню противника. Однак, оволодівши висотою 164,5, Аджи-Мушкаєм, східною околицею міста, радянські війська були зупинені і перейшли до позиційних дій.

Визволення Криму покладалося на з'єднання 4-го Українського фронту й Окрему Приморську армію генерала А.І. Єременка. Наступ розпочався артпідготовкою в районі Перекопа і Сиваша, після чого в бій рушили частини 2-гої гвардійської та 51-шої армії. В перший день ворог був вибитий з Армянська, 11 квітня – з Джанкоя. Того ж дня війська Окремої Приморської армії визволили Керч, а 13 квітня в районі Карасубазара вийшли назустріч з'єднанням 4-го Українського фронту²⁹.

Гітлерівці чинили опір на кожному рубежі оборони, тому просування радянських військ потребувало крайнього напруження сил, а успіхи давалися дорогою ціною. Уродженець Херсонщини 18-річний Іван Зюзь у складі ударної групи виконував бойове завдання в розташуванні ворога на узбережжі Сиваша. Прикриваючи відхід товаришів, бився до останнього патрона. Останньою гранатою підірвав себе і ворогів, що наближалися. Важкопораненого сапера Михайла Задорожного німці захопили в полон 13 квітня поблизу с. Ашага-Джамін. Разом з 7 іншими бійцями його піддали жахливим тортурам і замордували до смерті. Над Керченським портом ворожа зенітка збила літак комеска 367-го бомбардувального авіаполку Степана Дейнеки, який спрямував бойову машину на німецький транспорт і разом з ним вибухнув. Всіх відважних воїнів посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу³⁰.

Однак вже ніщо не змогло зупинити навального наступу радянських військ в Криму. 13 квітня частини 19-го танкового корпусу увійшли до Сімферополя, а війська 2-шої гвардійської армії – до у Євпаторії і Сак. Наступного дня авангард Окремої Приморської армії визволив Судак і Бахчисарай. У середині квітня вони вийшли в район Севастополя. В боях за місто масовий героїзм виявили представники різних. 7 травня взвод під командуванням Михайла Дзигунського оволодів трьома ворожими дзотами в районі Сапун-Гори, знищив багато гітлерівців. В одному з епізодів бою, коли кулемети противника завдавали значних втрат наступаючим підрозділам, він власним тілом кинувся на кулеметне гніздо. Подвиг командира став сигналом до атаки й опір ворога було зламане. Донбасівець С. Єлагін у складі розвідгрупи під Сапун-Горою пробрався у тиліві порядки гітлерівців, знищив кількох солдатів, зробив прохід у дротяній огорожі на підступах до доту і виніс з поля бою пораненого бійця.

У свої 29 років старший лейтенант Д. Загорулько вже мав досвід Фінської війни, закінчив школу молодих командирів та курси політруків. Саперна рота під його командуванням в ході штурму Сапун-Гори знешкодила 480 мін, зробила 15 проходів у дротяній загороді, висадила в повітря 2 доти. 9 травня, в день штурму Севастополя, сапери проклали шлях піхоті, вели вуличні бої. Рота брала участь у боях за Корабельну Слободу, а Д. Загорулько закріпив червоний прапор на одній з високих споруд міста. Наступного дня відважний командир загинув. М. Драгунський, С. Єлагін і Д. Загорулько стали кавалерами Золотої Зірки Героїв³¹.

У боях за Сапун-Гору – головний пункт оборони гітлерівців – винятково мужньо діяли рядові Д. Бажанов, С. Євглевський, А. Маркарян, І. Яцуненко, ефрейтор В. Дроб'язко, старший сержант Ф. Скоряти, старшина А. Фисенко, молодший лейтенант В. Громаков, лейтенант В. Жуков, старший лейтенант П. Калиниченко, капітан Н. Шилов.

Безмежну хоробрість і високу бойову виучку продемонстрував особовий склад 8-мої повітряної армії Герої Радянського Союзу, зокрема такі аси як

А. Алелюхін, Амет-Хан Султан, П. Головачов, А. Карасьов, В. Лавриненков, Б. Сіднев та інші.

Німецьке командування не зуміло організувати евакуації військ з півострова. Морські комунікації контролювали бойові кораблі Чорноморського флоту, підводні човни, а в повітрі панувала радянська авіація. Транспорти з живою силою і матеріальною частиною брали в полон або топили. За визнанням генерала фон Ксиландера в результаті цієї катастрофи загинуло, пропало без вісті й потонуло 36 тис. німецьких солдатів та офіцерів³². В цілому ж у результаті Кримської наступальної операції втрати ворога становили 50 тис. вбитими й 62 тис. полоненими³³. 191 судно противника було потоплене радянськими авіаторами й моряками. Радянські війська захопили значні трофеї – 299 танків і САУ, 3079 гармат, 578 літаків, 7036 автомашин³⁴.

Якщо гітлерівці витратили у 1941–1942 рр. на оволодіння головною базою Чорноморського флоту 250 днів, то радянські війська весною 1944 р. розгромили кримське угруповання ворога протягом 35 днів.

На честь успіхів радянських військ у Криму в Москві п'ять разів лунав артилерійський салют. 126 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Частина і з'єднання, що відзначилися у боях, отримали почесні звання «Сивашських», «Перекопських», «Керченських», «Феодосійських», «Сімферопольських», «Севастопольських». Одним з таких з'єднань стала 383-тя дивізія, сформована з гірників Донбасу, що перебувала у складі Окремої Приморської армії і з боями пройшла від Керчі до Севастополя³⁵.

Після визволення Кримського півострова від німецько-румунських військ до справи взялися співробітники спецслужб, вони виявляли і затримували осіб, які співпрацювали з ворогом, дезертирували з діючої армії, виявили свої антирадянські настрої. Та була одна особливість у їх діяльності, що виводила ці юридично правомірні заходи за межі здорового глузду. Йдеться про тотальну «сатисфакцію», яку керівництво Радянського Союзу планувало здійснити руками органів НКВС–НКДБ стосовно цілих народів.

Сталін не вибачив кримському населенню, що перебувало під окупацією, лояльного ставлення до найманців й антирадянських настроїв. Війнам і окупація дали підстави радянським органам юстиції значно розширити низку дефініцій, якими окреслювалися дії, що підлягали репресаліям. Та стосовно кримських татар, греків, вірменів, болгар, осіб грецького, іранського й турецького підданства нічого нового винаходити не було потреби: всі вони потрапили під кваліфікацію «зрадників батьківщини».

11 травня 1944 р. Й. Сталін підписав підготовлене Л. Берією рішення ДКО про виселення всіх татар. Технологія масштабних депортацій була апробована у довоєнний час, а в Криму – вже після початку німецько-радянської війни. Йдеться про 50 тис. німців, висланих з Криму впродовж 17–20 серпня 1941 р. до Ростовської області й Орджонікідзевського краю на підставі звинувачення у «пособництві» гітлерівським загарбникам³⁶.

У травні 1944 р. у віддалені східні райони СРСР та республік Середньої Азії було вивезено понад 188 тис. кримських татар³⁷. У червні того ж року з Криму депортовано понад 14,4 тис. греків, 12 тис. болгар, близько 11,3 тис. вірменів, а також 1531 громадян Греції, 105 – Туреччини, 16 – Іраку³⁸.

Сталінський режим ще на початку війни апробував стратегію колективної відповідальності за злочини окремих представників тих чи інших народів та просто за дії, несумісні з ідеологічною доктриною сталінізму. Однією з жертв став український народ. Сотні тисяч західних українців були депортовані у східні райони країни і загинули в таборах ГУЛАГу.

Та кримсько-татарська проблема виявилася не лише пролонгованою в часі, а й непередбачуваною з огляду на можливі варіанти розвитку подій. «Міна сповільненої дії» вибухнула у кінці 1980-х – на початку 1990-х років, коли Україні самотужки довелося приймати і влаштовувати депортоване в період війни кримсько-татарське населення на Кримському півострові. Пов'язані з цим соціокультурні, економічні, політичні, конфесійні проблеми у поєднанні з деструктивною позицією окремих політичних сил Росії потребували значного напруження сил з боку українського уряду і суспільства. З багатьох об'єктивних, особливо, суб'єктивних причин вони так і не були вирішені належним чином і в необхідних масштабах.

З Кримом пов'язана важлива подія міжнародного рівня.

4–11 лютого 1945 р. в Ялті відбулася Кримська конференція за участю Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчилля, міністрів закордонних справ, представників генштабів держав – лідерів Антигітлерівської коаліції.

Відомство Геббельса поширювало інформацію про неспроможність союзників організувати тристоронню зустріч і дійти згоди у геополітичних питаннях. Японський офіціоз газета «Майніті сімбун» також виключала можливість такої конференції. Під час зустрічі були обговоренні питання, що мали доленосне значення для повоєнного світу:

1. Координація зусиль союзників по Антигітлерівській коаліції на завершальному етапі війни.
2. Питання про вступ СРСР у війну проти Японії на Далекому Сході після завершення бойових дій на європейському театрі.
3. Проблеми, пов'язані з розмежуванням зон окупації Німеччини.
4. Розміри репарацій з боку Німеччини та її союзників.
5. Польське питання.
6. Югославське питання.
7. Повоєнний устрій Європи та нові кордони.
8. Питання міжнародної безпеки у післявоєнний час.

Учасники конференції домовилися про скликання 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско конференції Об'єднаних Націй з метою підготовки статуту міжнародної організації безпеки. Керівники трьох провідних держав ухвалили спеціальну декларацію «Єдність в організації миру, як і у веденні війни», якою скріплювалися наміри і надалі діяти спільно в ім'я миру на

землі й відсічі агресорам. Одним з виявів цього стала угода про створення постійного механізму для регулярних консультацій між трьома міністрами внутрішніх справ³⁹.

Після визволення Криму його мешканці взяли участь у масових акціях, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни, прагнучи прискорити перемогу над ворогом. Трудящі півострова зібрали кошти на будівництво танкової колони «Героїчний Севастополь», придбали облигації Третьої військової позики на суму 55 млн. крб.⁴⁰

Та основні зусилля громадяни автономної республіки зосередили на відбудові. Наслідки війни та окупації Криму були справді катастрофічними. 90 тис. радянських людей нацисти розстріляли й замордували в таборах, понад 85 тис. вивезли на примусові роботи до Німеччини. Повністю зруйнованими в результаті бойових дій виявилися міста Керч і Севастополь, 127 сільських населених пунктів, у тому числі грецьке село Лаки, татарські Аргін, Баксан, Казал, російські Кутур, Неман, Ефенді кой. У Керчі на момент вступу радянських військ мешкало 11 місцевих жителів, у Севастополі – 11%. Загальні збитки оцінювалися у 5792842,5 тис. крб.⁴¹ З півострова окупанти вивезли 77 паровозів, 17848 автомобілів, 642 трактори. У 3,7 рази зменшилося поголів'я худоби, у 5,2 рази – коней.

Крим відбудовувала вся країна. Дефіцит робочих рук уряд вирішив нівелювати за рахунок цілеспрямованої міграційної політики. Вже до кінця 1944 р. на півострів приїхало 17 тис. родин (65 тис. осіб) з інших областей Російської України та Федерації⁴². Не всі вони зуміли прижитися і знайти себе в нових, незвичних умовах. Упродовж 1944–1945 рр. 55% переселенців з російських областей повернулися на попередні місця проживання⁴³. З інших республік, в тому числі Української РСР, на відбудову підприємств та сільського господарства Криму прибуло 2,5 тис. висококваліфікованих фахівців: 182 інженерно-технічних працівники, 82 агрономи, 103 ветлікарі і зоотехніки, 650 механізаторів⁴⁴. Півострів отримував з інших регіонів країни продукти харчування, матеріали, обладнання для підприємств, сільськогосподарську техніку. Це дозволило у стислі терміни відбудувати 2161 промислових об'єктів, засіяти у 1945 р. 373,7 тис. га й відновити 18 тис. га поливних земель. У 1944–1945 рр. відремонтовано 381,3 тис. м² й зведено 126,6 тис. м² житлової площі, відбудовано 173 школи, 27 дитячих установ, 14 готелів⁴⁵.

Як і в роки війни, коли за кримську землю билися багатонаціональні за своїм складом радянські війська, період відбудови позначений інтернаціональними зусиллями, спрямованими на відродження півострова. Та особливо значний внесок у цю справу зробили Українська РСР й Російська Федерація. Схожість природно-кліматичних умов, особливості розташування, специфіка виробничих циклів визначили шляхи інтеграції Кримського півострова в господарську інфраструктуру України.

30 червня 1945 р. указом Президії Верховної Ради СРСР Кримська АРСР перетворена в Кримську область у складі РРФСР. Ця політична акція мала на

меті не стільки закріпити російські пріоритети в Криму, скільки символізувати нові акценти в національній політиці Кремля: Крим і до того не мав національно-культурної автономії, а тепер позбавлявся і територіальної.

Війна скінчилася і Москва недвозначно окреслювала нові політичні реалії. Як показав досвід Кремль завжди керувався не інтересами корінних етносів Криму, а власними геополітичними й економічними раціями. «Перекроювання» територій адміністративними методами засвідчувало тоталітарний характер сталінського режиму. Ця суперечлива й «вибухонебезпечна» спадщина дається взнаки й донині.

¹ Народное хозяйство Крымской области: Статистический сборник. – Симферополь, 1957. – С. 219.

² Очерк по истории Крыма. – Симферополь, 1964. – Ч. 3. – С. 164.

³ Советскому Крыму двадцать лет. 1920–1940. – Симферополь, 1940. – С. 78, 79.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К., 1974. – С. 42.

⁵ Щербаков М., Рагацкий С. Крымская АССР. – Симферополь, 1939. – С. 55, 57.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 44.

⁷ Щербаков М., Рагацкий С. Назв. праця. – С. 66.

⁸ Советскому Крыму двадцать лет. – С. 198; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 45.

⁹ Моргунов П.А. Героический Севастополь. – М., 1979. – С. 13.

¹⁰ Ванев Г.И. Севастополь 1941–1942: Хроника героических событий: В двух книгах. – Кн. 1: (30.10.1941–02.01.1942). – К., 1995. – С. 10, 11.

¹¹ Толанд Дж. Адольф Гитлер / Пер. с англ. О. Тихонова. – Кн. 2. – М., 1993. – С. 514, 515.

¹² Военно-исторический журнал. – 1959. – № 6. – С. 82–87; Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск / Пер. с нем. – М., 1941. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 271.

¹³ Гальдер. Военный дневник... – С. 296.

¹⁴ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983. – S. 76.

¹⁵ Ванев Г.И. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 20.

¹⁶ Див.: Батов П.И. Перекоп 1941. – Симферополь, 1970; Его же. В походах и боях. – М., 1966.

¹⁷ Ванев Г.И. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 21–24.

¹⁸ Моргунов П.А. Указ. соч. – С. 58.

¹⁹ Труды Одесского университета им. И.И. Мечникова. Серия историческая. – 1956. – Т. 146. – Вып. 5. – С. 62; Ванев Г.И. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 102

²⁰ Севастополь: Сборник. – М.; Л., 1942. – С. 112–113.

²¹ Ванев Г.И. Указ. соч. – Кн. 2. – С. 232, 233, 250.

²² Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7. – С. 126.

²³ Ванев Г.И. Указ. соч. – Кн. 2. – С. 235.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 48.

²⁵ Они отстояли мир. – Днепропетровск, 1985. – С. 183–186.

²⁶ Див.: Герои Советского Союза: В 2 т. – М., 1984.

- ²⁷ Они отстояли мир. – С. 66–68.
- ²⁸ Крым в Великой Отечественной войне. – Симферополь, 1963. – С. 288.
- ²⁹ *Мелков Л.* Керчь. – М., 1981. – С. 177–184.
- ³⁰ Див.: Герои Советского Союза.
- ³¹ Там же.
- ³² *Литвин Г.* Свидетельствует ... противник // Крымская правда. – 1987. – 8 октября.
- ³³ Крым в Великой Отечественной войне. – С. 340.
- ³⁴ Красный Крым. – 1944. – 14 мая.
- ³⁵ *Андриянов В.* Повесть о шахтерских полках. – Донецк, 1975. – С. 191–200.
- ³⁶ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Депортации народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма. – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 65, 66; *Полян П.М.* Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 111.
- ³⁷ *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 58–60.
- ³⁸ Там само. – С. 59.
- ³⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: В шести томах. – Т. 5. – М., 1963. – С. 136.
- ⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 56.
- ⁴¹ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941–1945: Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1973. – С. 206.
- ⁴² Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 55.
- ⁴³ *Винниченко І.* Назв праця. – С. 61; *Чумак В.* Україна і Крим: спільність історичної долі. – К., 1993. – С. 48, 49.
- ⁴⁴ *Максименко М.М.* Местные Советы Крыма в послевоенный период. 1945–1958. – К., 1972. – С. 34.
- ⁴⁵ Там же. – С. 39.

Лысенко Александр (Киев)

Доктор исторических наук, профессор,
заведующий отделом
Института истории Украины НАН Украины

Крым в период Второй мировой войны: региональное измерение

Статья посвящена военно-политическим, социально-экономическим и этноконфессиональным аспектам Второй мировой войны на территории Крымского полуострова. Прослеживаются ход и последствия боевых действий, особенности нацистского оккупационного режима. Рассматриваются обстоятельства, сопутствовавшие депортации крымских татар и других представителей этнических групп советскими спецслужбами.

Ключевые слова: Вторая мировая война, боевые действия, движение Сопротивления, Голокост, оккупация, депортации.

Lysenko Oleksandr (Kyiv)

Doctor of History, Professor,
head of the Department of History,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

Crimea during the World War II: a regional maelstrom

The article is focused on the military, political, social, economical, ethnic and religious aspects of the World War II in the Crimea. The course and consequences of the fighting and special features of the Nazi occupation regime are traced. The circumstances, surrounding the deportation of Crimean Tatars and representatives of other ethnic groups by the Soviet security services are studied.

Keywords: *World War II, fighting, Resistance movement, the Holocaust, occupation, deportation.*

Антонюк Ярослав (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

науковий співробітник

Українського інституту національної пам'яті

УДК 908(477.75)329.17

ТРИЗУБ І ТАМГА: ВЗАЄМИНИ ПІДПІЛЛЯ ОУН(Б) І КРИМСЬКИХ ТАТАР

У статті проаналізовано співпрацю між українськими націоналістами та кримськими татарами. Доведено, що вона базувалася на усвідомленні спільної радянської загрози. Слабкі позиції ОУН в Криму не сприяли налагодженню більш тісної взаємодії.

Ключові слова: *кримські татари, українські націоналісти, німецькі окупанти, червоні партизани, депортація.*

Впродовж усього періоду формування української нації, вона перебувала у тісному контакті зі своїми південними степовими сусідами – татарами. Століттями ці корінні народи України впливали один на одного, взаємодіючи економічно, культурно та політично. Складні перипетії історії знали як війни, так і союзи між українцями та кримськими татарами¹. Врешті обидва народи зблизило їх поневолення Російською імперією та прагнення до звільнення від національного гніту.

Двадцяте століття пробудило національно-визвольні рухи Європи, сформувало нові політичні сили. Однією з таких стала Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН), яка ставила собі за мету побудову Соборної Самостійної України з Кримом у її складі. Ще у брошурі ОУН «За Українське море!», виданій 1936 р. у Львові зазначалося, що Крим беззастережно є частиною України, південну гірську частину якого заселяють переважно татари². За звітами ОУН відсоток татар у Криму змінювався таким чином: 1926 р. – 25%, початок 1942 р. – 30%³, кінець 1942 р. – 37%⁴, 1943 р. – 31%⁵. Як і українці, за звітами ОУН, вони були переважно сільськими мешканцями та відносилися до поневолених народів Криму. Саме на основі спільної боротьби з радянським режимом ОУН вбачала в кримських татарах «природних союзників».

Українські націоналісти високо цінували згуртованість та національну свідомість татар, яка сформувалася у протистоянні з Росією. Так, у статті УПА «Національно-політичне обличчя Криму» (весна 1943 р.) зазначалося, що, незважаючи на малу чисельність, татари представляють потужну силу. Причиною цього є їх любов до Батьківщини, «солідарність» та «зразкова

національна єдність»⁶. Водночас оунівці вважали, що татари політично не були однорідні⁷. За часів Російської імперії татарський народ зазнав кількох депортацій, а тому «страшно ненавидить» росіян⁸. Цей народ асоціювався у нього з московським імперіалізмом⁹. У радянський період, незважаючи на утиски, татарам вдалося сформувати власну інтелігенцію, що надалі дозволило розвивати політичне життя народу¹⁰.

Згідно документів ОУН та УПА, «більшовицький режим» небезпідставно сприймався татарами як продовження російського імперіалізму¹¹. Кримські татари відкидали московський «колоніалізм любої барви, білої, чи червоної»¹². Це спричинило до винищення радянською владою багатьох керівників кримськотатарського народу та домінування серед його очільників германофільських настроїв¹³.

Коли вибухнула Друга світова війна, кримські татари дуже розраховували на німців. Ненависть до радянської влади була такою, що в запалі боротьби татари хотіли вирізати в Бахчисараї всіх росіян, але їх спинили німці.

Використовуючи ситуацію, татари із запалом кинулись до розбудови свого національно-політичного життя. Центром їхнього руху стала давня столиця Кримського ханства Бахчисарай¹⁴. З дозволу німців у складі «Мусульманського комітету» виник «Татарський комітет»¹⁵, який мав великий авторитет серед населення¹⁶, видавав газету «Азат Крим» («Вільний Крим»)¹⁷. Створювалися татарські центри допомоги, школи й мечеті. Чимало кримських татар вступило до складу поліції¹⁸.

Повіривши в обіцянку німців сприяти «свободі національного й політичного життя» татар включно до створення їхньої «Республіки»¹⁹, розпочався набір добровольців до 15-тисячного татарського легіону²⁰. Надалі він брав участь в боях за Керч²¹. Проте, головним завданням татарських легіонерів була боротьба з радянськими партизанами у важких умовах гірського Криму²². Як зазначалося в оунівському звіті, їм видали німецькі мундири з білою позначкою. Однією з багатьох причин запису в легіон була платня у дві марки щоденно, яка дозволяла врятувати родини від голоду²³.

У відповідь, з листопада 1941 р., червоні партизани розпочали вирізувати «за зміну родіне» цивільне татарське населення²⁴. Цей терор лише посилив ненависть кримських татар до радянської влади. Оунівець І. Мор'як згадував, що частина татарських інтелігентів пояснювала свою співпрацю з німцями необхідністю протистояти терору радянських партизан, а також можливістю рятувати своїх полонених²⁵.

Через деякий час «буйна лютість і нахабність німецького окупанта» у національній політиці швидко відвернула від них симпатії кримських татар²⁶. Влада опинилася в руках керівника німецького господарського командування, а татарські національні комітети залишилися без жодного впливу²⁷. Німці перешкоджали членам комітету контактувати з татарськими емігрантами в Німеччині та навіть проводили арешти серед осіб, які намагалися

налагодити такі контакти²⁸. При цьому німці роздмухували національні антагонізми. Надаючи преференції на посади в Криму росіянам, вони налаштовували їх проти татар та українців²⁹.

Щораз наполегливіше німецька окупаційна адміністрація говорила про те, що Крим з цілою Таврією буде приєднаний безпосередньо до Третього Рейху і заселений німцями. Усі інші народи будуть змушені покинути півострів³⁰. Гестапо розпочало арешти татарських націоналістів³¹. Татари були «дуже розчаровані і огірчені», що частина молоді народу гине у складі легіону в боротьбі з червоними партизанами, а інших арештовують німці³².

Врешті татари зрозуміли справжні наміри німців у відношенні Криму, «пізнали їх ехидну натуру», і почали ненавидіти їх не менше, ніж росіян. З огляду на це, татарські добровольці не хотіли надалі боротися проти червоних партизан, хоча не підтримували радянську владу.

Натомість серед татар зросли давні, традиційні симпатії щодо Туреччини. Їхньому зближенню допоміг візит влітку 1942 р. до Криму турецьких журналістів. Під час урочистостей на честь гостей, як зазначалося в документі ОУН, татари мали змогу поговорити «з турецькими побратимами, очевидно не про шашлик»³³. Надалі турецькі таємні емісари налагодили тісний зв'язок з кримськими татарами, а останні почали себе називати «кримськими турками»³⁴.

Численні звіти ОУН свідчили про прихильне ставлення кримських татар до українців, яких сприймали як гостей. Щоправда, для частини татар, важко було відрізнити російськомовного українця від росіянина. Як зазначалося в документі підпілля ОУН, лише у таких випадках на українців вони «дивилися вовком».

Оунівці пам'ятали, що під час Української революції 1917–1920 рр. частина татар на чолі з Геспрінським орієнтувалася на автономію у складі України³⁵. На думку українських націоналістів, татари шукали сильного союзника проти росіян³⁶. Тому, вони вважали, коли вдасться створити сильну українську державу, «татарський нарід стане вірно і лояльно на нашому боці»³⁷. До цього слід ще додати, що багато татарських інтелігентів, які вчилися в українських університетах, вільно володіли українською мовою та любили українську культуру.

Один з керівників ОУН в Криму І. Мор'як згадував, що не зустрічав жодного татарина, який би заперечував тісний економічний зв'язок півострова з Україною та перспективу політичного союзу з нею³⁸. На цій платформі розпочалося створення українсько-татарського «фронту поневолених народів проти німецького і московського імперіялізмів»³⁹. Проте, через незначний вплив ОУН на ситуацію в Криму, татари у цей період не робили вагомої «ставки» на українців. На багатонаціональному півострові ідеї самостійності України майже не сприймалися. Сформована наприкінці 1941 р. Степаном Теслею в Сімферополі малочисельна націоналістична підпільна група не мала зв'язку з Південним Крайовим проводом ОУН та не

впливала на ситуацію в Криму⁴⁰. Лише з прибуттям у січні 1942 р. перших шести похідних груп ОУН, ситуація почала змінюватися⁴¹. Дещо пожвавилася націоналістична робота на півострові у лютому 1943 р., коли кримський провід перебрала Катерина Мешко («Озерська»)⁴².

Активізації українсько-татарській співпраці сприяли не лише дружні стосунки між народами, а й розчарування німецькою національною політикою⁴³. Зближенню між «поневоленими народами» також сприяла пропаганда росіянами в Криму ідеї «єдинства і неделітства»⁴⁴. Вона поєднувалася з антирадянською позицією українців та татар⁴⁵.

Наприкінці 1943 р. українські підпільники почали обережно зв'язуватись з татарами і поширювати серед них свої ідеї і гасла. Пропагандисти ОУН вивчали татарську мову, часто відвідували татарські аули, де їх частували «бузою» та «чебуреками», дарували на пам'ять «тібітейки». Навіть з тими татарами, які орієнтувалися на Туреччину, вони підтримували дружні відносини⁴⁶. Зокрема, як свідчать документи ОУН, під впливом українців татари розпочали боротьбу проти русифікації⁴⁷.

Одними з перших до співпраці з ОУН у 1942 р. вдалося залучити двох кримських татар, які працювали в Українському музично-драматичному театрі ім. Т. Шевченка в Сімферополі. Адміністратор театру І. Мор'як використовував гастролі театру до Джанкоя, Ялти та Севастополя для налагодження співпраці та організації підпільної мережі⁴⁸.

Згодом українсько-татарська співпраця перейшла на вищій рівень. Так, у протоколах допиту референта пропаганди Південного крайового проводу ОУН Володимира Шарафана згадувалося про переговори у серпні 1943 р. з членом «Міллі-Фірки» – Озенбашли, якого він «пробував залучити на бік ОУН для боротьби з радянською владою»⁴⁹, включно до організації спільних з оунівцями партизанських загонів⁵⁰.

Іншим чином розгорталася ситуація на території Волині та Західного Полісся, де весною 1943 р. оунівці сформували УПА. До цієї військової формації вступило чимало колишніх червоноармійців та вояків німецьких допоміжних поліційних формувань зі східних народів Радянського Союзу. Траплялися серед них й кримські татари.

Начальник оперативного штабу УПА–Північ полковник Микола Омелюсик («Поліщук») писав про татарські національні підрозділи: «Це був прекрасний бойовий матеріал, військово вишколений та набулий практичного знання у війні. Бійці ті з німецького полону, були призначені німцями для зформованих різних національних частин для боротьби з УПА. Але піддавшись обрібці наших людей з УПА, вони переходили досить чисельно на наш бік і обертали свою зброю проти наших загальних ворогів»⁵¹. Сподіваючись на активніше поповнення татарами національних підрозділів УПА, референтурою пропаганди видавалися численні листівки-заклики⁵². Утім, агітації УПА, адресованої безпосередньо кримським татарам, поки що дослідниками не було виявлено.

21–22 листопада 1943 р. в с. Будараж, Здолбунівського району Рівненської області, з ініціативи ОУН, на таємній 1-й Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії розпочалося створення Антибільшовицького блоку народів. Татарську делегацію з чотирьох осіб на ній представляв «Тукай»⁵³.

Коли воєнні фронти наблизилися до Західної України, командування УПА дозволило національним повстанським підрозділам зі зброєю пробиватися до своєї батьківщини. На думку Петра Мірчука, серед рейдуючих на схід груп були й підрозділи кримських татар⁵⁴.

У цей час на півострові розгорнулись трагічні для кримських татар події. Протягом 18–20 травня 1944 р. військами НКВС було виселено до Узбекистану, Казахстану, Таджикистану, на Урал і в Костромську область Росії цілий народ. Підпілля УПА отримувало уривчасті дані про депортацію кримських татар, які нерідко ґрунтувалися на чутках. Так, у звіті за листопад 1944 р. повідомлялося, що через опір татарського народу «большевикам», їх частково «вистріляли, а решту вивезли на Сибір»⁵⁵. Опираючись на опитування населення, повстанці фіксували інформацію, що до Криму на місце татар заселяють росіян та українців. Жителі Хмельниччини «з ненавистю й обуренням» віднесли до таких «вивозів»⁵⁶.

Своє обурення підпілля ОУН висловлювало й щодо скасування указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. Кримської АРСР та утворення на її базі області в складі РРФСР⁵⁷. Таким чином радянська влада юридично закріплювала позбавлення цілого народу Батьківщини.

Надалі підпілля ОУН постійно підкреслювало злочинність депортації кримських татар. Так, головнокомандувач УПА Роман Шухевич в інтерв'ю Бюро інформації УГВР за липень 1948 р., звинувачував у «безприкладному цинізмі» представників СРСР у Комісії з питань прав людини при ООН, які «сплямовані кров'ю мільйонів невинно замучених жертв», мають за мету знищення всього народу кримських татар, виступають, нібито, противниками геноциду⁵⁸. У інформаційному звіті ОУН за літо 1950 р. зазначалося, що давню столицю кримських татар – Бахчисарай, навмисне позбавляють традиційного вигляду, щоб назавжди стерти пам'ять про народ, який його збудував⁵⁹.

Таким чином, аналізуючи взаємини між українським націоналістичним підпіллям та кримськими татарами, можна стверджувати, що обидві сторони об'єднувало прагнення звільнитися від російського панування. Вони були зацікавлені у співпраці та як могли підтримували один одного. Утім, об'єктивно, ситуація склалася таким чином, що оунівці суттєво не впливали на ситуацію в Криму, а отже, на той час, не були для татар сильним союзником. Подальше злочинне виселення сталінським режимом цього народу відобразилося співчуттям у документах підпілля. Більш дієву допомогу, оточені з усіх сторін ворогом, оунівці надати не могли. Лише зі здобуттям Україною незалежності, українсько-татарська співпраця отримала нове дихання.

- ¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 70. – Арк. 53–54.
- ² Там само. – Т. 48. – Арк. 409–422.
- ³ ОУН в 1942 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К., 2006. – С. 234.
- ⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 30. – Арк. 25.
- ⁵ Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Початки УПА: Документи й матеріали. – Кн. 1. – Торонто, 1989. – С. 100.
- ⁶ ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 70–73.
- ⁷ Там само. – Т. 21. – Арк. 21.
- ⁸ Там само. – Т. 32. – Арк. 73.
- ⁹ *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). – Мюнхен, 1958. – С. 180.
- ¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 41. – Арк. 63–64.
- ¹¹ Там само. – Т. 32. – Арк. 72.
- ¹² *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 188.
- ¹³ ОУН в 1942 році: Документи. – С. 234–235.
- ¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 70.
- ¹⁵ *Галичанець М.* Наш Український Крим. Життя українців на півострові. – Тернопіль, 2007. – С. 376.
- ¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 73.
- ¹⁷ ОУН в 1942 році: Документи. – С. 234–235.
- ¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 73.
- ¹⁹ Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся... – С. 100–101.
- ²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 72.
- ²¹ ОУН в 1942 році: Документи. – С. 234–235.
- ²² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 21. – Арк. 21.
- ²³ ОУН в 1942 році: Документи. – С. 234–235.
- ²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 70.
- ²⁵ *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 189.
- ²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 21. – Арк. 21.
- ²⁷ Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся... – С. 100–101.
- ²⁸ *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 188–189.
- ²⁹ Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся... – С. 89, 100–101.
- ³⁰ *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 188–189.
- ³¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 72.
- ³² Там само. – Т. 30. – Арк. 25–26.
- ³³ Там само. – Т. 32. – Арк. 72–73.
- ³⁴ *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 188–189.
- ³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 72–73.
- ³⁶ *Сергійчук В.* Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. – К., 2005. – С. 87–88.
- ³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 72–73.
- ³⁸ *Шанковський Л.* Назв. праця. – С. 188–189.
- ³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 72–73.
- ⁴⁰ *Щур Ю.* Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. – Запоріжжя, 2006. – С. 29.
- ⁴¹ *Музичко О.* Південний фронт війни ОУН за Україну: 1941–1944 роки // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=2565>

- ⁴² Щур Ю. Назв. праця. – С. 29.
- ⁴³ Омелюсик М. УПА на Волині 1943 р. // Літопис УПА. Волинь і Полісся... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 234–235.
- ⁴⁴ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 87–88.
- ⁴⁵ Архів Центру досліджень визвольного руху. – Ф. 9. – Т. 52. – Арк. 8.
- ⁴⁶ Шанковський Л. Назв. праця. – С. 186–189.
- ⁴⁷ Омелюсик М. Назв. праця. – С. 234–235.
- ⁴⁸ Шанковський Л. Назв. праця. – С. 180.
- ⁴⁹ Іванець А. Він боровся в Криму за Самостійну Україну // Кримська Світлиця. – 2003. – 24 січня.
- ⁵⁰ Проценко В. Підрозділи УПА Криму були дієвими // Кримська світлиця. – 2009. – 11 вересня.
- ⁵¹ Омелюсик М. Назв. праця. – С. 36.
- ⁵² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 42. – Арк. 168.
- ⁵³ Деревінський В. Кримські татари в національних підрозділах УПА // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://oun-ura.org.ua/articles/kr_tatary.html
- ⁵⁴ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 109–110.
- ⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 166–167.
- ⁵⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін – К.; Торонто, 2006. – С. 477, 1055.
- ⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 45. – Арк. 51; Т. 74. – Арк. 256.
- ⁵⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 10: Життя і боротьба Генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950): Документи і матеріали / Упоряд. С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозинський, М. Потічний. – К.; Торонто, 2007. – С. 321.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 367.

Антонюк Ярослав (з. Киев)

Кандидат исторических наук,

научный сотрудник

Украинского института национальной памяти

Тризуб и Тамга: взаимоотношения подполья ОУН (б) и крымских татар

В статье проанализировано сотрудничество между украинскими националистами и крымскими татарами. Доказано, что оно базировалось на осознании общей угрозы от российского империализма. Слабые позиции ОУН в Крыму не способствовали налаживанию более тесного взаимодействия.

Ключевые слова: крымские татары, украинские националисты, немецкие оккупанты, красные партизаны, депортация.

Yaroslav Antonjuk (Kyiv)

Candidate of historical sciences,
researcher Ukrainian Institute of National Memory

The Trident and Tamga: relationship underground OUN (B) and Crimean Tatars

This paper examines cooperation between Ukrainian nationalists and Crimean Tatars. Proved that it was based on a conscious common threat of Russian imperialism. The weak position of the OUN in the Crimea were not conducive to the establishment of closer cooperation.

Keywords: Crimean Tatar, Ukrainian nationalists, Nazis, Red partisans, deportation.

Поляков Владимир (г. Симферополь)

Кандидат исторических наук,

доцент кафедры истории

Крымского инженерно-педагогического университета

УДК 94(477)355.425.4(477.75)“1941/45”

К ВОПРОСУ О ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ В КРЫМУ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье раскрываются вопросы, связанные с организацией и деятельностью партизанского движения на территории Крымского полуострова в годы Второй мировой войны. Рассмотрены методы и принципы формирования отрядов на базе работников партийных и советских органов всех административных районов Крыма. Показан численный состав партизан на разных этапах борьбы. Проанализирована природа конфликтов крымских партизан с местным населением, а также внутри партизанского движения между выходцами из партийно-советской номенклатуры и бывшими военными. Прослежена динамика структурного подчинения крымских партизан.

Ключевые слова: партизаны, Крым, партизанский отряд, партизанское соединение, конфликт, военные, партийно-советский актив.

Борьба крымских партизан в годы Второй мировой войны, а именно в 1941–1944 гг., в силу целого ряда причин остается одной из остро дискуссионных тем постсоветской истории.

Первым документом, в котором была зафиксирована официальная версия происходившего в Крыму в годы Второй мировой войны, стал «Отчет Крымского штаба партизанского движения», законченный в феврале 1946 г. Перед его создателями стояло две сверхзадачи. Первая, «внутренняя», – как можно в более выгодном свете показать роль Крымского обкома ВКП(б) и принизить влияние «военных». О причинах такой постановки вопроса скажем несколько позже. Вторая – «внешняя» задача – объяснение советской общественности причин депортации из Крыма отдельных народов, и здесь заметим, что если после смерти Сталина со временем в отношении армян, болгар, греков эта установка была снята, то вопрос об участии в партизанском движении крымских татар актуален и сегодня.

Поскольку упомянутый «Отчет» был документом секретным, то даже участники партизанского движения не знали ни его содержания, ни тоналности, и потому первые воспоминания крымских партизан были написаны искренне, отличались высокой достоверностью и воздавали должное многим бойцам – крымским татарам которые, как никто другой знали в крымских горах тропы, родники, пещеры.

В 1966 г. в журнале «Звезда» была опубликована документальная повесть И.З. Вергасова¹, которая неожиданно вызвала гнев крымских властей. Секретарь Крымского обкома партии А.Н. Макухин послал в редакцию и Ленинградский обком КПСС гневное письмо, в котором обвинил автора в том, что тот, «по существу, обошел молчанием роль Коммунистической партии во всенародном сопротивлении немецко-фашистским захватчикам, в развертывании партизанского движения. В произведении ни слова не сказано о руководящей деятельности обкома партии по организации борьбы в тылу врага, а комиссары отрядов и районов изображены близорукими, безынициативными людьми, наделенными целым рядом других отрицательных качеств. Партизанское движение в трактовке Вергасова выглядит стихийным. Вергасов не дал себе труда разобраться в принципиальных вопросах национальной политики партии, вносит путаницу в их толкование. Избрав в качестве жанра документальные записки, автор не воспользовался материалами Крымского партархива, достоверно отображающими неблагоприятную роль татарского населения полуострова в период немецкой оккупации. Он не объективно берет под защиту крымских татар, пытается оправдать их массовое предательство ошибками и просчетами советской власти и трудностями социалистического строительства. Роль отдельных татар-партизан чрезмерно выпячена. Поступаясь исторической правдой, автор прямо утверждает, что фашистам не удалось поставить барьер из татар между партизанами и собственными войсками»². Вергасову по партийной линии объявили строгий выговор с занесением в учетную карточку. «Публичная порка» пошла на пользу, и уже во всех последующих книгах и он, и другие авторы четко придерживались указанного партией «фарватера». Все последующие десятилетия выходили только «правильные» книги.

Что же происходило в Крыму в действительности? Прежде всего, следует напомнить, что крымские партизаны действовали самый продолжительный на всей оккупированной территории СССР период времени – 900 суток. Причем, только треть этого периода полуостров был глубоким тылом, так как в 1941, в 1942, в 1943, в 1944 годах то на Перекопе, то под Севастополем, то под Керчью, то вновь на Перекопе и в Керчи проходила линия фронта. Мы сознательно не будем приводить официально задекларированные итоги боевой деятельности партизан, так как после опубликования немецких источников и проведенного сравнительного анализа они не выдерживают никакой критики, а используем только признание самого противника. Так, фельдмаршал Манштейн³ в своих мемуарах писал: «Все время, что я был в Крыму, мы не могли справиться с опасностью со стороны партизан»⁴.

Все это будет потом, а в начале войны осенью 1941 г. руководство Крымского обкома партии было настолько уверено в том, что полуостров не будет сдан противнику, что организацией партизанского движения не занималось. Только за неделю до оставления Симферополя в срочном порядке

принимается постановление Крымского обкома ВКП(б) о назначении Мокроусова А.В. командующим партизанским движением Крыма. Только за двое суток до оккупации принимается постановление о командно-политическом составе пяти партизанских районов⁵.

Здравый смысл подсказывал, что в планируемые отряды следовало бы направлять людей, знающих будущий театр военных действий, – охотников, жителей тамошних мест, людей имеющих диверсионную подготовку, спортсменов. В действительности все партизанские отряды формировались исключительно из числа партийно-советского актива каждого административного района Крыма.

К тому же в Крыму реально существовали и особенности расселения этнических групп, прежде всего в горно-лесистой местности. Многие села были татарскими, при этом значительная часть жителей даже не владела русским языком, другие села – греческие, третьи – болгарские.

Такие факторы, как пол, преклонный возраст будущих партизан, неудовлетворительное физическое состояние, совершенно не брались во внимание: «Среди сорока восьми бойцов Колайского отряда почти половина оказались больными или стариками»⁶. «Пришли в Судакский отряд. В нем было 35 женщин, в большинстве случаев пожилого возраста, небоеспособных. Мужчины были тоже такие же: кто плохо видит, у кого рука не сгибается. Все были уверены, что побудут в лесу два–три месяца и все закончится»⁷. Н.И. Дементьев⁸ вспоминал: «3-й Симферопольский отряд. Что ни человек, то в прошлом пред. или зав. В лес они пришли с чемоданами, баулами. Настроение у всех одно: переждать в лесу месяц–другой, и можно будет возвращаться на свои высокие должности»⁹.

В первых числах ноября 1941 г. лес оказался наводнённым отступающими красноармейцами, краснофлотцами, пограничниками. Массовое появление военных было для партизанского командования полной неожиданностью. «В лесу эти группы натолкнулись на враждебное отношение к ним со стороны партизанских руководителей. Оказывается, по линии партизанских отрядов было дано указание – пришедших в лес бойцов и командиров в отряды не принимать и разоружить их как дезертиров»¹⁰.

Поскольку военным уходить было некуда, они стали сбиваться в так называемые «Красноармейские отряды»¹¹. Из-за отсутствия запасов продовольствия они были вынуждены с первых же дней пребывания в лесу изымать его в соседних селах у местного населения, что сразу же породило серьезнейший конфликт между местным населением.

Проблема отсутствия продовольствия очень скоро стала во всех отрядах. Дело в том, что в соответствии с ориентировкой Крымского обкома ВКП(б) командование отрядов заготавливали продовольствие из расчета, на три месяца, а самые дальновидные – на шесть. Надежно спрятать его в подавляющем большинстве отрядов не успели. Многие изначально пошли по неверному пути хранения продуктов: одна яма с картошкой, другая с кру-

пами, третья с мукой¹². Мирно паслись рядом с партизанским лагерем стада овец. Поскольку все перечисленные продукты нужны были ежедневно, то все ямы были одновременно открытыми. В декабре 1941 г., то есть через месяц после начала оккупации, немецко-румынские войска, сняв с фронта войска, предприняли прочес.

Обратимся к немецким документам:

1. Разгромлено 16 баз партизан.
2. Трофеи: 7 складов с продовольствием.
3. Уничтожено: 4 склада с продуктами¹³.

В мемуарной и исторической литературе писали и пишут до сих пор, что к этому времени все продовольственные базы уже были «разграблены татарами».

Сохранились в неприкосновенности продовольственные базы: Зуйского и Джанкойского отрядов во 2-м районе; Евпаторийского – в 3-м районе Ак-Мечетского – в 4-м¹⁴. В том, что в неприкосновенности сохранились продовольственные базы, к примеру, Зуйского отряда, не было ничего случайного. Дело в том, что отряду предстояло воевать в родных лесах.

Все базы готовил сам первый секретарь Зуйского райкома ВКП(б) Н.Д. Луговой¹⁵. В атмосфере строжайшей секретности он успел забазировать в труднодоступных местах десяток комплексных продовольственных ям, в каждой всего понемногу из расчета на 10–15 суток жизни отряда. О месторасположении ям знал только он сам.

В результате того, что формирование партизанских отрядов осуществлялось в условиях цейтнота, многие из людей, чьи кандидатуры были утверждены, как комиссары или начальники штабов, по самым разным причинам в лес так и не прибыли. Образовавшиеся вакансии А.В. Мокроусов стал заполнять командирами и политработниками РККА.

Всего в ноябре 1941 г. в партизаны влилось 1315 военнослужащих, что составляло 35% общего числа партизан начального этапа. Среди них было 438 командиров и политработников.

Поскольку основным объектом добычи продовольствия стали горные и предгорные села, отношение местного населения с партизанами испортилось настолько, что оккупанты предприняли ход, который на десятилетия обернулся для народов Крыма негативными последствиями. Населению было разрешено иметь оружие и использовать его против партизан в пределах своего селения. Местным жителям приходилось защищать не только свое имущество, но и саму жизнь, так как А.В. Мокроусов неоднократно ставил задачу захвата партизанами сел Баксан, Коуш, Стиля¹⁶.

Такое отношение партизан к местному населению вызвало протест со стороны находящихся в лесу секретарей районных комитетов ВКП(б) Т.Г. Каплуна¹⁷, Н.Д. Лугового, В.И. Черного, А. Османова¹⁸, но их мнение не волновало партизанское командование Крыма. А.В. Мокроусов снимает строптивых командиров и комиссаров из числа партийно-советского актива, назначая на их места кадровых военных.

С 6 ноября 1941 г. по 12 июня 1942 г. им было снято и переведено в рядовые тридцать два командира и комиссара¹⁹. В своей кадровой политике первого этапа А.В. Мокроусов настроил против себя весь партийно-советский актив Крыма, так как снимаемые им с должностей люди – это секретари райкомов партии, председатели райисполкомов.

Накануне Керченско-Феодосийской десантной операции 16 декабря 1941 г. разведывательное управление Черноморской группы войск забросило в лес несколько разведчиков, через которых удалось установить связь с командованием фронта. Затем в лес пришли участники неудавшихся Феодосийского и Судакского морских десантов, что резко усилило и без того мощную «военную составляющую».

Уже почти исчерпавший себя конфликт Мокроусов – партийно-советская номенклатура получил совершенно новые и импульс, и вектор. Если в ситуации с «партийно-советской номенклатурой» А.В. Мокроусов только снимал с должностей командиров и комиссаров, переводя их в рядовые, то расстрел по его приказу командира Кировского отряда капитана Г.С. Алдарова²⁰, кардинально изменил характер противостояния. Это сплотило против Мокроусова вчерашних военных, выдвинув во главу «оппозиции» выходцев из 48-й отдельной кавалерийской дивизии полковника Лобова²¹ и полкового комиссара Попова²², которые, в свое время, при непосредственной поддержке А.В. Мокроусова, заняли ключевые посты в партизанском движении. Вероятно, А.В. Мокроусов справился бы и с «военной фрондой», как до этого он расправился с «партийной», но он не учел того, что у партизан появилась радиосвязь с «Большой землей».

Военный совет Черноморской группы войск, еще не вникая в суть конфликта, не становясь ни на чью сторону, сразу же после известия о расстреле капитана Г.С. Алдарова²³ запретил А.В. Мокроусову самостоятельно выносить приговоры и сделал это прерогативой военного трибунала, председателем которого был назначен бывший прокурор 48-й отдельной кавалерийской дивизии²⁴. Вот тогда «военные» отыгрались за «холодный прием» в ноябре 1941 г. Были расстреляны командир и комиссар Колайского отряда И.Н. Губарев²⁵ и С.И. Штепа²⁶, по приказу которых разоружили и выгнали на верную смерть из расположения отряда 25 красноармейцев. Возбудили уголовное дело против комиссара Зуйского отряда Н.Д. Лугового. Не будем даже указывать повод, подлинная причина – отказ отдавать «на сторону» заготовленные для Зуйского отряда продукты.

Истинная природа возникшего конфликта, заключалась не столько в личных качествах А.В. Мокроусова, сколько в разном видении партизанской войны. Опираясь на опыт Гражданской войны, А.В. Мокроусов требовал, чтобы партизанские отряды захватывали села и в них базировались, что в условиях чрезвычайно насыщенной концентрации войск противника и их мобильности было равносильно самоубийству. «Военные» настаивали на сворачивании широкомасштабного партизанского движения, эвакуации на

«Большую землю» профессиональных военных и избавления от «балласта» – всех небоеспособных из числа партийно-советского актива. Предлагали оставить в Крыму небольшие разведывательно-диверсионные группы.

Подобно грому среди ясного неба, разразилась Керченская катастрофа. В числе ее причин и виновников было признано и руководство крымскими партизанами. 6 июля 1942 г. А.В. Мокроусова отзывают на «Большую землю». Поскольку обком нес непосредственную ответственность за все, что происходило в Крыму, то понадобился «стрелочник», которым и стал А.В. Мокроусов.

Был произведен полный «перевод стрелок». В обвинении не было ни слова о конфликте с военными, о пассивности в ходе боевых действий – на первый план вынесены ошибки по отношению к крымским татарам. Мокроусова обвиняли в нелояльности к ним, в клевете, в незаслуженном обвинении в массовом предательстве. Партизанам было запрещено изымать продовольствие у населения, а если такое и будет иметь место, то только с письменного согласия.

Новым командующим был назначен бывший начальник штаба 48-й отдельной кавалерийской дивизии, полковник М.Т. Лобов, а комиссаром – в качестве компромисса – становится секретарь Зуйского райкома партии, еще недавно опальный комиссар Зуйского отряда Н.Д. Луговой.

Впрочем, на этом конфликт с военными не был исчерпан. Начавшись в лесу, он перекинулся и на «Большую землю». Первый секретарь Крымского обкома ВКП(б) В.С. Булатов²⁷ впоследствии писал, что С.М. Буденный совершенно не считался с мнением обкома и хотел отправить его в лес²⁸.

В августе 1942 г., когда фронт откатился от Крыма за сотни километров на восток, крымские партизаны оказались совершенно не нужны военному командованию. Поставки авиацией были прекращены полностью. Отряды остались без продовольствия, без боезапаса.

В.С. Булатов осознал, что появился реальный шанс подчинить себе крымских партизан. Он полетел в Москву, где его назначили начальником Крымского штаба партизанского движения, командиром в/ч 0125. При этом он продолжал оставаться на Кавказе и командовал крымскими партизанами... по радио. Единственный в истории партизанского движения пример «дистанционного управления».

В лесу произошел безжалостный «естественный отбор». В отрядах не осталось ни одного из участников Гражданской войны, которыми еще недавно так гордились организаторы партизанского движения; вообще не было людей, чей возраст превышал бы сорок пять лет. Из 329 женщин осталось только три. Если к началу партизанской деятельности в лесу насчитывалось 3733 человек, то на ноябрь 1942 г. оставалось уже 480 чел., на 1 августа 1943 г. – 214 человек²⁹.

Длительный голод вызвал такое уродливое явление, как антропофагия. Первоначально командование закрывало на это глаза, но после того, как явление стало приобретать все более массовый характер, стали применять

расстрелы. Это вызвало фактический бунт в отдельных отрядах. Было несколько случаев группового дезертирства, сопровождавшегося убийством своих непосредственных командиров. При этом необходимо отметить ту страшную пропасть, которая разделяла рядовых бойцов и партизанское командование, которое монополизировало право на получение и раздачу продовольствия. Период антропофагии в партизанском движении Крыма охватывает весьма значительный по продолжительности временной этап: с апреля 1942 и по август 1943 г.

Благодаря твердой позиции Крымского обкома ВКП(б) в отношениях между партизанами и местным населением происходит перелом в лучшую сторону. С «Большой земли» к партизанам прибывают специально отозванные с фронта крымские татары-коммунисты. В лесу с самыми широкими полномочиями постоянно находятся секретари Крымского обкома ВКП(б) Р.Ш. Мустафаев³⁰ и П.Р. Ямпольский³¹.

В результате эвакуации большинства отрядов на «Большую землю», массовой гибели, дезертирства численность партизан сократилась в 17 раз³². По воздушному мосту стала поступать продовольственная помощь. Как результат, прекратился грабеж партизанами горных сел. Стали налаживаться контакты с местными жителями.

В новых условиях роты самообороны, сформированные в окрестных селах, перестали играть свою роль. Оккупанты стали создавать регулярные вспомогательные подразделения «Schuma». В послевоенное время и по сей день эти батальоны упорно называют крымско-татарскими. Чтобы не быть голословными, приведем национальный состав одного такого «крымско-татарского батальона», в данном случае – 149-го. Впрочем, мы приводим национальную принадлежность только тех людей, которые осенью 1943 года стали партизанами. Тем не менее, даже если это всего лишь половина батальона, то ни о каком мононациональном составе не может идти и речь: русские – 54 чел.; греки – 14 чел.; украинцы – 12 чел.; крымские татары – 7 чел.; казанские татары – 5 чел.; армяне – 4 чел.; узбеки – 4 чел.; поляки – 3 чел.; грузины – 2 чел.; азербайджанцы – 1 чел.; белорусы – 1 чел.; болгары – 1 чел.; евреи – 1 чел.³³

Кроме этого, в других отрядах находились пришедшие из других таких же псевдо крымско-татарских батальонов 145 грузин³⁴ и 39 азербайджанцев³⁵.

31 октября 1943 г. части 51-й армии вышли к северному берегу Сиваша и на Перекопский перешеек. Жителям Крыма стало очевидно, что еще неделя, максимум две – и Крым будет освобожден. В лес хлынули не только все мужчины окрестных сел, но и коллаборационисты всех мастей. К ноябрю 1943 г. в лесу уже было тридцать три партизанских отряда³⁶. Партизанами стало 5632 человека³⁷.

Немецко-румынское командование оказалось не готовым к небывалой активизации партизанского движения. Многочисленные заставы на дорогах, мелкие гарнизоны в лесных и предгорных селах, которые ранее достаточно

успешно противоборствовали ослабленным голодом немногочисленным партизанским отрядам, теперь превратились в источник снабжения партизан оружием. Партизанское движение приобрело такой размах, что партизаны успешно атаковали столь крупные населенные пункты, как Альма, Бешуй, Зуя, Старый Крым.

Немецкое командование вновь было вынуждено снять с фронта регулярные воинские части и бросить их против партизан. Оказываясь в аналогичных условиях, партизаны всегда применяли свое самое надежное оружие – маневр. Так поступили и 2-я и 3-я бригады, которые с боями прошли Старокрымские, Судакские, Карасубазарские леса, выиграли время, и хоть и с большими потерями, но сохранили боевые отряды. Аналогично действовали и партизаны 4-й бригады, которые также с боями маневрировали по лесам заповедника.

Партизаны Зуйских лесов – 1-я, 5-я, 6-я бригады – оказались скованными «гражданским лагерем», в который, по их же призыву, пришли тысячи жителей окрестных сел. Несколько суток отряды держали круговую оборону на горе Яман-Таш, а затем 3 января 1944 г. все же пошли на прорыв. Бригады, отряды фактически прекратили существование как боевые единицы. Все партизаны были разбиты на группы по 2–3 человека, которые после спуска с Яман-Таша должны были самостоятельно пробиваться в разные стороны. Общий сбор был назначен на 12 января вновь на Яман-Таше.

Оправившиеся от прочеса отряды оказались очень неравноценными. Некоторые практически прекратили существование. Когда общая картина стала достаточно понятна, то в Крымском штабе партизанского движения были вынуждены провести очередную и, как оказалось, последнюю реорганизацию. 29 января 1944 г. в Зуйских лесах на базе остатков прежних бригад было создано Северное соединение, в лесах заповедника – Южное, 19 февраля на базе отрядов, действующих в Старокрымских лесах, – Восточное соединение.

В освобожденных от оккупантов областях уже сложился некий общепринятый стандарт, в соответствии с которым командир самого крупного партизанского отряда становился секретарем обкома, командиры и комиссары мелких отрядов – первыми лицами в своих районах. Широко проводилось награждение, в соответствии с которым командиры партизанских бригад, как правило, становились Героями Советского Союза.

В Крыму первоначально все складывалось почти также. Было подготовлено 1130 наградных листов. Девять человек должны были получить звание Героя Советского Союза³⁸. Представление уже подписал представитель Ставки маршал А.М. Василевский. Тем не менее, весь этот пакет наградных документов оказался невостребованным.

Такая же несправедливость произошла и в кадровой политике. Пикантность ситуации заключалась еще и в следующем. В связи с тем, что освобождение Крыма ожидалось и в начале 1942 г., и в конце 1943 г., при

находившемся на Кавказе Крымском обкоме ВКП(б) все время имелось своеобразное «правительство в эмиграции». Потом их несколько потеснили эвакуированные из леса партийно-советские работники, из числа тех, кто воевал в партизанах с ноября 1941 по октябрь 1942 г. Когда час освобождения, наконец, настал, то без «портфелей» остались именно те, кто находился непосредственно в лесу, но далеко от обкома.

Начиная с 25 мая 1945 г. практически все «крымчане» были вытеснены со всех значимых должностей на территории полуострова. На все первые должности в области, а также крупных городах Крыма стали назначаться только люди «со стороны».

Только тогда стало понятно, что это отголоски прежнего конфликта с «военными». В глазах высшего руководства страны все крымские партизаны незаслуженно оказались скомпрометированными.

Отдельный вопрос – участие украинцев в партизанском движении Крыма. Это была вторая по численности национальная группа на первом этапе и третья на заключительном, когда в лес массово пошли «партизаны сорок третьего года». Если украинцы составляли всего 8,3% от общего числа крымских партизан, то среди награжденных они составляют уже 17,2%. Объясняется этот факт тем, что подавляющее большинство партизан-украинцев были профессиональными военными, волею судьбы оказавшимися в рядах крымских партизан, и ставшими со временем командирами, комиссарами, начальниками штабов отрядов и даже бригад.

При этом такие знаковые личности как партизанские комбриги Луговой Н.Д. и Федоренко Ф.И. по всем документам проходят как русские, не смотря на то, что первый уроженец Херсонщины, а второй – Донбасса. Примечательно, что из 6 партизан, носителей фамилии Шевченко, только 2 проходят как украинцы.

Помимо людских и материальных потерь, Крым получил и нравственный удар: обвинение его населения в массовом коллаборационизме, что стало формальным поводом к депортации армян, болгар, греков, крымских татар.

¹ Вергасов Илья Захарович, 1914 г. р. Командир 33-го истребительного батальона. В партизанах с 1.11.41 по 02.07.42. Начальник штаба 4-го партизанского района (1.11.41–04.02.42); командир 4-го района (04.02.42–19.03.42). Эвакуирован.

² *Хаяли Р.И.* Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Некоторые методологические аспекты исследований // *Исторія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць.* – К., 2004. – С. 85–96.

³ Манштейн Эрих фон. (Erich von Manstein, 1887–1973). Командующий 11-й армией Вермахта в 1942–1943 гг. В 1950 г. признан военным преступником и осужден на 18 лет. В 1953 г. освобожден.

⁴ *Манштейн Э.* Утерянные победы. – Смоленск, 1999.

⁵ Государственный архив Автономной Республики Крым (далее – ГААРК). – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 2068: Постановления бюро обкома партии и материалы к ним. Начато: 11 января 1941 г. Закончено: 30 октября 1941 г. – Ед. хр. 82.

⁶ *Генов И. Г.* Дневник партизана. – Симферополь, 1983. – С. 16.

⁷ ГААРК. – Ф. 151. – Оп. 1. – Д. 47. – Л. 159: Шифрограммы Крымского обкома партии и штаба партизанского движения (исходящие) командованию партизан, в штабы военного командования. Начато: 8 февраля 1943 г. Закончено: 5 августа 1943 г. – Ед. хр. 41.

⁸ Дементьев Николай Иванович, 1920 г. р. Краснофлотец с крейсера «Красный Крым», боец 25-й сд. В партизанах с 1.11.41 по 20.04.44. Разведчик 3-го района; командир 6-го отряда 4-бригады Центральной оперативной группы; командир 6-го отряда 4-й бригады Южного соединения. Автор воспоминаний. Умер и похоронен в Симферополе.

⁹ Воспоминания Н.И. Дементьева // Личный архив автора.

¹⁰ ГААРК. – Ф. П.-151. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 9: Доклады командования Северо-Кавказского фронта Народному Комиссару обороны СССР И.В. Сталину и начальнику Центрального штаба партизанского движения П.К. Пономаренко, докладные записки, рапорты, отзывы военного командования и военные Советы Крымского и Северо-Кавказского фронтов о состоянии партизанского движения в Крыму. Начато: 4 апреля 1942 г. Закончено: 29 апреля 1944 г. – Ед. хр. 113.

¹¹ ГААРК. – Ф.П.-151. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 14: Дневник учета приказов и распоряжений командования партизанским движением в Крыму, поступивших из районов донесений о боевой и политической деятельности отрядов (копии). Начато: 31 октября 1941 г. Закончено: 8 июля 1942 г. – Ед. хр. 54.

¹² *Генов И.Г.* Дневник партизана. – Симферополь, 1983. – С. 20.

¹³ Германские документы о борьбе с крымскими партизанами в 1941–1942. – С. 6.

¹⁴ Партизанское движение в Крыму в период Великой отечественной войны: Сборник документов и материалов. 1941–1942 / Сост. А.В. Мальгин, Л.П. Кравцова, Л.Л. Сергиенко. – Симферополь, 2006. – С. 86.

¹⁵ Луговой Николай Дмитриевич, 1908 г. р. Секретарь Зуйского райкома ВКП(б). В партизанах с 1.11.41 по 20.04.44. Комиссар Зуйского отряда (1.11.41–06.07.42); секретарь подпольного обкома ВКП(б), комиссар 2-го района (20.06.42 – июль 1942); и.о. комиссара партизанского движения Крыма (25.10.42–19.06.43); командир 2-го сектора (19.06.43–15.07.43); командир 1-й бригады (18.07.43–25.11.43); начальник политотдела Центральной оперативной группы (25.11.43–29.01.44); начальник политотдела Северного соединения. (29.01.44–20.04.44). Умер в Симферополе.

¹⁶ ГААРК. – Ф. П.-151. – Оп. 1. – Д. 25. – Л. 184: Отчет Крымского штаба партизанского движения о боевой и политической деятельности отрядов и соединений за период с ноября 1941 года по апрель 1944 года. Том 2. Начато: 1944 г. Закончено: 1944 г. – Ед. хр. 202.

¹⁷ Каплун Тимофей Григорьевич, 1912 г. р. Секретарь Карасубазарского РК ВКП(б). В партизанах с 1.11.41 по 19.10.42. и с 29.05.43 по 20.04.44. Комиссар Карасубазарского отряда (1.11.41–2.03.42); комиссар 6-го Красноармейского отряда (17.09.42–19.10.42); комиссар 3 отряда 2-го сектора (29.05.43–06.08.43); комиссар 3-го отряда, 1-й бригада (06.08.43–25.22.43); комиссар 2-й бригады Центральной оперативной группы. (25.11.43–19.02.44); комиссар 2-й бригады Восточного соединения. (19.02.44–25.02.44). Эвакуирован.

¹⁸ Османов Аблязиз Османович, 1909 г. р. Секретарь Судакского райкома ВКП(б). В партизанах с 1.11.41 по октябрь 1942 и с 28.06.43 по 24.01.44. Комиссар Судакского отряда, комиссар 6-го отряда 2-го сектора, (28.06.43–15.07.43); комиссар 5-го автоном-

ного отряда (15.07.43–25.11.43); комиссар 7 отряда 3-й бригады Центральной оперативной группы. (25.11.43–24.01.44). Погиб в бою.

¹⁹ *Луговой Н.Д.* Страда партизанская: 900 дней в тылу врага. – Симферополь, 2004. – С. 330.

²⁰ Алдаров Галимзян Сахиярович (1911–1942), командир 56 зенитного дивизиона, 434 арт.п, 156 с.д. В партизанах с 1.11.41 по 10.04.42. Командир Кировского партизанского отряда. Необоснованно расстрелян по обвинению в дезертирстве в 1942 г.

²¹ Лобов Михаил Тихонович, 1901 г. р. Начальник штаба 48-й к. д. В партизанах с 10.11.41 по 10.10.42. Начальник штаба 2-го партизанского района (15.11.41 – апрель 1942); командующий партизанскими отрядами Крыма (06.07.42–10.10.42). Эвакуирован.

²² Попов Ефим Абрамович, 1906 г. р. Комиссар 48 к. д. В партизанах с 10.11.41 по 06.03.42. Комиссар 2-го партизанского района (15.11.41–06.03.42). Эвакуирован.

²³ Алдаров Галимзян Сахиярович. 1911–1942. Командир 56 зенитного дивизиона, 434 арт. полка, 156 стрелковой дивизии. В партизанах с 1.11.41 по 10.04.42. Командир Кировского партизанского отряда. Необоснованно расстрелян по обвинению в дезертирстве в 1942 г.

²⁴ ГААРК. – Ф.П.-151. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 41: Приказы командования партизанским движением в Крыму. Начато: 31 октября 1941 г. Закончено: 16 февраля 1943 г. – Ед. хр. 86.

²⁵ Губарев Иван Николаевич, 1900–1942. Служащий финансовых органов Джанкойского района. В партизанах с 1.11.41. по апрель 1942 г. Командир Колайского партизанского отряда. Расстрелян по приговору трибунала.

²⁶ Штепа Степан Иванович, 1893–1942. Зав. Парткабинетом Колайского РК ВКП(б). В партизанах с 1.11.41 по апрель 1942 г. Комиссар Колайского отряда (1.11.41. – апрель 1942); боец Ичкино-Колайского отряда (10.03.42. – май 1942). Расстрелян по приговору трибунала.

²⁷ Булатов Владимир Семёнович, 1910 г.р. 1-й секретарь Крымского обкома ВКП(б); член военного совета Крымского фронта; уполномоченный Центрального штаба партизанского движения по Крыму (ноябрь 1942 – июль 1943), командир в/ч 00125 (ноябрь 1942 – 20.04.44); начальник Крымского штаба партизанского движения (15.07.43. – 20.04.44).

²⁸ Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 / Сост.: В.К. Гарагуля, И.П. Кондратов, Л.П. Кравцова. – Симферополь, 1994. – С. 99.

²⁹ *Брошеван В.М.* Крымский штаб партизанского движения: Хроника в документах и материалах. – Симферополь, 2001. – 101 с.

³⁰ Мустафаев Рефат Шемсединович, 1911 г. р. Секретарь обкома ВКП(б), батальонный комиссар. В партизанах с февраля 1943 г. Комиссар Восточного соединения.

³¹ Ямпольский Пинхус Рувимович, 1907 г. р. Секретарь Крымского ОК ВКП(б). В партизанах с 20.10.42 по 20.04.44. Уполномоченный Крымского ОК ВКП(б) (20.10.42–29.11.43); начальник Центральной оперативной группы (29.11.43–29.01.44), командир Северного соединения (29.01.44–20.04.44). Репрессирован. Реабилитирован в 1954 г. Умер в 1981 г.

³² В ноябре 1941 года пришло в лес 3700 чел., на 1 августа 1943 г. было 214 чел.

³³ ГААРК. – Ф.П.-151. – Оп. 1. – Д. 622: Крымский штаб партизанского движения. Именные списки личного состава 12-го отряда 7-й бригады Южного соединения, в том числе погибших и дезертиров. Начато 20 марта 1943. Окончено 19 апреля 1944. – Ед. хр. 8 л.

³⁴ ГААРК. – Ф.П.-151. – Оп. 1. – Д. 18: Оперативные сводки Крымского штаба в Центральный штаб партизанского движения о боевой и разведывательной деятельности партизан Крыма. Начато: 2 февраля 1943 г. Закончено: 20 апреля 1944 г. – Ед. хр. 162.

³⁵ Поименный подсчет выполнен автором по совокупности документов ГААРК.

³⁶ Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. – М., 1987. – С. 228.

³⁷ Там же. – С. 221.

³⁸ ГААРК. – Ф. П-151. – Оп. 1. – Д. 199. – Л. 101: Указы Президиума Верховного Совета СССР и приказы Центрального штаба партизанского движения о награждении партизан Крыма орденами и медалями. Начато: октябрь 1942 г. Закончено: июль 1946 г. – Ед. хр. 66.

Поляков Володимир (м. Сімферополь)

Кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії

Кримського інженерно-педагогічного університету

До питання щодо партизанського руху в Криму в роки Другої світової війни

У статті висвітлюються питання, пов'язані з організацією та діяльністю партизанського руху на території Кримського півострова в роки Другої світової війни. Розглянуто методи та принципи формування загонів на базі працівників партійних і радянських органів усіх адміністративних районів Криму. Наведено чисельний склад партизан на різних етапах боротьби. Проаналізовано природу конфліктів кримських партизан з місцевим населенням, а також всередині партизанського руху між вихідцями з партійно-радянської номенклатури і колишніми військовими. Простежено динаміку структурного підпорядкування кримських партизан.

Ключові слова: партизани, Крим, партизанський загін, партизанське з'єднання, конфлікт, військові, партійно-радянський актив.

Vladimir Polyakov (Simferopol)

Candidate of historical sciences,

assistant professor of the history

of the Crimean Engineering and Pedagogical University

On the problem of partisan movement in Crimea during the Second World War

Author of the article on the basis of his own research attempts to uncover the problems associated with the organization and activities of the partisan local population and measures to resolve this conflict, adopted by Crimean regional movement in the Crimean peninsula during the Second World War. The methods and principles of the teams on the basis of workers' party and Soviet agencies of all administrative regions in Crimea. Shows the strength of the partisans on the various stages of the struggle. Were revealed the reasons and prevalence of hunger. Was analyzed the nature of the conflict between Crimean partisan and the committee of the CPSU (b). Told about the nature and consequences of the conflict within the partisan movement between people from the Soviet nomenclature and former military. Was traced the dynamics of the structural subordination of the Crimean partisans from the Crimean Regional Committee of the CPSU (b) to the Black Sea Group of Forces, the Central Headquarters of the Partisan Movement and again, but under the operational control of the Independent Coastal Army.

Keywords: partisans, Crimea, a partisan squad, the partisan unit, conflict, military, party and Soviet activists.

Соколюк Сергій (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
доцент Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського

УДК 355.462.7 “1944”

ДІЇ ПІДВОДНИХ ЧОВНІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ НА КОМУНІКАЦІЯХ ПРОТИВНИКА У ХОДІ КРИМСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ (8 квітня – 12 травня 1944 р.)

Досліджено участь підводних човнів у діях сил Чорноморського флоту на комунікаціях противника під час Кримської наступальної операції радянських військ навесні 1944 р.

Ключові слова: *підводні сили, комунікації, взаємодія, евакуація, бойові дії, автономність.*

Незважаючи на втрату частини системи базування Військово-Морських Сил Збройних Сил України на території Криму унаслідок його тимчасової окупації Росією та поки невизначеного питання щодо повернення підводного човна «Запоріжжя», підводні сили все ж залишаються родом військ українського флоту. Оскільки для успішного вирішення завдань у галузі розвитку, підготовки та застосування Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі – ВМС) чимале значення має вивчення та урахування бойового досвіду в галузі застосування сил ВМС. Відтак, вивчення та висвітлення уроків з досвіду застосування сил флоту, зокрема, підводних човнів, є надзвичайно важливою справою.

Ураховуючи, що під час Другої світової війни підводні човни виявилися найефективнішими у боротьбі на шляхах сполучення – комунікаціях (хоча у неоднаковій мірі у різних флотах)¹, – цінним для вивчення залишається досвід застосування підводних сил на Чорному морі під час Кримської наступальної операції у квітні–травні 1944 року.

У керівних документах ВМФ СРСР визначалося, що в діях на морських комунікаціях противника основним родом сил були підводні сили. Цілями їх дій могли бути порушення або припинення постачання приморських угруповань противника, перешкоджання розгортанню боєздатних сил його флоту². Для забезпечення успішності дій проти конвоїв противника передбачалося масоване використання підводних човнів, у поєднанні з наведенням рухливих завіс на конвої противника за даними авіації та комбінованим застосуванням зброї³. Поряд з тим, визначалося, що успіх кожної бойової дії

на морі досягається оперативною і тактичною взаємодією основних родів морських сил (ст. 8), а при обмеженості радіусу дії підводних човнів, швидкості ходу їх під водою, а також невеликої дальності видимості через перископ, особливе значення має взаємодія підводних човнів з надводними кораблями і авіацією, яка, у свою чергу, була головним розвідувальним засобом на морі, здатним до несення охоронної, дозорної служби, до коректування вогню кораблів, наведення підводних і надводних кораблів на противника⁴.

Обстановка в Криму до початку операції характеризувалася тим, що противник прагнув усіма силами зберегти за собою цей надзвичайно важливий плацдарм і тим самим тримати під загрозою флангових ударів і ударів у тил радянські війська, що діяли на півдні України, а також підтримувати постійну загрозу Чорноморському флоту (далі – ЧФ) і його базам на Кавказькому та Азовському узбережжях. Утримуючи Крим, гітлерівське командування розраховувало затримати просування радянських військ в Румунію, з якої Німеччина отримувала щорічно до 3 млн. т сирової нафти – 20% своєї річної потреби. Обстановка на морі характеризувалася прагненням противника відволікти сили ЧФ у південно-східну частину Чорного моря і не дати їм можливості діяти на морських комунікаціях. З цією метою ворожі підводні човни почали демонструвати підвищену активність біля кавказьких берегів, проводячи демонстративні обстріли потягів на прибережній залізниці і населених пунктів. Ворожа авіація ставила міни біля баз Чорноморського флоту, атакувала радянські конвої і військово-морські бази, а також прикривала шляхи сполучень між Севастополем і портами румунського узбережжя⁵.

Змушений евакуювати свої війська із Криму тільки морським і повітряним шляхом, противник ще більше активізував морські перевезення, що чітко підтверджувалося порівнянням інтенсивності руху на його комунікаціях: у грудні 1943 р. було проведено 28 конвоїв, у січні 1944 р. – 25, у лютому – 20, березні – 44, квітні – 141 і за дванадцять днів травня – 110, не рахуючи зростання руху поодиноких транспортів на основній трасі Севастополь – Констанца. За цей же період з кримських аеродромів було здійснено понад 1150 літако-вильотів транспортної авіації противника⁶. Кораблі та судна німецько-румунсько-болгарського флоту, незважаючи на перевагу ЧФ в корабельному складі й авіації, загалом успішно забезпечували постачання кримського угруповання противника. Тільки у березні 1944 р., за наявності 14 великих суден місткістю 35 440 брутто-реєстрових тонн (далі – брт) та значної кількості малих суден (36 944 брт), було доставлено на півострів 45,5 тис. т вантажів та 11-ту піхотну дивізію⁷.

Напередодні Кримської наступальної операції радянських військ у січні–березні 1944 р. райони дій підводних човнів залишилися тими ж, що і наприкінці грудня 1943 р. (мис Тарханкут – Севастополь – південний берег Криму). Підводним човнам, розгорнутим на цих позиціях, доводилося діяти

у складних умовах суворої зими та зрослої напруги, оскільки судноремонтні можливості флоту не покривали потреби човнів⁸. Так, до початку Кримської наступальної операції 1944 р. більша частина човнів зі складу бригади підводних човнів ЧФ – 17 із 29 – знаходилися в ремонті⁹.

Ураховуючи необхідність якісної підготовки до операції, починаючи з 30 березня, виходи човнів були припинені. З 1 по 11 квітня у морі перебували тільки 2 човни («С-31» та «Щ-215»)¹⁰, які пізніше, під час Кримської операції, взяли участь в діях на ворожих комунікаціях.

Задумом Кримської наступальної операції ЧФ на етапі підготовки до наступу було визначено не допустити посилення угруповання противника в Криму, а під час операції – зірвати евакуацію 17-тої німецької армії з півострова¹¹. Директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 11 квітня 1944 року ЧФ було поставлене завдання порушити морські сполучення противника, яке становило складову частину плану розгрому ворожих приморських угруповань¹². В основу ж плану дій ЧФ на морських сполученнях була покладена ідея взаємодії різнорідних сил. Дії підводних човнів, торпедних катерів й авіації планувалися так, щоб ворожі комунікації на всій протяжності знаходилися під ударами сил флоту¹³.

Військова рада ЧФ визначила основні завдання для застосування підводних човнів: ведення бойових дій самостійно й у взаємодії з авіацією в західних районах Чорного моря з метою порушення комунікацій противника, ведення повсякденної оперативної розвідки як на переходах, так і на позиціях. Для дій на віддалених морських сполученнях розгорталися підводні човни з Поті, Очемчире і Туапсе кількістю 13 одиниць¹⁴.

На етапі підготовки до участі в операції з визволення Криму, яка стала кульмінацією бойової діяльності сил ЧФ на комунікаціях противника¹⁵, з командним складом човнів проводилася посилена підготовка для відпрацювання існуючих і нових тактичних прийомів, зокрема, залпову стрільбу «віялом». Разом з тим, штабом бригади були уточнені питання взаємодії зі штабом ВПС ЧФ. Усі човни були забезпечені документами для організації зв'язку з літаками-розвідниками і між собою; 16 березня штабом бригади ПЧ зі штабом 30-го розвідувального авіаполку було проведено спільну тактичну гру за темою «Маневрові дії підводних човнів з розвідувальною авіацією». За її підсумками район операції був розбитий на 18 позицій, у залежності від обстановки командир бригади міг переміщувати човни на інші позиції, де спостерігався найбільш інтенсивний рух конвоїв противника. Цей метод використання підводних човнів отримав назву позиційно-маневровий¹⁶.

У той же час, до квітня 1944 р. не відбулося змін в організації та технічному забезпеченні більш високої точності визначення свого місця підводними човнами й літаками. На звільнених територіях не було обладнано жодного радіомаяка, що в сукупності з уже наявними на Кавказі підвищило б точність визначення свого місця за допомогою радіопеленгаторів, хоча половина чорноморських підводних човнів так і не були обладнані ними. Зі

створенням та встановленням напередодні Кримської операції на декількох із човнів перископної антени ВАН-ПЗ з'явилася можливість забезпечити радіозв'язок на перископній глибині¹⁷.

З початком Кримської наступальної операції 8 квітня підводним силам, якими в операції командував начальник відділу підводного плавання ЧФ контр-адмірал П.І. Болтунов, командувач флотом поставив завдання у взаємодії з авіацією знищувати транспорти і плавзасоби противника, які почали інтенсивно використовуватися на його комунікаціях в північно-західній частині Чорного моря¹⁸, особливо на трасі Севастополь–Констанца¹⁹ на підходах до портів противника²⁰. Із 18 призначених позицій 16 розташовувалися в північно-західній і західній частинах Чорного моря, а дві – біля південного берега Криму²¹.

Варто зазначити, що під час налагодження взаємодії підводних човнів з іншими родами військ для дій на ворожих комунікаціях – з торпедними катерами й авіацією – її полегшувало наближення базування літаків та катерів до комунікацій противника – на одні й ті ж комунікації противника одночасно впливали всі три воєнні сили²². Оперативна взаємодія підводних човнів з авіацією і торпедними катерами, що полягала у взаємозабезпеченні даними про час, місце та склад виявлених конвоїв противника, загалом створювала сприятливі умови для нанесення ударів по всій трасі їх руху²³. Так, розвідувальна авіація під час операції здійснила 469 літако-вильотів²⁴, допомагала човнам, дезорганізуючи конвої, а головне – понад 30 разів наводила човни на них.

До виконання завдання з порушення ворожих комунікацій було залучено 12 підводних човнів (далі – ПЧ), хоча це було значно менше, ніж необхідно для безперервного обслуговування всіх позицій²⁵. До кінця місяця їх кількість зросла до 13 одиниць²⁶.

Суттєво впливала на кількість та час перебування човнів на позиціях віддаленість від баз, до того ж майже половина з них – типу «М» – мали усього дві торпеди та автономність до 7 днів²⁷. Це компенсувалося у певній мірі самовідданістю чорноморських підводників, яка проявилася у їх прагненні довше перебувати у морі. Так, «Л-6», повернувшись на базу 3 квітня, за 8 днів провів ремонт і вийшов у новий похід. Екіпаж «М-11» замість 14 днів перебування на базі за три доби привів механізми до бойового стану і вийшов на позицію. «М-62» двічі повертався з бойового походу до Туапсе і знаходився на базі не більше півтори доби. Екіпажі «Щ-215» та «С-31» добровільно зголосилися продовжити час перебування на позиціях до вичерпання запасів пального і скільки дозволить обстановка²⁸.

З початком операції 11–12 квітня на позиціях у морі знаходилися 2 човни – «С-31» і «Щ-215», на нові позиції почали розгортання 5 човнів – «Л-6», «М-35», «М-111» і «А-5», за ними – «М-62»²⁹. Усього на всіх позиціях відповідно до загального плану операції було одночасно розгорнуто 7 човнів³⁰. До 9 травня було розгорнуто ще шість підводних човнів: «М-55»,

«Л-4», «М-54», «Щ-202», «Щ-201» і «С-33»³¹. Загалом, упродовж Кримської наступальної операції на комунікаціях, які пов'язували Севастополь з портами Румунії, безперервно діяло від 7 до 9 ПЧ³², за іншими даними з 24 квітня і до кінця операції 12 травня на позиціях щоденно перебувало у середньому 4–5 ПЧ³³. Ця кількість човнів, безумовно, не могла забезпечити виконання завдань, поставлених перед підводними силами, що й стало причиною скромних результатів їх діяльності в операції³⁴.

У той же час, прагнучи знизити ефективність дій радянських ПЧ у районах жвавого руху своїх конвоїв, противник створював потужну протичовнову оборону конвоїв. Відтак, майже усі без виключення підводні човни, що атакували ворожі транспорти, зазнали тривалого переслідування кораблів охорони; усього за час операції на підводні човни було скинуто 1562 глибинні бомби³⁵.

У підсумку, всього з 11 квітня по 13 травня підводні човни здійснили 22 походи. Човни діяли методами крейсерства в заданих районах та самостійного пошуку в межах відведених позицій, які були «нарізані» на ймовірних шляхах руху ворожих конвоїв – маневрування завчасно визначеними позиціями³⁶. Човни переводилися з однієї позиції на іншу в залежності від інтенсивності перевезень противника, пошук супротивника вони вели самостійно та за даними повітряної розвідки³⁷, що давало можливість надійно управляти човнами у морі і зосереджувати їх у районах найбільш інтенсивного руху конвоїв противника³⁸ та, відповідно, збільшувало імовірність зустрічей з ворожими конвоями³⁹.

Проте, незважаючи на організовану взаємодію човнів з іншими військами флоту, переважна більшість можливостей атакувати ворожі цілі з різних причин була не використана. Так, у ході операції при наведенні авіацією підводних човнів на конвої тільки 125 радіограм із 425 переданих в ефір літаками-розвідниками з інформацією про виявлені цілі було прийнято човнами, у результаті чого ними було здійснено 33 спроби⁴⁰ вийти на контакт з цілями, за даними 320 донесень сусідніх підводних човнів було здійснено 19 спроб перехопити цілі⁴¹. Штаб бригади підводних човнів за час операції передав 1287 радіограм з розвідувальною інформацією, з яких лише 424 згодом визнали своєчасними, тобто такими, якими можна було скористатися⁴².

Використання перископних антен дозволяло, залишаючись на перископній глибині, приймати радіоповідомлення від розвідувальної авіації, що, правда, користування антеною обмежувалося хвилюванням моря, а дальність прийому на перископні і висувні антени навіть за найсприятливіших умов не перевищувала 110 миль, що, як правило, у кілька разів було менше відстані до баз у кавказьких портах. Відтак зв'язок з ними в підводному положенні не забезпечувався⁴³.

Натомість, відсутність перископних антен на інших човнах в умовах активності авіації противника не дозволяла їм удень вчасно приймати наведення від розвідувальної авіації флоту, через що «М-35» (ст. л-т В. Про-

коф'ев) між 14 і 22 квітня пропустив чотири конвої. Невдала діяльність «М-35» на дальніх підходах до Констанци (29.04–14.05) була зумовлена низькою імовірністю зустрічі із цілями без наведення⁴⁴.

Увечері 22 квітня 1944 р. на підходах до Констанци, використовуючи дані повітряної розвідки, «М-111» (капітан-лейтенант М. Хом'яков) здійснив атаку ворожого конвою, що прямував із Севастополя. Проте унаслідок виходу обох торпед після залпу на поверхню, що демаскувало човен, ціль змогла вчасно ухилитися. Пізно ввечері 4 травня човен, за наведенням штабом бригади, який ретранслював дані від літаків-розвідників, атакував німецький конвой «Flaider», проте, унаслідок несправності матеріальної частини атака виявилася невдалою⁴⁵.

Поряд з тим, однією із суттєвих причин низької ефективності дій підводних човнів стала пасивність командирів, які не прагнули використати дані повітряної розвідки для пошуку цілей. Так, за час Кримської операції обидва підводні човни типу «М» серії VI біс – «М-54» (капітан 3 рангу О. Ніколаєв) та «М-55» (капітан 3 рангу Е. Бродський) не здійснили жодної торпедної атаки⁴⁶.

Варто зазначити, що досить часто у радянській історіографії мав місце необ'єктивний підхід при проведенні аналізу дій підводних човнів. Так, досліджуючи розвиток військово-морського мистецтва під час ведення воєнних дій у ході проведення Кримської наступальної операції, В. Ачкасов і М. Павлович свідчать, що протягом всієї операції підводні човни мали бойове зіткнення з 53-ма конвоями (близько 230 кораблів і суден), під час яких було здійснено 25 торпедних атак (62% за 1944 р.), більша частина яких здійснювалася вночі, у надводному положенні, а в деяких випадках була використана артилерія. За їх даними, було знищено 8 транспортних суден і 5 кораблів охорони, пошкоджено 2 транспорти і бойовий корабель противника⁴⁷. Такі ж дані наводить М. Павлович⁴⁸, додаючи, що потоплення ще 9 кораблів і суден та пошкодження ще одного судна вважається не зовсім достовірним, загалом підкреслюючи особливу важливість ролі підводних човнів під час Кримської операції. М. В'юненко стверджує, що за період операції підводні човни ЧФ потопили 6 німецьких транспортів і 2 пошкодили⁴⁹.

Л. Ємельянов у своїй монографії охарактеризував бойові дії підводних сил в операції як виключно напружені: за 28 діб було виконано 50 торпедних атак, потоплено 23(!) транспорти противника (52 482 брт). Автор зазначає, що найбільшого успіху досягнув підводний човен Щ-201 «Сазан» (капітан-лейтенант П.І. Парамошкін), на рахунку якого було п'ять потоплених транспортів противника (12 540 брт)⁵⁰. Насправді корабель, незважаючи на численні «косметичні» ремонти, був суттєво зношеним, що підтвердилося поломкою зенітного перископу відразу ж після виходу з бази, і який з початку походу 19 квітня впродовж тривалого часу жодного разу не зміг вийти в атаку, хоча контактів з противником було удосталь. Перший раз

«Щ-201» стріляла зранку 6 травня, але випущені ним неконтактні торпеди вибухнули, не досягнувши німецького транспорту «КТ-26». Аналогічно завершилася атака конвою «Astra» 11 травня. В обох випадках човен контратакувався силами протичовнової оборони (далі – ПЧО) противника, причому у другому випадку на ньому було порушене центрування лінії валу, утворилися тріщини у паливних цистернах № 4 і 5, отримали uszkodження ехолот та інші механізми і прилади. Завдяки наполегливості командира, який прийняв рішення залишатися на позиції, «Щ-201», скориставшись даними, отриманими від «М-62», 12 травня в районі м. Олінька атакував важко пошкоджений радянською авіацією транспорт «Tissa», буксирований німецьким тральщиком «R-196», проте знову передчасно вибухнули торпеди з неконтактними підривачами, що ледве не призвело до пошкодження човна. І тільки увечері двома останніми торпедами човен пошкодив велику десантну баржу противника (ВДБ) «F-568»⁵¹ і, ймовірно, потопив транспорт «Geiserix» (1309 т), раніше пошкоджений авіацією⁵². Хоча, за сучасними оцінками, у 17 бойових походах останній був єдиним результативним. Проте, оскільки в рапортах командирів зазначалося, що «Сазан» потопив 6 і пошкодив 2 судна противника, 5 листопада 1944 року човен був нагороджений орденом Червоного Прапора⁵³.

«Щ-202» «Сельдь» (капітан-лейтенант М. Леонов) у своєму останньому бойовому поході (18.04–11.05) під час Кримської операції зранку 28 квітня атакував німецький конвой (2 транспорти, 4 сторожові катери⁵⁴), але унаслідок промаху торпеди пройшли повз транспорт «Lola», після чого човен зазнав атаки у відповідь з боку охорони конвою і отримав легкі uszkodження. 6 травня зірвалися дві атаки, а 7 травня торпеди не влучили у ВДБ. Надвечір 8 травня Леонов виявив караван у складі трьох буксирів з річковими баржами, три ВДБ і два пороми типу «Ziebel»⁵⁵. Провівши дві атаки для впевненості, «Щ-202» все ж таки добився успіху. До недавнього часу вважалося, що ним був потоплений німецький ліхтер «Elbe-5»⁵⁶, але згідно німецьких документів достовірно був потоплений пошкоджений у районі м. Херсонес теплохід «Budapesht», який ішов за буксиром «Lobau». Витративши весь боєзапас, «Щ-202» повернувся до Батумі⁵⁷.

Як уже зазначалося, відсутність необхідних запчастин та більш нового обладнання суттєво знижувало результативність дій човнів. Так, під час післяремонтного тривалого бойового походу (20.03–23.04) «Щ-215» (капітан 3 рангу М. Грешилов) на комунікації м. Тарханкут – м. Олінька, човен, не маючи перископної антени ВАН-ПЗ, отримував інформацію авіарозвідки тільки вночі, під час зарядки акумуляторних батарей, і зі значним запізненням, що робило ймовірність зустрічі з конвоями дуже низькою. Відтак, командирю така можливість усміхнулася лише 16 квітня. Але судно «Lola» змогло ухилитися від залпу, проведеного з півтора мильної дистанції. Німецькі контратаки, проведені у відповідь, не пошкодили човен, але його технічний стан був таким, що, незважаючи на початок операції з визволення Криму, командування було змушене спрямувати «Щ-215» в док⁵⁸.

Аналізуючи дії підводних човнів під час Кримської операції, радянська історіографія значно перебільшувала успіхи, використовуючи з низки причин не завжди достовірні дані. Так, характеризуючи дії підводного човна «М-111» (капітан-лейтенант М. Хом'яков), Л. Ємельянов указує, що, отримавши безпосередньо від літаків 30 радіограм про дані повітряної розвідки, човен знищив чотири цілі противника: два транспорти і два тральщики⁵⁹. За останніми уточненими даними, «М-111» щонайменше двічі, 22 квітня і 4 травня, атакував конвої за даними авіації, при цьому у першому випадку в двоторпедному залпі на південь від м. Олінька допустив промах по транспорту «Хантен», в іншому – поблизу м. Херсонес потопив корабель ПЧО «Uj-2313»⁶⁰. М. Морозов же зазначає, що в першому випадку «М-111», за даними авіації, безуспішно атакував румунський транспорт «Ardial» (5000 т), в іншому – транспорт «Tissa» (1500 т)⁶¹.

«М-62» (капітан-лейтенант М. Малишев), отримавши 48 радіограм від літаків, неодноразово виходячи на курс конвоїв противника західніше від м. Херсонес⁶², провів тільки дві торпедні атаки і доповів про потоплення 3 травня транспорту, що не підтвердилося, а вдруге, у тому ж районі, допустив промах⁶³.

Л. Ємельянов, говорячи про начебто вдалий вихід на курс противника за даними авіації «С-31» (капітан-лейтенант М. Белоруков)⁶⁴, результатів атаки не називає. Фактично на схід від Констанци човен виявив ворожий конвой у складі транспорту і двох сторожових катерів, але застосувати зброю не зміг⁶⁵.

Часткового успіху добився підводний мінний загороджувач «Л-4» (капітан 3 рангу Є. Поляков), який, діючи в ударному варіанті, прийнявши відомості від літака-розвідника, 11 травня вийшов на курс конвою у складі транспорту, двох есмінців і двох сторожових катерів у районі на схід від Мангалії. Результатом чотириторпедного залпу стало пошкодження транспорту «Friderix» (7327 брт)⁶⁶ зі складу конвою «Flige», що призвело до його відбуксування до Констанци та зниження можливості конвою на 10 тис. осіб⁶⁷.

Залишаються спірними перемоги «А-5» (капітан-лейтенант В. Матвеев), який за одними даними потопив 12 травня достовірно моторну шхуну «Seepferd» № 0-27 та пошкоджений авіацією румунський транспорт «Dugstor»⁶⁸, за іншими – усі п'ять його атак у період з 11 квітня по 12 травня виявилися безуспішними⁶⁹. Наприклад, човен 22 квітня виявив конвой за даними «М-111», але не зміг вчасно зайняти позицію для стрільби⁷⁰.

Таким чином, сучасні дослідження⁷¹ спростовують наведені результати дій радянських підводних човнів на Чорному морі, вважаючи їх значно завищеними. Так, С. Жупанін підтверджує лише 7 потоплених і 2 пошкоджених судна⁷². За останніми даними, під час дій на ворожих комунікаціях під час Кримської наступальної операції у 26 торпедних атаках підводники домоглися тільки двох [!? – С.С.] влучень, та й ті не призвели до загибелі

цілей. Щоправда, згаданий танкер «Friderix», пошкоджений 11 травня «Л-4»⁷³, до закінчення воєнних дій до ладу не був введений, так що можна вважати його знищеним. Другою ціллю стала пошкоджена авіацією десантна баржа «F-130», покинута екіпажем, яку 12 травня потопив артилерією «С-33»⁷⁴. До цього з певною засторогою можна додати пошкодження «Щ-201» великої десантної баржі противника (ВДБ) «F-568»⁷⁵ і, ймовірно, потоплення транспорту «Geiserix» (1309 т), раніше пошкоджений авіацією⁷⁶. Також з певним рівнем імовірності до цих результатів можна додати потоплення «Щ-202» пошкодженого авіацією у районі м. Херсонес теплохода «Budapesht»⁷⁷.

Загалом, противником під час операції «Adler» з евакуації сил з Криму у квітні 1944 р. був проведений 141 ворожий конвой (утричі більше, ніж у березні), а впродовж двадцяти днів травня – 110 (усього – 251 конвой), у яких для евакуації тільки живої сили зі стрілецькою зброєю (усього близько 125 000 німецьких та румунських військовослужбовців, які перебували в Криму за станом на 20 квітня), до 12 травня було евакуйовано морським та повітряним шляхом понад 116 000 осіб⁷⁸) противник використав 72 середніх і малих транспорти, 130 самохідних і стільки ж несамохідних барж, 150 буксирів і значну кількість малих плавзасобів⁷⁹.

Радянське інформбюро у своєму повідомленні про підсумки Кримської наступальної операції Червоної Армії за 12 травня 1944 р. зазначало, що авіацією і кораблями Чорноморського флоту у період з 8 квітня по 12 травня потоплено з військами і військкоми вантажами противника: транспортів – 69, швидкохідних десантних барж – 56, сторожових кораблів – 2, канонерських човнів – 2, тральщиків – 3, сторожових катерів – 27 та інших суден – 32. Усього потоплено за цей час 191 судно різного тоннажу⁸⁰.

У підсумку, під час Кримської операції всі підводні човни так чи інакше мали контакт із супротивником. Вони здійснили 26 спроб атакувати конвої торпедами – понад 60% усіх атак, проведених ними у 1944 р.⁸¹. Проте, унаслідок недостатнього рівня бойової підготовки екіпажів, і перш за все, командирів⁸² недостатньої кількості підводних човнів через віддаленість баз (порти Кавказу), вироблення ресурсу і обмежених можливостей ремонтної бази, що не дозволило під час операції забезпечити масованість їх застосування; низького рівня навігаційно-гідрографічного та інших видів оперативного і бойового забезпечення; недостатнього, незважаючи на вжиті заходи, рівня взаємодії човнів з іншими силами, передусім, з авіацією, недоліків в управлінні силами, ефективність дій підводних човнів під час Кримської операції 9 квітня – 12 травня 1944 р. ми змушені визнати практично нульовими, порівнюючи із завданими противнику втратами авіацією та іншими силами флоту – 76 кораблів та суден⁸³. Крім того, у період 11–24 квітня під час дій на ворожих комунікаціях в районі м. Тарханкут загинув човен «Л-6» (капітан 3 рангу Б. Грем'яко)⁸⁴.

Таким чином, для боротьби з комунікаціями противника під час Кримської наступальної операції застосовувалися різноманітні сили флоту, що мало

б забезпечити вплив на противника безперервно на всю глибину його комунікацій. Незважаючи на те, що під час операції ворожі морські сполучення були суттєво порушені, перервати їх не вдалося через, по-перше, брак сил, зокрема, малу кількість боєготових підводних човнів, що було викликано обмеженими ремонтними можливостями та збоями у матеріально-технічному забезпеченні. Це, у поєднанні з недоліками в оперативних розрахунках та низькою тактичною підготовкою командирів, суттєво знижувало частоту і тривалість використання підводних човнів на ворожих комунікаціях⁸⁵.

По-друге, значна віддаленість пунктів базування човнів призводила до значної витрати частки їх автономності на розгортання у райони бойового призначення та на зворотній шлях.

По-третє, оскільки підводні човни на той час мали менші, ніж надводні кораблі й авіація, пошукові можливості, одним з найважливіших чинників, що визначав ефективність їх дій на морських комунікаціях противника, стало наведення човнів за даними повітряної розвідки. У той же час точність розвідки, особливо точне знання розвідником свого місця, а отже, і місця противника, і, разом з тим, правильне розпізнавання виявлених у морі ворожих кораблів і транспортів, визначенні їх елементів руху, залишалося вузьким місцем до закінчення ведення бойових дій, що, разом зі слабкою нічною розвідкою⁸⁶ та технічними можливостями ведення радіообміну між літаками, катерами і човнами, значно знижували ефективність дій човнів.

По-четверте, підводні човни ЧФ діяли в умовах потужної протичовнової оборони, що перешкоджало виходу човнів в атаку та призводило до отримання ними ушкоджень або загибелі.

По-п'яте, у край негативно на ефективність атак підводних човнів та й морально-психологічний стан екіпажів загалом впливала низька надійність неконтактних торпед, які часто передчасно вибухали, не дійшовши до цілі. У значній мірі, це, вочевидь, призводило ще й до неправильного обліку перемог, коли передчасний вибух торпеди сприймався як влучення в ціль.

У підсумку, зазначені чинники не дозволили з очікуваною ефективністю застосувати підводні човни для боротьби на комунікаціях противника на Чорному морі під час Кримської наступальної операції радянських військ 8 квітня – 12 травня 1944 року.

¹ Павлович Н.Б. Развитие тактики военно-морского флота. – Ч. IV: (Вторая мировая война). – М., 1990. – С. 333.

² Мещеряков Б. Отечественное военно-морское искусство в действиях по нарушению морских коммуникаций в Великой Отечественной войне // <http://flot.com/science/view/communication.htm>.

³ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. Советский подводный флот 1922–1945 гг.: О подводных лодках и подводниках. – М., 2006. – С. 581, 584.

⁴ Боевой Устав Морских Сил РККА 1937 г. (БУ МС 37) // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://beta.belostokskaya.ru/index.php?option=comcontent&view=article&id=107:2009-08-10-11-09-44&catid=37:2009-05-26-02-04-08&Itemid=58>.

⁵ *Вьюненко Н.П.* Черноморский флот в годы Великой Отечественной войны. – М., 1957. – С. 296–297.

⁶ Там же. – С. 302.

⁷ *Широкорад А.Б.* Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. – М., 2007. – С. 440–441.

⁸ *Емельянов Л.А.* Советские подводные лодки в Великой Отечественной войне. – М., 1981. – С. 110; *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Подводные силы Черноморского флота. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Севастополь, 2012. – С. 110; *Павлович Н.Б.* Развитие тактики военно-морского флота. – С. 332.

⁹ *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Подводные силы Черноморского флота. – С. 110.

¹⁰ *Жупанин С.О.* Подводные лодки Черноморского флота в Крымской операции 1943–1944 гг. // Былые годы. – 2009. – № 4 (14). – С. 71.

¹¹ Боевой путь советского Военно-Морского Флота / Предисл. С. Горшкова. – 3-е изд., доп. – М., 1974. – С. 380.

¹² *Вьюненко Н.П.* Черноморский флот в годы Великой Отечественной войны. – С. 302.

¹³ Боевой путь... – С. 380.

¹⁴ *Доценко В.Д.* История военно-морского искусства. – Т. II: Боевые действия флотов. – М., 2005. – С. 554–555.

¹⁵ *Емельянов Л.А.* Советские подводные лодки в Великой Отечественной войне. – С. 111.

¹⁶ *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Указ. соч. – С. 111.

¹⁷ *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. – М., 2010. – С. 252.

¹⁸ *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Подводные силы Черноморского флота. – С. 112; *Платонов А.В.* Борьба за господство на Черном море. – С. 251.

¹⁹ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. – М., 1973. – С. 312–313.

²⁰ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М., 1961. – С. 645.

²¹ *Емельянов Л.А.* Указ. соч. – С. 111.

²² *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Указ. соч. – С. 113.

²³ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Указ. соч. – С. 314.

²⁴ *Ванеев Г.И.* Черноморцы в Великой Отечественной войне. – М., 1978. – С. 339.

²⁵ *Ванеев Г.И.* Черноморцы в Великой Отечественной войне. – С. 339; *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Подводные силы Черноморского флота. – С. 112.

²⁶ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Советское военно-морское искусство... – С. 314; *Жупанин С.О.* Подводные лодки Черноморского флота в Крымской операции 1943–1944 гг. – С. 71.

²⁷ *Захар В.Р., Ничик Ю.М.* Указ. соч. – С. 112.

²⁸ *Вьюненко Н.П.* Указ. соч. – С. 321.

²⁹ *Емельянов Л.А.* Указ. соч. – С. 111.

³⁰ *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Советское военно-морское искусство... – С. 314; *Жупанин С.О.* Подводные лодки Черноморского флота в Крымской операции 1943–1944 гг. – С. 71.

³¹ *Емельянов Л.А.* Указ. соч. – С. 111.

³² *Ачкасов В.И., Павлович Н.Б.* Указ. соч. – С. 314.

- ³³ Захар В.Р., Ничик Ю.М. Указ. соч. – С. 112.
- ³⁴ Жупанин С.О. Указ. соч. – С. 71.
- ³⁵ Вьюненко Н.П. Указ. соч. – С. 317.
- ³⁶ Краснознаменный Черноморский флот. – М., 1979. – С. 242.
- ³⁷ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Указ. соч. – С. 314.
- ³⁸ История военно-морского искусства. Учебник. – Л., 1980. – С. 41.
- ³⁹ Ванеев Г.И. Черноморцы в Великой Отечественной войне. – С. 339; Захар В.Р., Ничик Ю.М. Подводные силы Черноморского флота. – С. 113.
- ⁴⁰ Захар В.Р., Ничик Ю.М. Подводные силы Черноморского флота. – С. 113; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 252.
- ⁴¹ Ванеев Г.И. Черноморцы в Великой Отечественной войне. – С. 339; Захар В.Р., Ничик Ю.М. Подводные силы Черноморского флота. – С. 113.
- ⁴² Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 252.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Месь» Сталина. Советские подводные лодки типа М.–М., 2010. – С. 133.
- ⁴⁵ Там же. – С. 152–153.
- ⁴⁶ Там же. – С. 113.
- ⁴⁷ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Указ. соч. – С. 314.
- ⁴⁸ Павлович Н.Б. Указ. соч. – С. 332–333.
- ⁴⁹ Вьюненко Н.П. Указ. соч. – С. 321.
- ⁵⁰ Емельянов Л.А. Указ. соч. – С. 111.
- ⁵¹ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Щуки». Легенды Советского подводного флота. – С. 111.
- ⁵² Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 44.
- ⁵³ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Щуки». Легенды Советского подводного флота. – С. 111.
- ⁵⁴ Платонов А.В. Советские боевые корабли 1941–1945 гг. – Ч. III: Подводные лодки. – СПб., 1996. – С. 45.
- ⁵⁵ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Щуки». Легенды Советского подводного флота. – С. 112.
- ⁵⁶ Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 45.
- ⁵⁷ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Щуки». Легенды Советского подводного флота. – С. 112.
- ⁵⁸ Там же. – С. 135.
- ⁵⁹ Емельянов Л.А. Указ. соч. – С. 112.
- ⁶⁰ Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 152.
- ⁶¹ Морозов М. Подводные лодки ВМФ СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Летопись боевых походов. – Ч. II: Черноморский флот. – М., 2003. – С. 44.
- ⁶² Емельянов Л.А. Указ. соч. – С. 112.
- ⁶³ Морозов М. Подводные лодки ВМФ СССР. – С. 42; Платонов А.В. Советские боевые корабли 1941–1945 гг. – С. 103.
- ⁶⁴ Емельянов Л.А. Указ. соч. – С. 112.
- ⁶⁵ Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 252; Его же. Советские боевые корабли 1941–1945 гг. – С. 78.
- ⁶⁶ Емельянов Л.А. Советские подводные лодки в Великой Отечественной войне. – С. 112; Платонов А.В. Советские боевые корабли 1941–1945 гг. – С. 128.
- ⁶⁷ Широкопад А.Б. Указ. соч. – С. 447.
- ⁶⁸ Платонов А.В. Советские боевые корабли 1941–1945 гг. – С. 128; Широкопад А.Б. Указ. соч. – С. 449.

⁶⁹ Морозов М. Подводные лодки ВМФ СССР... – С. 41–42.

⁷⁰ Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 252.

⁷¹ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Щуки». Легенды Советского подводного флота.; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – 464 с.; Платонов А.В., Лурье В.М. Анализ эффективности советских подводных лодок в Великой Отечественной войне // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://topwar.ru/35704-analiz-effektivnosti-sovetskih-podvodnyh-lodok-v-velikoy-otechestvennoy-voyne.html>.

⁷² Жупанин С.О. Подводные лодки Черноморского флота в Крымской операции 1943–1944 гг. – С. 72.

⁷³ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Мечь» Сталина. Советские подводные лодки типа М. – С. 145.

⁷⁴ Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 253.

⁷⁵ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Мечь» Сталина. Советские подводные лодки типа М. – С. 111.

⁷⁶ Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С.44.

⁷⁷ Морозов М.Э., Кулагин К.Л. «Мечь» Сталина. Советские подводные лодки типа М. – С. 112.

⁷⁸ Дёниц К. Десять лет и двадцать дней. Воспоминания главнокомандующего военно-морскими силами Германии. 1935–1945 гг. / Пер. с англ. С. В. Лисогорского. – М., 2004. – С. 394.

⁷⁹ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Указ. соч. – С. 312–313.

⁸⁰ Крым в период Великой Отечественной войны: Сборник документов и материалов / Сост. И.П. Кондранов, А.А. Степанова. – Симферополь, 1973. – 494 с.

⁸¹ Ванев Г.И. Черноморцы в Великой Отечественной войне. – М., 1978. – С. 339.

⁸² Платонов А.В. Советские боевые корабли 1941–1945 гг.– С. 252–253.

⁸³ Лаврентьев Н.М. и др. Авиация ВМФ в Великой Отечественной войне – М., 1983. [Книга на сайте:] http://militera.lib.ru/h/0/one/vvs_vmf.rar; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 530–531.

⁸⁴ Морозов М. Подводные лодки ВМФ СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. ... – Ч. II: Черноморский флот. – С. 22–23; Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. – С. 253; Платонов А.В. Советские боевые корабли 1941–1945 гг. – С. 129.

⁸⁵ История военно-морского искусства. Учебник / А.М. Гаккель, А.Н. Замчалов, К.В. Пензин. – Л., 1980. – С. 42.

⁸⁶ Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Указ. соч. – С. 324.

Соколюк Сергей (г. Киев)

Кандидат исторических наук,
доцент Национального университета обороны Украины
имени Ивана Черняховского

Действия подводных лодок Черноморского флота на коммуникациях противника в ходе Крымской наступательной операции (8 апреля – 12 мая 1944 г.)

Рассматривается участие подводных лодок в действиях сил Черноморского флота на коммуникациях противника в ходе Крымской наступательной операции советских войск весной 1944 г.

Ключевые слова: подводные силы, коммуникации, взаимодействие, эвакуация, боевые действия, автономность.

Sokoljuk Sergey (Kyiv)

Candidate of History,

Associate Professor Department

National Defense University of Ukraine Ivan Chernyakhovskiy

Actions of submarine forces of the Black Sea fleet are on communications of opponent during the Crimean offensive operation (on April, 8 – on May, 12 1944)

Investigated of the process of participating submarines in Black Sea Fleet operations forces on enemy communications during the Crimean offensive of Soviet troops in the spring of 1944.

Keywords: submarine forces, communications, cooperation, evacuation, battle actions, cruising.

Головченко Володимир (м. Київ)

Доктор політичних наук, професор,

старший науковий співробітник

Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 947.7. (947.22) (575.1)

ДЕПОРТАЦІЯ НАРОДІВ КРИМУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНІЗМУ

Розглядаються історико-політичні й міжнародні підстави депортації кримськотатарського й інших народів Криму на завершальному етапі Другої світової війни; особливу увагу приділено з'ясуванню репресивної сутності національної політики сталінізму.

Ключові слова: депортація, ідеологія, колабораціонізм, національний патріотизм, окупація.

Друга світова війна, як відомо, змусила Й. Сталіна і кремлівське керівництво допустити в більших масштабах російський і український національний патріотизм. Як слушно зазначав видатний український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький у статті «Новий Переяслав», опублікованій влітку 1956 р. в паризькій «Культурі»^{*}, «з трьох великих таборів, заплутаних у війну, – Німеччина, західні демократії, совети – найбільше зрозуміння до української справи та її динамічних можливостей виявили, безперечно, ці останні. Тільки дякуючи пасивності інших потуг, що з них жодна не додумалася до того, щоб капіталізувати українську проблему, власне смертельний ворог України дістав змогу вигравати українську карту, здобуваючи цим... морального престижу „визвольника” України з-під нацистської окупації»¹.

Але якщо український патріотизм був суворо дозованим і вже наприкінці війни фактично засуджений офіційною ідеологією, то культивування російського патріотизму стало нормою життя. 18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти радянської республіки часів українізації й один із лідерів боротьбистів О. Шумський в листі до Й. Сталіна з Красноярська, де він перебував на засланні, висловив рішучий протест проти «нового курсу національної полі-

^{*} Польський інтелектуальний щомісячник, який видавався в Римі й Парижі впродовж 1947–2000 рр. публіцистом Єжи Гедройцем. Пропагував потребу визнання повоєнних східних кордонів Польщі й підтримки ідеї державної незалежності України, Білорусі та Литви.

тики, курсу російської великодержавної політики», проти «вихвалювання героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова». О. Шумський стверджував, що «політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на „старшинстві” одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їхній союз і рівність»².

Російський акцент істотно посилювався в національній історії народів СРСР, зокрема, в історії України «найменше зло» переходу Війська Запорозького під опіку Московського царства, як трактувалися драматичні події 1654 р. ще напередодні Другої світової війни, поступово почали замінити поняттям «абсолютне добро»*. А виступаючи 24 травня 1945 р. в Кремлі на прийомі на честь командуючих військами Червоної армії, Й. Сталін проголосив тост «за здоров'я російського народу», що «заслужив у... війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів»³.

Саме теза про «найвизначніший народ серед народів Радянського Союзу» була покладена в основу всієї повоєнної радянської ідеології. Відбувся, за словами О. Шумського, «розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін.». Послідовно, відкрито чи завуальовано підкреслювалась роль російського народу як «старшого брата», вищість російської культури, що давала можливість прилучитись до найважливіших досягнень світової цивілізації. Тож, відповідно, входження неросійських народів до складу Росії оцінювалось як акт прогресивний.

Особливо агресивно нова інтерпретація історії народів СРСР насаджувалася в Україні. Уже через кілька місяців після промови Й. Сталіна в Москві М. Хрущов, як голова Раднаркому УРСР, виступаючи на урочистостях із приводу річниці визволення України від гітлерівських загарбників, говорив не тільки про «старшинство» російського народу над українським і про допомогу «молодшому» українському народові, а й про вдячність українського народу російському «за його ясний розум, стійкість і терпіння»⁴. Цілеспрямована кампанія, керована безпосередньо ЦК КП(б)У, розгорнулася проти «неправильного трактування» вузлових питань української історії, передусім Хмельниччини та Кримського ханату.

Щодо кримськотатарського народу визначальною віхою стала його злочинна насильницька депортація з Криму в травні 1944 р. за безпідставними звинуваченнями всього етносу в колабораціонізмі з нацистськими окупантами.

Ще до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР національно-політична ситуація на півострові була досить напруженою: за офіційними даними в

* Ще в томі 39 першого видання «Большой Советской Энциклопедии», який вийшов у 1935 р., Б. Хмельницький характеризувався як «зрадник і перший ворог» національно-визвольного руху України, що Переяславським актом посприяв «юридичному оформленню початку колоніального панування Росії над Україною».

Кримській АРСР проживало 558481 росіян (49,6% усього населення), 218179 кримських татар (19,8%), 154120 українців (13,7%), 65452 німців (4,6%), 20652 греків (1,8%) і 15353 болгар (1,4%)⁵. З початком війни кримські татари – дорослі чоловіки разом із представниками інших національностей підлягали мобілізації до Червоної армії. Як зазначалося в доповідній записці заступників наркомів державної безпеки Б. Кобулова й внутрішніх справ І. Серова від 22 квітня 1944 р. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, з Кримської АРСР на той час було призвано близько 40 тис. чол.⁶ З кримських татар були сформовані й численні підпільні групи на окупованій території, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке й Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району та ін.

Секретар Кримського обкому ВКП(б) В. Булатов свого часу наголошував, що переважна більшість кримськотатарського населення лояльно ставилася до радянської влади й після нацистської окупації півострова підтримувала партизанів. Багато кримськотатарських селищ було спалено загарбниками за надання притулку партизанам, зокрема, в с. Кози в січні 1942 р. було розстріляно більше 20-ти мешканців за допомогу червоноармійському десантові в ході невдалої Керченсько-Феодосійської десантної операції. А економічна політика, що проводилася окупантами в Криму й зводилася до вивезення якомога більшої кількості продовольства до Третього райху, спричинила масовий саботаж місцевого селянства. Навесні 1943 р., саме задля його подолання громади були замінені десятидвірками, що пояснювалося нацистською владою нібито прагненням «надати кожному селянинові землю».

Водночас репресії, як і посилена гітлерівська пропаганда, відіграли свою деструктивну роль, причому об'єктом особливого інтересу було кримськотатарське населення з огляду на його стійкий опір «тріумфальній ході» радянської влади в 1917–1920 рр.⁷ Йому, зокрема, було надано низку матеріальних пільг: розширено розміри присадибних ділянок, відкрито мечеті й спеціальні крамниці, надано продовольчу допомогу й запроваджено податкові пільги тощо. Геббельсівська пропаганда запевняла мусульман, ніби «Гітлер – прямий нащадок пророка Мухаммеда», що прийняв іслам із заповітною мрією «визволити мусульманські народи від чужоземного панування».

Нацисти, виставляючи себе «великими друзями» кримських татар, добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність окупаційного режиму. Про витончену політику гітлерівців щодо кримськотатарського населення та їхні методи роботи повідомляв у політбюро ЦК ВКП(б) і вищезгаданий В. Булатов: «На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії й загравання з кримськими татарами, використання буржуазних націоналістів німецькими мерзотниками вдалося деяку їхню частину схилити на свій бік»⁸. На місцях почали створюватися кримськотатарські збройні загони так званої «самооборони». Кримських татар нерідко використовували як провідників у каральних акціях проти радянських партизанів.

Публікації часів горбачовської «перебудови» свідчать про те, ніби в окупаційних підрозділах на півострові налічувалося приблизно понад 20 тис. кримських татар, а серед 3783-х партизанів Криму їх залишилося на початку 1944 р. близько 600 чоловік. Безумовно, що на формуванні військових підрозділів із кримськотатарського населення позначилося те, що ніхто з керівних радянських працівників не був залишений у підпіллі ні з обкому ВКП(б), ні з Раднаркому Кримської АРСР чи з інших обласних центрів.

Про взаємини кримськотатарського населення й радянських партизанів красномовно свідчить протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП(б) від 18 листопада 1942 р. «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів, про заходи з ліквідації цих помилок і посилення політичної роботи серед татарського населення». У ньому поряд із вказівкою про те, що обком більшовицької партії й НКВС Кримської АРСР на час укомплектування партизанських загонів не залишили в підпіллі жодного з керівних обласних працівників і особливо з числа кримських татар, наголошувалося, що «колишній комісар Центру, кандидат у члени бюро обкому ВКП(б) С. Мартинов не впорався з покладеними на нього завданнями, відірвався від керівників партизанських загонів, не знаючи справжнього стану справ, неправильно інформував ОК ВКП(б) щодо поведінки кримських татар. Наявні в розпорядженні ОК ВКП(б) факти свідчать про те, що татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставилося до партизанів, а й активно допомагало їм». На згаданому засіданні було ухвалено рішення «засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз'яснити, що кримські татари в основній своїй масі вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів, як і всі трудящі Криму»⁹.

Однак, із успішним розгортанням Кримської наступальної операції Червоної армії й визволенням Феодосії, Сімферополя та Євпаторії 13 квітня 1944 р. НКВС і КДБ СРСР ухвалили спільну постанову «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Для цього півострів було поділено на сім секторів і виділено 20 тис. військовослужбовців НКВС. До кінця місяця в Кримській АРСР було виявлено 5806 «антирадянськи настроєних елементів», а до середини травня – 8521 чол. У них було вилучено 337 кулеметів, 250 автоматів, 5395 гвинтівок і 2025 гранат.

Таким чином, репресивні дії розглядалися Й. Сталіним і його оточенням як неодмінна умова нормального функціонування й зміцнення радянської влади, а наявність неросійських національностей на окраїнах СРСР ставала вкрай небажаною. Розбиратися ж у тому, хто був «ворогом» і «колабораціоністом», а хто – «своїм» і «патріотом», для кремлівських лідерів не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього в них вистачило б.

Вже 7 травня 1944 р. в доповідній записці Б. Кобулова та І. Серова на ім'я Л. Берії повідомлялося: «Підготовчу роботу з операції вважаємо мож-

ливим закінчити до 18–20 травня, а всю операцію – до 25 травня. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому... 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун і італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя»¹⁰.

Зі свого боку, нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 10 травня в доповіді Й. Сталіну чітко сформулював: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й виходячи з небажаності дальшого проживання їх на прикордонній ділянці Радянського Союзу, НКВС СРСР виносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення усіх татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві – колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві»¹¹.

Наступного дня Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову про виселення кримських татар до Узбецької РСР, 21 травня – про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР, Горьківської, Іванівської, Костромської, Молотовської й Свердловської областей РРФСР, а 29 травня – про виселення кримських татар і греків з Краснодарського краю й Ростовської області. Спершу передбачалося розмістити в Ташкентській, Ферганській, Наманганській, Андижанській, Самаркандській, Кашкадар'їнській і Бухарській областях та Каракалпакській АРСР 70 тис. депортованих, насправді ж цю кількість жертв свавілля Й. Сталіна було перевищено майже втричі.

За остаточними даними НКВС СРСР, впродовж 18–19 травня 1944 р. з Кримської АРСР було депортовано 191014 осіб кримськотатарської національності, причому в ході кампанії з виселення 1137 чол. було заарештовано як «антирадянський елемент», а загалом – 5589 осіб. У кримськотатарського населення каральні органи вилучили 622 кулемети, 13905 гвинтівок, 724 автомати, 49 мінометів, три гармати, 9884 гранати, понад 326 тис. патронів, 16932 міни, 173 кулеметних диски, 6 рацій та ін.¹².

У ході депортації розподіл кримських татар по регіонах, визначених їм для проживання, дещо змінився, зокрема, до Узбецької РСР спрямовувалося 37946 сімей (151083 чол.), до Казахської РСР – 2426 чол., Башкирської АРСР – 284 чол., Якутської РСР – 93 чол., Горьківської області – 679 сімей (2376 чол.), Молотовської – 2342 сім'ї (10 тис. чол.), Свердловської – 902 сім'ї (3591 чол.), Іванівської – 157 сімей (548 чол.), Костромської – 1957 родин (6338 чол.). До Марійської АРСР прибула 2291 родина кримських татар – 9177 осіб, з них 4367 дітей. Крім того, згідно постанови ДКО від 2 червня 1944 р. за підписом Й. Сталіна, з півострова було депортовано 12242 болгарина, 15400 греків, 9621 вірменина, 1119 німців.

Кримський краєзнавець А. Куркчі дійшов висновку, що в дорозі, а також впродовж першої ж зими 1944–1945 рр. загинуло 45% від усієї кількості депортованих: «Ніхто не вів обліку ні загиблим, ні похованим, тільки пам'ять старих людей ще утримує спогади про місця заслань кримських татар»¹³. Поза всіляким сумнівом, примусова депортація народів Криму відбувалася в нелюдських умовах, у довідці про чисельність спецпоселенців за 1944–1945 рр. вказано, що їх загинуло 44125¹⁴. Частка смертності серед депортованих кримських татар, болгар, греків і вірмен становила 19,6%; з них, зазначалося у зведенні лише по Узбецькій РСР за 1944 р., там померло 16052 чол., а за весь 1945 р. – 13183 чол.

Але водночас чисельність кримських татар на спецпоселенні зростала, що пояснювалося як народжуваністю, так і прибуттям їхніх нових нечисленних груп. Так, у січні 1945 р. на станцію Ленінабад Ташкентської залізниці було направлено 150 кримських татар, які перебували в Белгородському профілактично-фільтраційному пункті. Управління МВС Кримської області лише впродовж 1947–1948 рр. виявило з числа репатріантів демобілізованих із радянської армії та реєвакуйованих 2012 чол. (771 чол. кримських татар, 160 – вірмен, 279 – греків, 220 – болгар, 341 – росіян і 140 німців). Разом із ними до місць спецпоселень відбули 893 члени сімей, у т.ч. 750 дітей¹⁵.

Що ж стосується системи управління депортованими кримськими татарами, то варто навести доповідню Л. Берії від 29 травня 1944 р. про прибуття депортованих до Підмосковного вугільного басейну. «У зв'язку з одночасним переселенням татар до Узбецької РСР, – безапеляційно наголошувалося в документі, – вважаю за доцільне прибулих татар утримувати на умовах з мобілізованими свого часу німцями, тобто організованими загонами, на шахтах, з розміщенням і охороною у гуртожитках, ходінням на роботу строем». Нарком внутрішніх справ СРСР дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила й на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну.

Особливо гострою для депортованих залишалася проблема із житлом, на що зверталася увага в наказі Л. Берії від 15 вересня 1945 р.

Таким чином, депортація народів Криму як прояв злочинної сутності національної політики сталінізму стала йому переконливим обвинувальним актом.

¹ Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. Україна в еволюції радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе: В 2 т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 285–317.

² Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 278.

³ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1948. – С. 196–197.

⁴ Радянська Україна. – 1945. – 14 жовтня.

⁵ Крым национальный: Вопросы и ответы. – Вып. 1. – Симферополь, 1988. – С. 72.

⁶ Депортация: Берия докладывает Сталину // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 106.

⁷ *Головченко В.І.* Кримськотатарський національно-визвольний рух: партійний вимір // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2011. – № 5 (55). – С. 260–275.

⁸ *Бугай М.Ф.* Депортація кримських татар у 1944 р. // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 32.

⁹ Там само. – С. 34.

¹⁰ «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений». Л. Берия – И. Сталину / Сост. Бугай Н.Ф. // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 151.

¹¹ Там же. – С. 152.

¹² Депортация: Берия докладывает Сталину // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 107.

¹³ *Куркчи А.* Крымские татары // Отечество: Краеведческий альманах. – Т. 1. – М., 1991. – С. 193–194.

¹⁴ Депортация: Берия докладывает Сталину. – С. 111.

¹⁵ *Бугай М.Ф.* Депортація кримських татар у 1944 р. – С. 40.

Головченко Владимир (г. Киев)

Доктор политических наук, профессор,

старший научный сотрудник

Института международных отношений

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Депортация народов Крыма в контексте национальной политики сталинизма

Рассматриваются историко-политические и международные основания депортации крымскотатарского и других народов Крыма на завершающем этапе Второй мировой войны; особое внимание уделено выяснению репрессивной сущности национальной политики сталинизма.

Ключевые слова: депортация, идеология, коллаборационизм, национальный патриотизм, оккупация.

Holovchenko Volodymyr (Kyiv)

Doctor of Political Sciences, Professor,

Senior Researcher of International Relations

Institute of Kyiv National Taras Shevchenko University

Deportation of the Crimean peoples as an evidence of national policies criminal essence of Stalinism

Discusses the historical-political and international bases of deportation of Crimean Tatar and other Crimean peoples in the final stages of World War II; special attention is paid to the elucidation of the repressive nature of the national policy of Stalinism.

Keywords: deportation, ideology, collaborationism, national patriotism, occupation.

Кульчицький Станіслав (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор

завідувач відділу

Інституту історії України НАН України

УДК 94(477)341.223.12(474.75).000.32

ВХОДЖЕННЯ КРИМУ ДО СКЛАДУ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

В запропонованій розвідці розглядається ситуація, яка склалася в соціальній сфері та господарському комплексі Кримського півострова на середину 1950-х років, розкриваються політичні мотиви та чинники, що обумовили ухвалення 25 квітня 1954 р. Верховною Радою СРСР закону «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР».

Ключові слова: *Кримський півострів, російсько-українські відносини, концепція «царського подарунку», акт передачі Кримської області Українській РСР.*

Акт передачі Криму до складу УРСР на сьогодні є одним з чи найбільш заангажованих та політично спекулятивних питань. Запит державної влади на підведення псевдонаукового підґрунтя під експансіоністські плани Кремля впродовж усіх років незалежності був колосальним: питання неодноразово ставало своєрідним каменем спотикання в російсько-українських відносинах, спричинивши їхнє загострення в 1992, 1993, 1995, 1996 та 1997 рр. Врешті гострота ситуації дещо зменшилася з підписанням та подальшою ратифікацією Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією¹. Та попри те, що всі питання навколо передачі Криму та міста Севастополя на той час вважалися вирішеними на вищому державному рівні, «розмови» навколо хрущовського царського подарунку не припинялися. За цей час «багато хто з російських політиків зробив собі кар'єру, відстоюючи версію незаконності»² акту передачі Криму до складу УРСР. Серйозні ж наукові дискусії навколо проблеми суттєво підважувалися тим фактом, що доступ істориків до архівних матеріалів, що стосуються цього дратівливого питання, за останні десятиліття був істотно обмежений. Натомість інформаційне середовище зашлаковується сумнівними відомостями, а то й очевидним фальсифікатом.

Отже, питання передачі Криму вкотре перемістилося на передній фронт ідеологічної боротьби, втім, набір міфів, навколо яких точиться суперечка, залишається стабільним. Насамперед йдеться про неправомірність передачі Криму до складу УРСР. По-друге, наголошується на волюнтаризмі М. Хру-

щова, який начебто зробив Україні «царський подарунок» без будь-яких підстав. По-третє, замовчується роль України у відновленні Криму: на час передачі – однієї з найбільш непоказних ділянок радянського господарства.

Використовуючи укорінені в свідомості повоєнних поколінь колишніх радянських громадян стереотипи про Крим – всесоюзну здравницю, прекрасну і дешеву, державна пропаганда РФ цілком оминає той факт, що на момент передачі півострів за основними своїми соціально-економічними та соціогуманітарними показниками був скоріше занедбаною провінційною глибинкою, аніж омріяним курортом.

Заступник голови РНК РРФСР А. Гриценко в листі до Г. Маленкова і О. Косигіна повідомляв після звільнення Криму, що його населення не перевищує 633 тис. осіб (за переписом 1939 р. воно дорівнювало 1 126 тис.)³. Майже двократне зменшення населення пояснювалося багатьма причинами. У 1941 р., як вже зазначалося, Й. Сталін розпорядився вислати з півострова 63,4 тис. німців. Під час окупації жертвами нацистів стали понад 133 тис. місцевих жителів. До Німеччини на примусові роботи було вивезено 85,5 тис. молоді⁴. Десятки тисяч кримчан загинули на фронтах війни, десятки тисяч були евакуйовані в радянський тил. Додатковим демографічним ударом стала масштабна (понад 240 тис. осіб) депортація 1944 р.

Якщо до війни у Севастополі і Керчі проживало понад 100 тис. громадян, то після втечі окупантів у першому з названих міст залишилося 1019, а в другому – 11 мешканців. На початку 1945 р. в семи з 26 сільських районів населення майже не залишилося⁵. За даними М. Максименка, кількість працездатних осіб в колгоспах і радгоспах скоротилася на три 3/5⁶.

Відчутне зростання населення півострова відбулося в 1944 р., коли з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської), а також з чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян⁷. Десятки тисяч переселенців поселилися в Кримській області у перші повоєнні роки. Однак до початку 1950 р. більше половини (56,6%) з них покинули негостинний для них Крим⁸. Становище майже не покращилося в наступні роки. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна, протягом 1950–1953 рр. до Криму переселилося 11974 родини, а залишила його 3071 родина⁹.

Реальне становище кримських здравниць було віддзеркалене в поданні Центральному Комітету КПРС від 8 вересня 1954 р. за підписом секретаря ЦК КПУ О. Кириченка. В ньому, зокрема, йдеться про те, що в таких курортних центрах, як Ялта, Євпаторія, Алушта, Алушка, Гурзуф, Гаспра, Корейз, Місхор та Симеїз, відчувається гостра нестача питної води. Влітку відпочивальники замість 300–400 літрів води (згідно із санітарними нормами) мають задовольнятися 50 літрами на добу. Ще гіршим є становище з водопостачанням місцевого населення. В Євпаторії та Алушті відсутня каналізація, решта каналізаційних споруд, побудованих наприкінці XIX ст., зі

своїм завданням не справляються, внаслідок чого нечистоти забруднюють прибережну зону. Це, у свою чергу, ускладнює епідеміологічну ситуацію. Не менше проблем у транспортній системі: не відповідає потребам магістраль Сімферополь–Ялта–Севастополь, трамвайна мережа Євпаторії. По десяти роках з часу закінчення війни далекі від відновлення електромережі, вулиці належним чином не освітлюються, не відновлена довоєнна чисельність місць у готелях, відзначається гостра потреба в банях¹⁰.

Вичерпний аналіз стану кримського господарства, перспектив його розвитку та зусиль, необхідних для цього, містить розлога «Довідка до проекту постанови Ради Міністрів РСРС «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області, Української РСР». Для того, аби проілюструвати тогочасні проблеми, достатньо навести дані по галузях харчової промисловості: по відношенню до 1940 р. вилов риби складав 88%, виготовлення консервів – 87%, цигарок – 58%, виробництво виноградного вина – 71%, макаронних виробів 85%, хлібобулочних виробів – 73%, видобуток солі – 51%. В 9-ти районах області не було районних лікарень. Школи півострова працювали в дві зміни, в м. Джанкой – чотири школи працювали в три зміни. Більшість сільських шкіл розміщувалася в переобладнаних приміщеннях, непридатних для навчальних цілей. В післявоєнний час в області було побудовано лише 3 дитячих садки (до війни їх було 60). Впродовж війни були зруйновані всі культурно-просвітні установи, їхня відбудова у повоєнний час за рахунок бюджету не здійснювалася¹¹.

Плачевне становище півострова не було дивиною для вищого радянсько-партійного керівництва. Журналіст О. Аджубей, який у вересні 1953 р. супроводжував щойно обраного на пост першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова в поїзді по Криму, згодом згадував: «Більш за все Микиту Сергійовича вразили і схвилювали натовпи переселенців... Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу “приїхали”, а вони кричали “нас пригнали” – звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: “Капуста тут не росте, капуста в’яне”»¹².

Після зустрічей з переселенцями М. Хрущов вилетів до Києва, хоч і не планував цього раніше. Зустрівшись з українськими керівниками, він наполягав на посиленні переселенського руху до Криму. «Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю», – говорив він¹³. Уже з 1953 р. переселенський рух до Криму з України збільшився, а з Росії послабився¹⁴. Втім, М. Хрущов виношував й більш радикальне розв’язання кримської проблеми.

Юридична сторона передачі Кримської області до складу радянської України свого часу вичерпно була проаналізована О. Копиленком¹⁵. Події розвивалися хоча й швидко, але в чітко встановленій послідовності. 5 лютого 1954 р. Рада Міністрів Російської Федерації ухвалила постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Мотиви передачі значної частки території Російської Федерації викладалися звично у площині інтересів соціально-економічного розвитку території, що передавалася: «Враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки та тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Рада Міністрів РРФСР ухвалює: вважати доцільним передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Закінчувалася постанова зверненням до Президії Верховної Ради РРФСР розглянути це питання й увійти з відповідним поданням до Президії Верховної Ради СРСР. Про те, що постанова ця була не наслідком «самодіяльності» відповідної структури, а лишень наслідком внутрішньої роботи на вищих щаблях державно-партійної влади та управління, свідчив той факт, що того ж дня Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила на тих же підставах передати Кримську область зі складу Російської Федерації до складу УРСР та внести цю постанову на затвердження Президії Верховної Ради СРСР.

У свою чергу Президія Верховної Ради Союзу РСР 19 лютого 1954 р. видала указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Аргументація цього рішення не відрізнялася оригінальністю. Щоправда, йому передувала постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання про передачу Кримської області до складу Української РСР» від 13 лютого того ж року, де вказувалося, що «передача Криму Українській РСР, враховуючи спільність їх економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки, є цілком доцільною й є свідченням безмежної довіри великого російського народу українському народові»¹⁶.

25 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР», яким затверджувався відповідний указ Президії Верховної Ради Союзу РСР, та вносилися необхідні зміни до ст. 22 і 23 Конституції СРСР. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР внесла й зміни до союзної Конституції. З переліку областей Російської Федерації, що містила ст. 22, виключалася Кримська область, а перелік областей Української РСР, визначений ст. 23, навпаки, поповнювався Кримською областю. 2 червня 1954 р. відповідні зміни до Конституції РРФСР внесла й Верховна Рада Російської Федерації. Наостанок, 17 червня 1954 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила закон про внесення змін і доповнень до ст. 18 Конституції УРСР, згідно з яким реєстр українських областей поповнився Кримською.

Отже, висновок О. Копиленка про те, що «передачу Кримської області Українській РСР було здійснено з повним додержанням чинного на той час законодавства»¹⁷, слід вважати цілком вмотивованим¹⁸.

Абсолютно доведеним фактом на сьогоднішній день є й дотримання усіх управлінських процедур, що залишаються приводом для спекуляцій навколо відсутності кворуму на засіданнях Верховної Ради СРСР, де розглядалося питання передачі Кримської області¹⁹.

В той час, як пропагандистська машина РФ всіма доступними методами намагається затвердити в свідомості своїх громадян уявлення про «исконність» російського Криму та драматичну помилку Хрущова, історики свідомі того, що ця подія, яка з відтермінуванням у шістдесят років відіграла свою трагічну роль у новітній українській історії, обумовлювалася низкою факторів. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області УРСР були викликані низкою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з причин більш важлива, а яка відіграла другорядну роль. Та за всіх умов концепція «царського подарунку» М. Хрущова Україні переводить дискусію в зовсім іншу площину. Об'єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії. Натомість на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який розпорядився зробити так, а не інакше. Власне, волі, виявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов, коли він став таким вождем, завжди добивався від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав необхідними. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з'їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за ті новації, які істотно ущемлювали інтереси пануючої номенклатури. Природа тоталітарної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язувати свою волю партії, державі, країні. Та в концепції «царського подарунку» є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. Хрущов не спромігся, подібно своєму попереднику Сталіну, безкарно ігнорувати волю та інтереси номенклатури, тому що не бажав та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волюнтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Чому б не поставити під сумнів й передачу Криму?

Перші обриси концепції «царського подарунку» проявилися вже в другій половині 50-х років. Московська компартійно-радянська номенклатура була не задоволена тим, що Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад Президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацював за десятилітній період перебування у Києві. «Ревнощі» до України, намагання представити Хрущова як своєрідного «агента впливу» України в Москві проявлялися вже тоді. Проте таке незадоволення мало кланову природу. Передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася московським пануючим кланом, як територіальна втрата.

В пресі, коли заходила мова про передачу Криму, ця акція інтерпретувалася як один з яскравих доказів віковичної дружби двох споріднених і

возз'єднаних народів. Після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відпадиння цієї території від Росії. Трактування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів волонтаризму Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії таке трактування є найбільш поширеним, практично офіційним, але не суцільним. Проаналізуємо, як описувалася ця подія у колективній монографії «Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация», що вийшла з друку у Москві в 1996 році: «У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, яось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 року тижневої давності указ, що затверджував постанову Президій Верховних Рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське – як своєрідний “подарунок” до 300-річного ювілею “возз'єднання” України з Росією». Як реагують тепер українські журналісти та історики на «подарункову концепцію», що панує в російських і деяких українських російськомовних виданнях? Вони цілком справедливо вказують на те, що ця кампанія не має нічого спільного з реальною дійсністю. У 1954 р. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Він ще не був тоді тим Хрущовим, який відклався у нашій пам'яті. Справді, у 1954 р. Хрущов був одним з дев'яти членів президії Центрального комітету КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Десятий, тобто Л. Берія, який бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, був знищений цими дев'ятьма ще у 1953 році.

Президією називався керівний орган ЦК в період між ХІХ та ХХІІІ з'їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед неспеціалістів назву – політбюро ЦК. Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом в компартійно-радянському апараті і серед населення країни користувався Г. Маленков, який контролював уряд. А К. Ворошилова і В. Молотова переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Сталіна) плану з часів власного дитинства. Кожний з них мав у 1954 році 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК.

Лише з липня 1957 р., тобто після поразки так званої «антипартиїної групи», коли з президії ЦК були виведені п'ять противників першого секретаря і введені вісім його прибічників, Хрущова можна вважати вождем в компартійно-радянському розумінні цього терміну. Однак відсутність у М. Хрущова повноважень вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні – це теж його ініціатива, підтримана колективним керівництвом в КПРС, яке існувало з

1953 по 1957 рр. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати Хрущова?

В літературі пострадянського часу, у тому числі популярній, цілком правильно підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Однак ми вже звикли до ситуації, що виникла у 1991 р., і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один з прибічників економічної концепції приєднання Криму до України нещодавно цілком переконано написав: «Навіть перебуваючи у складі РРФСР, Кримська область лишалася в економічному просторі України». Що тут є правильним, що неправильним? Правильне те, що Кримом, як об'єктом управління зручніше керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об'єктивним чинником. Науково обгрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва. Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні і постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку себе.

В ленінсько-сталінські часи «старша сестра» надто ревно ставилася до розмірів «молодшої», а тому іноді відкраювала територію з більшістю українського населення на свою користь або на користь Білорусії і Молдавії. Україна зростала територіально тільки за рахунок власних етнічних земель, які перебували в межах інших країн. Етнічна приналежність цих земель українському народу була у таких випадках достатньою підставою для територіального розширення СРСР за рахунок сусідніх держав. У 1954 р. уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. В указі Президії Верховної Ради про передачу Криму фігурувала тільки економічна доцільність: «спільність економіки, територіальна близькість і тісні господарські та культурні зв'язки». Жодних інших аргументів, як це зрозуміло, в тексті цього документу бути не могло. А ось з того, що подібні аргументи бралися до уваги у відносинах між союзними республіками, можна було скористатися пропагандистам. Тому кампанія по відзначенню 300-ліття Переяславської ради, яке припадало на один день – 18 січня 1954 р., розтягнулася на цілих півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського шоу були пов'язані з прийняттям закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 року про передачу Криму Україні.

Риторика, що супроводжувала акт передачі, цілком відповідала золотій ері радянського пишномовства. В постанові Президії Верховної Ради УРСР «Про подання Президії Верховної Ради РСФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР» від 13 лютого 1954 р. йшлося, зокрема, про те, що «Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну вдячність Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний, благородний акт братського російського народу. Український народ із почуттям глибокого задоволення та гарячої вдячності зустрине рішення про передачу Криму до

складу Української РСР, як новий яскравий прояв безмежної довіри та щирої любові російського народу до українського народу, нове свідчення непорушної братської дружби між російським і українським народами». Сучасній людині, певне, складно буде зрозуміти, яким чином передача землі, заселеної багатостраждальним старожитнім кримським населенням та повоєнними переселенцями, могла засвідчувати «безмежну довіру та щиру любов російського народу до українського народу» та бути «новим свідченням непорушної братської дружби» між ними. Адже йшлося не про матеріальні цінності, устаткування, врешті – історичні артефакти (які безсоромно вивозилися з терен України до Москви та Ленінграду). Йшлося про шмат території, на якому мешкали живі люди, що чисто теоретично могли мати свій власний погляд на проблему і межі припустимої «дружби». Так само мало зрозумілою пустомовна радянська риторика була для іноземців. Мета акції, між тим, лаконічно була висловлена в невеличкому реченні постанови: «Уряд України потурбується про подальший розвиток и процвітання народного господарства Криму»²⁰. В ній, власне, й втілювався увесь її сенс. Україна мала зробити для відновлення повоєнного Криму те, що не спромоглася впродовж дев'яти років зробити Росія.

Маленьке малопомітне речення потонуло в пропагандистській кампанії, на яку радянський уряд перетворив економічно вигідне для себе рішення. У викладі радянської пропаганди приєднання Криму перетворилося на акт історичної ваги, що скріпив непорушними узами російсько-український союз. Ця ідея була цілком очевидна в контексті святкування 300-річчя Переяславської ради та її нового історичного трактування.

На той час вона була зрозумілою далеко не всім. У 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, І. Лисяк-Рудницький надрукував статтю «Новий Переяслав». Стаття присвячувалася аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Сталіна. Лисяк-Рудницький назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України став очолювати українець – О. Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв'язку із святкуванням 300-ліття Переяславської ради Кримська область була прилучена до УРСР²¹. Американський професор українського походження був цілком правий, коли пов'язував указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні зі святкуванням ювілею «возз'єднання» України і Росії, попри те, що в самому тексті указу від 19 лютого 1954 р. це питання було відсутнім.

У роздумах над еволюцією кремлівського курсу щодо передачі Україні Криму Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю

Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись переважно на пропагандистські, а не силові засоби. «Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? – питав він. – Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в “російському оточенні”. Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, ставши на шлях зменшення напруги в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення»²².

За розробленим вищим партійним керівництвом сценарієм перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. На користь позитивного рішення висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму і України. Відповідна постанова була направлена до Верховної Ради СРСР. Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»²³. Постанова з клопотанням про передачу була направлена й до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н. Каткова та С. Сосницького. Першим виступив голова Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов. Вказавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: «З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави»²⁴. Услід за ним виступив голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, а потім – О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени Президії Верховної Ради СРСР. Обговорення підсумував голова законодавчого органу К. Ворошилов. З'явилося рішення, оформлене відповідним указом. В його тексті буквально дослівно повторювалися аргументи з постанови Президії Верховної Ради РРФСР. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

Як показав час, приєднання Криму до України, дійсно, позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Згідно з

відомостями Всесоюзного перепису населення 1959 р., людність півострова зросла до 1 201,5 тис. проти 1 126, 2 тис. у 1939 р. За наступні 30 років чисельність населення сягнула 2 430,5 тис. Основний приріст забезпечував механічний рух населення²⁵.

Втім, розмірковування низки дослідників щодо підвалин економічного об'єднання Криму та України не цілком відповідають історичній правді. Неправильне саме уявлення про «економічний простір», коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще у роки перших п'ятирічок був побудований так званий «єдиний народногосподарський комплекс» з жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства, незалежно від республіки, в якій знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам, розташованим у Москві. В такій системі не могло існувати окремого «економічного простору» України або Росії. Саме через це передача Криму Україні була неможливою для Москви у 1921 р., коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 р. передача півострова стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася цьому субцентру влади вся Україна. Це можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР поцікавилася в Президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 р. АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену в Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об'єкти світового рівня, зокрема, Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися у розпорядженні Москви до 1991 р.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки «жорсткою економічною необхідністю» і заперечували наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу нема згадки про 300-ліття Переяславської ради, до якого начебто цей «подарунок» було приурочено. Про те, що цей так званий «царський подарунок» був на час описуваних подій, як нині кажуть, валізою без ручки, свідчать протоколи засідань партійних та радянських органів, що змушені були розробляти й ухвалювати перспективні плани економічного розвитку Криму. В протоколі (№ 29) засідання президії ЦК КПУ від 31 серпня 1954 р. (до речі – поміченого грифом «Цілком таємно») за участю членів президії М.С. Гречухи, Н.Т. Кальченка, І.Д. Назаренка, М.В. Підгорного, І.С. Сеніна, кандидата в члени президії Г.Є. Гришка, секретаря ЦК КПУ М.Д. Бубновського, заступника голови РМ УРСР М.М. Гурєєва, секретарів обкомів, представників міністерств і відомств ситуація в Криму описана лаконічно, але від того не менш красномовно²⁶: «В області досі не відбудовані довоєнні площі садів, виноградників і посадки тютюну. Виробництво овочів не задовольняє

потреб населення міст і курортів. Серйозне відставання допущене в механізації трудомістких робіт в садівництві, виноградарстві, на тваринницьких фермах, а також робіт по вирощуванню тютюну і овочів. Машинно-тракторні станції, колгоспи і радгоспи незадовільно використовують наявну техніку, не виконують планів врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Розвиток міського господарства і будівництво житлових будинків відстають від росту населення і промисловості. Наявна кількість шкіл, лікарень, культурно-освітніх установ, а також торговельна сітка недостатньо задовольняють потреби населення»²⁷. Далеко неповний перелік самої лише «допомоги», яку спрямував Київ господарству Криму (2,5 тис. тонн донецьких антрацитових штибів, 2,5 тис. тонн донецького спіклого вугілля, 3 тис. складометрів дров для опалення теплиць, фінансування буріння 110 артезіанських свердловин, виділення Кримській області 2,4 млн. карб. на будівництво складів для мінеральних добрив, отрутохімікатів та устаткування, переселення впродовж 1954–1958 рр. 17 800 сімей колгоспників, виділення на потреби створення виробничої бази і власного житлового фонду будівельних організацій в 1954 р. додатково 6 млн. крб., спрямування в порядку трудових оргнаборів в другому півріччі 1954 р. 500 робітників для роботи в кримських будівельних організаціях та ін.) справляє враження.

Крім безсумнівної економічної підоснови рішення кремлівських вождів, слід відзначити ще одну важливу деталь. В постановах, що супроводжували процес передачі Криму, послідовно впроваджувалася теза про те, що вона відповідає передовсім загальним інтересам союзної радянської держави. Її провели по всій радянсько-партійні вертикалі, аж до XXV Кримської обласної партійної конференції, що відбулася 9–10 березня 1954. у Сімферополі²⁸. Отже, принцип одногослоної підтримки ініціатив, що виходили з Кремля, було дотримано цілковито.

Впродовж років незалежності російська сторона неодноразово робила спроби поставити під сумнів легітимність акту передачі Криму, висловлюючи ті або інші зауваження стосовно неповноважності органів, які ухвалювали це рішення. Відзначалося, зокрема, й те, що єдиним конституційним способом одержання згоди РРФСР на зміни в її території був референдум. Однак Президія Верховної Ради так і не скористалася правом, що їй надавав пункт «г» ст. 33 Конституції Російської Федерації. «1954 року цього зроблено не було», – зазначив свого часу А. Федоров²⁹. Усупереч тому, що нині розмірковування навколо цього аспекту є приводом для всіляких маніпуляцій масовою свідомістю сучасними російськими істориками та правниками, слід наголосити, що такий демократичний інструмент, яким є референдум, абсолютно суперечив державній конструкції Радянського Союзу. Попри те, що він (цілком уможлядно) згадувався в тогочасній Конституції, кремлівська верхівка ніколи не планувала його використовувати на практиці, саме тому в останній не була прописана процедура встановлення народного волевиявлення. Тим більше не планували прислухатися до думки народу в таких дражливих питаннях. Натомість цілком у більшовицьких традиціях

процедуру народного волевиявлення замінили процедурою «відпрацювання» масових настроїв і спрямування їх у потрібне річище.

Спецоргани пильно відслідковували настрої рядового (не пов'язаного партійними путями) населення. У зведеннях, що надходили з місць, йшлося, зокрема, про таке: мовне питання цілком очікувано перетворилося на вісь суперечок обивателів; кримчани висловлювали побоювання, що «викладання у всіх школах і вузах буде проводитися українською мовою, обласна газета виходитиме на українській мові і всі вивіски назв установ теж будуть українські»³⁰. Стурбованість панувала в колективі Сімферопольського обласного драматичного театру, в якому поширювалися чутки, що з відкриттям в обласному центрі українського театру російська трупа змушена буде переїздити в інше місто. Серед мешканців Ялти та Сімферополя помітили «розмови про те, що на керівні посади Україна буде направляти своїх працівників, і що у зв'язку цим очікується велика перестановка кадрів». Найбільше ж кримчан хвилювали питання: чи позначиться включення Криму до складу України на зарплатні, чи зміниться штатний розклад у організаціях та установах, чи буде Крим окремою областю, чи залишиться Сімферополь обласним центром, чи збільшиться територія області за рахунок інших районів, що прилягають до Криму, та кому будуть підпорядковані здравниці Криму? Не меш настійливо поширювалися цілком споживацькі побоювання, зокрема, думка про те, що погіршиться постачання продовольством та промисловими товарами³¹.

У відповідь міськоми та райкоми провели низку інструктивних нарад із партактивом, який мав донести ідеї партії в колгоспи, радгоспи, на промислові підприємства та установи. Де-ін-де вони стикалися із незручними запитаннями на кшталт: «Чому до Указу Президії Верховної Ради не спитали мешканців Криму, як вони дивитимуться на акт приєднання?»³². Втім, з ними доволі швидко справилися. Поволі вони й самі зійшли нанівець, оскільки дієві соціально-економічні заходи Києва сприяли бурхливій розбудові кримської економіки.

А. Федоров свого часу зазначав, що правові акти, що унормували передачу Криму, мали «ознаки поспіху та правової неохайності, а наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами, підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчато, а саме рішення про передачу – недалекоглядним і безвідповідальним»³³. Слід відзначити, що, на жаль, безвідповідальність та недалекоглядність просякали наскрізь діяльність партійно-радянського керівництва СРСР впродовж усього періоду його існування. Однак та обставина, що передача Криму, що на той час сприймалася вищим союзним керівництвом всього лише як спосіб оптимізації відбудови занепакої економіки півострова силами і коштом більш міцної республіки, в обхід думки як українського народу, так і мешканців Криму, виходячи з інтересів, як зазначалося «союзної держави», не скасовує того факту, що передача ця відбулася з дотриманням усіх тогочасних юридичних норм. Звісно, крем-

лівські керманічі виявили крайню недалекоглядність: в 1954 р. вони не могли собі й уявити, що у відносно недалекому майбутньому радянська імперія розвалиться, а намагання переділити її кровавий спадок дасть поштовх братовбивчій війні, якої ще не було в історії так званих братніх народів. Втім, до питань правомірності чи історичної справедливості вона немає жодного стосунку.

¹ Верховна Рада України ратифікувала Договір 14 січня 1998 р., Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації – 25 грудня 1998 р. 17 лютого 1999 р. Рада Федерації ухвалила закон “Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”. 2 березня 1999 р. закон підписав Президент РФ Б. Єльцин. 1 квітня 1999 р. у Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами України та РФ.

² *Караїчев Д.* Передача Крима Україні в 1954 году: мифы и правды // Аргумент. Наша история. – 2013.02.19 // argumentua.com/.../peredacha-kruma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...

³ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 304.

⁴ Там само. – С. 312.

⁵ Там само. – С. 312–313.

⁶ *Максименко М.М.* Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1950 рр.) // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 53.

⁷ *Котигоренко В.О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С. 14.

⁸ *Максименко М.М.* Назв. праця. – С. 53.

⁹ *Сергійчук В.* Український Крим. – К., 2001. – С. 198.

¹⁰ Проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР» та довідка до проекту // Кримський архів: Джерела з історії Криму та кримських татар // http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_50/photos_02.php

¹¹ Там само.

¹² *Аджубей А.* Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему // Новое время. – 1992. – № 6. – С. 21.

¹³ Там само.

¹⁴ *Поліщук Ю.М.* Соціально-економічні та політичні передумови приєднання Криму до України // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 284.

¹⁵ *Копиленко О.* Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України / Матеріали наук. конф. – К., 2004. – С. 5–35.

¹⁶ Цит за.: *Копиленко О.* Крим як невід’ємна складова частина України ... – С. 9.

¹⁷ *Копиленко О.* Крим як невід’ємна складова частина України... – С. 12.

¹⁸ Суголосними щодо дотримання конституційних вимог є і висновки Д. Караїчева, який, проаналізувавши події 1954 р., вказав на те, що в акті передачі Криму був застосований той самий механізм, що і в аналогічному прецеденті під час передачі Карельської АРСР до складу Карело-Фінської РСР в 1940 р. Потрібну за таких обставин згоду на зміну кордонів та складу адміністративно-територіального поділу було отримано внаслідок зміни Ст. 14 Конституції на III сесії Верховної Ради РРФСР першого скликання (2 червня 1940 р.) (Див.: *Караїчев Д.* Передача Крима Україні в 1954 году:

мифы и правды // Аргумент. Наша история. – 2013. – 19 лютого // argumentua.com/.../peredacha-kruma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...

¹⁹ *Караичев Д.* Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правды...; Караичев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году и ее законность. – К., 2014.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2184. – Арк. 34.

²¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 287–288.

²² Там само. – С. 290.

²³ Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.

²⁴ Там само.

²⁵ Крим в етнополітичному вимірі. – С. 336.

²⁶ Опис негараздів господарського сектору Криму, власне, був посиленням на висновки, що прозвучали в Постанові Ради Міністрів СРСР від 26 липня 1954 р.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2133. – Арк. 29.

²⁸ ДА АР Крим. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 3663. – Арк. 9.

²⁹ *Федоров А.* Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. – М., 1999. – С. 11.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 6910. – Арк. 3.

³¹ Там само. – Арк. 4–5.

³² Там само. – Арк. 4.

³³ *Федоров А.* Назв. праця. – М., 1999 – С. 8.

Кульчицкий Станислав (з. Киев)

Доктор исторических наук, профессор

заведующий отделом

Института истории Украины НАН Украины

Вхождение Крыма в состав Украины: политический аспект

В предлагаемой публикации рассматривается ситуация, которая сложилась в социальной сфере и хозяйственном комплексе Крымского полуострова к середине 1950-х годов, раскрываются политические мотивы и факторы, обусловившие принятие 25 апреля 1954 г. закона Верховного Совета СССР «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР».

Ключевые слова: Крымский полуостров, российско-украинские отношения, концепция «царского подарка», акт передачи Крымской области Украинской ССР.

Stanislav Kulczizkyi (Kyiv)

Doctor Historical Sciences, Professor,

head of the Department of History,

Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

Entering of Crimea to structure of Ukraine: political aspect

The author reviews situation in social sphere and economic complex of Crimean peninsula in the middle of 1950th. It is determined the factors became cause of adoption of Supreme Soviet Law “About transfer Crimean region from RSFSR to UkrSSR” from 24 of April 1954.

Keywords: Crimean peninsula, Russian-Ukrainian relations, concept of “tsar present”, act of transfer Crimean peninsula to Ukrainian SSR.

Сергійчук Володимир (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор,

академік АН ВШ України,

директор Центру українознавства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 94(477)341.223.12(477.75).003.1“1954”

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ПЕРЕДАЧІ КРИМУ ДО УРСР У 1954 р.

У статті розкрито економічні причини передачі Криму до складу УРСР у 1954 р. з метою повноцінної відбудови народного господарства півострова.

Ключові слова: *Крим, Україна, відбудова народного господарства після Другої світової війни.*

Уся історія Криму протягом принаймні останнього тисячоліття завжди була пов'язана тісними економічними стосунками з материковою Україною. Так було і в добу козацтва, коли Запорозька Січ і Кримське ханство не завжди мали приятельські відносини. Скажімо, в записках французького консула Шарля Пессонеля в Бахчисараї, датованих п'ятдесяти роками XVIII ст., зокрема, повідомляється, що козаки довозять в Крим горілку, тютюн, прядиво, вовну, полотно, солені шкури, сир, дубове дерево на клепки, залізо. А українськими купцями вивозилися з Криму великі партії вина і солі¹. Треба згадати і про реалізацію на місцевих ринках українського хліба, а також про великі гурти худоби, які приганяли на півострів українські купці². Крім того, важливою статтею запорозького експорту в Крим була риба³.

Очевидно, все це було взято до уваги царським урядом після завоювання 1783 року Криму, відтак, останній був включений до Катеринославського генерал-губернаторства. 2 лютого 1784 року указом Катерини II «область Таврическая... покуда умножение населения и разных нужных заведений подадут удобность устроить ея губернию, препоручаем оную в управление Нашему Генералу, Екатеринославскому и Таврическому Генерал-Губернатору князю Потемкину»⁴.

Свідченням того, що Крим від самого початку його приєднання до Російської імперії не виділявся з південноукраїнського господарського організму є й указ Катерини II про вільну торгівлю в чорноморських містах від 22 лютого 1784 року: «Сей город [Херсон – В.С.], а с ним вместе и лежащие в Таврической области приморские города наши, Севастополь, известный до сего времени под названием Ахт-Яр, одаренный превосходною морскою

пристанью, и Феодосию, инако Кафою именуемой, в разсуждении выгоды их повелеваем открыть для всех народов, в дружбе с империею Нашою пребывающих, в пользу торговли их с нашими подданными»⁵.

На користь такого рішення свідчив увесь попередній досвід економічного розвитку півострова: про відмову від постійного і сталого торговельного зв'язку з Україною не могло бути й мови.

Особливо ж проявилася економічна залежність Криму від України в 1918 році, коли з огляду на переслідування на півострові всього українського Кримським крайовим урядом на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, міністр закордонних справ Української держави Дмитро Дорошенко наполіг на запровадженні економічної блокади цього регіону. Відтак, шалівки на ящики, дрова для сушіння, стружки, опилки для пакування, які привозились з України, відтепер виявилися в дефіциті. Було спинено також завезення цукру для консервування, хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Відтак, уряд генерала Сулькевича, згадував Дорошенко, «мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телеграма, що він готовий почати переговори про форму державного об'єднання з Україною»⁶.

Залежність Криму від України виразно проявилася і після створення Кримської АСРР в складі більшовицької Росії. Сімферопольськими властями була висунута вимога про приєднання до півострова десяти волостей материкової України загальною площею 475.000 десятин. Кримська республіка, як зазначалося на екстреному засіданні однієї з секцій Держплану СРСР 3 серпня 1923 року, «претендує на зміну північного кордону Криму в смислі приєднання до неї частин Генічеського і Дніпровського повітів Катеринославської губернії. Мотиви приєднання наступні: 1) материкова частина Таврійської губернії давала в дореволюційний час Криму до 4 мільйонів пудів хліба»⁷.

Посівні площі ж у цей час у самому Криму різко скоротилися. В 1924 році, наприклад, його земля, порівняно до 1917 року, була засіяна лише на половину⁸. Урожайність, до середньої в 1905–1914 роках, також відчутно впала. Наприклад, на початку століття житня десятина давала на півострові 45,1 пуда, а в 1922 р. – 23,6, 1923 – 27,4, 1924 – 19,7; озима пшениця, відповідно, 53,2, 33,0, 34,6, 27,6; ячмінь – 47,2, 32,4, 21,0, 19,6; овес – 44,6, 33,0, 22,0, 13,8⁹.

Офіційні московські документи 1923 року стверджували: «1) Сільське господарство Криму потрясене настільки, що, за даними звіту Раднаркому Криму Другому Всекримському З'їзду рад, дефіцит у зерні (за підрахунками Кримського Управління Землеробства) склав 7.249.421 пуд. З огляду на це зерно в Крим було ввезене за нарядами НКЗ РРФСР. 2) Садівництво в Криму скоротилося порівняно з 1916 роком на 28% за кількістю десятин садів. Урожай садів виявився внаслідок припинення протягом останніх 8-ми років

боротьби з шкідниками, таким поганим (на 27,9 пудів з десятини менше норми), що в Криму довелося відмовитися від збирання продподатку з садів. 3) Виноградарство скоротилось за кількістю десятин на 23,7% порівняно до 1916 року. Унаслідок недороду був знижений акциз на вино на 50% і КримЕКоСо відпустив дрібним виноградарям позики для закупівлі врожаю винограду. 4) Тютюнництво зменшилося за площею плантацій на 89% порівняно до 1916 року. Для підтримки тютюнників були видані значні позики Кримраднаргопсу, держбанку і Сільсгоспбанку. 5) Тваринництво в 1922 році зменшилося порівняно до 1916 року: коней – на 60%, корів – 31%, волів – 60%, верблюдів – 71%, овець – 45%, свиней – 88%. Усе вищесказане становить обґрунтування для висновку, що Крим виснажений у своїх сировинних ресурсах»¹⁰.

Станом на 30 січня 1924 року в Криму налічувалося 49642 голови робочої худоби, якими можна було обробити лише 198400 десятин землі. А наявного власного насіння яровини вистачало тільки на засів 107600 десятин¹¹.

Якщо в 1921 році такий катастрофічний стан можна було ще якось пояснити післявоєнною розрухою, то в 1924 році подібне вже не сприймалося. А тому в місцевих колах змушені були визнати, що «приєднання Криму до радянської Росії не могло дати тут того аграрного руху, який мав місце в північних губерніях і на Україні»¹².

Досить швидко виявилось, що російська республіка не зможе поповнити продовольчі ресурси півострова. І тоді кримський уряд звернувся до Національних зборів Туреччини, повідомляючи про те, що «татарське населення квітучого південного узбережжя, селянство степової смуги і маси міського населення гинуть від голоду. Сотні трупів чоловіків, стариків і дітей – цієї надії трудової Кримської республіки – хороняться щодня по всіх населених куточках Криму. Населенням з'їдено все, аж до найгірших сурогатів, які могли бути знайдені серед кримської рослинності»¹³.

У такому становищі опинився Крим після Першої світової війни. А яка ситуація була на півострові після Другої світової?

Якщо звернемося до довідкової радянської літератури, то скрізь ми однозначно прочитаємо: трудящі Криму, як і всього Радянського Союзу, за післявоєнну п'ятирічку (1946–1950 рр.) відбудували зруйноване війною народне господарство. Радянська енциклопедія історії України, наприклад, пише: «За роки четвертої п'ятирічки (1946–50) ліквідовано наслідки руйнувань, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками господарству області. Всю промисловість перебудовано на новій, вищій технічній основі»¹⁴.

Через три роки в такому ж дусі намагався переконати слухачів Вищої партійної школи при ЦК КП України і лектор І. Яценко. Однак, назвавши обсяги планових капіталовкладень у цьому секторі народного господарства за вказаний період – 2886,9 мільйона карбованців, він не вказав, скільки ж було виділено і фактично освоєно¹⁵.

Замість конкретних даних, оратор подав розрізнені показники, що не відповідають на це питання. Лектор заповнював час викладками про розгортання «організаційно-політичної роботи партійною організацією Криму по мобілізації трудящих на виконання завдань п'ятирічки», «стахановського руху», «мобілізації юнаків і дівчат» тощо¹⁶.

Але оскільки питання не було зняте, то, зрештою, І. Яценко визнав, що в 1949 році обсяг промислового виробництва становив у Криму лише 56,9 відсотка довоєнного рівня, а в консервній, тютюновій, виноробній та низці інших галузей не перевищував 30–35 відсотків досягнутого в 1940 р.¹⁷

Реальні досягнення народного господарства півострова можемо дізнатися з офіційних документів. Так, перший секретар Кримського обкому КПРС П. Титов 27 лютого 1953 року інформував секретаря ЦК КПРС Г. Маленкова про те, що «міністерства чорної металургії і будівництва підприємств важкої індустрії відбудові Керченської металургійної бази не приділяють належної уваги, своєчасного складання проектних завдань і технічної документації ні по одному об'єкту не забезпечили, постанов уряду з цих питань не виконали. Трест “Керчметалургбуд” до виконання збільшеного плану 1953 року не підготовлений і введення в експлуатацію першої доменної печі на заводі ім. Войкова з необхідним комплексом підприємству 1954 році перебуває під загрозою зриву [...] Хоч трест “Керчметалургбуд” існує з 1946 року, але він не має своєї виробничої бази. Кар'єри щебню, бутового каменю механізмами не оснащені і носять примітивний, напівкустарний характер, відсутні заводи: бетону і залізобетонних виробів, ремонтно-механічний, асфальтобетонний, шахти з видобутку піску і бутового каменю, база техпостачу, бази і майстерні субпідрядних організацій та інші найнеобхідніші підприємства»¹⁸.

А ось що свідчили на початку 1954 року місцеві керівники, в перші дні після передачі Криму Україні. «Минуло десять років після закінчення війни, – говорив секретар Феодосійського міськкому партії Моїсєєв, – трудящі пред'являють до нас законні вимоги – коли буде відбудоване місто і створені мінімальні побутові умови? В місті немає води, достатньої кількості електроенергії, лазнепрального комбінату. Під час війни було зруйновано до 40 процентів житлового фонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки один будинок на 8 квартир. Місто майже не має благоустрою, в ньому одна вулиця має вдосконалене покриття. Багато з цих питань неодноразово ставилися перед вищестоящими організаціями – Радою міністрів РРФСР і міністерствами. Уряд РРФСР, очевидно, погано шанує це рішення і своєчасно не виконало його»¹⁹.

На думку Моїсєєва, треба давно «серйозно поставити питання про відбудову м. Феодосії. Ми сподіваємось, що ЦК партії України і Рада міністрів республіки розбереться із станом справ у Феодосії і надасть нам реальну допомогу»²⁰.

Не краща ситуація склалася в сільськогосподарському виробництві. Так, посіви зернових зменшилися за рахунок того, що велика кількість орних

земель до 1954 року залишалися неосвоєними ще з часів війни. У колгоспах Ленінського, Кіровського, Красноперекопського, Приморського районів, у радгоспах «Каракультресту» і «Птахотресту» таких угідь налічувалося понад 30 тисяч гектарів. Крім того, на той час ще близько 5 тисяч гектарів ріллі від війни залишалися не розмінованими²¹.

Пояснити все це можна, але нікуди подітися від того, що площа зернових культур у Криму в 1953 році – 661,4 тисячі гектарів – була меншою не тільки за два попередні роки, про що вже сказано вище, а й від посівів 1940 р. (742,3 тисячі) і навіть 1913 р., коли цей показник становив 770 тисяч гектарів²².

Але найбільш відсталими галузями в Криму, станом на 1954 рік, були садівництво і виноградарство. У колгоспах, наприклад, ще не були відновлені довоєнні площі цих насаджень, а багато з них перебувало в занедбаному стані. Так, у 1953 році врожайність кримських садів становила в цілому всього по 20 центнерів з гектара, в той час, коли в 1940 р. цей показник сягав 55 центнерів, тобто був майже в три рази вищим. Збір винограду був на 8 центнерів нижчим – відповідно 12 і 20 центнерів²³.

Тодішній перший секретар Ялтинського міськкому партії С. Медунов засвідчував: «Відпочиваючі могли одержати всього лише один кілограм винограду і не більше двох кілограмів фруктів, та й то низького сорту, за місяць перебування в санаторії»²⁴.

А ще раніше в обласній газеті він писав: «Переважна більшість виноградників посаджена багато років тому. Так, у радгоспі “Гурзуф” 80 га виноградників закладено 80–100 років тому, а у радгоспі “Горный” – 60–70 років тому. Ці насадження безсистемні, сильно зріджені. Урожайність таких виноградників – 12 ц/га. Незважаючи на це, в районі реконструйовано лише десяту частину площі. Виноградарство ведеться по-старому. Не всі насадження поставлені на шпалеру. Виноградні кущі вражені міллю та оїдіумом»²⁵.

Зі сторінок саме цієї газети довідуємося, що навіть у фірмових магазинах не можна було придбати місцевих марочних вин «Сонячна долина», «Судак», «Кагор», «Ташли». А майже половину продукції заводи Кримвинтресту виготовляли з... привозного вино матеріалу, бо власного винограду на півострові вирощували тоді дуже мало²⁶.

Орган обласної влади змушений був визнавати, що «протягом останніх років радгоспи збирають дуже низькі врожаї і погано забезпечують сировиною заводи. Нові плантації розширюються повільно, а старі скорочуються та зріджуються. Замість оновлення плантацій трест пропонує радгоспам списувати старі виноградники як економічно збиткові. В радгоспі “Сонячна долина” списано 30 га виноградників, а в радгоспі “Феодосійський” заплановано списати 24 га занедбаних плантацій. Скрізь одне виправдання – низька врожайність. Повільно створюються нові плантації. Замість 210 га по тресту їх посаджено лише 31 га. В радгоспі “Сонячна долина” одержали

лише по 16,1 ц/га винограду, тоді як до війни вирощували по 60 ц/га сонячних ягід. В господарстві низька культура агротехніки. На 316 га міжряддя плантацій зовсім не оброблені. Старі безсистемні насадження взагалі не обробляються»²⁷.

Особливо різко погіршився стан садівництва в тих районах, де для цього природою були створені найсприятливіші умови – Сімферопольському, Бахчисарайському, Куйбишевському, Зуйському. Розташовані в долинах річок Альми, Качі, Бельбек і в Салгірській долині, сади мали дуже непривабливий вигляд: меліоративні роботи не здійснювалися, дренажна система не діяла, а відтак спостерігалася велика заболоченість, значна зрідженість дерев²⁸.

Відставання в розвитку сільськогосподарського виробництва Криму стали предметом серйозної розмови в ЦК КПРС 9 січня 1954 року. Саме за великі недоліки в керівництві сільським господарством було звільнено з посади першого секретаря обкому партії Титова²⁹.

У не менш важкому становищі перебували і кримські курорти. Уже згадуваний перший секретар Ялтинського міськкому партії С. Медунов, котрий згодом розповідатиме небилиці про «дурь Хрущова», тоді говорив зовсім інше: «Треба визнати, що розвиток курортів Криму значно відстає від розвитку курортів Кавказу і, особливо, його Чорноморського узбережжя. До останнього часу [до передачі області до складу УРСР – В.С.] курортам Криму приділялося менше уваги, ніж курортам Кавказу. Не можна вважати нормальним, коли в літній час, у пору найбільш масового заїзду трудящих на курорт [тобто в Ялту – В.С.] добова подача води на одну людину, замість 300–400 за нормою, доходить до 50 літрів. Ще меншу норму води одержує населення, а в санаторіях Алупки і Місхору вода подається одну–дві години на добу. В той же час, коли в Сочі, наприклад, на одну людину відпускається близько 500 літрів води на добу»³⁰.

Міністерство комунального господарства РРФСР розробило програму пошукових робіт для будівництва сховища і водопровідних споруд на північному схилі кримських гір для подачі води на південний берег з урахуванням потреб і сільського господарства. Але замість посилення цих робіт, свідчив Медунов, московське міністерство розукрупнило пошукові партії, вилучило частину обладнання і направило його в Новоросійськ³¹.

Реконструкція освітлення Ялти, яка планувалася ще 1950 року, так і не розпочалася. На 1954 рік воно налічувало лише 800 точок, у той час як до війни їх налічувалося 1200³².

Згідно із статистичними даними у 1939 році в Криму був 131 санаторій на 23594 місця. В 1953 році їх функціонувало лише 110 на 17409 місць. І з 1949 року не було введено жодного нового³³.

Будинків відпочинку в 1939 році налічувалося 40 на 5976 місць, а в 1953 – тільки 19 на 2358 місць, тобто вдвічі менше³⁴. В Ялті залишався не відбудованим один із найбільших готелів – «Крим»³⁵. На курортах Великої Ялти до війни було 2200 місць у готелях; у 1954 році, за твердженням Медунова, – лише 400³⁶.

Між іншим, про катастрофічне становище з курортним господарством керівники області П. Титов і Д. Полянський писали 22 жовтня 1953 року до Москви: «до війни в Криму було 24 готелі, а в даний час тільки 15. Магазинів у містах було 2703, тепер – 871, ресторанів і їдалень відповідно 428 і 149. Курортники, які відпочивають без путівок, змушені годинами простоювати в чергах. Постачання міст і курортів промисловими і продовольчими товарами здійснюється погано. В санаторіях, будинках відпочинку і в торгівлі часто не буває винограду, фруктів і овочів, кримських вин, пива, безалкогольних напоїв та інших товарів.

Таке становище в містах і на курортах склалося тому, що ряд важливих постанов уряду про заходи допомоги Криму багатьма міністерствами не виконуються»³⁷.

Катастрофічне становище склалося в Криму і в галузі навчання дітей. Населення після війни зростало, а шкільних приміщень не збільшувалося. Намагання кримської влади домогтися асигнувань на освіту не давали відчутного результату. Так, під час обговорення народногосподарського плану на 1953 рік держплан РРФСР виключив з представленого Кримською областю проекту капіталовкладень будівництво середніх шкіл у Сімферополі та Алушті. У той же час, повідомляв секретар обкому П. Титов Георгію Маленкову, в обласному центрі необхідно мати ще чотири середні школи, оскільки вони «вкрай переповнені, в класах по 46–48 учнів»³⁸.

Не менш важке становище з розподілом учнів склалося і в Алушті. В усьому Алуштинському районі, продовжував П. Титов, є «всього одна середня школа, в якій навчається близько тисячі дітей. Школа розміщена в чотирьох невеликих пристосованих будівлях. Алуштинський район є в цілому перенаселеним. У зв'язку з прибуттям великої кількості переселенців, у майбутньому навчальному році в наявних шкільних приміщеннях учні не зможуть розміститися»³⁹.

Подібні звернення до Москви охоплювали чи не всі сторони життя Криму. Його керівники відчували, що наростає кризова ситуація, з якої вони вийти самостійно не зможуть. 9 лютого 1954 року член виконкому обласної ради Степанов зробив заяву про необхідність ужиття надзвичайних заходів, «в зв'язку з тим, що за останній час до Криму, і особливо в м. Сімферополь, посилюється приїзд трудящих з інших областей, котрі наполегливо вимагають надати їм роботу, житлову площу, санаторні путівки і матеріальну допомогу, а вирішення цих питань без допомоги вищестоящих органів украї затруднене»⁴⁰.

Які ж причини призвели до такого важкого становища у Криму, де й через десять років після війни дуже гостро відчувалися її катастрофічні наслідки?

Зрештою, продовжувалася та криза, до якої потрапив Крим одразу ж після відділення його від України в 1921 році. Без живого зв'язку з нею півострів не мав майбутнього. У Москві це зрозуміли лише в 1954 році.

Яким був насправді Крим через десять років після вигнання з його території гітлерівців дізнався першим (і навіть раніше від керівників УРСР) Микита Хрущов, котрий після обрання його у вересні 1953 року першим секретарем ЦК КПРС приїхав на відпочинок до Ялти. Він усвідомив усю катастрофічність становища на півострові.

Але, як свідчить його зять Олексій Аджубей, відпочивати довго він не міг і через кілька днів після приїзду вирішив ознайомитися зі степовим Кримом, якого практично не знав. «Тут, на плато, – пише Аджубей, – все ще дихало страшною війною. Вздовж доріг розбиті танки і артилерійські гармати і скрізь, до горизонту, сірі кам'яні обеліски, споруджені військовими будівельниками в пам'ять про своїх полеглих товаришів. І земля теж висохла і заросла жорсткою щетиною бур'янів. Пустували селища, татарські аули, їхні господарі, відіслані злою волею Сталіна в далекі холодні краї, втратили всяку надію на повернення [...]».

Хрущов не поспішав до Сімферополя, хоча господарі наполегливо пропонували перепочити з дороги. Він звертав з тракту, на випаленій траві розстиляли брезент, перекушували практично на ходу, ніби все ще йшла війна. Більше всього Микиту Сергійовича вразили й розстроїли натовпи переселенців, котрі бог-зна яким чином прочули про його поїздку. Мовчазна сіра маса людей перегороджувала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекала, поки машини не зупиняться. Люди тяжко довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову розпочати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці в більшості приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей»⁴¹.

«Це я зараз пишу “приїхали”, – продовжує Аджубей, – а вони кричали “нас пригнали” – звичний стогін людей, котрі втрачали надію в житті. З натовпу лунали і взагалі істеричні вигуки: “Картопля тут не росте, капуста в'яне”. Або раптом зовсім натовп видихав: “обманули!”»⁴².

Певною мірою цих людей можна було зрозуміти: агітуючи їх за переїзд до Криму, вербувальники наобіцяли всіляких благ і кожному роботу до душі. Скажімо, в Арзамаській області Росії вписали в реєстри переселенців до Криму 250 родин, дві третини членів яких виявилися робітниками й службовцями, частина взагалі не мала ніякого відношення до сільськогосподарського виробництва, а деякі були зовсім випадковими людьми»⁴³.

А треба було враховувати, що після вересневого пленуму ЦК КПРС (1953 р.), рішення якого дали можливість значно поліпшити матеріальне становище колгоспного селянства на місцях, різко скоротилася кількість бажаючих переїхати до Криму, тим більше, що ті, хто повертався з нього через невлаштованість і низький життєвий рівень, поширювали правдиву інформацію про цю «землю обітовану». Саме після таких зустрічей Хрущов і Маленков полетіли до Києва, де перший почав вмовляти керівників УРСР допомогти Криму у відродженні народного господарства. При цьому він весь

час повторював (згадуючи, очевидно, свої розмови з вихідцями з лісової російської глибинки, котрі ніколи в житті не бачили виноградної лози), що на півострові потрібні люди з півдня, «хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю»⁴⁴.

Як фахівець, що серед кремлівського керівництва був найбільш обізнаним з сільським господарством і тривалий час очолював УРСР, Хрущов добре знав: перебуваючи в складі РРФСР, Кримська область залишалася фактично в економічному просторі України. І саме таким чином вона може розв'язувати всі свої економічні проблеми.

Але Хрущов, на відміну від сталінського керівництва, яке вольовим рішенням перекроювала кордони, не рахуючись з етнічними межами і бажанням народів, зокрема, українського (несправедливе відторгнення в 1920-х Слобожанщини, Стародубщини, Таганрожщини, в 1939 р. – Берестейщини, в 1940 р. – Придністров'я), і навіть не запитуючи формального дозволу у вищій законодавчій владі УРСР, як це передбачалося за тодішньою Конституцією, з усього видно, він прагнув дотриматися чинного законодавства.

Спочатку це питання розглядалося в Раді міністрів РРФСР, яка після вивчення його дійшла висновку про доцільність «передачі Кримської області до складу Української РСР». Свою пропозицію Рада міністрів РРФСР подала до Президії Верховної Ради РРФСР, яка ухвалила такий документ: «Президія Верховної Ради РРФСР за участю представників виконкомів Кримської обласної і Севастопольської міської рад депутатів трудящих розглянула пропозицію Ради міністрів РРФСР про передачу Кримської області до складу Української РСР. Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁴⁵.

Після цього Президія Верховної Ради РРФСР направила свою постанову до Президії Верховної ради СРСР. А Президія Верховної Ради УРСР розглянула на своєму засіданні 13 лютого 1954 року питання «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР», погоджуючись на пропозицію Москви.

Після цього 19 лютого 1954 року відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР. Першим слово взяв голова Президії Верховної Ради РРФСР. У своєму виступі М.П. Тарасов заявив: «Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально прилягає до Української республіки, будучи немовби природженим продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов'язана з економікою Української республіки. З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки є доцільною і відповідає загальним інтересам радянської держави»⁴⁶.

На закінчення свого виступу Тарасов зачитав постанову Президії Верховної Ради РРФСР і попросив Президію Верховної ради СРСР затвердити подання з цього питання. У відповідь голова Президії Верховної Ради УРСР Д.С. Коротченко сказав, що рішення Президії Верховної Ради РРФСР з вдячністю і схваленням зустрінuto всім українським народом і запевнив Президію Верховної ради СРСР, що з боку українського уряду буде приділена належна увага дальшому розвиткові народного господарства Криму і підвищенню матеріального та культурного добробуту трудящих Кримської області. Наприкінці свого виступу, він зачитав постанову Президії Верховної Ради УРСР від 13 лютого 1954 року, якою Кримська область приймалася до складу Української РСР. Після цього було проголосовано указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області до складу Української РСР, який 26 квітня 1954 року було затверджено законом СРСР.

Як можна переконатися з документів того часу, саме економічні причини і стали підставою передачі Кримської області до складу УРСР, аби її зусиллями відбудувати народне господарство півострова й вивести його принаймні на довоєнний рівень.

Але, як не дивно, конкретні економічні показники окремі кримські дослідники намагаються підмінити маніпуляціями пропагандистського спрямування. Зокрема, це стосується сімферопольських дослідників – політолога Олександра Форманчука і кандидата наук Владислава Пашені. В один голос обидва вони повторюють: «Никаких экономических предпосылок для передачи Крымской области в состав УССР не было; существовал только политический волюнтаризм Н.С. Хрущева, хотя проблемы имели место»⁴⁷.

Однак у своїй же праці О. Форманчук сам себе спростовує: «Однако в целом темпы восстановительных работ к 1953 году не позволяли вывести Крым хотя бы на довоенный уровень развития. Исключение представляли разве что ряд объектов промышленности»⁴⁸.

А далі визнає й таке: «Одним словом, проблема послевоенного возрождения и дальнейшего развития Крыма требовала общегосударственного комплексного решения, которое было невозможно принять и осуществить без непосредственного участия Советской Украины. Об этом Н.С. Хрущев и Г.М. Маленков говорили с украинским руководством осенью 1953 года во время посещения Киева. Хотя о передаче Крыма тогда не было сказано ни слова. Впрочем, как и в Москве никто также не поднимал эту тему.

А между тем стремительно приближалась дата трехсотлетия воссоединения, имевшего для обоих народов огромные исторические последствия. В начале 1954 года в России и Украине прошли большие торжества по случаю этой знаменательной даты. И вдруг, словно желая окончательно утвердить себя в качестве очередного советского вождя, Никита Сергеевич поставил перед своими кремлевскими соратниками вопрос о Крыме. При этом каких-либо внятных объяснений от Н.С. Хрущева не последовало. Он так решил. И ему очень важно было, чтобы это решение поддержали те, от кого он

вскоре избавитися. Такова була логика комуністического правления, унаследованная от Сталина. На вопросе о Крыме Хрущев как-бы проверял степень своих претензий на роль преемника своего недавнего Хозяина. Он тоже хотел быть вождем, а вожди, как известно, бывают щедрыми на особые политические подарки»⁴⁹.

Це так домислює хід подій О. Форманчук, не знаючи про те, що питання про передачу Криму УРСР розглядалося в Кремлі ще восени 1943 року. Тоді під керівництвом другого секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка готувалися необхідні документи, на основі яких обґрунтовувалась закономірність включення Кримської АРСР до складу УРСР. Але коли Сталіну запропонували виділення американських кредитів в обмін на «Кримську Каліфорнію», то український варіант післявоєнного Криму був знятий з порядку дня.

Повна необізнаність О. Форманчука з перебігом подій призводить до того, що він у черговий раз себе спростовує. Бо ж розписавши про те, як Хрущов і Маленков просили керівників УРСР восени 1953 року допомогти економічно відсталому Криму, він далі пише, що Хрущов нібито не мав ніяких аргументів перед вищим керівництвом щодо причин передачі Криму Україні: «При этом каких-либо внятных объяснений от Хрущева не последовало. Он так решил»⁵⁰.

Більш того, О. Форманчук хоче довести, що вже наступного дня після указу Президії Верховної Ради СРСР, тобто 19 лютого 1954 року, нібито відбулася перша сесія новообраної Верховної Ради СРСР, яка затвердила його: «Буквально на второй день 1-я сессия Верховного Совета, состоявшаяся 20–26 февраля, поставила последнюю правовую точку в этом историческом событии»⁵¹.

Як могла зібратися новообрана Верховна Рада СРСР 20 лютого 1954 року, коли її вибори відбулися тільки 14 березня 1954 року? До речі, в повідомленні Центральної виборчої комісії по виборах до Верховної Ради СРСР про підсумки виборів 14 березня 1954 року обрані депутати від Кримської області вже включені до списку від Української РСР: Бринцева Марія Олександрівна – Керченський округ, Горшков Сергій Георгійович – Севастопольський виборчий округ, Косицький Володимир Ілліч – Сімферопольський сільський виборчий округ і Полянський Дмитро Степанович – Сімферопольський міський виборчий округ⁵².

Викликає здивування і твердження О. Форманчука про те, що Хрущов нібито нікому не говорив про підготовку передачі Криму. Але документи щодо цього готувалися вже з кінця 1953 року. Принаймні керівники УРСР детально вивчали економічне становище півострова, цікавилися відбудовою народного господарства, національним складом, про що також збереглися документи. Треба тільки попрацювати в архівах, а не транслювати маніпуляції з цифрами доцента Таврійського національного університету Владислава Пашені. А саме так можна оцінити спробу останнього довести, що не економічні причини змусили керівництво СРСР зніціювати передачу півострова до складу України.

Ось зразок «аргументів» Владислава Пашені: «В 1953 году во всесоюзном соревновании 38 предприятий Крымского полуострова завоевали 1–3 места. Все эти и другие факты опровергают измышление о том, что причиной передачи Крымской области из состава РСФСР в состав УССР в начале 1954 года явилось отставание в экономическом восстановлении и развитии. О каком отставании может идти речь, если в 1951–1953 годах среднегодовой прирост продукции тяжелой промышленности составил 24%, а всей 15»⁵³.

Щоправда, постає закономірне питання: а як це співвідноситься до показників 1940 року? А цього В. Пашеня чомусь вперто не бажає аналізувати.

Цікаво й те, що подібні «аргументи» в працях Владислава Пашені, присвячених Герою України Миколі Багрову, переконали не тільки політолога О. Форманчука, а й деяких науковців Таврійського національного університету, які рекомендували його книги до друку з подібними сентенціями.

А правда історії полягає в тому, що Крим завжди був економічно⁵⁴ зв'язаний з Україною, і без її підтримки він не зможе досягнути тих народногосподарських результатів, які дадуть можливість його населенню побудувати благополуччя й стабільний добробут.

¹ Оляничин Д. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1933. – Т. СЛІІ. – С. 142–145.

² Слабченко М. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Одесса, 1922. – С. 344, 346, 355.

³ Месяцеслов исторический и географический на 1786 год. – СПб., 1786. – С. 1–16.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXII. – С. 18.

⁵ Там же. – С. 50.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 301, 302.

⁷ Центральний державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ЦДА АРК). – Ф. Р-1932. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 2–2 зв.

⁸ Усов С. Историко-экономические очерки Крыма. – Симферополь, 1925. – С. 263.

⁹ Там же.

¹⁰ ЦДА АРК. – Ф. Р-137. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 6–6 зв.

¹¹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 73.

¹² Весь Крым. – Симферополь, 1926. – С. 57.

¹³ Вторая сессия Крымского Центрального исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и военморских депутатов. Стенографический отчет (2–4 марта 1922 г.). – Симферополь, 1922. – С. 21.

¹⁴ Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 512.

¹⁵ Яценко И. Крымская партийная организация в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие промышленности (1944–1950 гг.). – К., 1973. – С. 11.

¹⁶ Там же. – С. 11–20.

¹⁷ Там же. – С. 20.

- ¹⁸ ЦДА АРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3602. – Арк. 15.
- ¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 4990. – Арк. 125.
- ²⁰ Там само. – Арк. 126.
- ²¹ Там само. – Арк. 13.
- ²² Народное хозяйство Крымской области. – С. 61.
- ²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 4990. – Арк. 15.
- ²⁴ Там само. – Арк. 147.
- ²⁵ Крымская правда. – 1953. – 1 сентября.
- ²⁶ Там же. – 1953. – 7 июня.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 53. – Спр. 136. – Арк. 9–10.
- ²⁹ Там само. – Спр. 4990. – Арк. 11.
- ³⁰ Там само. – Оп. 52. – Спр. 5003. – Арк. 28–29.
- ³¹ Там само. – Арк. 29.
- ³² ЦДА АРК. – Ф. Р-3287. – Оп. 2. – Спр. 1291. – Арк. 329.
- ³³ Народное хозяйство Крымской области. – С. 265.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ ЦДА АРК. – Ф. Р-3287. – Спр. 1291. – Арк. 303
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 5003. – Арк. 30.
- ³⁷ ЦДА АРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3609. – Арк. 21.
- ³⁸ Там само. – Спр. 3601. – Арк. 24.
- ³⁹ Там само. – Арк. 24.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. Р-3287. – Оп. 2. – Спр. 1302. – Арк. 26.
- ⁴¹ *Аджубей А.* Как Хрущев Крым Украине отдал // Новое время. – 1992. – № 6. – С. 21.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 2.
- ⁴⁴ *Аджубей А.* Указ. соч. – С. 21.
- ⁴⁵ Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ *Форманчук А.* Крым в составе Советской Украины // Книга для чтения по истории Крыма. – Симферополь, 2010. – С. 256; *Пащенко В.* Крымская область в советский период (1946–1991 гг.). – Симферополь, 2008. – С. 377.
- ⁴⁸ *Форманчук А.* Крым в составе Советской Украины. – С. 255.
- ⁴⁹ Там же. – С. 258, 259.
- ⁵⁰ Там же. – С. 259.
- ⁵¹ Там же. – С. 260.
- ⁵² Известия депутатов трудящихся СССР (Москва). – 1954. – 13 января.
- ⁵³ Цит. за: *Форманчук А.* Крым в составе Советской Украины. – С. 255; *Пащенко В.* Крымская область в советский период (1946–1991 гг.). – С. 376.
- ⁵⁴ Задля справедливості вважаємо необхідним навести і ще одну думку щодо причин передачі Криму до складу УРСР в 1954 р., висловлену українською еміграцією: «Прилучення Криму до України є другим пляном далекосяглої політичної стратегії Москви. Англійська газета назвала цей “дар” Москви “хабарем” українському націоналізмові». І в цьому є деяка слушність, частина правди. Що спонукало Москву до того, що вона повертає, як дарунок, Україні Крим? Очевидно, не територіальна близькість і тісні господарчі, культурні зв'язки між Кримською областю й Українською ССР, як то сказано в постанові. Ніколи Москва не кермувалася інтересами України, а навпаки. А

цього разу, вперше в історії своєї колоніальної політики на Україні, вона змушена була побачити й «економічну доцільність й культурні зв'язки». Більше того, на урочистостях з нагоду цього “дару” з натиском підкреслювано рівноправність України з Росією (Московією), а Ворошилов сказав, що “цей знаменитий акт великого державного значення зайвий раз підтверджує, що відносини між суверенними республіками ССРСР побудовані на дійсному розумінні й шануванні взаємних інтересів, спрямованих на процвітання всіх союзних республік”. Самозрозуміло, що то пусті слова, брехня, але щось змусило Москву видати Україні кримський вексель. Дві причини були до того. Національна стихія, отой сепаратизм, що далі, то більше стає очевидним, сильнішає й набирає небезпечних для імперії форм. Буржуазний націоналізм, як його називають в совєтській пресі, а справді націоналізм землі української, не тільки не винищено, але він став загрозою для цілої большевицької імперської системи. Голос його що далі, то стає могутнішим по цілій системі. Навіть на Воркуті ув'язнені українці, об'єднані національною ідеєю, думають про відокремлення України від Росії. І того голосу національного в Україні і в інших республіках не в силі загамувати ні “маскарад дружби”, ні десятки тисяч агітаторів, що їх додатково вислала Москва в січні, щоб захищувати, угамовувати отой процес національного становлення, бо легіонам агітаторів протиставиться голос підпілля, голос націоналізму, який кличе лупати імперську скелю» (Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – Нью-Йорк, 1954. – Ч. 4. – С. 2).

Сергийчук Владимир (з. Киев)

Доктор исторических наук, профессор,

академик АН ВШ Украины,

директор Центра украиноведения

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Экономическая составляющая передачи Крыма УССР в 1954 г.

В статье раскрываются экономические причины передачи Крыма в состав УССР с целью полноценного восстановления народного хозяйства полуострова.

Ключевые слова: Крым, Украина, восстановление народного хозяйства после Второй мировой войны.

Serhijchuk Volodymyr (Kyiv)

Doctor of historical sciences,

professor Kyiv Taras Shevchenko national university

Economic motive of transfer Crimea to Ukrainian SSR in 1954

The article is deals with economic reason of transfer Crimea to Ukrainian SSR in 1954 for aiming renewal of full value national economy of peninsula.

Keywords: Crimea, Ukraine, renewal of national economy after WWII.

Бажан Олег (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 94 (477.75)

КРИМ У СКЛАДІ УРСР: ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

На підставі архівних джерел висвітлюється економічний стан і соціокультурна реальність Криму у післявоєнний період та соціально-економічні процеси на півострові після входження його до складу Української РСР.

Ключові слова: *Крим, економічна історія України.*

Передача Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. викликала потребу у партійного керівництва України провести своєрідний аудит показників економічної діяльності та оцінити соціокультурний потенціал Кримського півострова. Як свідчать архівні документи, зацікавленість станом справ у Криму з боку ЦК КПУ простежується задовго до прийняття відповідних рішень на законодавчому рівні (отже, можна припустити, що задум керівництва СРСР про передачу Кримської області до складу України став реалізовуватися ще наприкінці 1953 р.). У другій декаді січня 1954 р. інспектором ЦК КПУ України О. Нікітіним була підготовлена «Довідка щодо деяких питань партійної роботи в Кримській обласній парторганізації». Судячи з підкреслень синім олівцем деяких речень у тексті документу, першого секретаря ЦК КПУ М. Кириченка цікавили перш за все якісний та кількісний склад колгоспних партійних організацій, недоліки у роботі бюро Кримського обкому партії в галузі сільськогосподарського виробництва¹. Для повноти картини в аграрному секторі економіки Кримського півострова на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка 20 січня 1954 р. було підготовлено інформацію «Про стан сільського господарства Кримської області», в якій відверто йшлося про брак спеціалістів для роботи в колгоспах, вкрай незадовільне забезпечення водою степової частини Криму, значне відставання урожайності овочів, фруктів, картоплі, тютюну, кормів, сіна у порівнянні з довоєнним рівнем. Ретельне «знайомство» з реальним станом справ у Кримській області за допомогою «інформацій», «доповідних записок» з боку ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР тривало упродовж першого кварталу 1954 р.

Аналіз статистичних даних діяльності підприємств у сільському господарстві та в промисловості Криму на початок 1954 р. засвідчив складну економічну ситуацію на півострові, обумовлену перш за все наслідками

Другої світової війни. Як з'ясувалося, провідні галузі сільського господарства в Криму – садівництво та виноградарство – перебували у занепаді. На 1 січня 1954 р. в колгоспах Кримської області під садівництво використовувалося всього 10,6 тис. га (у довоєнний період – 12,3 тис. га); у радгоспах, відповідно 6,5 тис. га, що на 0,7 га менше у порівнянні з 1940 р. Не на багато ліпша ситуація склалася з вирощуванням винограду. Під виноградники на 1954 р. в колгоспах було задіяно 7 тис. га проти 8,9 тис. га в 1940 р. Крім того, 20% садів та виноградників в колгоспах та радгоспах Криму вважалися малопродуктивними та такими, які потребують оновлення. Недостатня механізованість трудоемких процесів, дефіцит робочих рук призводили до невиконання низки агротехнічних заходів. Ситуацію в садівництві та виноградарстві ускладнювала також відсутність мінеральних добрив.

Негаразди спостерігалися і в розвитку овочівництва. Незважаючи на зростання площ під вирощення овочів у порівнянні з 1940 р., забезпеченість населення овочами, а промисловості сировиною у зв'язку з низькою врожайністю була недостатньою. Для прикладу, урожай картоплі у післявоєнні роки не перевищував 32 ц. Середній врожай овочів у колгоспах в 1953 р. складав всього 57 ц, коли загальна потреба в овочах на 1954 р. міського населення, курортів, консервної та рибної промисловості, а також військових становила 114 тис. т.

Вкрай повільно у післявоєнні роки на півострові розвивалося тютюнництво. Низька врожайність тютюну пояснювалася відсутністю необхідної виробничо-технічної бази та нестачею робочих рук.

На початок 1950-х рр. низці галузей харчової промисловості Кримської області не вдалося досягти довоєнного рівня виробництва і, у порівнянні з 1940 р., його валовий показник складав: вилов риби – 88%; випуск консервів – 87%; цигарок – 58%; виробництво виноградного вина – 71%; макаронних виробів – 85%; хлібобулочних виробів – 73%, видобуток солі – 51%. Відсутність виробничих потужностей по переробці м'яса й молока та їх низька технологічна оснащеність були не спроможні задовольнити потреби населення та курортників у якісних м'ясо-молочних продуктах.

Гострою проблемою для Криму залишалися питання зрошення та водопостачання колгоспних селищ та тваринницьких ферм. На 1954 р. налічувалося багато колгоспів у Ленінському, Кіровському, Приморському, Чорноморському, Красноперекопському та інших районах Кримської області, які, позбавлені джерел водопостачання, змушені були підвозити воду для питних та господарських потреб на відстань 5–10 км.

Не мала успіху післявоєнна трудова міграція в Криму. Для виконання встановленого на 1954 р. плану сільськогосподарських робіт та догляду за худобою у колгоспах не вистачало понад 34 тис. працездатних колгоспників. У зв'язку з низькою ефективністю організації переселення в 1944–1953 рр., навантаження на одного працездатного в середньому по Кримській області на 1954 р. складало понад 9 га, а в Роздольненському, Чорноморському районах – 17, Ленінському – 19 га.

У скрутному становищі перебувало санаторно-курортне господарство Кримської області. На 1940 р. в області функціонувало 195 санаторно-курортних установ на 31035 ліжок, якими щорічно надавалися послуги 370 тис. особам. У період Другої світової війни з 195 санаторно-курортних установ 109 було зруйновано. У післявоєнні роки відновлення курортного господарства здійснювалося повільними темпами. На початок 1954 р. у Криму працювало 160 санаторіїв та будинків відпочинку на 26300 ліжок, які спроможні були надати послуги 250 тис. чол. Значна кількість здравниць розташовувалася у пристосованих приміщеннях, які не відповідали необхідним лікувальним вимогам. Повсюдно на півострові потребували відновлення загальнокурортні лікувальні установи: грязеводолікарні, поліклініки, дієтдальні, пансіонати, пляжі та лікувально-спортивні споруди. Нерозв'язаними питаннями для курортних міст та селищ залишалися відсутність центральних каналізаційних мереж, споруд для утилізації відходів, погана забезпеченість водою.

Гальмувало будівництво та реконструкцію здравниць неефективне освоєння цільових коштів. Незадовільний стан виконання плану капітальних робіт у післявоєнний період пояснювався малопотужністю та слабкою технічною осначеністю наявних в області будівельних організацій (всього в Криму налічувалося 3 трести Міністерства житлово-цивільного будівництва – «Севастопольміськбуд», «Кримбуд» та «Ялтаспецбуд»). Крім того, у Криму не було жодної підрядної організації, яка спеціалізувалася на будівництві та благоустрої курортів.

Труднощі спостерігалися і в системі охорони здоров'я. У післявоєнний період у Криму не було збудовано жодної лікувальної установи. Мережа лікувально-профілактичних та дитячих закладів виявилася нездатною забезпечувати потреби населення, яке щорічно збільшувалося за рахунок трудової міграції. У 9 районах Кримської області на 1954 р. були відсутні районні лікарні. При потребі в 7600 лікарняних ліжок, в області на цей рік функціонувало всього 6020 ліжок, у зв'язку з чим спостерігалася велика кількість відмов хворим у стаціонарному лікуванні².

Не чекаючи затвердження указу Президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму до складу УРСР на сесії Верховної Ради СРСР (відповідна процедура відбулася лише 26 квітня 1954 р.), фахівці профільних відділів ЦК КПУ розпочали роботу щодо підготовки проекту постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області». Вже 7 квітня 1954 р. спеціальна комісія ЦК КПУ у складі М. Підгорного, М. Гречухи, І. Сеніна та Д. Полянського надіслала першому секретарю ЦК КПУ О. Кириченку свій варіант правового акта, який мав би розв'язати найважливіші питання, пов'язані з відтворенням виробничих основних фондів та об'єктів соціальної інфраструктури Криму³. Текст постанови містив перелік запропонованих заходів, направлених на значне розширення посівів овочевих культур, закладку нових садів, вино-

градників та ягідників, різке збільшення урожайності всіх сільськогосподарських культур, підвищення продуктивності тваринництва, прискорене будівництво морських вокзалів, здравниць та житла в Криму.

На думку голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка та першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, пришвидшення економічного розвитку півострова можна було домогтися за допомогою значних капіталовкладень. У листі до ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 10 квітня 1954 р. керівники республіки виклали власне бачення планово-цілового характеру інвестиційної політики держави у вигляді «Довідки про об'єми капіталовкладень у Кримській області»⁴:

	Об'єм капвкладень (в млн руб.)			
	Повний варіант		Скорочений варіант	
	на 1955–57 рр.	на 1954 р.	на 1955–57 рр.	на 1954 р.
I. Сільське господарство	608,5	60,0	608,5	60,0
II. Промисловість та соцкультбудівництво:				
а) союзного підпорядкування	2587,9	64,0	1743,9	83,0
б) республіканського підпорядкування	354,9	19,0		
III. Курортне будівництво	448,1	49,4	448,1	49,4
IV. Місто Севастополь	818,0	31,0	–	–
Усього:	4817,4	223,4	2800,5	192,4

У результаті доопрацювання проекту документа 26 липня 1954 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР». Ухвалений найвищим органом виконавчої влади Радянського Союзу правовий акт являв собою масштабну програму дій керівництва України щодо забезпечення економічного зростання Криму. На виконання постанови РМ СРСР від 26 липня 1954 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КПУ 26 серпня 1954 р. ухвалили спільну постанову з аналогічною назвою. У розпорядчій частині документу йшлося про затвердження плану закладки садів, ягідників і виноградників на 1955–1958 рр. колгоспами та радгоспами у кількості: садів – 10960, ягідників – 890 і виноградників – 13230 га. З метою подальшого розвитку садівництва та виноградарства на півострові упродовж цих років планувалося: провести роботи щодо відновлення й реконструкції садів (в колгоспах – 1550 га, радгоспах – 50 га), відновлення плодкових і виноградних насаджень, вирощування плодкових саджанців в кількості 3890 тис. штук, виноградних – 53900 тис. штук і паростків полуниці – 42300 тис. штук; завершити проектні завдання на будівництво в Кримській області споруд, які б забезпечили регулювання русел і стоку рік Альми, Качі,

Бельбека, рік Алуштинського району; здійснити роботи щодо буріння 110 артезіанських свердловин; упродовж 1954–1956 рр. збільшити площі зрошувальних земель в колгоспах, радгоспах і підсобних господарствах (у порівнянні з 1953 р.) на 20 тис. га; підвищити матеріальну зацікавленість колгоспників у виробництві фруктів та винограду⁵. У 1955–1957 рр. були запроєктовані також високі темпи зростання площ під посадку тютюну: 1955 р. – 6850 га; 1956 р. – 7260 га; 1957 р. – 7830 га⁶.

Для подолання відставання в механізації трудомістких робіт в садівництві, виноградарстві, тютюнництві, овочівництві, на тваринницьких фермах планувалося провести випробування в господарських умовах Криму машин для низання тютюну, завершити реконструкцію Джанкойського ремонтного заводу, будівництво у м. Феодосії міжрайонної майстерні капітального ремонту, додатково оснастити МТС Кримської області необхідною кількістю сільськогосподарських машин, в тому числі 1675 тракторами⁷.

Значні кошти із союзного та республіканського бюджету у 1955–1958 рр. передбачалося на будівництво об'єктів промислового, комунального, соціально-культурного призначення. Упродовж 1955–1957 рр. мали стати до ладу: пивоварний завод з цехом безалкогольних напоїв у м. Ялта; заводи первинного виноробства у Старому Криму, селищі Нижньогірський, рибзаводи у селищах Єнікале, Камиш-Бурун, Ликовка, Чорноморка, Золотовка, містах Феодосія та Євпаторія, на косі Тузла. У середині 1950-х рр. планувалося відкрити будинки культури у м. Керчі, Білогірському, Нижньогірському, Сімферопольському, Судакському районах; середні школи у Старому Криму, Бахчисараї, Джанкої, Феодосії, Кореїзі, а також пологові будинки у Керчі, Євпаторії, Феодосії, Судаку, інфекційну лікарню у м. Сімферополі.

По лінії Української спілки споживчих кооперативних організацій в Криму планувалося відкрити сільських крамниць – 96, продовольчих – 22, взуттєвих – 10, культтоварів – 14, магазинів-складів будматеріалів – 10, готового одягу – 10⁸.

Загальні затрати в 1954–1957 рр. на будівництво, реконструкцію здравниць та благоустрій курортів області становили по Міністерству охорони здоров'я СРСР – 209 млн крб., по лінії Всесоюзної центральної ради професійних спілок – 86 млн крб., іншим міністерствам та відомствам – 315 млн крб. Курортно-рекреаційне господарство Кримської області, згідно реалізації постанови уряду УРСР, мало поповнитися новими водолікарнями в Ялті, Сімеїзі, Євпаторії, курортними поліклініками в Алушті, Феодосії, сел. Місхор, новітніми санаторіями у Ялті, Місхорі, Ливадії, Форосі⁹.

Реалізацію цілей та завдань вищого керівництва СРСР та УРСР щодо зростання економіки півострова мав би забезпечити якісний склад керівних партійних і радянських кадрів Кримської області. Після передачі Криму зі складу РРФСР до УРСР в Кримську область неодноразово виїздили бригади та окремі працівники ЦК КПУ, Ради Міністрів, керівники міністерств та

відомств для ознайомлення зі станом справ на місцях та наданню допомоги партійним, радянським господарським органам в їх практичній діяльності¹⁰. Вивчаючи влітку 1954 р. стан підприємств різних галузей промисловості, рівень лікувально-профілактичних закладів, масово-політичну та культурно-освітню роботу в Кримській області, працівники ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР зіткнулися з суттєвими недоліками в управлінні промисловими об'єктами, сільгоспідприємствами, освітніми закладами регіону. У ході перевірки аграрного сектору було встановлено, що у багатьох колгоспах допускаються великі втрати зерна, соломи та силосної маси. На думку завідувача сектором сільгоспвідділу ЦК КПУ М. Кубута, основна причина незадовільної роботи колгоспів, радгоспів, МТС крилася у слабкій професійній підготовці керівної ланки сільгоспідприємств¹¹.

У період роботи бригади відділом адміністративних та торговельно-фінансових органів ЦК КПУ в Кримській області були виявлені значні недоліки в діяльності партійних та радянських органів щодо керівництва адміністративними, торговельними, фінансовими установами та закладами охорони здоров'я. Кримському обкому партії, облвиконкому та місцевим партійним та радянським органам ЦК КПУ ставилося за провини небажання приділяти увагу проблемам санітарії у містах та населених пунктах області. Вивчення санітарного стану південного берега Чорного моря в зоні кримських курортів показало, що міста та селища при наявності каналізації не мають очисних споруд, а стічні води без очистки випускаються у море біля самісінького берега та поблизу лікувальних пляжів. У м. Євпаторія за відсутності каналізації забруднення зазнавали артезіанські колодязі. Згідно лабораторним даним Кримської обласної санітарно-епідемічної станції, морська вода Ялтинського узбережжя містила в одному літрі від одної тисячі до 50 тисяч кишкових паличок, а у воді Феодосійського узбережжя в одному літрі – від тисячі до 10 тисяч кишкових паличок, тоді як при нормальному санітарному показнику питної води в одному літрі сирі води не повинно бути більше трьох кишкових паличок. Незважаючи на складну екологічну ситуацію в регіоні, виділені урядом асигнування на будівництво каналізації та водопроводу використовувалися в Кримській області вкрай незадовільно. Для прикладу: з 2999 тис. крб., асигнованих на будівництво каналізації в 1953 р., освоєно лише 254 тис. крб., а з 900 тис крб., виділених на 1954 р., на 1 липня було залучено лише 25 тис крб.¹².

Про серйозні помилки у роботі партійних органів Кримської області йшлося в інформаційній довідці заступника завідувача відділом будівництва та міського господарства ЦК КПУ М. Сердюкова, датованій 3 серпня 1954 р.: «Багато міст області, особливо Сімферополь, Феодосія, Керч, а також міста Південного берегу Криму знаходяться в край занедбаному стані. План житлового, соціально-культурного стану та комунального будівництва систематично не виконується. Житловий фонд цих міст своєчасно не ремонтується, значна частина будинків знаходиться в аварійному стані... Із запланованого

по області ремонту в поточному році 426 будинків за перше півріччя відремонтовано тільки 20 будинків, або 4,5%. По містах Сімферополю та Севастополю не відремонтовано жодного будинку... Не проводиться елементарний поточний ремонт дорожнього покриття, тротуарів. Вулиці знаходяться в антисанітарному стані, рідко прибираються – брудні та засмічені»¹³.

Претензії ЦК КПУ до керівників обласних та міських партійних органів стосувалися недостатнього контролю за виробничою діяльністю будівельних трестів Криму. Як з'ясували «ревізори» ЦК КПУ, в трестах «Севастополь-міськбуд», «Керчметалургбуд», «Кримбуд», «Кримсільбуд», «Ялтаспецбуд» будівництво велося кустарним способом, мали місце тривалі простої, масові прогули, велика текучість кадрів (за перше півріччя 1954 р. тільки по трестах «Севастополь-міськбуд» та «Ялтаспецбуд» прогули склали по 10 тис. людиноднів, а з треста «Севастополь-міськбуд» упродовж січня–липня 1954 р. звільнилося понад 1 тис. робітників)¹⁴.

Негативна оцінка дій обкому, міськкомів та райкомів у сфері освіти базувалася на аналізі численних показників. Як з'ясувалося, у 1953 р. багато дітей шкільного віку не було охоплено навчанням, упродовж 1953/1954 навчального року школу полишило понад 8 тисяч учнів, або 5,9%. Загальний показник успішності учнів складав 84,3% проти 89,6% по республіці. Органи народної освіти та школи в низці районів Кримської області укомплектовані недостатньо підготовленими кадрами (з 32 завідувачів райвно, 13 осіб мали вищу освіту за профілем, 3 – просто середню освіту)¹⁵.

Виявлення та усунення вад в роботі партійних та радянських органів Кримської області часто-густо наражалися на спротив першого секретаря обкому КПУ Дмитра Степановича Полянського¹⁶, якому, завдяки тісним стосункам з М. Хрущовим, вдалося зберегти за собою посаду керівника обласної партійної організації до грудня 1955 р.

Подоланню глибокої кризи в економічній та соціальній сфері півострова слугував «План заходів щодо господарської роботи в Кримській області», затверджений 16 липня 1954 р. на засіданні Президії ЦК КПУ. Згідно з останнім, Міністерству охорони здоров'я та соціального забезпечення УРСР доручалося вивчити становище, яке склалося в лікувальних закладах області, стан пенсіювання в міських та районних відділах соцзабезпечення; Міністерству торгівлі та Укоопспілці – надати допомогу населенню Криму в забезпеченні хлібобулочними виробами, заготівлі картоплі, овочів та фруктів, а Укрпромраді ставилося завдання розробити заходи щодо збільшення вилову риби та її переробки, розширення виробництва плодоягідних вин і плодпереробки в регіоні. Для надання практичної допомоги в забезпеченні підйому економіки й укомплектуванні підприємств керівними та інженерно-технічними кадрами ЦК КПУ прийняв рішення надіслати до Криму групу спеціалістів з різних галузей промисловості УРСР¹⁷.

Одночасно з виробленням дієвих заходів щодо забезпечення швидкого економічного піднесення всіх галузей виробництва Кримської області керів-

ництво УРСР переймалося культурологічними аспектами входження півострова до України. Окрім ідеологічної підготовки кримчан до адміністративно-територіальних змін через лекційну пропаганду, публікацію української тематики на сторінках місцевої преси, численні зустрічі партактиву з колективами промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, ЦК КПУ було розроблено «План заходів щодо масово-політичної і культурно-освітньої роботи в Кримській області». Упродовж липня–вересня 1954 р. передбачалося: наситити книготорговельну мережу Кримської області книжковою продукцією республіканських видавництв на 1 млн крб.; направити на гастролі Харківський театр опери і балету, Одеський театр музичної комедії, Державний Український хор, Державну капелу бандуристів УРСР, ансамбль танцю УРСР, Буковинський народний хор, Закарпатський хор, Квартет баяністів; провести екскурсії учителям Кримської області до столиці УРСР¹⁸. Відділ пропаганди та агітації ЦК КПУ опікувався проведенням передплати на українські періодичні видання, переймався добором редактора та диктора для Кримської обласної редакції радіоінформації, спроможних забезпечити дублювання «останніх новин» українською мовою¹⁹.

Упродовж 1955–1956 рр. на засіданнях Президії ЦК Компартії України неодноразово розглядалися питання, пов'язані з виданням українською мовою органу Кримського обкому КПУ газети «Радянський Крим»²⁰, переходом кримського обласного книжкового видавництва на випуск масової літератури українською мовою²¹, створенням у м. Сімферополі українського театру музичної комедії²², організацією відділення української мови та літератури в Кримському педагогічному інституті²³. Передача Криму Україні, на думку вищого політичного керівництва республіки, неодмінно повинна була позначитися і на топоніміці регіону. 5 вересня 1955 р. Президія ЦК Компартії України прийняла постанову «Про перейменування деяких населених пунктів Кримської області».

Рішення української партійної еліти було продиктоване тим, що «у Криму багато численних пунктів, географічних територій мають незрозумілі для більшості населення області назви». Першим на виправлення «незрозумілої» назви партійні бонзи обрали селище Алупка-Сара Ялтинської міської ради, яке повинно було перетворитися на селище Шевченкове²⁴. В такий спосіб, політична верхівка КПУ долучилася до цілеспрямованих дій союзного керівництва щодо детатаризації Криму, нищенню культурних цінностей кримськотатарського народу.

Часто-густо ініціативу в «українізації» регіону перебирав на себе Кримський обком КПУ. В серпні 1954 р. бюро обкому прийняло рішення про введення з 1955 р. викладання української мови та літератури в школах Кримської області. Насправді складена програма дій на 1955 р. щодо запровадження української мови в школах Криму стала реалізовуватися на півострові у листопаді 1954 р. Кримський обласний відділ народної освіти, за погодженням з Міністерством освіти УРСР, у другій чверті 1954/1955 навчального року організував у школах, де були відповідні кадри, вивчення

української мови. Загалом таке нововведення було належно сприйнято як учнями, так і громадськістю, але носило вибірковий, експериментальний характер. Попри перші успіхи, давалися взнаки і певні труднощі. У школах Кримської області бракувало учителів початкових класів, які володіли українською. Середні навчальні заклади не були забезпечені спеціальними програмами та підручниками. Українська мова була запроваджена не у всіх класах, що давало привід деяким батькам писати заяви про перевід їхніх дітей у класи, де українська викладалася.

Для забезпечення викладання української мови в школах Кримської області у 1955/1956 навчальному році передбачалося підготувати на короткотермінових курсах 219 учителів молодших класів, призначити для роботи в V–VII класах 700 викладачів-філологів та забезпечити учнів відповідною методичною літературою²⁵.

Попри дискусії у владних кабінетах про темпи впровадження у шкільну освіту української мови в Криму, процес переведення шкіл області на навчальний план шкіл України мав позитивну динаміку. Якщо в 1955/1956 навчальному році українська мова вивчалася у 38 класах 24 шкіл 619 учнями (II кл. – 406 учнів, III кл. – 94, IV кл. – 119), то в 1957 р. за навчальним планом шкіл УРСР працювало 115 класів 70 шкіл з кількістю 2383 учнів. З першого вересня 1957 р. вивчення української мови було запроваджено в усіх п'ятих класах середніх шкіл півострова. У 1957/1958 навчальному році українська мова вивчалася в 1704 класах, з кількістю 26787 учнів (1206 других, 94 третіх, 494 четвертих, 71 п'ятих, 23 шостих і сьомих класах).

В 1958/1959 навчальному році українська мова викладалася в усіх других, третіх та п'ятих класах. Мережа шкіл за мовами навчання в 1959/1960 навчальному році виглядала таким чином: з російською мовою навчання – 1086, з українською – 3 школи. Окремі класи з українською мовою навчання функціонували в 5 школах з російською мовою. Всього українською мовою було охоплено 0,4% дітей від загальної кількості учнів.

Поштовхом до згортання «м'якої українізації» в освітянській сфері послужило прийняття Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р. закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. За таких обставин кількість школярів, які вивчали українську мову почала зменшуватися. Вкрай негативно позначилися на процесі впровадження української мови в школах півострова пропозиції, викладені в доповідній записці секретаря ЦК КПУ А. Скаби та завідувачки відділом шкіл ЦК КПУ К. Колосової «Про стан вивчення російської та української мов в школах Кримської області», підтримані одностайно Президією ЦК КПУ 12 січня 1960 р. у вигляді спеціальної постанови: «1. Затвердити для шкіл Кримської області спеціальний навчальний план, в якому передбачити зменшення числа тижневих годин на українську мову, залишивши для її вивчення в II–IV класах по три, а в V–VII – по чотири години на тиждень, замість

5–4 годин за діючим навчальним планом для Кримської області. Разом з цим, відповідно, збільшити час на вивчення російської мови... 3. Встановити надалі порядок, при якому питання про вивчення української мови вирішується батьками при переводі учня з першого до другого класу. Виняток з цього може бути лише для дітей, які прибувають з інших союзних республік»²⁶. За таких обставин у 1970/1971 навчальному році у Криму залишилася лише одна українська школа у Сімферополі.

Прихована русифікація мала місце не лише в закладах освіти Кримської області. Звуження сфери вжитку української мови спостерігалося і у видавничій сфері. В середині грудня 1959 р. бюро Кримського обкому ліквідувало газету «Радянський Крим», мотивуючи своє рішення збитковістю видання. У той самий час було припинено дубляж українською мовою журналу «Блокнот агітатора», бюлетеня «Виноградарство і садівництво Криму»²⁷.

Відмовившись бодай на децицю «українізувати» суспільно-політичне та культурне життя на півострові (і це при тому, що в Криму на початку 1960-х рр. проживало 22,2% українців), вище політичне керівництво УРСР сконцентрувало свої зусилля на розвитку кримської промисловості. За короткий період часу вдалося вирішити гостру проблему постачання та зрошення в Криму. На початку 1956 р. здано в експлуатацію Солгірську зрошувальну систему, яка поліпшила водозабезпечення Сімферополя. У 1956 р. було завершено будівництво Чорноріченського водосховища у південно-західній частині Кримського півострова. У середині жовтня 1963 р. кримчани зустріли дніпровську воду, яка подавалася на півострів за допомогою Північно-кримського каналу.

Введення в експлуатацію Сімферопольської ГРЕС в 1960 р. дозволило вдвічі збільшити енергетичні потужності Криму. З часу приєднання Криму до УРСР і до початку 1970-х рр. на півострові стали до ладу 160 нових великих підприємств: сірчанокислотний комплекс заводу двоокису титану в Армянську, Сімферопольський завод пластмас, Сімферопольський завод телевізорів, Севастопольський судноремонтний завод, Ялтинський рибкомбінат, Джанкойський консервний завод, Севастопольський рибоконсервний комбінат. За рахунок державних коштів із союзного і республіканських бюджетів (протягом 1952–1970 рр. на капітальне будівництво в Криму було виділено більше 5,5 млрд. крб.) вдавалося забезпечувати високі темпи розвитку промисловості. На 1970 р. обсяг валової продукції в Криму зріс з довоєнного рівня більш як у 10 разів. У 29 разів за 1952–1970 рр. збільшилася продукція хімічної промисловості. За рахунок зростання площ під виноградники у 1970 р. вина на території Криму було вироблено в 35 разів більше, ніж у 1952 р. За період з 1952 по 1970 рр. вантажообіг залізниць збільшився у 6 разів²⁸.

Таким чином, Кримська область, яка на початку 1950-х рр. переживала економічний занепад та стагнацію, після входження до складу УРСР за 15-річний термін змогла перетворитися на передовий регіон курортного гос-

подарства та масового туризму в СРСР. Відродження народного господарства, значні успіхи в аграрному секторі та в промисловості на півострові в другій половині 1950–1970-х рр. значною мірою забезпечувалися затраченими ресурсами України та її народу.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3590. – Арк. 82–88.

² Там само. – Оп. 24. – Спр. 3672. – Арк. 5–29.

³ Там само. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Оп. 24. – Спр. 3672. – Арк. 4

⁵ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2133. – Арк. 21–36.

⁶ Там само. – Спр. 2134. – Арк. 54.

⁷ Там само. – Спр. 2134. – Арк. 66.

⁸ Там само. – Арк. 67–107.

⁹ Там само. – Арк. 108.

¹⁰ Там само. – Спр. 2110. – Арк. 15, 114–125.

¹¹ Там само. – Оп. 46. – Спр. 6837. – Арк. 33–36.

¹² Там само. – Арк. 41–42.

¹³ Там само. – Арк. 96

¹⁴ Там само. – Арк. 97.

¹⁵ Там само. – Арк. 109.

¹⁶ Там само. – Арк. 113.

¹⁷ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2110. – Арк. 121–125.

¹⁸ Там само. – Арк. 114–117.

¹⁹ Там само. – Арк. 37–39.

²⁰ Там само. – Оп. 52. – Спр. 5822. – Арк. 47.

²¹ Там само. – Спр. 5824. – Арк. 162–173.

²² Там само. – Спр. 4999. – Арк. 64, 76.

²³ Там само. – Спр. 4998. – Арк. 171.

²⁴ Там само. – Спр. 4999. – Арк. 202.

²⁵ *Сергійчук В.* Український Крим. – К., 2001. – С. 244.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3081. – Арк. 118–120.

²⁷ *Сергійчук В.* Вказ. праця. – С. 251–252.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К., 1974. – С. 73–84.

Бажан Олег (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Крым в составе УССР: экономические и культурные аспекты

В работе рассматриваются экономическая и социокультурная реальность Крыма в послевоенный период и социально-экономические процессы на полуострове после вхождения его в состав Украинской ССР.

Ключевые слова: Крым, экономическая история Украины.

Oleg Bazhan (Kyiv)

Candidate of historical Sciences, the senior research fellow
of the Institute of history of the Ukraine NASU

Crimea in the Ukrainian SSR: economic and cultural aspects

On analyzing archive sources there have been described the economic state and socio-cultural reality of the Crimea in the post-war period as well as socio-economic processes on the peninsular after its joining to the Ukrainian SSR.

Keywords: *Crimea, economic history of Ukraine.*

Денисова Тетяна (м. Львів)

Науковий співробітник

Національного музею у Львові ім. А. Шептицького

УДК 94:359(477)“195”

УКРАЇНСЬКИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ У ВИДАННЯХ ПІДПІЛЬНОЇ ПОШТИ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХХ ст.

У статті розглянуті раритетні видання, присвячені історії мореплавства в Україні та підняттю українського державного прапора на кораблях Чорноморського флоту 29 квітня 1918 р. Проаналізовано пам'ятні поштові марки та блоки підпільної пошти України, випущені в 1950-х роках у діаспорі. Звернена увага на необхідність подальшого дослідження і викриття фальсифікацій історії українського флоту.

Ключові слова: підпільна пошта України, Л. Рихтицький, український Чорноморський флот, військовий прапор.

Підпільна пошта України (далі – ППУ) займає особливе місце в українській історії, культурі і мистецтві. Поштові марки і блоки, випущені у діаспорі, належать до рідкісних в історії філателії, зокрема й самою назвою держави-емітента – «Підпільна пошта України». В умовах, коли Україна перебувала у складі іншої держави (СРСР), ця назва засвідчувала продовження змагань за її самостійність.

У фондах Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького зберігається колекція видань ППУ, сформована з предметів, отриманих у дар від українців із діаспори: Степана Голяша (США), Івана Максимчука (США), Надії Кашуби (США), М. Слободяна (Великобританія). Окрім пам'яток із Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького, у нашому дослідженні використані видання з приватної «Колекції Петра Й. Потічного про підпільну і протипідпільну боротьбу в Україні» при Торонтському університеті (Канада).

Випуск друкованої продукції започаткували на території Західної Німеччини. В 1949 р. під патронатом Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів створився Закордонний поштовий відділ Підпільної пошти України. Офіційним центром відділу вважався Мюнхен. Біля витоків ППУ стояли відомий український філателіст Юліян Максимчук та старшина 1 Української Дивізії Української Народної Армії Любомир Рихтицький. Останній невдовзі перетворився на справжнього натхненника, ініціатора і організатора всіх наступних видань ППУ та керівника поштового відділу.

Л. Рихтицький, за словами Олександера Малицького, був «душею видань ППУ»¹. На зламі 1946–1947 рр. після табору полонених у Ріміні (Італія) він оселився в Регенсбурзі (Баварія), де і познайомився із Ю. Максимчуком, який мешкав там само. На початку 1950-х рр. Л. Рихтицький переїздить до Чікаго (США), де продовжує працювати над філателістичними виданнями, їх випуск припиняється лише із смертю видавця².

На новоутворений поштовий осередок покладалися відповідальні завдання матеріального та пропагандистського сприяння підпіллю на Батьківщині. Реалізація випусків ППУ серед емігрантів сприяла збору коштів для підтримки збройної боротьби в Україні. Крім того, надзвичайно важливим було ідеологічне значення поштової продукції. Марка є візитівкою держави, тим більше, коли така країна веде боротьбу за свою самостійність. Визнавали та особливо наголошували на ідейному навантаженні марок також у Радянській державі: «ми – за політичну, агітаційно-пропагандистську роль наших марок, за те, щоб ці маленькі агітплакати достойно представляли наш спосіб життя»³. Українські емігранти на конвертах приклеювали марки ППУ поряд із марками тієї держави, де вони проживали. Тим самим скромні агітаційні плакати гідно представляли Україну в світі.

Сюжети випусків ППУ різнопланові, серед них відмітимо філателістичні видання на військову тематику. У 1957–1958 рр. з'являються марки та блоки на відзначення 40-річчя збройних сил України⁴. На одному з пам'ятних блоків згадана низка українських військових формувань різного часу: УСС, УГА, армія УНР, УВО, ОУН, Карпатська Січ, Українська повстанська армія, 1 УД УНА. Всім безіменним українським військовим, які полягли на полі бою присвячувався поштовий блок «Во славу українському незнаному воїнові», що вийшов у 1961 р. Доповнює тематичний діапазон видань ППУ сюжет свята українського Чорноморського флоту. Низка пам'яток, які викликають особливе зацікавлення, присвячена підняттю українського державного прапора на Чорноморському флоті 29 квітня 1918 р. З цієї тематики Підпільною поштою України випущені меморіальні серія марок та два поштові блоки у 1951, 1953 та 1958 рр., які розглянемо детальніше.

У 1951 р. в Німеччині з'явився перший пам'ятний поштовий блок «Вітай Чорне море!», на відзначення 33-річчя підняття українського державного прапора на кораблях Чорноморського флоту. Автором проекту виступив Любомир Рихтицький. Пам'ятне видання вийшло у двох різновидах кольорів на звичайному папері накладом по 1260 од. кожний (Ф-3046, Ф-3047). Крім того, існував обмежений наклад у 250 од. на білому крейдованому папері.

Блок складається із чотирьох різних марок номіналом 100 шагів кожна. Над ними зазначені дати: «1918–29.IV.1951». Вздовж периметру блоку написи українською, англійською та німецькою мовами: «Вітай Чорне море!», «Вільна Україна це мир над Чорним морем!», «Free Ukraine – peace on the Black sea», «Die freie Ukraine – frieden am Schwarzen Meer».

На кожній марці зображений інший прапор, проте підписи відсутні. Рисунки всіх чотирьох прапорів у виконанні Святослава Шрамченка та

Миколи Битинського були опубліковані в українських військово-історичних часописах довоєнного часу. Напевно вони стали джерелом для створення Л. Рихтицьким поштових мініатюр ППУ.

На першій марці зображений прапор військового флоту. У довоєнній, а згодом і в діаспорній літературі його називали «прапор Української Военної Флоти». Чорно-білий рисунок цього знамена авторства С. Шрамченка опубліковано в збірнику «За Державність» у 1930 р. Він мав відповідний підпис та важливі уточнення щодо вигляду прапора – синій хрест, золотий тризуб на блакитно-жовтому полі⁵. Зауважимо, що нерідко державний прапор автори того часу описували як жовто-блакитний, натомість рисунок засвідчує синю смугу вверху та жовту внизу.

Злам 1917–1918 рр. позначився вагомими подіями в історії флоту України. У грудні 1917 р. Українська Центральна Рада (далі – УЦР) схвалює закон про утворення морського міністерства – Генерального Секретарства Морських Справ. На знак підтримки цієї події 24 грудня 1917 р. лінкор «Воля» підняв державний прапор України⁶. 10 січня 1918 р. у Києві відбувся І Український морський з'їзд, на якому, зокрема, розглядався стан і перспективи Чорноморського флоту. В січні 1918 р. УЦР приймається «Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки». Згідно цього закону всі кораблі колишнього російського флоту на Чорному морі – військові, транспортні, торговельні – проголошувались флотом Української Народної Республіки, окремим параграфом встановлювався перший воєнно-морський прапор УНР⁷. Як згодом зазначав Святослав Шрамченко, закони були оголошені лише після повернення УЦР до Києва. Згодом, весною 1918 р., під юрисдикцією Міністерства морських справ у Києві була заснована державна геральдично-прапорна комісія, яка мала затвердити низку службових прапорів для українського флоту, армії, дипломатичної служби тощо⁸. Певну роль у розробці державних службових прапорів для морфлоту зіграла морська геральдична комісія в Севастополі (згодом, в Одесі), яка складалася із семи осіб⁹.

Державна геральдично-прапорна комісія розробила новий варіант військово-морського прапору, який затвердив 16 липня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський, а вже 18 липня про це було оголошено наказом по морському відомству. Восени відбулося схвалення посадових прапорів українського державного флоту. Наступні марки пам'ятного блоку представляють прапори морського міністра, генерального консула, консула і віце-консула Української Держави, командувача Чорноморського флоту, які були затверджені у той час¹⁰.

Другий за чергою пам'ятний блок на честь 40-річчя підняття українського державного прапора на кораблях Чорноморського флоту вийшов у Чикаго 1958 р. Відомі два різновиди блоку, які складаються з багатоколірних марок із тотожним рисунком. На кожному блоці марки мають інше забарвлення (Ф-2579, Ф-4483, Ф-4484). Друк виконаний на білому крейдованому

папері накладом по 1000 од. кожного різновиду. Блок налічує вісім однакових марок номіналом 25 шагів. На марці центральне місце займає зображення прапора військового флоту. Над ним вміщений напис: «На пам'ятку 29.IV.1918». Внизу на полі блоку інший напис: «1918 Чорне море, українське море 1958».

До 35-ї річниці підняття українського державного прапора на кораблях Чорноморського флоту у 1953 р. виходить пам'ятна серія марок ППУ. Друк серії цікавий тим, що марки утворюють тет-беш: дев'ять марок на поштовому аркуші розташовані у перевернутому положенні відносно дев'яти інших. Таким чином, на кожному поштовому аркуші знаходиться по дві марки із однаковим зображенням та номіналом.

Видання мало два різновиди, що вирізнялися кольором рамки, яка слугувала відмежуванню рисунка марки від поштового аркуша. Навіть таку невеличку деталь, як забарвлення рамки, Л. Рихтицький наповнив глибоким символічним змістом. Були використані барви, які відповідають кольоровій гамі українського національного прапора та революційного знамена ОУН. Червоно-чорні барви не були випадковими. Нагадаємо, що ППУ створювалася під опікою Закордонних Частин ОУН. У верхній частині рамки було закомпоновано герб – Тризуб.

Одна серія марок оздоблювалася синьо-жовтими рамками і мала наклад у 5000 од. (Ф-6215), інша – червоно-чорними рамками, її наклад становив 2000 од.¹¹. Сюжети марок привертали увагу до історії України, яка постійно піддавалася активній фальсифікації. На дев'яти графічних мініатюрах Л. Рихтицький подав кілька штрихів до історії розвитку мореплавства в Україні, що сягає глибокої давнини. Морські навички та досвід слов'ян VI–VIII ст. були розвинуті їх нащадками, які ходили, зокрема, Чорним морем. Сюжет першої марки пов'язаний з Нептуном, богом моря (номінал 5). В даному контексті мініатюра засвідчувала, що Україна є морською державою. На другій марці зображений давньоукраїнський військовий човен (номінал 10). Зважаючи на те, що поштові видання виходили підпільно, Л. Рихтицький при створенні графічних мініатюр вдавався до залучення вже відомих рисунків. Нами з'ясовано, що було взято малюнок з писемної пам'ятки про життя Бориса і Гліба, який було доповнено вертикальним орнаментом¹².

Руська держава не мала регулярного військового флоту. Для морських походів кожного разу будували довбанки, виготовлені з великих стовбурів дуба, липи. Кожна довбанка містила близько 40 людей як окремий бойовий загін. У 2012 р. поруч острова Хортиця підняли з Дніпра стародавній раритет – восьмиметровий дубовий човен-довбанку. Ця знахідка є цінним історичним джерелом, яка при дослідженні надасть нову інформацію про суднобудування Руської держави.

Незважаючи на значну втрату першоджерел давньоукраїнської державності, відоме ім'я київського хакана (chacanus) Аскольда (Оскольда)¹³.

Вважається, що під його проводом 18 червня 860 р. ескадра складом від 200 («Хроніка» Симеона Логофета) до 360 («Хроніка венетів» Іоанна Діакона) одиниць здійснила напад на Константинополь¹⁴. Історики припускають укладання в той час першого в історії Київської Русі міжнародного договору¹⁵. З правління князя Аскольда пов'язується утворення Київської Русі¹⁶ та її першого хрещення¹⁷.

Не випадково було вирішено на одній з перших марок представити давньоукраїнський військовий човен. Видавці тим самим звертали увагу на те, що передісторія українського Чорноморського флоту розпочинається принаймні з IX ст., що підтверджено джерелами. Із цим періодом історії України пов'язаний один із міфів російської історії, який формувався, удосконалювався впродовж століть і сьогодні загорнутий політехнологами Росії у блискучу патріотичну обгортку. Російський дослідник Горський дуже влучно вказав: «2012 год отмечен сразу тремя юбилейными датами отечественной истории. Это 200-летие Отечественной войны 1812 г., 400-летие освобождения Москвы от интервентов в 1612 г. и 1150-летие ... чего? Вот тут возникают затруднения»¹⁸.

На ці «затруднення» дав відповідь тогочасний президент Російської Федерації Дмитро Медведєв в указі № 267, опублікованому 5 березня 2011 р. – «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності». Хоча так званого «зародження» російської державності у 862 р. не відбулося. Відомо, що Московське князівство, як улус Золотої Орди, засноване ханом Менгу-Тимуром тільки в 1277 р. До цього моменту інша держава – Київська Русь існувала понад 300 років¹⁹. Фальшю є думка про заснування Москви Юрієм Довгорукиком у 1147 р. Не було достатньо людей, які б приймали участь у такому процесі. Адже російська православна церква не знає жодного храму із відповідною паствою, який би існував не тільки в межах Москви, але й на території сучасної Московської області до 1272 р.²⁰

Московське князівство (з 1547 р. – царство) не мало жодних зв'язків до XVI ст. з князівствами земель Київської Русі. На думку Карла Маркса, на час володарювання Івана III Європа навряд чи підозрювала про існування Московії як країни²¹. Промовистим є зауваження О. Ратшина про обставини заснування Данилова (Спаського) монастиря у XIII ст., коли Москва «возникла из ничтожества и... была под владычеством Монголо-Татарским».

Принагідно зауважимо, що у XIX ст., коли російськими дослідниками посилюються фальсифікації, Іван Могильницький першим серед західноукраїнських мовознавців обґрунтував визначення української мови як однієї з реально існуючих окремих східнослов'янських мов²². Цим заперечив поширені у той час хибні твердження про українську мову, як ніби діалект польської або російської мови, бо начебто ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути²³. Освітні заклади, що знаходилися на українських землях, загарбаних Російською імперією, керувалися з 1870 р. роз'ясненням міністра освіти Д. Толстого про зросійщення, як мету освіти

всіх іногородців, до яких входили і українці. У 1896 р. Б. Грінченко зауважив, що українська історія викинута з шкільних читанок, замість української історії скрізь «історія московська викладається так, ніби вона нашому чоловікові рідна»²⁴. У 1908 р. російським сенатом україномовна культура і освітня діяльність були оголошені шкідливими, які можуть «викликати наслідки, що загрожують громадському спокою»²⁵. Відтак цензурою з текстів вилучалися слова «Україна», «український», «Січ», «Запоріжжя», «козак» тощо.

Щоб привласнити історію Київської землі, – а це було першочерговим завданням великоросів – знадобилося придушити український народ, загнати його в рабство-кріпосництво, позбавити власного імені²⁶. Цілеспрямована фальсифікація процесу утворення та подальшого розвитку Київської Русі зумовила те, що морські походи, здійснені скажімо, руськими князями Олегом, Ігорем, Святославом у Х ст. також були привласнені і вписані до історії Московщини²⁷.

Інша пам'ятна марка ППУ репрезентує подальший розвиток мореплавства. На мініатюрі (номінал 30) представлено рисунок вітрильника вікінгів. Він відтворений за роботою українського митця М. Білінського, виконаного автором технікою лінориту. Вікінгів на Русі називали варягами. Питання про їх роль у генезі Руської держави належить до неоднозначних, маючи значну історіографію із різними поглядами²⁸. Варяги справили певний вплив на покращення та подальший розвиток мореплавства на Русі. Дослідники також висловлюють думку про перебування варягів на місці майбутньої Запорозької Січі²⁹.

Періоду Козаччини, позначеному формуванням України як національної держави, її виходом на арену світової історії, присвячено наступні кілька марок. Четверта та п'ята марки ППУ представляють флот козацьких чайок (за рисунком Боплана, номінал 20) та козацьку чайку (за рисунком М. Івасюка, номінал 25). Традиції керування човнами козаки багато в чому перейняли від давньоукраїнських мореплавців. Боездатність човнів запорожців була значною і давала змогу вести успішні військові дії у Чорному й Азовському морях. Карта, на якій позначений цей регіон, зображена на окремій марці меморіального випуску (номінал 15). Про всебічний розвиток морської справи свідчить розмаїття суден, які будувалися із різних матеріалів і мали своє призначення. Скажімо, у XVI–XVIII ст. використовувалися легке військове судно «байдак»³⁰, великий вантажний човен «будара»³¹. Біля північно-західних берегів Чорного моря у XVIII ст. послуговувалися дерев'яним вітрильним вантажним човном «дуб», який у довжину сягав 20 м, мав палубу і дві щогли³². Від 1578 р. відомі згадки про шкіряні човни козаків під назвою «чайка»³³. Докладний опис козацьких чайок подає П. Шевальє в своїй праці «Історія війни козаків проти Польщі»³⁴. У першій половині XVII ст. західноєвропейські джерела занотують володарювання козаків майже скрізь на Чорному морі і тим самим засвідчують опанування ними

чорноморсько-азовського басейну за кілька століть до появи там військового флоту Російської імперії³⁵. Недаремно на генуезьких картах Чорне море називається Руським³⁶. Досягнення українського мореплавства були використані згодом при створенні Петром I російського флоту, перші кораблі якого як військовий флот з'явилися на Чорному морі лише в 1772 р.

Характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Восьма марка з пам'ятної серії ППУ переносить глядача в іншу епоху (номінал 40). На ній зображено лінкор-дредноут «Воля», якому судилася складна доля – на ньому майоріло п'ять прапорів різних держав та чотири рази мінялася назва човна³⁷.

Революція 1917 р. зруйнувала багато нашарувань минулого, українці, які на той час відбували військову службу у російському війську, почали організовуватись через створення комітетів, рад. Весною 1917 р. відбуваються гарнізонні віча українців, зокрема, в Сімферополі, Севастополі, Одесі³⁸.

Виразом реального стану справ у Чорноморському флоті був виступ на першій українській маніфестації у Севастополі 7 квітня 1917 р., командувача Чорноморського флоту віце-адмірала О. Колчака: «Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування. Чорноморська Фльота, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складається з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі[...]». У одній з таких маніфестацій «в мальовничому полтавському старовинно-козацькому жіночому строю» брала участь Оксана Колчак, дружина командувача, яку згодом було обрано почесним членом Севастопольської Української Чорноморської Громади³⁹.

На продовження потреби українізації Чорноморського флоту звернув увагу перший Український військовий з'їзд, який проходив у Києві 5–8 травня 1917 р.⁴⁰. Зауважимо, що тоді зібралося понад 900 делегатів, які представляли 1,5 млн. військових-українців з усієї Російської імперії. За даними чеського історика російського флоту Рене Грегера особовий склад Чорноморського флоту станом на 1 січня 1917 р. складався з 65% українців і 28% росіян⁴¹. Революційна насага моряків севастопольського флотського півекіпажу, які стали на шлях українізації, знайшла свій вияв весною 1917 р. Вони першими (на той час – в російській армії та флоті) мали прапор із портретом Т. Шевченка та оркестром півекіпажу виконувався гімн «Ще не вмерла Україна»⁴².

В процесі українізації Чорноморського флоту мореплавці вимагали від свого керівництва надання дозволу на підняття українських прапорів. Слід зазначити, що українізовані військові частини виділялися із загальноросійських, однак повністю підпорядковувалися російському військовому командуванню Тимчасового уряду⁴³. В липні 1917 р. есмінець «Завидний» був першим кораблем, який підняв український прапор⁴⁴. На середину 1917 р. половина Чорноморського флоту була під українськими стягами⁴⁵. В липні

1917 р., перед переходом з Миколаєва до Севастополя, мореплавці щойно збудованого дредноута «Воля», зображеного на ювілейній марці, намагалися підняти над ним український прапор. На той час українцям не вдалося цього зробити через спротив офіцерів. Натомість в Севастополі дредноут зустрічали українські організації з національними прапорами⁴⁶.

12 жовтня 1917 р. команда есмінця «Завидний» вдруге підняла український прапор, незважаючи на опір російського командування. У відозві мореплавці зауважили: «Мы, украинцы эскадренного миноносца “Завидный”, подняли свой национальный украинский флаг на гафеле для того, чтобы показать, что, несмотря на вековой гнет, все-таки живы сыны нашей славной матери-Украины, следовательно жива та сила, которая должна восстановить права нашей славной, дорогой матери-Украины. Нашим недоброжелателям и тем людям, которые, не ознакомившись с нашими убеждениями, обвиняют нас в анархии мы заявляем, что мы больше, чем кто бы то ни был, не желаем раздора, что мы только лишь стараемся провести в жизнь лозунг свободы, равенства и братства, чтобы они не остались только гласом вопиющего в пустыне, как это было до сих пор»⁴⁷.

12 листопада 1917 р. в Севастополі, на площі біля пам'ятника адміралу Нахімову, відбувся військовий парад команд з кораблів та частин севастопольської воєнно-морської фортеці – так відзначали проголошення Української Народної Республіки. На кораблях Чорноморського флоту поруч андріївських та червоних прапорів були підняті синьо-жовті та просигналено «Слава Українській Народній Республіці»⁴⁸.

Питання про українізацію, про підняття українських прапорів на своїх кораблях замість російських завжди наштовхувалося на контрпропагандистську та організаційну роботу матросів та офіцерів росіян та більшовиків. Зокрема, на зборах представників росіян, які служили на флоті було заявлено про недопустимість українізації флоту⁴⁹. Відмітимо, що газета «Единение» (орган сімферопольської ради солдатських депутатів) публікувала статті, сповнені погрозами українцям: «близок час расплаты и мы имеем на это право»⁵⁰. Під впливом антиукраїнського тиску 14 листопада 1917 р. на кораблях були спущені як національні українські, так і андріївські прапори, натомість підняти червоні⁵¹.

Слід наголосити, що протягом 1917 р. над Чорноморським флотом піднімалися українські національні синьо-жовті прапори. На той час військовий прапор, як і, скажімо, герб УНР не були затверджені⁵².

22 квітня 1918 р., зусиллями моряків-українців Севастополя видано прокламацію Центрофлоту, в якій зазначалося приналежність чорноморського флоту до УНР. Тоді ж по радіо було оголошено наказ адмірала Сабліна: «Всі кораблі, портове майно і укріплення, які знаходяться на узбережжі, є власністю Української Народної Республіки. Тому скрізь де треба, наказую підняти український прапор». 23 квітня 1918 р., коли німецькі війська та відділи УНР підходили до Сімферополя, було наказано підняти українські

прапори не лише на кораблях, але і по всьому кримському узбережжю та зазначено, що всякий збройний напад проти УНР, її влади та майна, виступ окремих осіб і організацій вважається розбійним⁵³.

29 квітня 1918 р. віце-адмірал Михайло Саблін, який незадовго до цього погодився прийняти посаду командувача, офіційно оголосив весь Чорноморський флот українським. Він надіслав до Києва телеграму, в якій заявив про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію УНР. Того дня о шістнадцятій годині за сигналом з флагманського корабля «Георгій Победоносець» на човнах та установах Чорноморського флоту були підняті синьожовті прапори⁵⁴.

Саме цій важливій історичній події присвячений сюжет сьомої марки ППУ (номинал 35). На тлі карти чорноморсько-азовського регіону зображений дредноут «Воля», українські національний та військовий прапори. Для історичного увічнення пам'яті утворення українського воєнно-морського флоту, у квітні 1919 р. морське міністерство постановило вважати 29 квітня як «День Свята Українського Державного Флоту» та святом Українського Моря. У 1918 р. міністерство встановило бронзову медаль для відзначення учасників події, для всіх, хто перебував на службі у флоті⁵⁵.

Остання марка пам'ятного випуску представляє шість прапорів держав чорноморсько-азовського регіону (номинал 70). Ліворуч згори вниз розташовані прапори України, Туреччини, Грузії. Праворуч на марці згори вниз представлені стяги Всевеликого Війська Донського, Болгарії, Румунії.

Відразу зауважуємо, що не позначений прапор більшовицької РСФРР. Певним чином на це дає відповідь важливий для науковців документ – карта України, видана відомою картографічною фірмою «Фрайтаг і Берндт» у Відні. На думку фахівців, це оригінал історичної карти Української Держави часів гетьмана Павла Скоропадського – станом приблизно на вересень – жовтень 1918 р. Карта була недоступна для професійних дослідників, тому що зображувала лінію українського кордону зовсім інакше, ніж подавала радянська пропаганда.

Звернемо увагу, що на карті Крим позначено як українську територію, і це є ще одним спростуванням брехливого твердження російської влади про Крим, як нібито дарунок Хрущова Україні у 1954 р. Принагідно відзначимо, що нині досить часто можна почути від північного сусіда думку про те, що «Крим наш» і це є «исконно русские земли», яка вибудовувалася російською пропагандою упродовж століть. Хоча пращури українців – русичі, у Криму з'явилися досить давно: «при кінці IV віку по Христі маємо на се виразні звістки, що тоді сі племена східнослов'янські, від котрих пішли наші українці, стали поширюватися на полудні – і, йдучи з півночі, почали наближатися до Чорного моря. Трохи пізніше вони вже напевно займали приблизно ті краї, в яких живуть тепер: тільки на схід, в Донщині, на Кавказі, в Криму розселилися в пізніших віках»⁵⁶. Згодом, у генуезький період (XIII–XV ст.) в кожному великому місті Криму проживали українці (можливо

навіть займаючи цілі квартали), побудувавши там свої церкви⁵⁷. У ХІХ ст. очевидець дає яскраве свідчення стану справ у Криму: «здесь русского населения почти совсем нет. Живущие тут десятки лет культурные и не культурные русские люди отнюдь не считают себя здесь дома»⁵⁸.

Для тих українців, хто відчував себе вдома – застосовувалося випалювання історичної пам'яті шляхом вилучення та вивезення, знищення старовинних документів. Російські можновладці використовували різного часу ті самі методи як щодо українців, так і кримських татар. У 1736 р. з Києва було вивезено до Петербурга архів міста з давніми пергаментами, щоби містяни навіть забули зміст своїх привілеїв⁵⁹. Так само вивозилися з Криму ярлики Золотої Орди, шертні грамоти кримських васалів. У 1833 р. за наказом з Петербургу в мечетях Криму конфіскували історичні манускрипти татарською, турецькою та арабською мовами, серед яких було багато матеріалів стосовно України. Що не могли вивезти – знищували вогнем⁶⁰. Аналогічно у 1811 р. була вдруге спалена книгозбірня Києво-Могилянської академії. Нищення української та кримськотатарської історико-культурної спадщини продовжувалося у ХХ ст.

Радянсько-українська війна, яка розпочалася в грудні 1917 р., бомбардування більшовиками Києва викликало пожежі⁶¹, у яких, як казав М. Грушевський, згоріла орієнтація на Московщину і Росію, «накидувана нам довго й уперто силоміць». Проголошення УНР поставило Українську Центральну Раду перед багатьма важливими викликами, зокрема тривало формування української державної території. З часу постанови незалежної України її урядами проводилася активна дипломатична діяльність, спрямована на повернення територій, які через низку обставин опинилися за її межами, в тому числі вороття Криму, Кубані на правах автономії⁶².

На марці пам'ятного випуску ППУ представлені прапори України, Туреччини, Грузії, Всевеликого Війська Донського, Болгарії, Румунії, які мали вихід до Чорного і Азовського морів. З цими державами Україною були встановлені дипломатичні відносини⁶³.

Представлені меморіальні філателістичні випуски ППУ середини ХХ ст. слугували для увічнення, пропаганди історії України, викриття її фальсифікацій. Маленькі агітплакати виступали як засіб патріотичного виховання молоді. На це зверталася особлива увага, щоб символ українських державно-військових традицій «не випав нам з рук у час наших мандрів по світах і щоб серед наступних поколінь не забракло ентузіастів – носіїв цього символу й репрезентантів потенціальних українських державно-збройних сил у слушний час у зовнішньому світі»⁶⁴. Попри те, що численні поштові видання Підпільної пошти України середини ХХ ст. випускалися у підпіллі, вони фактично продовжили розвиток державної української філателії, започаткованої за часів Української Народної Республіки.

¹ *Малицький О.* Огляд видань марок і пропам'ятних блоків Закордонного поштового відділу Підпільної пошти України // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2009. – Т. 47. – С. 16.

² Докладніше про Л. Рихтицького див.: *Денисова Т.* Прапори українського Чорноморського флоту у виданнях Підпільної пошти України зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького // Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях / Міжнародна наукова конференція (Львів, 25–27 вересня 2013 р.). – Львів, 2013. – С. 41.

³ *Левітас Й., Басюк В.* Все про марки. – К., 1975. – С. 47.

⁴ *Денисова Т.* Місто Лева у виданнях Підпільної пошти України // Літопис Національного музею у Львові ім. А. Шептицького. – Львів, 2007. – № 5. – С. 123.

⁵ За Державність: матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 96–97.

⁶ *Шрамченко С.* День свята Української Державної Фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 13.

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 78–79; *Шрамченко С.* Закон про державну національну фльоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 28.

⁸ *Трембіцький В.* Прапори України 1918 року // Знак. – 1993. – Ч. 4. – С. 1.

⁹ Батьківщина. – 1963. – Ч. 7. – 18 травня.

¹⁰ Про найтиповіші помилки відображення військового прапора (у тому числі в рисунках С. Шрамченка, М. Битинського, В. Трембіцького) див.: *Денисова Т.* Прапори українського Чорноморського флоту у виданнях Підпільної пошти України зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького. – С. 42–44.

¹¹ *Боровець З.* Підпільна пошта України // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2009. – Т. 47. – С. 129.

¹² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Відень, 1921. – С. 74.

¹³ *Гедеонов С.* Варяги и Русь. – М., 2011. – С. 315.

¹⁴ *Полонська-Василенко Н.* Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964. – С. 5; *Котляр М.* Початки Русі. Довкола 862-го року // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 31; *Гордієнко Д.* Похід росів на Константинополь 860 року в історіографії та культурі Русі // Рюцаіос: сборник статей к 60-літтю проф. С.Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – Т. 2. – С. 140; *Сахаров А.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 48–82; *Його ж.* 860 год: начало Руси // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років / Матеріали міжнародної наукової конференції (19–20 листопада 2010 р., м. Чернігів). – Луцьк; Чернігів, 2011. – С. 20.

¹⁵ *Сахаров А.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 48–82; *Його ж.* 860 год: начало Руси // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. – С. 20.

¹⁶ *Ключевский В.* Курс Русской истории. – М., 1923. – Т. 1. – С. 175.

¹⁷ *Оглоблин Н.,* прот. Тысячелетие евангельской проповеди в Русской земле // Киевские епархиальные ведомости. – № 7. – 1 апреля 1866 г. – С. 224–234; *Кузенков П.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. – М., 2003. – 440 с.; *Шумило С.* Оскольд и христианизация Руси. – К., 2010. – 120 с.

¹⁸ *Горский А.* Первое столетие Руси // Средневековая Русь. К 1150-летию зарождения российской государственности. – М., 2012. – Т. 10. – С. 7.

¹⁹ *Дашкевич Я.* Як Московія вкрала історію Київської Русі – України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sribnazemlja.org.ua/2014042913731/istoria/ukraina/2014-04-29-08-23-34-13731.html>

²⁰ *Ратишин А.* Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. Составлено из достоверных источников. – М., 1852. – С. 265, 325–326.

²¹ *Marx K.* Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century. – London, 1899. – P. 81.

²² *Денисова Т.* Герб та печатка перемишльського єпископа Михайла Левицького (1813–1818) // Генеалогічні записки. – Л., 2013. – Вип. XI (нової серії V). – С. 64.

²³ Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – С. 141–142.

²⁴ *Вартовий П.* Яка тепер народня школа на Україні // Жите і слово. – 1896. – Кн. 4. – С. 256.

²⁵ *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 276.

²⁶ *Білінський В.* Країна Моксель, або Московія: Історичне дослідження. – К., 2009. – Кн. 1. – С. 17.

²⁷ Боевая летопись русского флота. – М., 1948. – С. 8; *Мавродин В.* Русское мореходство на южных морях. – Симферополь, 1955. – С. 40; *Мацьків В.* Море і ми // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. – Джерсі Сіті; Нью-Йорк. – 1977. – С. 29–30.

²⁸ *Bayer G.S.* De Varagis // Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. – Petropoli, 1735. – Т. IV. – P. 276–279; *Bodenstedt F.* Die poetische Ukraine: Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. – Stuttgart; Tübingen, 1845. – S. 1, 12; *Богомолов Н.* О значении слов: варяг, казак, росс и рет, или как должно понимать эти слова в истории. – Тифлис, 1849. – С. 2–16; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т. 1–2. – С. 39; *Нильсен Й.* Рюрик и его дом. Опыт идейно-историографического подхода к норманскому вопросу в русской и советской историографии. – Архангельск, 1992. – 69 с.; *Фомин В.* Варяги и варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – М., 2005; *Шевченко Н.* Варяги і початки Русі у наукових студіях М.О. Максимовича // Український історичний збірник. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 281–295.

²⁹ *Bodenstedt F.* Die poetische Ukraine... – S. 1, 12; Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t.d. / Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. – Wilno, 1857. – Т. 2. – S. 179–180; *Васильев А.* О древнейшей истории северных славян до времен Рюрика, и откуда пришел Рюрик и его варяги. – СПб., 1858. – С. 69.

³⁰ Львівський літопис XVII ст. // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 108.

³¹ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 158.

³² *Тушин Ю.П.* Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII в.). – М., 1978. – С. 56–57.

³³ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 429.

³⁴ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. видання 1663 р. – К., 1960. – С. 40–41.

³⁵ Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 229.

³⁶ *Мавродин В.* Русские на Дунае // Ученые записки Ленинградского госуниверситета / Серия гуманитарных наук. – Саратов, 1943. – № 87. – С. 12.

³⁷ Флот в Белой борьбе. – М., 2002. – С. 283.

³⁸ *Юртик Г.* «Перший» Симферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 1. – С. 32–35; *Неклевич М.* На Українській

Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 4. – С. 4; Пилишенко В. День українського моря // Свобода. – 1965. – Ч. 80.

³⁹ Нова Рада. – 1917. – 18 мая; *Христич Я.* Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника // Дороговаказ. – 1969. – Квітень–червень. – Ч. 24. – С. 9–10.

⁴⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920. – Відень, 1921. – Т. 1. – С. 54.

⁴¹ *Greger R.* Flota Ukrainy w latach 1917–1919 // *Okrety wojenne.* – 1998. – №2 (24). – S. 12.

⁴² *Шрамченко С.* Рідкий Ювілей // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 9. – С. 7.

⁴³ *Дорошенко-Говмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К., 2005. – С. 45.

⁴⁴ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упор. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. – Л., 1992. – С. 435.

⁴⁵ *Трембіцький В.* Чорноморська проблема України // Альманах Українського Народного Союзу 1998. – Нью-Йорк; Парсіппані, 1998. – С. 148.

⁴⁶ Крымский вестник. – 1917. – 5 июля.

⁴⁷ Там же. – 20 октября.

⁴⁸ Киевская мысль. – 1917. – 14 ноября; Известия Севастопольского Совета военных и рабочих депутатов. – 1917. – 15 ноября; *Некляєвич М.* На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 4. – С. 4.

⁴⁹ Киевская мысль. – 1917. – 17 ноября.

⁵⁰ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 5–6. – С. 3.

⁵¹ *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність. – Львів, 1997. – С. 124.

⁵² *Денисова Т.* Георгій Нарбут, Антін Серета – творці перших українських державних фіскальних та поштових марок 1917–1920 років // Літопис Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького. – Л., 2008. – № 6. – С. 185.

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 3; *Матвієнко В.М.* До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 83.

⁵⁴ *Шрамченко С.* День свята Української Державної Фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; *Шрамченко С.* Піднесення Українського прапора в Чорноморській флоті // За Державність. – Каліш, 1930. – Ч. 2. – С. 123; *Лисяк О.* Мрія Чорноморського прапора // Свобода. – Джерсі Сіті, 1958. – Ч. 80; *Климчак М.* Українському військово-морському прапорові – 90 років // Свобода. – 2008. – № 17. Зауважимо, що згодом, під час німецької окупації в 1918 р., крейсер «Пам'ять Меркурія» стояв в Севастополі під українським синьо-жовтим прапором.

⁵⁵ *Трембіцький В.* Чорноморська проблема України. – С. 158. Відзначимо, що у 1918 р. закріплено державний титул гетьмана України Павла Скоропадського – «Ясновельможний Пан Гетьман Всієї України, Військ Козацьких і Державної Фльоти». В 1919 р. Головного Отамана Збройних Сил України Симона Петлюру титулували – «Головний Отаман Військ і Фльоти УНР».

⁵⁶ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 39.

⁵⁷ *Мащенко С.* Українці в Криму: етнодемографічні аспекти (VIII–XX століття) // Етнічна історія народів Європи. – К., 1999. – С. 42.

⁵⁸ *Многогребинний А.* Значение южной полосы России. – Одесса, 1877. – С. 33–34.

⁵⁹ *Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія: історичні нариси на теми російського імперіялізму. – Рим, 1989. – С. 30.

⁶⁰ *Сушко Р., Левицький М.* Хроніка нищення української мови. Від доби Романових до сьогодення. – К., 2012. – С. 27.

⁶¹ Дикий А. Красная свитка. – М., 2007. – С. 151.

⁶² Січинський В. Крим. Історичний нарис. – Нью-Йорк, 1954. – С. 28; Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968. – С. 43–47; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С. 294; Польовий Р. Кубанська Україна. – К., 2002. – С. 78; Дикий А. Красная свитка. – М., 2007. – С. 186.

⁶³ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле: 1901–1914 рр. – Вінніпег-Манітоба, 1949. – С. 365; Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині // Нова Україна. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 85; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – С. 138–214; Січинський В. Крим. Історичний нарис. – Нью-Йорк, 1954. – С. 28.

⁶⁴ Пилишенко В. Чорноморці в українській революції // Альманах Українського Національного Союзу на 1977 рік. – Джерсі Ситі; Нью Йорк, 1977. – С. 20.

Денисова Татяна (з. Львов)

Научный сотрудник

Национального музея во Львове им. А. Шептицкого

Український Чорноморський флот в изданиях подпольной почты Украины середины ХХ в.

В статье рассмотрены раритетные издания, посвященные истории мореплавания в Украине и поднятию украинского государственного флага на кораблях Черноморского флота 29 апреля 1918 г. Проанализированы памятные почтовые марки и блоки подпольной почты Украины, выпущенные в 1950-х годах в диаспоре. Обращено внимание на необходимость дальнейших исследований и разоблачения фальсификаций истории украинского флота.

Ключевые слова: подпольная почта Украины, Л. Рыхтыцкий, украинский Черноморский флот, военный флаг.

Denysova Tetyana (Lviv)

Researcher of the National Museum

in Lviv them. A. Sheptitskogo

Maritime History in Ukraine and Raising of Ukrainian National Flag by the Black Sea Fleet in 1918 in Publications of Ukrainian Underground Post Office of the mid-twentieth Century

The article deals with rare editions, dedicated to the history of maritime in Ukraine and raising of Ukrainian national flag on ships of the Black Sea Fleet in April 29, 1918. It analyzes commemorative stamps and blocks of Ukrainian underground Post office, issued in 1950 in the Diaspora. Attention is brought to the need for further study and exposing deceptions in history of Ukrainian Navy.

Keywords: Ukrainian Underground Post Office, L. Ryhytskyy, Ukrainian Black Sea Fleet, the military flag.

Чернухін Євген (м. Київ)

Кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 303.446.4 : 096.5 (477.7) "19"

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ГРЕКІВ КРИМУ ТА НАДАЗОВ'Я: ЗА НЕВИДАНИМИ ПРАЦЯМИ КІНЦЯ 1950-х – ПОЧАТКУ 1960-х рр.

Науково-дослідницька діяльність трьох грецьких краєзнавців з Надазов'я, де кримські греки облаштувалися в 1780 р., розглядається на прикладі низки праць, знайдених в архіві київських філологів Андрія Білецького і Тетяни Чернишової у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Праці Харлампія Караманіци, Никифора Костаманова і Дмитрія Кечеджи були спрямовані на збереження історичної пам'яті, національної свідомості та етнічної ідентичності в умовах засилля російської культури й зростаючої асиміляції їхніх співвітчизників сусідніми народами.

Ключові слова: кримські греки, надазовські греки, історична пам'ять, національна свідомість, етнічна ідентичність, асиміляція.

«Грецька тема» в історіографії України за радянської доби мала ту особливість, що стосувалася не тільки славнозвісних античних поселень на території країни або значних візантійських впливів на східних слов'ян, але й безпосередньо заторкувала долю однієї з національних меншин СРСР – греків, зокрема найвагомішої їх частини, що здавна проживала в українському Надазов'ї, властиво, в сучасній Донецькій області. В науковій літературі ця частина світового еллінізму здебільшого відома під дещо умовною назвою як «маріупільські греки». Невиразні, з наукового погляду, нариси з історії кримських і маріупільських греків дореволюційної доби, тим не менше стали підґрунтям для низки фаховіших досліджень російських та українських учених 1920-х рр.¹. Проте дуже швидко усі дослідження з грецької тематики стали неприйнятними або незручними для радянської влади. Потрапивши за своєю природою під певну підозру як «буржуазно-націоналістична» вже на початку 1930-х рр., «грецька тема» була надалі обтяжена політичними репресіями проти видатних елліністів СРСР і, загалом, усіх нацменшин у 1937–1938 рр. Далі – гірше: згідно з урядовими постановами травня–червня 1944 р. всіх греків Криму разом з представниками інших малих народів вивезли з території півострова до північних регіонів Росії, Середньої Азії та Сибіру. Чи планувалася депортація також і

греків Надазов'я, котрих переселили з Криму в 1778–1780 рр., достеменно не знаємо. Самі ж греки Донбасу вважають, що їх захистила Паша Ангеліна² через приватне звернення до Сталіна.

Хоч як там було, але ж і сама історія грецької громади Надазов'я містила низку «неприємних» періодів, висвітлення яких за доби тоталітаризму вимагало або ж занадто великого перекручення фактів, або цілковитого їх замовчування. Нагадаймо дещо за хронологією: особливі умови й труднощі переселення греків Криму до Російської імперії у 1778–1780 рр., неприхована русифікація та обмеження привілеїв громади Маріупольського округу упродовж періоду до 1859 р. і повне скасування привілеїв у наступні роки, участь греків у громадянській війні, особливості політики «коренізації», колективізація на селі, голодомор, нарешті, репресії, властиво, знищення кількох тисяч найактивніших членів грецької громади в 1937–1938 рр. Переписати або відкинути ці сторінки історії було важко. Усе це робило дослідження будь-яких греків України (оскільки «одні» греки тягли за собою питання про «інших») справою невдячною і, почасти, навіть ризикованою. Отож, вважається, що якісних досліджень з історії греків України за радянської доби не було.

Між тим, уже сама кількість цього унікального для України народу, його освітній стан, національна самосвідомість і, з дозволу читача, впертість удачі уже з давніх часів сприяли постійному відтворюванню серед греків власних істориків або любителів старовини. У залежності від низки чинників вони могли досягати різних щаблів офіційної або неофіційної науки. Назвімо для прикладу імена С. Серафимова (1818–1884), В. Кондаракі (1834–1886), Ф. Хартахая (1836–1880), Т. Теохаріді (1889–1938), С. Ялі (1895–1938). Критична оцінка їхніх творів не є метою цієї статті. Однак слухним є питання, а чи були в них послідовники? Офіційна історіографія греків України післявоєнної доби не дає відповіді на це питання³.

Утім звернімося до деяких фактів. У червні 1958 р. уже відомий на той час учений-мовознавець завідувач кафедри загального мовознавства і класичної філології Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка Андрій Олександрович Білецький (1911–1995) одержав такого листа⁴:

«Макеєвка, 5.06.58.

Уважаемый Андрей Александрович!

С большим удовольствием читал Ваше письмо, тем более что я, собственно, перестал его и ждать.

Спешу ответить на Ваш вопрос, хотя и не уверен, что это поможет Вам в “распознавании человеков”, сиречь меня:

1–2. Мне почти 69 лет, пенсионер и с 1956 г. – увы! – не работаю нигде. Работал же начальником плановых отделов по строительству лет 12–15, а до этого, также по планированию и примерно столько же, по сельскому хозяйству. На здоровье не жалуюсь, 30 км пройду без “ахов”.

3. Образование мое довольно пестрое: после сельской школы – перерыв до 19 лет, затем в 21 год – экстерном сдал за кадетский корпус (ныне

Суворовское училище), а до революции окончил Петроградский Сельско-Хозяйственный Институт. После революции, к 1922 г. окончил Киевский Институт Внешних Сношений (был такой, бывший Ближне-Восточный). Окончил его по Консульскому факультету и по факультету Внешней Торговли по Ближне-Восточному отделу. Кстати, преподавал у нас новогреческий язык милейший Иван Иванович Соколов⁵ – о судьбе его, к сожалению, я теперь ничего не знаю. Турецкий преподавал Теофил Гаврилович (точнее, Тауфих Джубраилович) Кезма⁶, – с ним изредка переписываюсь. Он сейчас болен, а вообще преподает арабский в Университете.

4. Большинство греческих селений Приазовья мне знакомы, но хорошо знаю Стылу (моя и моих дедов-прадедов родина, язык греческий, особого говора), Каракубу, в 10 км от Стылы – язык греческий, но другого говора, Старо-Бешево и Ново-Бешево, – язык татарский, Старо-Игнатьевку, – грузины, считают себя греками, говорят по-татарски и ничего грузинского в лексиконе нет, кроме некоторых, да и то русифицированных, фамилий, Ново-Игнатьевку – молдаване со своим языком и песнями, Волноваху (Бугасу) // населенный греками не из Крыма, а из Анатолии. Интересно, что числительные 70, 80, 90 они, как и греки из Б.[ольшого] Янисоля, называют не по-гречески, а по-турецки (татарски) и 71, 83, 94 у них произносятся етмиш эна, сексен трия, доксан тесира и т. д., т. е. десятки называют по-татарски, а единицы – по-гречески. А вообще-то язык греческий, понятный, хотя и отличный от Стыльского говора.

5. Материалы по своей работе стал собирать давненько, с тем, чтобы в 1953 г. – год 175-летия вывода греков из Крыма, – дать что-либо об этом в газету. Просто, извините, обидно стало, что ничего у нас нет в литературе по истории мариупольских греков. Из моей затеи ничего не вышло и, по рекомендации облиздата, я направил в Госиздат план работы с некоторыми выдержками из материалов и набросанного уже. Госиздат УССР почему-то переправил все это в АН. Из АН, в конце 1955 г. получил рецензию на мой “проспект”.

Рецензировали сотрудники Крымского филиала АН: Э.И. Соломоник⁷, Е.В. Веймарн⁸ и В.П. Бабенчиков⁹, а один из них – Е.В. Веймарн – тогда же предложил мне свою помощь. Отзывы рецензентов я оценил как благоприятные и в 1958 г. приступил к работе.

Из написанного я сумел перепечатать на машинке страниц 135, а остальное переписал от руки под копирку, – всего перепечатано и переписано 316 страниц, – остаются словари и кое-что, страниц 20–30, добавить. Из написанного я послал, в первый раз, Е.В. Веймарн[у] первые два раздела (“От автора” и до III раздела “Колонизация...” и VI раздел, – 1. Происхождение (от руки).

Е.В. Веймарн на этот отрывок прислал развернутую рецензию, а VI раздел сумел и перепечатать. Затем я послал ему III и IV разделы, но из них, к сожалению, от руки написанных страниц 70–75. Ответа нет, хотя прошел

уже месяц, – полагаю, что он в отъезде. Сейчас я занят обработкой замечаний Евгения Владимировича Веймарна по моей работе, – они относятся к исторической части (он специалист по позднему Средневековью Крыма).

Вот и все о моей работе. Больше никто ее не читал. Боюсь, что написанное от руки очень затруднит Евгения Владимировича, – ведь мой почерк (пишу года два левой рукой) не ахти какой четкий, а с перепечаткой дело не налаживается. Жду Вашего письма и с удовольствием отвечу и дополню свою информацию по Вашему указанию.

С искренним уважением Х. Караманица // (арк. 2)

Содержание

От автора

I Географический облик Крыма

Расположение, площадь, рельеф, климат, реки

II Из истории Крыма

1. Таврида в древние времена.

Крым с древнейших времен. Население древней Тавриды по Геродоту. Киммерийцы. Тавры. Скифы. Наименования Крыма. Греческая колонизация Тавриды. Боспорское царство. Херсонесская республика. Скифское царство. Скилур. Палак. Население Тавриды в III–II в. до н. э. Борьба скифов и тавров с греками. Митридат VI Евпатор. Римская оккупация Тавриды.

2. Раннее средневековье Тавриды.

Византия. Гунны. Конец Скифского и Боспорского царств. Христианство в Тавриде. Готы в Тавриде. О “готском царстве”. Византийский период Тавриды. Основные племена и народности Тавриды раннего средневековья. Аланы. Армяне. Авары. Хазары. Печенег. Русь. Половцы. Наименование Хазария.

3. Позднее средневековье Тавриды.

Появление итальянцев в Тавриде. Таврида перед татарским нашествием. Монголо-татары. Первое вторжение монголо-татар в Тавриду. Завоевание Дешт-и-Кипчака. Второе нашествие монголо-татар в Тавриду. Таврида до появления турок-османов. Социально-экономическая жизнь монголо-татар в XIII–XIV вв. Генуэзские колонии. Греко-византийское княжество Феодоро и феодализация юго-западной Тавриды. Крым при турках-османах. Взаимосвязь султанов и ханов. Границы ханства. “Салтановы земли”. Власть султана и хана. Менгли-Гирей-хан. Татары в оценке и характеристике турок. Занятия татар. Сахыб-Гирей-хан. Появления монголов в Крыму. Выделение татар из орд // Бату. Взаимоотношения татар и монголов. Сословия. Крымские ханы. Последние ханы.

III. Колонизация в России в XVIII в.

Южно-русские границы. Военно-земледельческие поселения. Вызов колонистов из Западной Европы. Колонизация при Екатерине II. Колонизация в Западной Европе. Манифест 1763 г. Вербовка колонистов. Колонизационный закон 1764 г. и план заселения Новороссии.

IV. Вывод христиан из Крыма.

“Албанское войско”. Начало русско-турецкой войны. Трактат 1773 г. и Кучук-Кайнарджийский мир. Шагин-Гирей-хан. Притеснения христиан, гонения и расправы. Движение за переселение в Россию. Руководители движения. Отношение русского правительства к переселению христиан. А.В. Суворов. Условия переселения. “Постановление” христиан. Дополнительное ходатайство христиан. Выступление турецкого флота и контр-меры Суворова. План и мероприятия Суворова по выводу христиан. Отношение хана к выводу христиан. Противодействия татар переселению. Возмещение населению потерь. Первые переселенцы. Взаимоотношения с ханом и татарами. Отношение армян к переселению. Неподготовленность губернской администрации к приему переселенцев. Начало и ход массового переселения. Агитация хана против переселения. Мероприятия к уменьшению расходов по переселению. Окончание вывода христиан. Численность переселенцев. Ведомость Суворова на переселенцев. Взгляд Суворова на переселение. Выезд с христианами мусульман. Расходы на переселение. Жалобы хана и татар. Присоединение Крыма. Дальнейшая судьба Шагин-Гирей-хана. Шагин-Гирей-хан по преданиям. Доходы хана и бремя налогов. Переселение христиан в преданиях.

V. В Новороссии.

Материалы о путешествии переселенцев до Приазовья. // (арк. 3)

Бедствия переселенцев в пути и на зимовке. Водворение на новых местах армян. Водворение на новых местах греков. “Жалованная грамота”. Указ на митрополита Игнатия. “Екатеринославль и Мариуполь” по “грамоте”. Ордер Потемкина. Границы Мариупольского уезда. Город Мариуполь по ордеру и уезд. Землеустройство греков. Землепользование. Землеобеспеченность. Греческие селения в Крыму и в Приазовье. Грузинское село Старо-Игнатьевка. Волошское (Молдаванское) село Ново-Игнатьевка. Оставленные в Крыму селения, дома и церкви. Обилие церквей в Крыму и их особенность. Судьба оставленной в Крыму недвижимости. Новые места и их естественно-исторические условия. Население Мариупольского уезда через 63 года. “Греческий суд”. Основание г. Мариуполя. Митрополит Готский и Кафский Игнатий в Мариуполе. Расселение греков-земледельцев в Мариупольском уезде.

VI. Мариупольские греки.

1. Происхождение.

Группировка греков по языку. Таты и Базарьяне. Облик Мариупольского грека. Турецко-татарский язык и ислам у греков и христианство у турок юга Тавриды. Византийская культура. Пробуждение греческой национальности. Потомки древних греков. Тавры и таты. Население горного Крыма в свете антропологических исследований.

2. Язык.

Этапы развития греческого языка. Греческий язык “татов”. Крымско-татарский язык “базарьян”.

3. Быт.

Материалы по быту Мариупольских греков. Общность обычаев, нравов переселенцев и Анатолийских греков. Дома и утварь. Пища. Одежда, обувь и пр. “Йорты” и // “панаиры”. Особенности некоторых праздников.

В конце работы, приложением, будут даны кой-какие сведения по языкам греческому и крымско-татарскому:

Числительные. Местоимения. Союзы. Предлоги. Наречия. Глаголы. Спряжения глаголов: быть, иметь, любить, умываться, бояться, ходить. Образцы образования глаголов из им.[ен] существительных.

Глоссарий древне-греческих слов из сохранившихся в языке мариупольских греков. Словарик языков мариупольских греков (русско-греко-татарский).

Посылаю полностью “Содержание”, – быть может, оно даст большее представление о работе.

Работы факультета вообще, а Т.Н. Чернышевой¹⁰ и М.А. Серкутиной¹¹ в частности, интересны и могли бы быть мне полезны, я полагаю, но их же нет нигде, кроме КГУ. Сартанский говор несколько тяжеловатый, но нам понятный, – легче мы понимаем Каракубский.

X. Кара[маница]». ¹²

На жаль, наразі не можемо нічого додати до наведених у листі фактів біографії Харлампія Антоновича Караманіци – це справа майбутнього. Проте нема жодного сумніву, що його освітній або «кваліфікаційний» рівень був доволі високим, і тут доречно запитати, де саме він перебував і на якій посаді упродовж 1920-х і 1930-х рр. після закінчення Близько-Східного інституту?

Але повернімося до так жаданого автором видання його праці. Очевидно, що історичні, зокрема кримські, ремінісценції ніколи не вгасали в свідомості надазовських греків, але після 1938 р. вони стали винятково родинними споминами або внутрішньою рефлексією окремих осіб. Дата, до якої Х. Караманіца почав готувати свою «історію» – 1953 р., красномовно свідчить про початок нової доби. Відповідно, період наснаги й написання основного тексту припадає на так звану «відлигу» – надзвичайно важливий період для розуміння історії радянського суспільства. Звернення автора з пропозиціями щодо видання, насамперед, до місцевої влади є характерним для провінційного краєзнавця, не впевненого у своїх силах. Природно й те, що обласне видавництво не зважилося на публікацію й запропонувало передати рукопис «вище». Врешті праця опинилася в АН УРСР, і її рецензентами стали професійні історики-елліністи, усі відомі кримознавці. На жаль, наразі не можемо судити, що саме порадили автору дослідження Є. Веймарн та інші рецензенти. Так само, не маючи текстів ймовірних відповідей А.О. Білецького на звернення Х. Караманіци, ми не знаємо, як він сприймав рукопис. Однак очевидно, що попри всю вагу та обізнаність А.О. Білецького зі столичними науковими колами й видавництвами якимось суттєво допомогти Х. Караманіци він не міг, якби навіть і хотів. Напевно, давалися взнаки й

власні проблеми А.О. Білецького точнісінько такого саме роду, пов'язані з виданням праць тієї ж грецької тематики. Іншими словами, «хоч би своє якось проштовхнути...»¹³.

Отож, Х. Караманіца шукає інших шляхів для видання монографії, про що повідомляє А.О. Білецького:

«24.03.59

Многоуважаемый Андрей Александрович!

Примите мою признательность за Вашу готовность оказать содействие в продвижении моей работы. Я лично далеко не уверен, что она увидит свет в своем полном объеме. У нашего облиздата возможности весьма ограниченные и там речь идет о сокращенном варианте в 150–160 страниц машинописи из 450, или около этого, со словарями. Кстати сказать, я послал в Институт истории АН УССР “содержание” работы, – в ответ, через 4 месяца, поступило предложение выслать саму работу. Я послал и на днях получил извещение, что работа передана в отдел истории феодализма. Что из этого выйдет и когда – не знаю. Полагаю, что дело ограничится рецензированием, да и то через год, судя по их темпам. Послал в полном объеме, хотя словарный материал окончательно не отредактирован. Впрочем, и вся работа не отшлифована, да, полагаю, что это не столь существенно на первых порах.

Если смогу быть чем-либо полезным – всегда к Вашим услугам.

С искренним уважением и приветом

Х. К[араманица]

Донбасс, Макеевка

5-10-24

Х.А. Караманица

P.S. Еще более сокращенный вариант (на 70–80 страниц машинописи) передал областному краеведческому музею, по его просьбе, для “Записок ... музея”¹⁴.

Idem»¹⁵.

Очевидно, що й ці намагання Х. Караманіци не мали бажаних наслідків і 9 травня 1961 р. він звертається до відомого київського історика Михайла Юліановича Брайчевського (1924–2001). На той час М.Ю. Брайчевський уже працював старшим науковим співробітником у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

«Глубокоуважаемый Михаил Юлианович!

Е.М. Апанович¹⁶ мне пишет, что имели место переговоры с Вами по поводу моей работы “Мариупольские греки в свете истории Крыма” и о возможности Вашего включения в это “дело о греках”.

В связи с этим, поскольку Елена Михайловна пишет, что очевидно придется ориентироваться на областные издательства при продвижении работы в печать, я считал бы целесообразным, чтобы Вы ознакомились с сокращенным вариантом этой же работы – “Греки в Донбассе”, страниц 150–160 машинописи. Эта работа готовилась мной для Сталинского облиздата по

договоренности с ним. Она не столь расплывчата, компактна, не имеет приложений (словари и пр.), меньше включает выдержек, цитат и т.п., и вообще более удобочитаема.

Если Вы найдете, что знакомство с этим вариантом будет Вам полезно, то я не замедлю выслать Вам один экземпляр – лично или в Институт, как найдете удобным.

Могу еще сообщить Вам, что на днях получил извещение, что моя статья “Из прошлого мариупольских греков” будет опубликована в № 3 альманаха “Донбасс” – выйдет в конце июня или начале июля. Заодно получил и гранки статьи (неполностью), – очевидно, дело верное. Статья о том же, только очень краткая, – страниц на 8–10 альманаха¹⁷.

Это я считаю положительным фактором и ободряющим.

С глубоким уважением и сердечным приветом.

ХК[араманица]

Адрес: г. Макеевка, 6 й/о,

432 кв.-л. ул. Ленина, № 6, кв. 35 – Харламбий Антонович Караманица»¹⁸.

Як бачимо, до справи оприлюднення тексту праці активно й послідовно долучаються найвідоміші згодом історики України, але, відверто кажучи, не дуже шановані тодішнім керівництвом Інституту історії АН УРСР. Із перелічених варіантів праці Х. Караманіци надрукованим був лише останній, «дуже стислий» – трохи більше за сім сторінок тексту в розділі «Из истории родного края» літературно-художнього часопису «Донбасс». По суті ця публікація більше нагадує тези, оскільки формально обіймає довжелезний період від «эллино-скифской» культури в Криму до підготовки мариупольських греків «к достойной встречи XXII съезда КПСС». Більша частина статті присвячена кримському періоду історії надазовських греків, одна сторінка – «російському», а на радянський залишилося декілька рядків. Стаття не позбавлена суттєвих помилок у датуванні деяких значущих історичних подій або їхніх наслідків. Окремі положення автора, можливо, віддзеркалюють тодішні теорії стосовно присутності слов'ян у Північному Причорномор'ї вже в III–IV ст.¹⁹. Стверджується також, що «чернець Кирило (827–869) на прохання кримських слов'ян переклав Євангеліє» та інше. Фактично, окрім самої декларації стосовно тяглості грецької присутності в Україні – надзвичайно важливої на той час, у статті, як на мене, є лише одне цікаве місце: перелік грекомовних і тюркомовних грецьких сіл у Криму та, відповідно, їхніх «наступників» у Надазов'ї.

У липні 1961 р., продовжуючи свою боротьбу за видання дослідження з історії греків Надазов'я, Х. Караманіца пише до М.Ю. Брайчевського:

«9.07.61, Макеевка

Глубокоуважаемый Михаил Юлианович!

Учитывая Вашу увязку с журналом “Народна творчість та етнографія” – я имею в виду А.А. Белецкого – Вы, можно сказать, имеете в своем распоряжении все три варианта моей работы:

I вариант, наиболее полный, основной – “Мариупольские греки в свете истории Крыма”. К нему я, пожалуй, ничего не смог бы добавить за исключением, быть может, кой-чего в части фольклора, быта, да доработки словарного материала. Поскольку же ориентироваться приходится на областные масштабы, то все это отпадает, в том числе и словари.

II вариант – “Греки в Донбассе”, – посланный лично Вам. Он переработан из первого по предложению Сталинского облиздата в объеме, лимитированном гл.[авным] редактором Н.И. Родичевым 150 страницами машинописи. (Теперь там гл.[авным] редактором, если не ошибаюсь, вместо Родичева т. Гончаров, которому в свое время и поручалось продвижение рукописи). Тогда же, в 1959 г., они сразу же потребовали, “для ускорения дела”, два экземпляра рукописи и указания возможных редакторов. Я дал перечень редакторов, указав, в том числе и А.А. Белецкого, с которым, по совету Е.В. Веймарн[а], я еще до этого был в переписке.

Вопрос об издании книги обсуждался в отсутствие т. Родичева и, по словам т. Гончарова, был отклонен по предложению представителя обкома (вероятно, т. Белоколоса) в связи с появлением более актуальных тем семилетки и сокращением, даже изъятием, работ исторического и т.п. характера, хотя редакция якобы настаивала на принятии книги к изданию. Вернувшийся из творческой командировки Н.И. Родичев уверил меня, что он предпримет шаги к пересмотру и перерешению // вопроса, но, по-видимому, из этого ничего не вышло, – копию письма т. Родичева прилагаю.

В этом варианте можно бы кое-что добавить из первого, а кое-что сократить, изъять, как, например, из области экономики, которая, кстати сказать, меня мало интересует (она должна быть или более полной, основательной и новой, или же совсем отброшенной). Неплохо было бы, по моему, кое-что добавить об участии мар.[иупольских] греков в революционном движении, возможно, я и смог бы кое-что дать из этого.

III вариант – находится в редакции ж.[урнала] “Народна творчість та етнографія” и, как мне писали еще год тому назад, “зараз вона перебуває у члена редколегії на перегляді і рецензуванні”. Так как редакция до сих пор ничего не пишет о судьбе рукописи, я недавно попросил материал вернуть, поскольку он, по-видимому, им не подходит. Этот вариант (Вы его можете задержать, если нужно), также переработан из первого по предложению Сталинского областного музея в заказанном объеме 80 страниц машинописи для намечавшегося к изданию сборника музея. Директор музея, Г.А. Гусинский, и до сих пор не теряет надежды, что сборник, а в нем и моя работа, увидят свет, – во всяком случае, он не перестает уверять меня в этом третий (или четвертый) год. Этот вариант (80 стр.) для музея озаглавлен “Мариупольские греки”, а для журнала, кажется, – “Греки в Донбассе”, точно не помню. Если говорить об отдельном издании, то обуюм, конечно, слишком невелик.

Вот и все, о чем я хотел поставить Вас в известность для ориентировки.
Желаю успеха! В добрый час.

С искренним уважением и приветом

ХК[араманица] // (арк. 2)

Копия письма Н.И. Родичева

Областное книжное издательство. Сталино, ул. Марьинская, 12. 7.X.1959 г.

Уважаемый Харлампий Антонович!

Просим извинить за задержку с решением вопроса о Вашей рукописи "Греки в Донбассе". После ряда консультаций в соответствующих инстанциях и обмена мнениями в своем коллективе, мы пришли к выводу о нецелесообразности этого издания в Сталинском издательстве.

В стране имеется целый ряд эконом-географических, статистических, юридических и обще-политических издательств, которым собранный Вами материал ближе по профилю их тематики. На наш взгляд, издательства Академии наук могли бы выпустить в свет Вашу книгу как учебное пособие, в конце концов как диссертацию. Мы же осуществляем выпуск популярных брошюр и книг, имеющих (массовое) широкое общественное значение.

Еще раз просим извинить за задержку с письменным ответом. Устно с Вами беседовал по этому вопросу тов. Гончаров.

Рукопись в 2-х экземплярах возвращаем.

С приветом (Н. Родичев), главный редактор»²⁰.

Ця відмова обласного видавництва може здаватися доволі коректною, оскільки не даючи оцінки праці, рекомендує авторові шукати інших видавців відповідно до теми дослідження. Водночас, така відмова позбавляє видавництво можливої відповідальності за авторське бачення низки делікатних історичних питань. Про долю «III варіанта» праці, переданого до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, наразі нічого не відомо.

Не дивлячись на всі ці відмови, Х. Караманица й надалі не полишав надії на публікації, зокрема продовжував працювати над розширенням тематики досліджень у бік етнографії, фольклору та місцевих говірок. Ось його чергове, але останнє для нас, повідомлення до М.Ю. Брайчевського від 16 травня 1962 р.:

«16.05.62.

Приветствую Вас, глубокоуважаемый Михаил Юлианович!

Я как-то, помнится, писал Вам, что едва ли смогу что-либо добавить к тому, что дал уже о греках. Оказывается, я сильно ошибся, – могу дать и, с моей точки зрения, весьма существенное: об устном народном творчестве дореволюционного периода, о современной поэзии, о послереволюционных писателях, литературе, а также более обстоятельно о языке, в частности о мариупольских греческих говорах. Если хотите ознакомиться с этим материалом вкратце теперь же, то имеете возможность это сделать, обратившись к ст.[аршему] редактору от[дела?] этнографии редакции ж.[урнала] "Народна творчість..." тов. Келембетовой²¹ (Вы, полагаю, ее знаете). У нее лежит моя статья, а, главное, вставки к статье с образцом ценного народного творчества

дореволюційного поета Хонахбея і сучасної поезії – відповідь Хонахбею²². Там же і про місцеві говірки. Я особисто вважав би подібне ознайомлення // з цим матеріалом (дуже коротким) дуже корисним і Ваше ставлення до нього – дуже бажаним. Крім того, я буду мати в своєму розпорядженні пісні з с. Сартани 70–80-х років минулого століття і сучасні, – як Ви оцінюєте цю можливість?

Справа в тому, що я зацікавився мікрофільмуванням двох грецьких рукописів Ф.А. Хартаха, з п'яти збережених в Ленінграді²³.

Вот про це я і хотів поставити Вас в курс справи. Само собою зрозуміло, я хотів би знати про стан справи взагалі, – сподіваюся, Ви напишете, за що напередодні привітаю Вас своєю вдячністю.

Щиро Вас шануючий

ХК[араманиця]»²⁴.

На жаль, ці останні мовознавчі та літературно-етнографічні доданки до праці теж залишилися невідомими. Розглядаючи зараз план-проспект утраченої монографії Х. Караманиці, його плани на майбутні мовознавчі й фольклорні студії, варто сказати, що змістовна праця, котра б охоплювала увесь спектр поставлених ним питань з історії кримських і надалі греків, досі не написана.

Як свідчить низка інших документів, Х. Караманиця у своїх намаганнях донести до співвітчизників бодай частину історичної правди про свій народ не був самотнім. Подібні спроби робили його однодумці з різних міст і сіл Донеччини. Доволі часто маючи формальну підтримку влади на місцях, вони ніяк не могли вийти хоча б на республіканський рівень задоволення їхніх національних потреб, а відтак шукали допомоги в наукових і громадських колах Києва. У 1959–1964 рр. мешканець м. Жданів Никифор Спиридонович Костамапов ініціює справу повернення місту й навколишнім грецьким селам їхніх старих назв (як відомо, влада позбавила міста його історичного імені 1948 р., а за кілька наступних років змінили назви багатьох грецьких сіл). Задля обґрунтування своєї позиції Н.С. Костамапов пише розлогий нарис під назвою «180-літє основи міста Жданова, або історія осколка одного народу»²⁵. Нарис не є історичною розвідкою. Це радше публіцистичний виступ на користь повернення місту назви Маріуполь і шанування історичної правди. Наведені автором історичні факти: від античності до останніх (1950-х) років – були виписані з відомих книжок з історії Північного Причорномор'я, Криму та, власне, надалі, або маріупольських, греків. Текст нариса структурований за розділами, назви яких неважко передбачити: «Переселення греків», «Життя греків, виходців з Криму, до Великої жовтєвої соціалістичної революції», «Епоха великих реформ в Росії», «Життя греків після Великої жовтєвої соціалістичної революції», «Відносини маріупольських греків до Великої жовтєвої соціалістичної революції» і т. ін. На жаль, тодішня радянська риторика й фактичні помилки унеможливають оприлюднення повного

тексту нарису в якості позитивного прикладу звернення до історії кримських греків. Наведу декілька характерних місць: «неистовству Магомета II не было предела. По его велению вселенский патриарх Григорий V был повешен в Константинополе в первый день христианской пасхи на дверях храма во время служения», «в один день отрезаны были языки трем тысячам христиан», «татарская инквизиция во всех отношениях нисколько не уступала католической. При таких тяжелых умопомрачающих обстоятельствах что оставалось делать греческому населению Крыма? Куда склонить голову? У кого найти защиту?», «крымские христиане издавна получали пособие от Москвы, они видели и понимали, что только русские помогут им, только в России они найдут себе убежище», «население с. Игнатьевки состоит из грузин и курдов, почему село это в народе называют Гурджи – курд» і т. ін. Некритичне й вкрай наївне ставлення до джерел, властиво, друкованих книжок, відсутність наукової редакції, фактично переказ і компіляція колись прочитаного – усе це ускладнює позитивне сприйняття нарису, загалом покликаного на пробудження насамперед національної свідомості. Адже автор із боєм пише: «Если вы спросите сейчас любого из числа людей возраста 45–50 лет, а то и более, почему его называют греком, откуда и как его предки попали сюда в Россию, откуда появились в пределах Мариупольского района греческие села, – поверьте, будь он со средним образованием или высшим, все равно он не ответит Вам на этот вопрос». І далі: «К слову сказать и ко сведению всех, нынешние мариупольские греки – городские и сельские – знают о зарубежной Греции и имеют о ней представление ровно столько, сколько знает любой учащийся страны Советов, окончивший курс средней школы». «Без малого два столетия у мариупольских греков нет никакой связи с их историческим прошлым до переселения в Россию».

Так само, як і Х. Караманіца, він нагадує оригінальні кримські назви всіх перших сіл разом з варіантами, що їх ще добре пам'ятають мешканці. Пояснює появу назви міста – Маріуполь, вказує на час його заснування («26 июня 1780 г.») й назви перших вулиць (ще одна згадка про Крим), що проіснували «до 1925–1927» рр.²⁶. Н.С. Костаманов слушно зауважує: «Почему было не оставить их?», «Кому и какой от этого вред?». Цікавою видається сьогодні також позиція автора стосовно увіковічнення пам'яті головних організаторів переселення 1778 р.: «поставить памятник Суворову на центральной площади города <...> Не в меньшей мере заслуживает быть отмеченным и сам предводитель переселенцев [митрополит Игнатий], <...> [который] жил наравне с беднейшими из своих единоплеменников в убогой мрачной и сырой землянке».

Ставлення автора до наслідків переселення як визволення від татарського ярма дещо амбівалентне: «Привилегии греков безусловно обособляли их от русских. Но все греки теперь находились под постоянным и безраздельным влиянием на них русской культуры, которая приобщила греков

после кромешной тьмы татарского гнета к высокой русской культуре, русскому языку и двинула общее развитие греков быстрыми темпами».

Надалі ця тема зверхності російської культури й мови лунає занадто настійливо з повсякчасним підкресленням і схваленням асимілятивних процесів, що охопили надазовських греків. Наведу лише один з таких прикладів: «Слившись биологически с русским народом, мариупольские греки перестанут существовать как отдельная народность так же, как не существует на сегодня абсолютно никакой разницы между греками, потомками выходцев из Крыма, ассимилировавшими за время 180-летнего пребывания здесь все разноименные народности, вышедшие из Крыма вместе с греками, как то: готы, численностью около 3-х тысяч (почему и митрополит называется Готфийским), грузины, армяне, караимы, частично татары, от коих, возможно, и сохранились до сих пор фамилии Каракаш, Мурза, Мурзенко, Тохтамыш и др.».

Сьогодні при розгляді такого роду заяв виникає спокуса припустити, що це певні «реверанси» в бік влади, намагання автора підсолодити гірку пігулку, котрою є головна частина нарису. Аж ні, коли ми звернемося до приватних листів Н.С. Костаманова до Т.М. Чернишової початку 1960-х років, побачимо, що автор цих декларацій про самогубство власного народу висловлює свої щирі переконання²⁷. Водночас, визнаючи фактичне верховенство іншої культури, автор з гордістю наводить список національних героїв – видатних греків Надазов'я, підкреслюючи, в силу свої переконань, їхній внесок у російську культуру: Ф.А. Хартахай (1836–1880), А.И. Куїнджи (1842–1910), Д.В. Айналов (1862–1939), Д.Х. Южин (Пісітко, 1863–1923), Г.І. Челпанов (1862–1936), В.Г. Камбуров (1874–1906) і «друг Некрасова Волков (Миски-Оглы)»²⁸.

Зрозуміло, що далі, відповідно до радянських канонів, автор пише, як усі греки Надазов'я «встретили восторженно, с большим энтузиазмом» Жовтневу революцію та активно брали участь у Вітчизняній війні 1941–1945 рр. і повсякденному соціалістичному будівництві. Але повернімося до головного пафосу нариса. Попри всю радянську риторичку й фаталістичне ставлення до запрограмованого владою знищення його народу, Н.С. Костаманов проголошує примат історичної пам'яті і сакралізацію назв усіх грецьких поселень, міст і сіл, що набувають таким чином культурну місію нести крізь віки цю пам'ять, щоби нащадки знали про своє грецьке коріння: «Чем же может быть ознaменовано и навсегда зафиксировано в истории это бывшее города Мариуполя и основателей его 200 беднейших семейств? <...> мне кажется, что самым лучшим памятником для сохранения памяти о мариупольских греках в данный исторический момент без всяких каких-либо затрат материальных средств было бы восстановление исторически сложившегося названия города Мариуполя, а также названий тех из греческих сел, которые не так давно (не более 10 лет назад) переименовали в ничего не говорящие названия, не связанные ни с какими событиями, вызывающими такое переименование, ни с чрезвычайными какими-нибудь обстоятельствами».

Останні сторінки нариса присвячені деяким фактам з історії перейменувань узагалі і, зокрема, міста Маріуполь у Жданов. Автор уїдливо наводить факти з біографії А. Жданова, що насправді народився в місті і перебував у ньому перші шість місяців свого життя, перелічує всі (!) міста, села, порти, причали, заводи, друкарні, військові частини, школи, училища й навіть стипендії на території СРСР, що вже одержали ім'я Жданова. Водночас, Н. Костаманов посилається на останні приклади повернення старих назв містам Оренбург, Рибинськ, Бердянськ, Ставрополь, Луганськ тощо.

Поміж цим, автор звертається до влади з риторичними питаннями, на кшталт, чи не досить уже того існуючого «увічнення» імені т. Жданова, і нащо нівечити національну грецьку, ба й навіть радянську історію, викарбовану, зокрема в назвах міст і сіл? Розглянувши на користь повернення старої назви міста також деякі факти періоду революції 1905 р., робітничого руху, Жовтневої революції та Великої вітчизняної війни, автор пише: «Нужно любить историю как всеобъемлющую науку, с нею считается и уважают народ, численностью доходящий до 120 тыс. человек, народ, основавший этот город, народ, который на наших глазах постепенно уходит с арены истории, а в недалеком будущем уйдет совсем в силу безостановочно протекающей ассимиляции его русской культурой, русской речью, русским бытом, русскими нравами и обычаями». «Имя города Мариуполя и имена всех греческих сел нельзя предавать забвению также, как, например, было бы странно и обидно, если бы теперь кому-нибудь вздумалось переименовать Москву на всякое другое имя».

Н.С. Костаманов планував розіслати нарис до різних владних інстанцій в якості аргументації щодо повернення старих назв грецьким поселенням і, насамперед, місту Маріуполь. Проте після обговорення з одностумцями вирішив значно скоротити й переробити працю. Так з'явився ще один текст під назвою «История одного переименования», що за своєю формою є зверненням до радянських урядових і громадських органів – без розлогих екскурсів до старої або нової історії. Копії саме цих звернень почали з початку 1960-х рр. надходити до різних посадовців і редакцій газет з проханням розпочати принаймні суспільну дискусію стосовно повернення старих назв.

Одне з таких звернень від 24 листопада 1962 р. підписали мешканці міста Жданова: Н. Костаманов, Д. Кечеджи, И. Чапні, Н. Острянин, Г. Кирьязи, А. Хачик, А. Бондаренко. Ось заключна частина звернення:

«Глубокоуважаемый товарищ редактор!

Очень просил бы, если возможно, поместить прилагаемую “Историю одного переименования” в Вашей газете или же иным путем обратить внимание общественности на целесообразность восстановления старого наименования города Мариуполя.

Местному городскому и областному Советам текст письма был сообщен ранее, также Горкому и Обкому КПСС.

С искренним приветом по уполномочию подписавших (подпись) Н. Костаманов

Адрес: Жданов, 13

ул. Сеченова 50, кв. 7, Никифору Спиридоновичу Костаманову
24 ноября 1962 г.»²⁹.

Як бачимо, на той час у Жданові утворилася доволі потужна група любителів давнини й «свідомих греків», що в різний спосіб намагалася повернути увагу до історії міста і долі національних грецьких традицій. До цієї групи долучався й вище згаданий тодішній мешканець Макеєвки Х. Караманіца. Розглянемо, до прикладу, такий лист, що надійшов у відповідь на один з варіантів тексту, переданого до редакції газети «Известия»:

«ИЗВЕСТИЯ

советов депутатов трудящихся СССР

РЕДАКЦИЯ

Москва, Центр, Пушкинская пл., 5

5 янв 1963 г. № 93-285376

Уважаемый тов. Караманіца!

Опубликовать Вашу коллективную заметку о переименовании г. Жданова не можем. Ваша аргументация (!) в пользу возврата к прежнему названию неубедительна. Дело в том, что наименование, данное когда-то первыми поселенцами-колонистами, для нас, советских людей, вряд ли может быть ближе чем новое. Тем более, что революционные традиции, о которых Вы упоминаете, конечно, органичнее связаны с именем одного из видных деятелей коммунистической партии, нежели с тем, от которого произошло старое название города.

С уважением

Зам. редактора отдела писем (подпись)

Н. Сержантов»³⁰.

Очевидно, що звернення до т. Караманіци в цьому випадку цілком умовне – назване перше за абеткою прізвище з кількох, що знаходилися в листі до редакції. З'ясувати імена ще деяких дописувачів нам допомагають інші документи. Ось ще одна з відповідей:

«Уважаемые товарищи Караманіца, Кечеджи, Костоманов, Сагиров»³¹!

Ваше письмо мы получили. Как Вы сообщаете, Ваше предложение о переименовании города “Правда” направила в Президиум Верховного Совета СССР, он, видимо и решит этот вопрос. Открывать дискуссию по этому вопросу на страницах газеты считаем нецелесообразным.

Зав. отделом писем и рабселькоров редакции газеты “Социалистический Донбасс” подпись /В. Гилев/

4 января 1963 г.

№ 75. г. Донецк»³².

Сьогодні нам зрозуміло, що на той час влада не мала ніякого бажання відкривати публічну дискусію з таких питань. Проте це ще не було таким очевидним у 1963 р. Не маючи позитивних відповідей, Н.С. Костаманов (можливо, за порадою Х.А. Караманіци) звертається по допомогу до

Т.М. Чернишової. Він надсилає до Києва копії обох текстів («нарис» і «звернення») для передачі М. Бажану (1904–1983) та М. Рильському (1895–1964) з надією, що вони зможуть запропонувати їх до розгляду Верховній Раді УРСР. Стосовно ще вищих інстанцій він зауважує, що «полковник Сагіров» може передати звернення особисто М.С. Хрущову через О.І. Аджубея (1924–1993)³³. На жаль, ми не знаємо реакції зазначених осіб на звернення мариупольських греків і чи насправді читав його М.С. Хрущов.

Звернімося, однак, до наступного після Х. Караманіці прізвища у списку колективного звернення. Це Кечеджи Дмитро Пантелейович (1897–1978)³⁴, добре відомий мешканцям Маріуполя 1950–1970-х років, зокрема співробітникам Маріупольського краєзнавчого музею. 1961 р. Д. Кечеджи пише статтю під назвою: «Игнатий – вождь крымских переселенцев-греков, основатель города Мариуполя и 24-х греческих селений в Мариупольском уезде в 1720 году (к 175-летию дня смерти)». Зміст праці стисло подано в авторській анотації: «В настоящей статье рассказывается о жизни христиан в Крыму под игом мусульманского фанатизма и о переселении их на реку Кальмиус под предводительством митрополита Игнатия (1710–1786) и об основании г. Мариуполя (с 1948 г. Жданов) и 24-х греческих селений»³⁵.

Для нас очевидно, що стаття з такою назвою навряд чи могла бути надрукована не тільки в 1961 р., але й в наступні років 30³⁶. Стосовно змісту праці треба сказати, що автор уважно перечитав доступну йому літературу, зокрема статті в часописах «Записки Одесского общества истории и древностей», «Журнал министерства народного просвещения», твори С. Серафімова, А. Александровича, Ф. Брауна, збірку «Мариуполь и его окрестности», а також дослідження радянської доби, присвячені історії Північного Причорномор'я та діяльності О.В. Суворова³⁷. На відміну від Х. Караманіці автор статті в частині давньої історії спирається виключно на класичні версії в питаннях датування готської та слов'янської присутності в Тавриді. І все ж таки некритичне, як і у випадку Н.С. Костаманова, ставлення до прочитаного часом призводить до повторення деяких відомих «блукаючих» сюжетів, на кшталт, «відрізаних 70 язиків, надісланих турецькому султану». Але в цілому, за умов наукового редагування, стаття могла позитивно сприйматися навіть у науковому середовищі. Але не радянському.

До заслуг автора, на відміну від його нібито однодумця Н.С. Костаманова, належить підкреслення ролі митрополита Ігнатія саме в справі збереження національної свідомості греків. Так, Д. Кечеджи стверджує: «спасти и обособить паству как национальность – основная идея жизни» митрополита. Іншим, видається ставлення Д. Кечеджи до асиміляції греків. Він пише: «Вся деятельность мирополита Игнатия направлена была к тому, чтобы сохранить самобытность греков, обособить их, убересть от ассимиляции с русскими, однако он выпустил из виду, что стена, ограждавшая христиан в Крыму, в России была недействительна. <...> частично его желание все же исполнилось в первые 80 лет жизни города».

Подаючи далі ретроспективну таблицю співвідношення у відсотках грецького й «російського» населення міста (на 1961 р. уже лише 2%), Д. Кечеджи не висловлює захвату з приводу прогресивної русифікації греків і долучення їх до російської культури. Хоча, визнає, що на цей час грецьке населення «уже полностью ассимилировалось, язык у стариков кое-где в деревнях».

Надзвичайно важливим є те, що Д. Кечеджи намагався дати об'єктивний портрет митрополита Ігнатія з елементами певного історичного аналізу. Він відзначає, що митрополит не зрозумів явища «громадянського самоврядування», а тому «вкусил первые горькие плоды возрождения своего народа». Абсолютною новиною для тодішньої радянської історіографії був опис подальшого «посмертного життя» митрополита Ігнатія, тобто поховання і навіть стану його мощей до знищення їх у полум'ї, що охопило Свято-Преображенський собор у вересні 1943 р. На жаль, основний підсумок статті вміщений у доволі банальних і «кlišованих» словах автора: «мы не можем не отдать должного имени и заслугам этого великого духовного и гражданского вождя греческих переселенцев».

Варто відзначити, що не дивлячись на окреслену специфіку й «піднесенність» обраної теми, Д. Кечеджи не завжди втримується в її межах. Так, він, посилаючись на деякі історичні відомості, одержані від Г.І. Челпанова, наводить услід перелік інших «видатних греків», серед яких ми зустрічаємо низку імен, уже відомих нам за статтю Н. Костаманова. Це знову А.І. Куїнджи, Ф.А. Хартахай, Д.Х. Южин (Пісітко), «профессор Камбуров» і «друг и современник Некрасова» Волков. До цих «історичних» постатей Д. Кечеджи додає прізвища менш відомих, але також шанованих ним осіб: «Елизавета Ивановна Чавдар, родилась в 1925 в селе Малый Янисоль, солистка (колоратурное сопрано) театра оперы и балета в Киеве³⁸; Вадим Николаевич Иванов, родился в Мариуполе в 1887 профессор-терапевт, живет и работает в Киеве³⁹»; і, нарешті, «Прасковья Никитична Ангелина, родилась в селе Старо Бешево, знатная трактористка»⁴⁰.

На закінчення цього стислого огляду невідомої надазовської історіографії варто додати кілька слів про стан справ у «надазовській провінції», тобто у грецьких селах. Адже не тільки в «столичних» по відношенню до сіл містах – Донецьку або Маріуполі, народжувалися шанувальники старовини й рідного краю. Були вони й у кожному окремому селі. Інша справа, що різними були конкретні інтереси цих осіб, а також широта погляду на історичні події. Наразі наведу один приклад. У серпні 1963 р. І.Т. Фроленков складає коротеньку працю під назвою «История села Константинополь»⁴¹. Цілком у дусі тих часів «історія» села виключно позитивна. Усе погане залишилося «до революції», і про ті часи написано дуже мало: «[Село Константинополь] обосновано из жителей [крымских] деревень Демерджи (Фуна), Алушта, Улунь-узен, Кучук-узен, Куру-узен. <...> На территории села до революции имелись объекты общественного назначения: две

начальные школы, построенные еще в 1883–85 гг., [несколько] частных магазинов, принадлежащих богатым крестьянам Столике, Майтамалу, Челяху, Афендикову и другим, пивная, кабак, амбулатория, несколько кузниц и столярных мастерских, паровая мельница с маслобойней (владел ею Левтеров К.Ф.), одна церковь. Накануне Октябрьской Социалистической революции в селе было небольшое количество интеллигенции 8 учителей, 1 фельдшер, 1 ветврач, агрономов, зоотехников, врачей совсем не было. Селу принадлежало более 12 тысяч десятин земли. Она делилась между мужским полом (по 10 десятин на каждого мужчину. <...> В 1908–09 годах из жителей села Константинополь выделилось 4 хутора: 3 хутора Гигант, Вичеркевич, ныне 5-е отделение совхоза им. Горького».

Хоча в нарисі нема жодного натяку на якісь проблемні події або трагедії радянської доби, уже самий перелік імен місцевих мешканців та опис конкретних подій життя села у різні періоди становлять для нас сьогодні значну цінність.

Підсумовуючи цей стислий огляд краєзнавчих праць з Надазов'я, варто ще раз підкреслити, що всі вони написані в межах «дозволеного цензурою», без згадок, бодай натяків на такі питання, як участь греків у загонах Білої гвардії або Нестора Махна, спротив колективізації, втрати від Голодомору тощо. «Невідома» авторам і політика «коренізації» 1920–1930-х рр. з її доволі значними наслідками в справі відродження національної культури греків України⁴². Зрозуміло, що в статтях також повністю відсутня тема політичних репресій, а тому нема й посилань на літературні або наукові твори, написані «ворогами народу» або членами їхніх сімей. Це останнє, до речі, вже не можна виправдовувати формальною заборонаю, позаяк на час написання усіх розглянутих праць, у країні вже пройшов процес реабілітації більшості жертв сталінських репресій. Відсутня також тема «України» або хоч якась згадка про українську культуру й мову. Цей факт є доволі прикритим з наших сьогоднішніх геополітичних та культурологічних уподобань, але, з іншого боку, він частково пояснює той стан справ на південному сході України, що ми його спостерігаємо в останні роки.

Загальною хобою розглянутих праць є також локальна обмеженість у використанні джерел і вкрай некритичне до них ставлення. Надто багато тверджень автори сприймають «на віру», намагаючись надалі підлаштувати факти під ті чи інші історичні концепції. Для всіх розглянутих краєзнавців характерна також суто споглядацька й пасивна позиція стосовно питань функціонування й майбутнього рідної мови. Попри пам'ятні ще багатьом з нас партійні декларації про розквіт національних мов і культур за доби СРСР (згадаймо й ленінську національну політику), греки Надазов'я нібито повністю випадали за межі цієї важливої ділянки розвитку соціалістичного суспільства. Думки всіх трьох краєзнавців, швидше за все, природних носіїв місцевих говірок, на жаль, можуть бути виражені словами Н. Костаманова: «Некогда вынужденно навязанный греко-татарский и искаженный греко-

эллинский говоры утрачиваются на наших глазах за полной ненужностью. Оба отмирающие наречия помнят только доживающие свой короткий остаток жизни старики».

Чи варто нам сьогодні шкодувати, що розглянуті історичні студії не були оприлюднені на початку 1960-х років? Чи відбувалися подальші спроби проведення такого роду досліджень заради просвіти власного народу? На ці суто спекулятивні питання важко дати прості відповіді. Насамперед, зазначу, що разом з істориками краєзнавцями в грецькому Надазов'ї жили й працювали етнографи, мистецтвознавці, літератори й збирачі фольклору. Усі вони разом з ентузіастами національного відродження проводили ту, чи іншу просвітницьку роботу, згуртовуючи навколо себе шанувальників народних традицій і мови. Екскурси в історію були невід'ємною частиною більшості їхніх розвідок. Утім, за відсутності не тільки фахових академічних досліджень з дотичної тематики, але й оприлюднення й обговорення таких краєзнавчих праць, що ми їх розглянули, усі ті невеличкі екскурси дуже часто повторювали зазначені нами вище помилки, тиражували цілі низки хибних теорій і тверджень щодо історичного минулого кримських і надазовських греків.

Такий стан тривав майже до кінця 1980-х років. Лише «перебудова» зняла неформальні ідеологічні заборони або ж нейтралізувала відчутне нехтування грецькими темами з боку офіційної радянської науки. 19 січня 1989 р. на вимогу мешканців місту повернули його історичне ім'я. 1993 р. у Вологді (!) вийшла книга «Одиссея мариупольских греков»⁴³, котра цілком відповідала усім тим просвітницьким завданням, що їх колись ставили надазовські краєзнавці кінця 1950-х років. Автор цієї історично-публіцистичної праці – російський науковець Іван Георгієвич Джуха, народився 1952 р. в румейському селі Велика Каракуба – саме так його називали й називають досі надазовські греки. Утім офіційна назва села – Роздолле, як і сучасні назви багатьох інших грецьких сіл, свідчить, що доля «120-тисячного» грецького кримсько-надазовського народу й тепер, через 50 років після підготовки тих краєзнавчих праць, вирішується в річищі пророчих рядків Н.С. Костаманова: «Сольются полностью в одно все различные племена людей, сошедшихся в пределах нашего мариупольского района. Утратятся совсем бывшие различия племен, типов и традиций, отживших свой век. Образуется новый тип, новый образ, выросший уже в условиях полностью совершившегося социалистического строя, воспитанных советской социалистической культурой на основе учения Маркса–Энгельса–Ленина. О некогда живших здесь мариупольских греках, основавших этот город, останется только историческое воспоминание, глухо записанное в анналах истории, которое широкою массу вряд-ли будет интересовать».

Між тим, після 1991 р. в Україні нарешті з'явилися перші наукові дослідження з історії кримських і надазовських греків, в Маріуполі у 1998 та 2008 рр. встановили два пам'ятники св. митрополиту Ігнатію, по всій країні

засновують низки грецьких національно-культурних товариства, викладають новогрецьку мову. Проте мені очевидно, що якби в тих далеких 1960-х роках були оприлюднені й обговорені розвідки Х. Караманіци, Н. Костаманова і Д. Кечеджи, то не тільки краєзнавчі студії, але й стан справ у сучасній академічній історіографії греків України був би значно кращим. Хто зна, можливо, й доля надазовських греків була б трохи інша.

¹ Стислий огляд цих праць див.: *Калоеров С.А.* Греки Приазовья. Аннотированный библиографический указатель. – Донецк, 1997. – 196 с.; *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.): Пособие для студентов вузов и учителей общеобразовательных и национальных воскресных школ. – Симферополь, 1999. – 132 с.

² Парасковія Микитівна Ангеліна (1912–1959), передова трактористка 1930–1940-х рр., двічі Герой Соціалістичної праці, депутат I–V скликань Верховної Ради СРСР. Народилася в урумському (тюркомовному) селі Старобешеву.

³ *Балабанов К.В., Пахоменко С.П.* Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття. – Маріуполь, 2006. – 260 с.

⁴ Тут і надалі загалом збережені особливості авторського стилю укладачів статей. Були виправлені лише орфографічні та синтаксичні помилки, в окремих випадках у квадратних дужках додані пропущені або недописані літери.

⁵ І.І. Соколов (1865–1939) – один з найвідоміших російських візантиністів та істориків церкви. У 1919–1922 рр. жив і працював у Києві. Пізніше брав участь у дослідженнях мови та культури надазовських греків (Див.: Чередниченко А.М. Київський період наукової діяльності І.І. Соколова // Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 209–216.

⁶ Кезма Т.Г. (1882–1958) – російський та український науковець, сходознавець. До останніх років життя викладав східні мови, зокрема, в КДУ.

⁷ Соломонік Елла Ісаївна (1917–2005) – дослідниця давньої історії, кримознавець, епіграфіст. У 1956–1979 рр. співробітник Кримського відділу Інституту археології АН УРСР.

⁸ Веймарн Євгеній Володимирович (1905–1990) – російський археолог, кримознавець. У 1948–1977 рр. працював у Криму. У 1962–1965 рр. керував Північно-Кримською експедицією, у 1967–1975 рр. очолював Мангупський загін Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР.

⁹ Бабенчиков Володимир Петрович (1885–1974) – російський історик, археолог і кримознавець.

¹⁰ Чернишова Тетяна Миколаївна (1928–1993), видатна українська елліністка, доцент кафедри загального мовознавства й класичної філології КДУ, дружина (з 1959 р.) А.О. Білецького. Х. Караманіца посилається передовсім на монографію Т. Чернишової «Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. (Исторический очерк и морфология глагола)» (К., 1958. – 80 с.).

¹¹ Серкутіна Марина – уроженка Надазов'я, випускниця відділення класичної філології КДУ. Викладала у вищих навчальних закладах м. Горлівка. Результати її досліджень грецьких говірок Надазов'я друкувалися в наукових періодичних виданнях кінця 1950–1970-х років.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ. ІР). – Ф. 364. – № 551. – 3 арк.

¹³ На початку 1960-х років А.О. Білецький готує до друку збірку «Неоелліністика», що містила низку актуальних досліджень з новогрецької тематики, зокрема, історичного і фольклорного напрямку. Це видання не знайшло підтримки в керівництва КДУ. Окремі заплановані до збірки статті виходили в різних виданнях упродовж наступних років (Див.: НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 147. *Білецький А.О.* Анотація до збірника: «"Νεοελληνικά" (Неоелліністика). Статті и публикации по новогреческой диалектологии и фольклористике». – 3 арк.).

¹⁴ Періодичне видання Сталінського обласного народного музею.

¹⁵ НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 552. – 1 арк.

¹⁶ Апанович Олена Михайлівна (1919–2000), дослідниця історії України. У 1951–1972 рр. працювала у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Звільнена разом з М.Ю. Брайчевським за свої суспільно-політичні погляди.

¹⁷ *Караманица Х.* Из прошлого мариупольских греков // Донбасс. – № 3. – Донецьк, 1961. – С. 115–122.

¹⁸ НБУВ. ІР. – Ф. 320. – № 1785. – 1 арк.

¹⁹ Див.: *Юрочкин В.Ю.* «Готский» и «славянский» вопросы в послевоенном Крыму // Нартекс. *Byzantina Ucrainensis.* – Т. 2. 'Ρωμαιοσ: сборник статей к 60-летию проф. С.Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – С. 392–412.

²⁰ НБУВ. ІР. – Ф. 320. – № 1786. – 2 арк.

²¹ Келембетова Валентина Юхимівна, упродовж багатьох років працювала в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

²² Леон (Ливонс) Хонагбей (Балджи) (1853–1918) – перший значний поет и письменник греків Надазов'я. Писав пісні, вірші, п'єси і прозові твори рідною мовою. Після смерті поета його архів ще в 1920-х роках зберігав у Маріуполі друг родини Іван Якович Шиманський. З дозволу останнього значну частину творчих матеріалів Л. Хонагбея переписала Касандра Костан (Александра Гаргала, 1897–1939). Частина з них була видана в українських перекладах у публікаціях кінця 1920-х – початку 1930-х років. (Див.: *Костан К.* З літератури маріупільських греків (*Αχ το ρομέκου τῆς λῆρατῆρα ας τῆς Μαρῆπολῆα. Σόβησῆν-τα κῆ μεταφράσῆν-τα Κ. Κοσταν*). — Харків, 1932. – С. 54–66). Як «відповідь» Л. Хонагбею треба, напевне, розуміти творчу діяльність грецьких поетів Надазов'я: Георгія Антоновича Костопрва (1903–1938) і Антона Амвросійовича Шапурми (1911–1987), котрі писали про Л. Хонагбея або посилалися на його твори.

²³ Ф. Хартахай під час перебування в Надазов'ї 1857 р. придбав у Сартані два рукописних збірники народних пісень, що зберігаються нині у Санкт-Петербурзі (Національна бібліотека Росії. Відділ рукописів. – Ф. Греческие рукописи. – № 805–806). Тексти цих рукописів до цього часу не оприлюднені.

²⁴ НБУВ. ІР. – Ф. 320. – № 1787. – 1 арк.

²⁵ Там само. – Ф. 364. – № 1521. – 17 арк.

²⁶ Через 30 років про назви старих вулиць міста написав Лев Яруцький (1931–2002): *Яруцький Л.* Мариупольская старина : Рассказы краеведа. – М., 1991. – С. 101–108.

²⁷ НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 1079–1082. Листи Н.С. Костаманова – Т.М. Чернишовій. 1960–1963 рр. – 13 арк.

²⁸ Насправді Георгій Борисович Волков († 1886) навряд чи був «другом» М.О. Некрасова. Проте останній дійсно читав його вірші і навіть сприяв публікації книги Г. Волкова «Думы и песни» в Санкт-Петербурзі в 1870 р. (Див. про це: *Яруцький Л.* Указ. соч. – С. 344–347).

²⁹ НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 1522: *Костаманов Н.С.* История одного переименования. – 3 арк.

³⁰ Там само. – № 1524: Відповідь редакції газети «Известия» на колективне звернення стосовно перейменування міста Жданова. – 1 арк.

³¹ Георгій Захарович Сагіров – герой Громадянської війни, очолював кавалерійський ескадрон у загоні М.Т. Давидова, пізніше командир 5-го Ігнатівського Радянського полка, що згодом увійшов до 1-го Маріупольського полку К.П. Апатова. Автор книги спогадів: Сагіров К. В пороховом диму. – Баку, 1968. – 191 с.

³² НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 1523: Відповідь редакції газети «Социалистический Донбасс» на колективне звернення стосовно перейменування міста Жданова. – 1 арк.

³³ Там само. – № 1082. Лист Н.С. Костаманова – Т.М. Чернишовій. 6 листопада 1963 р. – 2 арк. Тут варто припустити, що надазовські греки могли вважати Олексія Івановича Аджубея за нащадка як не кримських, то, принаймні, інших греків, що здавна переселялися до України. Перевірити це наразі важко, але батько О.І. Аджубея народився десь поблизу Єлисаветграда, в якому від середини XVIII ст. існувало купецьке грецьке братство. На початок XIX ст. греків у місті вже майже не було, оскільки вони роз'їхалися в різних напрямках. Прізвище або прізвисько «Аджубей» через свою першу частину, що означає людину («гаджи»), котра здійснила прощу до Гроба Господнього, навряд чи характерне для українців або росіян, натомість воно цілком корелює з подібними до нього прізвищами греків доби Османської імперії.

³⁴ Ім'я Д.П. Кечеджи увійшло до української історіографії, як ім'я власника рукопису першої половини XIX ст. з записками Івана Куркчу (Див.: *Чернухін Є., Пірго М. Родинні зв'язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача «Записок» першої половини XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Збірка наукових праць.* – Вип. 22/23. — К., 2014.

³⁵ НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 1495. – 18 арк.

³⁶ Більш-менш виважені повідомлення про митрополита Ігнатія з'являються в публіцистичній та науковій літературі саме через 30 років після написання статті Д. Кечеджи (Див., наприклад: *Яруцький Л.* Указ. соч. – С. 75–89), а 1998 р. Ігнатія проголошують святим Української православної церкви Московського патріархату. На сьогоднішній день найінформативнішими джерелами про життя митрополита є статті С.О. Калоєрова: Калоєров С.А. Митрополит Ігнатий Маріупольський в опублікованих і документальних источниках // *Живий родник. Православний собеседник.* – Донецьк, 2012. – № 1/2. – С. 5–7; № 3. – С. 2–7. Див. також книгу колективу авторів: *Фамільний род святителя Ігнатія Маріупольського – последнего митрополита Готфейского и Кафайского / Н.И. Макмак [и др.].* – Донецьк, 2013. – 157, [12] с., ил.

³⁷ Стислий огляд історіографії кримських і надазовських греків див.: Араджиони М.А. Указ. соч.

³⁸ Померла 1989 р.

³⁹ За сучасними даними, роки життя В.М. Іванова – 1892–1962.

⁴⁰ Тема «видатних греків» стає надзвичайно популярною з початку 1990-х років (Див.: *Яруцький Л.Д.* Выдающиеся греки-мариупольцы. – Мариуполь, 1991. – 22 с.; *Энциклопедия советских греков / Сост. и общ. ред. Ф.Х. Кессиди.* – М., 1994. – 288 с. та ін.)

⁴¹ НБУВ. ІР. – Ф. 364. – № 1619. – 4 арк.

⁴² *Якубова Л.Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація // *Український історичний журнал.* – 1998. – № 6. – С. 22–36.

⁴³ *Джуха І.Г.* Одиссея мариупольских греков: очерки истории. – Вологда, 1993. – 160 с.

Чернухин Евгений (г. Киев)

Кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Историческая память крымских и приазовских греков: по неизданным работам конца 1950-х – начала 1960-х годов

Научно-исследовательская деятельность трех греческих краеведов из Приазовья, где крымские греки обосновались в 1780 г., рассматривается на примере ряда исторических работ, обнаруженных в архиве киевских филологов Андрея Белецкого и Татьяны Чернышевой в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. Работы Харлампия Караманицы, Никифора Костаманова и Дмитрия Кечеджи были направлены на сохранение исторической памяти, национального сознания и этнической идентичности приазовских греков в условиях преобладания русской культуры и возрастающей ассимиляции их соотечественников соседними народами.

Ключевые слова: крымские греки, приазовские греки, историческая память, национальное самосознание, этническая идентичность, ассимиляция.

Ievhenii Chernukhin (Kyiv)

Senior researcher, PhD,
Institute of history of Ukraine NAS Ukraine

Historical Memory of the Crimean and Azov Greeks: unpublished studies of the Local History researchers at the end of 1950s – beginning of 1960s.

Scientific activities of three Local History researchers of Greek origin from the Azov sea region, where the Crimean Greeks have been settled since 1780, are discussed on the basis of several historical works found in the archives of Kyiv philologists Andriy Biletsky and Tatiana Chernyshova, held in the Manuscript Institute of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. In their works, Kharalampiy Karamanitsa, Nikifor Kostamanov and Dimitriy Kechedzi tried to preserve collective historical memory, to support national consciousness and ethnic identity of the Azov Greeks under the circumstances of overcoming Russian culture and progressive assimilation of their compatriots by neighbor peoples.

Keywords: Crimean Greeks, Azov sea region Greeks, historical memory, national consciousness, ethnic identity, assimilation.

Якубова Лариса (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 323.15:(477).+32

ЕТНІЧНИЙ ВЕКТОР У КРИМСЬКІЙ ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ

У статті аналізуються тенденції етнонаціональної історії Криму кінця XVIII – початку XXI ст.

Ключові слова: *Крим, етнічні меншини, політика коренізації, кримські татари, етнонаціональна історія, національний рух.*

Кримський півострів упродовж віків перебував на перехресті політичних інтересів як європейських, так і азійських держав, перетворившись на зону активного культурного обміну кількох цивілізацій. Його населення було строкатим і в етнічному, і в культурному відношенні. Втім, не лише мирне співіснування племен і народів формувало етнокультурний ландшафт Тавриди. Геноцид був звичною практикою середньовічних воєн. Саме тому про переважну більшість етносів Криму нагадують лише історичні джерела та пам'ятки. З низки народів, власна історія яких нерозривно пов'язана з півостровом, чотири етнічні спільноти існують і нині. Це кримські татари, караїми, кримчаки та маріупольські греки.

До анексії Росією (1783 р.) Кримське ханство було моноетнічною державою (кримські татари становили понад 92% населення). Згідно з матеріалами п'ятої ревізії 1795 р. в Криму мешкали 157 319 осіб, з них – 126 тис. кримських татар¹. У маніфесті 1783 р. імператриця Катерина II обіцяла «содержать их [тобто – татар – Л.Я.] наравне с природными нашими подданными и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру»². Аби заручитися підтримкою більшості місцевого населення уряд демонстрував толерантне ставлення до його способу життя, водночас, крок за кроком упосліджуючи волю. Для Криму була встановлена посада особливого муфтія, повністю незалежного від голови мусульман Росії. Чисельні беї та мурзи були приписані до дворянського стану і згодом породичалися з російським дворянством³. Натомість, у 1833 р. тисячі старовинних рукописів та книг як «шкідливі» для населення та «общего спокойствия» були зібрані по всьому Криму і знищені. На початок ХХ ст. на півострові майже зовсім зникли духовні навчальні заклади, загальна кількість мечетей за період 1805–1914 рр. зменшилась з 1556 до 729⁴.

Відповіддю на утиски стала масова еміграція татар до Туреччини. Після кількох хвиль еміграції чисельність татар у Криму істотно зменшилася: внаслідок першої в 1780-х –1790-х рр. – в чотири рази, після Кримської війни – вдвічі. Однак, татари залишалися абсолютною більшістю на півострові (понад 50%) аж до 1864 р., а також відносною етнічною більшістю – до кінця XIX століття (близько 36% в 1897 р.). За переписом 1897 р. із загальної кількості кримських татар (187 943), зафіксованих у Таврійській губернії (102 274 чоловіки і 85 669 жінок), у Криму проживали 186 212 осіб. Кримські татари, як і українці та німці в переважній своїй масі (83,7%), були селянами⁵. Саме ця обставина справляла вирішальний вплив на становище кримськотатарського народу в Російській імперії: позбавлена національного проводу та можливостей саморозвитку громада фактично була відсунута на периферію суспільно-політичного життя⁶.

Попри вдалі воєнні дії, російський уряд не вважав свої позиції в Криму непохитними. Тривале в часі російсько-турецьке протистояння, заручником і розмінною монетою в якому стало місцеве населення, виснажливі війни призвели до знелюднення губернії та її господарського занепаду. Вирішення проблеми було типовим для свого часу і полягало в державній колонізації, як іноземній, так і власними силами. Найбільш потужні громади створили німці. На початок XX ст. вони були третьою за чисельністю етнічною групою степових повітів Таврійської губернії. Решта іноземних колоністів становили малопомітну на загальному тлі частку.

Перше російське населення півострова становили військові, введені сюди відповідно до умов Кючук-Кайнарджийської угоди. Півострів залюднювався шляхом створення військових гарнізонів, заснування міст та портів, земельних пожалувань дворянам та чиновникам. Поволі слов'янське населення у Криму зростало коштом відставних військовослужбовців, чиновництва, державних селян та кріпаків⁷. Внаслідок державної колонізації, населення півострова зросло на 70 тис., сягнувши на середину XIX ст. 315 тис. осіб⁸. Утім руйнівна для Росії Кримська війна (1853–1856 рр.) звела нанівець досягнення попередніх років. Внаслідок масової еміграції татар до Туреччини в 1860 р. знелюдніли 678 поселень, населення півострова на 1863 р. скоротилося до 192 360 осіб.

Якісні зміни в населенні краю, як і його відносна стабілізація, відбулися вже в пореформену добу. На час першого всеросійського перепису частка росіян в Таврійській губернії⁹ сягала 27,9% (404 463 особи). Російське населення було найбільш урбанізованим – 49,1% (142 062 особи) проживали у містах¹⁰. На початку XX ст. росіяни стали найбільшим у відносному значенні (понад 41% всього населення) етносом Криму. Стрімке збільшення російської громади було пов'язане з революційними подіями на теренах Російської імперії – Крим перетворився на штаб-квартиру російського білогвардійського руху, транзитний пункт біженців та політичних емігрантів, місце дислокації іноземних військ.

Револьюційні події дестабілізували політичну ситуацію, актуалізувавши питання самовизначення імперських провінцій. Зрозуміло, що постановка питання в тому чи іншому регіоні обумовлювалася розстановкою політичних сил, соціально-економічною ситуацією, впливом зовнішніх факторів. Чотири основні політичні течії (російська, українська, кримськотатарська і більшовицька) визначали напрямок політичного протистояння в Криму в буремному 1917 р. Вони віддзеркалювали строкатість національного складу населення півострова й гостроту соціального протистояння.

Демократичні перетворення весни 1917 р. викликали бурхливе піднесення в середовищі кримськотатарської громади, ідейно та організаційно вже готової до національного відродження. У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі Фірка, яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримськотатарської держави. Суголосність політичних програм сприяла зближенню кримськотатарського та українського рухів: у губернських і міських революційних комітетах Криму представники українських партій та організацій, зокрема Української Центральної Ради, діяли спільно з представниками Мусвиконкому. Курултай, як представницький орган громади, мав обговорити і ухвалити шляхи забезпечення її прав. Провести його планували напередодні відкриття Всеросійських установчих зборів – 24 листопада 1917 р.

Жовтневі події відтермінували форум. Лідери кримськотатарського народу відреагували на них стурбованістю. «Криваві події, що розігралися в Петербурзі, – заявив Мусвиконком, – паралізувавши силу існуючої влади, відкривають шлях до анархії і громадянської війни, масштаб і руйнівні наслідки якої нині складно передбачити»¹¹. 4 листопада Мусвиконком оприлюднив відозву «Про владу в Криму», заявивши про необхідність автономізації і закликаючи до «недопущення главенства в Криму якого-либ одного народу, недопущення подчинення Крима какому-либ государству». Гасло «Крим – для кримчан» націлювало на вирішення кримських проблем власними силами. Лідери кримськотатарського руху, як засвідчила зроблена невдовзі заява Д. Сейдамета, не прагнули татаризації Криму, а лише виступали проти зверхності будь-якої (в тих умовах, передовсім, російської) національності. «Голос татар, – наголошував Д. Сейдамет, – ще не голос усього Криму. Для цього необхідні загальнокримські установчі збори, в яких мають взяти участь усі народності, що мешкають у Криму»¹².

Курултай відкрився 26 листопада 1917 року в Бахчисараї. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, курултай продовжив її в якості постійно діючого органу влади – кримськотатарського парламенту. В його виборах взяли участь понад 70% татарської громади. 13 грудня курултай проголосив Кримську Народну (Демократичну) Республіку і прийняв першу в історії Криму Конституцію, а 18 грудня обрав національний уряд – Директорію у складі 5 «директорів»: Ч. Челебієв – (голова і управління юстиції), Д. Сейдамет (внутрішні та військові справи),

А. Озенбашли (освіта), С. Хаттатов (фінанси й вакуфи), А. Шукри (релігійні справи). Варто зазначити, що з самого початку своєї діяльності Директорія наголошувала на тому, що опікуватиметься не лише татарським народом. Вона вважала своїм священним обов'язком «захист високих гасел великої революції», безпеки і гідності всіх кримчан, водночас наголошуючи, що уряд може бути створений загальнокримським парламентом. Директорія запевняла, що всіма силами й засобами буде прагнути до скликання кримських установчих зборів.

Останній день роботи курултаю 13 грудня ознаменувався ухваленням першої в історії Криму Конституції («Кримськотатарські основні закони»), яка проголосила створення Кримської народної (Демократичної) Республіки; визнала право народів на самовизначення, гарантувала національне самоврядування татарському народу шляхом утворення постійного парламенту (Меджліс-і-Мебусану), який мав обиратися на засадах вільних, рівних, прямих виборів шляхом таємного голосування, скасувала станові звання і привілеї та проголосила громадянську рівність статей¹³. На жаль, один із найдемократичніших у тогочасному світі основний закон не знайшов застосування на практиці.

Попри пошуки широкого діалогу політична ситуація загострювалася. До створення уряду були залучені представники литовсько-татарської інтелігенції на чолі з М. Сулькевичем, однак це не допомогло зберегти державність – у 1918 році, після вторгнення більшовиків, республіка була анульована. Пізніші за часом виникнення квазідержавні утворення на загал базувалися на імперських доктринах. Цьому сприяло скупчення тут російської політичної еміграції.

Потужною силою етнополітичної дестабілізації в Південній Україні та Криму виступило місцеве німецьке населення. Повернувшись після примусового виселення, колоністи переглянули свої політичні уподобання. У травні 1917 р. на з'їзді в Одесі був створений Всеросійський союз російських німців, який розпочав роботу щодо політичного об'єднання розрізнених колоністських громад і підготовці до виборів в установчі збори. Підписання Брест-Литовського мирного договору, затвердження Гетьманату, що спирався на військову підтримку Німеччини – все це значна частина колоністів сприйняла як історичний шанс. На квітневих 1918 р. з'їздах в Одесі та Пришибі вони жваво обговорювали питання повернення до Німеччини, врешті утвердили: «Просити його Величність Німецького Імператора та уряд Німецької імперії якомога швидше прийняти в лоно імперії німецьких колоністів та всіх інших німців цих областей і взяти їх під захист німецьких законів [...] заснувати в Таврійській губернії та Криму державне утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було б форпостом і чатовим Німеччини»¹⁴. Впродовж літа 1918 р. до Берліна було відправлено кілька делегацій.

Після вдумливого вивчення ситуації німецькі дипломати дійшли думки, що створення в Південній Росії для німецьких колоністів у певний спосіб

залежної від Німеччини та нею протегованої колонії є політичною аферою. У червні 1918 р. була сформульована офіційна позиція Німеччини стосовно Криму: утворення в Криму держави німецьких колоністів на умовах протекторату стало б підґрунтям зміцнення проросійських симпатій, з одного боку, та ускладнення стосунків із Туреччиною, з іншого; саме тому Крим мав перейти до української держави, яка б гарантувала права німецької людності на півострові.

На реалізацію узгодженого політичного курсу Гетьманської держави та її іноземних кураторів не вистачило часу. У квітні 1919 р. на півострові знову утвердилася радянська влада. Більшовики проголосили його незалежною соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В. Леніна – Д. Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 р. Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися там до листопада 1920 р. Втративши контроль над півостровом, білогвардійські сили, емігрували до Туреччини. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було евакуйовано 145,7 тис. Ще близько 100 тис. осіб, згідно з опублікованими В. Булдаковим¹⁵ даними, були знищені червоним терором. Усунувши фізично величезну частину політичної еліти, більшовицькі вожді зробили все для того, аби підпорядкувати Крим безпосередньо Москві «на становищі автономної одиниці»¹⁶.

Позбавивши Крим суверенітету, а кримських татар – права на самовизначення, Кремль водночас зробив політичний реверанс у їх бік. Більшовики усвідомлювали, що кримськотатарський національний рух став реальною політичною силою: Міллі Фірка (Народна партія) налічувала близько 10 тис. членів. У січні 1921 р. Раднарком РСФРР надіслав до Криму комісію на чолі з членом колегії Наркомату у справах національностей М. Султан-Галієвим. Результатом її діяльності стало утворення в Кримському обкомі РКП(б) татарської секції, припинення червоного терору і амністії членів Міллі Фірки та учасників партизанського руху «зелених». Султан-Галієв рекомендував створити у Криму автономну республіку із найширшим залученням татар до державного управління. Проте мова йшла про територіальну, а не національну автономію. Перепис 1921 р. провели таким чином, аби довести, що на статус титульної нації в Криму могли претендувати тільки росіяни. З 721 тис. мешканців 59 національностей росіяни, українці і білоруси склали 51,5%, татари, турки і роми – 25,9, євреї та кримчаки – 7,0, німці – 5,9, греки – 3,3, болгары – 1,7, вірмени – 1,7, болгары – 1,6, поляки – 0,8%¹⁷.

Згідно з постановою ВЦВК і РНК «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки» (18 жовтня 1921 р.) Крим став територіальною автономією в складі РСФРР. Згодом, 11 листопада 1921 р. делегати I Установчого з'їзду рад Криму постфактум схвалили рішення. Втім і надалі татари не припиняли спроб зміцнити свій політичний вплив. Більшовики відреагували на них змінами в тактиці і стратегії. 18 жовтня 1921 р. В. Ленін і

М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АСРР. Керівником Раднаркому (який мав як виконавчі, так і законодавчі функції) Кримської АСРР став С-Г. Саїд-Галієв. На почесну посаду голови Кримського ЦВК було обрано Ю. Гавена. Татарам в уряді дісталось 4 наркомати з 13. Отже, центр давав зрозуміти, що республіка має національний характер. Однак функціональні обов'язки татарських урядовців були істотно обмежені. Роль татар у перетворенні губернії на автономну республіку не афішувалася, хоча й не заперечувалася. В діючій Конституції КСРР було відсутнє положення про те, що кримські татари являли собою титульну націю. Символіка прапора й герба була суто радянською, але назва «Кримська Соціалістична Радянська Республіка» повторювалася двома мовами – російською і кримськотатарською.

Головну ставку в стратегії дійсного опанування Кримом більшовики зробили на політику коренізації, що від початку мала двоїсте за своєю суттю завдання: по-перше, сприяння укоріненню більшовизму в привабливій національній «обгортці»; по-друге, нейтралізація, а в перспективі – політичне знищення національно-демократичного руху в середовищі етнічних громад. 10 лютого 1922 р. ЦВК і РНК Криму схвалили перспективний план татаризації радянського апарата. Ставилася мета домогтися того, щоб татари склали 49% в обласному апараті управління і 45% на районному рівні. Татарам надавалися переваги перед рештою національностей при підготовці кваліфікованих кадрів, при вступі до навчальних закладів. У Кримському ЦВК було 32 татарина, 29 росіян, 7 українців, 3 німці, єврей, латиш, естонець, білорус. У РВК у 1924–1925 рр. налічувалось 140 росіян, 42 татарина, 5 німців, 6 євреїв, 2 вірмени, болгарин, 2 естонці, білорус, караїм, угорець, 116 поляків¹⁸.

Чимдалі татаризація нагтовхувалася на супротив решти етносів. Особливе невдоволення викликало переведення діловодства на татарську мову в районах, де татари склали 50–60% населення. Другим за гостротою подразником стала аграрна політика В. Ібраїмова, а саме: передбачалося переселити на вільні землі Криму близько 100 тисяч татар-реємігрантів, що проживали в країнах Близького Сходу і на Балканах, а також розселити у степовій частині півострова більшість жителів гірської і передгірної зон, яким гостро бракувало землі. Воно стало тим більш гострим, що на певному етапі зіткнулося з планами союзного керівництва по створенню в Криму єврейських сільськогосподарських районів. Перспективним планом, розрахованим до кінця 1929 р., передбачалося відвести в Криму для переселенців і розселенців 311 792 десятини землі, розмістивши на них 11 727 селянських дворів. Політбюро ЦК ВКП(б) та президія ЦВК СРСР схвалили розроблений КомЗСТом план землеоблаштування впродовж 10 років 100 тис. єврейських сімей.

Заходи зі створення в Криму єврейської автономної республіки наразилися на запеклий опір керівництва півострова на чолі з В. Ібраїмовим.

Останній закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях півострова. Це зрештою призвело не тільки до згортання політики татаризації, але і до розстрілу голови КримЦВК Велі Ібраїмова, широкосяжної кадрової чистки та репресій. Постраждало щонайменше 3 500 представників кримськотатарської інтелігенції¹⁹.

Політика татаризації вступила у фазу стагнації. Так, якщо серед голів сільрад у 1927 р. кримські татари склали 45,3%, то в 1939 р. – 37%. На противагу кримськотатарському політичному фактору Кремль зміцнював позиції переселенців та колишніх колоністів. У 1930 р. у Криму було проведено нове районування: замість 10 було створено 16 районів. Частина з них отримала статус національних: Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський і Судакський – кримськотатарські; Фрайндорфський і Ларіндорфський – єврейські; Бююк-Онларський і Тельманівський – німецькі, Ішунський (Красноперекопський) – український. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українських, 2 вірменські сільрад²⁰.

Формально продовжувана коренізація мала безславний кінець. Наприкінці 1936 р. проти призначених Кремлем татарських очільників (Б. Чогара, І. Тархана, М. Бекирова та ін.) НКВС сфабрикував справу «групи Самедінова». Їх звинуватили у приналежності до пантюркістської націоналістичної організації, яка ставила за мету відокремлення Криму від СРСР. Від серпня 1937 р. репресії набули національного характеру, вони не оминули жодної етнічної громади і суттєво вплинули на склад населення.

Згідно з даними перепису 1939 р., російська громада зросла до 558,5 тис. (49,6%), татарська – до 218,9 тис. (19,4%), українська – до 154,1 тис. (13,7%), єврейська – до 64,5 тис. (5,7%), німецька – до 51,3 тис. (4,6%), грецька – 20,7 тис. (1,8%), болгарська – 15,3 тис. (1,4%), вірменська – 12,9 тис. (1,1%)²¹. Неспівставне з рештою громад збільшення абсолютної чисельності росіян та українців відбулося передовсім внаслідок напливу робітників та інженерно-технічних працівників на об'єкти індустріалізації, євреїв – в контексті здійснення радянського проекту єврейської аграризації.

Докорінні зміни в абсолютних та відносних показниках структури людності півострова сталися під час Другої світової війни. Втім, значно більш радикальну етнічну політику тут запровадили радянські війська. Звільнивши Севастополь, 11 травня Державний Комітет Оборони (далі – ДКО) прийняв горезвісну постанову «Про кримських татар», згідно з якою всі вони, від людей похилого віку до немовлят, підлягали депортації з місць постійного проживання у Казахстан. На світанку 18 травня 1944 р. кримським татарам було оголошено, що вони за зраду Батьківщини караються виселенням. За три дні було завантажено в залізничні ешелони 180 тис. осіб. Разом з тими, хто був мобілізований на трудовий фронт райвійськкоматами, кількість вилучених з Криму осіб татарської національності сягнула 191 тис. 2 червня

ДКО прийняв додаткову постанову стосовно виселення «німецьких посіпак», згідно з якою було виселено 41 854 особи: 15 040 греків, 12 422 болгарина, 9 621 вірмен, 1 119 німців, румунів, італійців. До спецпоселень було відправлено також близько 9 тис. демобілізованих з Червоної армії кримських татар, 1 700 кримських вірмен, болгар і греків²². Таким чином, з етнічного організму Криму були хірургічно видалені етноси, що склали автохтонне населення, а також нащадки іноземних колоністів. У Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування на географічній мапі. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та райцентрів, що мали татарське або німецьке походження. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської. Так зникли й формальні підстави для територіальної автономії Криму. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

На цей час населення півострова зменшилося майже вдвічі (633 тис. проти 1 126 тис. у 1939 р.). Про це, зокрема повідомляв заступник голови РНК РРФСР А. Гриценко в листі до Г. Маленкова і О. Косигіна²³. Крим перебував у стані демографічної та гуманітарної катастрофи. На початку 1945 р. в семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців. За даними М. Максименка, кількість працездатного населення в колгоспах і радгоспах становила 2/5 від довоєнного рівня²⁴. Зрозуміло, що відродити зруйновані промисловість та сільське господарство в таких умовах було неможливо. Вихід із ситуації радянське керівництво бачило в здійсненні «добровільно-примусових» переселень громадян. В 1944 р. з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) і чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян. Вони були розселені в напівзруйнованих об'єктах депортованих. Сюди ж, в організованому порядку, прибували демобілізовані солдати. Однак, до початку 1950 р. більше половини (56,6%) переселенців покинули негостинний Крим. Становище майже не покращилося і в наступні роки²⁵. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна, впродовж 1950–1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3 071 родина²⁶.

Новий етап етнонаціональної історії півострова пов'язаний із передачею Криму до складу УРСР. Тоді ж була розроблена державна переселенська програма, в контексті якої для переселенців держава будувала типові масиви (3–6 тис. будинків на рік впродовж 1956–1959 рр.). Як показав Всесоюзний перепис населення 1959 р., людність півострова зросла до 1 201,5 тис., за наступні 30 років – до 2 430,5 тис. Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 рр. зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис., їхня питома вага – зменшилася з 71,4 до 67,0%. Натомість кількість українців зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис. (частка в сукупному населенні збільшилася з 22,3 до 25,6%). Чисельність білорусів за рахунок масштабних переселень сільського населення піднялася

з 21,7 тис. до 50,1 тис. Єврейська громада за рахунок еміграції зменшилася на третину²⁷.

Відбудова Криму відбулася без татар. Попри те, що XX з'їзд КПРС засудив сталінські депортації, союзне керівництво не дозволяло їм повернутися на землю пращурів. Лише 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їх скасування не повинне призвести до утиску прав і законних інтересів громадян, які проживають нині на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано встановити в міру створення економічних і соціальних умов порядок, розміри і механізм матеріальних компенсацій депортованим.

Весь тягар відновлення історичної справедливості щодо кримськотатарського народу був перекладений на незалежну Україну, яка попри складну соціально-економічну та політичну ситуацію, латентний опір мешканців та непорозуміння з Росією в односторонньому порядку намагалася вирішувати це завдання. Взаємини між громадою та державою впродовж 1991–2012 рр. були непростими, оскільки стабільно складними залишалися умови натуралізації репатріантів та їхньої адаптації до нових обставин життя. На першому курултайі кримськотатарського народу (29 червня 1991 р.) було висунене завдання реалізації права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території. Після реабілітації національної меншини та початку масового повернення, це гасло, як кінцева мета політичної боротьби, було зняте, втім його потенційна конфліктогенність залишалася надзвичайно високою. Полягала вона у високій політичній активності громади, низці неврегульованих проблем репатріантів та наявності лакун в українському законодавстві, які допускали відмінні тлумачення. Згідно з ним, кримські татари були визнані корінним народом, який розглядався як вид національної меншини, що вимагає особливих правових механізмів реалізації своїх прав. Такий підхід до вирішення проблеми знайшов підтримку в громаді, всенародні збори представників кримськотатарського народу (курултай) 1996 р. ухвалив доручити Меджлісу добиватися визнання кримськотатарського народу корінним, а Криму – національно-територіальною автономією в складі України на основі реалізації кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення. Характер вирішення кримськотатарської проблеми впродовж років балансував на межі її політичного вирішення чи обмеження її національно-культурним рівнем.

Упродовж останніх двох десятиліть кримськотатарська спільнота сприймалася владою України як рівноправний (хоча і доволі проблемний) політичний партнер. У межах системи національного самоуправління поступово сформувалися елементи кримськотатарської державності. Вертикаль татарського самоврядування (Меджліс – районні меджліси – сільські меджліси) забезпечує високий рівень політичної мобільності громади. Кожні 5 років скликається курултай, до якого входять 250 делегатів, які обирають 33 члени

Меджлісу. Він приймає рішення від імені всього кримськотатарського народу, визначає вектор етнокультурного розвитку і консолідує народ навколо актуальних суспільно-політичних завдань²⁸. Завдяки високій самоорганізації репатріанти доволі швидко зміцнили свої позиції не лише в Криму, а й на загальнодержавному рівні.

Кримська спільнота відреагувала на це стриманим упередженням. Національні організації поступово створили майже всі етнічні громади. Гальмування процесів асиміляції та збереження національних святинь – таким було завдання культурно-освітнього товариства «Къримчахлар» та Асоціації караїмів Криму («Кримкарайлар»). Республіканське товариство німців Криму «Видергебурт» («Возрождение»), Кримське мордовське товариство, Рада національних меншин Південного берегу Криму «Рівність», Кримське товариство болгар, Республіканське об'єднання депортованих болгар ім. братів Стоянових, Болгарське культурно-просвітнє товариство «Відродження», Федерація греків Криму²⁹ та інші опікувалися підтримкою зв'язків із діаспорами та збереженням національної свідомості. Російські організації («Товариство російської культури», «Братство слов'ян Криму», «Русское общество Крыма», «Союз россиян Крыма» та ін.) діяли у фарватері кремлівської стратегії повернення Криму³⁰.

Попри існування відповідників національних організацій та їхню показну діяльність, порівнювати процеси, що відбувалися в громадах не доводиться. Тоді, як у середовищі кримських татар вирував процес національного відродження, а самі вони стали згуртованою громадою, що на заклик лідерів спроможна була вирішувати будь-які завдання, решта етносів перебували на оборонних позиціях, лишаючись на загал населенням, а не суб'єктом суспільно-політичного життя. Враховуючи тенденції етномовної асиміляції в середовищі етнічних меншин Криму та прискорене старіння російської громади³¹, слід визнати, що єдиним перспективним політичним проектом півострова лишатиметься кримськотатарський. Він пройшов випробування часом і спромігся створити потужні механізми не лише виживання, а й етнічної мобілізації.

Крим належить до регіонів, етнічний склад населення яких зазнав докорінних змін саме внаслідок селективної політики уряду СРСР, скерованої на стимулювання збільшення російського компоненту, як своєї опори. На окремих етапах вона набирала форми відвертого геноциду щодо автохтонного населення. Національна політика Росії, що є правонаступницею СРСР, ґрунтується на засадах усталених у ХХ ст. і мало враховує зміни, що відбуваються в світі. Отож, майбутнє етнонаціональних відносин на теренах Тавриди виглядає доволі суперечливим. Етнічний вектор вималює ще не один непередбачуваний зигзаг у цій геополітичній системі координат.

¹ *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – С. 193, 226.

² Высочайший Манифест Великой императрицы Екатерины II о принятии Крымского полуострова, острова Тамана и всей Кубанской стороны под державу Российскую. 8 апреля 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXI: 1781–1783 гг. – СПб., 1830. – № 15708.

³ Серед їх нащадків слід назвати Г. Державіна (рід Нарбекових), Л. Толстого (рід Ідрисових), Ф. Достоєвського (Челебеї), О. Купріна (Туган-Барановські), А. Ахматова (рід Чагодая) та ін.

⁴ *Энциклопедия украиноведства.* – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 31, 39.

⁵ Краткие общие сведения по империи: Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям (по материалам первой Всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г.). – СПб., 1905. – С. 4–5.

⁶ Більш сприятливі умови виборота для себе караїмська громада, в середовищі якої набирали обертів процеси етнічної мобілізації. Під загрозою зарахування до стану євреїв громада об'єдналася і донесла до самодержців принципові відмінності караїмів та їхньої віри від юдейської. В 1795 р. громада, офіційно визначена як «таврійські євреї, іменовані караїмами», була звільнена від подвійного оподаткування. В 1857 р. караїми набули право вступати на державну службу, отримувати вчені ступені та військову освіту. В 1914 р. на 14-тисячну громаду припадало 12 мільйонерів, півтисячі кадрових офіцерів.

⁷ Так, відставні солдати заснували села Петровська Слобода, Зуя, Мазанка, Ізюмівка та ін.

⁸ *Бикова Т.Б.* Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 15.

⁹ У Євпаторійському повіті воно становило 39%, Перекопському – 45,3%, Сімферопольському – 37,7%, Ялтинському – 30,2% та Феодосійському – 42,2%.

¹⁰ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел / Под ред. Н.А. Тройницкого. – ХЛ. – 1904. – С. V.

¹¹ Цит. за: *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар // kitap.net.ru/vozglrin1.php

¹² Там же.

¹³ *Чубукчиева Л.З.* Крымскотатарские женщины – делегаты I Курултая 1917 года // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 199. – Т. 1. – С. 84–85.

¹⁴ *Ядловська О.* Трансформації серед німецького населення Півдня України в 1917–1920 рр. // Схід. – 2007. – № 2. – С. 4.

¹⁵ *Булдаков В.* Красная Смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – С. 506.

¹⁶ *Бикова Т.* Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 231.

¹⁷ *Никольский П.А.* Население Крыма. – Симферополь, 1929. – С. 5.

¹⁸ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – С. 45; Крымская АССР (1921–1945). – Вип. 3. – С. 283.

¹⁹ *Кульчицький С.В.* Кримське питання в контексті політичної історії XX сторіччя // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: Історичні нариси. – К., 2012. – С. 524.

²⁰ *Котляр Н.* Політика коренізації в Криму в 20–30-ті рр. XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 9. – С. 250.

²¹ Кульчицький С.В. Назв. праця. – С. 525.

²² Брошеван В., Ренпенінг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.): Историко-документальная книга. – Симферополь, 2002. – С. 124, 130; Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – С. 145; *Его же*. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. – М., 2002. – С. 88, 89; Зарубин В.Г. Депортация из Крыма армян, греков и граждан других национальностей // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 25.

²³ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 304.

²⁴ Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1950 рр.) // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 53.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3590. – Арк. 109–110.

²⁶ Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 198.

²⁷ Национальный склад населения Украины. – Ч. 1: (За даними Всесоюзного перепису населения 1989 року). – К., 1991. – С. 56–63.

²⁸ Умеров А. Меджліс визначає вектор розвитку і консолідує народ // qtm.org/.../1771-аслан-умеров-меджліс-виз...

²⁹ crimea-planet.narod.ru/page15.htm; <http://crimchaks.org/>; <http://webkmt.narod.ru>; <https://sites.google.com/site/bulgarcimea/.../obsestva-bolgar-v-krymu>; www.crimea.ru/item_info_big.htm?id=519 Див. також: Хрящевська Л.М. Діяльність національно-культурних товариств України в 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2013. – Вип. 3. – С. 48–52.

³⁰ Див.: <http://kro-krim.narod.ru>

³¹ Див.: Петроградская А.С. Этнодемографическая структура крымского сообщества // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 22 (61). – 2009. – № 2. – С. 248–253.

Якубова Лариса (з. Киев)

Доктор исторических наук, профессор,
ведущий научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Етнічний вектор в кримській геополітичній системі координат

В статті аналізуються тенденції етнонаціональної історії Криму кінця XVIII – початку ХХІ ст.

Ключевые слова: Крым, этнические меньшинства, политика коренизации, крымские татары, этнонациональная история, национальное движение.

Yakubova Larysa (Kyiv)

Doctor Historical Sciences, Professor,
Leading researcher
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

Ethnic vector in the Crimean geopolitical coordinate system

In that article are analyzed the trends of ethnonational history of Crimea at late XVIII – early XIX centuries.

Keywords: Crimea, ethnic minorities, the policy of corenization, the Crimean Tatars, ethno-national history, national movement.

Катаргіна Тетяна (м. Київ)
Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК [(282.247.39):008] : (477)

СТАВЛЕННЯ ДО КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЕТНІЧНИХ ГРУП КРИМУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена розгляду засад внутрішньої української політики щодо відношення до національних меншин та проблем, пов'язаних зі збереженням історико-культурного надбання етнічних груп у Криму.

Ключові слова: *етнос, культурна спадщина, національна меншина.*

Правові основи національних відносин, як і суспільного буття національних меншин, почали визначатися у колишньому Радянському Союзі лише наприкінці 1980-х років. У цей період було юридично визнано саме існування в суспільстві таких спільностей, як національні меншини. З проголошенням незалежності України проблемам національних меншин приділялася постійна увага. Питання становлення конституційно-правового статусу національних меншин для України набуло особливої актуальності тому, що вона є унітарною державою з багатонаціональним складом населення¹.

У незалежній Україні поступово складались реальні умови для рівноправного розвитку всіх етносів, що впродовж століть мешкали на її теренах. Серед перших законодавчих актів, прийнятих після проголошення незалежності України, були Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.)² та закон України «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.)³. В законі визначено, що до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. В статті 6 закону зазначено, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації. Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення.

Пам'ятки історії і культури національних меншин, які складають частину історико-культурного надбання народу України охороняються законом. Тож, закон дає право національній меншині на збереження і розвиток історичних

традицій, сповідування своєї релігії, задоволення культурних потреб, створення національно-культурних і навчальних закладів. Він значною мірою сприяв тому, що в Україні на відміну від низки колишніх республік СРСР були відсутні гострі міжетнічні протистояння. Також були прийняті закони, що проголошували для цих груп громадян країни певні додаткові права у галузі мови, культури, традицій.

Крім цього, Україна долучилась до ратифікації Рамкової Конвенції Ради Європи про захист національних меншин, прийнятої в Страсбурзі у 1995 р. Конвенція відтворила тенденції сучасного світового розвитку, пов'язані з процесами злиття кордонів різних держав, уніфікація їхніх грошових одиниць і глобалізація економічних проблем, які не повинні тягнути за собою злиття мов, культур і націй. Її метою стало досягнення більшого єднання між народами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням. Одним із засобів досягнення цієї мети є збереження та подальше здійснення прав і основних свобод людини. В тексті конвенції йдеться про те, що плюралістичне та справді демократичне суспільство має не тільки поважати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність кожної особи, яка належить до національної меншини, але й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності, щоб культурне розмаїття стало джерелом та чинником збагачення кожного суспільства. Стаття 5 цієї конвенції зобов'язує держави, що приєдналися до неї, створювати необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину⁴.

За роки незалежності в Україні створені політико-правові підвалини державної національної політики, яка будується на принципах рівності політичних, соціальних, культурних прав і свобод усіх громадян незалежно від їхнього походження, на підтримці розвитку національної свідомості і самоутвердження, захисту громадян України на рівних підставах. Була розроблена державна програма гармонізації міжнаціональних стосунків, захист прав національних меншин, задоволення їх культурно-просвітницьких, мовно-освітніх та інформаційних потреб⁵.

На сьогодні в Україні створені та активно діють понад 780 національно-культурних товариств. Найчисельніші з них: російське, єврейське, польське, угорське, грецьке, вірменське, болгарське. Всі вони входять до Асоціації національно-культурних об'єднань України⁶. Збільшилась кількість періодичних видань, покликаних задовольнити потреби етнічних спільнот. Значно зросли обсяги книгодрукування національними мовами. Державну тематичну програму випуску літератури мовами національних меншин України реалізують спеціалізовані редакції при всеукраїнських державних багато-профільних видавництвах: «Каменярь» у Львові – польською мовою; «Карпати» в Ужгороді – угорською, чеською, словацькими мовами; «Маяк» в

Одесі – єврейською, болгарською, гагаузькою; «Донбас» у Донецьку – грецькою мовою; «Січ» у Дніпропетровську – німецькою; «Таврія» у Сімферополі – кримськотатарською. Підручники та навчально-методичну літературу випускають сімферопольське видавництво «Крымучпедгиз» та державне спеціалізоване видавництво «Світ» у Львові.

Згідно з останнім переписом населення 2001 р. в Україні проживає 48,2 млн. осіб 130 національностей. Найбільша етнічна спільнота – українці (37,5 млн. осіб). Інші спільноти належать до категорії національних меншин. Наведемо типологізацію і систематизацію національних меншин в Україні за кількісними показниками:

- найчисельніша меншина: росіяни;
- меншини середньої величини: євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румуни, греки;
- невеликі меншини: німці, вірмени, цигани, татари, азербайджанці, гагаузи, грузини, узбеки, чуваші, мордва, литовці, казахи;
- малочисельні народи: караїми, кримчаки;
- дисперсні мікро меншини: чехи, корейці, удмурти, словаки, башкири, марійці, латиші, лезгини, таджики, естонці, комі, туркмени, албанці, ассирійці.

Третину населення Кримського півострова складають національні меншини – тут проживають росіяни, євреї, татари, вірмени, грузини, греки, караїми, німці, естонці. Це, звичайно позначилося на культурному житті автономії. У Сімферополі відкрито Інформаційно-методичний центр міжкультурної просвіти й толерантності. За ініціативою співробітників Кримського етнографічного музею та Інформаційно-дослідницького центру «Інтеграція й розвиток». Справу підтримано Міжнародним фондом «Відродження», Міністерством освіти та науки автономії, Кримською філією Інституту сходознавства НАН України, Британською радою в Україні, Верховною Радою та урядом автономії. Було розроблено проект «Мультикультурна освіта як основа толерантних міжнаціональних стосунків у Криму» з використанням потенціалу етнографічного та інших музеїв⁷. Наприклад, в Центрі відбулася презентація історико-етнографічного навчально-методичного альбому «У Кримській оселі. Частина 5. Німці». Видання присвячено 200-річчю перебування німців у Криму, а здійснене за проектом історика-краєзнавця, заступника голови Кримського вірменського товариства Т. Салистої-Григорян. Традиційно, починаючи з 1998 року, альбоми, що розповідають про культуру кримських вірмен, болгар, греків, українців, виходять трьома мовами – національною, українською та російською, щоб усі кримчани могли глибше зрозуміти один одного⁸.

Діяльність великої кількості національно-культурних товариств суттєво вплинув на міжнаціональні відносини в Автономній Республіці Крим. На півострові працюють сімферопольські міські громадські організації «Польський культурно-просвітницький центр ім. Адама Міцкевича в Криму»,

«Єврейський дім», Кримська республіканська громадська організація «Білоруська діаспора Криму». Діяльність у Криму значної кількості національно-культурних товариств є віддзеркаленням поліетнічного складу населення автономії⁹. З метою завершення формування німецької діаспори на півострові й створення умови для її життя й розвитку засновано Союз німців Криму¹⁰. До його складу ввійшли німецькі громадські організації: земляцтво депортованих німців Криму, об'єднання німецької молоді краю «Югенд», сімферопольське міське товариство кримських німців «Відергебурт» і культурний центр «Дойчклуб»¹¹. З середини 2000-х років діє Всеукраїнська громадська організація «Український центр ісламознавства», що має 15 місцевих осередків. Усі ці громадські організації піклуються про збереження культури, мови, традицій кожного з народів¹².

Наведемо декілька найбільш показових прикладів участі етнічних груп Криму в дослідженні, відновленні та збереженні культурної спадщини на теренах Автономної Республіки Крим.

У державних музеях України створюються експозиції, що висвітлюють питання історії культури, побуту, традицій національних меншин. Наприклад, за даними Асоціації кримських караїмів «Кримкарайлар», у світі нараховується близько 2 тисяч караїмів, у тому числі 1,2 тисячі проживають в Україні, з них 740 – в Криму. Крім Асоціації на прадавній батьківщині плідно працюють національно-культурне товариство «Кардашлар» та етнокультурний центр «Кале». Тож не дивно, що 2005 року відбулися такі культурно мистецькі акції, як IX міжнародний молодіжний караїмський табір на Чуфут-Кале та Всесвітній фестиваль культури кримських караїмів у Євпаторії. Під час проведення цього заходу відбулося відкриття відродженого та відреставрованого храму – Великої соборної кенаси (архітектори Самуїл і Соломон Бабовичі) у Євпаторії. Побудований 1805 року храм вражає самотніми фресками на стелі, тонким художнім різьбленням по дереву. В рамках проведення фестивалю на Театральній площі Євпаторії відбулося відкриття пам'ятника С.Е. Дувану (1870–1957), представнику караїмського народу, який керував містом з 1906 по 1917 роки і багато зробив для розвитку цього самотнього курорту¹³. За час його правління були побудовані міський театр, бібліотека, споруджена перша лінія трамваю (1914 р.), розбудовані нові райони міста, які досі називають «дувановськими», в спорудженні яких брали участь архітектори – представники караїмського народу.

Сучасна грецька громада в Україні за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, нараховує 91,5 тисячі греків, 85% яких проживають у Донецькій області, а в Автономній Республіці Крим – майже три тисячі представників грецької національності, половина з яких повернулася з місць депортації. Права й інтереси грецької діаспори з 1995 року представляє Федерація грецьких общин України, яка координує діяльність 95 грецьких товариств у 18 областях України та Криму¹⁴.

У жовтні 2005 р. відбулися Дні грецької культури, присвячені 225-річчю насильницького переселення греків-християн з Криму та заснування ними грецьких поселень у Приазов'ї, 10-річчю Федерації грецьких общин України та фестиваль «Мега Юрта» («Велике свято») ¹⁵. Під цією ж назвою відбулося свято і в селищі Старий Крим. В рамках свята були організовані виставки народного мистецтва, концерти грецьких художніх колективів, «вечори дружби», зустріч з членами грецьких громад ¹⁶. Діяла пересувна виставка, в експозицію якої увійшли старовинні та сучасні фотографії, предмети побуту греків, книжки про відомих греків Приазов'я та Криму, література по історії та культурі греків України ¹⁷. Нерухомі пам'ятки історико-культурної спадщини грецької громади представлені в Криму об'єктами давньогрецької культури: античними містами, сакральними спорудами та новогрецькою культурою, насамперед пов'язаною з перебуванням на півострові видатних представників грецького етносу й пам'ятками виробництва і техніки.

Серед найстарших національних меншин Криму визначається і вірменська громада. Оселившись на півострові у середині XI ст. вірмени створили широкий спектр історичної і культурної спадщини на півострові. З 2010 року тут проводиться щорічний фестиваль в монастирі Сурб-Хач м. Старий Крим. З XIV по XVIII століття Сурб-Хач вважався не лише центром паломництва усіх вірмен, але й столицею великої церковної єпархії. Однак у 1778 році монахи, разом з іншими православними греками, яких за наказом Катерини II вирішено було переселити з Криму, покидають стіни монастиря та забирають із собою його найцінніші скарби. Але уже наприкінці XVIII ст. монастир знову відродився, як духовний центр кримських вірмен. Окрім духовного центру в стінах монастирського комплексу діяли також школа та майстерні. Під час Другої світової війни монастирський комплекс був зруйнований. У 1994 р. в монастирі було відновлено богослужіння. А у 2002 році він знову був переданий у відання Вірменської апостольської церкви ¹⁸. За останні десятиліття його вдалось відновити, реставраційні роботи ведуться і донині. Коштами для відновлення святині допомагає і вірменська діаспора.

В Криму за часів незалежної України були відреставровані та відновили свою діяльність ряд культових споруд та духовних центрів вірменської громади. Наприклад, однією з домінантних святинь вважається Вірменська церква в Ялті побудована в 1884–1916 рр. вірменськими митцями: архітектором Г. Тер-Мікеловим, художником В. Суренянцем, майстером-різьб'ярем Тифагросом. На фасаді церкви у 1963 р. встановлено дві меморіальні дошки. Поряд із храмом в квітні 1921 р. похований вірменський художник В.Я. Суренянец, надгробок встановлено у 1963 р.

Крім пам'яток сакральної архітектури та мистецтва, в Ялті зберігся особняк Спендіарових XIX ст. – одноповерховий будинок 1875 р., класицизм, в якому 1901–1916 рр. мешкав і працював вірменський композитор, народний артист Вірменської РСР О.О. Спендіаров, бували композитори А.С. Аренський, О.К. Глазунов, художник В.Я. Суренянец, письменники А.П. Чехов,

Максим Горький, оперний співак Ф.І. Шаляпін (нині – Будинок культури медпрацівників), меморіальна дошка встановлена 1955 р., реконструйована 1971 р. Поряд з будинком встановлений пам'ятник О.О. Спендіарову, 1971 р. виготовлений скульптором А. Карапетяном¹⁹.

З 2001 р. проводиться національне свято севастопольських естонців. Восени 2005 р. свято було присвячене двом ювілеям: 150-річчю з дня народження естонського скульптора зі світовим ім'ям А. Адамсона і 100-річчю Пам'ятника затопленим кораблям, автором якого він є. Дотепер монумент стояв безіменним. А 16 жовтня на парапеті навпроти нього урочисто відкрито дошку з іменами авторів: скульптора А. Адамсона, архітектора В. Фельдмана і інженера О. Енберга. Ініціатива увічнити ці імена належить Е. Каллінгу, голові національно-культурного товариства естонців Севастополя, що нараховує всього 70 осіб. Пожертвування на встановлення пам'ятної дошки збирали всі естонські земляцтва України. Після урочистого мітингу (за участю делегації з Естонії, її консула в Україні Е. Війля і представника естонських земляцтв в Україні М. Літневські) на естраді Приморського бульвару звучав духовий оркестр, пісні естонською, українською, російською мовами²⁰.

З часу проголошення незалежності Україна прагне створити умови для рівноправного розвитку та активної участі в соціально-економічному, політичному та духовно-культурному житті держави представників всіх національностей, котрі разом з українцями складають єдину етнопонаціональну структуру суспільства.

Незважаючи на те, що суспільно-політична ситуація на півострові в цілому за часів української незалежності була стабільною, варто констатувати, що в останні роки в Криму спостерігалось зростання рівня конфліктогенності. Невипадково у 2005 році було видано розпорядження президента України «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви» від 23 вересня 2005 р., в якому наголошується на необхідності розробки державної програми зміцнення міжнаціонального миру та злагоди в Україні, запобігання виникненню між-етнічних, міжконфесійних конфліктів, передбачивши, зокрема, конкретні заходи з утвердження ідей міжнаціональної злагоди, толерантності у відносинах між представниками різних національностей та конфесій, підтримки національних культурних традицій²¹.

Загострення конфліктів на етнічному ґрунті викликана комплексом проблем, які мають об'єктивний і суб'єктивний характер. До об'єктивних причин підвищення рівня конфліктогенності з другої половини 2000 років, у першу чергу, слід віднести той факт, що Кримський півострів у силу географічного розташування залишається об'єктом геополітичного суперництва держав Чорноморського басейну. А геополітичні процеси здатні істотно впливати на внутрішню регіональну ситуацію.

Крім того, в останнє десятиріччя Крим зіштовхнувся з процесом репатріації раніше депортованих громадян (репатріація, головним чином,

охопила кримськотатарський народ, на постійне місце проживання до Автономної Республіки Крим повернулися приблизно 250 тисяч кримських татар, які становлять 12% населення).

Процес повернення та облаштування репатріантів, природно, зіштовхнувся з низкою труднощів як соціально-економічного, так і суспільно-політичного характеру, що певною мірою сприяло активізації кримськотатарського національного руху (КТНР). При цьому зазначимо, що основні вимоги, які висуваються з боку лідерів та активістів КТНР – учасників протестних акцій, стосуються насамперед створення кримськотатарської автономії в складі України, вирішення земельного питання, гарантування представництва кримських татар в органах державної влади, надання кримськотатарській мові на території Криму статусу офіційної, повернення кримськотатарської топоніміки населеним пунктам Криму. Всі ці вимоги не знаходили підтримки у більшості населення регіону²².

Варто зазначити, що у загостренні протиріч етнічного характеру певна роль належить суб'єктивному чиннику, який обумовлений політичними й економічними амбіціями низки представників етнічних еліт. Конфлікти, які точаться навколо неврегульованого земельного питання розповсюдилися за останні 5 років й на об'єкти історико-культурної спадщини кримськотатарського, російського, українського народів, громади яких більш координовано виступають на захист історико-культурного середовища. Так, з 133 конфліктів на національному ґрунті, 38 (25%) – були пов'язані із діями, спрямованими на руйнування культурної спадщини²³. Географія конфліктів охопила території центрального і південно-східного Криму. Зафіксовані конфлікти на міжконфесійному ґрунті: зіткнення мусульманського населення на території православного Свято-Успенського монастиря (м. Бахчисарай, 2001 р.), хрестоповали (повалення хрестів на в'їзді до населеного пункту, встановленого православною громадою). На нашу думку, саме встановлення хрестів можна розцінити, як провокаційний акт, який спричиняє загострення міжконфесійних протиріч (такі акції відбулися в 2000 р. у с. Морське, (Судацької міськради), с. Кіровське, с. Мазанка, (Сімферопольського р-ну)).

Впродовж 2000–2005 рр. відбувалися масові протести кримськотатарського населення проти планів місцевих органів влади роздати під комерційні об'єкти земель історико-культурного значення, або будівництво автомагістралей по територіях стародавніх мусульманських цвинтарів. Складається враження, що подібне планування з боку виконавчої влади здійснювалося навмисно, щоб загострити ситуацію на міжетнічному рівні, використовуючи для цього місце, найбільш вразливі для історичної пам'яті народу. Так, у січні 2004 р. в с. Веселе Судацької міськради відбувся мітинг жителів села – кримських татар з вимогою заборони діяльності козачої громади і відставки керівництва села²⁴.

Особливого цинізму набули акти вандалізму по відношенню до пам'яток Великої Вітчизняної війни. В м. Сімферополь у 2001 р. була наруга над

пам'ятником представнику кримськотатарського народу льотчику-випробувачу, двічі Герою Радянського Союзу (1943 р., 1945 р.), Амет-Хану Султану. Тоді ж відбувся акт вандалізму над пам'ятником жертвам депортації кримськотатарського народу. Цей пам'ятний знак зазнавав наруги в 2003 р. і в 2004 р. У 2004 р. та 2005 р. двічі було сплюндровано пам'ятник на честь жертв сталінізму і нацизму в с. Запрудне, поблизу Алушти. В 2004 р. стався акт вандалізму над пам'ятником кримськотатарському літератору Чобан Заде в м. Білогірськ. Двічі акти наруги відбувалися в с. Малореченське поблизу Алушти над пам'яткою на честь кримського татарина балетмейстера, ветерана Вітчизняної війни Акіма Джемілева, останній стався в квітні 2014 р.²⁵ З 2005 року спостерігалися акти вандалізму над пам'ятками видатним діячам української історії та культури. Так, у 2005 р. було пошкоджено пам'ятник Тарасові Шевченкові в м. Сімферополі²⁶.

Взагалі спостерігається деяка закономірність в проявах відношення до пам'яток історії та культури в суспільно-політичному контексті. Чим вище політизація громадянського суспільства, тим частіше здійснюється наруга над об'єктами культурної спадщини. Так було в період хрущовської «відлиги» – знесення пам'яток Сталіна і його прибічників; горбачовської перебудови – так звана «війна пам'яток» із знесенням символів тоталітарної доби. Так відбувається і в сучасній Україні в період гіперполітизації суспільства.

Останні події на Кримському півострові, які завершилися його окупацією Російською Федерацією суттєво вплинуть на подальше відношення до історичної і культурної спадщини всіх етнічних груп, які мешкають на цій землі. Першим негативним кроком нового кримського режиму став демонтаж встановленому в Севастополі у 2008 році пам'ятника українському гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному й відправлення його на материкову Україну. На сьогодні він знаходиться у Харкові. А також, демонтаж стели на честь 10-річчя Військово-морських сил України. Неможливо собі уявити, щоб пам'ятники та меморіальні знаки на відзначення російських політичних, військових діячів, представників науки і культури, 75 відсотків яких встановлювались у 1960–1980-ті роки за часів входження Криму до складу УРСР, були б демонтовані й передані до Росії за часи незалежності. Навпаки, йшов невпинний процес дослідження й виявлення нових пам'яток, пов'язаних з перебуванням російського етносу на території Криму та включення їх до Зводу пам'яток історії та культури України по Автономній Республіці Крим.

¹ Биков О.В. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – К., 2001. – С. 5.

² Декларація прав національностей України // Право України. – 1992. – № 1. – С. 5.

³ Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. № 2494-ХП // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С. 529.

⁴ Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств // Вестник МГУ / Серия 11: Право. – 1996. – № 6. – С. 86–97.

⁵ Горбунова О. Із повагою до національних мов і культур // Голос України. – 2005. – 1 березня. – С. 7.

⁶ Послужний Л. За мир і злагоду // Голос України. – 2005. – 27 січня.

⁷ Хоменко В. Оберіг добросусідства // Голос України. – 2005. – 16 лютого.

⁸ Крещук В. «Єдина родина» зміцнює дружбу // Робітнича газета. – 2005. – 31 серпня; Стус В. Німці в кримській оселі // Демократична Україна. – 2005. – 8 квітня.

⁹ Кулик О. Видавничий ужинок єврейського товариства // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 лютого.

¹⁰ Хоменко В. Гуртуються німці Криму // Голос України. – 2005. – 11 лютого.

¹¹ Кравцова Л.П., Бернарський І.Г. Німці Криму: історія і сучасне становище (проблеми етнополітичного розвитку). – Сімферополь, 2005. – С. 34–35.

¹² Данюк І. Іслам без пояса шахіда // Вечірній Київ. – 2005. – 1 березня.

¹³ Кулик О. Крим – колиска караїмів // Урядовий кур'єр. – 2005. – 15 вересня.

¹⁴ Араджиони М.А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). – Сімферополь, 2005. – С. 64.

¹⁵ Касьяненко М. У Криму розпочалися Дні грецької культури // День. – 2005. – 8 жовтня.

¹⁶ Козловський І. Румеї та уруми – то наша Еллада // Вечірній Київ. – 2005. – 1 жовтня.

¹⁷ Селезньов К. «Здесь пристанище благодішное» // Робітнича газета. – 2005. – 6 жовтня.

¹⁸ Монастир Сурб-Хач (м. Старий Крим, Крим) // Режим доступу: <http://drymba.net/uk/1033214-monastyr-surb-khach-staryu-krum>

¹⁹ Крим, пам'ятки архітектури та мистецтва // Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАНУ.

²⁰ Калиновська С. Дні естонської культури у Криму // Голос України. – 2005. – 25 жовтня.

²¹ Розпорядження Президента України «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви від 23 вересня 2005 р. № 1172/2005-рп» // Урядовий кур'єр. – 2005. – 30 вересня – С. 12.

²² Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, Ю. С. Здіорук та ін. – К., 2004. – С. 16

²³ Ішин А.В., Бернарський І.Г., Швець О.Б. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі. – Сімферополь, 2005. – С. 41–59.

²⁴ Там само. – С. 48.

²⁵ В Крыму вандалы осквернили памятник известному крымскому татарину. – Корреспондент.net, 2014. – 9 апреля.

²⁶ Ішин А.В., Бернарський І.Г., Швець О.Б. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі. – С. 56.

Катаргина Татьяна (г. Киев)

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Отношение к культурному наследию этнических групп Крыма в независимой Украине

Статья посвящена рассмотрению основ внутренней украинской политики по отношению к национальным меньшинствам и проблем, связанных с сохранением историко-культурного наследия этнических групп в Крыму.

Ключевые слова: этнос, культурное наследие, национальное меньшинство.

Katargina T. (Kyiv)

Candidate of historical Sciences,
the senior research fellow
of the Institute of history of the Ukraine NASU

The attitude to the cultural heritage of ethnic groups of the Crimea in the independent Ukraine

The article considers the principles of domestic Ukrainian policy towards national minorities and problems associated with the preservation of historical and cultural heritage of ethnic groups in Crimea.

Keywords: ethnicity, cultural heritage, national minority.

Копиленко Олександр (м. Київ)

Член-кореспондент НАН України,

директор Інституту законодавства Верховної Ради України

УДК 94(477.75)“1950/1990”

КРИМ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА УКРАЇНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У статті висвітлюються правові засади передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР в 1954 р., поетапність прийняття і виконання рішень з боку законодавчих органів РРФСР, УРСР та ухвал Курултая упродовж 1954–1990-х рр. Подається аналіз унікальної добірки правових документів стосовно усього процесу передачі і функціонування території, особливого статусу міста Севастополя та Чорноморського флоту, а також місця і ролі у цьому процесі кримськотатарського народу.

Ключові слова: *Крим, Верховна Рада України, Російська Федерація, Курултай.*

Останні події довкола Криму привертають увагу до деяких аспектів його політико-правової історії. Зокрема, об'єктивної оцінки потребує включення півострова до складу України.

Так, 23 січня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації затвердила постанову «Про рішення Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1954 року про виведення Кримської області зі складу РРФСР». Тоді усе обмежалося лише дорученням деяким комітетам, зокрема, з міжнародних справ і зовнішніх економічних зв'язків, розглянути питання про конституційність цієї проблеми і зверненням до Верховної Ради України «також розглянути питання про конституційність рішень про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, прийнятих 1954 року»¹.

Однак Верховна Рада України «не сприйняла» цієї пропозиції. У її заяві від 6 лютого того ж року зазначалося, що Крим є «невід'ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки». У свою чергу знов-таки 6 лютого 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила продовжити роботу щодо вивчення правової обґрунтованості рішень 1954 р. та утворила з числа депутатів відповідну комісію.

Чергова постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР стосовно зміни статусу Криму, прийнятих 1954 року» датована 21 травня 1992 р. Цього разу постанова Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області

зі складу РРФСР до складу Української РСР» визнавалася «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття», проте все-таки підтверджувалося «конституціонування подальшим законодавством РРФСР цього факту і укладення між Україною та Росією двостороннього договору від 19 листопада 1990 року, в якому сторони відмовляються від територіальних претензій, і закріплення цього принципу у договорах і угодах між державами СНД».

Та особливо напруженим у цьому плані став 1993 рік, коли 9 липня Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про статус міста Севастополя», яким прямо, без жодної мотивації, підтвердила «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Парламентському комітету з конституційного законодавства пропонувалося «підготувати проєкт закону РФ про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя».

Цьому рішенню РФ передувала діяльність утвореної нею робочої комісії, яка вивчала історико-правові аспекти статусу Севастополя. Свої висновки їй подали більше двадцяти наукових, державних та громадських установ (Інститут держави і права РАН, Російський інститут стратегічних досліджень, Дипломатична академія, Московський державний інститут міжнародних відносин, МЗС, Мінфін та Міноборони Російської Федерації, юридичний відділ Секретаріату Верховної Ради РФ і навіть Міжнародний комітет за мир, роззброєння та економічну безпеку на морях і океанах). На жаль, заздалегідь визначена кінцева мета «дослідження» позначилася на його об'єктивності та достовірності.

Серед матеріалів, підготовлених робочою комісією, містилася, наприклад, довідка, де хронологічно, починаючи з рескрипту Катерини I про російську юрисдикцію над Кримом, викладалися основні віхи його історії або ті факти, що могли вплинути на неї. Зокрема, згадувалося проголошення УНР та визначені нею кордони з особливим наголосом на словах «Таврія без Криму». З таким же акцентом вказувалося й на проголошення Радянської Тавриди у березні 1918 р., причому «в складі РРФСР». А після цієї події хронологічно в довідці наводився листопад 1921 р. і відомий Декрет ЦВК і РНК про утворення «Автономної Кримської РСР». Однак, у документах Радянської Тавриди як буферного державного утворення навіть формально не згадувалася Російська Федерація, не кажучи вже про майже незалежні від центру дії тодішніх «таврійських» лідерів. Тільки через рік в актах Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської СРР виразно проявляється зв'язок з Москвою. Однак ця республіка, як і всі інші подібні державні утворення на території півострова – радянські й «антирадянські», – у довідці не фігурують.

Втім, заради справедливості слід зазначити, що й українська сторона тоді не менш вільно поводитися з історичними фактами. Наприклад, під час обговорення 2 червня 1992 р. проєкту Заяви українського парламенту сто-

совно рішень Верховної Ради Російської Федерації з питання про Крим від 21 травня того ж року особливий наголос робився на кримськотатарському національному характері державотворення на півострові після 1917 р. Зокрема, обґрунтовувалася ідея паралельного будівництва Української Народної Республіки та «демократичної Кримської республіки». Офіційна система аргументів базувалася на тому, що кримськотатарський Курултай оголосив 13 грудня 1917 р. відокремлення Криму від Росії і водночас виступив за союз з Україною, розуміючи важливість збереження історичних господарських, культурних та інших зв'язків з нею. Саме це налякало нових керівників Росії, і як наслідок – розгорнулася цілеспрямована робота для так званого «вирішення кримського питання», що призвело до повалення уряду Кримськотатарської республіки².

Однак 13 грудня 1917 р. Курултай проголосив не відокремлення Криму від Росії, «а утворення демократичної Кримської республіки», причому, керуючись гаслом «Крим для кримців», зовсім не прагнув до складу УНР. Ця проблема, як відомо, була предметом переговорів першого кримського крайового уряду генерала Сулькевича і гетьмана Скоропадського. Повалення ж татарського уряду, який існував лише на папері, стало ініціативою місцевих більшовиків, зв'язок яких з центром відчувався лише номінально.

Однак ці проблемні позиції не вплинули на загальну систему ґрунтовних документів, що їх розробили українські науковці – насамперед юристи та історики, відповідаючи на цей «виклик». Так, у серпні–вересні 1993 р. провідні наукові установи нашої держави – Академія правових наук, Інститут держави і права та Інститут історії НАН України направили Верховній Раді України свої висновки з цього питання. На жаль, процес форсування потужностей апарату Верховної Ради України, який у 1994–1998 р. (до чергової реорганізації) став нагадувати «малу академію наук», маючи в своєму складі науково-експертне та науково-аналітичне управління, Інститут законодавства, зашкодив подальшій взаємодії парламенту з авторитетними науковими закладами, але це вже інша тема.

Вироблена тоді система аргументів стосовно статусу Севастополя включала такі основні елементи. По-перше, зверталася увага на сам факт передачі Кримської області Українській РСР. Так, 5 лютого 1954 р. Рада Міністрів Російської Федерації ухвалила постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». У ній зазначалося, що, «враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки та тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Рада Міністрів РРФСР ухвалює: вважати доцільним передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Закінчувалася постанова зверненням до Президії Верховної Ради РРФСР розглянути це питання й увійти з відповідним поданням до Президії Верховної Ради СРСР. Того ж дня Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила на тих же підставах передати Кримську область зі складу Російської Федерації до

складу УРСР та винести цю постанову на затвердження Президії Верховної Ради СРСР.

У свою чергу Президія Верховної Ради Союзу РСР 19 лютого 1954 р. видала указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Аргументація цього рішення була такою ж. Щоправда, цьому передувала постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання про передачу Кримської області до складу Української РСР» від 13 лютого того ж року, де вказувалося, що «передача Криму Українській РСР, враховуючи спільність їх економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки, цілком доцільно й є свідченням безмежної довіри великого російського народу українському народові».

Нарешті, 25 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР». Він складався з двох статей. Першою з них затверджувався відповідний указ Президії Верховної Ради Союзу РСР, а другою ухвалювалося внести необхідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР³.

Слід зазначити, що цей «набір» актів наводиться практично в кожній праці – українській та російській з цього питання. Проте проблему, на наш погляд, не можна вважати вичерпаною. Справа в тому, що рішення усіх президій – союзної, російської та української, на думку деяких авторів, сумнівні насамперед з точки зору того, наскільки вони взагалі були повноважні розглядати ці питання. Зокрема, у праці А. Федорова вказується, що стаття 33 Конституції РРФСР від 1937 р. містила вичерпний перелік повноважень Президії Верховної Ради – одинадцять пунктів, від права скликати сесії Верховної Ради, тлумачити російські закони до призначення та відкликання дипломатичних представників РРФСР, які не включали, проте, права вирішувати питання територіальної цілісності та зміни кордонів республіки⁴.

Однак у цій праці не згадується той факт, що серед цих одинадцяти повноважень Президії Верховної Ради РРФСР міститься й право видавати укази, причому в тому ж пункті «б» статті 33, де йшлося про право Президії тлумачити закони⁵. Відповідно, дійсно, виникає певне неоднозначне розуміння цієї статті: наскільки право Президії видавати укази стосувалося лише реалізації інших її повноважень чи мало цілком самостійне значення.

Враховуючи тодішню радянську конституційну практику, зокрема той факт, що, крім указів, президії усіх верховних рад – союзної та республіканських – видавали ще й постанови, вже тільки на підставі цього можна робити висновки про самостійний характер «указних повноважень» цих органів, що підтверджується також і подальшим їх затвердженням сесіями верховних рад – союзної та республіканських.

Щоправда, можна погодитися з думкою цитованого А. Федорова, що «існувала певна конституційна прогалина у правовому регулюванні подібних

територіальних питань між союзними республіками. Єдиним способом одержання згоди РРФСР на зміну її території був референдум. І пункт "г" статті 33 Конституції Російської Федерації наділяв Президію Верховної Ради правом здійснювати всенародне опитування (референдум). 1954 року цього зроблено не було»⁶.

Справді, за статтею 19 (пункти «в» і «г») Конституції РРФСР 1937 р. віданню Російської Федерації в особі її вищих органів влади та органів державного управління належало, зокрема, подання на затвердження Верховної Ради Союзу РСР утворення нових країв та областей, а також автономних республік і областей у складі РРФСР. Цю проблему регулювала лише Конституція СРСР 1936 р., за статтею 14 (пункт «д») якої до відання Союзу РСР в особі його вищих органів влади та органів державного управління належало затвердження змін кордонів між союзними республіками (до речі, в цитованій праці помилково вжито термін «вищі органи державної влади»). Саме тому особливого значення набуває те, як дане питання конституювалося після прийняття 26 квітня 1954 р. союзного закону про передачу Криму Українській РСР.

Того ж 26 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР внесла й відповідні зміни до союзної Конституції. З переліку областей Російської Федерації, що містила стаття 22, виключалася Кримська область, а перелік областей Української РСР, визначений статтею 23, навпаки поповнювався Кримською областю. 2 червня 1954 р. відповідні зміни до Конституції РРФСР внесла Верховна Рада Російської Федерації. Нарешті, 17 червня 1954 р. Верховна Рада Української РСР ухвалює закон про внесення змін і доповнень до статті 18 Конституції УРСР, за якою перелік областей республіки доповнювався й Кримською.

Отже, передачу Кримської області Українській РСР було здійснено з повним додержанням чинного на той час законодавства (незалежно від мотивів, якими керувалося тодішнє радянське керівництво).

Власне, крім загальних посилок на те, що згадані акти Верховної Ради СРСР та Верховної Ради РРФСР прийняті «з порушенням основоположних статей як Конституції СРСР, так і Конституції РРФСР та УРСР», жодних конкретних аргументів не наводилося. Тільки в праці А. Федорова з'являється певна аргументація, що посилюється й деякими додатковими міркуваннями. Наприклад, вказується, що закон РРФСР «Про внесення змін і доповнень до статті 14 Конституції (Основного Закону) РРФСР» має ознаки поспіху та правової неохайності, а наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами, підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу – недалекоглядним і безвідповідальним⁷.

Однак подібні аргументи політичного та оціночного характеру не можуть вважатися підставою для визнання цих рішень такими, що не мають юридичної сили. Що ж до референдуму, який нібито мала провести 1954 р.

Президія Верховної Ради РРФСР, то це було її правом (яким за радянських часів з цілком зрозумілих причин так ніхто й не скористався), а не обов'язком діяти саме так при вирішенні територіальних питань. Для порівняння доцільно назвати, наприклад, статтю 73 нинішньої Конституції України, за якою питання про зміну території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом.

Друга група аргументів стосується самого Севастополя, насамперед його статусу міста республіканського підпорядкування, який він мав на момент передачі Кримської області Українській РСР. Дискусія йшла навколо того, чи входив тоді Севастополь до складу цієї області. Так, указом Президії Верховної Ради РРФСР від 29 жовтня 1948 р. місто Севастополь було виділене в самостійний адміністративно-господарський центр зі своїм бюджетом та внесене до переліку міст республіканського підпорядкування. Однак при цьому не вирішувалося питання територіального характеру, зокрема не змінювалися межі Кримської області.

Взагалі, статус міста республіканського (чи обласного, чи будь-якого іншого) підпорядкування не означав його «екстериторіальності» – йшлося лише про вдосконалення управління ним з боку республіканських органів.

На підтвердження цього слід зазначити, що в текстах усіх наведених указів місто Севастополь як окрема адміністративно-територіальна одиниця не згадується. Конституція РРФСР 1937 р., що діяла до 1978 р., визначаючи державний устрій РРФСР (ст. 14), теж не виділяла міст республіканського підпорядкування як самостійну категорію.

Конституційне закріплення статусу міст республіканського підпорядкування сталося значно пізніше, у Конституції РРФСР від 12 квітня 1978 р., де в статті 71 такими містами визначені лише Москва і Ленінград. Водночас, у Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. (ст. 77) вказано, що містами республіканського підпорядкування в Українській РСР є Київ і Севастополь (щоправда, деякі сучасні автори посилаються на «формальний характер брежнєвської Конституції», яка нібито лише юридично закріпила «помилку» 1954 р.)⁸.

Вагомим аргументом є також порядок фінансування міста Севастополя. У законі про державний бюджет РРФСР на 1953 р., тобто до передачі Кримської області до складу УРСР, бюджет Севастополя як міста республіканського підпорядкування виділено окремим рядком. Так само виділено, до речі, й бюджети ще кількох міст, які названі містами республіканського підпорядкування, – Сочі, Красноярська, Горького, Куйбишева, Ленінграда, Москви та інших, усього – 14 міст разом із Севастополем.

Після 1954 р. фінансування міста Севастополя з бюджету РРФСР припиняється. Інакше й не могло бути, оскільки з того часу воно відсутнє в адміністративно-територіальному поділі РРФСР. З іншого боку, якщо в законі про державний бюджет УРСР на 1953 р. міста Севастополя немає, то в наступному році його бюджет виділено окремим рядком у законі про дер-

жавний бюджет УРСР на 1954 р. Стаття п'ята цього закону затверджувала бюджети місцевих рад – першим у цьому переліку став Київ, потім Севастополь, а далі усі області України в алфавітному порядку. До речі, 25 квітня 1968 р. Рада Міністрів РРФСР ухвалила постанову «Про визнання такими, що втратили силу, деяких рішень уряду РРФСР з питань державного планування», серед яких бачимо й постанову «Питання міста Севастополя» від 29 жовтня 1948 р.

Належність міста з 1954 р. до України виявляється у різних сферах державно-політичного життя, зокрема, в діяльності представницьких органів. У зазначений період депутати від Севастополя представляли інтереси його населення у Верховній Раді саме УРСР, а не РРФСР. У Севастополі також діяв міський комітет Компартії України. Статистичні дані, які характеризували економічний та соціальний розвиток Севастополя, включалися до загальної української статистики. Навіть таку деталь, як географічні карти, де Севастополь позначався як територія України, теж слід брати до уваги.

Нарешті, третя група аргументів стосувалася міжнародно-правового аспекту проблеми. Зокрема, тоді українська сторона активно посилалася на статтю 6 Договору між РРФСР та УРСР від 19 листопада 1990 р.: «Високі договірні сторони визнають і поважають територіальну цілісність УРСР та РРФСР у нині існуючих в межах СРСР кордонах». Та варто зауважити, що під час розгляду питання про ратифікацію цього договору на засіданні Верховної Ради РРФСР 22 листопада того ж року тодішній міністр закордонних справ Російської Федерації А. Козирев зробив одне застереження – цей договір розрахований лише на ту ситуацію, коли Україна й Росія існують в рамках СРСР. «Інша справа, – заявив він, – якщо виникне питання про те, що кордон буде не в рамках СРСР»⁹. Зрештою, так воно і сталося, але стаття 5 Угоди про утворення СНД від 8 грудня 1991 р. також передбачала, що країни-учасниці «визнають і поважають територіальну цілісність і недоторканність існуючих між ними державних кордонів».

Інша справа, що ця Угода майже не згадувалася в тих актах, що їх приймала Верховна Рада України у відповідь на подібні рішення російського парламенту. Ймовірно, це можна пояснити загальним ставленням України до СНД, яке проявилось вже під час ратифікації (10 грудня 1991 р.) Угоди про її створення.

Якщо говорити про інші аргументи цього плану, то найбільш повно їх було викладено у працях відомого українського фахівця в галузі міжнародного права професора В. Буткевича. Зокрема, він вперше аргументовано показав, наскільки політичні заяви про референдум, якими тодішні кримські лідери активно тиснули на центр, не відповідають міжнародно-правовим стандартам, за якими мало б відбуватися волевиявлення населення півострова для того, щоб здобути визнання з боку світового співтовариства¹⁰.

До речі, цей зовнішній аспект проблеми особливо виділявся у постанові Верховної Ради України «Про Постанову Верховної Ради Російської Феде-

рації “Про статус міста Севастополя”» від 14 липня 1993 р., де вона кваліфікувалася «як така, що суперечить нормам міжнародного права, зобов’язанням, які Росія взяла на себе як член ООН, ОБСЄ та інших організацій, двостороннім договором між Російською Федерацією та Україною». Визнавалося також за необхідне «порушити питання перед Радою Безпеки ООН про кваліфікацію рішення Верховної Ради Російської Федерації з точки зору статуту ООН і сучасних норм міжнародного права».

Останнім часом стало модно говорити про так звані «внутрішні фактори зовнішньої політики»¹¹. Проявилися вони в тому, як розвивалася тоді ситуація навколо севастопольської проблеми. Так, уже 20 липня 1993 р. із заявою виступив голова Ради Безпеки ООН, який, підтримавши позицію України з приводу постанови Верховної Ради Російської Федерації, водночас заявив, що «вітає також позицію, яку зайняло Міністерство закордонних справ Російської Федерації від імені Уряду Російської Федерації». А ця позиція полягала в тому, що, за словами постійного представника Російської Федерації при ООН, «прийнята 9 липня 1993 року постанова Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” розходиться з лінією Президента та Уряду Російської Федерації»¹².

Отже, внутрішнім фактором «кримсько-севастопольського питання» слід вважати також певну специфіку відносин між гілками влади в Росії, втім, як і в Україні, де також, особливо на перших етапах становлення незалежної держави, парламент, Президент і навіть Міністерство закордонних справ мали свій погляд на відносини з «північним сусідом». Ймовірно, саме тому з плином часу подібні заяви й рішення стали сприйматися менш емоційно, а реакція на них перетворилася на норму депутатського життя.

Огляд подій навколо Севастополя 1993 р. буде неповним, якщо не згадати й позицію Верховної Ради Криму, яка з дивовижною затятістю виступала з постановами стосовно статусу Чорноморського флоту (наприклад, «Про виконання угоди між Україною та Російською Федерацією про принципи формування і функціонування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту» від 22 квітня 1993 р.; «Про позицію щодо Чорноморського флоту» від 16 червня 1993 р.; «Про ситуацію на Чорноморському флоті» від 30 червня 1993 р.). А проте президія Верховної Ради Криму 12 липня 1993 р. негативно оцінила рішення російського парламенту від 5 липня 1993 р., однак зовсім з інших мотивів, ніж Верховна Рада України. Невдоволення викликав той факт, що позиція російських депутатів фактично перекреслювала амбіційні «державотворчі» плани кримських керівників. Звідси констатація у постанові Президії Верховної Ради Криму того факту, що рішення Верховної Ради РФ «прийнято з порушенням Конституції Республіки Крим», а питання Чорноморського флоту передбачається «розв’язувати без кримчан, севастопольців, Верховної Ради Криму».

У 1994–1995 рр. Державна Дума Росії теж ухвалила кілька актів, присвячених ситуації на півострові, причому кожного разу вони «провоку-

валися» відповідними зверненнями тодішніх кримських лідерів, які намагалися використати проблеми українсько-російських відносин у власних інтересах¹³. Щоправда, цього разу тон цих документів стає менш категоричним. Так, зокрема, у заяві Державної Думи Росії «Про ставлення до рішень Верховної Ради України з Криму» від 22 березня 1995 р. говорилося про «всю проблематику російсько-українських переговорів, включаючи питання реструктуризації боргів України, розподілу Чорноморського флоту і статусу його головної бази – міста Севастополя». А в постанові Державної Думи «У зв'язку із зверненням Верховної Ради Республіки Крим» від 17 травня того ж року наголос робився на необхідності «активізації переговорного процесу з Україною з урахуванням виявленої на загальнокримському референдумі думки населення Республіки Крим та обраних ним органів влади»¹⁴.

Постанова містила також пропозицію тодішньому Президенту Російської Федерації Б. Єльцину скликати нараду депутатів Ради Федерації, депутатських об'єднань у Державній Думі, керівників уряду Російської Федерації щодо питань взаємин з Україною¹⁵.

Втім, не можна оминати й останнього пункту цієї постанови, яким керівникам думської частини Міжпарламентської комісії з російсько-українського співробітництва доручалося організувати консультації з Верховною Радою України. Варто зауважити, що з 1994 р. міжпарламентські зв'язки України та Росії почали активізовуватися.

Наступний 1996 рік приніс черговий обмін заявами. 16 жовтня Державна Дума ухвалила в першому читанні проект закону «Про припинення розподілу Чорноморського Флоту»¹⁶. А вже 18 жовтня Верховна Рада України прийняла досить сувору заяву з цього приводу, якою, зокрема, кваліфікувала рішення своїх думських колег як «спробу поширити юрисдикцію Російської Федерації на місто Севастополь». Емоційний накал заяви в чомусь навіть перевищив рівень 1993 р. Як зазначалося у цьому документі, «Державна Дума Російської Федерації не вперше відіграє дестабілізуючу роль у регіоні, порушує стабільність і безпеку, створює своїми рішеннями конфліктну ситуацію, яка може призвести до непередбачуваних наслідків».

Через кілька днів – 29 жовтня український парламент також ухвалив «звернутися до Президента України Л. Кучми з пропозицією виступити на закритому засіданні Верховної Ради України з приводу ситуації щодо розподілу Чорноморського флоту між Україною та Російською Федерацією».

У свою чергу, 5 грудня Рада Федерації Федеральних Зборів Росії ухвалила заяву «Про статус міста Севастополя». У ній вже прямо не говорилося про російську належність Севастополя, проте зазначалося, що «Українська сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя». Того ж дня, Рада Федерації затвердила й постанову «Про комісію Ради Федерації з підготовки питання про правовий статус міста Севастополя», причому вказувалося, що це питання «має виключну політичну значущість для роз-

витку добросусідських відносин між Російською Федерацією та Україною, забезпечення стабільності і безпеки Європи»¹⁷.

Втім, Верховна Рада сприйняла ці акти зовсім в іншому ракурсі, ухваливши вже 6 грудня чергову заяву, де знову вказувалось, що Рада Федерації має на меті «проголосити російський статус українського міста Севастополя»

Взагалі, надто різку офіційну реакцію на рішення Ради Федерації та Державної Думи (наприклад, 7 грудня відбулося засідання української частини змішаної україно-російської Комісії по співробітництву «в зв'язку з недавніми деструктивними рішеннями парламенту Російської Федерації щодо російського статусу українського міста Севастополя та припинення розподілу Чорноморського Флоту»¹⁸) можна пояснити досить важким ходом переговорів стосовно підписання масштабного договору про дружбу і співробітництво між двома країнами.

Вирішальним у цьому плані став 1997 рік, причому певною мірою повторювалася ситуація 1993 року, коли тодішнє рішення Верховної Ради Російської Федерації супроводжувалося чи підкріплювалося відповідною активністю науковців. На підтвердження цього варто назвати, зокрема, «круглий стіл» на тему «Правовий статус Севастополя: пошук розв'язання проблеми», проведений 10 квітня 1997 р. в Московському державному інституті міжнародних відносин (університеті) МЗС Російської Федерації. Склад учасників був досить представницьким – відомі юристи, депутати та експерти Ради Федерації та Державної Думи, Ради Безпеки та Федеральної прикордонної служби, представники ряду громадських організацій – наприклад, Російської асоціації міжнародного права, засобів масової інформації.

Лейтмотивом більшості виступів стала відома теза: «Севастополь – місто російської слави, ніколи не змінював юридичного статусу і не передавався Україні разом з Кримом у 1954 році». Вже вкотре аналізувалася природа рішень вищих представницьких органів РРФСР та СРСР з цього питання, причому, деякі важливі «деталі» завідомо опускалися, а правові аргументи трактувалися здебільшого політизовано й однобічно. Так, представник Московського державного інституту міжнародних відносин професор С. Молодцов стверджував, що «Крим не міг бути переданий Україні, оскільки перебував у віданні центру, оскільки всі оборонні питання, у тому числі й воєнно-морського флоту, були у віданні СРСР. Була допущена найбрутальніша злочинна помилка. Угода також злочинна й оформлювалася всупереч елементарним правовим положенням». А відомий юрист-міжнародник професор І. Бліщенко наполягав, що «Указ 1954 року має неконституційний характер через те, що при розгляді питання про Крим не були враховані Конституції Росії та України, було тільки рішення Політбюро та Указ Президії Верховної Ради СРСР, що юридично недостатньо». Проте вже зазначалося, що 1954 р. процес передачі Криму Україні дістав відповідне закріплення як на рівні Союзної Конституції, так і Конституцій РРФСР та УРСР.

Щоправда, лунали інші думки, стримане визнання української належності Севастополя. Так, представник Інституту держави і права РАН В. Єрмошин звернув увагу на те, що «у Великій Радянській Енциклопедії Севастополь позначений на карті України, у ньому розміщувався міськком комуністичної партії України». Один з провідних вчених професор І. Лукашук (до речі, колишній завідуючий кафедрою міжнародного права Київського держуніверситету наприкінці 70-х рр.) зауважив, що «в Конституції України Севастополь є, а в Конституції РФ немає міста Севастополя».

Втім, навіть стримане визнання сучасних реалій все одно супроводжувалося «нестандартними» пропозиціями, наприклад, «не визнавати статус Севастополя юридично, а оголосити його містом воєнної слави двох братніх народів – російського та українського»¹⁹.

Підсумки цього «круглого столу» вилились у констатацію необхідності обговорювати питання про Севастополь в ході російсько-українських переговорів. Та (як не раз траплялося в подібних ситуаціях) політичні факти випередили наукові варіанти розв'язання цієї штучної проблеми.

Після проведення багатьох раундів переговорів делегацій України та РФ 31 травня 1997 р. під час державного візиту Президента РФ Б. Єльцина до Києва відбулося підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Верховна Рада України ратифікувала договір 14 січня 1998 р., Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації – 25 грудня 1998 р., а Рада Федерації 17 лютого 1999 р. ухвалила закон «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». 2 березня Президент РФ Б. Єльцин підписав цей ратифікаційний закон. Проте російська сторона обумовила набуття чинності договору ратифікацією угод по Чорноморському флоту Верховною Радою України. Ратифікація українським парламентом базових угод з Чорноморського флоту Російської Федерації 24 березня 1999 р. (підписані 28–31 травня 1997 р.) відкрила шлях «великому» договору, що й сталося 1 квітня 1999 р. після обміну в Москві ратифікаційними грамотами між Президентом України та Президентом РФ.

На жаль, цей договір так і не став остаточним у розв'язанні кримського питання. Не минуло й двадцяти років з часу підписання, як його умови були порушені прямою окупацією Криму Російською Федерацією.

Водночас, цей зовнішній фактор не може заважати виваженому аналізу усього кола питань функціонування АР Крим у складі України з урахуванням перспектив децентралізації, яка зараз сприймається як чи не основний «бренд» нинішніх реформ. Можна стверджувати, що цей досвід якраз і є тим прикладом децентралізації (негативним чи позитивним), який нині стає вкрай повчальним і актуальним.

Так, оцінюючи політику центру стосовно АР Крим протягом останніх десяти років, слід зазначити, що вона і досі залишалася якщо не суперечливою, то, принаймні, не послідовною. Причина цього криється насам-

перед в тому, що як державні органи, так і провідні наукові інституції не виробили чіткого уявлення про правову природу автономії та її параметри. Усе це неминуче позначалося на ефективності регіональної політики нашої держави, а також якості законів, що регулюють правовий статус АР Крим.

У першу чергу це стосується співвідношення законів України «Про Верховну Раду АР Крим», «Про Раду Міністрів АР Крим» і Конституції АР Крим, взагалі проблеми кримської «специфіки» у нашому законотворенні. Отже, стара проблема відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АР Крим Конституції та законам України, яку й досі повною мірою не розв'язано, доповнюється і проблемою готовності українського законодавства до гострих ситуацій в автономії, які переважно врегульовуються політичними засобами.

Необхідно звернути увагу і на те, що нині центр взагалі уникав висловлювати чітку позицію стосовно складних проблем функціонування автономії. Особливо наочно це проявилось в Бюджетному кодексі, в якому замість Конституції АР Крим згадується лише закон про її затвердження. Так, у статті 67 «Особливості формування бюджету АР Крим та бюджетів міст Києва і Севастополя» сором'язливо згадується лише закон «Про затвердження АР Крим». Проте цей закон складається лише з п'яти пунктів і не містить жодних особливостей. Усі вони регулюються самою Конституцією АР Крим, тому наївно сподіватися, що, говорячи лише про закон, яким затверджено Конституцію, можна замовчувати сам факт її існування.

По-перше, це юридично некоректно, адже Конституція України «вголос» визнає Конституцію АР Крим і, до речі, не торкається форми її затвердження – вказано лише, що вона «затверджується не менше як половиною від конституційного складу Верховної Ради України». По-друге, це ніяк не впливає на ситуацію в автономії і – навпаки – певною мірою ускладнює її. Подібні ж проблеми виникають, якщо проаналізувати і деякі інші статті Бюджетного кодексу. Так, стаття 4 «Стан бюджетного законодавства» вибудовує ієрархію нормативно-правових актів, що регулюють бюджетні відносини в Україні. На вершині цієї піраміди – Конституція. Останній, найнижчий – після нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади – відведений «рішенням органів АР Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування». Однак евфемізм «рішення органів АР Крим» не розв'язує жодних проблем. По-перше, Верховна Рада АР Крим, хоч якби не робити вигляду, що її не існує, все одно виступає одним з «органів АР Крим», рішенням якого – хочемо ми цього чи ні – буде і Конституція АР Крим. А те, що «освячений» законом Верховної Ради України акт поставлено в один ряд з рішеннями місцевих держадміністрацій, не стільки цілком свідомо дратував амбіції кримських лідерів, скільки демонстрував брак чітких науково виважених підходів до проблем автономії з боку центру.

Ще один приклад: чинна Конституція АР Крим у спеціальній главі 5 «Гарантії статусу і повноважень АР Крим» містить ряд норм щодо еко-

номічних прерогатив півострова і навіть його фінансової самостійності, які реалізуються на основі законів України. Водночас, у жовтні 2013 р. було ухвалено закон України «Про особливості провадження інвестиційної діяльності на території Автономної Республіки Крим», в якому є все, окрім вказаних особливостей. Коло замкнулося...

Загалом саме економічні повноваження стали для автономії чи не головною сферою реалізації її прерогатив. І саме на цій ниві можна передбачати потенціальні «виклики» для регіональної політики нашої держави, втім, і взагалі для анонсованих нині засад державного будівництва. Знову ж таки, весь наш досвід децентралізації, як вже зазначалося, – це функціонування АР Крим у складі України і певні історичні традиції, якщо взяти до уваги Українську революцію 1917–1921 рр., зокрема, спроби поділу на землі в «першій» і «другій» УНР. До цього ж варто додати і регіональну політику за часів гетьмана Скоропадського. В цьому контексті не можна забувати і традицію «крайової влади» на півострові, яка протягом десяти років залишалася лише справою вузького кола фахівців, дає значний фактичний матеріал для пошуку сучасних варіантів удосконалення правового статусу АР Крим. Достатньо лише сказати, що вперше ідея загальнокримського референдуму народилася у листопаді 1917 р., а її авторами стали кримські більшовики. Можна навести й інші, не менш актуальні приклади.

Це стосується, зокрема, ідеї затвердження гетьманом П. Скоропадським законів, що їх видавав кримський Крайовий уряд, – у сучасному варіанті це можна було б використати для посилення контрольної функції представника Президента України в АР Крим. Як відомо, ще в 2000 р. було ухвалено закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим». До нього не раз вносилися зміни, зокрема, у жовтні 2012 р. щодо соціальних гарантій самого представника. Однак проблема полягала в іншому. Представник президента наділений певними контрольними повноваженнями за виконанням законів та інших актів на території АР Крим. Водночас було зовсім неважко доповнити цей закон «реверсною» нормою, яка, у свою чергу, наділяла представника правом оцінювати практику застосування українських законів у контексті гарантій автономного статусу півострова.

¹ Ведомости Съезда народных депутатов РФ; Верховного Совета РФ. – 1992. – № 6. – Ст. 242.

² Політика і час. – 1992. – № 6. – С. 13.

³ История Советской Конституции (в документах) 1917–1956. – М., 1957. – С. 884–887.

⁴ Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. – М., 1999. – С. 10.

⁵ История Советской Конституции... – С. 754–755.

⁶ Федоров А. Указ. соч. – С. 11.

⁷ Там же. – С. 8.

⁸ Похлебкин В.Б. К истории административно-правового и государственного статуса города, порта и военно-морской базы Севастополя // Московский журнал международного права. – 1997. – № 1. – С. 112.

⁹ Материалы рабочей комиссии Верховного Совета Российской Федерации по статусу Севастополя. – С. 20 (з особистого архіву автора).

¹⁰ Буткевич В. Право на Крым, хто його має: Росія? Україна? // Літературна Україна. – 1991. – № 46–49; Буткевич В. Независимая суверенная автономия. Что это такое // Правда Украины. – 1992. – 26 мая.

¹¹ Див., напр.: Копиленко М., Чумак В. Внутрішні фактори зовнішньої політики. – К., 1997.

¹² Московский журнал международного права. – 1993. – № 7. – С. 84–85.

¹³ Слід зазначити, що свій внесок у зростання напруженості навколо цієї проблеми зробила й Севастопольська міська рада, ухваливши 23 серпня 1994 р., саме напередодні річниці проголошення незалежності України, рішення «Про статус міста Севастополя», яким визнала його російський правовий статус. 18 вересня того ж року Верховна Рада України, керуючись Конституцією України, скасувала це рішення.

¹⁴ Собрание законодательства Российской Федерации. – 1995. – № 13. – Ст. 1120.

¹⁵ Там же. – 1995. – № 21. – Ст. 1951.

¹⁶ Там же. – 1996. – № 51. – Ст. 5697.

¹⁷ Там же. – Ст. 5698.

¹⁸ Урядовий кур'єр. – 1996. – 10 грудня.

¹⁹ Див.: «Круглый стол» в МГИМО-У по Севастополю // Московский журнал международного права. – 1997. – № 3. – С. 137–142.

Копыленко Александр (г. Киева)

Член-корреспондент НАН Украины,
директор Института законодательства
Верховной Рады Украины

Крым как неотъемлемая составляющая часть Украины: правовые аспекты

В статье освещаются правовые основания передачи Крымской области из состава РСФСР в состав УССР в 1954 г., поэтапность принятия и исполнения решений со стороны законодательных органов РСФСР, УССР и решений Курултай в течение 1954–1990-х годов. Анализируются уникальное собрание правовых документов относительно всего процесса передачи и функционирования территории, особенно статуса города Севастополя и Черноморского флота, а также места и роли в этом процессе крымско-татарского народа.

Ключевые слова: Крым, Верховная Рада Украины, Российская федерация, Курултай.

Olexandr Kopylenko (Kyiv)

Corresponding member of National Academy of Science of Ukraine,
Director of Institute of Legislation of Supreme Soviet of Ukraine

Crimea as integral part of Ukraine: legal aspects

The article shows legal foundations of transfer Crimea from RSFSR to Ukrainian SSR in 1954, phase of adoption and implementation of resolution of RSFSR legislative power, Ukrainian SSR and National Assembly of Crimea Tatar during 1954–1990th. It is given an unique legislative documents collection about the process of transfer and acting of territory, special status of Sevastopil and Black Sea Navy also as place and role of Crimean Tatar people in this process.

Keywords: *Crimea, Verkhovna Rada of Ukraine, Russian Federation, National Assembly of Crimea Tatar.*

Верменич Ярослава (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор, завідувачка відділу

Інституту історії України НАН України

УДК (282.247.34)+32:(477)

СТАТУС АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ У СКЛАДІ УКРАЇНИ: ПЕРЕВАГИ І ВАДИ

Стаття присвячена аналізу специфіки політико-правового статусу Кримської автономії у складі України. Головна увага авторки зосереджена на політичних домаганнях державних структур та окремих політиків Російської Федерації, спрямованих на перегляд домовленостей 1954 р. Зроблено спробу висвітлити вади адміністративно-територіальної моделі автономії.

Ключові слова: автономія, адміністративно-територіальна модель, політико-правовий статус.

Найпізніше, порівняно з іншими регіонами, увійшовши до складу УРСР, Крим, однак, виявив найпотужніший потенціал боротьби за підвищення власного статусу, що чималою мірою було зумовлене набутиим у минулому досвідом автономізму і боротьби за державність. Відтворення республіки мало, за А. Мальгіним, фундаментальне значення для розвитку Криму. У такий спосіб вдалося уникнути розвитку ситуації у напрямі етнополітичного конфлікту з перспективою втягнення у нього сусідніх держав. Населення Криму, інкорпороване у нове національно-державне середовище, дістало змогу порівняно легко пережити перехідний період, зберігши при цьому мовну й культурну самобутність. Автономія створила умови для інтеграції у кримське співтовариство представників раніше депортованих народів¹.

Б. Парахонський також писав про Кримську автономію як про прийнятний компроміс, який відвернув на початку 1990-х рр. масштабний конфлікт, зумовлений різноспрямованими інтересами Москви, Києва і місцевих еліт. Владні структури у Києві не були прихильні до силових рішень, і тому вони вимушено пішли на створення Кримської автономії, щоб таким чином локалізувати зростаючий внутрішній конфлікт між місцевою владою і кримсько-татарськими переселенцями. З іншого боку, це була поступка кримським сепаратистам, які прагнули повернення півострова під опіку Москви: «Відбулася часткова нейтралізація сил, і конфлікт не набув серйозного розмаху. На той час Київ отримав стратегічний вииграш»².

Значно менше оптимізму у зв'язку з утворенням Автономної республіки Крим (далі – АРК) вбачаємо в аналітиці німецьких науковців. Герхард Сімон

передбачав майбутні ускладнення у зв'язку зі «штучним і неісторичним характером» Російської Федерації (далі – РФ) і неусталеністю її кордонів. Вже у 2000 році він писав про те, що мобілізація російської меншини в Криму у вигляді ірреденти чи руху за приєднання до Росії в 1992–1996 рр. виявилася яскравим винятком на загалом спокійному фоні ставлення меншини до розвалу СРСР. Пророчим виявився і його висновок про те, що українізація Східної України містить конфліктний потенціал, який не піддається калькуляції³. У своїх передбаченнях Сімон виявився не оригінальним – його колега Франц Прайслер пішов і далі, побачивши у посиленій функції етнічного націоналізму в Росії «засіб суспільно-соціальної ерзац-інтеграції». Як і Сімон, він докладно аналізував, зокрема, претензії РФ на Севастополь як «місто російської слави» і заяви її державних діячів щодо того, що історична свідомість росіян нікому не дозволить «механічно зрівняти кордони Росії з кордонами Російської Федерації і відмовитися від того, що створило славні сторінки російської історії». «Політика у цьому питанні, – писав Ф. Прайслер, – суттєвою мірою є функцією зовнішньополітичних інтересів Росії. Якщо буде потрібно, Москва форсуватиме цю тему, якщо ні – наступить затишшя»⁴.

Сюзан Стюарт упродовж 1990-х рр. вивчала кримськотатарський національний рух під доволі незвичним на той час кутом зору: що це – «вклад у справу стабілізації чи навпаки?». Після повернення з місць депортації, констатувала вона, кримські татари стали значним політичним чинником на півострові завдяки здатності до самоорганізації (яку не зуміли продемонструвати 700 тис. українців Криму). Привнесений ними зовсім новий елемент включав у себе політичні, етнічні й економічні компоненти. На півострові з безліччю невирішених питань, що стосувалися його правового статусу, майбутнього Чорноморського флоту, необхідності реорганізації економічної системи й забезпечення соціальних гарантій тощо, новий кримсько-татарський елемент міг стати фактором стабільності, а міг істотно її розхитати. Німецькій дослідниці варто віддати належне: простеження домінантного різновиду кримськотатарського націоналізму – у його сепаратному обличчі, що сполучав громадянські й етнічні іпостасі – вивело її на справді пророчі прогнози. Якщо й надалі кримські татари й український уряд будуть лише обмінюватися красивими словами, писала вона у 2000 році, кримські татари або перейдуть на бік росіян, або почнуть діяти самостійно поза владними структурами півострова: «Обидва сценарії здатні дестабілізувати ситуацію в Криму і на Україні»⁵.

Радикалізм національних вимог кримських татар дослідниця вбачала не в самих вимогах, а в тій ідеальній формі, якої мало набрати це утворення, що майже не полишало місця для компромісу з іншими політичними силами на півострові. Кримські татари відкидають ідею надання їм прав самоуправління на певних частинах кримської території, бажаючи дістати контроль над ситуацією на усьому півострові. Виходячи одночасно і з уявлень про

домінування в Криму протягом минулих століть, і з відносно нових уявлень про захист національних меншин і прав окремих груп, кримські татари створили своєрідну комбінацію старого і нового, яка передбачає допомогу як з боку держави, так і з боку міжнародних організацій: «Цей процес роботи на двох рівнях, очевидно, сприяв успішній мобілізації мас кримськотатарського населення[...] Кримські татари[...] цілковито визнають наявність у росіян і українців інтересів, що надто відрізняються від їхніх власних. Однак вони не визнають права цих груп боротися за ці інтереси, якщо останні суперечать інтересам кримських татар». При цьому С. Стюарт зазначила, що у кримських татар і українців більше спільних політичних цілей, ніж у кримських татар з росіянами⁶.

У таких розбіжностях у підходах слід бачити насамперед політичне підґрунтя: порівняно з вітчизняними науковцями зарубіжні мали незрівнянно більше можливостей для неупередженого аналізу подій, що відбувалися у зв'язку з розпадом СРСР. Але і у тих, і у інших проблема нечітко вираженого статусу АРК перебувала у центрі уваги. З різних позицій, але однаково зацікавлено вони шукають відповідь на запитання: чому своєчасно не були помічені й мінімізовані небезпеки, спричинені утворенням автономії у складі унітарної держави?

Головний парадокс, пов'язаний з утворенням кримської автономії, полягав у тому, що воно відбувалося «на межі часу»: Радянський Союз ще існував, але його підвалини вже були істотно розхитані. Партійно-радянська номенклатура і в Москві, і в Києві не могла не відчувати: ризики відцентрових процесів автономія здатна посилювати. Адже для всіх, хто здатен був тверезо мислити, була очевидною спорідненість автономістських настроїв у Криму з відповідними настановами балтійських «інтерфронтів», абхазьких чи осетинських противників режиму Гамсахурдіа, антирумунськи налаштованих придністровців. Обрана центром формула «відновлення автономії» мала б особливо насторожити київську політичну верхівку: адже відповідно до українського законодавства «відновлювати» було нічого, бо автономії Криму у складі УРСР ніколи не існувало. Чому ж ніякого виразного протесту з боку Києва не пролунало? Якоюсь мірою тут давалися взнаки ілюзії щодо придатності федералізму для «розрубування» складних вузлів у міжетнічних відносинах. Але значно більшою мірою – атмосфера загальної невпевненості й розрахунок на силу імітації. Радянській бюрократії все ще здавалося, що сам по собі автономістський фасад здатен зарадити поглибленню суперечностей як «по вертикалі» – між центром і периферією, так і «по горизонталі» – у конкуренції місцевих інтересів та етнічних пріоритетів. Вузькість такої позиції стала для вітчизняних еліт очевидною, коли після розпаду СРСР Росія виявила схильність до посилення свого впливу в Криму і навіть до відвертої підтримки місцевих сепаратистів.

Серед радикально налаштованих кіл російського політикуму у цей час була популярною ідея «мирного відновлення єдиної держави», і ситуація в

Криму уявлялася їм сприятливою для пред'явлення до України територіальних претензій. У відповідь на результати грудневого референдуму 1991 р. прес-секретар Президента РФ П. Вошанов уже 3 грудня заявив, що Росія лишає за собою право підняти проблему кордонів з республіками, що проголосили незалежність. Після запиту МВС України Адміністрація президента РФ дезавуєвала цю заяву. Але мер Москви Г. Попов, виступаючи наступного дня по телебаченню, не лише повторив тези Вошанова, але й конкретизував їх, поставивши під сумнів суверенітет України не лише щодо Криму, але й щодо Одеської області. Після гострих протестів української сторони у Київ для врегулювання конфлікту приїхав віце-президент РФ А. Рущкой. Але він же на сторінках «Правды» 30 січня 1992 р. недвозначно заявив, що «історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії»⁷.

Так почала «розкручуватися» ідея історичної та юридичної «неправочинності» Акту про передачу Криму Україні у 1954 р. Чи не вперше її оприлюднив віце-адмірал у відставці, доктор військово-морських наук К. Сталбо⁸, і саме на його «дослідження» посилався тодішній заступник Голови комітету з міжнародних справ Верховної Ради РФ Є. Амбарцумов, коли пропонував розглянути питання про «неконституційність» Акту 1954 р. 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ порушила питання про конституційність і правову обґрунтованість рішень 1954 р. і звернулася із відповідним поданням до ВР України. Остання твердо заявила, що Крим є «невід'ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки». Однак 21 травня Президія ВР Російської Федерації прийняла постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РСФСР стосовно зміни статусу Криму, прийнятих 1954 року». У цьому документі постанова «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» визнавалася «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття» (хоч до того у правовому полі її законність не ставилася під сумнів)⁹.

Природно, що така позиція владних структур РФ підігрівала амбіції кримських сепаратистів. У ході переговорів щодо розмежування повноважень між делегаціями ВР Криму та ВР України у березні 1992 р. виявилася гостра розбіжність у підходах: Київ наполягав на визначенні повноважень Криму на основі виключно українських законів, Сімферополь намагався провести розмежування на договірно-правових засадах. 5 травня 1992 р. Верховна Рада Криму прийняла акт проголошення його державної самостійності, призначивши на 2 серпня референдум щодо його підтвердження. 6 травня парламент Криму прийняв Конституцію АРК. Крим проголошувався «правовою, демократичною, світською державою у складі України», але відносини з Україною відповідно до Конституції мали вибудовуватися на основі партнерства і окремого громадянства. Конституція АРК, отже, входила у гостру суперечність із Конституцією України, встановлюючи норми

відносин з нею на основі угод і договорів. 13 травня ВР України визнала ці акти такими, що порушують Конституцію держави і поставила перед ВР АРК вимогу до 20 травня скасувати свої ухвали.

Таким чином, домігшись високого статусу територіальної автономії (про який мріють регіональні еліти багатьох країн), владні структури Криму заявили про його недостатність і відверто виявили претензії на суверенну державність. Йшлося, отже, про загрозу територіальній цілісності України, з чим, природно, офіційний Київ погодитися не міг. Внаслідок прямого втручання в українські справи Верховної Ради РФ конфлікт набув не лише політико-правового, але й міжнародного характеру.

Президент РФ Б. Єльцин не підтримав відкритий антиукраїнський демарш російських законодавців, але ініціював новий виток напруженості у російсько-українських відносинах педалюванням проблеми перебування на українській території Чорноморського флоту. Домовленість, досягнута під час літньо-осінніх переговорів між президентами України та РФ про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом упродовж п'яти років, дещо пом'якшила напругу пристрастей. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела найбільш конфліктні статті Конституції Криму у відповідність із Конституцією України.

Новий виток напруженості виник у грудні того ж року у зв'язку з порушенням З'їздом народних депутатів РФ питання про статус Севастополя. Ряд впливових російських політиків доводив, що надання йому в 1948 р. статусу міста республіканського підпорядкування вивело його за межі Кримської області і, отже, акт 1954 р. його не стосувався; Севастополь, мовляв, лишився «російським містом». 9 липня 1993 р. ВР РФ ухвалила постанову «Про статус міста Севастополя», в якій без жодної мотивації констатувався «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 р.». Парламентському комітету з конституційного законодавства пропонувалося підготувати «Проект закону РФ про закріплення в Конституції РФ федерального статусу м. Севастополя», водночас Дума доручила уряду РФ розробити державну програму забезпечення цього статусу і розпочати переговори про виведення з міста українських спецпідрозділів. Під удар були поставлені, отже, не лише договір між Україною і Росією, укладений у листопаді 1990 р., але й угоди про створення СНД. Б. Єльцин змушений був дезавувувати рішення законодавчого органу Росії. Але мінімізувало конфлікт лише втручання Ради Безпеки ООН, яка 20 липня 1993 р. довела юридичну неспроможність рішення ВР РФ¹⁰.

Перемога відвертого сепаратиста Ю. Мешкова на виборах президента автономії в січні 1994 р. посилила напруженість – у березні новообраний президент ініціював референдум про відновлення положень скасованої Конституції 1992 р. щодо договірних відносин з Україною і права на подвійне громадянство для кримчан. «Дехто, – констатував С. Гантінгтон, – під

впливом цих подій уже почав задавати питання: «А чи не стане Крим наступним Нагірним Карабахом або Абхазією?»¹¹.

Загрозлива ситуація в Криму, отже, сягнула таких масштабів, що політологи не виключали можливості «повномасштабного конфлікту, який за багатьма ознаками може набути характеру боснійської кризи»¹². Тривожні симптоми виявили комплексні соціологічні дослідження громадської думки на півострові. Більшість кримчан не сприймала ідею виходу Криму із складу України. Але варто було соціологам сформулювати питання інакше (ставлення до входження Криму до складу Росії), і 63% респондентів-росіян і 53% українців Криму висловилися «за»¹³.

Контент-аналіз регіональної преси, здійснений у 1994 р. В. Голоцваном (аналізувалися видання другої половини 1993 і першої половини 1994 р.) підтвердив негативну тенденцію – кількість публікацій з мотиваціями виходу Криму зі складу України зросла у 1994 р. порівняно з попереднім роком майже втричі. Аргументи були стандартні: «Україна здійснює націоналістичний тиск на Крим», «усі кримські податки збирає Київ» тощо. Серед них було чимало і відверто спекулятивних на зразок: якщо «російська ідея» буде похована, то Крим очікує розвал і хаос¹⁴.

Гострота конфлікту зумовила втручання в українські події Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин М. ван дер Стула. Місія ВКНМ почала роботу в Україні в листопаді 1994 р. і займалася врегулюванням конфлікту між Києвом і Сімферополем, а також кримськотатарської проблеми. Але на той час як робота місії увійшла в активну фазу, ВР України вже вжила рішучих заходів щодо приведення кримського законодавства у відповідність до українського. 17 березня 1995 р. український парламент скасував закон про президента Криму (і саму цю посаду), а також конституцію, прийняту у травні 1992 р.¹⁵. Новим законом «Про Автономну Республіку Крим» були суттєво обмежені повноваження ВР АРК. Вона втратила право на прийняття законів; уряд Криму виводився з-під підпорядкування ВР автономії і був підпорядкований Кабінету міністрів України. Севастополь було виділено в окремий адміністративно-територіальний регіон і підпорядковано безпосередньо центральним органам держави.

Нині, коли Росії, хоч і ціною величезних іміджевих та економічних втрат, все ж вдалося, скориставшись крайньою слабкістю й неефективністю «післямайданної» української влади, частково реалізувати свій анексіоністський задум, саме час задатися питанням: чому все-таки автономія виявилася додатковим чинником зруйнування (будемо сподіватися, тимчасового) територіальної цілісності держави Україна? Які органічно притаманні саме такій моделі автономізації вади виявилися джерелом її внутрішньої нестійкості?

У державно-правовій практиці існують два різновиди територіальних автономій – адміністративно-територіальний і національно-територіальний. У першому випадку при утворенні автономій враховуються насамперед економічні, географічні, демографічні чинники, зокрема природні особливості,

чисельність і густота населення, його тяжіння до певних економічних центрів, характер комунікацій і розміщення продуктивних сил. У другому випадку до уваги беруться головним чином етнічні фактори – з врахуванням ареалу розселення етносів і їх специфічних потреб, а також травм, завданих їм у минулому.

У дискусіях, що велися після утворення кримської автономії, зверталася увага на її багато в чому специфічний статус – статус адміністративно-територіальної автономії. З врахуванням унітарного характеру держави цей статус найчастіше порівнювали не з суб'єктами федерації у Німеччині чи у Бельгії, а з автономними регіональними об'єднаннями Каталонії і Країни Басків в унітарній Іспанії. Але і у цьому разі відмінності виявлялися суттєвими. Адже названі автономні утворення Іспанії були національно-територіальними, такими, що склалися на основі каталонського і баскського етносів¹⁶. У Криму ж говорити про кримськотатарський чинник як визначальний для автономного статусу не доводилося.

При утворенні на півострові саме адміністративно-територіальної автономії брався до уваги той факт, що такі автономні утворення більш стійкі, стабільні і прогнозовані. Але при цьому, на наш погляд, не був належним чином врахований чинник анізотропності (термін Б. Родомана), коли горизонтальні зв'язки в територіально обмежених соціумах виявляються значно слабшими, ніж вертикальні, а тому різні сегменти цього соціуму по-різному реагують на зовнішні подразники¹⁷. Три великі етнічні спільноти в Криму мали різні ціннісні пріоритети і навіть зовнішні орієнтації, а у сукупності з протилежно спрямованими інтересами у земельному питанні і амбіціями еліт це породжувало постійний стан латентної конфліктності¹⁸.

У цьому зв'язку важко погодитися з обережно висловленою Т. Шульгою тезою про наявність підстав для того, щоб «вважати АРК не тільки (і, ймовірно, не стільки) територіальною, скільки етнічною автономією»¹⁹. В сучасному світі етнічні автономії, як правило, створюються з метою надання окремим територіальним спільнотам, які компактно проживають у межах певної держави і відрізняються від основної маси населення у мовному, культурному, релігійному відношенні, можливостей реалізації права на самовизначення, гарантованого міжнародним правом. А чиї етнічні інтереси була покликана обстоювати АРК? Як політичний проект Москви – насамперед росіян. Але, становлячи більшість населення півострова, росіяни навряд чи потребували спеціальних механізмів захисту своїх інтересів. Серйозні політико-правові підстави для існування автономії створював кримськотатарський чинник. Але автономія в Криму існувала не для кримських татар, а скоріше як форма протистояння кримськотатарському рухові. Як засіб узгодження різноспрямованих інтересів трьох найбільших етнічних спільнот вона також виявилася малоефективною. Як інструмент політики Києва – ще меншою мірою: адже на території півострова виявилось два «хазяїна». Якщо ж враховувати неоднозначну дію кримськотатарського чинника, то навіть

три: адже в Криму активно діяла вертикаль органів кримськотатарського національного самоврядування, яка складається з Курултаю (з'їзду), меджлису (центрального виконавчого органу), понад 300 регіональних і місцевих меджлисів у місцях компактного проживання кримських татар²⁰. Курултай не визнав правомочність кримської автономії і наполегливо доводив, що Крим є «національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладене в міжнародних правових актах»²¹.

Недивно, що вся нетривала історія існування АРК у складі України виявилася по суті історією конфліктів – спочатку відкритих, аж до виразних проявів сепаратизму, згодом латентних. І якщо з відвертим сепаратизмом у 1990-х рр. київській владі завдяки допомозі місії Верховного комісара ОБСЄ вдалося справитися, то перед лицем активізації проросійських сил на півострові після 2005 року вона виявилася безпорадною. Численні організації проросійського спрямування відкрито заявляли про реалізацію політичного проекту «Народний фронт Севастополь–Крим–Росія» з метою повернення півострова під юрисдикцію РФ. А колишній представник Президента України в Криму Геннадій Москаль у 2006 р. відверто констатував: «Влади тут немає. Це просто бутафорія і видимість влади. Хто таку модель виробив – той людина абсолютно недалекоглядна [...] Влада абсолютно безпомічна[...] Слабка влада, яка зміцнила себе криміналітетом, – більше я тут нічого не бачу»²².

Аналітики зафіксували кілька зон напруженості, які робили ситуацію в Криму нестабільною. У сфері державного будівництва – через різні погляди на утворення, роль і характер кримської автономії. У галузі культури – з огляду на різне бачення процесу функціонування та статусу мов (російської, української, кримськотатарської). В галузі освіти – з приводу невдоволення різних етнічних спільнот її змістом і структурою. У галузі економіки – через відмінні підходи до повернення колишнім депортованим землі, майна тощо. У галузі релігійних відносин – через неспівпадіння позицій щодо ролі і становища релігійних конфесій – християн Московського та Київського патріархату, мусульманської общини. У галузі соціального планування і прогнозування – через незгоди щодо напрямку розвитку півострова. У військовій галузі – через різні підходи до військової організації в регіоні, зокрема щодо статусу Чорноморського флоту.

Не можна не бачити того, що статус автономії чималою мірою сприяв блискавичному переходу Криму під юрисдикцію РФ у 2014 році. Багато в чому специфічний статус адміністративно-територіальної автономії (на відміну від більшості автономій світу, які є національно-територіальними) зробив її своєрідною формою регіонального самоврядування, що дало змогу мінімізувати політичний вплив етнічних факторів. Кримські татари, хоч і виступали постійно проти суто територіального статусу автономії, не могли не розуміти нереалістичності своїх вимог щодо утворення на півострові

кримськотатарської державності і тому обмежувалися деклараціями. Що ж до офіційного Києва, то цілеспрямовану діяльність по налагодженню продуктивної співпраці росіян, українців і кримських татар він фактично підмінив «роботою» на пониження статусу автономії. Однак ані ліквідація інституту президентства на півострові, ані заходи щодо перепідпорядкування Києву структур виконавчої влади значного ефекту не дали.

Наявність власного парламенту й урядових структур, одноканального бюджету, відповідної інфраструктури полегшила місцевим сепаратистам завдання ізоляції півострова у вирішальний момент розгубленості й неієздатності київської влади. Швидко й організовано провівши (чи імітувавши) референдум, вони якоюсь мірою легітимізували проголошення незалежності Криму, що відкрило шлях до його анексії Російською Федерацією.

Отже, втрату Україною Криму слід розглядати не лише у контексті експансіоністської політики Російської Федерації, але й з врахуванням того стану напруги, який був зумовлений самим фактом існування на півострові адміністративної територіальної автономії з доволі невизначеним статусом. Створена в Криму своєрідна форма регіонального самоврядування з власним парламентом і урядом, що мав подвійне підпорядкування, наявність на півострові вертикалі органів кримськотатарського національного самоврядування на чолі з Курултаєм та меджлісом, невизначений статус Севастополя з паралельним існуванням у його складі цілого ряду територіальних одиниць із власними органами місцевого самоврядування – все це робило управлінські структури лише обмежено дієздатними. Зрештою на півострові сформувалася типова модель регіонального сепаратизму (формула М. Степика), побудована як на кланових економічних інтересах, так і на політичних амбіціях місцевих еліт.

Наявність у Криму автономії полегшила завдання сепаратистів; Росії вдалося розрубати «кримський вузол» напрочуд швидко і без єдиного пострілу. Але не можна не бачити і тієї потужної негативної енергії, яку вивільнила порівняна легкість розв'язання складних територіальних проблем шляхом референдумів. Ця уявна легкість створила феномен депривації – розходження між завищеними очікуваннями і реальними можливостями. Сепаратистські настрої швидко поширилися на східні регіони України, хоч очевидно, що можливості реалізації там кримського сценарію примарні. Але саме по собі «розповзання» сепаратизму здатне створити багато проблем як для України, так і для РФ.

¹ Мальгин А. Соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 135, 140–143.

² Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 3. – К., 2004. – С. 196.

³ Симон Г. Российский национализм русских и нерусских // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 20–21.

⁴ Прайслер Ф. Усиление функций российского этнонационализма // Там же. – С. 55–69.

⁵ Стюарт С. Крымско-татарское национальное движение: вклад в дело стабилизации или победы? // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 3. – М., 2010. – С. 214–235.

⁶ Там же.

⁷ Цит. за: Кульчицький С. Український Крим // Дзеркало тижня. – 2004. – 14 лютого.

⁸ Сталбо К. Россия и Крым // Морской сборник. – 1992. – № 2. – С. 14–17.

⁹ Копиленко О. Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 5–7.

¹⁰ Див.: Рафальський О. Українсько-російські відносини як чинник внутрішньої політики (з історії питання) // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 1. – С. 40.

¹¹ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л., 2006. – С. 206.

¹² Гарань О., Коваль Я., Шевчук А. Україна та Крим у російських геополітичних концепціях // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 97.

¹³ Хрієнко П., Колесніков Ю. Крим: амплітуди громадської думки // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 99–101.

¹⁴ Голоцван В. Питання регіональної політики та територіальної цілісності України в дзеркалі преси // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С. 39.

¹⁵ Докладніше див.: Кулик В. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 170–171.

¹⁶ Клищенко О. Украина и Россия: проблемы региональной политики и ее роль во взаимоотношениях двух независимых государств // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве. – К., 1995. – С. 77–78.

¹⁷ Родоман Б.Б. Россия – административно-территориальный монстр // <http://www.polit.ru/lectures/2004/11/04/rodoman.html>.

¹⁸ Див.: Нагорна Л.П. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 101–113.

¹⁹ Шульга Т.С. Територіальний чинник в історії України доби незалежності: теорія та практика // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). – К., 2012. – С. 248.

²⁰ Див.: Сенюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики). – Одеса, 2005. – С. 181.

²¹ Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т. 2. – М., 1992. – С. 109–111.

²² Дзеркало тижня. – 2006. – 4 листопада.

Верменич Ярослава (з. Київ)

Доктор исторических наук, профессор, заведующая отделом
Институт истории Украины НАН Украины

Статус Автономной Республики Крым в составе Украины: преимущества и недостатки

Статья посвящена анализу специфики политико-правового статуса Крымской автономии в составе Украины. Основное внимание автора сосредоточено на политических притязаниях государственных структур и отдельных политиков Российской Федерации, ориентированных на пересмотр соглашений 1954 г. Сделана попытка осветить недостатки административно-территориальной модели автономии.

Ключевые слова: автономия, административно-территориальная модель, политико-правовой статус.

Vermenych Yaroslava (Kyiv)

Doctor Historical Sciences, Professor
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine

Status of the Autonomous Republic of Crimea within Ukraine: advantages and disadvantages

This article analyzes the specific political and legal status of the Crimean autonomy within Ukraine. Particular attention is devoted to the political claims of government agencies and individual politicians of the Russian Federation aimed to discontinuance of agreement in 1954. Author attempts to highlight the shortcomings of the Crimean administrative-territorial autonomy models.

Keywords: autonomy, administrative-territorial model, political and legal status.

Любовець Олена (м. Київ)

Доктор історичних наук,

завідувачка відділу

Українського інституту національної пам'яті

УДК 327(477)

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ КРИМУ ТА м. СЕВАСТОПОЛЬ (1990-ті роки)

Розглянуто українсько-російські протиріччя 1990-х років у питаннях визначення державно-правового статусу Криму та м. Севастополь. Проаналізовано міждержавні договори та угоди, які характеризували позиції України та Росії.

Ключові слова: *Україна, Росія, Крим, міждержавні договори.*

У березні 2014 р. Російська Федерація здійснила анексію Криму, апелюючи тезою, що це «исконно русская земля». Таким чином були порушені чинні міжнародні домовленості та правові основи європейських кордонів післявоєнного періоду. Дії Росії викликали справедливе засудження з боку світового співтовариства. Водночас, у середовищі українського суспільства ця акція спричинила не тільки глибокий шок, а й нерозуміння, бо значна частина українців звикла традиційно вважати росіян дружнім, та навіть, братнім народом, з боку якого не припускалася можливість агресії. У контексті цього актуальним є потреба аналізу російсько-українських міждержавних відносин 1990-х років, з'ясування позиції Росії щодо проблеми кордонів з Україною та територіальних питань після розпаду СРСР.

Правове оформлення міждержавних відносин між Україною та Росією розпочалося в процесі розпаду СРСР. Після ухвалення союзними республіками влітку 1990 р. Декларацій про державний суверенітет склалися об'єктивні підвалини для укладання міждержавних договорів. Першим таким договором, який врегулював відносини України та Росії у всіх сферах діяльності став «Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою» від 19 листопада 1990 р. 6 стаття договору зазначала: «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах»¹.

Верховна Рада УРСР своєю постановою від 22 листопада 1990 р. ратифікувала договір без жодних зауважень². Водночас, під час ратифікації договору на засіданні Верховної Ради РРФСР 22 листопада 1990 р. було зроблено певні застереження. Так, тодішній міністр закордонних справ Російської Федерації А. Козирев зазначив, що цей договір розрахований лише на ту ситуацію, коли Україна й Росія існують в рамках СРСР. «Інша справа, – заявив він, – якщо виникне питання про те, що кордон буде не в рамках СРСР»³. Такі заяви свідчили про те, що для російської сторони питання кордонів залишається відкритим і, що в разі розпаду Радянського Союзу вона буде піднімати питання щодо можливого їх перегляду. Подальший перебіг подій засвідчив, що саме так і відбулося.

Вже 23 січня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про рішення Президії Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1954 року про виведення Кримської області зі складу РРФСР». Ця постанова ще не містила жодних оцінок щодо легітимності прийнятих рішень вищими державними органами СРСР і УРСР. Верховна Рада РФ тільки доручала комітетам міжнародних справ і зовнішніх економічних зв'язків разом з Міністерством закордонних справ розглянути питання про конституційність цих рішень. Російські депутати також зверталися до Верховної Ради України з пропозицією «розглянути питання про конституційність рішень про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, прийнятих 1954 року»⁴. Таким чином на державному рівні РФ поставила питання щодо необхідності двохстороннього розгляду проблеми статусу Криму.

Верховна Рада України відреагувала достатньо категорично, зазначивши у своїй заяві від 6 лютого 1992 р., що розцінює ці дії як такі, що можуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Україні і Росії. У документі наголошувалося, що Крим став частиною України в рамках тих політико-правових структур, процедур і реалій, які на той час існували в колишньому СРСР. Загалом постанова Верховної Ради Російської Федерації характеризувалася як така, що суперечила статті 6 договору між Українською РСР і РРФСР від 19 листопада 1990 року, статті 5 Комюніке про переговори між делегаціями РРФСР і України за участю делегації Верховної Ради СРСР від 29 серпня 1991 року, статті 5 угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 року, хельсінкському Заключному актові. Заява констатувала, що Крим є «невід'ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки»⁵.

Однак позиція Верховної Ради України не була сприйнята російською стороною. Вже 6 лютого 1992 р. Верховна Рада РФ вирішила продовжити роботу щодо вивчення правової обґрунтованості рішень 1954 р., для чого з числа депутатів було утворено відповідну комісію⁶.

Результатом роботи депутатської комісії стало ухвалення Верховною Радою Російської Федерації 21 травня 1992 р. постанови «Про правову

оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР стосовно статусу Криму, прийнятих 1954 року». Документ однозначно визнав, що постанова Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» від 5 лютого 1954 р. є «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття». Другий пункт ухваленого документу пропонував з огляду на «конституціювання подальшим законодавством РРФСР цього факту і укладання між Україною та Росією двостороннього договору від 19 лютого 1990 року, в якому сторони відмовляються від територіальних претензій, і закріплення цього принципу у договорах і угодах між державами СНД» врегулювати питання Криму шляхом міждержавних переговорів Росії та України за участю Криму на основі волевиявлення його населення⁷. Тобто, ця постанова чітко свідчила, що всі ухвалені попередні документи не є для Росії беззаперечно легітимними, що остаточно визначають державно-правовий статус Криму й що вона прагне подальшого розгляду цього питання.

На наступний день Верховна Рада РФ виступила із «Заявою Верховної Ради РРФСР Верховній Раді України», в якій надавалися відповідні роз'яснення. Це є доволі цікавий документ, який за риторикою й логікою викладу аргументів дуже нагадує ультиматум Раднаркому Центральній Раді від 4 грудня 1917 р., в якому в першому пункті визнавалося право націй на самовизначення, а в другому – не визнавалася Центральна Рада. Так само й у заяві Верховної Ради РФ, з одного боку зазначалося, що «виносячи це питання на засідання Верховної Ради Російської Федерації, ми ні в якому разі не переслідуюмо завдання висунення яких-небудь територіальних претензій до України, братському українському народу», а з іншого – констатувалося: «Зараз у Росії поширюється та скріплюється громадська думка про прийняття ефективних засобів щодо захисту державних інтересів Російської Федерації, висуваються вимоги про правову оцінку рішень, пов'язаних із передачею Росією Україні Криму»⁸. Загалом документ чомусь проблему статусу Криму розглядав у контексті проблем СНД і оцінював її як таку, що «розхитує устої Співтовариства».

У відповідь Верховна Рада України 3 червня 1992 р. ухвалила «Заяву стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим», в якій однозначно стверджувалося, що з юридичної точки зору постанова парламенту Росії не тягне за собою правових наслідків для України і не впливає на її територіальний «статус-кво». Сама постанова кваліфікувалася як недружній акт щодо України, а дії парламенту Росії оцінювалися як спроба політичного тиску і акт політичного шантажу стосовно України. З позиції міжнародного права у заяві констатувалося, що дії Верховної Ради Російської Федерації суперечили семи із десяти принципів хельсінкського Заключного акта, які отримали назву «десять заповідей миру» чи «хартія мирного життя Європи». Показово, що вже у цій заяві Верховна Рада України безпосередньо звертала увагу держав-учасниць НБСЄ ООН, а також міжнародного співтовариства,

на неприпустимість політики відмовчування у явних випадках оголошення територіальних претензій до України з боку Росії, вважаючи це по суті політикою сприяння перенесенню варіанту югославських подій на землю України⁹.

Зрозуміло, що обмін подібними документами не розв'язав спірного питання. Наступний 1993 р. позначився подальшим зростанням напруженості. Цього разу гостроти набуло питання щодо статусу міста Севастополя. У Верховній Раді РФ було утворено робочу комісію, завданням якої було вивчення історико-правових аспектів статусу міста Севастополя. Крім депутатів до комісії було залучено науковців і співробітників двадцяти наукових, державних і громадських установ, в тому числі й Інституту держави і права РАН. Створення подібної комісії мало на меті підвести «наукові підстави» щодо територіальних претензій Росії до України з приводу Криму.

Спираючись на висновки комісії 9 липня 1993 р. Верховна Рада РФ ухвалила Постанову «Про статус міста Севастополя». Постанова однозначно визначала «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Виходячи з цього державним органам РФ надавалися конкретні завдання. Зокрема, Рада Міністрів мала в короткий термін розробити державну програму забезпечення статусу міста Севастополя, Центральний банк Росії повинен був передбачити фінансування відповідних статей бюджету міста Севастополя через свої відділення, Комітет Верховної Ради РФ з конституційного законодавства – підготувати проект закону про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя. До того ж, «з метою недопущення політичної напруги», уряду України пропонувалося відкликати з міста підрозділи спецчастин¹⁰.

Ухваливши таку постанову Верховна Рада РФ фактично втручалася у внутрішні справи України. Тому відповідною була й реакція українського парламенту. 14 липня 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя”». Тут постанова Верховної ради РФ кваліфікувалася як агресивний політичний акт російських парламентарів проти України. Доводилося, що вона «суперечить нормам міжнародного права, зобов'язанням, які Росія взяла на себе як член ООН, НБСЄ та інших міжнародних організацій, двостороннім договорам між Російською Федерацією та Україною і спрямована на порушення територіальної цілісності і суверенітету України»¹¹.

Позицію України з цього питання підтримало міжнародне співтовариство. З відповідною заявою 20 липня 1993 р. виступив голова Ради Безпеки ООН. Крім того, він заявив, що «вітає також позицію, яку зайняло Міністерство закордонних справ РФ від імені Уряду Російської Федерації», яка полягала в тому, що, за словами постійного представника Російської Федерації при ООН, «прийнята 9 липня 1993 р. постанова Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” розходиться з лінією Президента та Уряду Російської Федерації»¹².

Справа полягала в тому, що саме тоді в Росії спостерігалось протистояння між Президентом Б. Єльциним і російським парламентом, що заважало виробленню спільних позицій. Можна стверджувати, що наявність цього протистояння стала на заваді активізації політичних дій РФ щодо реалізації постанов Верховної Ради РФ щодо статусу Криму й міста Севастополя.

На перебіг російсько-українського конфлікту впливали як зовнішньо-політичні, так і внутрішні чинники, головними серед яких, варто назвати проблему розподілу Чорноморського Флоту між Росією й Україною та зростання самостійницьких настроїв кримської політичної еліти.

У 1994–1995 рр. міждержавне протистояння продовжилось, ініціатором напруги знову виступила Росія, Державна Дума якої ухвалила кілька відповідних актів. Водночас, порівняно з подібними документами 1992–1993 років, тон цих документів став менш категоричним.

23 листопада 1994 р. Державна Дума Росії ухвалила заяву «У зв'язку з Постановою Верховної Ради України від 17 листопада 1994 р. “Про виконання Постанови ВР України “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим”». У заяві висловлювалося розуміння всієї складності проблем, які дісталися Росії й Україні в результаті дезінтеграції Радянського Союзу, визнавалася «реальність знаходження Криму у складі України», але водночас заявлялося про занепокоєність розвитком взаємостосунків між Верховною Радою України та Верховною Радою Криму. Документ містив заклик до народних депутатів і громадян України поставитися з терпимістю й повагою до надій та проблем Республіки Крим. Фактично цей документ також можна трактувати як втручання у внутрішні справи України, адже взаємини між Верховною Радою України та Верховною Радою Криму згідно з правовими нормами міжнародного права та Конституцією України є суто внутрішньою проблемою держави Україна.

Наступним документом російської сторони стала постанова Державної Думи «У зв'язку з рішенням Верховної Ради України по Криму» від 22 березня 1995 р. Постанова не відзначалася категоричністю тверджень й не містила вимог перегляду легітимності існуючого статусу Криму та міста Севастополя. У документі пропонувалося уряду РФ повторно представити в Державну Думу весь пакет підписаних протягом лютого–березня 1995 р. угод з Україною. Щодо Севастополя зазначалося, що в ході переговорів з Україною слід «виходити з визнання міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу за станом на грудень 1991 року головною базою Чорноморського флоту»¹³.

Обмін заявами тривав й впродовж 1996 р. У цей період напруження посилювалося на тлі нерозв'язання проблем перерозподілу Чорноморського Флоту та складнощами, які виникали в процесі підготовки Базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією.

Зокрема, новий виток напруги викликало ухвалення 16 жовтня 1996 р. Державною Думою Росії у першому читанні проекту закону «Про при-

пинення розподілу Чорноморського Флоту». У відповідь 18 жовтня 1996 р. Верховна Рада України прийняла досить різку заяву, де кваліфікувала російський проект закону як «спробу поширити юрисдикцію Російської Федерації на місто Севастополь». Дії російського парламенту оцінювалися негативно: «Державна Дума Російської Федерації не вперше відіграє дестабілізуючу роль у регіоні, порушує стабільність і безпеку, створює своїми рішеннями конфліктну ситуацію, яка може призвести до непередбачуваних наслідків».

Черговим документом з боку Росії стала заява Ради Федерації Федеральних Зборів Росії «Про статус міста Севастополя» від 5 грудня 1996 р. Заява починалася твердженням, що питання територіальної цілісності та безпеки є основоположним для будь-якої держави, й підкреслювалося, що в цьому відношенні не може бути виключенням й Росія. Далі зазначалося: «Між тим в останні роки саме з цього боку російська державність підлягає випробуванням на міцність. Яскраве підтвердження того – проблема статусу міста Севастополя, яка стала предметом розбіжностей між Російською Федерацією та Україною»¹⁴. Тобто статус міста Севастополя сприймався російськими депутатами як загроза територіальній цілісності Росії, а не України, що було свідченням їхнього переконання щодо його російської належності. Водночас, заява прямо не говорила про російську приналежність Севастополя, однак висловлювала занепокоєність тим, що «Українська Сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя»¹⁵.

Того ж дня Рада Федерації затвердила й постанову «Про комісію Ради Федерації з підготовки питання про правовий статус міста Севастополя», де підкреслила, що питання «має виключну політичну значущість для розвитку добросусідських відносин між Російською Федерацією та Україною, забезпечення стабільності і безпеки Європи»¹⁶.

Такі заходи російської сторони були негативно сприйняті Україною. черговій заяві від 6 грудня 1996 р. Верховна Рада України негативно розцінила їх, вказавши, що метою Російської Федерації є проголошення російського статусу українського міста Севастополя.

Завершенням відкритого російсько-українського протистояння щодо проблеми визначення статусу Криму й міста Севастополя стало підписання Базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією. Це відбулося 31 травня 1997 р. під час першого офіційного візиту російського президента Б. Єльцина до Києва. Договір юридично закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність існуючих кордонів. У контексті попередніх спроб поставити під сумнів приналежність Україні Криму та Севастополя це мало для України принципове значення. Водночас була прийнята українсько-російська декларація та спільна заява з питань Севастополя та Чорноморського флоту.

Верховна Рада України ратифікувала договір 14 січня 1998 р., Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації – 25 грудня 1998 р., а Рада

Федерації – 17 лютого 1999 р. 2 березня 1999 р. Президент РФ Б. Єльцин підписав цей ратифікований закон.

Однак російська сторона умовою набуття чинності договору висунула необхідність ратифікації Верховною Радою України угод по Чорноморському Флоту. 28 травня 1997 р. в Києві голови урядів України і Росії підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, про параметри розподілу ЧФ і взаєморозрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України. Український парламент ратифікував цю угоду 24 березня 1999 р. 1 квітня 1999 р. у Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами обох держав. А базові угоди щодо Чорноморського флоту набули чинності 6 липня 1999 р.

Після підписання цих договорів питання про статус Криму та міста Севастополя формально було знято на міждержавному рівні. Але впродовж наступних років воно періодично піднімалося різними російськими політиками, які відкрито заявляли або про потребу закріплення російського статусу міста Севастополя, або про повне повернення Криму Російській Федерації. До того ж, увесь час РФ прагнула підтримувати «російськомовний статус» Криму й Севастополя, відкриваючи на їхній території власні освітні заклади та надаючи права російського громадянства жителям міста тощо.

Отже, аналіз документів вищих державних органів влади Російської Федерації 1990-х років свідчить, що з перших днів після розпаду Радянського Союзу, вона не визнавала легітимності рішень Постанов СРСР, РРФСР і УРСР 1954 р. щодо передачі Кримської області до складу України. Ця обставина стала причиною перманентного протистояння та напруги у взаєминах обох держав у зазначений період.

На тлі всіх тогочасних заяв і постанов Верховної ради та Державної думи Російської Федерації логічно постає питання – як Україні вдалося зберегти територіальну цілісність й не допустити анексії Криму у 1990-х роках. Серед головних причин можна назвати наступні.

– Насамперед, протистояння різних гілок влади всередині Російської Федерації, що завадило виробити сконсолідовану єдину позицію щодо вирішення цієї проблеми (наведений вище приклад, коли рішення Верховної Ради РФ щодо статусу міста Севастополя не підтрималося Президентом і Урядом).

– На заваді відокремлення Криму від України стала й неспроможність тогочасної кримської політичної еліти сконсолідуватися й виступити єдиним фронтом у протистоянні Київському центру. Останньому вдалося на тому етапі різними засобами мінімізувати сепаратистські настрої на півострові.

– На думку авторки, на перебіг конфлікту між Україною та Росією певним чином впливав й факт наявності в Україні ядерної зброї. Найбільше загострення стосунків припадає саме на 1992–1993 роки, коли паралельно йшли переговори щодо відмови України від ядерного статусу.

– Послабленню міждержавного протистояння сприяв й початок Чеченської війни у 1995 р., коли Росія змушена була зосередити свою головну увагу саме на розв'язання цього військового конфлікту й здійснювати заходи щодо забезпечення власної територіальної цілісності.

– Не останню роль, мабуть, відіграв й суто суб'єктивний чинник – президентом Російської Федерації на той час був Б. Єльцин, який позиціонував себе як ліберального політика.

¹ Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 49. – Ст. 637.

² Там само. – Ст. 636.

³ *Копиленко О.* Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР / Матеріали наукової конференції. – К., 2004. – С. 15.

⁴ Там само. – С. 5.

⁵ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 19. – Ст. 264.

⁶ Постановление Верховного Совета России «О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума ВС СССР от 19 февраля 1954 г. и ВС РСФСР» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954-1.htm>

⁷ Постановление Верховного Совета России «О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году» и соответствующее Заявление // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954.htm>

⁸ Там же.

⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 33. – Ст. 481.

¹⁰ Постановление Верховного Совета Российской Федерации «О статусе города Севастополя» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/sewastop.htm>

¹¹ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 364.

¹² *Копиленко О.* Назв. праця. – С. 17.

¹³ Постановление Государственной Думы Федерального Собрания РФ в связи с решениями Верховного Совета Украины по Крыму. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1995ref.htm#2>

¹⁴ Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации «О статусе города Севастополя». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1996-405.htm#1>

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Копиленко О.* Назв. праця. – С. 19–20.

Любовец Елена (г. Киев)

Доктор исторических наук,
заведующая отделом
Украинского института национальной памяти

Украинско-российские противоречия в вопросе статуса Крыма и г. Севастополь (1990-е годы)

Рассмотрено украинско-российские противоречия 1990-х годов в вопросе определения государственно-правового статуса Крыма и города Севастополь. Проанализировано межгосударственные документы, которые определяли позиции Украины и России.

Ключевые слова: Украина, Россия, Крым, межгосударственные договоры.

Liubovets Olena (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences,
head of the department
of the Ukrainian Institute of National Memory

The Ukrainian-Russian conflict of the 1990s to determinate the status of Crimea and Sevastopol

The Ukrainian-Russian conflict of the 1990s was analyzed in the issues of determining the state-legal status of Crimea and Sevastopol. Interstate treaties and agreements that characterized the position of Ukraine and Russia were analyzed too.

Keywords: Ukraine, Russia, Crimea, interstate agreements.

Шульга Тарас (м. Київ)

Молодший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

УДК 94 (477+477.5) «2001/2010»

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА У ПОЛІЕТНІЧНОМУ РЕГІОНІ: КРИМ 2000-х років

Гуманітарна політика у Криму мала впродовж 2000-х років компромісний характер, що уповільнювало конвергенцію між півостровом та материковою Україною, передусім через небажання центру іти на конфлікт із місцевими елітами з фактично другорядного питання.

Ключові слова: *Крим, гуманітарна політика, конвергенція, центральний уряд, місцеві еліти.*

Аналіз особливостей формування та реалізації гуманітарної політики в Автономній Республіці Крим (далі – АРК) впродовж останнього десятиріччя є важливим і перспективним завданням для української (і навіть світової) науки, зокрема у контексті драматичних подій весни 2014 року в цьому регіоні України. Специфіка кримської ситуації у цей період, котра формувала особливі умови, зокрема, і гуманітарного розвитку АРК, полягала передусім у тому, що півострів значно відрізнявся за етнічним, мовним і релігійним складом свого населення від решти України, але при цьому він був частиною унітарної Української держави, і формальна політична автономія Криму не перешкоджала сильному, а часто і домінантному впливу загальнодержавних політичних гравців (насамперед центрального уряду) на становище в цьому регіоні. Однак, незважаючи на обмежені можливості для самих кримчан визначати напрями розвитку півострова, місцеві кримські еліти і ширші верстви суспільства не відмовлялися (і навряд чи могли відмовитися – через ті ж таки етномовні та конфесійні особливості) від спроб перехопити ініціативу та сформувані свій порядок денний для гуманітарної політики в АРК. Так само і центральна влада була неспроможна здійснювати свої гуманітарні проекти у Криму без співпраці з суспільством цього регіону, і особливо його елітами. Економічні особливості АРК (величезна роль рекреаційного сектору, висока частка інтенсивних галузей у сільському господарстві, важливе місце пов'язаних із морем галузей, відносна слабкість промислової бази, довготривалі наслідки скорочення військової присутності в регіоні) також впливали, хоча й опосередковано, на цілі та засоби розвитку гуманітарної сфери півострова. Ще одним чинником, котрий значною мірою виокремлював АРК серед українських регіонів, була відносно висока актив-

ність Російської Федерації (як урядових, так і неурядових структур) на півострові, і особливо в сфері культури та освіти.

Через перелічені вище особливості гуманітарна політика у Криму і щодо Криму неминуче ставала складнішою, різноманітнішою та конфліктнішою, ніж у середньостатистичному регіоні материкової України, оскільки гравців на цьому полі більше, а відмінності між ними значніші. Сама по собі така ситуація абсолютно не унікальна, оскільки навіть зараз, після більше, ніж двох століть поширення національних держав і багатьох триумфів національних рухів, у світі переважають поліетнічні політичні утворення, і етнічні групи, як правило, є регіонально концентрованими, з відповідними наслідками для політичного процесу в таких державах¹. Однак особливістю, котра вирізняла Крим на тлі подібних йому регіонів у світі, був якраз відносно низький рівень конфліктності і висока готовність регіональних етнічних груп та їхніх еліт до співпраці як між собою, так і з центральним урядом². Очевидно, що дослідження причин виникнення цих рис має не лише наукове, а й практично-політичне значення.

У порядку останнього вступного зауваження, слід сказати, що сама гуманітарна політика як така є значною мірою специфічно пострадянським (і навіть, значною мірою, специфічно українським) поняттям. За найширшими означеннями, вона включає не тільки освітню, наукову та культурну політику, а й політику у сферах охорони здоров'я, соціального захисту, захисту прав і свобод громадян, екології. Ми вважаємо такі означення захищеними³ і дотримуємося вужчої дефініції⁴, котра відносить до гуманітарної політики лише діяльність політичних акторів у сферах освіти, науки та культури, причому до останньої сфери відносимо також і релігійну проблематику⁵. У цьому ми йдемо за методологією ООН, котра віднесла до відповідальності ЮНЕСКО саме ці три сфери⁶, не об'єднуючи їх, однак, жодним спільним терміном. В англійській науковій та практичній літературі частковим відповідником для «гуманітарної політики» є «cultural policy»⁷, котра, однак, не повністю (і не завжди) включає освітню і наукову сфери. Російські дослідники та практики гуманітарної політики частіше називають її «культурная политика»⁸, хоча використовуються також і терміни «культурно-гуманитарная политика»⁹ та (рідше) «гуманитарная политика».

Дослідження взаємодії між центральними та регіональними учасниками політичного процесу у гуманітарній сфері потребує як з'ясування основних характерних рис суб'єктів цього процесу, так і розгляду їхньої практичної політичної діяльності на гуманітарному напрямі. Ми вважаємо за доцільне вирішувати ці два завдання окремо, не забуваючи, звичайно, про тісний зв'язок між ними.

Як ми вже вказували вище, нетиповий для решти української території етнічний, мовний та релігійний склад населення є найважливішою особливістю АРК як об'єкту гуманітарної політики. Дані останнього за часом Всеукраїнського перепису населення 2001 року значною мірою застаріли,

але поточна статистика не дає нам підстав вважати, що протягом 2000-х років склад населення Криму зазнав радикальних змін, а тому ми можемо використовувати ці дані для аналізу ситуації протягом усього десятиріччя, враховуючи також і ймовірну динаміку демографічної еволюції (передусім збільшення частки кримських татар).

За вказаним переписом, трьома найбільшими етнічними групами Криму були росіяни (58,3% від всього населення), українці (24,3%) та кримські татари (12,0%)¹⁰. Всі інші етноси, разом узяті, не склали і шести відсотків кримчан і не відігравали скільки-небудь помітної ролі в гуманітарній політиці на півострові, навіть незважаючи на те, що Крим є історичною Батьківщиною не тільки кримських татар, а й кримчаків та караїмів, але обидва ці етноси є надзвичайно малочисельними, проживають переважно за межами АРК і є значною мірою асимільованими¹¹. Слід також сказати, що, як показують, зокрема, багаторічні дослідження Київського міжнародного інституту соціології¹², реальна етнічна структура населення України в цілому і АРК зокрема є складнішою, ніж це може здатися за даними перепису, оскільки значна частина громадян є біетнорами, тобто належить до двох етносів водночас (переважно українського та російського), через що частка населення, котре відчуває себе хоч якоюсь мірою росіянами, у Криму ще вища, ніж переписні 58,3%, а частка українців (включно з біетнорами) не така низька, як показує перепис.

При цьому за ознакою рідної мови населення Криму можна поділити так само на три основні групи, російськомовну (76,6%), кримськотатарськомовну (11,4%) та україномовну (10,0%) (таким чином, 59,5% кримських українців є російськомовними)¹³. Ці цифри не слід сприймати як точне відображення реальної повсякденної мовної ситуації на півострові, оскільки фактичне домінування російської мови у суспільному житті та змішане проживання усіх етнічних груп, за частковим винятком кримських татар, роблять саме російську мовою повсякденного спілкування для значної частини кримчан з іншими рідними мовами, тому російськомовними за ознакою фактичної розмовної мови є навіть більше, ніж 76,6% кримчан.

Ми вважаємо, що за гуманітарними потребами близькою до росіян є також і російськомовна більшість кримських українців та інших народів півострова, за винятком кримських татар. Цей останній етнос займає особливе місце в гуманітарній політиці півострова з огляду на відносно стійкішу національну ідентичність, негативний історичний досвід проживання в державах, де домінували росіяни¹⁴, та конфесійні особливості. Разом узяті, ці чинники змушують навіть російськомовних кримських татар домагатися (принаймні на рівні політичної риторики) розширення культурно-освітніх можливостей для кримськотатарської мови, тоді як російськомовні кримські українці переважно не відчувають необхідності боротися за поліпшення становища української мови та україномовної культури у Криму. Російськомовна більшість кримчан (котра включає не тільки росіян, а й більшість

українців) протягом 2000-х років перебувала, з точки зору гуманітарної політики, у найкращому становищі з-поміж трьох найбільших мовних груп, маючи до своїх послуг (за станом на 2010 рік) 88,6% місць у загальноосвітніх навчальних закладах¹⁵, 94,5% місць у вищих навчальних закладах¹⁶ та абсолютну більшість друкованих засобів масової інформації (далі – ЗМІ), як регіональних, так і загальноукраїнських та закордонних (майже виключно російських). Україномовна громада Криму мала задовольнятися 8,1% місць у загальноосвітніх¹⁷ та 5,5% місць у вищих навчальних закладах¹⁸, а кримські татари – 3,2% місць в загальноосвітніх навчальних закладах¹⁹ за повної відсутності можливостей отримання вищої освіти кримськотатарською²⁰.

Слід, правда, відзначити, що всі етнічні групи Криму мають доступ до освіти як такої, а майже стовідсоткове охоплення населення шкільного віку середньою освітою можна вважати досягненням саме по собі, з огляду на низьке фінансування цієї сфери та чинник масової репатріації кримських татар, котра викликала значне перенапруження обмежених ресурсів кримської освітньої системи, особливо з огляду на схильність репатріантів до компактного розселення і характерну для них більш високу народжуваність.

Так само майже суцільно російськомовною була і кримська наука. Єдиною сферою культурного життя Криму, в якій українська мова займала відносно сильні позиції, було теле- та радіомовлення (у тому числі за рахунок центральних ЗМІ). Кримськотатарська мова була представлена як у друкованих, так і в електронних ЗМІ значно слабше, ніж сам цей етнос у Криму²¹, і навіть серед самих кримськотатарських ЗМІ найпопулярнішими були російськомовні або двомовні²². Іншими словами, навіть після п'яти років перебування при владі у Києві (а якийсь час і у самому Криму) політиків націонал-демократичної орієнтації, панівне становище російської мови та культури в АРК не підлягало жодним сумнівам.

У релігійній сфері Крим так само виділявся на загальноукраїнському тлі, передусім наявністю сильної мусульманської громади, котра складала більше 15% вірних усіх конфесій на півострові (мусульманами переважно були кримські татари)²³. В межах християнських громад слід відзначити відносно сильні позиції УПЦ МП та слабкість УГКЦ і УПЦ КП²⁴, що, втім, практично не вирізняло АРК на тлі областей Південної України (хоча й було нетиповим для України в цілому).

Водночас у материковій Україні протягом 2000-х років абсолютну більшість населення склали українці з українською мовою як рідною, а приблизно половину – українці з розмовною українською мовою, причому частка студентів та школярів, котрі навчалися українською мовою, значно перевищувала (принаймні за офіційною статистикою) не тільки частку україномовних громадян в усьому населенні, а й етнічних українців взагалі²⁵, що призводило до залучення значної частки не україномовного і не українського населення до навчання українською мовою. Лише у сфері ЗМІ загальноукраїнська ситуація наближалася до кримської, оскільки друковані ЗМІ були

переважно російськомовними, а електронні (за офіційною статистикою) – переважно україномовними²⁶. Легко помітити, що відмінності між Кримом та рештою України були сильніші в освіті, сфері прямого державного контролю, і слабші у ЗМІ, котрі перебували переважно у приватних руках, хоча і регулювалися державою, а також у релігійному житті, котре так само менше залежало від державної політики.

Чим ми можемо це пояснити? Чи можемо ми припустити, що існували якісь інституційні перешкоди для проведення у Криму такої самої гуманітарної політики, як і в решті України? Для відповіді на це запитання ми маємо розглянути місце АРК в політично-правовій структурі Української держави.

Формально Крим користувався досить широкою автономією у складі України, яка передбачала призначення всього кримського уряду Верховною Радою Криму за поданням його голови, котрий у свою чергу призначався місцевим законодавчим органом за наявності згоди Президента України²⁷. Це означає, що будь-яка консолідована позиція більшості кримських парламентаріїв мала би ставати позицією кримського уряду, даючи АРК юридичну можливість проводити власну політику, а не виконувати розпорядження з Києва.

Але справа у тому, що якраз такої консолідованої позиції кримські еліти, як правило, і не мали. Протягом 2000-х років, сильний центральний уряд завжди міг (за допомогою політичного тиску аж до шантажу і політично мотивованих кримінальних переслідувань) змусити кримських політиків підтримати того кандидата на посаду кримського прем'єра (і відповідно, той склад уряду), якого хотіли бачити у Києві. Так, 2005 року сильний пост-революційний уряд «помаранчевих» політичних сил провів на посаду голови Ради Міністрів Криму Анатолія Матвієнка – українського націонал-демократа без всякого досвіду участі у кримській політиці, тобто людину, яка за нормальних умов не могла мати жодної підтримки як серед кримських еліт, так і серед електорату²⁸. Так само 2010 року сильний центральний уряд Партії регіонів (далі – ПР) без особливих проблем домігся призначення головою кримського уряду Василя Джарти – впливового партійного лідера з Донецької області, але людину без будь-якої власної бази підтримки і команди у Криму²⁹. Адміністрація Джарти не тільки відтіснила значну частину кримської еліти від влади, а й перерозподілила на користь своїх членів та груп підтримки економічні ресурси півострова³⁰.

Крім фактичної слабкості автономного статусу Криму, він мав і інституційні недоліки, передовсім у сфері регіональних фінансів, котрі так само, як і в решті України, визначалися перш за все національним бюджетом і реальними діями контрольованих з Києва державного казначейства і митної та податкової служб, а не політикою місцевої влади. Таким чином, навіть гіпотетичний сильний і не підпорядкований Києву автономний уряд Криму був би змушений здійснювати свою політику в межах того фінансування, котре йому виділить центральний уряд.

З вищевикладеного очевидно, що реальний невисокий рівень автономії Криму в межах України цілком дозволяв центральній владі проводити щодо півострова таку гуманітарну політику, яку вона вважала за потрібне, але при цьому вона все ж мусила враховувати можливу реакцію регіональних політичних гравців. Взаємодія між цими суб'єктами гуманітарної політики є темою нашого наступного підрозділу.

На початку 2000-х років при владі в АРК перебували комуністи, очолювані Леонідом Грачем, котрі прямо контролювали місцевий парламент, а за погодженням з центральним урядом Леоніда Кучми – і виконавчу владу Криму. Лише 1,2% кримських школярів навчалися українською у 2000 році, що явно не відповідало не лише частці україномовних громадян в населенні півострова, а й частці батьків, які бажали, щоб їхні діти навчалися українською мовою³¹. Російська мова панувала і в ЗМІ. Чи не єдиною ознакою належності АРК до держави з українською офіційною мовою була необхідність відправляти україномовну документацію до структур центрального уряду, і навіть це викликало у деякого обурення³². Втім, загалом російськомовну більшість кримчан таке становище влаштовувало, і ця позиція знаходила своє відображення у політиці кримських органів влади, котрі не тільки не сприяли розвитку україномовної культури, а й часами перешкоджали створенню українських шкіл навіть там, де уже існувала ініціатива з боку батьків³³.

Центральний уряд часів Кучми фактично ніяк не втручався в це становище, навіть після усунення від влади на півострові комуністів на виборах 2002 року. Ситуація почала повільно змінюватися лише після приходу до влади у Києві політичних сил націонал-демократичної орієнтації на початку 2005 року. Новий кримський уряд очолив виходець з материкової України Анатолій Матвієнко, але і він не проводив активної українізаційної політики, обмежившись сприянням місцевим ініціативам зі створення українських шкіл. Уже 2006 року до влади на півострові повернулися проросійські сили, але їхні можливості з проведення незалежної гуманітарної політики були обмежені через сильний контроль уряду у Києві за освітньою сферою і (меншою мірою) мовною політикою ЗМІ (так, навіть за перебування при владі у 2006–2007 роках ПР зберігався курс на україномовну рекламу в ЗМІ). Повернення до влади націонал-демократів у 2007 році (і зокрема призначення міністром освіти і науки Івана Вакарчука) мали би активізувати українізаційну політику і в Криму, але цього не сталося: як і до цього, в АРК центральний уряд лише йшов за ініціативою з місць, не намагаючись запровадити українську мову рішенням згори, обгрунтовано побоюючись конфлікту з місцевими елітами і російськомовною більшістю населення у випадку активніших дій.

Наслідком такої відносної пасивності стало поступове зростання частки школярів, котрі навчалися українською мовою, з 1,2% 2000 року до 8,1% загальної маси учнів кримських шкіл за станом на 2010 рік, у результаті чого

їх частка майже досягла частки населення з українською рідною мовою у Криму³⁴, а також трохи менш істотне збільшення кількості україномовних місць у кримських вузах (з нуля до 5,5%)³⁵.

Становище кримськотатарської освіти за станом на 2010 рік уже було помітно гіршим, ніж україномовної, оскільки лише четверта частина кримськотатарських школярів мала змогу здобувати середню освіту рідною мовою, а вища освіта кримськотатарською мовою була відсутня як така, навіть незважаючи на існування вищого навчального закладу (Інженерно-педагогічного університету), де кримські татари становили переважну більшість як студентів, так і викладачів. Таке відставання кримськотатарської освіти зберігалось протягом 2000-х років, незважаючи на сприяння її розбудові з боку як Меджлісу кримськотатарського народу, так і іноземних благодійних організацій (зокрема, із Катару та Кувейту)³⁶. Це можна пояснити, по-перше, відсутністю достатньо дієвої допомоги в розвитку кримськотатарської освіти з боку українських і кримських органів влади (це питання не було пріоритетним ні для українських націонал-демократів, ні, тим більше, для проросійських політичних сил, як у Києві, так і особливо в АРК, а самі кримські татари, обтяжені спільним для всього населення оподаткуванням, мають замало матеріальних ресурсів для самостійної розбудови власної освітньої системи), по-друге, можливістю для кримськотатарської молоді отримувати вищу освіту у Туреччині мовою, котра близька до кримськотатарської, і по-третє, розумінням з боку самих кримських татар того факту, що в осяжному майбутньому російська мова збереже своє панівне становище на півострові, що змушує їх миритися з переважно російськомовною освітою.

Релігійне життя в АРК характеризувалося, як правило, безконфліктними взаєминами між більшістю вірних та духовенства провідних конфесій (тобто передусім УПЦ МП та мусульман) у поєднанні з використанням релігії як приводу для висловлення своєї етнополітичної позиції з боку радикальних груп (передусім російських козаків та набагато менш чисельних кримськотатарських вахабітів). Типовим таким квазі-релігійним актом було несанкціоноване встановлення православного хреста у громадському місці з наступним поваленням цього хреста групою кримських татар або представниками влади, що нерідко супроводжувалося бійкою³⁷. Найгострішим спалахом такого квазі-релігійного протистояння стали масові заворушення у Бахчисараї в серпні 2006 року, приводом до яких стали вимоги кримських татар відновити мусульманський цвинтар та мечеть на місці ринку (більшість торговців на якому склали російськомовні кримчани)³⁸. Характерно, що заворушення припинилися лише після втручання центральної влади, в той час як непослідовна (можливо, цілеспрямовано непослідовна) політика кримського уряду стала одним з чинників виникнення цієї кризи³⁹. Реальний рівень конфесіоналізації населення досить низький, навіть серед кримських татар третина громадян не належить до жодної конфесії, серед росіян і українців таких більшість⁴⁰, до того ж декларативна належність до певної

конфесії у більшості випадків не виражається в активній участі в житті якоїсь церковної парафії чи мечеті чи неухильному виконанні вимог обраної релігії⁴¹. Отже:

1. Гуманітарна ситуація в АРК протягом 2000-х років суттєво відрізнялася від загальноукраїнської, а тенденція до конвергенції була хоч і безсумнівною, але слабкою.

2. Це не може пояснюватися автономністю Криму як такою, оскільки ця автономність не заважала центральній українській владі втручатися у справи півострова, коли та була достатньо сильною сама по собі і відчувала таку потребу (встановлення контролю за політичною владою та економічними ресурсами).

3. Однак це, може пояснюватися небажанням уряду у Києві іти на конфлікт з кримським суспільством і елітами з тих питань, котрі сам центральний уряд не вважав справді суттєвими.

4. Гуманітарна політика безсумнівно належала до таких менш суттєвих питань для адміністрації Кучми і (пізніше) ПР, а також імовірно була менш суттєвою для як мінімум частини «помаранчевих» політиків.

5. Відносна безконфліктність кримської гуманітарної політики була, таким чином, більше наслідком складної взаємодії еліт, ніж цілеспрямованої політики примирення з будь-чийого боку.

6. Найменш вигаршною була гуманітарна ситуація кримськотатарської громади, як найслабшого учасника політичного процесу.

¹ *Cohen R.* Conclusion: Ethnicity, the State and Moral Order // *Ethnicity and the State.* – New Brunswick, 2009. – P. 247.

² *Sasse G.* The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict. – Cambridge, Mass., 2007. – P. 2–3.

³ Вони (див., наприклад: Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. Проект // Стратегічні пріоритети. – К., 2009 – № 3. – С. 11–30) фактично роблять неможливим розгляд гуманітарної політики як автономного явища, оскільки соціальний захист і охорона здоров'я тісніше пов'язані з економічною політикою, ніж з освітньою чи культурною, в той час як захист прав і свобод громадян є невід'ємною частиною ширшого процесу розвитку (чи занепаду) демократичних інституцій. При цьому освітня, наукова та культурна політика тісно пов'язані між собою і можуть успішно розглядатися як частини одного, відносно автономного цілого.

⁴ *Лукашевич М.П.* Гуманітарна політика в Україні. – К., 2010. – С. 24–25.

⁵ Ми усвідомлюємо, що релігійна політика має свої специфічні риси (більше того, у частині найрозвиненіших держав світу (зокрема, у США, Франції) держава з принципів міркувань (лаїцизм у Франції, доктрина сувереного відокремлення держави від церкви у США) взагалі намагається не брати участі в розвитку релігійної сфери, а тому і не розглядає її як об'єкт своєї гуманітарної політики), але в сучасній Україні релігія уже є політизованою, а держава як на центральному, так і на регіональному рівнях уже проводить ту чи іншу політику щодо релігійних громад. З трьох загальноновизнаних у світі

напрямів того, що в Україні називають «гуманітарною політикою», до релігійної проблематики найближче стоїть культурна політика, тим більше, що і в практиці українського релігійного життя конфесійна належність і активність часто виступають скоріше маркером лояльності до своєї культури, ніж самостійним явищем. Через це ми змушені йти за українською практикою, а не за світовою теорією, і включаємо релігійну сферу до напрямів культурної і, ширше, гуманітарної політики.

⁶ UNESCO Basic Texts. – Paris, 2004. – P. 8. (Article I, Clause 1, the UNESCO Constitution). Також: [Електронний ресурс] Доступно за адресою: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001337/133729e.pdf>

⁷ Mulcahy K. Cultural Policy // Handbook of Public Policy. – London., 2006. – P. 265–266.

⁸ МИД РФ Тезисы «Внешняя культурная политика России – год 2000» // Дипломатический вестник. – М., 2000. – № 4 // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: http://www.ln.mid.ru/dip_vest.nsf/0/34a292cf58dfdb34c32568dc002d5940?OpenDocument

⁹ МИД РФ. Основные направления политики Российской Федерации в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества. – М., 2008. – С. 1–2.

¹⁰ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України. – Львів, 2006. – С. 452.

¹¹ Там само. – С. 266.

¹² Ленчовський Р.И. Проблема латентной этнической идентификации личности и этноструктура населения Украины // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: http://www.kiis.com.ua/articles/etn_ukr.pdf; Хмелько В.С., Оксамитная С.Н. Русско-украинская биэтническая идентичность и лингво-этническая гетерогенность в Украине // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: http://www.isras.ru/publications_bank/1225745240.pdf

¹³ Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 / Результати / Основні підсумки / Мовний склад населення / Автономна Республіка Крим // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/crimea/>

¹⁴ Зокрема, ліквідація Кримського ханства 1783 р., масова еміграція з Криму через безземелля та дискримінаційну політику російської влади на початку ХІХ ст. та починаючи з 1860 р. і примусова депортація до Середньої Азії 1944 р.

¹⁵ Державний комітет статистики України. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року. – К., 2011. – С. 60.

¹⁶ Державний комітет статистики України. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року. – К., 2011. – С. 106.

¹⁷ Державний комітет статистики України. Загальноосвітні навчальні заклади України... – С. 60.

¹⁸ Державний комітет статистики України. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України... – С. 106.

¹⁹ Державний комітет статистики України. Загальноосвітні навчальні заклади України... – С. 60.

²⁰ Державний комітет статистики України. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України... – С. 106.

²¹ Державний комітет статистики України. Засоби масової інформації та книговидання в Україні у 2010 році. – К., 2011. – С. 33–34.

²² Зокрема, «Голос Крима» та «Авдет».

²³ Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим. – К., 2008. – С. 57.

²⁴ Там само. – С. 57–58.

²⁵ Державний комітет статистики України. Загальноосвітні навчальні заклади України... – С. 60; Державний комітет статистики України. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України... – С. 106.

²⁶ Статистика явно не враховує поширення кабельного та супутникового (переважно російськомовного) теле- і радіомовлення.

²⁷ Конституція України. – К., 2011. – С. 58–59 (Розділ X, ст. 136); Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=350-14>

²⁸ Астахова Н. Матвиенко став кримським «монархом». Парламент можна переіменувати в «свиту» // Крымская правда. – 2005. – 13 мая.

²⁹ Самар В. Без Джарти // Дзеркало тижня. – 2011. – 19 серпня.

³⁰ Самар В. Перемога над Кримом // Дзеркало тижня. – 2010. – 20 вересня.

³¹ Швець А. Крым в отсутствии диалога славян // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: <http://www.ok.archipelag.ru/part1/crimea.htm>

³² Uehling G. The first independent Ukrainian census in Crimea: Myths, miscoding, and missed opportunities // Ethnic and Racial Studies. – 2004. – Vol. 27. – № 1.

³³ Суржик Л. Міністр освіти і науки України Іван Вакарчук: «Сила традиції і метафізичний страх перед невідомим...» // Дзеркало тижня. – 2009. – 28 березня.

³⁴ Швець А. Крым в отсутствии диалога славян // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: <http://www.ok.archipelag.ru/part1/crimea.htm> та Державний комітет статистики України. Загальноосвітні навчальні заклади України... – С. 60.

³⁵ Державний комітет статистики України. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України... – С. 106.

³⁶ Укреплена материально-техническая база 16-ти крымскотатарских школ // [Електронний ресурс] Доступно за адресою: <http://qtmm.org/новости/908-укреплена-материально-техническая-база-16-ти-крымскотатарских-школ>

³⁷ Семена Н. «Крестоповал»: попытка № 2 // День. – 2011. – 5 липня.

³⁸ Ислам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття. – К., 2009. – С. 27–28.

³⁹ Там само. – С. 31.

⁴⁰ Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим. – С. 58.

⁴¹ Муратова Э. Исламское возрождение в постсоветском Крыму // Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов. – Симферополь, 2009. – С. 383–392.

Шульга Тарас (з. Киев)

Младший научный сотрудник

Института истории Украины НАН Украины

Гуманитарная политика в полиэтническом регионе: Крым 2000-х годов

Гуманитарная политика в Крыму имела в течение 2000-х годов компромиссный характер, что замедляло конвергенцию между полуостровом и материковой Украиной, прежде всего из-за нежелания центра идти на конфликт с местными элитами по фактически второстепенному вопросу.

Ключевые слова: Крым, гуманитарная политика, конвергенция, центральное правительство, местные элиты.

Shulga Taras (Kyiv)

Junior Research Fellow

of the Institute of Ukrainian History

the National Academy of Sciences of Ukraine

Cultural policy in a polyethnic region: Crimea in the 2000s.

Cultural policy in Crimea in the 2000s was a compromise one, slowing down the convergence between the peninsula and the mainland Ukraine, primarily because of the central government's reluctance to come into conflict with local elites over what was actually treated as a minor issue.

Keywords: *Crimea, cultural policy, convergence, central government, local elites.*

Короленко Богдан (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Українського інституту національної пам'яті

УДК 94[(470+571):(282.247.34)]:341.223.2 “16/20”

ІМПЕРСЬКИЙ/НЕОІМПЕРСЬКИЙ ДИСКУРС КРИМУ: ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Досліджуються витоки та основні ідеологеми імперської концепції Криму. Проаналізовано вплив концепту «історичної кривди», завданої кримськими татарами, на становлення російського антитатарського суспільно-політичного дискурсу. Висвітлено вплив історичної пам'яті про «російський Крим» на ідеологічно-пропагандистський супровід Другої анексії Криму Російською Федерацією 2014 р. та актуалізацію неоімперської парадигми Криму.

Ключові слова: *«історична кривда», Російська імперія, «грецький проект», Крим, Османська імперія, анексія, кримські татари, історична пам'ять, політика пам'яті, Друга анексія.*

Останні події, пов'язані з Другою анексією Криму Російською Федерацією, артикулювали не лише академічні, але й політичні, безпекові, гуманітарні, соціокультурні та інші аспекти актуальності кримського дискурсу на тлі глобальних викликів сьогодення.

Складна й непроста історія Кримського півострову, який впродовж тривалого часу був місцем зіткнення й діалогу різних народів, а звідси, й різних культур і навіть цивілізацій спричинила, як наслідок, формування специфічного кримського соціокультурного ареалу. Важко не погодитися з думкою автора книги «Історія Чорного моря» Чарльза Кінга, що «Кримський півострів – постійний головний біль українського уряду: російськомовне населення, присутність російського Чорноморського флоту, невлаштована й незадоволена татарська меншина заважають консолідації нової української держави»¹. Складності ситуації додають також відомі геополітичні чинники.

Підвищена увага до кримського питання російської наукової спільноти й політичного істеблішменту є традиційною. Проте, сучасна російська історіографія, серед здобутків якої вагомі наукові дослідження з реконструкції внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Кримського ханства на тлі російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї, на жаль, загалом не позбулася тенденційності в трактуванні дискусійних проблем історії Криму та «легітимності» його анексії Російською імперією². Разом з

тим, останні соціологічні заміри настроїв сучасного російського суспільства засвідчують надзвичайно високий відсоток росіян, що схвалюють анексію «споконвічно російського» Криму–2014, яка трактується як відновлення «історичної справедливості». В чому ж головна причина такого тренду? На нашу думку, справедливим є висловлювання російської дослідниці О. Гончарової, що пояснює цей феномен: «В русском национальном самосознании Крым издавна стал одним из самых популярных этнокультурных символов. Такие символы имеют мифо-легендарный характер и не требуют “обоснования подлинности их бытия”, но являются истинными и хорошо понятными “представителям тех этнических культур, в контексте которых они сложились и функционировали”»³.

Прикметною ознакою сучасного етапу розвитку історичної науки є залучення до методологічного інструментарію дослідників новаторських міждисциплінарних підходів, що дозволяють розширити горизонти реконструкції минулого та по-новому інтерпретувати різні сфери буття тогочасного суспільства. Зокрема, одним із перспективних напрямків є вивчення феномену історичної пам'яті та її соціальних функцій.

Зважаючи на це, спробуємо дослідити проблему формування у правлячого прошарку російського соціуму історичної пам'яті про досвід російсько-кримських стосунків та феномен «історичної кривди» як системоутворюючої складової пам'яті про кримських татар, а також простежити вплив «історичної кривди» як легітимізаційної константи на формування кримського вектору російської зовнішньої політики, результатом якої стала ліквідація Кримського ханства. Метою розвідки є й аналіз «нової» російської політики пам'яті щодо кримського ареалу наприкінці XVIII ст., її впливу на обґрунтування концепції «исконно русского» Криму та становлення неоімперського кримського дискурсу в сучасній Росії.

Варто почати з того, що один із перших текстів з ідеєю завоювання Криму Московією з'являється у другій половині XVII ст., за правління царя Олексія Михайловича. Його автор, «вчений слов'янин» Юрій Крижанич, який з кінця 1650-х рр. перебував у Московії, так обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму: «Тем более, *справедливую причину войны* [тут і далі курсив наш. – Б.К.] мы имеем относительно тех магометан, кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство [Московію. – Б.К.]. ...Относительно татар Господь дал нам успех, именно взятием Казани, Астрахани и Сибири; поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и чтобы мы могли прогнать из *Крыма общих всего света мучителей и разбойников*»⁴. В тексті Ю. Крижанича вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду», завдану кримцями Московській державі, як справедливу причину до війни, а також ідея месіанської функції Московії у звільненні цивілізації від татарської небезпеки. Забігаючи наперед зазначимо, що ця ідеологема стане лейтмотивом російської концепції «кримського» зовнішньополітичного вектора.

Одразу після сходження Єкатерини II на російський престол, в липні 1762 р. імператриці було подано доповідь про значення Кримського півострова для імперії. Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згадуваного Крижанича: «Они [татари. – Б. К.] весьма склонны к хищению и злодействам, искусны в скорых и внезапных воинских воспрятиях, а до последней с Турками войны *приключали России чувствительный вред и обиды* [курсив наш. – Б. К.] частыми набегами, пленением многих тысяч жителей, отгоном скота и грабежем имения из областей Российских... В сем состоит главнейший промысел и добыча сих диких и степных народов». Обґрунтувавши «справедливість» завоювання Криму, автор «Докладу» наголошує на стратегічному значенні півострова для Російської імперії: «Полуостров Крым местоположением своим столько важен, что действительно может почитаться ключом Российских и Турецких владений...»⁵.

Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. з'являється проект завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». У преамбулі документа подано апокаліптичний сюжет з татарами у головній ролі: «(1) Ужасная и притом печальная картина, а именно вся Россия раздробленная на части; и в собственной своей крови плавающая. В одной ея стране виден возженной Татарами пламень пожирающей города и селы, в другой их меч сверкающей над головами наших предков... (2) Что Татары из всех наших неприятелей для нас были наипаснейшие и вреднейшие, да и впредь еще быть могут, если совсем не будут отняты у них к тому способы»⁶. Таким чином, простежується певна тяглість політико-ідеологічної традиції «історичного кривдження» татарами Росії, започаткованої Ю. Крижаничем, яка набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями.

Симптоматичною в цьому зв'язку була й поява у 1776 р. історико-політичного твору «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся» авторства екатерининського статс-секретаря О. Безбородька. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом Х–XVIII ст. крізь призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії з виробленням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози⁷. Прикметно, що вступна частина документу, на що вказує і її автор, скопійована з тексту згаданого вище «Рассуждения одного Российского патриота...», що засвідчує вже певну традицію в середовищі російського уряду щодо політики в кримському питанні.

Російська активність 1770–1780-х рр. на чорноморському напрямку дала європейцям підстави вважати, що загарбання Криму є частиною експансіоністського плану Петербурга щодо завоювання Туреччини та відновлення на її уламках Грецької держави на чолі з представником російського імператор-

ського дому. З подачі англійського посла в Петербурзі Дж. Гарріса цей план отримав назву «грецького проекту»⁸. Зокрема, в депеші від 24 травня (4 червня) 1779 р. на ім'я британського секретаря при іноземних справах лорда Веймоута Гарріс повідомляв: «...Мысли его [Потьомкіна. – Б. К.] постоянно заняты планом основания новой империи на Востоке. Императрица до такой степени разделяет эти намерения, что, гоняясь за своей мечтой, она уже назвала новорожденного великого князя Константином, определила к нему в няньки Гречанку, по имени Елена, и в близком кругу говорит о возведении его на престол Восточной империи. Между тем она строит в Царском Селе город, который будет называться Константинополем»⁹.

Очевидно, що в період найбільшої активності російської дипломатії в східному питанні, «грецький проект» був реальним зовнішньополітичним планом. Більше того, в умовах загострення російсько-турецького протистояння ідея відновлення Грецької держави набула статусу пріоритетної доктрини. За словами О. Безбородька, «с первого момента понял я, что намерение Государыни о Греческой монархии серьезно...»¹⁰. Прагнення російської монархії реконструювати Візантійську імперію на уламках Османської було викладено навіть в її «Завещании», датованому 1792 р.: «Мое намерение есть возвести Константина на престол греческой восточной Империи»¹¹. Константинополь – столиця колишньої Візантійської імперії, а тепер Стамбул, мав бути повернений християнському володарю. Вочевидь безпідставно було навіть заготовлено медалі на завоювання Туреччини¹².

Ідеологія «грецького проекту», який став своєрідним трендом у вищих урядових колах й інтелектуальному середовищі та лейтмотивом дипломатичної активності Петербурга, а також масштабність задумів щодо реанімації Візантійської імперії під протекторатом Росії заклали парадигму нової політики пам'яті щодо кримського ареалу, що буде досить помітним під час подорожі Єкатерини II до Криму 1787 р.

8 (19) квітня 1783 р. Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». У преамбулі цього документа зазначалося, що незалежність, «дарована» ханству Російською імперією в результаті війни 1768–1774 рр. з Османською імперією, не дала бажаного результату, оскільки «татара, преклоняясь на чужие внушения, тотчас стали действовать вопреки собственному благу, от нас им дарованному». Тому, аби «исторгнуть все поводы к распрям, за Татар произойти могущие», а також «не меньше же и в замену и удовлетворение убытков наших решились мы взять под державу нашу полуостров Крымский, остров Таман и всю Кубанскую сторону». Стосовно мешканців вже неіснуючого Кримського ханства, в маніфесті декларувалася обіцянка «содержать их наравне с природными нашими подданными, охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно...»¹³.

Власне, з цього часу можемо говорити про конструювання нової історичної пам'яті та формування російською владою власної концепції політики пам'яті для кримського ареалу. В цьому контексті промовистою є навіть сама назва маніфесту «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Жодної згадки про Кримське ханство, а лише перелік географічних територій: вербальна символіка, як і будь-яка інша, що асоціювалася з татарським періодом історії Криму, ліквідовувалася. Проте це була лише зовнішня, очевидна сторона кардинальних суспільно-політичних змін, результатом яких мав стати новий геополітичний вимір Криму. З іншого боку, традиційний, зрозумілий і віками усталений плин історії для кримських татар кардинально змінювався: вони оголошувалися новими підданими російської імператриці й мали заприсягтися у вірності. Особи, які відмовлялися присягти, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і виїхати «вне границ» імперії¹⁴.

Навернення нових підданих під імператорську руку можемо розглядати як один із заходів у системі символічних практик імперії в щойно приєднаному краї. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на крутосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора), що знаходилася в трьох кілометрах від Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране не випадково. Воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі кривди – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців¹⁵. Вранці 10 (21) липня 1783 р. до табору на Ак-Каї почали прибувати татарська знать та духовенство, де Г. Потьомкін приймав від нових підданих присягу на вірність імператорському дому¹⁶, хоча присяжна кампанія продовжувалася протягом усієї осені.

Таким чином, приведення до присяги на вірність імператорському дому переважної більшості кримського населення було спробою інтеграції татарського суспільства до етносоціальної структури імперії, оскільки формальна і де-факто легітимація належності Криму російському престолу залишалася одним з пріоритетних заходів Петербургу. Більше того, вона була наріжним каменем у новій конструкції імперської політики пам'яті для Криму.

У контексті формування нової політики пам'яті варто розглядати й масштабні перейменування кримських топонімів російською владою після анексії півострова: ліквідацію старих татарських назв та закріплення нових назв, переважно грецького походження. Як вказують сучасні дослідники, топонімічну політику держави поряд із зведенням пам'ятників, святкуванням історичних дат тощо можна включити до переліку дієвих методів «націоналізації мас», в результаті чого стирається одна пам'ять та закріплюється інша¹⁷. Власне як знищення старої, «незручної» історичної пам'яті та формування нових імперських образів минулого кримського регіону (з надто очевидним впливом згадуваного нами «грецького проекту») сприймали практику топонімічних перейменувань навіть її сучасники: «Но чтоб более поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины, чтоб отрясть и

истребить воспоминание о варварах... в покоренном полуострове возобновлены древние именованья: Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникале Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ...Словом, новый свет просиял в древнем Понтийском царстве... и беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула»¹⁸.

Зміна/заміна кримських топонімів та стирання татарської топоніміки знайшли відображення в указі Єкатерини II від 2 (13) лютого 1784 р., яким проголошувалося утворення Таврійської області. Нова імперська адміністративно-територіальна одиниця охоплювала територію колишнього Кримського ханства. Невдовзі Крим отримав і зовнішні ознаки володіння Російської імперії. 8 (19) березня 1784 р. було затверджено імперську символіку нового територіально-адміністративного утворення, що мала засвідчити пряму споконвічну спадковість належності півострова російському скіпетру. На гербі Таврійської області розміщувався на золотому полі імперський двоголовий орел, в центрі якого на блакитному полі було зображено золотий восьмипроменевиий хрест, символ того, «что крещение во всей России чрез Херсонес произошло» та історичного правонаступництва Російської імперії від її попередниці, імперії Візантійської¹⁹.

Паралельно зі «стиранням» символічних аспектів історичної пам'яті кримських татар та заміною їх імперськими, реалізовувалася політика зміни етнодемографічних акцентів в населенні Криму шляхом форсованого заселення та колонізації півострова немусульманським елементом, основу якого склали українці та росіяни.

Без перебільшення знаковою подією в процесі інкорпорації Криму до Російської імперії за своїм політичним та ідеологічно-пропагандистським змістом, зокрема й в контексті конструювання нової концепції історичної пам'яті, стала здійснена в 1787 р. подорож імператриці Єкатерини II до південного краю імперії.

Про урочистість та особливу ментально-ідеологічну атмосферу монаршого «шествія» свідчили не лише численні бали, зустрічі імператриці з вірнопідданим людом, а й помітна активізація інтелектуального та політичного життя. Особливо яскраво це проявилось під час тривалого перебування Єкатерини II в Києві: фактично, київські аудієнції імператриці перетворилися у неформальний міжнародний конгрес, на якому піднімалися актуальні проблеми європейської політики, зокрема, східне та польське питання. Цікавою є згадка учасника цього форуму, поляка Хршонцевського, яка засвідчує спрямування й очевидні результати «нової» політики пам'яті щодо Криму: «...Епископ Нарушевич...за сочинение поднесенное Екатерине под заглавием: *Описание Тавриды* [курсив наш. – Б.К.], получил дорогой перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии...»²⁰.

Проте апогеєм монаршого «шествія» безумовно було відвідання російською монархиною нещодавно завойованого, загадкового і майже невідомого Криму. 18 (29) травня 1787 р. імператорський кортеж перетнув кордони Таврійської області, наступного дня зупинившись у Перекопі. На воротах його, за наказом Г. Потьомкіна, було зроблено символічний напис: «Предпослала страх и привнесла мир»²¹, присвячений завойовниці Криму.

В'їзд Єкатерини II до Бахчисараю, за своїм ідеологічним і символічним значенням був, безсумнівно, головною подією у кримському вояжі монархині. Закономірно, що резиденцією імператриці став ханський палац²². У Феодосії Єкатерина II та австрійський імператор Йосиф II відвідали монетний двір, заснований ще за часів ханства. Спеціально для двох монархів тут були відчеканені пам'ятні монети²³: російський уряд цілеспрямовано конструював імперську ідентичність та історичну пам'ять Криму. На визнання особливих заслуг Г. Потьомкіна Сенату було наказано «заготовить похвальную грамоту с означением подвигов Генерал-Фельдмаршала князя Потемкина в присоединении *Тавриды* [тут і далі курсив наш. – Б.К.] к Империи Российской, в успешном заведении хозяйственной части и населения Губернии Екатеринославской, в строении городов и в умножении морских сил на Черном море, с прибавлением ему именованія *ТАВРИЧЕСКАГО*»²⁴.

Таким чином, вплив феномену «історичної кривди» в концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII–XVIII ст. щодо кримського питання був домінуючим. Логічним і закономірним видається той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я. Натомість провідним концептом у конструюванні імперської політики пам'яті стала ідеологія так званого «грецького проекту», вплив якого простежується в усіх символічних практиках, здійснюваних Петербургом щодо кримського ареалу в контексті інкорпорації приєднаних до імперії нових територій.

Основні ідеологеми імперської моделі пам'яті про Крим в трансформованому вигляді знайшли відображення в суспільно-політичному дискурсі. Для прикладу наведемо цитату з книги російського автора, який у 1895 р. (із часу анексії Кримського ханства минуло вже понад 100 р.!), без будь-яких докорів сумління, писав: «До 1783 года Южный берег, был населен исключительно татарами, которые ничем не занимались, а в свободное время и в моменты пробуждения энергии резали, вместе с турками, своими сюзеренами, христиан [тут і далі курсив наш. – Б.К.]. ...Турок мы выгнали, татары стали выселяться сами, к сожалению, слишком медленно. ...Недалеко то время, когда Южный берег, совершенно очищенный от татар, превратится в сплошной благоустроенный парк и бесценный виноградник»²⁵.

У ході комеморативних заходів, пов'язаних з відзначенням річниць «приєднання» Криму до Росії та подорожі Єкатери́ни II до Південного краю імперії, насамперед ювілейних, упродовж 1890–1900 рр. в Сімферополі та Одесі було встановлено відповідні пам'ятні скульптурні композиції, які з встановленням радянської влади були демонтовані.

Очевидно, апріорі упереджене і ксенофобне сприйняття кримських татар як провідний концепт історичної пам'яті про цей народ, культивоване у різних формах (як у суспільному дискурсі на прикладі наведеної вище цитати, так і в неопублічному поширенні стереотипних уявлень про татар – «кривдників християнської цивілізації»), відіграло не останню роль у мотивації прийняття сумновідомої таємної постанови Державного Комітету Оборони СРСР № 5859 сс «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р.

У преамбулі документу вказувалося, що «у період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на сторону противника, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських військових частин, що боролися проти Червоної армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь в німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначалися своїми звірячими розправами над радянськими партизанами, а також допомагали німецьким окупантам в справі організації насильницького вивезення радянських громадян до німецького рабства й масового винищення радянських людей». Окрім цього, кримські татари звинувачувалися також в «переслідуванні та утисках нетатарського населення Криму» та «роботі з підготовки насильницького відторгнення Криму за допомогою німецьких збройних сил». «Враховуючи вищевикладене», вказувалося в резолютивній частині постанови, «Державний Комітет Оборони постановляє:

1. Всіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне місце проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 р.»²⁶.

Цитований текст наштовхує до проведення аналогій з аналізованими вище пам'ятками російської суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст.: «звірячі розправи над радянськими партизанами» перекликаються з «ріками крові християнського населення» та «чувствительным вредом и обидами» від «общих всего света мучителей и разбойников», а допомогу татар в «насильницькому вивезенні радянських громадян до німецького рабства» можна розцінювати як своєрідні татарські рації на материк за яси́ром для невольничих ринків Османської імперії та Європи. Новими елементами у, як бачимо, вже «традиційному/стандартному» обвинувачувальному вирокі кримським татарам була «зрада Батьківщині» (тобто СРСР) та участь в підготовці до «насильницького відторгнення Криму» (що могло бути інтерпретовано як націоналізм/сепаратизм).

Після розпаду СРСР в Україні представниками проросійських громадських та політичних організацій розпочалася робота комеморативного характеру з «повернення пам'яті» про російську імператрицю як «збирача» південних земель імперії та засновницю таких міст як Одеса, Севастополь та Сімферополь. Внаслідок цього, у 2007 р. було відкрито пам'ятник засновникам міста з центральною фігурою російської імператриці в Одесі, а 2008 р. – у Севастополі²⁷. В церемонії відкриття пам'ятників взяли участь представники місцевих органів самоврядування, проросійських громадських об'єднань і політичних партій тощо. В 2007 р. у Сімферополі відбулося відкриття пам'ятного знаку на місці демонтованого радянською владою пам'ятника Єкатерині II, а також оголошено збір коштів на його відновлення, зокрема місцева влада заявила про намір звернутися з відповідним проханням до російського консула в Криму²⁸. Проте, комеморативні практики, пов'язані з ідеологемою «Крим – ісконно російській край», не обмежуються лише площиною скульптурної меморалізації. Основні їх репрезентації відбиваються в щорічних квітневих святкуваннях проросійських сил чергової річниці «приєднання» Криму до Росії, які вже стали традиційними.

Причини популярності і навіть домінування в суспільно-політичному дискурсі Криму імперської міфологічної семантики його «російської ісконності» полягають не лише в демографічному переважанні етнічної російської спільноти на півострові. Результати дослідження Центру Разумкова засвідчили, що більшість українців Криму ідентифікують себе як представників єдиної з росіянами соціокультурної спільноти (так вважає майже 74% кримчан – етнічних українців), яка ґрунтується на домінуванні російськомовної культури. При цьому найчисельнішою групою є представники російського та українського етносів, які за своїми соціально-культурними орієнтаціями тяжіють до російської мовної та культурної ідентичності, так званого «російського миру», основними світоглядно-ідеологічними характеристиками якого є орієнтація на російську мову та культуру, підтримка православ'я як духовної і об'єднавчої основи «російського світу» та єдність східнослов'янського світу під егідою Росії. Цій групі дослідники Центру Разумкова дали умовну назву «слов'янська спільнота» (майже 59% опитаних)²⁹. Цікаво, що лише 9,7% респондентів – етнічних українців Криму – ідентифікували себе як носіїв української культурної традиції. Останні дані змушують визнати проблему відсутності (або ж неефективності) стратегії державної політики щодо входження Криму до соціокультурного простору унітарної української держави. Саме завдяки цьому, на нашу думку, стало можливим проведення так званого «всєкримського референдуму» 16 березня 2014 р. як «юридичної підстави» для подальшої Другої анексії Криму Російською Федерацією.

Відомий «кримський» виступ В. Путіна у Георгієвській залі Кремля 18 березня 2014 р. супроводжувався бурхливими оваціями присутніх. І справа не лише у дотриманні учасниками цього тріумфального дійства бюро-

кратичної субординації, демонстрації «вірнопідданства» чи як свідчення становлення «культу Путіна» у сусідній державі. Проблема полягає глибше: російський президент вміло оперував зрозумілими для російського менталітету етнокультурними символами та міфами. В цьому зв'язку також потрібно визнати ефективність перманентних і систематичних зусиль російського істеблішменту упродовж 1990–2000-х рр., спрямованих на конструювання і ретрансляцію неоімперського кримського дискурсу не лише у політичному, але й суспільному, культурному, гуманітарному та медійному просторі всього «русского міра». І в цьому контексті кримські події 2014 р. є виключно симптоматичними.

Сьогодні ми є свідками реалізації масштабної інформаційно-пропагандистської кампанії Російської Федерації, спрямованої на реанімацію та подальше зміцнення імперської парадигми російської ідентичності Криму. Показовим і символічним у цьому відношенні є проведення у травні цього року в анексованому Криму міжнародної асамблеї «Русский Крым: историко-цивилизационные корни», яка зібрала у Лівадійському палаці нащадків відомих російських родів, представників російського дворянського зібрання, вчених і громадських діячів Російської Федерації. В ході роботи заходу директор «Института стран СНГ» К. Затулін ініціював звернення до окупаційної адміністрації «Республіки Крим» з проханням повернення історичних (читай імперських) назв вулицям Сімферополя та інших населених пунктів півострова: «Учитывая воссоединение Крыма с Россией [курсив наш. – Б.К.], необходимо вернуть многим улицам их исторические названия. Например, надо поддержать возвращение улице Карла Маркса исторического названия Екатерининская, улице Шмидта – названия Потемкинская, а улице Воровского – названия Воронцовская». Також Затулін актуалізував питання відновлення в центрі Сімферополя пам'ятника імператриці Єкатерині II³⁰.

Варто розуміти, що подібні, на перший погляд «громадські», ініціативи насправді є цілеспрямованими заходами в контексті державної політики пам'яті Російської Федерації, метою якої є корекція інформаційного простору та ментальної мапи Криму після його окупації. Свідченням цього є наміри Міністерства освіти і науки РФ щодо проведення навчальних занять у всіх російських школах на тему «Крым и Севастополь: их историческое значение для России»³¹. А на квітневій плановій зустрічі з представниками «Общественного народного фронта», заслухавши «предположение экспертов о намеренном искажении многих фактов о Крымском полуострове в украинских учебниках», В. Путін дав доручення російському уряду спільно з Російським історичним товариством до 15 серпня 2014 р. розробити принципово нову концепцію шкільного підручника з російської історії з окремим розділом про роль Криму та Севастополя в історії Російської імперії, СРСР та сучасної Росії³².

¹ Цит. за: *Кінг Ч.* Археологія місця // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/280-charlz-kinh-arkheolohiia-mistsia>.

² *Похлебкин В.В.* К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма // Московский журнал международного права. – 1996. – № 2. – С. 173.

³ Цит. за: *Гончарова О.М.* Крым как Византия (вторая половина XVIII века) // Крымский текст в русской культуре / Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 4–6 сентября 2006 г. – СПб., 2008. – С. 7.

⁴ *Бережков М.Н.* План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – С. 74–75.

⁵ *Сергеев А.* Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–191.

⁶ Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – Арк. 1–1 зв.

⁷ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. I: 1747–1787 гг. // Сборник императорского русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. 339–370.

⁸ *Елисеєва О.* «Разве мы кому спать помешали?» «Греческий проект» Потемкина и Екатерины II // Родина. – 1999. – № 5. – С. 46.

⁹ Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II-й. 1779-й г. // Русский архив. – 1874. – № 7. – Ст. 154.

¹⁰ Цит. за: *Григорович Н.И.* Канцлер князь Безбородко: Опыт разработки материалов для его биографии. Глава V–VI // Русский архив. – 1874. – № 11. – Ст. 930.

¹¹ Записки императрицы Екатерины Второй / Пер. с подлинника, изданного императорской Академией наук. – СПб., 1907. – С. 720.

¹² *Брикнер А.Г.* Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал министерства народного просвещения. – 1873. – № 7. – Июль. – С. 133.

¹³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗР). – СПб., 1830. – Т. XXI: С 1781 по 1783. – С. 897–898.

¹⁴ Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1880. – Т. XXVII. – С. 244–246.

¹⁵ Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А.Е. Тархов. – Симферополь, 2003. – С. 302.

¹⁶ НБУВ. IP. – Ф. V. – Спр. 1695-1714. – Арк. 20 зв.

¹⁷ *Сень Д.* Воображение региона как колонизация: Кубань–Черноморья–Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) // Историко-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – Ч. 10. – К., 2007. – С. 320.

¹⁸ Цит. за: *Сень Д.* Назв. праця. – С. 320.

¹⁹ ПСЗР. – СПб., 1830. – Т. XXII: С 1784 по 1788. – С. 17–18, 20, 69.

²⁰ Записки Хршонцевского (1770–1820) / Пер. с пол. рукописи; с предисл. и прим. И.И. Ролле // Русский архив. – 1874. – Т. IV. – Ст. 943.

²¹ Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г.Н. Геннади. – М., 1862. – С. 31.

²² Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II, 1785–1789 / Пер. с фр. Г.Н. Геннади. – СПб., 1865. – С. 211.

²³ Журнал высочайшего путешествия Ея Величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы всероссийской в Полуденные страны России в 1787 году. – М., 1787. – С. 81–83.

²⁴ Там же. – С. 92–93.

²⁵ Дедлов В. Вокруг России. Польша. – Бессарабия. – Крым. – Урал. – Финляндия. – Нижний. Портреты и пейзажи. – СПб., 1895. – С. 263.

²⁶ Постановление ГОКО [Государственного комитета обороны СССР] № 5859 сс от 1 мая 1944 года «О крымских татарах» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1.

²⁷ В Одессе торжественно открыт памятник Екатерине II // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/213901-v-odesse-torzhestvenno-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii>; В центре Севастополя открыт памятник Екатерине II // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/493537-v-centre-sevastopolya-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii>.

²⁸ В Симферополе ищут деньги на памятник Екатерине II // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/1209487-v-simferopole-ishchut-dengi-na-pamyatnik-ekaterine-ii>.

²⁹ Крымський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 5 (109). – С. 4.

³⁰ Руководство РК призвали вернуть исторические названия улицам крымских городов // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.c-inform.info/news/id/5276>.

³¹ Российским школьникам расскажут об отношениях с Украиной и про Крым // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gia.ru/society/20140506/1006705801.html>.

³² Путин распорядился дополнить учебники по истории главой о Крыме // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rupolitika.ru/history/putin-rasporiyadilsya-dopolnit-uchebniki-po-istorii-glavoy-o-kryime/>.

Короленко Богдан (г. Киев)

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
Украинского института национальной памяти

Имперский/неоимперский дискурс Крыма: история и память в контексте глобальных вызовов

Исследуются истоки и основные идеологемы имперской концепции Крыма. Проанализировано влияние концепта «исторической обиды», причиненной крымскими татарами, на становление российского антитатарского общественно-политического дискурса. Рассмотрено влияние исторической памяти о «российском Крыме» на идеологическо-пропагандистское сопровождение Второй аннексии Крыма 2014 г. и актуализацию неоимперской парадигмы Крыма.

Ключевые слова: «историческая обида», Российская империя, «греческий проект», Крым, Османская империя, аннексия, крымские татары, историческая память, политика памяти, Вторая аннексия.

Korolenko Bogdan (Kyiv)

PhD, senior research fellow,

Dpt. of Ukrainian institute of national memory

The imperial/neoimperial discourse of Crimea: history and memory in a context of global challenges

Origins and main ideologemes of Crimea empire conception are under examination. «Historical offence» blown to the Crimean Tatars, its impact on shaping of Russian antitatarian social and political discourse are analyzed. Article highlights influence of historical memory of «Russian Crimea» on ideological and propaganda backing of Second annexation of Crimea by Russian Federation in 2014 and actualization of neoimperial discourse of Crimea as a consequence.

Keywords: *«historical offence», Russian empire, «the Greece project», Crimea, Ottoman empire, annexation, Crimean Tatars, historical memory, politics of memory, Second annexation.*

Звіряка Анна (м. Київ)

Виконуюча обов'язки директора

Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень

Міністерства культури України

УДК 323.112(477.75):304.4(477.75)

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В АР КРИМ

Стаття присвячена нерухомим об'єктам культурної спадщини, розташованим на території АР Крим, їх дослідженню, збереженню та забезпеченню державної політики України в сфері охорони культурної спадщини в АР Крим.

Ключові слова: *культурна спадщина, охорона, дослідження, пам'ятка, АР Крим.*

Серед важливих напрямів культурного будівництва в Україні є збереження та популяризація національних культурних надбань. Об'єкти культурної спадщини, що стали свідками багатовікової історії українського народу, відіграють важливу соціальну роль, вони є основою історичного й наукового пізнання минувшини. Але, щоб скористатись цим потенціалом, необхідно забезпечити належне збереження й утримання пам'яток. Тож охорона об'єктів культурної спадщини має стати пріоритетним напрямом культурного будівництва в державі.

Україна на довгому шляху свого історичного розвитку постійно перебувала в епіцентрі подій, що визначали історико-політичну карту Європи. Ще з часів великого переселення народів, знаходячись у географічному центрі Європи, вона опинилась на шляхах міграцій великих етнічних масивів, а згодом впевнено посіла провідне місце у торгово-економічних та культурно-політичних зв'язках між Заходом і Сходом. Усе це визначило специфіку України як держави поліетнічної, що асимілювала впливи різних культур і має багату і надзвичайно різноманітну нерухому культурну спадщину.

Основним законом сфери охорони культурної спадщини є закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 08.06.2008 р., яким визначено, що державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України та спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини¹.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

– центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

– органи охорони культурної спадщини Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, районних державних адміністрацій, місцевого самоврядування.

Міністерство культури України (далі – Мінкультури) здійснює повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. З метою здійснення покладених на Мінкультури завдань у його складі створений Департамент культурної спадщини та культурних цінностей, який здійснює: реалізацію державної політики у сфері охорони культурної спадщини; контроль і нагляд за дотриманням вимог законодавства з питань охорони культурної спадщини; забезпечення розвитку міжнародного співробітництва у зазначеній сфері.

В Автономній Республіці Крим в структурі органів виконавчої влади діє окремий орган, підпорядкований Раді Міністрів АРК – Республіканський комітет з охорони культурної спадщини.

З метою реалізації державної політики і забезпечення управління у сфері охорони культурної спадщини протягом останніх років відповідно до закону України «Про охорону культурної спадщини» прийнято ряд нормативно-правових документів, зокрема:

– Список історичних населених місць України (міста та селища) (постанова Кабінету Міністрів України від 26.07. 2001 р., № 878). Цей список включає 401 місто і селище міського типу;

– Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1760). Цей акт встановлює порядок занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та визначає критерії, за якими ці об'єкти заносяться до Реєстру за категоріями національного та місцевого значення;

– Порядок укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини (постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2001 р., № 1768), Постанова Кабінету Міністрів України від 29.10.03 № 1699 «Про затвердження Типового договору про безоплатне користування релігійною організацією культовими будівлями та іншим майном, що є державною власністю». Цими актами визначено порядок укладання охоронного договору на пам'ятку, яким встановлюється режим її використання та утримання;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.02, № 137 «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям»;

– Порядок видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а

також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України (постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.02, № 316);

– Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць (постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р., № 318);

– Методика грошової оцінки пам'яток (постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 р., № 1447). Ця методика визначає процедуру проведення грошової оцінки пам'яток;

– Порядок обліку об'єктів культурної спадщини (затверджено наказом Міністерства культури України від 11.03.2013, № 158, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 01.04.2013 р. за № 528/23060);

– спільними наказами Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України та Міністерства культури України затверджено Типове положення про консультативну раду з питань охорони культурної спадщини місцевих органів охорони культурної спадщини (від 26.02.01, № 42/94), Порядок встановлення та утримання охоронних дощок та охоронних знаків на нерухомих пам'ятках (від 27.01.04, № 30/10);

– наказом Держбуду України від 13 вересня 2004 року, за № 173 затверджені з 1 січня 2005 року ДБН В.3.2-1-2004 «Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини»;

Наказом Мінрегіонбуду України введені в дію:

– від 23 червня 2008 р., за № 262 ДБН А.2.2-6-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації для реставрації об'єктів нерухомої культурної спадщини» (чинний з 1 січня 2009 року);

– від 11.06.2008, за № 249 ДБН Б.2.2-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування»;

– від 12 березня 2012 р., за № 106 ДБН Б.2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту» (чинний з 1 жовтня 2012 р.).

Наказами Мінкультури затверджені наступні нормативно-правові акти:

– Порядок видачі свідоцтва про реєстрацію об'єктів культурної спадщини як пам'ятки (від 05.12.05, № 900);

– Інструкція з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері охорони культурної спадщини (від 04.08.06, № 636);

– форма звітності (адміністративні дані № 1-ПКС (річна) «Звіт про нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини» та інструкція з її заповнення (від 20.08.07, № 48);

– Стандарт надання адміністративної послуги з видачі дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок, а також досліджень решток

життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України (від 01.09.2009, № 715/0/16-09).

Об'єкти культурної спадщини незалежно від форми власності відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Відповідно до державної статистичної звітності («Звіт про нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини за 2011 р.». Форма № 1-ПКС (річна) затверджена наказом Міністерства культури і туризму України № 48 від 20.08.2007 р. за погодженням з Держкомстатом України) станом на 01.01.2012 р. на державному обліку в АР Крим перебуває 8661 об'єкт культурної спадщини, враховуючи ті, що входять до складу комплексів (ансамблів). З них за видом: археологічні – 5190, історичні – 2582, монументального мистецтва – 227, архітектури – 661, садово-паркового мистецтва – 1.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України занесені 1003 пам'ятки, розташовані в АР Крим. З них за категоріями: національного значення – 63, місцевого значення – 940. З 63 пам'яток національного значення за видами: археологічні – 23, історичні – 26, архітектури – 14. З 940 пам'яток місцевого значення за видами: археологічні – 35, історичні – 570, монументального мистецтва – 20, архітектури – 309, містобудування – 2, садово-паркового мистецтва – 3, науки і техніки – 1.

З метою проведення наукової, науково-організаційної та науково-технічної діяльності, створення умов для проведення ефективних науково-дослідних робіт і використання їх результатів у сфері охорони культурної спадщини наказом Міністерства культури України від 24.05.1995 р., № 277 було створено Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень (далі – Інститут).

З метою збереження, охорони, популяризації та належного використання об'єктів культурної спадщини, які розташовані на території АР Крим, в 2010 р. в структурі Інституту створено регіональне відділення досліджень об'єктів культурної спадщини АР Крим. Науково-дослідна діяльність Інституту забезпечує практичне вирішення проблем охорони культурної спадщини, популяризацію національних надбань. Протягом останніх років Інститут виконує велику кількість робіт, пов'язаних із збереженням культурної спадщини АР Крим. Інститутом розроблено облікову документацію на об'єкти культурної спадщини АР Крим: Успенський печерний монастир в м. Бахчисарай АР Крим, Генуезьку фортецю у м. Судак, Національний заповідник Херсонес Таврійський.

Ансамблі і комплекси пам'яток, які становлять виняткову археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність, можуть бути оголошені історико-культурними заповідниками. Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником державного значення приймає Кабінет Міністрів України,

місцевого значення – Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласна, Київська і Севастопольська міські ради.

Основними завданнями заповідника є здійснення заходів з охорони і збереження об'єктів культурної спадщини, пов'язаних з ними територій та рухомих предметів, творів монументального, образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва, а також проведення науково-дослідної, науково-методичної, інформаційної та культурно-освітньої роботи з метою популяризації культурної спадщини, духовного збагачення громадян.

На цей час в Україні функціонує 64 історико-культурних заповідників. Управління історико-культурними заповідниками здійснюють: Мінкультури (25 заповідників та Музей-заповідник українського гончарства в смт. Опішне), місцеві органи державної влади та інші організації (38 заповідників).

На території АР Крим діє 7 заповідників, а саме: Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь), Державний архітектурно-історичний заповідник «Судацька фортеця» (філія Національного заповідника «Софія Київська») (м. Судак), Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисараї, Державний історико-культурний заповідник у м. Керчі, Державний палацо-парковий музей-заповідник у м. Алупці, Республіканський історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» (сmt. Чорноморське), Історико-культурний заповідник «Старий Крим».

Співробітниками Інституту (за сприяння Національного заповідника «Херсонес Таврійський») впродовж 2011–2013 рр. за результатами багаторічних досліджень було розроблено повний обсяг номінаційної документації (досье та план управління) на об'єкт культурної спадщини: «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора». За результатами проведеної роботи об'єкт «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора» на 37-й сесії ЮНЕСКО у Камбоджі у червні 2013 р. був внесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. При цьому на зазначеній сесії експертами кількох країн (Франції, Сербії, Малі та Об'єднаних Арабських Еміратів) було відзначено високий рівень підготовленої номінаційної документації.

Інститутом було розроблено дві програми: «Комплексну програму археологічних досліджень на території комплексної пам'ятки археології національного значення «Стародавнє місто Херсонес Таврійський» та «Комплексну програму консерваційно-реставраційних робіт на території комплексної пам'ятки археології національного значення “Стародавнє місто Херсонес Таврійський”», які визначили системний підхід до вивчення та збереження пам'яток археології, розташованих на території Херсонеського городища в межах Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Наступним етапом була розробка аналогічних програм, які мали б передбачати загальні засади археологічного вивчення та технологічної концепції консервації залишків античних та середньовічних садиб, які збереглися на території хори давнього Херсонесу, з подальшою їх музеєфікацією у рамках створення Археологічного парку. Ця програма узагальнила усі напрацювання співро-

бітників Інституту впродовж 2009–2012 рр., пропонуючи комплексний підхід до різночасових та різнохарактерних старожитностей стародавнього Херсонеса–Херсона та його хори.

Інститутом була розроблена науково-проектна документація з визначення зон охорони об'єктів Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та розроблений план організації території заповідника. В роботі визначені межі та режими використання ділянок, межі та режими використання зон охорони заповідника, основні заходи з охорони та використання об'єктів. Здійснено функціональне зонування території заповідника, коригування схем туристичних маршрутів, надано пропозиції щодо організації під'їзних шляхів та збереження історичного середовища в межах охоронних зон. Надано пропозиції щодо вдосконалення структури управління заповідником. У рамках проекту розроблена Комплексна програма археологічних досліджень та реставраційно-консерваційних заходів на пам'ятках Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

Залишки стародавнього міста Херсонеса Таврійського і його хори розташовані на території м. Севастополь, на Гераклейському півострові. Поліс і хора Херсонеса Таврійського є видатним зразком античного архітектурно-технологічного ансамблю, що складався з міста і його сільськогосподарської околиці, сформованих в результаті багатогранної господарчої та торговельної діяльності грецьких колоністів в IV–III ст. до н. е., які існували безперервно протягом близько 2000 років. Збережені ділянки хори Херсонеса Таврійського на території Гераклейського півострова являють собою фрагменти системно організованої в IV ст. до н. е. за системою Гіподама Мілетського сільської околиці міста площею 10000 га, розмежованої на більш ніж 400 однакових наділів.

Об'єкт номінації складається з кількох локальних ділянок, в тому числі заповідної території городища Херсонеса Таврійського та заповідних територій хор: в балці Юхариній, в балці Бермана, на висоті Безіменній, в балці Стрелецькій, на перешийку півострова Маячного, на мисі Виноградному. Кожна з них має окрему територію та буферні (охоронні) зони. Крім того, додатково в межах Гераклейського півострова визначаються зони ландшафту, що охороняється, та регулювання забудови з різними режимами використання.

В рамках даного проекту надано: характеристику об'єкта номінації (площа номінації та запропонованої буферної зони, географічні координати; карти та плани розташування об'єктів); опис (складові, історія та розвиток території); підстави для включення об'єкта до Списку всесвітньої спадщини (критерії, за якими номінується об'єкт, обґрунтування видатної глобальної цінності об'єкта; порівняльний аналіз; аналіз автентичності/цілісності об'єкта); стан збереженості та фактори, що впливають на об'єкт (сучасний стан об'єкта; фактори, що впливають на об'єкт); охорона та управління територією, моніторинг.

У 2012 р. фахівцями Інституту була розроблена Концепція плану організації території Державного історико-культурного заповідника у м. Бахчисарай. Робота виконана на замовлення Кримської республіканської установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник». Метою розробки було забезпечення збереження та доцільного використання пам'яток та об'єктів культурної спадщини заповідника у контексті збереження культурного ландшафту, що включає природні складові долини річки Чурук-Су. В рамках розробки визначено межі та режими використання територій та зон охорони пам'яток заповідника, заходи щодо збереження пам'яток та традиційного характеру середовища, надано пропозиції щодо функціонального зонування, схеми руху транспорту та пішоходів у межах заповідника та його зон охорони.

У 2003 р. до Попереднього списку від України було включено об'єкт «Бахчисарайський палац Кримських ханів». Під час роботи групи міжнародних експертів з культурної спадщини професора Бернда фон Дросте та доктора Рікарди Шмідт за проектом Європейського Союзу «Визначення шляхів сприяння збереженню та розвитку культурної спадщини Криму» у 2011 р. було з'ясовано, що зазначена номінація має вади, пов'язані з автентичністю споруд Бахчисарайського ханського палацу. В зв'язку з цим, на виконання рекомендацій міжнародних експертів, було уточнено назву номінації та розширено її предмет за рахунок цілого ряду середньовічних пам'яток Бахчисараю, пов'язаних з історією формування столиці кримських ханів. Зокрема, до складу об'єкта, крім Бахчисарайського ханського палацу увійшли печерне місто Чуфут-Кале з прилеглою історичною місцевістю Салачик і 6 середньовічних гробниць-дюрбе в палацовому оточенні та в історичній місцевості Ескі-Юрт.

До її складових частин було включено наступні об'єкти: фортеця і печерне місто «Чуфут-Кале» та Салачик; ханський палац; гробниця «Ескі Дюрбе»; гробниця «Дюрбе великий восьмигранник» (Дюрбе Муххамед-Гирея-II); гробниця «Дюрбе кубовидне» і «Мембер»; гробниця «Дюрбе малий восьмигранник»; гробниця «Старовинне Дюрбе» (Дюрбе Муххамед-шах-бея («старовинне дюрбе»)).

Ханський палац розташований на території старого міста у Бахчисараї та історичні місцевості Чуфут-Кале, Салачик, Ескі-Юрт складають єдиний історичний простір столиці кримських ханів, що сформувався внаслідок розвитку цих поселень, що виникали в умовах різноманітного і неповторного ландшафту каньйону р. Чурук-Су з прилеглими до нього долинами і гірськими плато. Пам'ятки ханського палацу, Чуфут-Кале, Салачика та Ескі-Юрта – єдині у світі збережені до нашого часу палацові, культові і поховальні комплекси, в яких втілено архітектурні традиції кримських татар.

Бахчисарайський ханський палац є духовною святинею, символом державності, гордості та єдності кримських татар. Палац кримських ханів – це архітектурно-містобудівний комплекс, що будувався як головна резиденція

монархів Кримського ханату – держави кримськотатарського народу. Архітектура палацу належить до загальної культурної традиції близького сходу, що гармонійно поєднані з оригінальною місцевою кримськотатарською традицією. Декорування споруд палацу, їх внутрішнє оздоблення носить риси різноманітних архітектурних та художніх стилів що в різні епохи (XVI–XVIII ст.) домінували у мистецтві Кримського ханату. Палац є єдиним, що зберігся, зразком кримськотатарського палацового будівництва.

Організуючим фактором, природним каркасом для історичного місто-будівного комплексу Бахчисараю, який вмщував в собі такі складові як палац, мечеті, мавзолеї, фонтани, комплекс будівель Салачика, Успенський монастир та Чуфут-Кале, стала долина річки Чурук-Су. Всі пам'ятки знаходяться в органічному поєднанні з ландшафтом, що зберігає свої основні первинні риси.

У 2012 р. Інститутом була розроблена номінаційна документація – досье та план управління на об'єкт «Історичне середовище столиці кримських ханів у м. Бахчисарай».

До Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО внесено Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст. (2007 р.) (Національний заповідник «Софія Київська»). За спільною пропозицією Інституту та КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», відповідно розробленим співробітниками Інституту науковим обґрунтуванням, до Попереднього списку ЮНЕСКО у 2012 р. було внесено унікальний об'єкт «Культурний ландшафт “печерних міст” Кримської Готії».

З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України. Цей список за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України. Список історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р., за № 878, містить 401 населене місце.

На території АР Крим розташовано 28, а саме: м. Сімферополь, м. Алушка, м. Алушта, м. Армянськ, м. Балаклава, м. Бахчисарай, м. Білогірськ, смт. Гаспра, смт. Гурзуф, м. Євпаторія, м. Інкерман, м. Керч, смт. Коктебель, смт. Корейз, смт. Лівадія, смт. Масандра, смт. Новий Світ, смт. Ореанда, смт. Партеніт, м. Саки, смт. Сімеїз, м. Старий Крим, м. Судак, м. Феодосія, смт. Форос, смт. Чорноморське, смт. Щebetовка, м. Ялта.

Для кожного історичного населеного місця повинен бути розроблений історико-архітектурний опорний план. Із 401 населених місць (міст і смт.), включених до Списку історичних населених місць України, науково-проектною документацією, частина з яких перебуває в стадії доопрацювання та погодження, забезпечені 173 населених місця, що становить 43,1% від загальної кількості. Однак слід зауважити, що більшість із розроблених історико-архітектурних опорних планів на сьогодні застарілі і потребують коригування. Історичні ареали визначені для 58 таких міст та селищ.

Найкраще забезпечені історико-архітектурними опорними планами історичні населені місця АР Крим², міста Київ і Севастополь, Миколаївська, Чернівецька і Сумська області. Найгірше забезпечені історико-архітектурними опорними планами історичні населені місця Волинської, Житомирської, Закарпатської, Кіровоградської, Луганської, Хмельницької областей.

Інститутом розроблено історико-архітектурні опорні плани історичних населених місць АР Крим – м. Керчі (2010 р.)³, м. Євпаторії (2012 р.), смт. Сімеїза (2012 р.), смт. Корейза (2013 р.), смт. Лівадії (2013 р.), смт. Ореанди (2013 р.). Актуальність розробки зумовлена проблемами, пов'язаними з подальшим розвитком населених пунктів, що може загрожувати цілісності та збереженню пам'яток та об'єктів культурної спадщини.

Було виконано значний обсяг історико-містобудівних досліджень, проаналізовано історико-культурну спадщину населених пунктів. У ході роботи визначено: території з цінним розплануванням і забудовою населених пунктів; межі та режими використання територій та зон охорони пам'яток; охоронні зони, в тому числі – зони регулювання забудови, зони ландшафту, який охороняється, археологічні охоронні зони, зони охорони археологічного культурного шару; межі та режими використання історичних ареалів. Результатом досліджень стали: історико-архітектурні опорні плани населених пунктів, проекти зон охорони пам'яток; визначені межі та режими використання території історичних ареалів; рекомендації щодо коригування місцевих правил забудови та збереження традиційного середовища.

На основі проведеної інвентаризації пам'яток та об'єктів культурної спадщини конкретизовані та уточнені переліки пам'яток в залежності від їх категорії та видової належності. За результатами інвентаризації підготовлено переліки об'єктів культурної спадщини, що пропонуються до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У 2008 р. Інститутом розроблена науково-проектна документація з визначення меж і режимів використання зон охорони пам'ятки Бахчисарайський Свято-Успенський монастир, який займає територію давнього печерного Свято-Успенського монастиря, заснованого ще у VIII–IX ст. На території монастиря розташовані видатні пам'ятки історії, археології та архітектури національного та місцевого значення, а також щойновиявлені об'єкти культурної спадщини⁴.

У 2013 р. Інститутом було розроблено науково-проектну документацію з визначення меж і режимів використання зон охорони пам'ятки «Гурзуфський парк» та науково-проектну документацію з визначення меж і режимів використання території та зон охорони пам'ятки архітектури національного значення «Колишня вілла М.Н. Водарської» (АР Крим, м. Ялта, вул. Щорса, 1).

Об'єкт культурної спадщини – пам'ятка садово-паркового мистецтва Гурзуфський парк знаходиться в південно-західній частині смт. Гурзуф, на березі моря, в гирлі гірської річки Авунди. Парк є невід'ємною складовою

частиною садово-паркового комплексу, який формує узбережжя Південного берега Криму і має велике естетичне, культурне, наукове та історичне значення.

Пам'ятка архітектури національного значення «Колишня вілла М.Н. Водарської» розташована в історичній частині м. Ялта. Будівля є історичним акцентом в навколишньому середовищі пам'ятки. Вілла була споруджена впродовж 1902–1908 рр. в мавританському стилі, що був характерним для забудови кінця XIX ст., за проектом петербурзького архітектора Карла Шреттера. Згадані вище пам'ятки справили значний вплив на розвиток культури, архітектури і мистецтва як Криму, так і України в цілому.

Протягом останніх років Інститутом проводились дослідження щодо підготовки матеріалів до номінаційної документації на об'єкт культурної спадщини, що пропонується до внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Торгові пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря».

Таким чином, ми бачимо, що культурна спадщина України і Криму в її складі є невід'ємною частиною світового культурного надбання. Збереження і примноження культурних цінностей належить до пріоритетних напрямів політики держави у сфері культури. Передусім потрібно вивчати і популяризувати пам'ятки культурної спадщини, що стали певними віхами в історії України, визначили шляхи її розвитку. В час переосмислення надбань національної культури, визначення пріоритетів і нових шляхів її розвитку важливим є питання наукових досліджень. Через осмислення культурної спадщини ми усвідомлюємо історичну долю цілої нації, становлення її державності.

¹ Стаття 3, розділ II закону України «Про охорону культурної спадщини», № 1805-III від 08.06.2008 р.

² *Манаев А.Ю.* Проблемы разработки исторических ареалов в Автономной Республике Крым // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.* – Вип. 8. – К., 2013. – С. 129–140.

³ *Історико-містобудівні дослідження Керчі.* – Чернігів, 2011. – 180 с.

⁴ *Зливкова О.О., Звіряка А.І.* Некрополі Печерного Свято-Успенського чоловічого монастиря в м. Бахчисарай // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.* – Вип. 2. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 118–127.

Зверяка Анна (з. Киев)

И.о. директора

Научно-исследовательского института памятниковоохранных исследований
Министерства культуры Украины

Государственная политика Украины в сфере охраны культурного наследия в АР Крым

Статья посвящена недвижимым объектам культурного наследия, которые находятся на территории АР Крым, их исследованию, сохранению и обеспечению государственной политики Украины в сфере охраны культурного наследия в АР Крым.

Ключевые слова: культурное наследие, охрана, исследование, памятник, АР Крым.

Zviriaka Anna (Kyiv)

Acting Director

of Institute of the Monument Protection Research
Ministry of culture of Ukraine

On the issue of implementation of the state policy of Ukraine in the field of cultural heritage in the Crimea

The articles dedicated to immovable cultural heritage located in Crimea, their research, conservation, protection and provision of state policy of Ukraine in the sphere of protection cultural heritage in the Crimea.

Keywords: cultural heritage, protection, research, monument, Crimea.

Денисенко Галина (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Денисенко Олена (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
доцент Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ

УДК 727.94 (477.75)

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КРИМУ В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ «ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»

В статті розглянуто становлення системи охорони культурної спадщини у Криму в другій половині ХХ ст. Проаналізовано комплекс заходів державних органів та громадських організацій з виявлення, вивчення та збереження пам'яток історії та культури регіону в контексті підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Приділена увага пам'яткам всесвітньої культурної спадщини.

Ключові слова: *Крим, Севастополь, пам'ятка, культурна спадщина, «Звід пам'яток історії та культури України», ЮНЕСКО.*

Крим – унікальне історичне місце між Сходом і Заходом, де переплелися різні культури. Вони знайшли своє відображення в культурній спадщині, яка формувалася упродовж тривалого історичного періоду представниками різних етносів, і становить значний і своєрідний пласт світового культурного надбання. Це широка панорама історико-культурних об'єктів – рештки давньогрецьких міст-держав і печерні міста, оборонні споруди і фортеці, стародавні храми і визначні місця, меморіальні будинки і комплекси, цвинтарі і окремі поховання, заповідники і музеї. Тут розташовані пам'ятки, умовно зараховані до європейської традиції, а також безліч перлин ісламської художньої культури та видатних прикладів архітектурної думки Сходу.

Охорона і збереження культурної спадщини Кримської області і м. Севастополя, які в 1954 р. стали складовою частиною Української РСР, пройшла кілька етапів. Якщо перший період (кінець 1950-х – перша половина 1960-х рр.) характеризувався незавершеністю і недосконалістю системи охорони пам'яток, відсутністю централізованого пам'яткоохоронного органу, залежністю від тогочасних ідеологічних концепцій, ігноруванням численних громадських ініціатив на місцях та браком асигнувань на ремонтно-

реставраційні роботи, то на другому етапі (друга половина 1960-х рр.) сформувалася система охорони пам'яток, яка містила в собі державні та громадські форми¹. Основні питання охорони пам'яток історії та культури знаходились у віданні Міністерства культури, в спеціально створеному Науково-методичному відділі охорони пам'ятників, а в областях – в підрозділах управління культури облвиконкому. В цей період на обліку в Кримській області стояло 3060 пам'яток історії та археології. Численні з них вимагали відновлення та благоустрою, для проведення яких із республіканського бюджету було виділено в 1954 р. 505 тис. крб., в 1955 р. – 425 тис. крб. Охороною пам'ятників архітектури займалися фахівці Державного комітету Ради Міністрів УРСР з будівництва та архітектури, які разом з академічними інститутами систематично проводили роботу з обліку та охорони пам'яток. У серпні 1963 р. Рада Міністрів УРСР затвердила списки пам'яток архітектури, взяті під державну охорону. Серед 864 пам'яток, включених до списку, 55 об'єктів репрезентували Кримську область та м. Севастополь. Це генуезькі фортеці у Феодосії і Судаку, ханський палац у Бахчисараї, печерне місто Чуфут-Кале, Херсонес Таврійський та ін.². Республіканські державні пам'яткоохоронні органи працювали у тісному контакті з місцевими. З цією метою згідно наказу Міністерства культури УРСР від 29 грудня 1962 р. до охорони і популяризації пам'яток залучалися наукові співробітники музеїв, у тому числі кримського обласного краєзнавчого та Музею героїчної оборони та визволення Севастополя (нині Національний).

Надзвичайна важлива роль у реалізації проектів з охорони пам'яток належала створеній у листопаді 1966 р. Кримській організації УТОШК, яку очолив авторитетний кримський історик Сергій Анатолійович Секиринський. До складу організації увійшли кращі наукові та творчі сили регіону. На початковому етапі вони керували діяльністю 493 первинних організацій товариства³. В 1960–1970-ті роки першочерговим завданням, яке стояло перед Кримською організацією, було завершення паспортизації історико-культурних об'єктів, що дало можливість провести уніфікацію пам'яток та інвентаризацію культурного надбання в Криму. У ході паспортизації проводились пошукові роботи з виявлення і дослідження пам'яток, реконструкції та благоустрою існуючих, відзначенні визначних подій в історії регіону. На це виділялися державні кошти: у 1978 р. – 370 тис. крб., в 1980 р. майже 453 тис. крб.⁴. Дольову участь у цих роботах брала обласна організація УТОШК. В 1964–1967 рр. на площі Нахімова, поруч з пам'ятником одного із організаторів оборони Севастополя 1854–1855 рр., адмірала П.С. Нахімова, відкритий Меморіал на честь героїчної оборони Севастополя 1941–1942 рр., який підкреслює спадковість героїчних традицій захисників Севастополя, художніми засобами відтворює події і зберігає пам'ять про частини Чорноморського флоту, Приморської армії, промислові підприємства, 54 Герої Радянського Союзу, які відзначилися у ході оборони міста в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. В цей період були зібрані

матеріали про 343 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за участь у боях за Крим. 1974 р. у Лівадійському палаці було відкрито історично-меморіальний відділ про Кримську (Ялтинську) конференцію 1945 р. глав трьох держав СРСР, США і Великої Британії, яка започаткувала нову систему взаємостосунків і сфер впливу у світі⁵. На час завершення паспортизації в Кримській області на державному обліку знаходилося 3495 пам'яток, за іншими даними – 2984⁶. В Севастополі на державний облік до кінця радянської епохи було взято 864 пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва⁷. Впровадження єдиної форми обліку історико-культурних об'єктів відкрило велику можливість для фронтальної перевірки стану охорони і збереження різних типологічних груп, привернуло до них увагу місцевих органів влади, широкої громадськості.

Наступний етап – 1970-ті – 1991 рр., як зазначає дослідниця історичного краєзнавства Криму Н. Кармазіна, співпав з низкою невирішених проблем в пам'яткоохоронній сфері, зокрема пов'язаних з недостатньою координацією діяльності державних і громадських інституцій через відсутність централізованого пам'яткоохоронного органу, недостатнім фінансовим забезпеченням, недосконалістю пам'яткоохоронного законодавства. В той же час, хочеться підкреслити, що в цей період одним із основних напрямів діяльності пам'яткознавців Криму стала науково-дослідна робота. В другій половині 1960-х років проводилася робота з підготовки кримського тому багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», у якій планувалося включити багато відомостей щодо пам'яток історії та культури Криму з найдавніших часів і до наших днів. В 1970-ті роки розгорнулася широкомасштабна за обсягом і значенням діяльність з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», яка стала важливим етапом дослідження культурної спадщини регіону. Відправною точкою цієї грандіозної ідеї по задуму і важливості, масштабності по втіленню стала постанова від 2 жовтня 1967 р. «Про підготовку Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР», прийнята на спільному засіданні Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей, співробітництва різних держав у сфері охорони історичних та культурних пам'яток. Після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо підготовки «Зводу пам'ятників історії та культури Української РСР». Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по забезпеченню видання томів «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР» по Українській РСР», прийнята 30 вересня 1982 р., передбачала низку заходів щодо вирішення нагальних питань, зокрема реорганізацію редакції «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'ятників історії та культури». На засіданні Головної редколегії 25 травня 1983 р. був затверджений склад бюро

на чолі з заступником Голови Ради Міністрів УРСР М. Орлик, обов'язки заступника виконував віце-президент Академії наук УРСР академік І. Лукинов⁸. До підготовки Зводу були залучені гуманітарні інститути НАН України – Інститут археології, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут суспільних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів). В регіонах були створені місцеві редакційні колегії, які сформувавши численні (від 100 до 250 фахівців) авторські колективи відповідних томів⁹.

Організаційний досвід роботи Кримської обласної організації УТОПК на чолі із заступником голови Кримського облвиконкому Т. Красиковою був використаний при формуванні обласної редколегії «Зводу пам'ятників історії та культури». Підготовка Зводу певною мірою активізувала краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух в регіоні, долучивши до нього викладачів вишів і шкільних учителів, науковців Кримського філіалу Інституту археології НАН України, музейних і архівних працівників, широкий загал шанувальників старовини. Створення районних груп по дослідженню культурної спадщини на місцях розширило коло дослідників, виступи по місцевому радіо і пресі, проведення постійних нарад з авторським колективом, надання консультацій і науково-методичної допомоги науковими співробітниками академічних інститутів давало можливість оперативно вирішувати всі нагальні питання. Візуальні дослідження і виявлення пам'яток, залучення широкого кола архівних і літературних джерел розширив коло історико-культурних об'єктів. Тісна співпраця редколегії з фахівцями стало важливою передумовою підготовки на високому професійному рівні вступних матеріалів до тому Зводу по АР Крим з усіх видів пам'яток та охорони культурної спадщини. Серед авторів – провідні кримознавці – доктор історичних наук, професор А. Непомнящий, кандидат історичних наук Н. Кармазіна, доктор мистецтвознавства В. Тимофієнко та інші фахівці. Прийняття низки державних і партійних постанов, вирішення першочергових фінансових питань, створення авторських колективів і робочих груп забезпечили проведення фронтального обстеження пам'яток (історії, монументального мистецтва) і підготовку першого варіанту тому. До 1985 р. у Кримській області були обстежені 294 пам'ятки археології, 1079 – історії, 208 – монументального мистецтва¹⁰. На початку 1990-х років була закладена добротна основа для тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по АР Крим. За даними Кримської Республіканської установи «Науково-дослідний центр пам'яткоохоронних досліджень Автономної Республіки Крим» на кінець 2013 р. підготовлені вступ до тому, який складається із чотирьох частин (пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, історія охорони пам'яток), 1336 статей про пам'ятки із загальної кількості 3772 пам'яток (з урахуванням внутрішньо комплексних об'єктів – 8693), що дає можливість сформувати перший том Зводу по АР Крим¹¹.

Севастопольську міську редколегію очолив секретар міськради П. Веселов, який зумів в короткі терміни організувати роботу по підготовці тому. Створення на базі Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя робочої групи, до складу якої увійшли провідні науковці Музею О. Грабар, В. Крест'янников, Ю. Савченко, В. Шавшин, начальник міського управління культури О. Щиголева, дозволило провести дослідження пам'яток і написання статей до тому Зводу, які стали ґрунтовною основою для подальшої роботи. Важливу роль відігравали постійні контакти авторського колективу з науковцями академічних інститутів, рецензування і редагування статей про пам'ятки, проведення комплексних експедицій по дослідженню пам'яток, зокрема Братського (учасників Кримської війни 1853–1856 рр.) і кладовища Комунарів, поховань воїнів Другої світової війни, наукових нарад і конференцій, в яких брали участь академік П. Толочко, дослідник некрополя Херсонесу Таврійського перших століть н.е., доктор історичних наук В. Зубар, директор Кримського філіалу Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук В. Миц, член-кореспондент Академії мистецтв України Т. Кара-Васильєва. Сприяння у роботі редколегії і авторського колективу з боку міської адміністрації, міського управління культури, дирекції Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя, злагоджена і чітка робота робочої групи, створеної при Музеї, дозволило за три роки проробити значну роботу – підготувати вступ до тому, 641 статтю про пам'ятки історії, археології, мистецтва та архітектури та містобудування, виготовити основну частину ілюстрацій та картосхем¹². 3 лютого 1988 р. на засіданні Головної редколегії Зводу розглядалося питання «Про завершення підготовки тому “Зводу пам'ятників історії та культури Української РСР м. Севастополь” до друку». Згодом був виготовлений макет тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. – К.: Издательство «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991)¹³. У листопаді 1992 р. після обговорення макету, як основи тому Зводу по м. Севастополю, рукопис був переданий до Головної редакції. На жаль, кошти, які виділялися на том, рекомендований до друку, були використані на дослідження і доповнення тому щойно виявленими пам'ятками, складання нового Словника, виїзди працівників редакції у відрядження, що призвело до невиправданого затягування роботи над томом Зводу по м. Севастополю. Однією з причин, на нашу думку, невиходу тому були також недоукомплектованість редакції спеціалістами в галузі археології, архітектури, мистецтва, що не дозволяло водночас проводити редакційні роботи над двома томами – по м. Києву (вийшли перша і друга частини 1-го тому в 1999 і 2004 рр.) і м. Севастополю.

Після додаткових досліджень культурної спадщини міста, доопрацьовань текстових матеріалів доповнений і доопрацьований рукопис тому в 2001 р. переданий до Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана¹⁴. Прове-

дення фронтального обстеження пам'яток, залучення до написання матеріалів Зводу спеціалістів у пам'яткоохоронній сфері – важлива складова підготовки матеріалів Зводу на достатньо високому рівні. В кінцевому варіанті до тому включені 939 статті про пам'ятки всіх видів, 414 ілюстрацій і картографічний матеріал. Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» АР Крим і м. Севастополю проходила у тісному контакті місцевих пам'яткоохоронних органів з академічними інститутами, зокрема Центром дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України, Інститутом археології та Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України. На жаль, завершальна фаза підготовки видання наштовхнулася на низку проблем, пов'язаних із згоранням роботи Головної редакції Зводу і відсутністю фінансування. Надія на продовження і завершення великої роботи по Зводу з'явилася з появою указу президента України від 2 січня 2013 р.

Відповідно до указу президента України №1 «Про Велику українську енциклопедію» та відповідного розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.03.2013 р. № 172-р на базі Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана та Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури України» створена Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», на яку покладено виконання подальших робіт з підготовки до друку томів Зводу¹⁵. Цим проблемам була присвячена Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України, яка проходила 20 листопада 2013 р. у Києві.

В томах Зводу по АР Крим і м. Севастополю представлені нерухомі пам'ятки всіх видів – археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, історії техніки. Станом на 1 січня 2013 р. культурна спадщина АР Крим відображена в 8693 (з урахуванням внутрішньо комплексних), м. Севастополя – в 2073 (з урахуванням внутрішньо комплексних за даними в 2008 р.) пам'ятках історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду¹⁶. До томів по АР Крим і м. Севастополю включені пам'ятки місцевого, 273 національного значення, а також пам'ятки, що внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і об'єкти-кандидати на включення.

У 2013 р. у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО значилося 936 об'єктів, у тому числі 7 пам'яток представляли Україну. Завдяки співпраці України з Європейським Союзом, який із 2011 р. активно підтримує охорону культурної спадщини АР Крим у рамках проектів ЄС «Дослідження для популяризації культурної спадщини в Криму» та «Підтримка і диверсифікація кримського туризму», проводиться значна робота по дослідженню кримських пам'яток і підготовці документів на номінацію кримських пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В червні 2013 р. на 37-й сесії Комітету Світової спадщини у Камбоджі до Списку пам'яток

всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включене «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е. по XIV ст. н. е.)».

Херсонес має давню історію, яка сягає періоду великої грецької колонізації, коли у Північному Причорномор'ї були засновані античні міста, як колонії грецьких міст-метрополій. Серед найбільших грецьких колоній в Криму були Керкінікіда (на місці сучасної Євпаторії), Херсонес (на території сучасного Севастополя), Феодосія, Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Херсонес Таврійський, пам'ятки якого зосереджені в межах сучасного міста Севастополя та є складовими Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (статус Національного – з 1994 р.), являється унікальною пам'яткою античності і середньовіччя. Херсонеське городище – єдиний у Північному Причорномор'ї цілісно збережений зразок античного міста, яке існувало з V ст. до н. е. по XIV ст. н. е. і хори. Тут збереглися залишки міського планування вулиць, житлових, господарських та культурних споруд. Хора – це унікальні фрагменти ділянок сільськогосподарських околиць стародавнього міста. Із 2007 р. у структурі заповідника існує філія, що репрезентує перший в Україні археологічний парк на базі заповідних ділянок хори¹⁷. Херсонес Таврійський – єдина пам'ятка в Європі, яка дає можливість зрозуміти систему організації господарської діяльності та розподілу території між громадянами античного міста.

Відповідно до рекомендацій Міжнародної Ради з охорони пам'ятників та історичних місць здійснюються підготовчі роботи для номінації наступних пам'яток України, кандидатів на включення до Списку всесвітньої спадщини. У переліку 15 об'єктів-кандидатів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – три пам'ятки представляють історію та культуру Криму¹⁸. Це Ханський палац у Бахчисараї, столиці Кримського Ханату, центрі політичного, духовного і культурного життя кримських татар, Судацька фортеця і комплекс пам'яток, які знаходяться на території фортець Судак, Чембало та Феодосія. Бахчисарайський ханський палац – пам'ятка історії та культури всесвітнього значення, єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури XVI–XVII ст. До палацового комплексу входять північні та південні ворота, Світський корпус, палацова площа, головний корпус, гарем, ханська кухня і стайня, бібліотечний корпус, соколина вежа, ханська мечеть, Персидський сад, ханський цвинтар, гробниця (дюрбе) Дилляри-бікеч, гробниці Північне і Південне дюрбе, надгробна ротонда, баня «Сари-Гюзель», набережна з трьома мостами, сади і паркові споруди, Єкатерининська миля, «Фонтан Сліз» та інші об'єкти. Планується, що номінація пам'ятки «Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї» відбудеться у середині 2015 р. під час 39-ї сесії Комітету Світової спадщини.

Ханський палац – це пам'ятка історії, пов'язана із розвитком українсько-кримських міждержавних відносин, що дозволяє стверджувати, що українсько-кримське тяжіння простежувалося протягом низки століть. Військово-політичний союз між Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III

відіграв важливу роль у боротьбі України проти Речі Посполитої впродовж 1648–1653 рр., зокрема у здобутті українцями перемог у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Батогом¹⁹. Значні масштаби української присутності в регіоні протягом XV–XVII ст. були пов'язані з походами козаків та фактором українського ясиру в Криму. Під час походів запорозьких козаків до Криму звільнялося багато невільників, в той же час їх велика кількість спричинила значні зміни на півострові в антропологічному, демографічному, культурному і релігійному відношеннях²⁰.

На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезькі володіння, які невдовзі оволоділи низкою населених пунктів у Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочових народів. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали зінтегровані будівельні традиції колоністів-греків, візантіїв, генуезців, пристосовані до місцевих умов краю. Переважна більшість замків та фортець сформувалися як комплекси впродовж X–XV ст. Збереглися залишки кріпосних стін, башт і палаців у Кафі (Феодосія) та Чембало (Балаклава), побудовані під керівництвом італійських архітекторів, фортеця і консульський замок у Солдайї (Судак) (XIV ст.), які були органічно пов'язані з природним довкіллям. Їх планувальна конфігурація мала нерегулярний характер, а вежі розміщувалися з урахуванням захисту найважливіших ділянок укріплення. До Списку пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО двічі було запропоновано внести пам'ятки Судацького заповідника – у 2007 р. як «Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст.», а у 2010 р. як основну складову пам'ятки серійної транснаціональної номінації «Торговельні пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря». Фортеці Судак, Чембало та Феодосія, розташовані у південній частині Криму, запропоновані за критеріями, що демонструють важливий обмін людськими цінностями протягом певного періоду в межах культурного регіону в сфері розвитку архітектури та ландшафтного планування. Це, передусім, використання особливостей ландшафту з метою створення стратегічно важливих оборонних центрів на домінуючих висотах, а також використання особливостей бухти для захисту та стоянки кораблів. Архітектурні ансамблі фортець Судак, Чембало та Феодосія є винятковим прикладом взаємодії людини з природним ландшафтом у сфері фортифікаційного мистецтва та розбудови міст і морських портів. Роботи з дослідження, а також підготовка документів для номінації цих пам'яток знаходяться в активній фазі, але подальша діяльність у цьому напрямі зіштовхнулася з непередбачуваними проблемами, пов'язаними з кримською кризою з кінця лютого 2014 р.

В Криму розташована велика кількість пам'яток воєнної історії – це пам'ятки Східної і Другої світової війн, які представлені унікальними пам'ятками історії та монументального мистецтва. Одним з найбільш кривавих конфліктів XIX ст. увійшла в історію Кримська (Східна) війна 1853–

1856 рр., яка стала фактично прологом світової війни. Бойові дії проходили на Кримському півострові і на півдні материкової України. З майже 60 іменних полків, які налічувались у російських військах, 10 полків – Азовський, Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський, Український і Чернігівський – були створені з українських рекрутів та ополченців²¹. Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму стало місто Севастополь, оборона якого тривала 349 днів і увічнена понад 500 пам'ятками історії та культури. Тут знаходиться одне з найбільших меморіальних воїнських кладовищ, на якому збереглося 600 поховань, в яких понад 40 тис. захисників Севастополя. При всьому розмаїтті архітектурних і художніх форм пам'ятки Братського кладовища об'єднує тема воїнської слави і звитяги. Унікальною архітектурною спорудою на кладовищі є храм-піраміда Св. Миколая, яка у комплексі з пам'ятками Братського кладовища представляє єдиний меморіальний комплекс другої половини XIX ст.²². Севастополь, який вистояв під час оборони в Кримську і Другу світову війни, увійшов в історію як місто, де з турботою ставляться до пам'яток і поховань усіх загиблих, незалежно від причетності до армій противника, країн, національності і конфесій. Справжніми пам'ятками жертвам війни і мілітаризму, які отримали всесвітнє визнання, стали французький, англійський, італійський некрополі, створені після закінчення Кримської війни. У 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії, Росії, Туреччини і Франції було споруджено перший міжнародний Монумент на знак примирення народів, який став символом миру і взаєморозуміння між народами, попередженням проти війни, мілітаризму і жорстокості²³. Трагічні події в історії корінного народу Криму відзначені пам'ятними знаками про депортацію кримськотатарського народу у травні 1944 р. Кримський півострів завжди вабив своєю унікальною природою – морем, горами, сонцем, повітрям, пам'ятками і «місцями пам'яті», в яких закодована історія Криму. «Звід пам'яток історії та культури України» по АР Крим і м. Севастополю, до якого увійдуть всі нерухомі пам'ятки і пам'ятні місця, гідно представить культурну спадщину Криму, невід'ємної частини Української держави, тимчасово окупованої іноземними військами.

Питання охорони і збереження культурної спадщини Криму в умовах кримської кризи, створеної Російською Федерацією з кінця лютого 2014 р., потребують термінового вирішення. Крим являється тимчасово окупованою територією, і вирішення долі культурного надбання, як ніколи, залишається актуальним. Це стосується збереження культурних цінностей і нерухомих пам'яток, у тому числі внесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які відтепер перебувають в управлінні Російської держави. Ці питання необхідно вирішувати на державному рівні із залученням міжнародних організацій – Європейського Союзу, Ради Європи, ЮНЕСКО, які підтримують Україну і висловлюють готовність до посередництва між Україною і РФ. Цілком своєчасним є проведення спільної наради представників властей від

української і російської сторін, на які покладено захист культурних цінностей та охорона культурної спадщини і укладання спеціальної угоди з питань, які врегулюють статус культурних цінностей Музейного фонду України, а також культурної спадщини. Важливою, на нашу думку, є пропозиція Міністерства культури України щодо управління культурою на тимчасово окупованій території Криму за міжнародного посередництва.

¹ Кармазіна Н.В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.). – Сімферополь, 2005. – С. 65.

² Григор'єва Т.Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). – Ч. 5. – К., 1983. – С. 67.

³ Кармазіна Н. З історії збереження історико-культурної спадщини в Криму в 60–80-х роках ХХ ст. // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 111.

⁴ Григор'єва Т.Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму... – С. 71.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 160.– Арк. 66.

⁶ Довідник про діяльність організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури за період з грудня 1966 року по вересень 1978 року. – К., 1978. – С. 7; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – С. 274.

⁷ Скуридин А.А. Заметки по истории паспортизации памятников города Севастополя в советский период // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. – Вип. 7. – К., 2012. – С. 525.

⁸ Горбик В., Денисенко Г. «Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2012. – С. 76.

⁹ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 172.

¹⁰ Кармазіна Н. З історії збереження історико-культурної спадщини в Криму... – С. 113.

¹¹ Звіт про роботу Кримської республіканської редколегії за 2013 р. // Поточний архів Центру дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі – ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України).

¹² Заключение об исторической части тома «Свода памятников истории и культуры народов СССР. Город Севастополь». 12.X1.87 // ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України.

¹³ Постанова бюро Секції суспільних наук від 16 листопада 1987 р. «Про підготовку томів Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР м. Києва, Одеській, Дніпропетровській і Київській областей» // ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України.

¹⁴ Акт прийому матеріалів до тому Зводу пам'яток історії та культури м. Севастополя від 17 квітня 2001 р. – С. 1–2 // ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України.

¹⁵ Федорова Л. Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 154.

¹⁶ Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. – Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К., 2008. – С. 3; Інформація про організаційні засади підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по АР Крим за 2013 р. // ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України.

¹⁷ Бобровський Т. «Херсонес Таврійський», Національний заповідник «Херсонес Таврійський» // Енциклопедія історії України. – Т. 10. – К., 2013. – С. 376–378.

¹⁸ Україна – ЮНЕСКО – постійне представництво // Режим доступу // unesco.mfa.gov.ua /ua/ ukraine – unesco/ cooperation/

¹⁹ Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 206–207.

²⁰ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – С. 133.

²¹ Волковинський В.М., Рєєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К., 2006. – С. 59.

²² Севастополь: Энциклопедический словарь . – Севастополь, 2000. – С. 271.

Денисенко Галина (з. Киев)

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины

Денисенко Елена (з. Киев)

Кандидат исторических наук,
доцент Учебно-научного института права и психологии
Национальной академии внутренних дел

Культурное наследие Крыма в контексте подготовки «Свода памятников истории и культуры Украины»

В статье рассмотрено становление системы охраны культурного наследия в Крыму во второй половине XX ст. Проанализирован комплекс мероприятий государственных органов и общественных организаций Крыма по выявлению, изучению и охране памятников истории и культуры региона в контексте подготовки «Свода памятников истории и культуры Украины». Уделено внимание памятникам всемирного культурного наследия.

Ключевые слова: Крым, Севастополь, памятник, культурное наследие, «Свод памятников истории и культуры Украины», ЮНЕСКО.

Denysenko Galyna (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Senior researcher fellow
of the Institute of History of Ukraine
NAS of the Ukraine

Denysenko Helena (Kyiv)

Candidate of historical Sciences (PhD),
Docent of the Educational-scientific Institute of law and psychology
of the National Academy of internal Affairs

Cultural Heritage of Crimea in the context of the preparation of «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine»

The formation of the system of the protection of historical and cultural heritage in the Crimea in the second half of the 20th century. The complex of governmental and Crimean public organizations activities on revelation, studying and preservation of historical and cultural monuments in the context of the preparation of «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine» is analyzed. Much attention is paid to the monuments of the World Cultural Heritage.

Keywords: *Crimea, Sevastopol, monument, cultural heritage, «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine», UNESCO.*

Сердюк Олена (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
генеральний директор
Національного заповідника «Софія Київська»

Тимошенко Марія (м. Київ)

Молодший науковий співробітник
Національного заповідника «Софія Київська»

УДК 351.853:378.245

«МУЗЕЙ “СУДАЦЬКА ФОРТЕЦЯ”» У СКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «СОФІЯ КИЇВСЬКА»

У статті розглянуто функціонування «Музею “Судацька фортеця”» у складі Національного заповідника «Софія Київська» з моменту його офіційного приєднання у 1958 р. і до теперішнього часу, розкрито основні напрями досліджень (археологічних, архітектурно-реставраційних та пам'яткоохоронних), що провадилися на базі музею, охарактеризовано сучасний стан пам'ятки як об'єкта культурної спадщини та визначено перспективи подальшого розвитку, зокрема в аспекті міжнародної співпраці.

Ключові слова: *Національний заповідник «Софія Київська», «Музей “Судацька фортеця”», археологічні дослідження, підводна археологія, пам'яткоохоронні дослідження, архітектурно-реставраційні дослідження, ЮНЕСКО.*

Понад 1800 років нараховує місто Судак, що у Південно-Східному Криму. Впродовж цього тривалого відтинку часу народи й епохи змінювали одне одного, простуючи в небуття, а давні стіни височіють й досі над морським небокраєм. Анонімний автор, який жив в цьому місті у 1296 р., записав на полях церковної книги коротких Житій (синаксаря) такий текст: «Побудована фортеця Сугдеї в 5720 [212] р., і минуло від заснування Сугдеї донині, тобто до 6804 [1296] р., 1084 роки». 212 р. прийнято за умовну дату заснування міста, а залишки синхронні писемній даті асоціюють з дозорною вежею на кордоні Боспорського царства і володінь Херсону, контрольованих Римом¹.

Формування дійсно середньовічного міста почалося у другій половині VII–VIII ст. Вигідне географічне розташування Сугдеї, яка мала зручну корабельну гавань, сприяло швидкому освоєнню місцевості. Місто перебуває під стійким впливом Візантії, а після падіння Імперії в 1204 р. колишні ромейські володіння у південній Тавриці, а також Сугдея потрапляють під юрисдикцію грецької Трапезундської імперії, розташованої на північно-

східному узбережжі Малої Азії. У 1239 р. монгольські війська хана Батия після походу на північноросійські землі підкорили собі Кримський півострів, зокрема і Сугдею. Після реставрації Візантії у 1261 р. та підписання Німфейської угоди між візантійським імператором Михайлом VIII Палеологом та генуезцями останні одержали монопольне право на вільну торгівлю в акваторії Чорного моря. Остаточне утвердження лігурійців в місті припадає на період 1365–1475 рр. Саме ці 110 років генуезької історії найбільш наочно представлені у збереженій та відновленій архітектурі Судацької фортеці.

Місія збереження та популяризації культурної спадщини, що покладена на Національний заповідник «Софія Київська» є пріоритетом у реалізації своїх функцій у відношенні до «Музею “Судацька фортеця”» – унікального комплексу пам'яток III–XVIII ст.

Приєднання Криму до УРСР у 1954 р. розпочинає новий етап у дослідженні та охороні середньовічної фортеці в м. Судаку, що в якості Музею «Генуезька фортеця» стає філією Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». Прохання прийняти цю пам'ятку в своє відання висловлене у листі заступника міністра культури СРСР В. Пахомова до Міністра культури УРСР Р.В. Бабійчука від 12 грудня 1956 р.² Проте справа передачі дещо загальмувалась і була оформлена, в основному, влітку 1958 року³. Згідно з актом передачі, пам'ятка «Генуезька фортеця» передавалася Академії будівництва і архітектури УРСР станом на 1 липня 1958 р. з 2 штатними одиницями, спорудами та службовим 1-поверховим приміщенням без балансової вартості⁴. Дослідниця післявоєнного періоду історії заповідника окремо підкреслює заслугу Миколи Йосиповича Кресального у справі підпорядкування «Генуезької фортеці» в м. Судак відповідній за своїм профілем установі. Директор Софійського музею з офіційним листом до Президента АбіА УРСР, дійсного члена Академії будівництва і архітектури СРСР та УРСР А. Комара з проханням запровадження в штаті заповідника посади помічника директора спеціально для майбутньої філії⁵.

М.Й. Кресальний ретельно й відповідально підійшов до справи приєднання нової філії. Він самостійно, під час двотижневого відрядження знайомиться зі станом справ і документацією музею в Судаку. Було очевидним, що пам'ятка вимагала негайних заходів по ремонту споруд і впорядкуванню охоронної зони, зокрема встановленню межових знаків, відсутність яких призвела до часткової забудови території, організації сміттєзвалища на його території, а в окремих випадках було допущено руйнування частин пам'ятки місцевими жителями з метою здобуття будматеріалів. На думку директора Софійського заповідника, потрібно було розробити тематику робіт по вивченню Генуезької фортеці, створити експозицію, організувати платний вхід та консультації для відвідувачів у літній період, але насамперед збільшити асигнування виходячи з невідкладних потреб для ремонту і реставрації занедбаних історичних споруд. На першочергові роботи по благоустрою території в Судаку зі спецрахунків Софійського заповідника виділено 50 тис. крб. вже у 2-му півріччі 1958 р.⁶

З 1962 року музей було відкрито для відвідувачів, сама ж пам'ятка стає об'єктом активного вивчення археологів, істориків та архітекторів. Вже з середини 1960-х рр. колективом інституту Укрпроектреставрація під керівництвом Є.І. Лопушинської розпочато архітектурні дослідження залишків фортеці. На цій основі, відповідно до затвердженої Держбудом УРСР генеральної програми реставрації впродовж наступних 25 років зrealізовано масштабний проект, що поєднував у собі заходи музеєфікації та реставрації руїн, часткової реконструкції елементів оборонних споруд. Характерно, що реставрувалися не окремо взяті об'єкти, а комплекс фортеці в цілому. Задум передбачав відновлення цілісності комплексу укріплень та характерних рис архітектури генуезького часу⁷. До слова, амбітні проекти київських реставраторів були вдало зrealізовані у багатьох пам'ятках на території Криму, в містах: Феодосія, Ялта, Бахчисарай, Євпаторія, Старий Крим, Алушка, Керч. Вони послужили збереженню цих об'єктів та заклали основу до розвитку інфраструктури культурного туризму на цих теренах⁸.

Початок масштабних реставраційних робіт та активне курортне будівництво передбачало проведення попередніх археологічних досліджень. Ці роботи провадилися Судацьким загonom Північно-Кримської експедиції Кримського відділення Інституту археології НАН України на замовлення Софійського заповідника⁹. Впродовж 1969–1976 рр. ними керував Михайло Антонович Фронджуло. Зокрема, досліджено «храм з аркадою», деякі ділянки навколо храму та об'єкти в районі головних воріт, в портовому районі та на території посаду середньовічного міста¹⁰. З 1977 р. археологічні роботи на території Судацької фортеці очолює д.і.н. І.А. Баранов. Дослідження сконцентровані в зоні комплексу Головних міських воріт, барбакану та споруди поблизу них – т. зв. «будинку з каміном». У 1981–1985 рр. дослідження «великими площами» дозволили відкрити споруду католицького собору Пресвятої Богородиці, що в самому центрі городища, міську забудову у т. зв. кварталі I на ділянці куртини XV (XIX за старою нумерацією) та на ділянках куртин X і XI (XIV, XV за старою нумерацією). У ході їх вивчення отримано матеріали в широкому хронологічному діапазоні від III ст. до XVIII ст. і важливі дані стосовно періодизації фортифікаційних споруд Сугдеї¹¹. У 1992 р. у центральній частині території фортеці досліджено фундаменти великої мечеті XVII ст. Аджу-Бей. Археологічні роботи на інших ділянках мали епізодичний, передреставраційний характер. Зокрема, обстежено переважну більшість башт зовнішньої фортифікаційної смуги. Окремим напрямом діяльності експедиції стали охоронні роботи в найближчих околицях городища.

У 2002–2010 рр. розкопки середньовічної Сугдеї проводила Судацька археологічна експедиція Національного заповідника «Софія Київська» під керівництвом В.В. Майка та О.В. Джанова. Головним завданням цих досліджень було вивчення об'єктів міської інфраструктури та житлової забудови з метою їх подальшого експонування. Початково роботи зосереджено на

території цитаделі фортеці, яка потрапляла під потужний антропогенний вплив у період туристичного сезону. В подальшому археологічні розкопки велись у Портовому районі. Вони стали безпосереднім продовженням досліджень М.А. Фронджуло (1960-ті рр.). Водночас із планомірним дослідженням міста, особливу увагу було приділено охоронним та рятівним дослідженням. Зокрема, розкопано великий кочівницький могильник на посаді міста, некрополь храму св. Параскеви та інші об'єкти¹².

Відповідно до Договору про наукове співробітництво між Національним заповідником «Софія Київська» та Кримським відділенням Інституту сходознавства НАН України у 2004–2005 рр. розкопки середньовічної Сугдеї проводила археологічна експедиція під керівництвом д.і.н. В.Г. Тура (КФ ІА НАНУ)¹³. У 2010–2013 рр. відповідно до Договору про наукове співробітництво між Національним заповідником «Софія Київська» та Державним Ермітажем (РФ) розкопки провадилися спільними зусиллями Судацької археологічної експедиції Національного заповідника «Софія Київська» та південно-східної археологічної експедиції Державного Ермітажу під керівництвом В.Д. Гукіна. З 2013 р. відповідно до Договору про наукове співробітництво між Національним заповідником «Софія Київська» та Кримським філіалом Інституту археології НАН України до досліджень середньовічного міста приєдналася Південнобережна експедиція КФ ІА НАНУ під керівництвом д.і.н. В.В. Майка. Щорічно (з 2002 р.) на базі Судацької експедиції проходять археологічну практику студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На окрему увагу заслуговують підводні археологічні дослідження безпосередньо в гавані та в найближчих, пов'язаних з діяльністю середньовічного порту, акваторіях, що були розпочаті в кінці 1950-х рр. У 1975 р. було проведено перші цілеспрямовані підводно-археологічні дослідження в акваторії бухти Тиха (урочище Димітракі), що входила до інфраструктури Сугдейського порту, а з 1980-х років робота підводно-археологічного загону у складі Судацької археологічної експедиції набула регулярного характеру (керівник д.і.н. Баранов І.А., підйом знахідок Кузьмінов В.В.). Найбільший масштаб мали охоронні роботи організовані спільною експедицією Інституту археології НАН України і Берлінського вільного університету (Німеччина) під керівництвом В.В. Булгакова та В.І. Булгакової. У ході досліджень було виявлено залишки причальних стоянок, встановлено їх зв'язок з наземними оборонними спорудами, зібрано значну колекцію дрібних свинцевих виробів та кілька сотень печаток-молівдулів. У 2004–2007 рр. підводні розвідкові роботи в Судацькій бухті проводилися під керівництвом О.М. Фарбея за участі Центру Підводних археологічних досліджень КНУ (керівник к.і.н. Зеленко С.М.). Колекція предметів, що походить з досліджень Сугдейської гавані є унікальною для південно-східного Криму, вона засвідчує безперервність діяльності причальних стоянок у період III–XVII ст., характеризує різноманітні сфери життя середньовічного міста та безпосередньо унаочнює ті операції, що відбувалися, власне, в порту¹⁴.

В кінці 2013 р. заповідником розроблено Комплексну програму археологічних досліджень та музеєфікації об'єктів археологічної спадщини на території Судацької фортеці, у рамках якої вперше створено археологічну карту фортеці («Комплексна програма археологічних досліджень та музеєфікації об'єктів археологічної спадщини на території Національного заповідника «Софія Київська» в м. Судак АР Крим (відділ «Музей “Судацька фортеця”»)). В лютому 2014 року Програма була розглянута і схвалена Науково-методичною радою з питань культурної спадщини Міністерства культури України. Слід зауважити, що до цього часу археологічні роботи здійснювалися за відсутності перспективних програм досліджень, що сприяло їх безсистемності і не відповідало вимогам часу. Запровадження належного рівня організації має на меті систематизувати археологічні дослідження в межах Судацької фортеці та її охоронної зони, музеєфікувати відкриті археологами у попередні роки об'єкти, що перебувають в аварійному стані та ліквідувати занедбані котловани старих розкопів¹⁵.

Безсистемною слід визнати роботу відділу «Судацька фортеця» з археологічними колекціями. З грубими порушеннями відбувалося оформлення польових матеріалів і колекційних списів, а передача їх до фондів Національного Заповідника «Софія Київська» і прийняття на державний облік відбувалося несвоєчасно. Так, станом до початку 2013 року на державному обліку перебувало лише 6764 предмети, не облікованими при цьому лишилися 10384 одиниць зберігання з археологічних матеріалів розкопок Судацької фортеці за 1965–2012 рр. Зусиллями заповідника у період 2013–2014 рр. обліковано 9251 предмет, в т. ч.: взято на державний облік 1596 предметів, що зберігаються у фондах НЗ «Софія Київська», взято на тимчасове зберігання у відділі «Музей “Судацька фортеця”» 7655 предметів. Готові для приймання на тимчасове зберігання 240 предметів. У ході роботи з фондами музею «Судацька фортеця» виявлено відсутність шести колекцій 1999–2005 рр. і предметів з підводних досліджень 2006 р. у кількості 655 одиниць. Робота з прийняття на державний облік продовжується. Археологічні матеріали з розкопок є основою постійної експозиції музею «Судацька фортеця» оформленої у приміщенні т. зв. храму «з аркадою» (620 предметів), складовою постійної експозиції Софійського музею та активно залучаються до тимчасових виставок, як на базі заповідника «Софія Київська», так і місцевих кримських музеїв, зокрема Історичного музею м. Судак. У 2014 р. колекція предметів з Судака представлена у контексті християнізації Русі в рамках оновленої постійнодіючої експозиції «Храм. Місто. Держава» у трапезній Софійського собору.

Наукова діяльність є неодмінною складовою роботи Національного заповідника «Софія Київська». Результати археологічних досліджень та артефакти, що походять з досліджень Судацької фортеці слугували як для окремих наукових розвідок – статей, так і для дисертаційних досліджень, монографій¹⁶. Раз на два роки, починаючи з 2002 року, на базі відділу

«Музею “Судацька фортеця”» заповідником проводиться міжнародна наукова конференція «Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі». Її матеріали публікуються в рамках серійного видання «Сугдейский сборник». Наразі світ побачило п’ять випусків серії: у 2004, 2005, 2008, 2010 та 2012 рр. Станом на сьогоднішній день до друку підготовлено шосту збірку статей.

Одним з найбільш актуальних напрямків пам’яткоохоронної діяльності заповідника є розробка і затвердження зон охорони, оскільки територія «Музей “Судацька фортеця”» перебуває в курортній зоні, що характеризується інтенсивним процесом перетворення навколишнього (міського) середовища. Числені факти порушення режиму охоронної зони пам’ятки були фіксовані одразу після прийому «Генуезької фортеці» на баланс Софійського заповідника комісією з представників пам’яткоохоронних організацій в м. Судак¹⁷. Відповідно до нагальних потреб, у червні 1969 року під керівництвом Є.І. Лопушинської було розроблено «Схему охоронної зони і зони регулювання застройки заповідника Генуезская крепость в поселке Судак Крымской области» з метою охорони історичного оточення фортеці. У 1979 році рішенням Кримського облвиконкому «Схему» уточнено і доповнено, зокрема, до охоронюваної зони фортеці включено територію посадів і могильників середньовічного міста. На підтримку означених зон охорони, у 1980 р. Інститутом КиївНДІТІ було розроблено «Наукові рекомендації до опорного плану м. Судака. 1986 р. до документу внесено коригуючі поправки і запропоновано «Схему охоронного зонування м. Судака», що була використана при розробці генерального плану міста і оцінці архітектурних проектів (щоправда не затверджена в якості пам’яткоохоронного документу)¹⁸. Важливим результатом здійсненої нині роботи і багаторічних досліджень, що їй передували, стало визначення території пам’ятки представлене охоронним зонуванням м. Судака, розроблене на базі УкрНДІпроектреставрація (керівник проекту Водзинський Є.Є.), відповідно до позицій якого визначено сім етапів історичного та планувального розвитку Судака¹⁹. Характерною рисою архітектурного комплексу споруд Судацької фортеці є нерозривний зв’язок її архітектури з природнім середовищем. Поєднання природніх якостей і пропорцій коралового рифу – Фортечної гори з майстерністю людського генія знайшло визначення у дефініції «культурного ландшафту»²⁰.

Заходи зі створення охоронної зони і збереження комплексу в його історичних формах, у якості визначальної домінанти пейзажу Судацької долини і невід’ємного елементу морської панорами узагальнено і приведено у відповідність до діючого законодавства. Наприкінці 2012 року заповідником була розроблена та подана для внесення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України облікова документація на всі пам’ятки Судацької фортеці. Відповідно до наказу Міністерства культури України від 21.12.2012 р. № 1566 до Державного реєстру нерухомих пам’яток України було занесено 35 пам’яток комплексу споруд Судацької фортеці за

категорією місцевого значення, 26 пам'яток комплексу рекомендовано для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення²¹.

Важливим завданням, що стоїть перед Національним заповідником «Софія Київська» є моніторинг за станом об'єктів. По завершенні реставраційних робіт за проектом Є.І. Лопушинської (1994 р.), документація на проведення комплексної реставрації і благоустрою території комплексу Судацької фортеці не розроблялась. За останнє десятиріччя на території Судацької фортеці комплексні ремонтно-реставраційні роботи не проводились, лише в 2007 і 2009 роках були проведені реставраційні роботи на двох об'єктах (храм 12 апостолів та храм Параскеви). А вже у листопаді 2011 року виникла аварійна ситуація на ділянках Консульського замку (вивал частини стіни та кутовий вивал куртини 7 з баштовим виступом). У 2012 році було розроблено і погоджено робочий проект «Противарійне укріплення ділянок Консульського замку (Куртина 7 з баштовим виступом (охоронний № 99а/28)) Судацької фортеці в м. Судак АР Крим». В 2013 році вперше за останні 20 років заповідником виконано роботи щодо противарійного укріплення ділянок Консульського замку. Об'єкт здано в експлуатацію²². В тому ж 2013 році розроблено «Програму консерваційно-реставраційних робіт комплексу споруд Судацької фортеці. Попередні роботи», якою для 62 об'єктів фортеці визначено стан та види ремонтно-реставраційних робіт, в т. ч. для 17 об'єктів визначено противарійні роботи. В лютому 2014 року Програма була розглянута і схвалена Науково-методичною радою Міністерства культури України.

Значущим вектором на сучасному етапі розвитку музею стала міжнародна співпраця. Фортеця Судак була включена до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО від України у 2007 році під назвою «Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст.». У 2009 р. отримано грант ЮНЕСКО на суму 52360 грн. призначений для підготовки номінаційного досьє, щоправда, згодом з'ясовано, що зазначені кошти використано не за призначенням і робота по розробці номінаційного досьє фактично не проводилась. У 2010 році пам'ятку представлено в якості елемента серійної транснаціональної номінації «Торгові пости та укріплення на Генуезьких торгових шляхах від Середземного до Чорного моря». Перспективу саме такого формату підтримала експертна група під час ряду консультативних зустрічей в Україні в рамках проекту Європейського союзу «Визначення шляхів сприяння збереженню та розвитку культурної спадщини Криму» (травень–жовтень 2011 року). Координатором підготовки номінаційного досьє від України визначено Національний заповідник «Софія Київська», на базі якого робота над номінаційним досьє ведеться з вересня 2012 року. Зокрема, 30 вересня 2012 року в м. Феодосія організовано міжнародну конференцію, присвячену проблемам конкретної номінації. Серед її учасників: заступник Генерального директора ЮНЕСКО з питань культури Франческо

Бандарін, директор Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Андрій Вінграновський, генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська» Олена Сердюк, представники Міністерства культури і туризму Турецької Республіки, Італійської Республіки, Міністерства закордонних справ України та інші. За результатами проведеної конференції було створено робочу групу, з метою координації процесу підготовки номінації та розробки необхідної пам'яткоохоронної документації на кожен з об'єктів номінації, вирішення питання щодо презентації об'єктів номінації експертам ЮНЕСКО²³.

Станом на сьогодні розроблено програму реставрації об'єктів, здійснено їх паспортизацію, налагоджено співпрацю з міжнародними партнерами по номінації (офіційними представниками та науковою спільнотою Італії та Туреччини). На вересень 2014 року Національним заповідником «Софія Київська» на базі музею «Судацька фортеця» заплановано проведення семінару присвяченого питанням розробки планів управління та практичним аспектам підготовки номінаційних досьє для об'єктів, що номінуються на включення до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

¹ Джанов А.В. Сугдея в III–VII вв. // Сугдейский сборник. – Вып. I. – К.; Судак, 2004. – С. 45–74.

² Лист заступника міністра культури СРСР В. Пахомова до міністра культури УРСР Р.В. Бабійчука з проханням прийняти «Генуезьку фортецю» у своє відання, як помилково не передану при передачі Кримської області до складу УРСР. 12 грудня 1956 р. (Див.: Преловська І.М. Нові архівні документи про приєднання Генуезької фортеці до Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у 1956–1958 рр. // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – К.; Судак, 2010. – С. 477).

³ Преловська І.М. Приєднання Судацької фортеці до Софійського державного заповідника при Й.М. Кресальному // Сугдейский сборник. – Вып. III. – К.; Судак, 2008. – С. 191–194.

⁴ Наказ від 22 травня 1958 р. за № 354 міністра культури СРСР Н. Михайлова про передачу «Генуезької фортеці» в с. Судак Кримської області у відання Академії будівництва і архітектури УРСР; Акт про передачу історико-архітектурної пам'ятки «Генуезька фортеця» від Державного історичного музею (м. Москва РРФСР) Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей» Академії будівництва і архітектури УРСР. 15 червня 1958 р. (Див.: Преловська І.М. Нові архівні документи про приєднання Генуезької фортеці до Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у 1956–1958 рр. – С. 483–484, 486–488).

⁵ Преловська І.М. Приєднання Судацької фортеці до Софійського державного заповідника при Й.М. Кресальному. – С. 192–193.

⁶ Там само.

⁷ Лопушинская Е.И. Крепость в Судак. – К., 1991.

⁸ Педь Г.С., Рейтер М.І. Проекти реставрації кримських пам'яток Є.І. Лопушинської // Сугдейский сборник. – Вып. III. – С. 515–518.

⁹ *Джанов А.В.* Судацкая крепость. Двести лет исследований // Скржинская Е.И. Судацкая крепость. История – Археология – Эпиграфика. – К.; Судак; СПб., 2006. – С. 327–330.

¹⁰ *Фронджуло М.А.* Работа Судацкого отряда // АО 1971 г. – М., 1972. – С. 384; *Его же.* Раскопки в Судаке // АО 1972 г. – М., 1973. – С. 341–342; *Его же.* Раскопки Судацкого отряда // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 354–355; *Его же.* Раскопки в Судаке // Феодальная Таврика. – К., 1974. – С. 139–50; *Его же.* Отчет о работе Судацкого отряда Северо-Крымской экспедиции ИА АН УССР в 1975–1976 годах // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – С. 574–592.

¹¹ *Баранов И.А.* Главные ворота средневековой Солдаи // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – К., 1988. – С. 81–97; *Его же.* Периодизация оборонительных сооружений Судацкой крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях востока и запада в XII–XVI вв. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 46–62 и др.; *Джанов А.В.* Судацкая крепость. Двести лет исследований. – С. 230.

¹² *Джанов А.В.* Судацкая крепость. Двести лет исследований. – С. 231.

¹³ *Тур В.Г.* Археологические исследования Судацкой крепости // Сугдейский сборник. – Вып. II. – К.; Судак, 2005. – С. 546–554.

¹⁴ *Тимошенко М.* Підводні археологічні дослідження акваторії Судацької бухти // Пам'ятки України: Спецвипуск (2014 р., передано до друку).

¹⁵ *Джанов О.В., Патрушев С.А.* Археологічні дослідження Судацької фортеці: історія та перспективи // Пам'ятки України: Спецвипуск (2014 р., передано до друку).

¹⁶ *Баранов И.А.* Таврика в составе Хазарского каганата: Автореф. ... дисс. докт. ист. наук. – К., 1994. – 40 с.; *Майко В.В.* Етнокультурні зв'язки Криму з Подніпров'ям і Північним Кавказом у VII–X ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1998. – 24 с.; *Скржинская Е.Ч.* Судацкая крепость. История – Археология – Эпиграфика. – 379 с.; *Майко В.В.* Средневековые некрополи Судацкой долины. – К., 2007. – 273 с.; *Майко В.В.* Восточный Крым во второй половине X–XII вв. – К., 2014. – 467 с.

¹⁷ *Преловська І.М.* Нові архівні документи про приєднання Генуезької фортеці до Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у 1956–1958 рр. – С. 473.

¹⁸ *Водзинский Е.Е.* Становление и развитие охраны Судацкой крепости // Сугдейский сборник. – Вып. V. – К.; Судак, 2005. – С. 439–442.

¹⁹ *Водзинський Є.Є.* Охоронне зонування Судака // Вісник Інституту «УкрНДПроктреставрація». – № 7–8. – 2013. – С. 81–95.

²⁰ *Водзинский Е.Е., Тыманович Е.В.* Охрана исторической и природной среды Генуэзской крепости в Судаке // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вып. 2. – К., 2006. – С. 275–298.

²¹ *Зливкова О.О.* Облік пам'яток Судацької фортеці // Пам'ятки України: Спецвипуск (2014 р., передано до друку).

²² *Апостолова-Сосса Л.О.* Реставрація комплексу Судацької фортеці: минуле й сучасне // Пам'ятки України: Спецвипуск (2014 р., передано до друку).

²³ *Буюккі М., Тимошенко М.* Концепція серійної транснаціональної номінації: «Торговельні пости та фортифікації на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря» // Пам'ятки України: Спецвипуск (2014 р., передано до друку).

Сердюк Елена (з. Киев)

Кандидат исторических наук,
генеральный директор
Национального заповедника «София Киевская»

Тимошенко Мария (з. Киев)

Младший научный сотрудник
Национального заповедника «София Киевская»

«Музей “Судакская крепость”» в составе Национального заповедника «София Киевская»

В статье рассматривается функционирование музея «Судакская крепость» в составе Национального заповедника «София Киевская» с момента его официального присоединения в 1958 г. и до нынешнего времени, раскрываются основные направления исследовательской и памятникоохранной деятельности, приводятся данные о современном состоянии памятника, как объекта культурного наследия, определяются перспективы дальнейшего развития, в частности в рамках международного сотрудничества.

Ключевые слова: Национальный Заповедник «София Киевская», Музей «Судакская крепость», археологические исследования, подводная археология, памятникоохранные исследования, архитектурно-реставрационные исследования, ЮНЕСКО.

Olena Serdyuk (Kyiv)

Ph. D in History,
Director-General
of the St. Sophia of Kyiv National Conservation Area

Mariia Tymoshenko (Kyiv)

Junior research associate
of the St. Sophia of Kyiv National Conservation Area

The Sudak Fortress Museum as a part of the St. Sophia of Kyiv National Conservation Area

The article is dealing with the aspects of development of the Sudak Fortress Museum as an integral part of the St. Sophia of Kyiv National Conservation area. Archaeological excavations, architectural and restoration projects as well as the activities on the protection of cultural heritage were realized with the support of the parent organization. The analysis of the actual status of the cultural heritage site and its prospects are given.

Keywords: St. Sophia of Kyiv National Conservation Area, The Sudak Fortress Museum, archaeological excavations, underwater archaeological research, protection of cultural heritage, architectural and restoration projects, UNESCO.

Ком Сергій (м. Київ)

Кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

завідувач Центру Інституту історії України НАН України

УДК 94 (477):351.86222

КРИМ: СТАТУС ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ ТА ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті розглядаються проблеми статусу та захисту культурних цінностей у межах АР Крим та м. Севастополь у зв'язку з їх проголошенням окупованими територіями в контексті міжнародного права та українського законодавства.

Ключові слова: Україна, АР Крим, м. Севастополь, культурні цінності, окуповані території.

Ситуація навколо АР Крим та м. Севастополь гостро поставила питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, що перебувають на їх території.

Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної республіки Крим діяли 34 музейних установи різного типу. В Криму налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. В м. Севастополі працювало 5 музейних установ, зберігалось 320 163 музейних предмети державної частини Музейного фонду України¹. За даними статистики АР Крим, на території автономії перебувало також понад 300 громадських та відомчих музеїв².

Відповідно до статистичних даних за 2013 р., на території АР Крим перебувало 3772 пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, що відносяться до різних історичних епох та цивілізацій. Враховуючи, що велика кількість пам'яток кваліфікується як комплекси чи ансамблі, які включають в себе цілу низку конкретних об'єктів культурної спадщини, загальна чисельність пам'яток культури Криму сягала 8693. В тому числі археології – 2037 (5106), історії – 962 (2582), монументального мистецтва – 260, архітектури та містобудування – 512 (61), науки та техніки – 1³. За цими сухими цифрами ховаються унікальні об'єкти – від стародавніх стоянок чи не останніх неандертальців у Європі, залишки давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, легендарні скіфські кургани, середньовічні печерні міста-фортеці Чуфут-кале і Мангуп-кале, комплекс ханського палацу у Бахчисараї, розкішні палаци в Алупці та Лівадії, культові для світової культури меморіальні музеї видатних поетів,

письменників та художників – цей перелік може бути практично безкінечним. Окрім того, в Криму налічується 30 унікальних парків – пам'яток садово-паркового мистецтва⁴. В межах адміністративної території м. Севастополя знаходяться 2063 об'єкта культурної спадщини⁵. В тому числі унікальний Національний заповідник «Херсонес Таврійський», включений за поданням України до Списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

14 квітня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Закон визначив правовий статус сухопутних територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій, а також їх підводний і повітряний простори тимчасово окупованої території, що є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України (ст. 1, ст. 2, ст. 3)⁶. Ним також визначено особливості правовідносин в різних сферах державного та суспільного життя на цій території. В тому числі, своїм змістом закон затримує і питання захисту культурної спадщини («Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території»). Зокрема, в п. 6 даної статті зазначається: «Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права»⁷.

Така норма закону за своєю суттю відповідає тим міжнародно-правовим нормам, які врегульовують зобов'язання держав щодо захисту культурних цінностей, зокрема і об'єктів культурної спадщини, в умовах війн та збройних конфліктів та на окупованих територіях. Однак, на наш погляд, ця затверджена парламентом редакція даного пункту недостатньо повно висвітлює важливість та складність питання. Відповідно, вона потребує додаткової конкретизації та доповнень, спрямованих як на чітке ствердження повноважень української держави щодо культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях, так і фіксація вимог дотримання ключових положень українського законодавства щодо збереження культурних цінностей та здійснення відповідних охоронних заходів щодо них на окупованих територіях.

Ситуація, яка склалася між Україною та Російською Федерацією, певною мірою є доволі складною для прямого застосування норм міжнародного права щодо формального юридичного визначення суті подій, які мають місце. Адже Росія офіційно не оголошувала війни Україні, категорично відкидає присутність своїх військових на українській території, не визнає одностороннього характеру своїх дій щодо приєднання окупованих територій АР Крим та м. Севастополя (фактичної анексії). Але реально вказані дії здійснюються нею щодо України. Для трактування їх суті та наслідків важливе значення мають оцінки, висловлені світовим співтовариством.

27 березня 2014 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила резолюцію «Територіальна цілісність України», в якій наголосила, що територія

держави не повинна бути об'єктом надбання іншою державою в результаті погрози силою або її застосування і що будь-яка спроба, спрямована на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності держави або країни, або їхньої політичної незалежності, несумісна з цілями і принципами Статуту ООН. В документі констатується, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 р., «не був санкціонований Україною», і, відповідно, «не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя». Генеральна асамблея ООН закликала «всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-які зміна статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»⁸.

Ситуація в Україні та питання її територіальної цілісності були розглянуті також Парламентською Асамблеєю Ради Європи. В ухваленій 9 квітня 2014 р. підсумковій резолюції зазначається: «Асамблея підтверджує свою рішучу підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України». «Асамблея, – також наголошується в тексті резолюції, – рішуче засуджує рішення парламенту Російської Федерації про дозвіл на застосування військової сили в Україні, російську військову агресію і подальшу анексію Криму, що є очевидним порушенням міжнародного права, зокрема, статуту Організації Об'єднаних Націй, Гельсінкського заключного акту ОБСЄ та Статуту і основних принципів Ради Європи». Так званий референдум, який було організовано в Криму 16 березня 2014 р., визнано «неконституційним» та стверджено, що «результат цього референдуму і незаконна анексія Криму Російською Федерацією, отже, не мають юридичної сили і не визнаються Радою Європи». Асамблея висловлює стурбованість з приводу повідомлень про порушення прав людини в Криму⁹.

Таким чином, авторитетні міжнародні інституції кваліфікували дії Російської Федерації щодо України як акт агресії, що призвела до анексії нею Криму, заявили про невизнання такої анексії та однозначно висловилися за підтвердження територіальної цілісності України у міжнародно визнаних кордонах. І це дає підстави звернутися до тих принципів та зобов'язань, які визначені міжнародним правом стосовно захисту культурних цінностей за таких умов на окупованих територіях.

Під війною розуміють такий стан, у якому держави застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням законів та звичаїв ведення війни. Збройний конфлікт міжнародного характеру – це зіткнення між збройними силами держав, яке характеризується інтенсивністю ведення бойових дій, обмеженістю театру цих дій та відносною нетривалістю в часі. Збройний конфлікт є наслідком фактичного ведення бойових дій держав без будь-якого попередження чи оголошення війни¹⁰. Війна означає особливий стан суспільства і пов'язана із застосуванням усіх форм боротьби – економічної, політичної, ідеологічної, зачіпає безпеку кожної особистості, всіх верст

населення і держави, визначає всі сфери їх життєдіяльності. Збройний конфлікт зачіпає лише частину суспільства і не передбачає перебудови всього суспільно-політичного життя країни на воєнний лад.

Військова окупація є тимчасовим захопленням збройними силами воюючої сторони території (частини території) противника¹¹. Гаазька конвенція 1907 р. (у затвердженому нею Положенні) визначає: «Територія вважається зайнятою, коли вона дійсно перебуває під владою ворожої армії» (ст. 42)¹². Анексія визначається як насильницьке приєднання однією державою території іншої держави¹³.

Гаазька конвенція 1907 р. містить низку ключових вимог до країн-учасниць, які жорстко регламентують їх поведінку як під час війн та збройних конфліктів, так і на окупованій території. Поміж іншого актуальними для ситуації щодо подій навколо Криму є наступні положення. Згідно з статті 45 конвенції, «забороняється примушувати населення окупованої території до присяги на вірність Державі, що є противником». Приватна власність на окупованій території не підлягала конфіскації (ст. 46). На окупованих територіях категорично заборонялися грабунки (ст. 47). Державна власність (в тому числі громадські будівлі) на окупованій території вважається такою, що може перебувати лише в управлінні. Сторона, котра окупувала цю територію, зобов'язана «зберегти основну цінність цих видів власності» (ст. 55). Стаття 56 безпосередньо присвячена збереженню культурних цінностей в умовах окупації, а також війни чи збройного конфлікту загалом: «Власність громад, установ церковних, добродійних та освітніх, художніх і наукових, навіть таких, що належать Державі, прирівнюється до приватної власності. Всіляке умисне захоплення, знищення чи пошкодження подібних установ, історичних пам'яток, творів художніх або наукових забороняється і має підлягати переслідуванню». Окрім того, Стаття 27 в частині переліку об'єктів, до яких під час ведення бойових дій застосовуються обмеження, зобов'язує «ужити усіх необхідних заходів, аби вберегти, наскільки можливо, храми, будівлі, що служать цілям науки, мистецтва та добродійності, історичні пам'ятки».

Загальні положення, які є підставою в тому числі для захисту і культурних цінностей, містить Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року «Про захист цивільного населення під час війни». Зокрема, забороняються пограбування, а також репресалії осіб, що перебувають під захистом та їхнього майна (ст. 33). На окупованій території забороняється будь-яке знищення рухомого і нерухомого майна, що є індивідуальною чи колективною власністю приватних осіб або держави, громад, громадських або кооперативних організацій (ст. 53)¹⁴. Додатковий протокол до комплексу Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I, від 8 червня 1977 р.) містить норми, спрямовані на захист саме культурних цінностей. Так, ним забороняється «здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних

пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культів, які є культурною або духовною спадщиною народів», а також робити такі об'єкти об'єктами репресалій (ст. 53, п. «а», «с»)¹⁵.

Одним з найбільш ґрунтовних міжнародно-правових актів у сфері охорони культурних цінностей є Конвенція та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року¹⁶, які підписали, відповідно, 68 та 61 держава. Стаття 1 Конвенції містить визначення культурних цінностей, до яких відносяться:

а) рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, також твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених цінностей;

б) будівлі, призначені для зберігання та експонування рухомих культурних цінностей;

в) центри, в яких зосереджена значна кількість вищеназаних цінностей.

Конвенція містить зобов'язання держав-учасниць охороняти та поважати культурні цінності, що включає в себе обов'язок забороняти, відвертати і припиняти крадіжки, пограбування чи незаконне привласнення культурних цінностей та реквізицію рухомих культурних цінностей, розташованих на території іншої сторони, а також утримуватися від будь-яких репресивних заходів, спрямованих проти культурних цінностей (ст. 2, ст. 4, п. 1–4). Особливе значення для розуміння ситуації навколо культури на території АР Крим має стаття 5 «Окупація» Конвенції, присвячена відповідальності держави-окупанта за збереження культурних цінностей на окупованій нею (повністю або частково) території іншої сторони. Зокрема, вона зобов'язана підтримувати зусилля «компетентної національної влади окупованої території», спрямовані на захист та охорону культурних цінностей та співпрацювати з нею в разі виникнення такої необхідності (п. 1–2). Привертає увагу також положення Конвенції, які акцентують увагу на тому, що вона застосовується не лише «у випадку оголошеної війни або всякого іншого збройного конфлікту» між сторонами (ст. 18, п. 1), але і стверджують наступне: «Конвенція також застосовуватиметься в усіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає ніякого військового опору» (ст. 18, п. 2). Кожна з держав-учасниць конвенції може звернутися до ЮНЕСКО щодо надання технічної допомоги щодо захисту культурних цінностей, яким загрожує небезпека, а також може брати участь у спеціальних нарадах, скликаних з цього приводу під егідою ЮНЕСКО представниками нейтральних країн-учасниць¹⁷.

Протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту також підписаний 14 травня 1954 року¹⁸. Відповідно до

пункту 1 розділу I Протоколу, кожна держава-учасниця зобов'язується запобігати вивезенню культурних цінностей з окупованої нею території під час збройного конфлікту. Зобов'язання «запобігати» потрібно розуміти в широкому значенні: держава не повинна займатися таким вивезенням і не повинна допускати вивезення культурних цінностей своїми громадянами. Інше базове положення протоколу містить зобов'язання країн-учасниць взяти під охорону ті культурні цінності, які вивезені на її територію прямо чи опосередковано з будь-якої окупованої території. Це відбувається автоматично в момент вивезення або, якщо цього не було зроблено, за проханням влади окупованої території (п. 2, р. I). Після закінчення воєнних дій країна, що здійснює таку охорону, повинна повернути культурні цінності компетентній владі раніше окупованої території, якщо вони були вивезені з порушенням вимог конвенції та даного протоколу до неї (п. 3, р. I). При цьому повертаються і ті цінності, які перейшли до сумлінного набувача. В даному випадку передбачено, що держава, яка окупувала територію, з якої були вивезені культурні цінності, зобов'язана виплатити сумлінному набувачеві винагороду-компенсацію (п. 4, р. I). Варто зазначити, що протоколом передбачено поняття культурних цінностей, «депонованих» з території однієї з країн та територію іншої країни з метою їх збереження під час війни чи збройного конфлікту можуть бути спеціально вивезені з країни її урядом і передані на збереження до іншої країни. У таких випадках у держави-депозитарію виникає зобов'язання з повернення культурних цінностей в країну – первісного власника культурні цінності (п. 5, р. II)¹⁹.

В 1999 р. було прийнято Другий Протокол до Конвенції 1954 року, який доповнив і значно конкретизував цілу низку положень конвенції та попереднього протоколу до неї. Поміж іншого Протоколом додатково наголошується на зобов'язаннях країни-окупанта чужої території щодо заборони вивезення культурних цінностей: «Сторона, яка частково чи повністю окупує територію іншої сторони, зобов'язана забороняти і попереджати по відношенню до окупованої території будь-яке незаконне вивезення, інше переміщення чи передавання права власності культурними цінностями» (р. II, ст. 9, п. 1 «а»); археологічні розкопки на окупованій території підлягають забороні (п. 1, «б»). Також забороняються будь-які модифікації чи зміни виду використання культурних цінностей (п. 1, «с»). Такі дії можливі лише у виключних випадках та за участю компетентних національних органів окупованої території. Крадіжку, грабіж чи інше незаконне присвоєння культурних цінностей, акти вандалізму вважаються злочином, за який національним правом встановлюється кримінальна відповідальність (ст. 15, п. 1 «е», п. 2). Водночас Протокол 1999 р. додатково наголошує, що кожна сторона вживає таких законодавчих, адміністративних або дисциплінарних заходів, які можуть бути необхідні для покарання навмисний дій, спрямованих на «будь-яке незаконне вивезення, інше вилучення культурної власності з окупованої території або передавання права власності на неї» (ст. 21, п. «б»)²⁰.

Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р. чітко і однозначно визначає: «Вважаються також незаконними примусові вивезення і передача права власності на культурні цінності, які є прямим чи опосередкованим результатом окупації країни іноземною державою» (ст. 11)²¹. Таким чином, цим положенням зафіксовано, що культурні цінності, вилучені та переміщені з територій країн, які зазнали окупації, беззаперечно вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями. Відповідно, вони мають підлягати поверненню до держави, звідки їх було вивезено.

Серед прикладів застосування норм міжнародного права щодо вивезення культурних цінностей з окупованих територій державою-окупантом показовою є доля предметів культури, які під час військового конфлікту 1990 р. між Іраком та Кувейтом у Перській затоці були вивезені армією Іраку з окупованої кувейтської території. Кувейт повідомив ЮНЕСКО про вивезення з його території великої кількості музейних предметів та подав переліки переміщених до Іраку культурних цінностей. Обидві країни, як Кувейт, так і Ірак, до моменту виникнення конфлікту вже були членами Гаазької конвенції 1954 р. У відповідності до Резолюції 686 (1991) від 2 березня 1991 р. Ради Безпеки ООН. Ірак був зобов'язаний повернути до Кувейту вивезені предмети культури, таке повернення мало відбутися під контролем ООН. За даними Відділу ООН з повернення власності (ЮНРОП), 25082 музейних експонати з Дар-Аль-Атхар Аль-Ісламія (ДАА) та Національного музею Кувейту (НМК) були передані в Багдаді представникам Кувейту в період з 14 вересня по 20 жовтня 1991 р. Однак Кувейт того ж року повідомив ЮНЕСКО, що повернення відбулося неповністю і надав детальні дані про музейні предмети, які надалі вважалися втраченими²². Ці культурні цінності були повернуті до Кувейту значно пізніше. Але все ж таки вони повернулися.

Таким чином, існуючі міжнародно-правові засади захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів та на окупованих територіях, а також міжнародний досвід їх застосування є підґрунтям для правового врегулювання питання статусу та збереження національної культурної спадщини й надбань культури в цілому в умовах, коли частина території України, зокрема в межах АР Крим та м. Севастополя, виявилася окупованою і здійснені односторонні кроки з боку Російської Федерації щодо її анексії. Проте визнання авторитетними міжнародними організаціями та світовим співтовариством територіальної цілісності України в межах міжнародно-визнаних кордонів стверджує її офіційну юрисдикцію над нею. В тому числі, накладає на компетентні органи державної влади України відповідальність за долю культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях.

Слід зазначити, що в Конституції України наголошено на зобов'язаннях держави щодо збереження національної культурної спадщини: «Держава

забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» (ст. 54). Базові положення щодо реалізації державної політики в цій сфері містять закони України «Про культуру» (2010 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (1993 р.), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.).

З огляду на існуючі міжнародно-правові норми та положення законодавства України, було б доцільно змінити редакцію п. 6 ст. 5 закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» і ввести до тексту Закону такі базові положення:

1. Всі культурні цінності, що перебували на території АР Крим станом на момент здійснення незаконного військового втручання і військової окупації з боку іноземної держави є культурними цінностями України відповідно до положень Конституції України, норм законодавства України та на виконання міжнародно-правових зобов'язань України. Українська держава здійснює усі необхідні заходи щодо захисту, охорони та збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини та рухомих культурних цінностей, що перебувають на окупованій території АР Крим. Дія даного закону поширюється на всі нерухомі об'єкти культурної спадщини та рухомі культурні цінності, зазначені у законі України «Про охорону культурної спадщини» (ст. 1, ст. 2), законі України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (ст. 1, ст. 3).

2. Будь-які дії зі зміни та передачі права власності, проведення несанкціонованих ремонтно-реставраційних та будівельних робіт на об'єктах культурної спадщини, здійснення несанкціонованих археологічних розкопок, етнографічних, археологічних та інших експедиційних наукових досліджень, пов'язаних із вилученням культурних цінностей з місць їх попереднього перебування без відповідних погоджень і дозволів уповноважених державних органів України забороняються, і в разі їх вчинення вважаються незаконними з усіма наслідками адміністративного та правового характеру, які настають у такому випадку.

3. Будь-яке ввезення на територію АР Крим культурних цінностей без відповідних дозволів та погоджень з боку уповноважених державних органів України забороняється і вважається незаконним ввезенням культурних цінностей на територію України та підпадає під дію адміністративних та правових санкцій, передбачених законодавством України і міжнародно-правовими нормами.

4. Вивезення культурних цінностей з території АР Крим з будь-якою метою без відповідних дозволів та погоджень з боку уповноважених

державних органів України вважається незаконним вивезенням культурних цінностей (незаконним переміщенням через державний кордон України) і забороняється. В разі вчинення таких дій вивезені культурні цінності підлягають розшуку та поверненню в Україну, а до причетних до них осіб та організацій застосовуються усі заходи адміністративного та правового характеру, передбачені відповідно до законодавства України.

5. Культурні цінності, тимчасово вивезені з території АР Крим за межі міжнародно-визнаних кордонів та митної території України у відповідності із національним законодавством і міжнародно-правовими нормами до здійснення незаконної окупації території АР Крим, підлягають поверненню до України і передаються на зберігання (депонуються) до уповноважених організацій, визначених Міністерством культури України. В разі необхідності рішення про місцеперебування таких цінностей визначає Кабінет міністрів України. Після припинення окупації території АР Крим та повноцінного відновлення на ній конституційного порядку, передбаченого Конституцією та законами України, на підставі рішень уповноважених органів України зазначені культурні цінності будуть передані до установ та закладів на території АР Крим.

6. Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

У цьому зв'язку слід додати, що доля культурних цінностей Криму та питання їх збереження мають бути складовою частиною можливих українсько-російських переговорів щодо врегулювання комплексу питань, пов'язаних з ситуацією навколо територій АР Крим та м. Севастополя. Українська влада із залученням усіх можливостей повинна організувати постійний моніторинг стану збереження культурних цінностей на окупованих територіях, в тому числі відслідковувати всі випадки здійснення археологічних розкопок, етнографічних, етнологічних, археографічних та інших експедицій й фіксувати випадки вивезення культурних цінностей з цих територій. Виявлені факти порушень міжнародно-правових норм та українського законодавства в сфері охорони та збереження культурних цінностей мають систематизуватися і регулярно оприлюднюватися у спеціальних комюніке, доводиться до відома авторитетних міжнародних організацій.

Про актуальність більш чіткої фіксації правового статусу культурних цінностей на окупованих територіях АР Крим та м. Севастополя свідчить ситуація, яка виникла навколо повернення із закордону виставки з фондів українських музеїв, серед експонатів якої є предмети з колекцій кримських музеїв. Мова йде про виставку, яка успішно демонструвалася в Європі спочатку під назвою «Крим: золотий острів у Чорному морі. Греки–Скіфи–Готи» в столиці ФРН Бонні до 19 січня 2014 р. («Die Krim: Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen–Skythen–Goten»).

Згодом виставку було перевезено до Королівства Нідерланди, де вона відкрилася під назвою «Крим – золото та таємниці Чорного моря» («De Krim –

Goud en geheimen van de Zwarte Zee») в археологічному Музеї Алларда Пірсона, що діє при Амстердамському університеті і де вона в даний час перебуває. Експонати для неї були відібрані з п'яти українських музеїв – київського Музею історичних коштовностей Національного музею історії України, а також чотирьох музеїв Криму – Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, Керченського державного історико-культурного заповідника, Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь), Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Разом на виставці поза межами України перебуває 550 унікальних музейних експонатів, серед яких церемоніальний скіфський шолом, артефакти із славнозвісного «скіфського золота», мечі, панцири, предмети домашнього начиння давньогрецького та скіфського походження. З Києва на виставку було відправлено 20 експонатів, інші представляють музеї Криму²³. Попередньо була запланована також участь у виставці Одеського археологічного музею, який підготував для неї 25 своїх експонатів. Проте в силу обставин, пов'язаних з процедурою оформлення тимчасового вивезення цих предметів, вони не були відправлені разом з артефактами інших музеїв для виставки і лишилися в Україні. Термін перебування виставки за кордоном спливає 28 травня 2014 р.

Ще задовго до цієї дати розпочалися гострі дискусії навколо питання – куди саме мають повертатися експонати виставки – в Україну, в Росію чи окремо до кожного музею, звідки вони були взяті для експонування? Міністерство культури України висловилося за повернення усіх експонатів виставки з Амстердаму саме в Україну, зокрема, до Києва²⁴. Цю ж позицію підтримав віце-прем'єр-міністр України Олександр Сич²⁵. 28 березня МЗС України звернулося до посольства Нідерландів в Україні з офіційною нотою щодо забезпечення повернення експонатів виставки саме до України²⁶. В. о. міністра закордонних справ України А. Дециця в ході консультацій зі своїм колегою із Нідерландів додатково наголосив: «Ми черговий раз підтвердили, що ця виставка є надбанням України і вона повинна повернутися в Україну після завершення терміну експонування наприкінці травня цього року». «"Скіфське золото" стосується скарбів України, незважаючи, що воно розміщувалось у кримських музеях», – сказав він²⁷. Натомість, директори кримських музеїв висловилися за повернення «своїх» експонатів до фондів музеїв Криму. На їхню підтримку виступив директор Державного Ермітажу М. Піотровський, який, проте, визнав очевидну складність цього питання: «Куди і як буде повертатися колекція – ціла непроста проблема. За усією логікою вона повинна повернутися в музеї, які надали її. Але є багато юридичних нюансів»²⁸. У свою чергу, спікер Державної Думи Росії С. Нарішкін звернувся до голови МЗС РФ С. Лаврова та міністра культури РФ В. Медінського з листами, в який поставив перед ними пряме завдання забезпечити повернення експонатів кримських музеїв до Криму²⁹. В цій ситуації Україна не виключила можливість залучення ЮНЕСКО до здійснення контролю за станом культурної спадщини в Криму, а також у вирішенні спірного питання долі виставки про скарби Криму³⁰.

Складність даної ситуації визначає також той момент, що договори про передачу експонатів на виставку укладали з організаторами кожен музей окремо, проте оформлення дозволів на їх тимчасове вивезення з території України з цією метою оформляли відповідні державні органи, які підпорядковуються Міністерству культури України і які відповідають за вчасне та повне повернення в належному стані в Україну всіх вивезених предметів. Існуюча нормативна база та практика дозволяли окремим музеям самостійно вирішувати низку питань, пов'язаних з виставковою діяльністю поза межами України. Але Міністерство культури України ініціювало внесення змін, які б передбачали, що виключно міністерство повинно остаточно визначати, коли і куди експоновані предмети мають повертатися із за меж України, що пояснюється питанням «національної безпеки культурного надбання України»³¹. З другого боку, існує поняття цілісності музейних колекцій окремих музеїв та їх доволі високий захист щодо відчуження без згоди музеїв, що передбачено законом України «Про музеї та музейну справу» (ст. 15-2, ст. 29), так і визначене цим законом поняття Музейного фонду України, який згідно з цим же законом «є національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини України, що охороняється законом. Музейні предмети Музейного фонду України є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України та за її межами або згідно з міжнародними договорами підлягають поверненню в Україну [...]. Музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання державної частини Музейного фонду України закріплюються за музеями на праві оперативного управління» (ст. 15).

З наведеного випливає, що оцінки ситуації з відправленими на виставку експонатами з музеїв Криму є кардинально різними з боку України, Росії та власне кримських музейників. І певні відповіді на правомірність тих чи інших дій може дати додаткове звернення до міжнародного права та законодавства України.

Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», доволі чітко визначила, що культурна спадщина кожної держави включає такі категорії культурних цінностей (ст. 4):

а) культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб, які є громадянами даної держави, та культурні цінності, що мають важливе значення для даної держави і створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на території даної держави;

б) культурні цінності, знайдені на національній території;

с) культурні цінності, набуті археологічними, етнологічними і природничо-науковими експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності;

д) культурні цінності, набуті внаслідок добровільного обміну;

е) культурні цінності, отримані як дар або законно куплені за згодою компетентних властей країни, звідки вони походять.

Важливо підкреслити, що згідно з нормами міжнародного права поняття «країна походження культурних цінностей» своїм змістом окрім контексту країни, на території якої було створено або знайдено той чи інший предмет культури, охоплює також й усі інші культурні цінності, які перебувають в її територіальних межах на законних підставах³².

Коли готувалася виставка скіфських раритетів у Нідерландах, надані для неї предмети склали національну культурну спадщину України, входили до національного музейного фонду. Таким чином, Україна на момент відправки експонатів на виставку була єдиним законним власником даних культурних цінностей, за міжнародною термінологією «країною походження» цих культурних цінностей. Враховуючи, що жодних міжнародних чи двосторонніх українсько-російських угод щодо зміни політико-територіального статусу АР Крим та державних кордонів немає, а резолюція Генеральної асамблеї ООН підтвердила територіальну цілісність України включно з територією АРК, з позицій міжнародного права статус України як країни походження цих культурних цінностей не зазнав жодних змін. Вона була і є законним власником переданих на виставку всіх археологічних предметів, які є культурними цінностями України та невід'ємною частиною її Музейного фонду, зокрема, його державної частини.

Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р. про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності містять норму, що будь-яке ввезення культурних цінностей на територію країни дозволяється лише за відсутності заперечень щодо вивезення цих культурних цінностей з боку компетентних органів країни, звідки вони вивозяться (р. II, п. 4)³³. Згідно з статтю 6 Конвенції 1970 р., така вимога набула обов'язкового характеру і держави-учасниці конвенції затверджують спеціальне свідоцтво на право вивезення культурних цінностей, яке видають спеціальні уповноважені державні органи і яке «посвідчує, що держава дала дозвіл на вивіз однієї або кількох культурних цінностей»³⁴. Відповідно до вимог даної конвенції саме держава Україна надавала дозвіл на вивезення на тимчасову виставку музейних експонатів з Криму, що було оформлено відповідними свідоцтвами на право їх тимчасового вивезення за межі її території.

Конвенції ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей від 24 червня 1995 р. поміж іншого регулює питання вивезення культурних цінностей з метою виставки, дослідження чи реставрації (гл. III «Повернення незаконно вивезених культурних цінностей»). Так, стаття 5 цього міжнародного документа зазначає, що «культурна цінність, тимчасово вивезена з території держави-позивача з метою виставки, дослідження чи реставрації, згідно з дозволом, [...] і не повернута відповідно до умов цього дозволу, вважається нелегально виве-

зеною»³⁵. Це положення має особливу вагу, адже художньо-історичне та культурно-політичне значення обміну культурними цінностями у формі міжнародного обігу експонатів, переданих для участі у тимчасовій виставці, можна оцінити, відвідуючи музейні зали чи галереї, де зібрані експонати з музеїв різних країн світу. Зазначимо, що Україна поки що не є учасником даної конвенції, а Росія та Нідерланди являються країнами-підписантами конвенції (відповідно, 29.06.1996 та 28.06.1996), але станом на даний час не ратифікували її. Проте положення конвенції мають важливе методологічне значення для правового трактування ситуації, що склалася навколо музейних раритетів.

Звернемо увагу також на такий важливий документ ЄС, як Директива Ради 93/7/ЄЕС від 15 березня 1993 року про повернення предметів культури, незаконно переміщених з території держави-члена європейського співтовариства. Її метою є забезпечення повернення культурних об'єктів, які в рамках національного законодавства класифікуються як «національне надбання» (national treasures) і мають художню, історичну або археологічну цінність, за умови, що вони є невід'ємною частиною суспільної колекції, що внесена до інвентарних описів музеїв, архівів, бібліотек. Незаконним переміщенням предметів культури директива визначає дії, коли вони були вивезені з території держави-члена незаконно, тобто в порушення чинного законодавства або якщо вони не були повернуті після закінчення строку, на який їх було тимчасово вивезено на законних підставах, чи відбулися порушення умов такого вивезення (ст. 1, п. 2)³⁶.

У рамках СНД 28 вересня 2001 року було підписано угоду про вивезення та ввезення культурних цінностей. Ця угода дає поняття культурних цінностей, до яких, згідно статті 1, відносяться цінності релігійного або світського характеру чи їхні колекції, які розглядаються кожною з держав-сторін як такі, що мають значення для історії, культури, мистецтва, науки та підпадають під дію законодавства держав-сторін про вивезення і ввезення культурних цінностей³⁷. Угода переважно регулює питання провезення цінностей через митний кордон держави: таке вивезення можливе лише за наявності спеціального дозволу, а також цінності підлягають обов'язковому декларуванню. Заходи, передбачені цією угодою, покликані запобігати незаконному вивезенню культурних цінностей. Україна та Росія є учасниками даної угоди.

Спираючись на міжнародно-правові норми, закон України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» чітко окреслює коло об'єктів, які підлягають безумовному поверненню в Україну, окремо зазначаючи поміж них культурні цінності, «тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну» (ст. 4)³⁸. «Культурні цінності, тимчасово вивезені з України і не повернуті в обумовлений угодою термін, вважаються незаконно вивезеними», – зазначається у статті 23 даного закону. Порядок видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей

передбачає обов'язкове долучення до клопотання про його надання нотаріально завіреної копії угоди з приймаючою стороною про мету, гарантії надійного зберігання та повернення культурних цінностей в обумовлений угодою термін, а також документ про страхування культурних цінностей, що тимчасово вивозяться, із забезпеченням усіх випадків страхового ризику або документ про державні гарантії фінансового покриття будь-якого ризику, виданий країною, яка приймає культурні цінності (ст. 24). Згідно з нормами закону, умови угоди щодо тимчасового вивезення культурних цінностей не можуть бути змінені після видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей (ст. 26).

Окремо ще раз акцентуємо увагу на тому, що згідно із законом України «Про музеї та музейну справу», державні музеї не є власниками наявних у їх фондах музейних предметів на правах приватної власності, а ці предмети з державної частини Музейного фонду України «закріплюються за музеями на праві оперативного управління» (ст. 15). І ця норма дозволяє державі як власнику цих культурних цінностей в разі потреби ухвалювати рішення, спрямовані на їх захист як державного майна.

Отже, підбиваючи підсумки, можливо стверджувати наступне. По-перше, не викликає сумнівів, що відповідно до міжнародно-правових норм та законодавства України, музейні предмети, передані з її території на тимчасову виставку за межі її території, мали статус культурних цінностей України. По-друге, саме держава Україна у відповідності з тими ж нормами надала дозвіл на тимчасове вивезення цих культурних цінностей за межі своєї території. Відповідно, вони перш за все мають бути повернуті на територію України. За час перебування цих культурних цінностей поза межами України, частину території України без її на те згоди та в порушення двосторонніх договорів та міжнародно-правових норм було окуповано Російською Федерацією, яка в односторонньому порядку проголосила її приєднання до території Росії. Світове співтовариство підтвердило територіальну цілісність України та недоторканість її міжнародно-визнаних кордонів. Безумовно, така екстраординарна ситуація, як збройна агресія, окупація і спроби анексії частини території України, зокрема території АР Крим та міста Севастополя Російською Федерацією безпосереднім чином позначається на вирішенні долі музейних експонатів, направлених на тимчасову музейну виставку за кордон. Статус тимчасово окупованих територій для них означає, що держава Україна на даному етапі не може забезпечити контроль з боку національних уповноважених органів за збереженням культурних цінностей на них. Отже, визначні музейні цінності, які як державна частина Музейного фонду України були тимчасово вивезені з дозволу відповідних державних органів за межі території України повинні перш за все на виконання умов тимчасового вивезення повернутися на територію України, яка перебуває під юрисдикцією та контролем державних органів України і на якій діє законодавство України, де їм буде гарантовано

відповідний рівень безпеки та умови зберігання. Саме держава Україна уповноважена визначити музейний заклад-депозитарій, де експонати з музеїв Криму можуть зберігатися до того часу, коли їх можливо буде повернути в кримські музеї. Інакше згідно з нормами не лише законодавства України, але й міжнародного права, неповернуті в Україну предмети культури можуть бути проголошені нею незаконно вивезеними та оголошеними в міжнародний розшук, що потягне за собою відповідальність організаторів виставки та Нідерландів як країни – гаранта повернення експонатів в Україну, а також санкції щодо накладання на них арешту та примусового повернення до України.

Для прикладу приведемо досвід радянської евакуації найцінніших експонатів музеїв України в глибокий тил до віддалених районів СРСР на території РРФСР та Казахстану, здійсненої у 1941 р. урядами СРСР та УРСР перед загрозою німецької окупації. Завдяки цьому були врятовані десятки тисяч унікальних пам'яток культури, які після завершення бойових дій на території України повернулися до своїх музеїв. І тоді ні в кого не викликало сумнівів, що такий захід був потрібен для порятунку та збереження національної культурної спадщини. То чому в сучасних умовах тимчасової окупації частини територій, Україна не може подбати про безпеку своїх культурних цінностей і не повинна вжити заходів, аби вони повернулися з поза меж держави в такі місця на її території, де їм не будуть загрозувати жодні ризики? І до цих заходів повинні з розумінням поставитися як організатори виставки та держави-гаранти її повернення в Україну, так і музеї Криму, експонати яких стали, на жаль, заручниками ситуації.

¹ *Вергеліс О., Константинова Е.* Експонати в осаді // Зеркало недели. – 2014. – 4 апреля // Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/CULTURE/eksponaty-v-osade-.html>

² Об основных характеристиках туристического потока Республики Крым // Министерство курортов и туризма АР Крым // Режим доступу: <http://crimea.gov.ua/about-us/statistika>.

³ Государственный учет памятников культурного наследия (на период 2012–2013 гг.) // Поточний архів Кримської республіканської установи «Науково-дослідний центр пам'яток охоронних досліджень Автономної Республіки Крим».

⁴ Об основных характеристиках туристического потока Республики Крым // Министерство курортов и туризма АР Крым // Режим доступу: <http://crimea.gov.ua/about-us/statistika>.

⁵ Программа сохранения объектов культурного наследия по г. Севастополю на 2013–2017 гг. – Севастопольский городской Совет // [http // sevsovet.com.ua/docs/2012/proekt/513_2.doc](http://sevsovet.com.ua/docs/2012/proekt/513_2.doc)

⁶ Верховна рада України: офіційний веб-портал // Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50320

⁷ Там само.

⁸ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України (повний текст) // Тиждень // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/106073>

⁹ Останні події в Україні: загрози функціонуванню демократичних інститутів (резолюція ПАРС, повний текст) // Там само // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/107216>

¹⁰ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К., 2007. – С. 112–113, С. 293–294.

¹¹ *Пронюк Н.В.* Сучасне міжнародне право: Навчальний посібник. – К., 2008. – С. 203–204; *Цюрупа М.В., Дяченко В.І.* Міжнародне гуманітарне право: Навчальний посібник. – К., 2008. – С. 352–353.

¹² Convention Respecting the Laws and Customs of War on Land (Hague, IV), 18 October 1907 // The Avalon Project – Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague, IV), 18 October 1907 // Режим доступу: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С. 439–441.

¹³ Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003, – С. 89.

¹⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2. – С. 33.

¹⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text418/pg2.htm>

¹⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2. – С. 85–117.

¹⁷ Там само. – С. 85–95.

¹⁸ Там само. – С. 114–117.

¹⁹ Там само. – С. 86–87.

²⁰ Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. – М., 2002. – С. 38–59 // Електронна бібліотека Міжнародного Центра Рерихов. – Режим доступу: <http://lib.icr.su/node/1392>; *Репецький В.М., Лусик В.М.* Міжнародне гуманітарне право: Підручник. – К., 2007. – С. 212.

²¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 66; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2. – С. 124.

²² Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Доклад Секретариата «Содействие двусторонним переговорам по возвращению или реституции культурных ценностей (Гватемала, 7–10 июня 1993 г.). – С. 3–4.

²³ *Вергелис О.* Экспонаты в осаде. Еще одна крымская драма // Зеркало недели. – 2014. – 2 апреля // Режим доступу: http://zn.ua/columnists/eksponaty-v-osade-esche-odna-krumskaya-drama-142473_.html; Минкульт решит, куда вернется скифское золото после выставки в Амстердаме // Lb.ua. – Режим доступу: http://society.lb.ua/culture/2014/03/31/261408_minkult_teper_reshat_kuda.html; Киевская хунта зовет на подмогу скифов // Pravda.ru. – Режим доступу: http://www.pravda.ru/society/fashion/couture/01-04-2014/1202656-skythen_gold-0/

²⁴ Минкульт решит, куда вернется скифское золото после выставки в Амстердаме...

²⁵ *Сыч А.*: Россия хочет присвоить ценные экспонаты из музеев Крыма // Режим доступу: <http://newsoboz.org/obshchestvo/rossiya-hochet-prisvoit-tsennye-eksponaty-iz-muzeev-kruma-24032014160735>

²⁶ Україна просит Нідерланды не отдавать скифское золото крымским музеям // Росбалт. Ru. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2014/03/31/1250767.html>

²⁷ Експозиція «Золото скифів» повернеться з Нідерландів до України, а не до РФ // http://zik.ua/ua/news/2014/04/07/ekspozitsiya_zoloto_skifiv_povernetsya_z_niderlandiv_do_ukrainy_a_ne_do_rf_477328

²⁸ *Пиотровский*: Коллекция скифского золота должна вернуться в Крым // Росбалт. Ru. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/piter/2014/03/31/1250548.html>

²⁹ Спикер Госдумы настаивает на возвращении экспонатов выставки «Золото скифов» музеям Крыма // ИА REGNUM. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/polit/1784737.html>

³⁰ Україна і ЮНЕСКО розроблять програму управління культурою на окупованих територіях // Дзеркало тижня. – 2014. – 2 квітня // Режим доступу: http://dt.ua/CULTURE/ukrayina-i-yunesko-rozroblyat-programu-upravlinnya-kulturoyu-na-okupovanih-teritoriyah-140917_.html

³¹ Минкульт решит, куда вернется скифское золото после выставки в Амстердаме...

³² Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 63; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2. – С. 121–122.

³³ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – P. 142.

³⁴ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer... – P. 63; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2. – С. 122–123.

³⁵ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unidroit.org/english/conventions/1995_culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2. – С. 381.

³⁶ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State // [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>

³⁷ Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001 // [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354

³⁸ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV // [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

Ком Сергей (г. Киев)

Кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник, руководитель Центра
Института истории Украины НАН Украины

Крым: статус оккупированной территории и защита культурных ценностей

В статье рассматриваются проблемы статуса и защиты культурных ценностей в границах АР Крым и г. Севастополь в связи с их провозглашением оккупированными

территориями в контексте норм международного права и украинского законодательства.

Ключевые слова: Украина, АР Крым, г. Севастополь, культурные ценности, оккупированные территории.

Kot Sergii (Kyiv)

Candidate of historical science, senior researcher,
director of the Centre
of the Institute of history of Ukraine
of National academy of science of Ukraine

Krimea: status of occupy territory and defend of cultural property

In article examining a problems of status and defend of cultural objects on the territory of AR Crimea and Sevastopol what are declared as a occupy territory.

Keywords: Ukraine, AR Crimea, Sevastopol, cultural property, occupy territory.

Наукове видання

КРИМ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СЬОГОДЕННЯ

Історичні студії

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 22.12.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 57,52. Обл. вид. арк. 54,32.
Тираж 300. Зам. 64. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4